

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Ústav pro dějiny umění

Dějiny umění

Mgr. Jaroslav Zeman

**Mezi tradicí a modernitou: město v průmyslovém věku
Severočeská architektura v první polovině 20. století**

**Between tradition and modernity: City in the industrial age
North Bohemian architecture in the first half of the 20th century**

Dizertační práce

Praha 2017

Vedoucí práce: Ing. Petr Macek, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem dizertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 10. 3. 2017

„Nebyl ze šlechty rodové; šlechtictví mu bylo nedávno uděleno odměnou činnosti národohospodářské; bylť tak zvaným baronem bavlnovým čili komínovým. Nyní hodil starost o průmysl na krk dvěma synům: staršímu již ženatému Brunovi a mladšímu svobodnému Alfredovi. Sám sobě ponechal jednak všechno jmění, jednak zaměstnání vyššího druhu: přemýšlel, v jakém slohu by si měl zařídit nádherný byt; odkud pořídit kočár, jaké barvy koupit k němu koně a kde objednat žensk skvostný náramek, aby šperk ten mohli známi v divadle obdivovat. Nevím, zdali pokládal starosti takové za milý odpočinek po životních námáhách, nebo za práci šlechtické důstojnosti jedině přiměřenou; ale vím, že mu příškvarkem z dob nešlechtických uvázla na duši zvláštní slabost; byl blažen, když se mohl v životě otřít o skutečného barona nebo hraběte; mdlé jindy oko zazářilo radostí, když se mu nahodilo vyprávět, že dokonce i s nějakým knížetem měl důležitou rozmluvu... I společenským postavením vynikal dle svého vkusu; mělť spojení asi s pěti zchudlými šlechtickými rodinami a vzájemně se s nimi navštěvoval. Pohlíželi naň sice shůry a smávali se mu říkajíce, že ještě páchne továrním olejem a jeho žena kuchyní; ba mladý baron Šenburg i tvrdil, že je celý vycpán bavlnou a v jeho domě jedině po panskou že vypadají lokajové. Ale pan Švalbach o tom nevěděl“.

Antal Stašek, V temných vírech (1900)

Poděkování

Na prvním místě bych rád poděkoval za odborné vedení, rady a připomínky svému školiteli, Ing. Petru Mackovi, Ph.D. Velký dík patří také rodičům a mé manželce za podporu a trpělivost. Dále zde musím zmínit pracovníky Státního okresního archivu v Liberci a Jablonci nad Nisou, pracovníky Archivu města Ústí nad Labem a kolegy z Národního památkového ústavu v Liberci a Ústí nad Labem, zejm. Mgr. Petra Freiwilliga, Ph.D a Mgr. Alenu Řičánkovou. Za poskytnutí celé řady cenných materiálů i informací vděčím Mgr. Petru Mandazievovi, Ph.D., Severočeskému muzeu v Liberci (Mgr. Jiří Křížek), Muzeu města Ústí nad Labem, Archivu stavebního úřadu Magistrátu města Liberce, Archivu stavebního úřadu Magistrátu města Jablonec nad Nisou, Mgr. Janě Horčíčkové z Odboru životního prostředí a památkové péče v Jablonci nad Nisou, kolegům z projektu *Město-Stadt*, zejm. Ing. arch. Matěji Páralovi, Mgr. Martinu Krskovi, MgA. Janu Vacovi a Ing. arch. Janu Hanzlíkovi a mnoha dalším osobám a institucím. Všem patří velký dík za nezištnou pomoc i podněty, bez kterých by tato práce nevznikla.

Klíčová slova:

Architektura, urbanismus, severní Čechy, Sasko, Liberec, Ústí nad Labem, Jablonec nad Nisou, Plzeň, Saská Kamenice, německy hovořící architekti

Keywords:

Architecture, urbanism, Northern Bohemia, Saxony, Liberec, Ústí nad Labem, Jablonec nad Nisou, Plzeň, Chemnitz, German-speaking architects

Abstrakt

Severočeská průmyslová oblast, osídlená především německým obyvatelstvem, prošla od poloviny 19. století nebývalým urbanistickým a demografickým růstem. Zásadní zlom znamenal především nástup průmyslové revoluce, neboť nejvýrazněji se na její podobě podepsala následující období. Charakteristickým znakem zdejších měst je překotný urbanistický rozvoj, který šel ruku v ruce se stavebním kvasem. Tím vznikla působivá skrumáž vzájemně koexistujících průmyslových areálů, honosných vil, pompézních veřejných budov, velkorysých zahradních čtvrtí a maloměstské zástavby, vytvářející zdejšího svérázného genia loci. Pohraniční oblasti byly již odedávna rušnou křižovatkou kultur, dějin a ideologií, v níž se mísili a vzájemně ovlivňovali Češi, Němci a Židé a odráží tak složité etnické vztahy na území dnešní České republiky. Práce se zaměřuje na architekturu českých Němců, která tvořila přirozený protipól architektury české majority. Jejím cílem je tento „druhý proud“ kultury zasadit do širšího středoevropského kontextu, najít a definovat specifika stavební produkce českých Němců. Za tímto účelem byla zvolena trojice průmyslových aglomerací, Ústí nad Labem, Liberec a Jablonec nad Nisou, které jsou zároveň srovnány s obdobnými lokalitami v českém (Plzeň) i německém (Saská Kamenice) prostředí.

Abstract

From the mid-nineteenth century the North Bohemian industrial area, populated mostly by Germans, experienced an unprecedented urban and demographic growth. The onset of the industrial revolution meant a major breaking point, in particular because the following periods shaped it most notably. The characteristic trait of the cities is a precipitous urban development with building boom. Thereby an impressive scrum of mutually coexisting industrial complexes, palatial villas, spectacular public buildings, generous garden districts and small town housing projects originated, creating the peculiar local genius loci. The border areas have always been a busy crossroads of cultures, histories and ideologies, in which Czechs, Germans and Jews mingled and interacted with each other, and thus they reflect the complex ethnic relations in the territory of today's Czech Republic. The Thesis focuses on the architecture of Czech Germans which formed the natural counterpart to the architecture of the Czech majority. The aim is to set this „second stream“ of culture into a wider Central European context and find and define the specifics of the buildings production of Czech Germans. For this purpose, the trio of industrial agglomerations Usti nad Labem, Liberec and Jablonec nad Nisou was chosen, which are also compared with similar localities in the Czech (Pilsen) and Germany (Chemnitz) environment.

Obsah

Úvod - V jakém stylu máme stavět? Specifika severočeské architektury	7
1. Inspirační zdroje severočeské architektury, směry, tendence, vlivy	16
2. Urbanistický vývoj severočeských měst	48
3. Ústí nad Labem – „citadela průmyslu“	55
3.1. Urbanistický vývoj Ústí nad Labem	55
3.2. Architektonický vývoj Ústí nad Labem	70
3.2.1. Preludium: Fin de siècle a architektura historizujících slohů	70
3.2.2. Interludium: Na prahu nové doby – architektura do konce první světové války	81
3.2.3. Postludium: průmyslová metropole severních Čech – meziválečné Ústí nad Labem	95
4. Liberec, „severočeský Manchester“ a hlavní město českých Němců	142
4.1. Urbanistický vývoj Liberce	142
4.2. Architektonický vývoj Liberce	157
4.2.1. Liberec v éře historismu.	157
4.2.2. Na cestě do nového století. Liberecká architektura do první světové války.	173
4.2.3. Architektura na Výstavě českých Němců v Liberci.	199
4.2.4. Velkoměstský sen. Liberecká architektura v meziválečném období	209
5. Jablonec nad Nisou, „rakouská Kalifornie“	245
5.1. Urbanistický vývoj Jablonce	245
5.2. Architektonický vývoj Jablonce nad Nisou	253
5.2.1. Předehra: historizující slohy	253
5.2.2. „Hlavní město secese“. Jablonecká architektura do konce první světové války	259
5.2.3. Na cestě k moderní aglomeraci. Meziválečný Jablonec nad Nisou	278
6. Stručný exkurz: Architektura v Plzni a Saské Kamenici	305
6.1 „Černá“ Plzeň. Průmyslové srdce západních Čech.	306
6.2 Saská Kamenice, „saský Manchester“	319
Epilog. Existuje architektura českých Němců?	335
Prameny a literatura	351

POUŽITÉ ZKRATKY

AM	Archiv města
AOK	Allgemeine Ortskrankenkasse
ČKAIT	Česká komora autorizovaných inženýrů a techniků
ČSAV	Československá akademie věd
ČSD	Československé státní dráhy
ČSR	Československá republika
ČVUT	České vysoké učení technické
DTH	Deutsche Technische Hochschule
DHV	Deutscher Handels- und Industrieangestellten- Verband
FAB	Feinapparate-Bau
FSv	Fakulta stavební
GEB	Gablonzer Elektrischen Bahnen
HIU AVČR	Historický ústav akademie věd České republiky
KdD	Kreditanstalt der Deutschen
MČ	Městská část
MěÚ, ASÚ	Městský úřad, archiv stavebního úřadu
MMJ, ASÚ	Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu
MML, ASÚ	Magistrát města Liberce, archiv stavebního úřadu
MMP, ASÚ	Magistrát města Plzně, archiv stavebního úřadu
NEW	Nordböhmisches Elektrizitäts Werke
NPÚ, GnŘ	Národní památkový ústav, generální ředitelství
NPÚ, ÚOP	Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště
OGL	Oblastní galerie v Liberci
OŽK	Obchodní a živnostenská komora
PřF UK	Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy
PZO	Podnik zahraničního obchodu
RAS	Riunione Adriatica di Sicurtà
RGTE	Reichenberg- Gablonz- Tannwalder Eisenbahn
SdP	Sudetendeutsche Partei
SHP	Stavebně-historický průzkum
SM	Severočeské muzeum
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv
SPŠSE a VOŠ	Střední průmyslová škola strojní a elektrotechnická a Vyšší odborná škola
TEFA	Teerfarben und Chemikalien Handelsgesellschaft
TUL	Technická univerzita v Liberci
UITP	Union Internationale des Transport Public
UJEP	Univerzita Jana Evangelisty Purkyně
WUWA	Wohnung und Werkraum
YMCA	The Young Men's Christian Association

Úvod - V jakém stylu máme stavět? Specifika severočeské architektury

Pohraniční oblasti na severu Čech, Moravy a ve Slezsku se vyznačují pohnutým a oproti vnitrozemí do značné míry odlišným vývojem, který se zrcadlí i v architektuře. Bohatý, hustě osídlený region se souvislým pásem průmyslově rozvinutých aglomerací (Aš, Cheb, Chomutov, Most, Teplice, Ústí nad Labem, Děčín, Jablonec nad Nisou, Liberec, Trutnov či Krnov), tvořil hospodářskou páteř Čech, Moravy a Slezska.¹ „S výstavbou železnic, rozvojem sklářství a porcelánového průmyslu, jakož i těžbou hnědého uhlí v severozápadních Čechách, se stoupáním významu nákladního překladiště v labských přístavech vzniklo mezi Aší a Krnovem průmyslové pásmo, které se mohlo co do intenzity hospodářského života a co do hustoty obyvatelstva srovnávat s říšskoněmeckými a belgickými průmyslovými revíry“, výstižně definuje sledovanou oblast Wenzel Jaksch.² Průmysl se tak stal nedílnou součástí identity zdejších měst. Na jejich podobě se podíleli kromě místních architektů také zahraniční ateliéry a tvůrci zvukných jmen, působící v přilehlých německých oblastech. Na rozdíl od Moravy, kde je třeba poukázat na průkopnické práce Jindřicha Vybírala, Pavla Šopáka a Pavla Zatloukala, však komplexnější zpracování tvorby německy hovořících architektů na severu Čech stále chybí. Výjimkou, potvrzující pravidlo je syntetická práce Tomáše Pavlíčka *Architektura 1. poloviny 20. století v západní části Ústeckého kraje*, mapující větší část Ústeckého kraje, průvodce po moderní architektuře Čech editovaný Rostislavem Šváchou *Česká republika - moderní architektura - Čechy*, publikace Výzkumného centra průmyslového dědictví v Praze, edice *Slavné vily*, prezentující průřez vilovou architekturou v jednotlivých krajích, popularizační příspěvky Zdeňka Lukeše a především publikační činnost regionálních autorů. Vedle monografického zpracování architektury 1. poloviny 20. století u vybraných měst (Liberec, Podmokly, Teplice), topografie průmyslového dědictví na území Ústeckého i Libereckého kraje a významných staveb se jedná o dílčí studie věnované architektuře se širokým rozptylem, zahrnujícím tématické spektrum týkající se urbanismu, problematiky bydlení, sakrální architektury, ale i průmyslové architektury. Z posledních je třeba zmínit příspěvky Jana Hanzlíka, věnované architektuře Teplic či oba díly publikace *Zaměstnanecká sídliště v severních Čechách mezi lety 1918-1938* od autorského kolektivu Marta Pavlíková, Jiří Bureš, Lenka Hájková a Alena Sellnerová. V případě Libereckého kraje pak katalogové zpracování mecenášské i architektonické činnosti rodiny Liebiegů ve spolupráci s německými kolegy a kontinuální výzkumnou činností Petra Freiwilla, Aleny Řičánkové či Petry Šternové.

Předkládaná dizertace navazuje na mou diplomovou práci, *Architektonický a urbanistický vývoj Liberce 1352–2006*, obhájenou v září roku 2009 a další publikační i výzkumnou činnost, věnovanou tomuto tématu. Diplomová práce vzhledem ke svému záběru představovala pouze úvod a všeobecný vhled do problematiky a předkládaná práce je tudíž pojata jako detailnější rozbor architektonické produkce severních Čech na příkladu Ústí nad Labem, Liberce a Jablonce nad Nisou a její komparace s analogickými lokalitami v Čechách (Plzeň) a Sasku (Saská Kamenice), které prošly obdobným vývojem a v nichž mnohdy působili stejní tvůrci. Zároveň je sledován obecnější vliv středoevropských kulturních center (Vídeň, Praha, Mnichov, Drážďany), přičemž snahou je revidovat stále převládající názor, nazírající na stavební produkci v pohraničních oblastech jako na periferní a nepřilíživě invenční. Třebaže tento pohled lze mnohdy

¹ Radim Perlín mluví v této souvislosti o industrializované a urbanizované oblasti tzv. Bohatých Sudet, rozkládající se od Ašského výběžku přes Karlovarsko, České středohoří, Liberecko, krkonošské a orlické podhůří až k Jeseníku. Jejím protipólem byly tzv. Chudé Sudety podél jihozápadní, jižní a jihovýchodní hranice dnešní České republiky s převažující zemědělskou výrobou a absencí průmyslových center. PERLÍN, Radim. *Venkov, typologie venkovského prostoru* [online]. Praha [cit. 2016-02-07]. Dostupný z WWW: <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/odbor/reforma/perlin.pdf>

² JAKSCH, Wenzel. Německé dělnické hnutí a národnostní otázka. In *Němci v Československé republice o sobě*. V Praze: Orbis, 1937, s. 42.

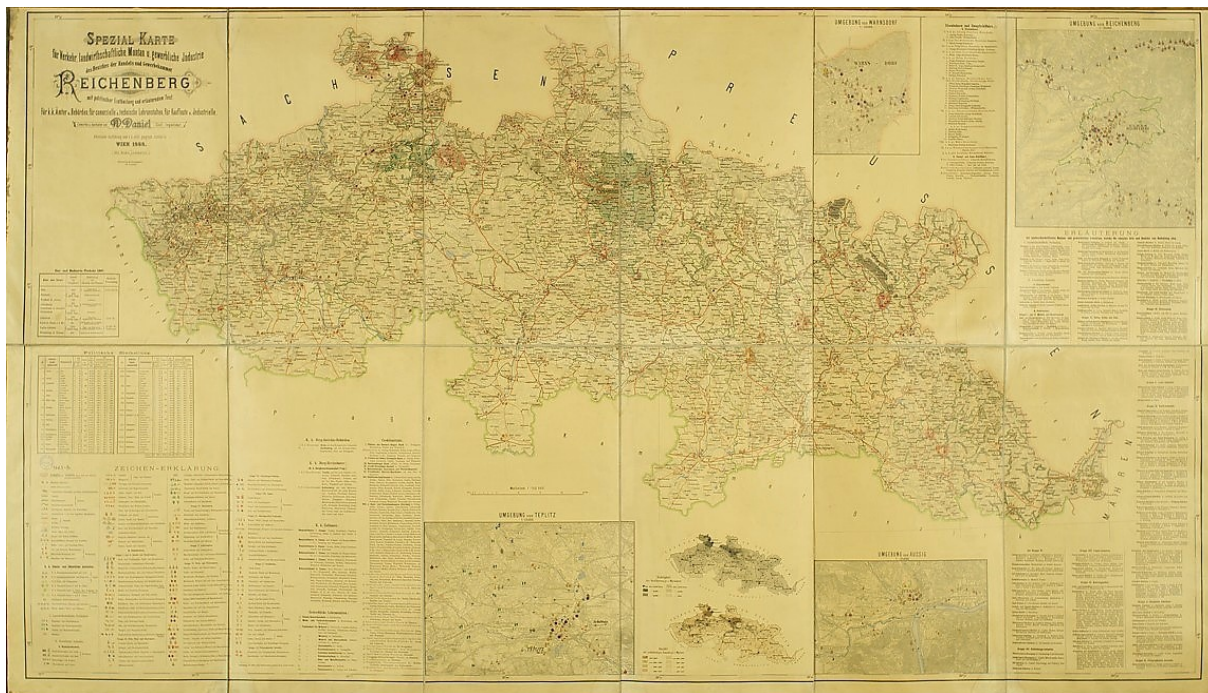
aplikovat, existuje celá řada případů, kdy rozhodně neplatí. Proto bych se rád na následujících stránkách pokusil odpovědět na následující otázky. Skutečně existuje svébytná a specifická architektura českých Němců, odlišující se od stavební produkce české majority? Jsou v ní patrná národnostní specifika? Existují charakteristické rysy průmyslově vyspělých měst? Co mají vzájemně společného a v čem se naopak liší? Důraz je kladen rovněž na stylová východiska a teoretické pozadí včetně pojmu „styl“, který neztratil na aktuálnosti ani v meziválečném období, které tvoří ohnisko předkládané práce. Pozornost bude věnována rovněž vztahu objednavatelů a architektů, včetně jejich finančních a osobních vazeb k zahraničním oblastem, které jak uvidíme, hrály poměrně významnou roli. Tomu odpovídá také zvolená metodika, ve formě případové studie, korespondující se zaměřením výzkumu. Její těžiště spočívá v archivní rešerši plánové dokumentace jednotlivých staveb, rešerši dobového odborného i denního tisku, dále v komparativní metodě, geografické metodě a zejména v podrobném terénním průzkumu. Ačkoliv těžištěm předložené práce je 1. polovina 20. století, nelze zcela opomenout ani stavební produkci 19. století, která měla na další vývoj sledovaných měst dalekosáhlý vliv, a bez její reflexe bychom nemohli dospět ke komplexnějším závěrům.

Počátky industrializace a tzv. průmyslové urbanizace na našem území byly spojeny s prudkým rozvojem malých měst, z nichž se v průběhu 19. století vyvinula průmyslová centra, která svým významem mnohdy zastínila dosavadní správní a kulturní centra.³ Severní Čechy tvořily již od raného novověku nedílnou součástí tzv. středoevropské plátenické oblasti, zahrnující Sasko, Horní Lužici, Dolní Slezsko, severní a severovýchodní Čechy a Moravu. Není proto divu, že právě zde vznikla jedna z nejstarších manufaktur na našem území, punčochárna založená v Oseku roku 1697 opatem zdejšího kláštera, Benediktem Littwerigem. Staleté výrobní tradice i dostatek kvalifikovaných pracovníků vyškolených předcházející řemeslnou i manufakturní výrobou jsou důvodem, proč se severní Čechy staly věrozvěstem průmyslové revoluce v českých zemích. Právě zakládání manufaktur a průmyslových podniků dalo do té doby nevýznamným městům důležitý impuls, vedoucí k dalšímu demografickému růstu. Mízi rovnoměrné rozmístění obyvatel, typické pro preindustriální éru, které nahradila značná disproporce osídlení. Vzestup nových průmyslových aglomerací je tak výsledkem modernizačních procesů během tzv. gründerké éry. Této skutečnosti odpovídá také dochovaný architektonický fond, jehož hlavní těžiště tkví v období 19. a 20. století, které se na podobě sledovaných sídel podepsalo nejvýrazněji a zpravidla překonalo i dřívější etapy. Nicméně je třeba dodat, že industrializace českých zemí (třebaže se jednalo o nejrozvinutější a nejprůmyslovější část monarchie) nikdy nedosáhla rozsahu běžného v západní Evropě. Společným rysem velkých pohraničních měst byla poněkud paradoxně i vzájemná řevnivost. To lze demonstrovat na tradiční rivalitě Liberce a Ústí nad Labem, kde jádro sporu představovala především instituce Obchodní a živnostenské komory v Liberci, pod níž město na Labi spadalo i přes opakované snahy o vymanění se z vlivu Liberce a založení vlastního komorního obvodu pro severozápadní Čechy.⁴ V Čechách se nacházelo celkem pět komor se sídly v Praze, Liberci, Chebu, Plzni a Českých Budějovicích, přičemž právě liberecká, ustanovená v roce 1851, patřila mezi nejvlivnější obvody v monarchii. Rozkládala se v prostoru průmyslově mimořádně rozvinutého území sahajícího od Krušných hor až k jižnímu okraji Orlických hor a zahrnovala politické okresy Duchcov, Teplice, Ústí nad Labem, Děčín, Litoměřice, Roudnice nad Labem, Šluknov, Rumburk, Česká Lípa, Dubá, Jablonné, Liberec, Frýdlant, Jablonec nad Nisou, Vrchlabí, Turnov, Semily, Jilemnice, Mnichovo Hradiště, Mladá Boleslav, Jičín, Nový Bydžov, Hradec Králové, Dvůr Králové nad Labem, Broumov, Trutnov, Náchod, Nové Město nad Metují, Rychnov nad Kněžnou

³ HORSKÁ, Pavla, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří. *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka, 2002, s. 22

⁴ JIRÁNEK, Tomáš. *Projevy hospodářského nacionalismu v obchodních a živnostenských komorách v českých zemích 1850-1918*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2004, s. 191.

a Žamberk.⁵ Teprve se vznikem Obchodní, živnostenské a průmyslové ústředny v Hradci Králové roku 1919 přišla téměř o polovinu svého území, zejména v okresech s převahou českého obyvatelstva ve východních Čechách.⁶

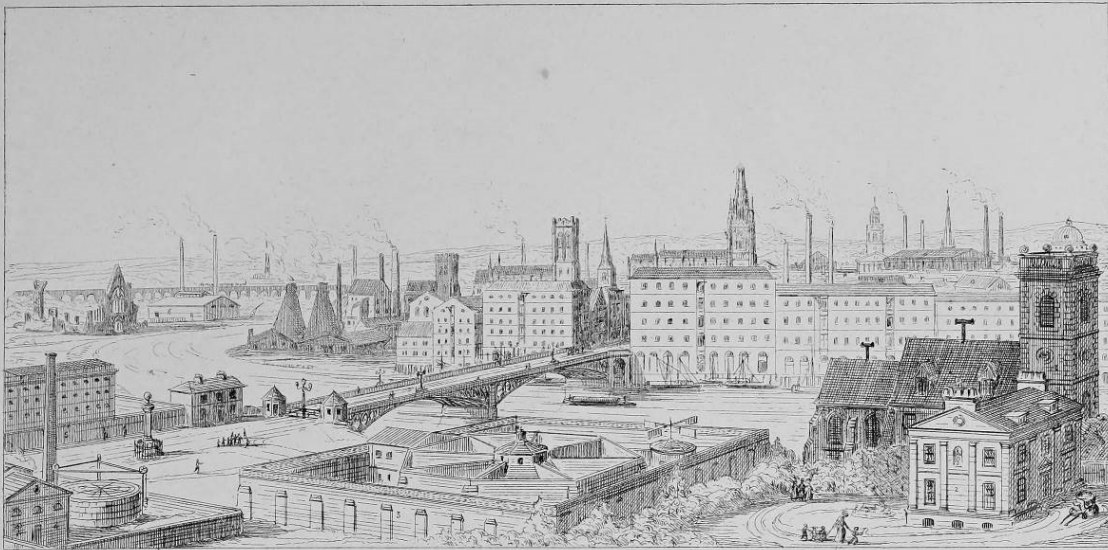

1. Mapa komorního obvodu liberecké OŽK z roku 1888. SOKA Liberec.

V řešení jednotlivých, ponejvíce veřejných budov a jejich měřítku je patrná snaha o monumentalitu, zdůrazňující postavení, sílu a vysoké ambice politické reprezentace pohraničních měst. Díky jejich dynamickému rozvoji vznikla působivá skrumáž vzájemně koexistujících průmyslových areálů, honosných vil, pompézních veřejných budov, velkorysých zahradních čtvrtí a maloměstské zástavby, vytvářející zdejšího svérázného genia loci. Další zásadní moment industrializace, který významně ovlivnil podobu měst, byla změna měřítka, kdy vznikají velké činžovní domy, disponující rozměry, do té doby vyhrazené jen nejvýznamnějším stavbám. Z hlediska formálního řešení severočeských staveb hrála klíčovou roli vazba na soudobou německou architekturu, preferovanou místními elitami, které se vyhraňovaly nejen vůči českému vnitrozemí, ale i centrální vládě. I přesto však vídeňská architektura představovala až do zániku habsburské monarchie významný inspirační zdroj. S výše uvedenými vazbami souvisí také otázka objednavatelů a angažovaných architektů. Ti se rekrutovali jak z místního prostředí, tak i ze zahraničí. Důležitá je v tomto ohledu skutečnost, že řada místních architektů prošla školením v tehdejších středoevropských kulturních metropolích (Mnichov, Drážďany, Vídeň). Na rozdíl od novátorských proudů snažících se o radikální odklon od tradiční tvorby je však v díle většiny architektů německé národnosti zřejmá snaha o navázání na místní tradice a jistá stylová pluralita.

⁵ *Spezial Karte für Verkehr, landwirthschaftliche, Montan u. gewerbliche Industrie des Bezirkes der Handels und Gewerbekammer Reichenberg*. Wien: Artistische Ausführung vom k. k. milit. geograph. Institut 1888.

⁶ Čistě byrokraticky vytyčené území nijak nereflektovalo národnostní složení jednotlivých okresů a Češi tak tvořili 40 % obyvatel komorního obvodu. Vzhledem k většinovému volebnímu systému navíc ani neměli v komoře odpovídající zastoupení, což přinášelo značné národnostní střety, které se projevíly mj. ve snaze o emancipaci okresů s převahou českého obyvatelstva na liberecké komoře, k čemuž nakonec došlo až po vzniku samostatného Československa. JIRÁNEK, Tomáš. *Projevy hospodářského nacionalismu v obchodních a živnostenských komorách v českých zemích 1850-1918*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2004, s. 189; BROM, Bohumír. *Historie obchodních a živnostenských komor na území českých zemí od počátků až po jejich zrušení. (1850-1948)* [online], s. 24-25, [cit. 2015-11-18]. Dostupný z WWW: <http://www.komora.cz/download.aspx?dontparse=true&FileID=144>

THE SAME TOWN IN 1840.

1. St. Andrew's Tower, rebuilt in 1750. 2. New Parsonage House & Pleasure Grounds. 3. The New Jail. 4. Gas Works. 5. Lunatic Asylum. 6. Iron Works & Ruins of St. Mary's Abbey. 7. St. Evans' Chapel. 8. Baptist Chapel. 9. Unitarian Chapel. 10. New Church. 11. New Town Hall & Concert Room. 12. Wesleyan Centenary Chapel. 13. New Christian Society. 14. Quakers Meeting. 15. Socialist Hall of Science.

Catholic town in 1440.

1. St. Michael's on the Hill. 2. Queen's Croft. 3. St. Thomas's Chapel. 4. St. Mary's Abbey. 5. All Saints. 6. St. John's. 7. St. Peter's. 8. St. Edmund's. 9. St. Martin's. 10. St. Edmund's. 11. Grey Friars. 12. St. Cuthbert's. 13. Guild hall. 14. Trinity. 15. St. Clares. 16. St. Botolph's.

2. August Welby Pugin. Výmluvná proměna města během průmyslové revoluce, která přinesla nové stavební typy, uveřejněná ve spisu *Contrasts, or a Parallel between the noble edifices of the fourteenth and fifteenth centuries, and similar buildings of the present day, shewing the present decay of taste* v roce 1836. PUGIN 1898.

Pozvolný nástup historismu, reprezentovaný zprvu romanticky chápanou neogotikou, ovlivněnou anglickým prostředím lze sledovat ve střední Evropě již v první třetině 19. století, zejména u šlechtických sídel. Vídeňská historička umění Renate Wagner-Rieger rozděluje dlouhé období historizujících slohů na území habsburské monarchie do čtyř hlavních fází: klasicismus a biedermeier (přibližně 1770–1830); romantický historismus (cca 1830–1860); přísný historismus (cca 1850–1880) a pozdní historismus se secesí (cca 1880–1914).⁷ Jednotlivé fáze však nedefinuje jako striktně ohraničené časové úseky, ale spíše jako různé přístupy k architektuře, které se v průběhu 19. století projevovaly mnohdy paralelně. Pro romantizující fázi je určující důraz kladený na účelnost, charakter a symetrii architektury, tedy na aspekty typické i pro doznívající klasicismus. Důležitou roli v průběhu konstituování historismu, jakožto „nového“ slohu a odmítnutí antiky jako univerzálního vzoru měl Heinrich Hübsch se svým mimořádně vlivným spisem z roku 1828 „*V jakém slohu máme stavět?*“ kde konstatuje, že nová doba si žádá nová řešení, především konstrukční,⁸ jelikož již bylo zřejmé, že rozrůstající se stavební úkoly, které společnost stavěla před architekty, již nemůže obsáhnout jeden sloh. Když se roku 1844 v Praze konal třetí sjezd německých architektů klíčová otázka „*v jakém stylu máme stavět?*“ znovu ožívá, neboť převládající a do jisté míry typizovaný „kasárenský“ klasicismus produkovaný stavebními úřady již nedokázal pokrýt měnící se společenskou objednávku. Jak si všímá Pavla Machalíková, neogotika a obecně obrat ke středověku představoval důležitý moment počínající národní emancipace, kdy sloužil jako domácí ekvivalent antiky.⁹ To, že úsilí o hledání nového slohu představovalo v polovině 19. století mimořádně aktuální otázku, dokládá i poněkud bizarní soutěž na vytvoření nového architektonického slohu, vypsaná Maxmiliánem II. v roce 1850, kde byl právě Hübsch členem poroty.¹⁰ Jejím ambiciózním cílem bylo nalezení nového slohu, který by „*zřetelně a srozumitelně odrážel charakter doby*“ při svobodném využívání různých slohů a jejich ornamentiky, tak aby zvolené řešení nepatřilo jedinému slohu, ale zároveň byl brán zřetel na princip staroněmecké (gotické) architektury.¹¹ Zlom přichází až osobou věhlasného teoretika a architekta Gottfrieda Sempera, kdy nastupuje „vědecká“ fáze přísného historismu, jež stavby diferencuje dle účelu, který jim dodává potřebný výraz a své vítězné tažení střední Evropou nastupuje kosmopolitní neorenesance, kterou Semper považoval za nejvhodnější styl. Nový, vědecký přístup v architektuře tak odsunuje do pozadí dosavadní romantizující akcent, jehož místo zaujímá úsilí o skutečné poznání historie. Jak výstižně poznamenává Ákos Moravánszky, historismus se stává světonázorem, produktem nastupujícího historického myšlení a vědomí.¹² V českých zemích je recepce Semperova myšlení patrná zejména u nejvýznamnějšího teoretika architektury 19. století na našem území a Semperova žáka, architekta Zdenko Schuberta von Soldern. Dle Sempera lze architekturu chápat pouze v souladu se stavem lidské společnosti, s níž je úzce spjata a styl považoval za evoluční prvek, na jehož základě následně umělci upravují původní praformy dle nových požadavků.¹³ Z tohoto pojetí vychází i jeho teorie „odívání architektury“, jejímž základem je teze o architektonickém jádru stavby a jejím stylovém obalu. Spolu s architektonickým požadavkem na pravdivost materiálu se jednalo o nejlivnější, široce přijímanou

⁷ WAGNER-RIEGER, Renate. *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*. Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1970; WAGNER-RIEGER, Renate. *Der Historismus in der Wiener Architektur des 19. Jahrhunderts*. *Alte und Moderne Kunst* 1968, roč. XIII, č. 100, s. 2-15.

⁸ KRUF, Hanno-Walter. *Dejiny teórie architektúry: od antiky po súčasnosť*. Bratislava: Pallas, 1993, s. 339.

⁹ MACHALÍKOVÁ, Pavla. *Objevování středověku: tři kapitoly k recepci gotického umění v Čechách v pozdním 18. a raném 19. století*. Praha: Artefactum, 2005, s. 61.

¹⁰ KRUF, Hanno-Walter. *Dejiny teórie architektúry: od antiky po súčasnosť*. Bratislava: Pallas, 1993, s. 340.

¹¹ *Ibidem*.

¹² MORAVÁNSZKY, Ákos. *Die Architektur der Donaumonarchie 1867-1918*. Budapest: Corvina, 1988, s. 63-64.

¹³ VYBÍRAL, Jindřich. *Architekti zaspali? K pojmu prostoru v teorii architektury 19. století*. In *Umění* 2004, roč. LII, č. 2, s. 110-112.

architektonickou teorii 19. století, která šla ruku v ruce se Semperovým úsilím o etablování umělecké tvorby jako exaktní vědy.¹⁴ Význam této teorie potvrzuje její aplikování ještě v průběhu 30. let 20. století (např. tvorba architekta Fritze Lehmana), přičemž za svou ji částečně přijal i Adolf Loos (viz jeho studie *Oděvnictví jako princip architektury*).¹⁵ Semper klade důraz na účelnost architektury, která dle něj sama o sobě představuje estetickou kvalitu, a na vhodnou volbu materiálu i jeho odpovídající zpracování. Naproti tomu však odmítá moderní technologie a materiály (především železo) kterým upírá estetickou funkci. Tím dochází k dočasnému oddělení „vysoké architektury“ od užitkových inženýrských staveb. Stinnou stránkou této diferenciací bylo částečné vytlačení architekta z tvůrčího procesu a jeho úloha se mnohdy omezila na pouhou dekoraci fasád.¹⁶ V souvislosti s dalším vzestupem nacionalistických tendencí v posledních dvou dekádách 19. století se začínají objevovat hlasy, stavějící se kriticky vůči přílišné internacionalizaci a racionalizaci architektury. Architekt Albert Hofmann, který v letech 1887–92 zastával funkci ředitele libereckého muzea ve svém článku „*V jakém stylu bychom měli stavět?*“ (1890), sice v souladu se Semperem konstatuje, že „styl v umění nemůže popřít svou závislost na lidské společnosti, jejich zvycích, na klimatu a materiálu“, ale zároveň si všímá, že celkový charakter stylu je v současné době více a více internacionální. Tím podle něj dochází k potlačování lokálních zvláštností a specifik ve prospěch jakési jednotnosti a podotýká, že „právě to je slabá stránka naší moderní tvorby; je vědecká a chce být vědecká; ale čím vědeckější se stává, tím více je nekreativní“.¹⁷

Nový typologický prvek, odrážející společenské změny a postupný ústup aristokracie, jejíž místo pozvolna zaujímá buržoazie, představují villegiatury a vilové kolonie. Ty jsou spjaté s vzestupem sílící buržoazie a reprezentují společenský statut svých majitelů. Na našem území se první vilové čtvrti objevují poměrně záhy, již od 60. let 19. století (Brno-Lužánky z let 1860–68, kolonie železničních úředníků a zaměstnanců v Nymburku z let 1870–73 či tzv. Westend v Karlových Varech započatý v roce 1872).¹⁸ Inspiračním zdrojem byla v tomto případě, stejně jako v německém prostředí ostrovní obytná architektura. Rozvoj vilové architektury v habsburské monarchii inicioval hlavně Heinrich Ferstel, který se pod vlivem své návštěvy Británie v roce 1851 stal spoluzakladatelem vídeňského *Cottage-Vereinu* (1872) realizujícího zdravé a moderní bydlení pro střední vrstvy, jehož vlajkovou lodí byla Cottage-Viertel ve Währingu, která se následně stala vzorem po obdobnou výstavbu v celé monarchii. Nové téma představují také dělnické a zaměstnanecké kolonie, budované rovněž na základě britských předloh, které se záhy staly jedním z poznávacích znaků průmyslových aglomerací. Architektonický vývoj severočeských průmyslových měst v čele s Libercem a Ústím nad Labem se značně liší od hlavních zemských měst Prahy, Brna či Olomouce. Pokud opomeneme stavební podniky aristokracie, pro počáteční etapu hospodářského rozvoje tzv. Gründerského období je charakteristický dominující „obživný mód“, který teprve po „dobytí“ ekonomických pozic a jejich konsolidaci začíná ustupovat. Následně je pozvolna nahrazován okázalou spotřebou a snahou o sebereprezentaci, demonstrující výlučné postavení nově se formující třídy průmyslových podnikatelů ve společnosti.¹⁹

¹⁴ Semper dokonce vypracoval vlastní systém komparativní stylistiky, vyjádřené vzorcem $Y = F(x, y, z)$, kdy Y představuje umělecké dílo určené konstantami F, členěnými dle typů a variabilními faktory (x, y, z), k nimž patří materiál, místní klimatické, náboženské a politické podmínky a vliv tvůrce a objednavatele. KRUF, Hanno-Walter. *Dejiny teórie architektúry: od antiky po súčasnosť*. Bratislava: Pallas, 1993, s. 345; DVOŘÁK, Vilém. *Teoretikové soudobé architektury*. Praha: Společnost architektů, 1931, s. 18-19.

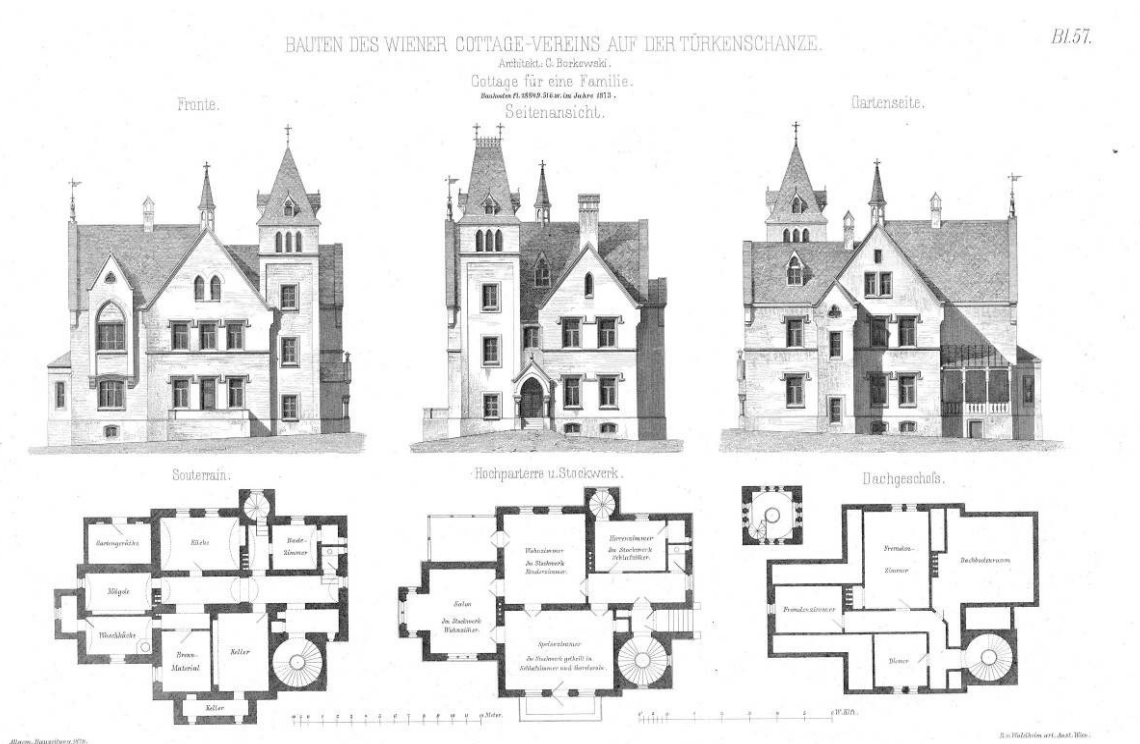
¹⁵ *Ibidem*, s. 26-28.

¹⁶ MORAVÁNSZKY, Ákos. *Die Architektur der Donaumonarchie 1867-1918*. Budapest: Corvina, 1988, s. 63-64.

¹⁷ HOFMANN, Albert. In welchem Style sollen wir bauen? *Allgemeine Bauzeitung* 1890, roč. LV, s. 81-84.

¹⁸ K nejstarším vilovým koloniím na území dnešního Německa patří okrsky Berlín-Lichterfelde, Hamburg-Marienthal založené v roce 1860 obchodníkem Johannem Antonem Wilhelmem von Carstennem, Westend v Berlíně-Charlottenburgu (1866) či Kaßberg v Saské Kamenici (1870), budované rovněž na základě reprezentativních anglických vilových čtvrtí. To dokládá, že zpoždění českých zemí bylo v tomto ohledu pouze minimální.

¹⁹ VELEN, Thorstein. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: SLON, 1999, s. 132.

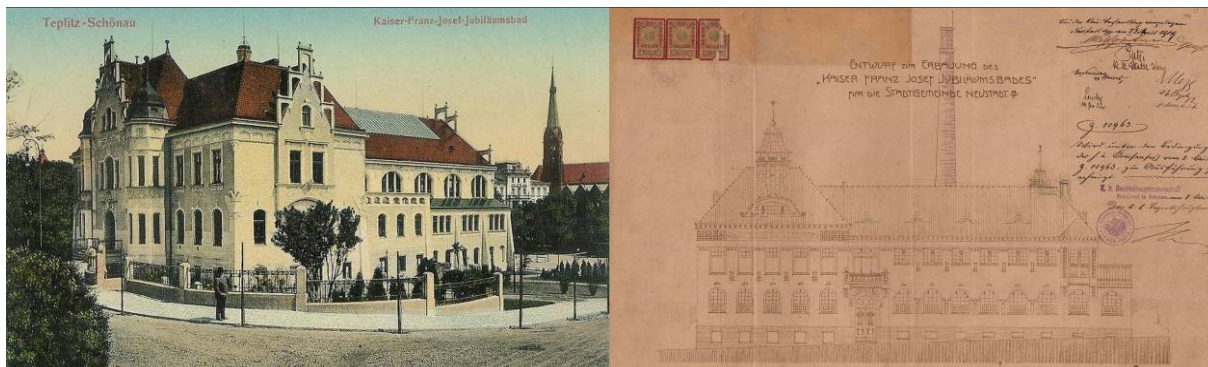

3. Typická zástavba Cottage-Viertel ve Währingu. Allgemeine Bauzeitung 1879.

Např. v Liberci bylo dlouhou dobu za nejlepší adresu považováno zprvu samostatné vrchnostenské město Kristiánov, vybudované na principu zahradního města v předpolí zámku, třebaže již ve 2. třetině 18. století byl Liberec se svými 584 domy třetí největší město v Čechách po Praze (3107 domů bez židovské čtvrti) a Chebu (604 domů).²⁰ Není proto divu, že většina tehdejších průmyslníků zprvu bydlela ve starších domech, či přímo v rámci svého podniku (liberečtí Liebiegové) a výstavné rezidence si paradoxně začínají stavět až v 70. letech 19. století, tedy v období tzv. Velkého krachu po pádu vídeňské burzy, který byl důsledkem bezskrupulózních spekulací předchozího období. Vzestup dobových nacionálních tendencí se pak odrazil v reprezentativních veřejných stavbách, v nichž se stále častěji ke slovu dostává německá neorenesance, což lze demonstrovat na příkladu liberecké radnice. Přínosem této „nacionalizace architektury“ byla snaha odpoutat se od konvenčních akademických forem a navázat na „národní“ architekturu. Vedle jednoznačně demonstrativních objektů, odrážejících vysoké politické a národnostní aspirace průmyslových měst však pokojně koexistovala již zmíněná internacionální, italsky orientovaná neorenesance, aplikovaná v případě divadelních budov, bankovních paláců, činžovních bloků, škol či vil. Formální rejstřík jednotlivých staveb je tak (stejně jako v případě proslulé vídeňské Ringstrasse) volen dle jejich funkce či preferencí architektů a objednatelů. Vítězná tažení historizující architektury úzce souvisí také s její nepřehlédnutelnou symbolickou funkcí, vhodnou i pro nově se etablující průmyslnické vrstvy. Pro ně byla atraktivní jako prostředek vizuálního potvrzení jejich společenského postavení, vyrovnání se aristokracii a zároveň dochází k obohacení architektury a umění o nové ikonografické motivy a alegorie (pára, elektřina, průmysl, telegraf, vlak). Ty jsou reflektovány nejen vzorníky jako např. známou řadou *Allegorien und Embleme*, ale pronikají i na fasády domů a do reprezentativních interiérů privátních a veřejných staveb. Nová hierarchizace architektury, přizpůsobená potřebám industriální společnosti se projevila i v nových stavebních typech, v čele s výrobními objekty a nádražími, které získaly mnohdy opulentní architektonický

²⁰ HORSKÁ, Pavla, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří. *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka, 2002, s. 101

háv, vyhrazený do té doby aristokratickým rezidencím a sakrálním stavbám. Součástí sebereprezentace moderních průmyslových metropolí byly rovněž velkoryse koncipované budovy městských lázní, zvyšující hygienický standard měst, přičemž na severu Čech se nachází bezesporu nejhodnotnější soubor halových lázní u nás. Vedle nejstarších a nejměstavnějších libereckých lázní lze zmínit lázeňské budovy v Ústí nad Labem, Jablonci nad Nisou, Teplicích (zbořeno), Děčíně, České Kamenici či Novém Městě pod Smrkem.²¹

4. Příklad severočeských halových lázní v Teplicích (Odon Zdarek) a Novém Městě pod Smrkem (Robert Hemmrich). Archiv autora, MÚ NMPŠ, ASÚ.

Dalším progresivním prvkem, který se uplatnil právě v severočeské oblasti, bylo úsilí (třebaže zpočátku neúspěšné) o zřízení krematorií. To souvisí nejen s činností vídeňského spolku *Die Flamme*, který byl právě zde mimořádně aktivní, ale i s geografickou polohou vůči kulturně blízkým německým oblastem. Zde bylo spalování běžné již od roku 1878, kdy bylo uvedeno do provozu první německé krematorium ve městě Gotha. Movitější pozůstali tak často své zemědělské dopravovali právě do Německa, zejména do Žitavy, popř. do vzdálenější Gothy a Saské Kamenice. Vůbec první projekt krematoria na našem území vznikl na konci 19. století v kosmopolitním Jablonci nad Nisou, kde také byla ustanovena jedna z prvních poboček spolku *Die Flamme*.²² Jablonec však nakonec ustoupil Liberci, v němž byla městská rada také nakloněna myšlence spalování a kde bylo následně v letech 1915–17 postaveno nejstarší krematorium na území monarchie. Prestižní prvek představovala i tramvajová doprava, která zvyšovala komfort obyvatel i návštěvníků města a tak není náhodou, že největšího rozmachu dosáhla právě v bohatých severočeských oblastech, přičemž nesporné prvenství patří v tomto ohledu Teplicím, kde byla zřízena první elektrická tramvajová linka na našem území (pokud opomeneme spíše propagační letenskou linku Františka Křížika) již v roce 1895.²³

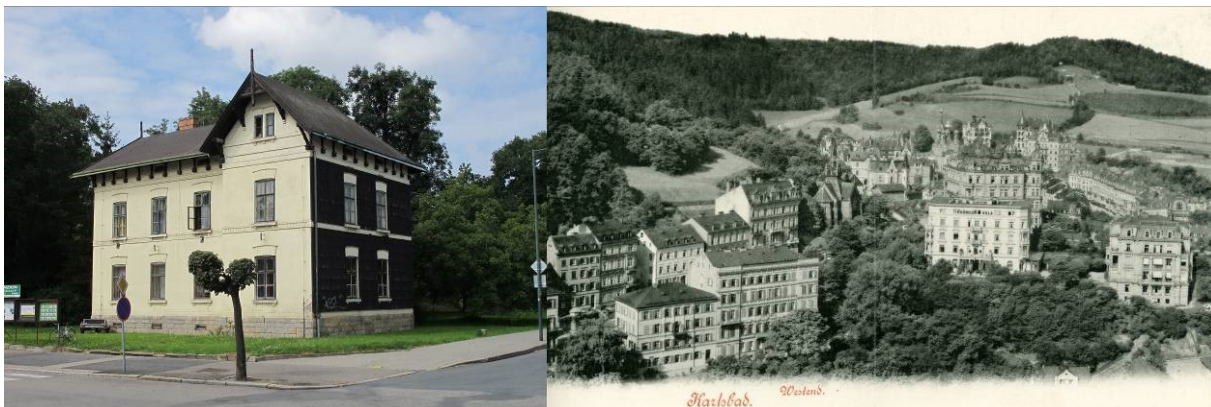
Dalším významným fenoménem dynamicky se rozrůstajících průmyslových měst, která potřebovala celou řadu nových budov, hodných jejich postavení, byly architektonické soutěže, přičemž platila přímá úměra, že čím vyšší honorář a věhlasnější porotci, tím spíše se jich účastnili přední architekti. Nemalou úlohu sehrávaly především jako tavící kotlík různých názorů na směřování architektury a pokud se jich účastnili také místní tvůrci, zprostředkovávaly jim žádoucí pohled za hranice města. V soutěžích tak vedle sebe často stály návrhy konzervativní i progresivní a bylo na porotě, jak zvážit všechna pro a proti u jednotlivých přístupů, jejich zapojení do organismu města a případnou odezvu u převážně konzervativní veřejnosti. Zajímavé je, že se na rozdíl od Moravy a Slezska takřka nepěstovala teorie architektury, až na několik výjimek, reprezentovaných pražskými německy mluvícími architekty, zejm. Bernhardem

²¹ Vyspělost severočeských průmyslových měst v této oblasti dokládá i fakt, že řada větších či srovnatelných měst získala obdobně velkoryse koncipovaná moderní hygienická zařízení až v meziválečném období, mj. Brno (1930), arch. B. Fuchs, Plzeň (1932), arch. B. Bendelmayer, či Hradec Králové (1933), arch. O. Liska.

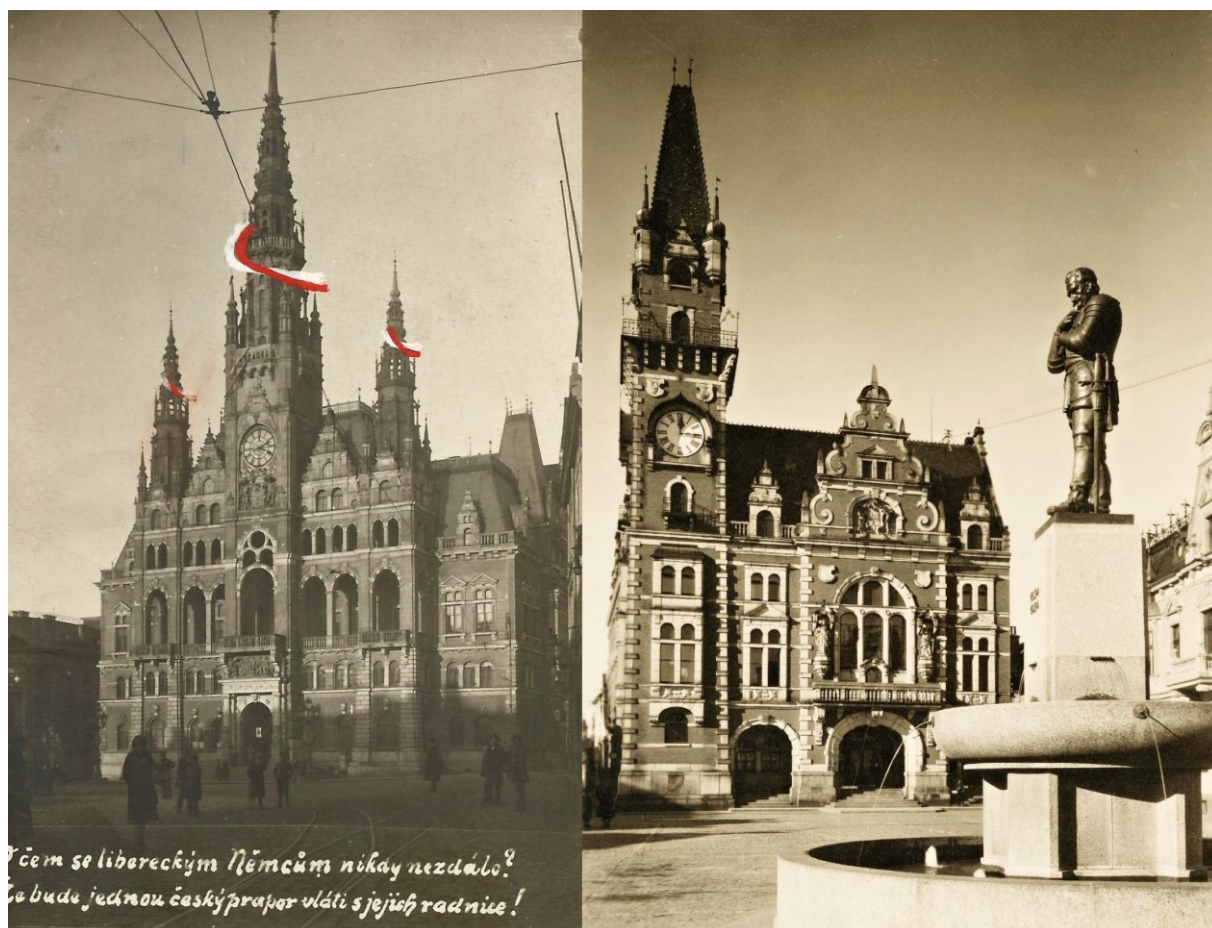
²² SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013, s. 34.

²³ O dva roky později Teplice následoval Liberec (1897) a dále Ústí nad Labem (1899), Jablonec nad Nisou (1900) a konečně Most (1901).

Grueberem, Achille Wolfem či Zdenko Schubertem von Soldern. Lokální tvůrce teoretické otázky bezpochyby také zajímaly, nicméně zpočátku se obraceli k německé teorii umění, a to i přesto, že se s tvorbou svých pražských kolegů a jejími východisky mohli seznámit osobně. Ještě výrazněji je tento trend zřejmý v meziválečném období, kdy německy hovořící tvůrci na rozdíl od svých českých kolegů na tomto poli vyvíjeli menší aktivity a s dílčími úvahami o architektuře se tak můžeme setkat hlavně v denním tisku.

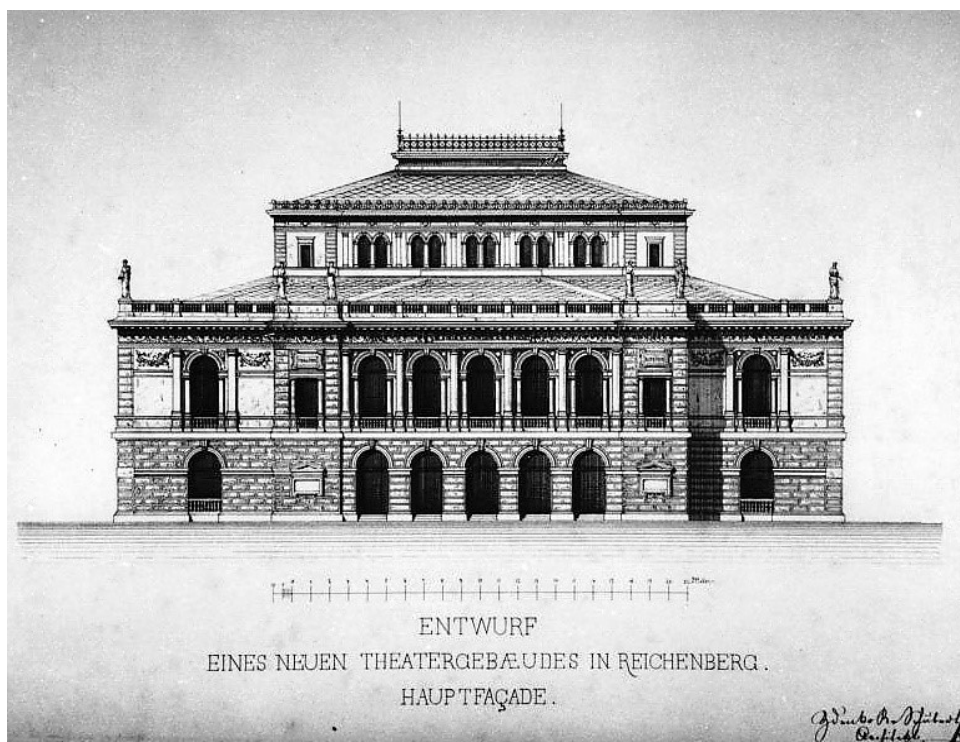
5. Patrová vila v rámci kolonie železničních úředníků a zaměstnanců v Nymburku od Carla Schlimpa z let 1870–73 a vilová čtvrť Westend v Karlových Varech. Foto autor 2016, Wikipedie.

6. Architektura jako kolbiště nacionalismu. Radniční budovy v Liberci a Frýdlantu od Franze von Neumanna. Archiv autora.

1. Inspirační zdroje severočeské architektury, směry, tendence, vlivy

Pro severočeské prostředí byl zpočátku určující vliv Mnichova a hlavně Vídně, k níž se záhy připojily Drážďany, které vzhledem ke své blízké geografické poloze začaly hrát posléze klíčovou roli. Vliv těchto center se projevil jak přímo angažováním jednotlivých tvůrců místními samosprávami a soukromou klientelou, tak i nepřímo, neboť představovala sídla prestižních vysokých škol, kterými prošla řada místních architektů. Teoretická rozprava o architektuře však stála spíše na okraji zájmu a místní tvůrci se opírali o úvahy svých zahraničních, především německých kolegů (zejména o již zmíněného Gottfrieda Sempera). Semperovská neorenesance zde ovšem příliš úspěšná nebyla, což lze např. doložit na příkladu soutěže na nové liberecké divadlo, kterou mj. obeslal Semperův žák Zdenko Schubert von Soldern a kde jednoznačně zvítězil nerealizovaný nákladný projekt dvojice Hans Miksch a Julian Niedzielski. Otázkou je, proč tomu tak bylo. Svou roli sehrálo zřejmě reprezentativní pojetí návrhu, jež mělo navenek prezentovat prestiž a ekonomickou sílu města a také důležité lokální vazby (Hans Miksch pocházel z Liberce). Semperovo střízlivé pojetí neorenesance bylo výrazem jeho kosmopolitního, demokratického postoje, přičemž záměrný návrat k minulosti chápal jako nutnost, než se objeví nová světová dějinná idea.²⁴ Proto není divu, že v tomto ohledu jeho úvahy o architektuře ve spíše konzervativním severočeském prostředí nepadly na úrodnou půdu.

7. Z. Schubert von Soldern. Soutěžní návrh na nové liberecké divadlo (1881). Theater Architecture.

Architektuře a stavebnictví severočeské oblasti druhé poloviny 19. století zprvu jednoznačně dominoval Liberec, neboť ostatní města nedisponovala natolik výraznými lokálními osobnostmi. Zároveň je zde nejzřetelněji patrný vliv mnichovské architektury, pokud opomeneme děčínské realizace Bernharda Gruebera z iniciativy hraběte Thuna.²⁵ To

²⁴ KRUF, Hanno-Walter. *Dejiny teórie architektúry: od antiky po súčasnosť*. Bratislava: Pallas, 1993, s. 347.

²⁵ K této problematice zejm. LAŠTOVIČKOVÁ, Věra, VYBÍRAL, Jindřich. *Architektura mezi Mnichovem a Prahou*. In PETRASOVÁ, Taťána, PRAHL, Roman, ed. *Mnichov - Praha: výtvarné umění mezi tradicí a modernou = München - Prag: Kunst zwischen Tradition und Moderne*. Praha: Academia, 2012, s. 258-286; LAŠTOVIČKOVÁ, Věra, *Zwischen Klassik und Romantik. Das architektonische Schaffen Bernhard Gruebers*. In *Umění* 2013, roč. LXI, č. 2, s. 138-162.

je zřejmé i při bližším pohledu na dobovou severočeskou stavební produkci, kdy nejvýznamnější stavební podniky 60. a 70. let 19. století byly budovány na základě návrhů vídeňských, resp. ve Vídni usazených architektů. Např. v Ústí nad Labem to byl liberecký rodák Hans Miksch, pravděpodobně autor vily ředitele místních chemických závodů, Maxe Schaffnera.²⁶ Naproti tomu Liberec měl možnost seznámit se s mnichovskou architekturou takřkajíc z první ruky, vzhledem k působení odchovance akademie výtvarného umění, Gustava Sacherse, žáka Ludwiga Langa. Třebaže studium Sachers nedokončil, pobyt v Mnichově nepochybně rozšířil jeho obzory. Do města přinesl kvalitní, mnichovsky orientovanou architekturu „arkádového“ stylu (*Rundbogenstil*), inspirovanou ranou florentskou renesancí, s níž se setkal během pobytu v bavorské metropoli, přičemž v jeho domácích realizacích je zřejmý vliv Friedricha von Gärtnera. Zřejmě nejsilněji se projevil v případě zbořeného evangelického kostela na náměstí Českých bratří (1864–68) a staré radnice v Jablonci nad Nisou (1867–69). Vrcholem Sachersovy tvorby je však dvojice luxusních rezidencí, které navrhl pro průmyslnické rodiny Liebiegů v Liberci a Schmittů v Českém Dubu.

8. G. Sachers. Vila Franze Schmitta v Českém Dubu (1874) v popředí s továrnou a dělnickou kolonií Šestidomy v pravém dolním rohu. Podještědské muzeum Český Dub.

Ve srovnání se Sachersovou tvorbou mají realizace jeho ústeckých současníků spíše provinční charakter. To bylo dáno tím, že rozvoj chemického průmyslu probíhal později, než tradiční textilní výroba na Liberecku, což se logicky odrazilo i v pozdější koncentraci kapitálu.²⁷ Výhodou Liberce byla rovněž existence Státní průmyslové školy (K. K. Staatsgewerbeschule in Reichenberg, dnešní SPŠSE a VOŠ), která patřila spolu s brněnskou mezi nejstarší a nejvýznamnější odborné školy na našem území. Škola byla založena v roce 1876 a 28. října téhož roku byla slavnostně zahájena výuka, zprvu ve stavebním a strojním oddělení, ke kterým posléze přibylo ještě oddělení chemické. Ve své době patřila k významným líhním budoucích architektů a mezi jejími absolventy bychom našli řadu zvučných jmen, namátkou Josefa Zscheho, Roberta Hemmricha, Rudolfa Bitzana, Rudolfa Krausze, Rudolfa Perthena, Hanse Richtera, Oskara Czepu či Norberta Schlesingera a krátce (dva roky) zde studoval i věhlasný Adolf Loos. Stejně tak mezi pedagogy figurovali známí architekti, jako Max Kühn, Heinrich Fanta, Anton Krapf, Rudolf

²⁶ *Aussiger Tagblatt* 12. 8. 1939, s. 6.

²⁷ Jednalo se o tzv. druhou industrializaci, nesenou zejm. chemickým průmyslem a strojírenstvím. K této problematice zejm. HORSKÁ, Pavla. *Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.

Geissler, Paul Zeh či později Oskar Baudisch a Karl Winter.²⁸ Na druhou stranu zdejší výuka byla poměrně konzervativní, čehož si ostatně všimli i současníci. Jak lakonicky poznamenal František Rössler po zhlédnutí rozsáhlé expozice školy na výstavě českých Němců, pořádané v roce 1906 v Liberci „*Moderna do jejich architektury má asi - nedovolený přístup*“.²⁹

Pro Ústí, které se pozvolna etablovalo jako průmyslové centrum severních Čech, byla od 70. let 19. století příznačná především neogotika, která představovala jeden z poznávacích znaků architektury budované Spolkem pro chemickou a hutní výrobu (dělnické kolonie, stará správní budova).³⁰ Stylová volba byla zřejmě ovlivněna studijními a obchodními cestami tehdejšího ředitele Spolku Maxe Schaffnera do Anglie i Německa a ostatně jistě ne náhodou se odrazila i v případě jeho vlastní vily. Zde architekt Miksch, pro jehož tvorbu byla typická internacionální neorenesance, aplikoval také „korporátní“ neogotický formální rejstřík.³¹ Vliv ostrovní architektury byl částečně patrný rovněž v Liberci, kdy na základě svých cest po Anglii nechal Johann Liebieg vybudovat jedno z prvních zaměstnaneckých sídlišť na našem území v dnešní Svatoplukově ulici.³² Objekt je součástí rané vlny dělnického bydlení, jež se téměř současně začíná objevovat v nejrozvinutějších průmyslových oblastech, jakými bylo Brno, Ostravsko či Kladensko.³³

9. A. Hollub. Dělnický dům firmy Liebieg v Liberci na snímku z 60. let 19. století. Die Industriellen Etablissement von Johann Liebieg & Co. 1867.

Nejpozději od poloviny 80. let 19. století pak začíná jednoznačně převládat poměrně logicky vliv hlavního města monarchie a na scénu přicházejí významné architektonické soutěže na nové veřejné budovy. S tím jde ruku v ruce i vzrůstající se nacionalismus, který se odrazil také v architektonickém řešení novostaveb. Vzrůstající nacionalistické tendence, podpořené navíc i ambicemi Liberce stát se „hlavním zemským městem“ českých Němců výmluvně ilustruje

²⁸ SOKA Liberec, AM Liberec, fond Státní průmyslové školy, kt. 2 a 51-56.

²⁹ RÖSSLER, František. Tři německé výstavy r. 1906. Drážďany - Liberec - Norimberk. *Obzor národohospodářský*, roč. XI, s. 408-409.

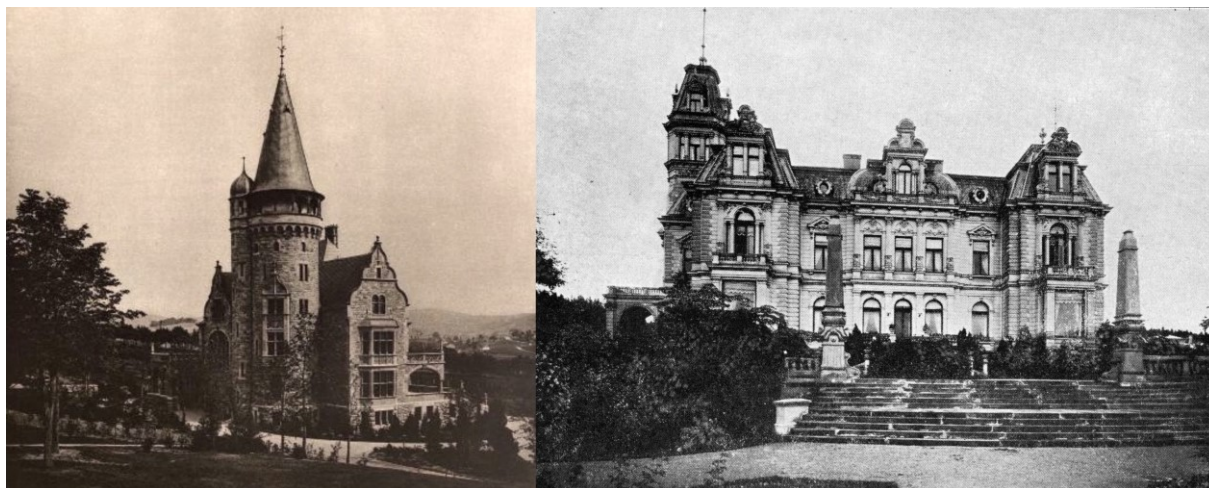
³⁰ BENISCHEK, Johann. Die Arbeiterhäuser in Böhmen. *Technische Blätter* 1874, roč. VI, s. 88, taf. X.

³¹ Celkové koncepce i dispoziční řešení bylo nicméně stále podřízeno itálianizujícímu palácovému schématu, příznačnému pro individuální obytnou zástavbu v monarchii.

³² *Die Industriellen Etablissement von Johann Liebieg & Co.* Friedland: Franz Jannasch 1867.

³³ Nejstarší dělnická kolonie na našem území a zřejmě i v celé monarchii se nacházela v Brně-Veveří při továrně na sukna J. L. Köffiller. Kolonie postavená v letech 1785-86 a známá jako Červená ulice byla tvořená souborem 44 domků. RYŠKOVÁ, Michaela, MERTOŮVÁ, Petra. *Kulturní dědictví brněnského vlnářského průmyslu*. Ostrava: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě, 2014, s. 124-126.

soutěž na novou radnici vypsaná v roce 1886, jejímž vítězem se stal vídeňský architekt Franz von Neumann. Dobový stylový pluralismus souvisel nejen s funkcí jednotlivých objektů, ale byl i odrazem preferencí jednotlivých tvůrců a objednavatelů. Proto byla v případě divadelních budov či bankovních paláců první volbou stále internacionální neorenesance, což lze demonstrovat mj. na honosné neorenesanční novostavbě liberecké spořitelny od neúspěšných účastníků soutěže na libereckou radnici, Hanse Miksche a Juliana Niedzielského.³⁴ Vedle toho se však pozvolna etabluje i zmíněná nacionálně orientovaná neorenesance. To dokládá mj. liberecká expozitura banky Union (1890) od berlínského architekta Wilhelma Martense,³⁵ vila Alfreda Ginzkeye ve Vratislavicích nad Nisou od dalšího Berličana Hanse Grisebacha (1897) či soutěž na novou muzejní budovu.³⁶

10. Nacionální a internacionální neorenesance. H. Grisebach: vila Alfreda Ginzkeye ve Vratislavicích nad Nisou. E. Trossin: Klingerova vila v Novém Městě pod Smrkem. Kunst und Handwerk 1900, RESSEL 1910.

Právě 80. a 90. léta 19. století představují pro severočeskou oblast první období výrazného stavebního kvasu, který úzce souvisel s hospodářským a politickým rozmachem zdejších aglomerací, kterým se konečně podařilo překročit stín jisté provinčnosti. Ten se projevil nejen ve výstavbě velkorysých veřejných i privátních budov, ale také v regulačních plánech jednotlivých měst (srov. např. velkorysá přestavba centra Liberce, Churchillova ulice a tzv. Nové Město v Ústí nad Labem či Zahradní město v Jablonci nad Nisou). Typickým rysem severočeské architektury byla zpočátku značná konzervativnost architektonických forem, která však ostře kontrastuje s mnohdy velmi progresivním konstrukčním řešením jednotlivých objektů v návaznosti na průmyslové stavby. Zajímavé je, že populární neoslohová architektura převládala ještě na počátku 20. století, zřejmě i proto, že její historizující háv sloužil k posílení identity moderních průmyslových měst a představoval nostalgickou aluzi na „staré dobré časy“. Jak výstižně poznamenává Jindřich Vybíral, „ve starých dobrých časech preindustriální společnosti byl spatřován ztracený ráj idylického bezpečí a lidské celistvosti“.³⁷ Nemalý význam měla i skutečnost, že si současníci dobře uvědomovali, že právě v této době byly položeny základy pozdější prosperity. Jistou výjimku v tomto ohledu představoval Jablonec nad Nisou, který vzhledem k pozdější konjunktuře bižuterního a sklářského průmyslu vycházel z odlišných podmínek. Právě místní průmysl, úzce

³⁴ Sparkasse in Reichenberg. *Österreichische Wochenschrift für den öffentlichen Baudienst* 1895, č. 1, s. 313, s. 350, tab. 39-40, 43-44; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 12-IV.

³⁵ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 22-V; Neues Gebäude der Reichenberger Bank. *Der Bautechniker* 1891, roč. XI, č. 36, s. 580-581.

³⁶ Herrenhaus Ginskey in Maffersdorf (Böhmen). *Zentralblatt der Bauverwaltung* 1898, roč. XVIII, č. 22, s. 253-255; Villa des Herrn Alfred Ginzkey in Maffersdorf bei Reichenberg. *Kunst und Kunsthandwerk* 1900, roč. III, č. 6, s. 262-273.

³⁷ VYBÍRAL, Jindřich. Neobiedermeier mezi Vídní a Prahou. In LORENZOVA, Helena, PETRASOVÁ, Taťána, ed. *Biedermeier v českých zemích: sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 6.-8. března 2003. Praha: KLP, 2004, s. 416.

svázaný s módními trendy, ovlivnil podobu zdejší zástavby, pro niž byla příznačná módní secese, která zde byla mimořádně životaschopná. Až do první světové války u veřejných staveb převládal jednoznačně vliv Vídně, což bylo samozřejmě dáno i faktem, že české země tvořily součást habsburského soustátí. Díky vzrůstajícímu nacionalismu a značné geografické blízkosti však po roce 1900 začínají získávat na síle také vlivy sousedního Saska v čele s kosmopolitními Drážďany. To je zřejmé v případě Liberce a Ústí nad Labem, kde se až na výjimky příliš neuplatnila florální secese vídeňského stříhu a převažuje spíše její geometrická varianta, typická právě pro soudobou stavební produkci Saska.³⁸ Vedle toho se však stále staví v populárních neoslohových formách, kombinovaných se secesními prvky (srov. liberecké a ústecké městské lázně, liberecké muzeum), které se začínají pozvolna projevovat na fasádách, nebo v interiérech (radnice v Tanvaldu, 1909).

11. Tanvaldská radnice. Kontrast ještě spíše neoslohově pojatých exteriérů a secesních interiérů (zasedací sál, hlavní schodiště). Foto autor 2016.

Obdobná situace panovala i u obytné architektury, kde byl často secesní dekor aplikován na neoslohový plášť domu (srov. vila Gustava Kahla v Jablonci nad Nisou, 1901), popř. se projevil pouze v interiérech (nedochovaný interiér JUDr. Walthera Perlmana v Liberci, navržený Emanuele Josefem Margoldem).³⁹ Ačkoliv se po teoretické stránce secese vůči historismu vymezovala, ani jí nebyl cizí stylový pluralismus předchozích dekád a více než o radikální odklon se tak jednalo spíše o poklidnou koexistenci. Lze tak říci, že poměrně dlouhé období představovala historizující, nebo přesněji architektura pozdního historismu a secese prakticky rovnocenné proudy, patrně navíc u stejných tvůrců, nebo na stejných stavbách, což nepřímo potvrzuje periodizaci Renate Wagner-Rieger, zmíněnou v úvodu.

Významný inspirační stimul, který naznačil nový směr individuální obytné architektury, představovala již od konce 19. století lidová architektura a folklórní motivy (např. v německých oblastech populární tzv. švýcarský sloh), což bylo nepochybně dáno i tím, že severočeská oblast je v tomto ohledu typologicky velmi bohatá.⁴⁰ Variace na lidové stavby spojená s recepcí mimořádně populární ostrovní obytné architektury se projevuje u většiny místních architektů (Schäfer, Hemmrich, Kunert, Kühn a Fanta). V českém prostředí je obdobné úsilí v rámci reformy obytné architektury

³⁸ Jednou z mála výjimek je např. secesní vila malíře Franze Jägera v Raspenavě, postavená v roce 1899 Franzem von Kraussem a Josefem Tölkem.

³⁹ ROESSLER, Arthur. Zu den Arbeiten von Emanuel Josef Margold. *Deutsche Kunst und Dekoration* 1912-13, roč. XXXI, s. 396-397; 402-409; Stavební archiv magistrátu města Liberec, složka domu čp. 903-I.

⁴⁰ CHRISTIANSEN, Olaf. *Der Holzbaustil: Entwürfe zu Holzarchitekturen in moderm-deutschem, norwegischem, schweizer, russischem und englisch-amerikanischem Stil: eine Sammlung von Sommersitzen, Villen, Land- und Touristenhäusern, Jagdschlössern, Wirtschafts- und ähnlichen Gebäuden*. Leipzig: Bernh. Friedr. Voigt, 1899.

zřejmě u Jana Kotěry či Dušana Jurkoviče a stejně tak se objevuje i v Německu (Schultze-Naumburg, Muthesius či ateliér Lossow & Kühne), což je důkazem, že v tomto směru šli severočeští tvůrci s dobovými trendy.⁴¹ Uvedená problematika nebyla ostatně lhostejná ani Adolfu Loosovi, který ve své stati *Pravidla toho, kdo staví v horách* (1913) říká: „Všímej si forem, v nichž sedláci staví. Představují totiž podstatu, která vzešla z moudrosti praotců“. Jedním dechem však zdůrazňuje, že je třeba reflektovat zlepšení, které nám přináší moderní doba a technologie: „Najdi však základ formy. Jestliže pokroky techniky umožnily zlepšit formu, je vždy nutné tato zlepšení použít. Cep je nahrazován mlátičkou.... Neboj se plísňení, že jsi nemoderní. Změnit starý způsob stavění je dovoleno pouze tehdy, když to znamená zlepšení, jinak ale zůstaň při starém. Pravda, která je stará stovky let, totiž s námi vnitřně souvisí víc než lež, která kráčí vedle nás“.⁴²

12. Recepte lidové architektury v českém prostředí. Vlastní vila Dušana Jurkoviče v Brně (1906), Rýdlova vila v Dobrušce (1918–19) a Trmalova vila v Praze (1902–03) od Jana Kotěry. MUTHESIUS 1907, Foto autor 2017, MÁDL 1922.

To samé lze konstatovat i v případě recepte místní pozdně barokní a klasicistní architektury, která v podání lokálních tvůrců sloužila jako okázalý manifest místních stavebních tradic a představovala stejně jako secese reakci na vyčerpanost eklektické architektury. Toto směřování můžeme opět zasadit do středoevropského kontextu, kde se do popředí zájmu dostává právě pozdní baroko, klasicismus a útulné interiéry *biedermeieru*. Tuto názorovou změnu dobře ilustrují knihy německých architektů Paula Mebese, dvoudílná *Um 1800; Architektur und Handwerk im Letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung* (1908) a devítidílný opus *Kulturarbeiten* (1901–17) Paula Schultze-Naumburga. Ty měly dalekosáhlý vliv na německou modernu a pozdější neoklasicismus a neobiedermeier, přičemž zároveň položily teoretické základy nové vlně tradicionalismu, mainstreamového směru 20. a 30. let 20. století. Mebeseova kniha silně rezonovala i v našem prostředí, kde sloužila jako inspirační zdroj oblíbeného neoklasicistního revivalu. Výmluvně to ilustruje vzpomínka Jana Evangelisty Kouly na působení v atelieru Josefa Záscheho: „Jindy si zase přál Herr Baurat, abych navrhl náhrobek pro mladou dívku, „eine schlanke Vase für ein junges Mädchen“ a přinesl mi jako vzorník knihu *Um 1800 Jahrhundert*“.⁴³ Velkou zásluhu na jeho rozšíření mělo hnutí *Bund Heimatschutz*, založené roku 1904 zmíněným Paulem Schultze-Naumburgem. Do popředí se tak dostává tzv. *heimatstil* (nazývaný také *Heimatschutzarchitektur* či *Heimatschutzstil*), který představuje odezvu na industrializaci společnosti. Samotný termín se objevuje již na konci 19. století, ale nelze ho jednoznačně definovat.

⁴¹ Ostatně Jurkovičovy realizace v Brně a Novém Městě nad Metují se jistě ne náhodou objevují po boku staveb Josefa Marii Olbricha, Leopolda Bauera, Petera Behrense, Hermanna Billinga, Henrika Petruse Berlageho či Bailie-Scotta v Muthesiově knize *Landhaus und Garten* (1907). MUTHESIUS, Hermann ed. *Landhaus und Garten: Beispiele neuzeitlicher Landhäuser nebst Grundrissen, Innenräumen und Gärten*. München: F. Bruckmann, 1907, s. 124-126.

⁴² LOOS, Adolf. *Navzdory: ornament je zločin: 1900-1930*. Hodkovičky: Pragma, 2015, s. 110-111.

⁴³ KOULA, Jan. E. *Moje začátky u Josefa Záscheho. Československý architekt 1975*, roč. XXI, č. 21-22, s. 8.

13. Architektura „kolem roku 1800“. Domy ve Frankfurtu nad Odrou, Berlíně a Cáchách, reprodukce z knihy Paula Mebese Um 1800.

Rakouský architekt a kritik architektury Friedrich Aichleitner v této souvislosti mluví příhodně dokonce o středoevropských heimatstílech, což vhodně demonstruje pestrost a široký rozptyl tohoto přístupu.⁴⁴ Inspirací se stává nejen venkovská architektura, ale i maloměstská zástavba „kolem roku 1800“ a lze tak hovořit o syntéze obou těchto vlivů. Tento první heimatstil se tak liší od pozdějšího, nacionálně a rasově orientovaného nacistického heimatstilu, představujícího spolu s řecko-germánským stylem, v anglosaském prostředí označovaným jako tzv. „svlečený“ klasicismus (*Stripped Classicism*), oficiální „sloh“ Třetí říše.⁴⁵ Cizí toto uvažování nebylo ani českému prostředí, což dokládá emotivní úvod prvního čísla časopisu *Styl*: „*Stavitelství a řemeslo našeho lidu, drobného měšťanstva, malé šlechty a sedláků znamenají nám nepřebornou pokladnici popudů pro svoji účelnost, poctivost a lnutí k domácím poměrům a prostředkům daleko spíše, než všechny plody oficiálního umění posledního století, štěpaného z ciziny na užší naše poměry*“.⁴⁶ Klíčovým pojmem hnutí se stal termín *Bodenständigkeit* (zemitost, vztah k vlasti či k domovu), který je vyjádřením symbolického sepětí s domovinou (*Heimat*). To, že toto téma rezonovalo u řady umělců, ilustruje citát Leopolda Bauera: „*Ať umělec působí, kde chce, svůj domov a lásku k domovu nese stále ve svých myšlenkách. Neboť domov dává sílu jeho umění*“.⁴⁷ Vazby k „rodné hroudě“ proto hrály významnou roli i u umělců usazených jinde, jejichž tvorba ony lokální specifika příliš nereflektovala. Dobře je to patrné např. jednoho z nejvýraznějších severočeských tvůrců prvních dvou dekád 20. století, Rudolfa Bitzana, který udržoval úzké kontakty s domovinou po celé své tvůrčí období. Je však třeba poznamenat, že umělce mnohdy k tomuto kroku vedly spíše pragmatické důvody. V případě již zmíněného Rudolfa Bitzana, usazeného v Drážďanech, to bylo dáno mj. i faktem, že jakožto rakouský občan neměl šanci jako samostatný architekt získat monumentální státní zakázky. To potvrzují i vzpomínky královéhradeckého architekta Václava Rejchla, který v jeho ateliéru krátce pracoval: „*Bitzan měl velký talent pro rozsáhlé monumentální projekty, ale protože byl příslušníkem rakouským, nemohl žádný takový projekt dostat. Proto často nadával na prušácký Berlín i saské úřady*...“⁴⁸ I proto se můžeme s Bitzanovými největšími realizacemi (divadlo

⁴⁴ ACHLEITNER, Friedrich. Existuje středoevropský „heimatstil“? (neboli: Skica periferní architektonické krajiny), In ŠVÁCHA, Rostislav, ed. *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*. Praha: Česká komora architektů, 1999, s. 34.

⁴⁵ SENNOT, Stephen (ed.). *Encyclopedia of Twentieth Century Architecture*. New York: Fitzroy Dearborn, 2004, s. 269.

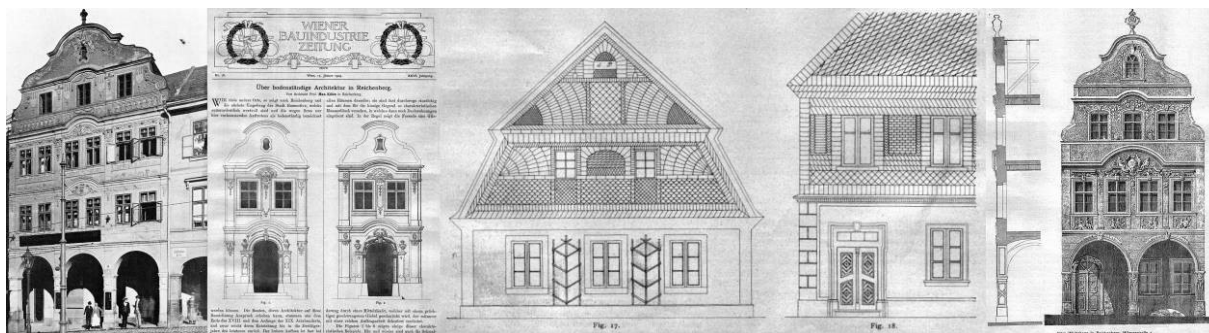
⁴⁶ PECHAR, Josef, URLICH, Petr. *Programy české architektury*. Praha: Odeon, 1981, s. 123.

⁴⁷ VYBÍRAL, Jindřich. *Mladí mistři: architekti ze školy Otto Wagnera na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Argo, 2002, s. 223. Nicméně nemůžeme tyto vazby u Bauera přeceňovat, jak upozorňuje Jindřich Vybíral, neboť měly i pragmatické pozadí, zejména ztrátu zakázek a pozice v meziválečném Rakousku. VYBÍRAL, Jindřich. *Leopold Bauer - heretik moderní architektury*. Praha: Academia, 2015, s. 399-409.

⁴⁸ ZIKMUND-LENDER, Ladislav. Václav Rejchl - spolutvůrce a pozorovatel. In *Královéhradecko: historický sborník pro poučenou veřejnost*. Hradec Králové: Státní okresní archiv, 2010, s. 465.

v Teplicích, krematorium v Liberci, administrativní budova Severočeských energetických závodů v Děčíně-Podmoklech) setkat právě na území někdejší monarchie.

Pohled tradicionalistů na soudobou architekturu výstižně vyjádřil Paul Mebes: „Při procházce po Kurfürstendamm, slavné třídě na západě Berlína, můžeme vidět vývoj městského obytného domu v posledních desetiletích a není to ani trochu potěšující a nadějný obraz! Všechny představitelné styly jsou zde zastoupeny v pestré změti forem, a každý metr čtvereční fasády je podřízen samoúčelnému ornamentu. Jen několik budov z poslední doby, navazuje na tradiční umění našich otců a tvoří tak příjemnou výjimku. Ještě mnohem vážnější je situace v provinčním prostředí! Navzdory naprosto odlišným podmínkám se zde téměř bez výjimky objevují čtvrti velkoměstských domů, v menších městech obvykle situované v blízkosti vlakového nádraží, na kterých je jasně vidět naprostý bankrot architektury a řemesel naší doby“.⁴⁹ Záměrem Mebese i Schultze-Naumburga proto bylo vyvést architekturu ze slepé uličky šablonovitého eklektismu a navázat na ideál venkovského a maloměstského domu, který pro ně představoval doposud nepřekonaný harmonický příklad stavebního umění „našich otců“. V severočeském prostředí byly tyto inspirační zdroje reflektovány téměř současně např. u historika umění Karla Friedricha Kühna a jeho bratra architekta Maxe Kühna či architekta Antona Krapfa.⁵⁰

14. Receptce architektury „kolem roku 1800“ v severočeském prostředí. Tzv. Krausův dům čp. 14-II v Liberci na reprodukci z knihy Volkstumliche Kunst um 1800 im nordöstlichen Böhmen, titulní list Kühnova příspěvku Über bodenständige Architektur in Reichenberg spolu s ilustracemi břidlicového deštění a ilustrace Krapfova článku. KÜHN 1913, Wiener Bauindustrie Zeitung 1909.

„Je třeba se seznámit s krásami domácí architektury a vážit si jich i v dnešní době. Na základě těchto poznatků pak zrale a odvážně stavět a bránit zničení dobrého obrazu našich měst a vesnic údajně moderními budovami, jak dnes často můžeme vidět. Stále více a více je proto třeba čerpat z domácí architektury, přičemž škoda, kterou může tento přístup způsobit, nemůže být zdaleka tak velká, jakou přináší časté užívání nevhodných, nebo špatně pochopených motivů“, říká Max Kühn.⁵¹ Za pravdu mu dává ve stati *O libereckém rodinném domu*, uveřejněné v roce 1909 v časopise libereckého muzea i Josef Kubina: „V posledních deseti letech si Němec vybojoval ve vážných zápasech nový vlastní styl a své době dal po rozporuplné minulosti umělecký výraz... Náš tužbou naplněný pohled se ubírá cestou myšlenek na četné a zachovalé staré obrazy měst, vypráví o někdejších časech, a jak se tehdy vědělo jak dosáhnout uměleckého výrazu. Tehdy byl stavební materiál a člověk se svým smýšlením organickou součástí jedné půdy“.⁵² Obdobně jako o něco dříve hnutí *Arts and Crafts* tak architekti využívali a rozvíjeli tyto motivy, pronikající do

⁴⁹ MEBES, Paul. *Um 1800: Architektur und Handwerk im Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung*. Bd. I. München: F. Bruckmann, 1908, s. 12-14.

⁵⁰ KÜHN Max, Über bodenständige Architektur in Reichenberg. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1909, roč. XXVI, s. 131-147; KRAPF, Anton. Zwei Reichenberger Häuser. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1909, roč. XXVI, s. 390-394; KÜHN, Karl Friedrich. *Volkstumliche Kunst um 1800 im nordöstlichen Böhmen*. Wien: Waldheim, Eberle & Co. 1913.

⁵¹ KÜHN, Max. Über bodenständige Architektur in Reichenberg. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1909, roč. XXVI, s. 132-133.

⁵² MOHR, Jan. O rodinném domu před sto lety. In *Sborník Severočeského muzea – Acta Musei Bohemiae borealis*, Historia 14, 2006, s. 122.

„vysoké“ architektury k její obrodě a nabourání dosavadní hegemonie hierarchicky uspořádané slohové architektury a stylových šablon (srov. např. vila Primavesi v Koutech nad Desnou od Josefa Hoffmanna z let 1913–15). Zároveň mohli deklarovat svou příslušnost k lokálním tradicím, přičemž toto vědomé přihlášení se k místnímu stavitelství a domovu tak můžeme chápat jako svébytný „rukopis“ a součást identity místních tvůrců. Když si opět vypůjčíme slova Josefa Kubiny: *„Zůstaňme proto u produktů našeho domova. Ne snad ze strachu nevídaného napodobování a eventuelní starosti o místní typ, nýbrž proto, že to nemáme zapotřebí“*.⁵³ *„Němci v pohraničí, kteří uhájili svůj svéráz v poezii a lidových obyčejích s vytrvalostí jim vlastní, by se měli v architektuře, podobně jako v malířství a uměleckém řemesle, více než doposud vymanit ze závislosti na mezinárodních stavebních a dekorativních formách. Lid se může vůči cizím vlivům ubránit pouze tehdy, pokud disponuje vlastní, vysoce rozvinutou kulturou, kterou podporuje a dále rozvíjí, neboť umění je věrným odrazem kulturní úrovně národa“*.⁵⁴ Lokální architekti se takto sebevědomě prezentovali i navenek, jako např. tandem Max Kühn a Heinrich Fanta se svou koncepcí *„moderního barokního stylu“*.⁵⁵ Pro tu je charakteristická svébytná kombinace barokních a pozdně klasicistních prvků. Nejednalo se však (jak by se mohlo zdát) o pouhé přejímání a míšení prvků, ale o osobitý výsostně tvůrčí přístup, podpořený navíc perfektní znalostí historické architektury a jejích principů, tedy hledání ideálních, neměnných, nadčasových forem. Od čistého historismu se tento přístup liší tím, že historické slohy nekopíruje, ale spíše se jimi volně inspiruje. Historická architektura tak pro ně není závazným kánonem, ale inspiračním zdrojem. Dobře lze tuto koncepci demonstrovat na celé řadě staveb, namátkou lze zmínit kapli U Obrázku v Liberci-Ruprechticích (1907), Čížkovu vilu v Hejnicích (1908), přestavbu zámku na Malé Skále (1910) či kapucínský konvent s kostelem Máří Magdaleny v Liberci (1912).

15. „Moderní barokní styl“ Maxe Kühna a Heinricha Fanty. Etrichova hrobka v Trutnově, přestavba zámku Malá Skála a Čížkova vila v Hejnicích. Wiener Bauindustrie Zeitung 1911, foto autor 2014, KARPLUS 1910.

To, že byl současníky tento přístup kladně hodnocen, potvrzuje zmínka ve spisu k založení zmíněného kapucínského konventu: *„Severní Čechy jsou zavázány těmto známým architektům, kteří se ve svém díle vzdělali jak nepopulárním zastaralým tradicím, tak i excentričnosti moderního stylu a realizují zajímavé a přitažlivé stavby na poli profánní a církevní architektury“*.⁵⁶ Bez zajímavosti v této souvislosti není fakt, že obrat tímto směrem doporučoval i Camillo Sitte ve svém regulačním plánu Liberce. Vedle německé neorenesance oceňuje hlavně *„zdravý barokní a rokokový styl starých soukenických domů“*, přičemž konstatuje, že oba směry jsou zpřízněné a jejich spojením by mohl vzniknout místní architektonický styl.⁵⁷ Že v tomto směřování Kühn a Fanta nebyli osamoceni, dokládá i vlivná osobnost drážďanského architekta, památkáře a historika umění Comelia Gustava Gurlitta (1850–1938), který se jako jeden

⁵³ Ibidem, s. 125.

⁵⁴ Egerer Zeitung, 19. 12. 1908, s. 4; ČERNÝ, Zbyněk. *Cheb v době secese (1898-1914)*. Cheb: Krajské muzeum, 2006, s. 28; ZEMAN, Lubomír, KONŮPKOVÁ HORVÁTHOVÁ, Jana, KONŮPEK, Jan, ČERNÝ, Zbyněk, HANZLÍK, Jan. *Heimatstil v severozápadních Čechách*. In *Sborník muzea Karlovarského kraje* 2015. Cheb: Krajské muzeum Karlovarského kraje 2015, s. 191-193.

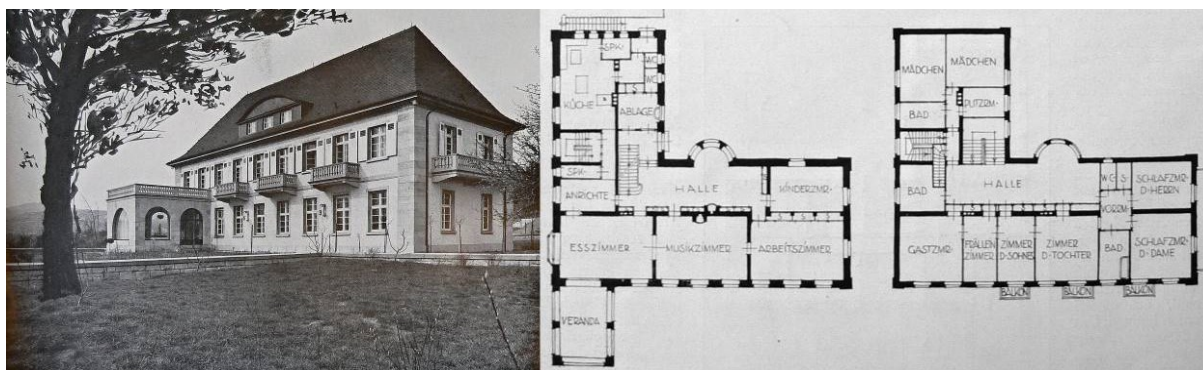
⁵⁵ Kapellenbau „Beim Bilde“, *Reichenberger Zeitung*, 25. 3. 1906, s. 5.

⁵⁶ SOA Litoměřice, fond Kapucini Liberec 1877–1950, Historické poznámky k založení kláštera 1880–1910, kart. 1, s. 24.

⁵⁷ MOHR, Jan. *Liberecký územní plán Camilla Sitteho z roku 1901*. In *Památky Libereckého kraje. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci* 2009. Liberec: Národní památkový ústav, 2009, s. 63.

z prvních zasloužil o rehabilitaci baroka a rokoka. Spolu s Friedrichem Ohmannem byl jedním ze spoluzakladatelů moderního barokního výzkumu a měl tak velký podíl na etablování neoklasicistního a barokního revivalu v saské architektuře. Ve tvorbě Maxe Kühna či Heinricha Fanty se tento formální rejstřík objevuje i v meziválečném období, obdobně jako např. u ústeckých realizací Paula Brockhardta, který se však inspiroval spíše západoevropskou palácovou architekturou (srov. vila Franze Petschka v duchu francouzského klasicizujícího baroka). Návaznost na barokizující modernu a klasicistní revival je zřejmá i u zřejmě nejvýznamnější osobnosti sledovaného období, Josefa Zascheho, jehož vliv a postavení lze směle srovnávat s pozicí Jana Kotěry u českých kolegů. Jak poznamenává o Kotěrovi a Zaschem v této souvislosti Fritz Lehmann, usilovali architekturu „vytáhnout z bahna secese a vrátit se ke klasické tradici“.⁵⁸ Německá historiografie tento přístup k architektuře, který lze sledovat téměř po celou první polovinu 20. století až do nástupu nacionálně orientovaného heimatstilu Třetí říše, velmi příhodně nazývá *reformní architekturou* (*Reformarchitektur*, *Reformstil* či *Reformbaukunst*).⁵⁹ Tento proud reagoval na ideové vyčerpání historismu i secese a tvořil jednu z alternativ k funkcionalistické a konstruktivistické architektuře, v Německu označované jako *Nová věcnost* (*Neue Sachlichkeit*). Jeho principem je odmítnutí historizujících slohů, ale nejde o jejich striktní zavržení, nýbrž o nové uchopení a jejich reformu při využití tradičních prvků. Proto bývá pod reformní architekturu oprávněně řazen i výše zmíněný heimatstil, jako jedna z jejích tendencí. Jak uvidíme později, právě pro tradicionalistickou produkci meziválečného období v severních Čechách je toto pojetí architektury typické.

Revoluci ve vývoji středoevropského rodinného domu a jeho dispozičního řešení přinesla anglická obytná architektura ovlivněná hnutím *Arts and Crafts* a zpopularizovaná mimořádně vlivnou třídílnou prací Hermana Muthesia *Das englische Haus: Entwicklung, Bedingungen, Anlage, Aufbau, Einrichtung und Innenraum*, který v tomto ohledu navázal na svého předchůdce Roberta Dohma (1845–1893) a jeho knihu *Das Englische Haus. Eine kultur- und baugeschichtliche Skizze* (1888). Muthesius (1861–1927) byl jeden z nejvýznamnějších německých architektů a teoretiků architektury, přičemž shodou okolností je i autorem dvou domů na našem území, Heinzelovy vily v Jetřichově (1922) a Neuburgovy vily v Litoměřicích (1927).⁶⁰

16. H. Muthesius. Neuburgova vila v Litoměřicích. *Moderne Bauformen* 1927.

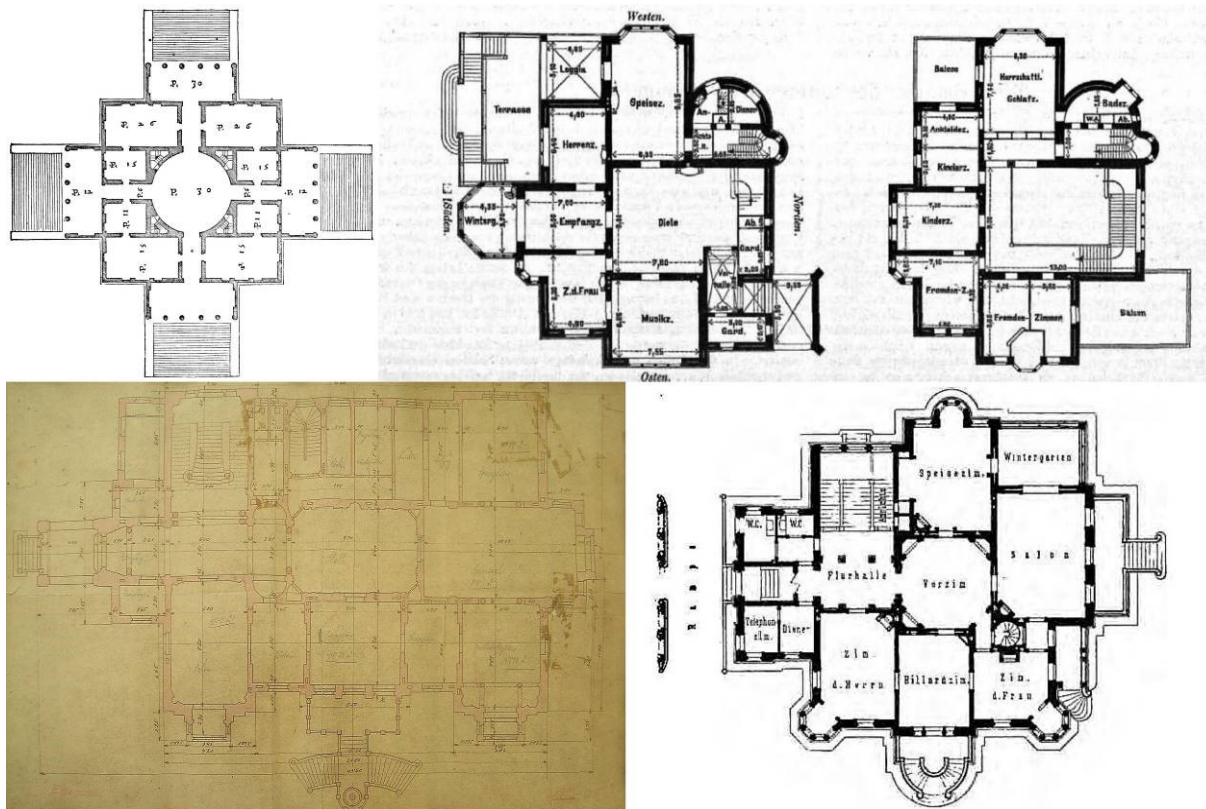
Muthesius patřil k nadšeným propagátorům anglického životního stylu (v tomto ohledu má blízko k Adolfu Loosovi, který rovněž obdivoval anglosaskou kulturu), přičemž vyzdvihoval pohodlí a účelnost anglického rodinného domu a svým funkčním pojetím bydlení s důrazem na jednoduchost se mu podařilo ovlivnit na dlouhou dobu středoevropskou

⁵⁸ LEHMANN, Fritz. Die Stolzen Prager Bureau-Paläste, *Prager Tagblatt* 5. 4. 1931, s. 5–6.

⁵⁹ HOFER, Siegfried. *Reformarchitektur 1900-1918. Deutsche Baukünstler auf der Suche nach dem nationalen Stil*. Stuttgart, London: Edition Axel Menges, 2005.

⁶⁰ SCHMITZ, Hermann. Neuere Bauten von Hermann Muthesius. *Zentralblatt der Bauverwaltung*, roč. XLVII, č. 18, s. 19, tab. II.

obytnou kulturu. Pozvolna tak ustupuje převládající, symetricky komponovaný půdorys domu 19. století, vycházející z Palladia a zámeckých dispozic (srov. vila Johanna Liebiega v Liberci, Wolfrumova vila v Ústí nad Labem, vila Alfreda Ginzkeyho ve Vratislavicích, Klingerova vila v Novém Městě pod Smrkem či Hielleho vila v Krásné Lípě), který je nahrazen funkčním modelem anglického domu, oprostěného od formalistního pravidelného řazení obytných prostor.

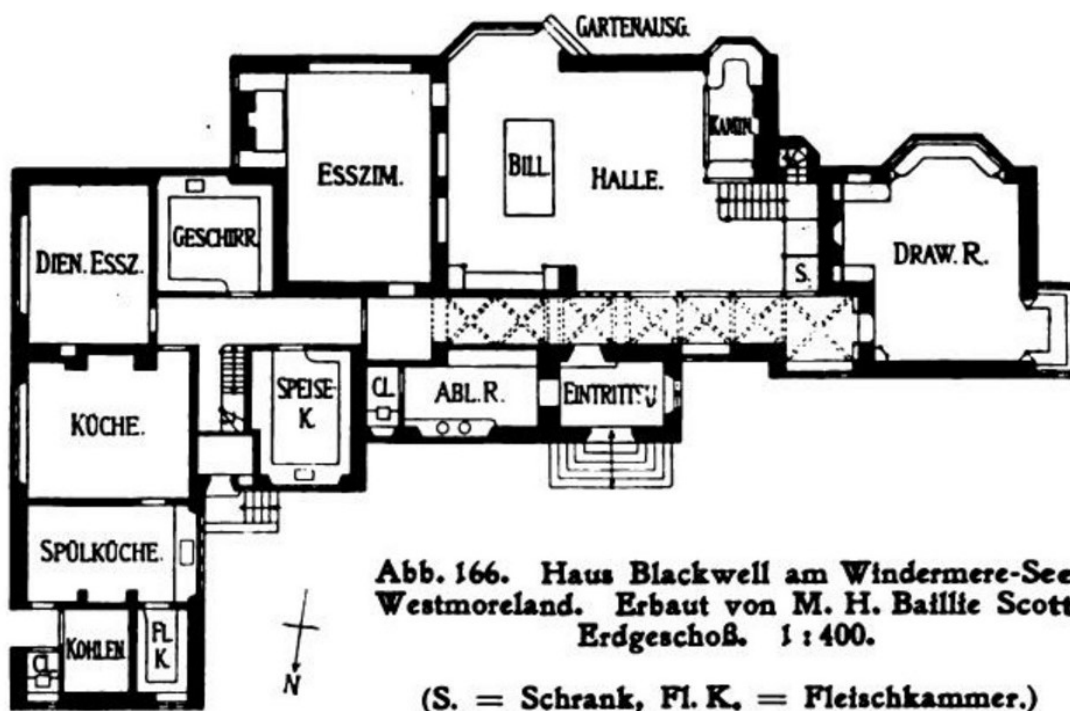

17. Dispoziční řešení neoslohových vil, vycházející z Palladia. Palladiova vila Rotonda u Vincenzy, vila Alfreda Ginzkeye (H. Grisebach), Klingerova vila v Novém Městě pod Smrkem (E. Trossin) a Hielleho vila v Krásné Lípě (Lossow & Viehweger). Zentralblatt der Bauverwaltung 1898, SOA Litoměřice, pobočka Most, Handbuch der Architektur, 1902.

Do popředí se dostává důraz na pohodlí, který pomalu upozaduje reprezentativní funkci domu. Muthesius si všimá i významu orientace dle světových stran, která úzce souvisí se zásadní otázkou oslunění a vyzdvihuje individuální, asymetrickou dispozici, „ušitou na míru“ majiteli domu, provázanou se zahradou. Jak sám poznamenává: „*Anglie tu dala příklad, především asi tím, že tam byly nejprve opuštěny ohledy na stylové formy, že byly položeny nejvyšší nároky na pohodlí a daleko vyvinuté zdravotní požadavky, jež nedaly, řekl bych, architektu myslit na cvičení slohová a samy vyžadovaly plně pozornosti. Šlo tu především o zdravé, praktické dispozice. Není možno ani dosti zdůraznit, že z praktických předpokladů nevznikne ještě krása, ale, jak jsem řekl, i právě v zásadním zdůraznění praktických potřeb a užítkovosti spočíval v anglickém umění domovém prostředek proti stylovým zlozvykům a na základě těchto praktických požadavků povstal dokonce umělecký útvar, nový ideál prostorový, stojící k ideálům prostorovým dřívějších dob v určitém protikladu: sluncem ozářený, vzdušný pokoj*“.⁶¹ Důležitou úlohu měli i britští autoři jako Mackay Hugh Baillie-Scott (1865–1945), autor další důležité knihy *Houses and Gardens* z roku 1906 (česky pod názvem *Dům a zahrada* vydána v roce 1910), která představovala manifest moderní britské obytné kultury. Velký vliv měl zejména jeho požadavek na respektování přírodního rámce domu a přizpůsobení jeho architektury rázu okolí, který silně rezonoval právě v německém prostředí: „*Úspěch umělcův ve stavbě domu bude záviset na jeho schopnosti, se kterou*

⁶¹ MUTHESIUS, Hermann. Problémy architektury. *Styl. Časopis pro architekturu, stavbu měst a umělecký průmysl* 1911, roč. III., s. 15

pozná požadavky genia loci... A tak i architektovi jest se snažiti, aby vyslovil ve své budově ducha krajiny. Daleka toho, aby byla skvrnou na krajině, kterou moderní venkovský dům nebo chalupa býti musí, možno-li doplněním její krásy, aby se nám zdálo, že zosobňuje a vysvětluje ráz okolní krajiny a zabarvuje ji lidským tónem, bez něhož by její mluva nebyla tak důvěrná“.⁶² Ústředním prostorem domu se pod britským vlivem stává schodišťová hala, pomyslné srdce domu.⁶³ Nedílnou součástí typické anglické haly byl útulný sedací kout s krbem, zpravidla situovaný v arkýři, nazvaný *inglenook* a tzv. *cosy cornes* (útulné kouty), sloužící k odpočinku obyvatel domu. K ní je připojena jídelna (v menších domech často spojena s halou) a kulečnickový či pánský pokoj, orientovaný do zahrady. Dále se v přízemí nalézala knihovna, kuchyně s příslušenstvím, místností na přípravu jídel a někdy ložnice služebnictva. Soukromé patro je vyhrazeno pro potřeby rodiny a tak se zde nalézala ložnice, dětský pokoj, koupelna a také pokoj pro hosty.

18. Baillie-Scott. Půdorys vily Blackwell (1898-1900), publikovaný v Muthesiově knize *Das englische Haus*. MUTHESIUS 1902.

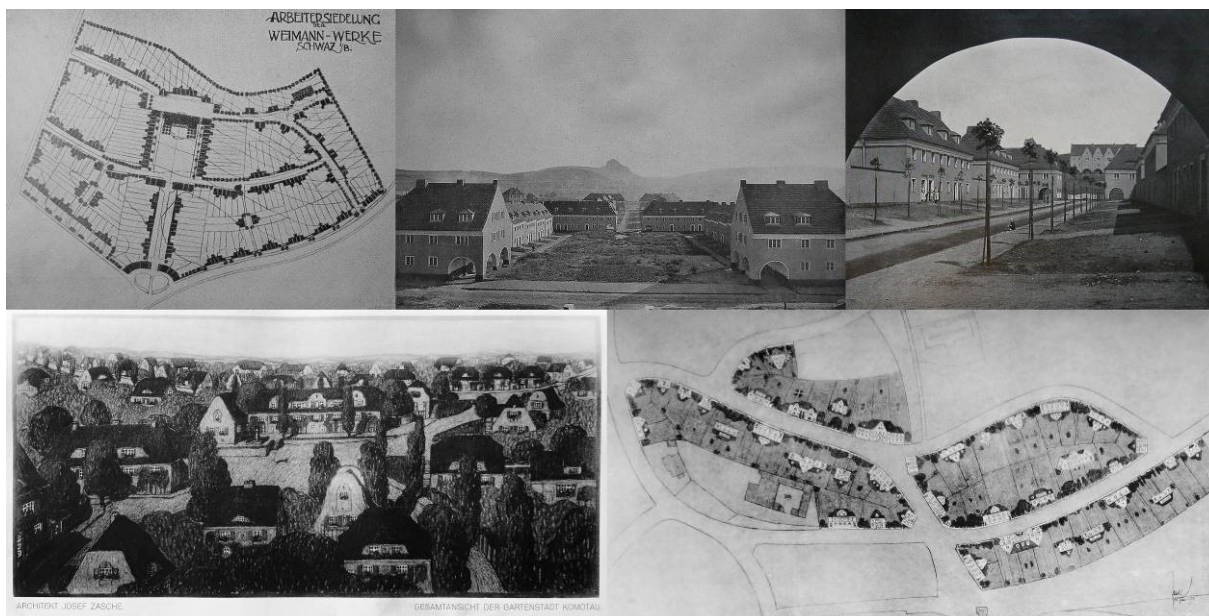
Z provozního hlediska došlo ke striktnímu rozdělení soukromých rodinných a reprezentativních prostor od provozních, určených pro služebnictvo, čemuž odpovídá i funkční členění domu. Jednotlivé pokoje jsou rozmístěny tak, aby co nejlépe zajistily plynulou komunikaci a provoz v domě. Podkroví sloužilo jako skladovací prostor, popř. zde byly umístěny pokoje služebnictva. Centralizace dispozice umožnila různou výšku jednotlivých místností a nepravidelný půdorys domu. Je možné, že právě tato koncepce uspořádání prostorů domu mohla stát u zrodu Loosova proslulého *raumplanu*. Hala obvykle přesahovala až do prvního patra, čímž vznikl velký vzdušný ústřední prostor, kontrastující s okolními nižšími a útulnými místnostmi. Velkou roli hrálo i vybavení, které bylo plně v souladu s konceptem domu – „*nechce napodobiti zašlou slávu některého z oblíbených slohů. V jeho domě není místa pro tyto fantastické a divadelní*

⁶² SCOTT, M. H. Baillie. *Dům a zahrada*. Praha: Jan Laichter, 1910, s. 165-166.

⁶³ Toto řešení má od gotiky jistou tradici i ve středoevropském prostoru, kde funkci haly částečně suplovaly mázhausy. Jak podotýká Fritz Schumacher: „...vzorcem zůstává vnitřek vlášského paláce: řada reprezentačních sálů, stejně vysokých, příliš vysokých pro obývání, které sic projevují individuální umění z doby, ale zdá se, že naprosto nejsou utvořeny pro určité praktické účely obývací, pro používání se strany jedince zůstávají síněmi výstavními, v nichž bydlet skoro se nám zdá být nemožno. Jinak v Němcích; tady nebyla renaissance nikdy skutečným vnitřním převratem slohu, nýbrž jen proměnou v oboru forem korativních ideálů, a tak renaissance zde navazuje na ono intimnější podání gothicke, které obohacuje a proměňuje se pouze co do výzdoby forem. V domech měšťanských vznikají interieury plné útulného půvabu, jež tak zřetelně charakterisují vyhraněného, mnohostranného, do výše usilujícího člověka doby renesanční a tvoří, tuším první vrchol ve vývoji individualnosti obydlí“. SCHUMACHER, Fritz. *Individualism in obydli*. *Volné směry* 1901, roč. V, s. 263.

obnovy“.⁶⁴ Jedním ze znaků „modernity“ se proto stává i vestavěný nábytek, poskytující více volného prostoru obyvatelům domu, který je v protikladu vůči *horror vacui* příznačnému pro 2. polovinu 19. století. Jak uvidíme později, koncept anglického domu byl nesmírně populární a tak není divu, že se s ním běžně můžeme setkat ještě ve 30. letech 20. století, byť často v modifikované podobě. Vila, za jejímž rozmachem stojí bohatnoucí střední třída, se tak od konce 19. století stává nejrozšířenějším stavebním úkolem, který měl pro architekty ještě jeden významný benefit – na rozdíl od velkých, oficiálních zakázek umožňovala relativně volně experimentovat s architektonickými formami.

Vliv ostrovní reformy bydlení se projevil také v urbanistické skladbě měst, kam pod vlivem Ebenezera Howarda začala pronikat koncepce zahradních měst, inspirovaná knihou *Zahradní města budoucnosti*, „bible“ hnutí zahradních měst z roku 1898. Ve sledované oblasti byla přijímána z německých průmyslových oblastí, a pro severočeské aglomerace se stala do značné míry symptomatickou. Reflekovali ji tudíž i místní architekti jako např. Rudolf Wels, působící v Sokolově.⁶⁵ Mimořádně zajímavou aplikací tohoto modelu na severu Čech je zaměstnanecká kolonie Liebiegových závodů, tzv. Liebiegovo městečko v Liberci a bohužel již zbořená kolonie sklárny Weinmann-Werke ve Světcí (Bílina–Chudeřice). V oblasti družstevní výstavby to pak byla zahradní města v Chomutově (Volkswohnungsverein Komotau) a Teplicích (Gemeinnützigen Bau- und Wohnungsgenossenschaft Teplitz-Schönau) od Josefa Zascheho.

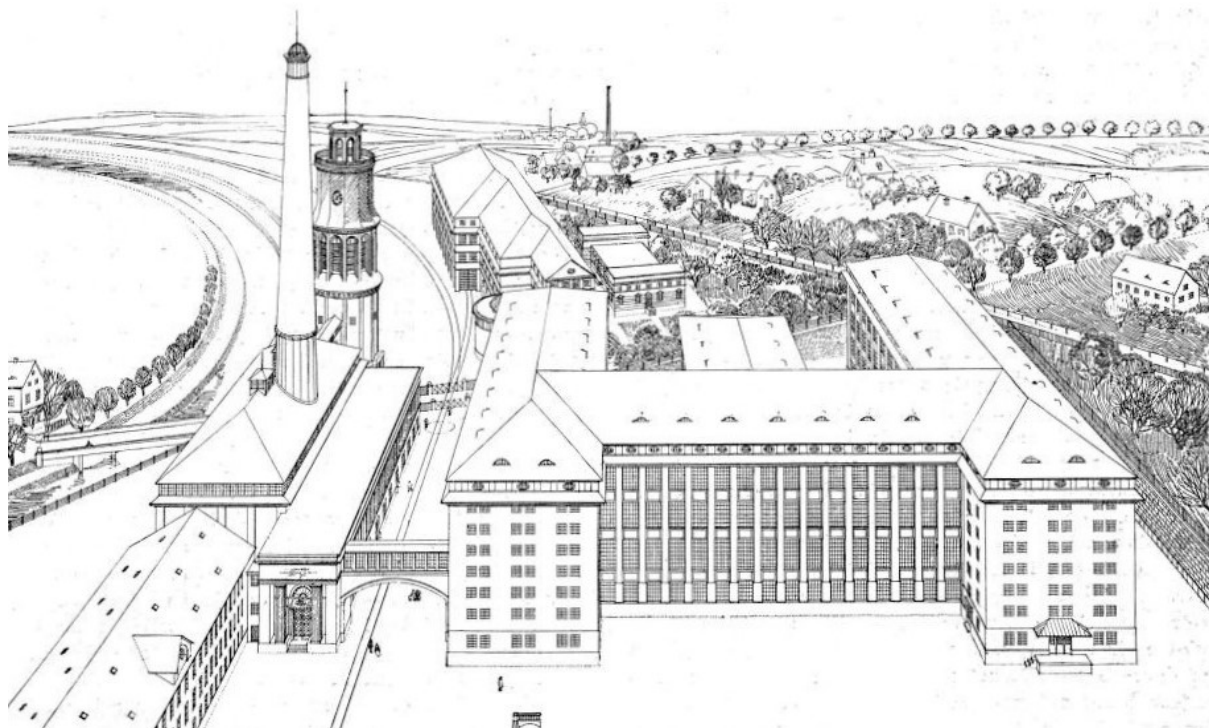
19. Zahradní město. Horní pás: Rudolf Otto Salvisberg, kolonie sklárny Weinmann-Werke ve Světcí. Dolní pás: Josef Zasche, zahradní město v Chomutově a Teplicích. *Moderne Bauformen* 1914, *Deutsche Arbeit* 1907.

Naproti tomu progresivní architektonické proudy, spjaté s avantgardou, na severu Čech neměly rozhodně na různých ustláno. Proto se s nimi vedle ojedinělých osvícených zadavatelů můžeme setkat spíše u liberálněji uvažující střední třídy. Moderna, kterou pomáhal v habsburské monarchii etablovat zakladatel středoevropské moderní architektury Otto Wagner, šla vlastní cestou a vyznačovala se pestrým formálním rejstříkem. Reagovala na nový životní styl a potřeby společnosti, programově využívala nové, nebo naopak rehabilitovala tradiční materiály i technologie. Přetvářela secesní myšlenky, kdy se redukoval dekor a na čelní místo se dostal požadavek na jednoduchost a účelnost. S tím šla ruku v ruce i Wagnerem prosazovaná snaha o přiznání moderních materiálů a jejich estetická reflexe, ovlivněná Gottfriedem Semperem. Velký přínos dalšímu rozvoji moderní architektury měla i Wagnerova pedagogická činnost,

⁶⁴ SCOTT, M. H. Baillie. *Dům a zahrada*. Praha: Jan Laichter, 1910., s. 17.

⁶⁵ WELS, Rudolf. *Zahradová města*. Praha: Pokrok, 1911.

neboť mezi jeho žáky bychom našli takové osobnosti jako Josefa Mariu Olbricha, Josefa Hoffmanna, Josipa Plečnika, Leopolda Bauera, Huberta Gessnera či Jana Kotěru.⁶⁶ Někteří z nich se posléze podíleli i na některých realizacích na severu Čech, popř. se zde účastnili soutěží, nicméně vždy se jednalo o spíše izolované práce, objednané významnými mecenáši (např. spolupráce Leopolda Bauera s rodinou Ginzkey ve Vratislavicích nad Nisou), nebo související s jejich politickým přesvědčením (Hubert Gessner a projekty dělnických pekáren). Naproti tomu lokální odchovanci Wagnerovy školy jako Julius Richter, Heinrich Perst či Ferdinand Elstner rozhodně nepatřili ke věrozvěstům nové architektury a při pohledu na jejich samostatné realizace je zřejmé, že je mnohem více ovlivnila následná praxe v Německu.

20. L. Bauer. Projekt částečně realizované přestavby areálu firmy Ginzkey ve Vratislavicích nad Nisou. Der Architekt 1919.

Hledání nového slohu, odrážejícího „ducha doby“, představovalo stěžejní otázku pro většinu tehdejších architektů. Otto Wagner ho spatřuje v návaznosti na moderní život, jeho potřebách, nových materiálech a v účelnosti architektury, kdy říká, že co není účelné, nemůže být krásné. Jak sám podotýká, „v promrskávání všech stylových směrů, jak to přinesla poslední desetiletí, nemůže do budoucna spočívat spása ... východiskem každého uměleckého tvoření musí být potřeba, možnosti, prostředky a vlastnosti „naší doby“.⁶⁷ To demonstuje na příkladu cestujícího v moderním obleku, který se hodí do nádražní haly či do vagonu, a srovnává tuto situaci s tím, jak nepatřičně by obklopena moderními věcmi působila osoba oblečená v šatech z doby Ludvíka XV. S nelibostí podotýká, že současníci pátrající po správném řešení se shlížejí raději v nápodobě starších slohů, než aby se snažili reagovat na přirozený pokrok doby. V tomto ohledu kritizuje i zaběhlý systém volby patřičného slohu pro určitý typ stavby, kdy se zapomíná, že lidé, kteří tyto stavby navštěvují, jsou lidmi moderními, a tak nelze předpokládat, že do parlamentu v řeckém stylu budou vjíždět vozatajové na antickém voze.⁶⁸ S Wagnerem v tomto ohledu souhlasí i Muthesius, když říká, že: „Nemůžeme ovšem

⁶⁶ K této problematice zejm. VYBÍRAL, Jindřich. *Mladí mistři: architekti ze školy Otto Wagnera na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Argo, 2002.

⁶⁷ WAGNER, Otto. *Moderní architektura*. Praha: Jan Laichter, 1910, s. 15.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 23-25.

uhádnouti již dnes konečné architektonické formy, ale je jisto, že musí odpovídati duchu doby, že se v nich doba musí přímo zrcadlit, a že se v nich nový styl vyvine nenuceně, s nezbytností přírodovědeckého jevu. Vývoj bude tím nerušenější, čím méně bude pod vlivem hotových výkonů; zejména snaha napodobiti bývalé slohy je největší překážkou, protože ke stylu dospíváme ne napodobením, ale cítíme-li se jen dětmi své doby, posloucháme-li jejich tvárných sil a dáváme-li své nejlepší úkoly ve službu současné doby“.⁶⁹ Téměř vizionářsky pak působí Muthesiův postřeh o dopravě, kterou považuje za zásadní a tvořivý element moderní doby, přičemž následný vývoj mu v tomto ohledu dal jednoznačně za pravdu. V jisté opozici vůči Muthesiovi, ostře se vyhraňujícím vůči individualismu v uměleckém řemesle a stavebnictví stála další vlivná osobnost, Belgičan Henry van de Velde, pro nějž byla naopak umělecká individualita nedotknutelným kánonem. Van de Velde usiloval také o přechod z vyčerpané éry historismu k novému stylu, jenž by byl mimo všechny dosavadní, v čemž ho silně ovlivnila Nietzscheho idea nového člověka.⁷⁰ Navazuje tak na Ruskina a usiluje opět o původní jednotu všech druhů umění. Počítá ovšem optimisticky s novými, průmyslovými výrobními metodami: „...stroje samozřejmě v budoucnu napraví všechnu bídu, kterou způsobily a odpykají všechny hanebnosti, kterých se dopustily... Stroje vyrábějí krásu i ošklivost. Hrou svých mocných železných ramen budou vyrábět krásu, jakmile je krása bude řídit“.⁷¹ Jak poznamenává jeho žák Thilo Schoder „Zatím co Ruskin prorokoval ve svých dílech „The stones of Venice“ a „The seven lamps of architecture“ návrat ke gotice, ve které spatřoval probuzení krásna, van de Velde vystříhal se tohoto podstatného omylu, totiž probuzení starého slohu, jehož životní síly byly vyschnuty, spotřebovány a odumřeny. Svou teorii nechtěl stavěti proti životu dneška. Nebojoval proti železnicím, továrnám a jejich komínům, proti strojovým a průmyslovým silám - v nichž viděli Ruskin a Morris smrt kulturního života - nýbrž on právě navazoval na technické vynálezy a dával lidem ze strojů a jejich výrobků poznávat nové hodnoty krásy“.⁷²

21. H. van de Velde. Škola umění a řemesel ve Výmaru, pozdější Bauhaus (1906-11). Sebevědomá moderní architektura, vyznačující se progresivním konstrukčním řešením, převzatým ze soudobé průmyslové architektury. Foto autor 2016.

⁶⁹ MUTHESIUS, Hermann. Problémy architektury. *Styl. Časopis pro architekturu, stavbu měst a umělecký průmysl* 1911, roč. III., s. 19.

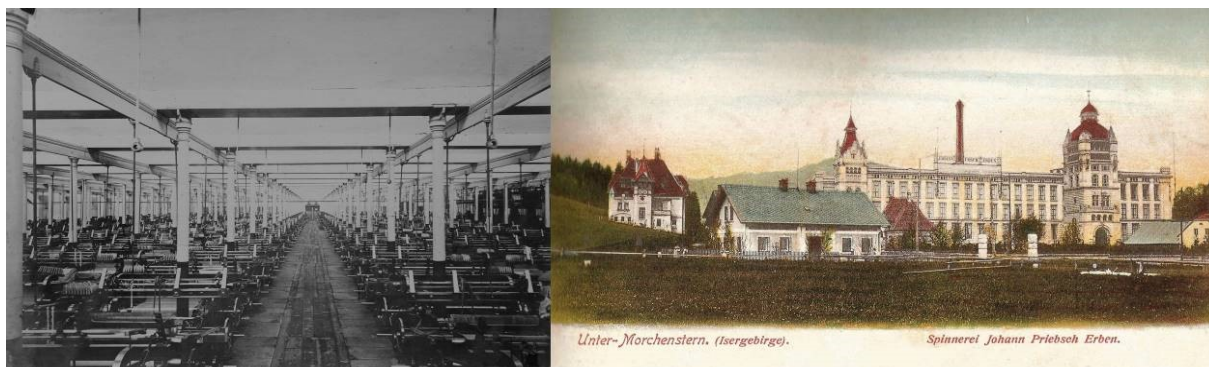
⁷⁰ Nietzscheho odkaz modernistické architektury fascinoval a velkou měrou přispěl k následnému vítěznému tažení moderny. Není tedy překvapením, že již krátce po smrti Nietzsche získal takřka kultovní rozměr, který do značné míry přizívovala filozofova rozporuplná sestra Elisabeth Förster-Nietzsche, která mimo jiné stála i za zřízením Nietzscheho archivu ve Výmaru. Na adaptaci domu, v němž Nietzsche strávil poslední léta života, se podílel v letech 1902–03 právě van de Velde, který upravil především interiéry a dům se posléze stal jakýmsi „poutním místem“ všech obdivovatelů Nietzscheho díla. Záměr vtisknout domu kultický, takřka sakrální rozměr výmluvně ilustruje i nerealizovaný architektní projekt na Nietzscheho pomník, na němž architekt pracoval v letech 1911–12, kdy vytvořil 5 různých variant návrhu a který ve svých impozantních architektonických formách, částečně inspirovaných řeckou architekturou, měl být zhmotněním vůle k moci, nezdolného ducha člověka i odrazem jeho individuality.

⁷¹ KRUF, Hanno-Walter. *Dejiny teórie architektúry: od antiky po súčasnosť*. Bratislava: Pallas, 1993, s. 427.

⁷² SCHODER, Thilo. Henry van de Velde. *Styl. Časopis pro architekturu, stavbu měst a umělecký průmysl* 1933, roč. XXV., s. 19 a 31-32

Uvedené myšlenky, jež posléze vyústily v konstituování meziválečné avantgardy, se projevily částečně i v díle architektů působících na severu Čech, třebaže nelze mluvit o ucelenější recepci, na kterou by navazovali. Proto se můžeme setkat spíše s individuální reflexí u jednotlivých tvůrců jako např. u již zmíněného Thilo Schodera a místní mentalitě byl bližší tradicionalistický postoj Muthesia, Schultze-Naumburga a Paula Mebese.

Vzhledem k území, na kterém se pohybujeme, nemůžeme opomenout ani průmyslové stavby, jež zásadně změnilы obraz severních Čech. Tyto „chrámy průmyslu“, vytvořily nejen nové krajinné dominanty, konkurující sakrálním objektům a aristokratickým sídlům, ale značně ovlivnily i konstrukční řešení místních staveb. Není proto divu, že se v této oblasti uplatňuje řada novátorských konstrukčních řešení a rovněž z hlediska architektury můžeme výrobní areály označit za skutečně první moderní stavby na severu Čech. Již v roce 1849 vybudoval Johann Liebig dle anglického vzoru přádelnu „Amerika“, přízemní halu s pilovou střechou (28 shedů o sklonu 70°) nesenou 280 litinovými sloupy, patrně první objekt tohoto typu v monarchii.⁷³ Místní průmyslníci patřili také k průkopníkům aplikace betonových a železobetonových konstrukcí. Namátkou můžeme zmínit cukerní sklad Rakousko-Uherské státní dráhy v Krásném Březně z roku 1890 s nejstarší dochovanou betonovou klenbou u nás, realizovaný firmou Pittel & Brausewetter,⁷⁴ či přádelnu Johanna Priebische dědicové, tzv. Klášter ve Smržovce z roku 1895 (zřejmě Sidney Stott z Oldhamu a jablonecký stavitel Carl Daut), kde se nacházejí nejstarší železobetonové klenby na našem území, kontrastující s opulentními architektonickými formami exteriérů.⁷⁵

22. Interiér Liebigovy přádelny „Amerika“ z 60. let 19. století a přádelna Johann Priebische dědicové, tzv. Klášter ve Smržovce na historické pohlednici. Die Industriellen Etablissement von Johann Liebig & Co. 1867, archiv autora.

Jak konstatuje Irena Seidlerová s Jiřím Dohnálkem ve své základní práci, věnované této problematice, u izolovaných továrních staveb nebyl stavebník tolik svázán stavebním řádem, tudíž si sám mohl zvolit způsob konstrukce i materiál, takže průmyslové stavby byly předurčeny k aplikaci betonu nejen z konstrukčního, ale i právního hlediska.⁷⁶ Na druhou stranu je ovšem třeba říci, že v západní Evropě se první experimenty s použitím betonové konstrukce na celou stavbu objevují již ve 30. letech 19. století ve Francii a Anglii, odkud na konci 60. let pronikají pozvolna i do Německa (škvárobetonové domy ve Victoriastadt u Berlína a Deubenu u Drážďan) a Rakouska (Salcburk). U nás patřil k průkopníkům betonového stavitelství architekt Otto Ehlen, původem z Berlína, autor tzv. Modré vily ze škvárobetonu v Ovenecké ulici v Praze (1875, 1934 zbořeno) a dělnického domu při sklárně bratří Gerhardtů v Poděbradech (1876) se

⁷³ HLAVÁČEK, Emil. *Architektura pohybu a proměn (minulost a přítomnost průmyslové architektury)*. Praha: Odeon, 1985, s. 32.

⁷⁴ SEIDLEROVÁ, Irena, DOHNÁLEK, Jiří. *Dějiny betonového stavitelství*. Praha: ČKAIT, 1999, s. 217; KRSEK, Martin. *Počátky betonového stavitelství na Ústecku*. In *Průmyslové dědictví Ústeckého kraje - mapování a revitalizace*. Praha: ČVUT, 2008, s. 46.

⁷⁵ BERAN, Lukáš. *Stavby textilního průmyslu severních Čech a jejich tvůrci*. BERAN, Lukáš et al. *Průmyslové dědictví: [sborník příspěvků z mezinárodního bienále Industriální stopy]*. Praha: Výzkumné centrum průmyslového dědictví Českého vysokého učení technického v Praze ve spolupráci s Kolegiem pro technické památky ČSSI & ČKAIT, 2008, s. 173-176; FREIWILLIG, Petr. *Návrh na prohlášení věci za kulturní památku: Přádelna s továrním kominem Johanna Priebische dědicové*. Liberec, 2016.

⁷⁶ SEIDLEROVÁ, Irena, DOHNÁLEK, Jiří. *Dějiny betonového stavitelství*. Praha: ČKAIT, 1999, s. 187.

zajímavou válcovou střechou (zbořeno v 60. letech 20. století).⁷⁷ Tyto pokročilé konstrukce posléze pronikají i do sakrální architektury, kdy je máme doložené např. u evangelického kostela apoštola Pavla v Ústí nad Labem (1906, arch. Julius Zeissig) či u kapucinského konventu s kostelem Máří Magdaleny v Liberci (1912, arch. Max Kühn a Heinrich Fanta). Na architektonické podobě výrobních areálů se podíleli vedle místních tvůrců i významní středoevropští architekti, mezi nimiž bychom našli i odchovance Otto Wagnera, v čele s Hubertem Gessnerem a Leopoldem Bauerem, dále pak věhlasný drážďanský ateliér Lossow & Kühne či specialistu na průmyslovou architekturu Heinricha Ziegera. V otázce architektonického ztvárnění průmyslových staveb však architekti nebyli jednotní. Zprvu převládal názor, že průmyslové stavby, třebaže mají smělé konstrukce, nelze označovat za skutečnou architekturu, natož v nich spatřovat krásu – jak jízlivě poznamenává Antonín Bráf, museli bychom za krásné považovat i stavební lešení, či snýtovaný železný most.⁷⁸ Proto bylo považováno za nezbytné opatřit průmyslové stavby obdobně jako divadla, radnice či muzea honosným architektonickým hávem. „Školené ruce architekta mohou s jednoduchými prostředky a při nízkých nákladech zajistit, aby oko pozorovatele nemuselo koukat na ohavné, holé plochy fasád“, podotýká Heinrich Zieger.⁷⁹ Toho si ostatně všímá i Hermann Muthesius, který tento princip kritizuje ve stati *Problém inženýrských staveb*: „Od užitého tvoření nepožadoval nikdo krásy, naopak bylo pevně vžito přesvědčení, že inženýrové konstrukce jsou již ze základu ošklivé. Domníval-li se kdo, že je třeba v určitých případech tuto ošklivost odstranit, byl povolán architekt, aby provedl jakýsi způsob maskování. Tak řečená „estetická úprava inženýrských staveb“ dlouho byla v programu doby a skoro vždy byla vedena myšlenkou, že je třeba pozdvihnouti technickou stavbu do oblastí vysokého umění nalepením „architektury“ nebo „ornamentální výzdoby“.... Architekt stal se umělcem obkládacím...“⁸⁰ Proto nepovažuje architektonický plášť stavby za nutný předpoklad jejího estetického působení. Současně však konstatuje, že je mylná představa, že je něco krásné, slouží-li dobře nějakému účelu, neboť účelnost nemá vztah ke kráse a za klíč k esteticky působivé stavbě považuje formu a proporce. To se podařilo Petru Behrensovi, který ve své proslulé továrně na turbíny AEG (1909), nazývané někdy „Parthenonem průmyslu“ bravurně spojil monumentální klasicistně citěné formy s požadavkem na „pravdivost“ konstrukce. V Behrensově případě monumentální umění znamenalo návrat ke kořenům architektury: „Monumentální umění je nejvyšší a vlastní výraz kultury doby... Společné svorné citění celého národa je nutné, aby povstaly památníky monumentálního umění. Prostředkem monumentalit je proporcionalita, zákonitost vyjádřená architektonickými poměry“.⁸¹ V tom měl k Behrensovi blízko Rudolf Bitzan, rodák ze Stráže pod Ralskem, jehož tvorba se vyznačuje jednoduchými, čistými formami a vyváženými proporcemi. Důsledné používání základních geometrických prvků, z nichž architekt budoval své stavby, je výmluvným důkazem snahy o dosažení nadčasové archetypální architektury, jejíž kořeny spatřoval Bitzan vedle antiky také ve starověkém umění starého Egypta a Mezopotámie. To podtrhuje i záměrná jednobarevnost fasád,

⁷⁷ Ibidem, s. 115-126.

⁷⁸ ŠVÁCHA, Rostislav. Průmyslové stavby v pohledu tří generací. In *Průmysl a technika v novodobé české kultuře: Sborník symposia poř. Ústavem teorie a dějin umění ČSAV v rámci Smetanovských dnů v Plzni ve dnech 14.-16. 3. 1985*. Praha: Ústav teorie a dějin umění ČSAV, 1988, s. 243.

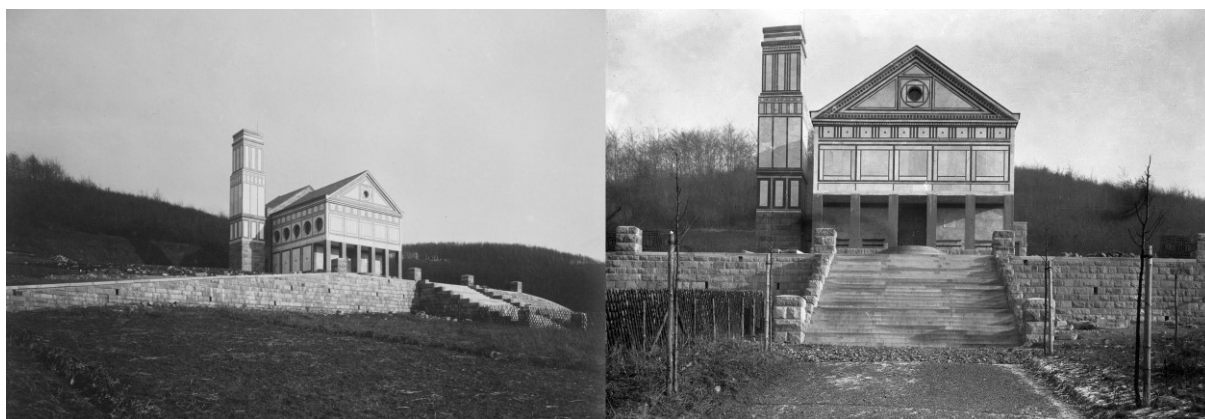
⁷⁹ ZIEGER, Heinrich. *Moderne Fabrikanlagen. Heinrich Zieger, Fabrik-Architekt, Wien-Zittau*. Zittau: Kunstanstalt Carl Boes, [s.d.], 1911, s. 5-6. Překlad Petr Freiwilg. Na druhou stranu je však třeba říci, že Zieger nikdy nesklouzával k záměrné „malebnosti“ historizujícího hávu průmyslové architektury. Pro jeho realizace je příznačná především bravurní práce s objemy a proporcemi, kombinování okenních otvorů se segmentovými či pravouhlými záklenky a jemná plasticita fasád, využívající rozdílů v hrubosti omítek a dekorativního účinku režného zdiva. K tomu zejm. FREIWILLIG, Petr. Jutové závody ve Višňové, společné dílo saských tvůrců. In POPELOVÁ, Lenka (ed.). *Architektura a udržitelný rozvoj 2014. Sborník z konference studijních programů Architektura a stavitelství a Trvale udržitelný rozvoj a průmyslové dědictví katedry architektury FSv ČVUT v Praze*. Praha: ČVUT, 2015, s. 20-28.

⁸⁰ MUTHESIUS, Hermann. *Problém inženýrských staveb. Styl. Časopis pro architekturu, stavbu měst a umělecký průmysl* 1913, roč. V., s. 225.

⁸¹ BEHRENS, Peter. Was ist monumentale Kunst?, *Kunstgewerbeblatt* 1908, roč. XX, č. 3, s. 46-48

kteře měly mít „kamenný“ charakter. Právě to ho odlišuje přes tradicionalistické směřování od běžné dobové produkce pohraničních oblastí, opírající se o lokální stavební tradice.

Zajímavou epizodou v Behrensově raném díle pak byla recepce rané italské renesance, reprezentovaná zejm. krematoriem v Hagenu (1905–08), inspirovaného kostelem San Miniato al Monte ve Florencii.⁸² S o něco mladší paralelou se můžeme setkat i na našem území, konkrétně v Ústí nad Labem, kde v roce 1915 vznikla na základě projektu architekta Ernsta Rentsche výstavná vila Carla Hermanna Wolfruma, jež je volnou citací motivů z Brunelleschiho florentské kaple Pazzi.⁸³ Itálie ostatně představovala důležitý inspirační zdroj i v meziválečném období (srov. např. nová radnice v Jablonci nad Nisou, či tvorba Fritze Lehmana) a tak není divu, že většina mladých, německy mluvících architektů sem absolvovala obligátní studijní cestu, namátkou Leopold Bauer, Josef Hoffmann, Friedrich Kick, Robert Hemmrich, Karl Winter, Rudolf Wels či Rudolf Bitzan.

23. P. Behrens. Krematorium v Hagenu. Bildindex.

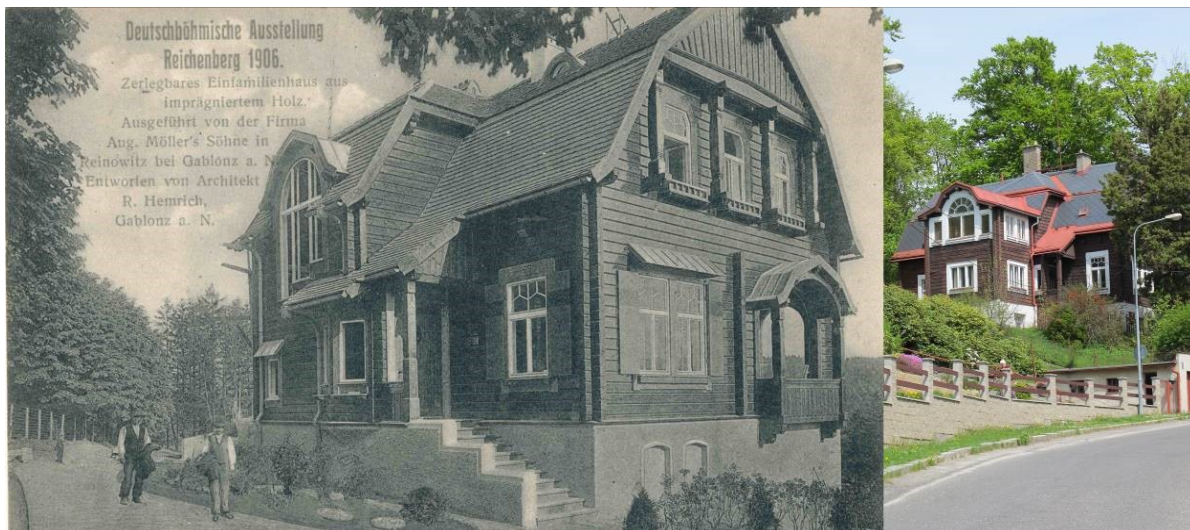
S průmyslovou architekturou úzce souvisí také aktuální otázka prefabrikace stavebnictví – stačí vzpomenout na ohlas, jaký vzbudil na Jubilejní pražské výstavě montovaný, tzv. americký dům Johanna Raubitschka z vlnitého plechu.⁸⁴ V severočeské architektuře si značnou oblibu získaly dřevostavby, které již od počátku 20. století představují významný fenomén v rámci individuálního bydlení. Montované dřevěné domy znamenaly rychlé, levné a efektivní stavění z průmyslově vyráběných dílců v případě přírodních katastrof či válek, přičemž jejich výhodou byla především značná variabilita, se kterou mohly být přizpůsobeny požadavkům klienta. To dokládá i typologická produkce jedné z největších firem v tomto oboru, Christoph & Unmack, působící v Nížkém (Niesky) a s pobočným závodem v Černousech na Frýdlantsku. Z dalších společností, produkujících dřevostavby na severu Čech, lze zmínit stavební oddělení firmy sklárny Josef Riedel z Polubného, či Brüder Grosse z Ústí nad Labem-Bukova. Vedle specializovaných provozů se navrhování dřevostaveb věnovala i řada architektů, přičemž největšího rozmachu dožily v meziválečném období. Vzhledem k použitému materiálu se zde uplatňuje dekor velmi decentním a tradičním způsobem. Omezuje se na lineární prvky inspirované lidovou architekturou, jako je skladba štítů inspirovaná lomenicemi, profilace trámů a sloupků či okenice, což domům vtisklo moderní a zároveň tradiční výraz jako v případě montovaného domu čp. 151 v Jabloneckých Pasekách (arch. Hemmrich).

⁸² ANDERSON, Stanford. *Peter Behrens and a new architecture for the twentieth century*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000, s. 35-37.

⁸³ STAHL, Fritz. Landhäuser von Ernst Rentsch. *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1915, roč. II., č. 8/9, s. 318-334.

⁸⁴ *Sto let práce: zpráva o všeobecné zemské výstavě v Praze 1891: na oslavu jubilea první průmyslové výstavy roku 1791 v Praze*. Praha: Výkoný výbor Všeobecné zemské jubilejní výstavy, 1895, s. 175.

Zásadní zlom, který české Němce postavil do zcela odlišné pozice, byla první světová válka. Poválečné Československo se sice paradoxně ocitlo v obdobné situaci, jaká panovala v někdejší Rakousku-Uhersku, neboť zůstalo mnohonárodnostním státem, avšak čeští Němci museli částečně vyklidit své dřívější pozice a dostali se do spíše podřízenějšího postavení vůči české majoritě, což bylo zdrojem pozdějších resentimentů.

24. R. Hemmrich. Montovaný dům z liberecké výstavy českých Němců (1906), přenesený po jejím konci do Jabloneckých Pasek. Archiv autora, foto autor 2015.

To dokládá i neúspěšný pokus o zřízení provincie Deutschböhmen. Důsledkem toho bylo jisté „uzavření“ německých jazykových ostrovů vůči kulturním a politickým vlivům z českého vnitrozemí a také poměrně logicky vzestup nacionalismu, který tak pokračoval ve stejné intenzitě, jako před válkou. Navenek se to projevilo dalším obratem k vlastním regionálním tradicím a dalším otevřením se vlivům sousedního Německa. Vídeň tak částečně ustupuje do pozadí, její pozici zaujímají Drážďany a do kurzu se dostává i Berlín. Je zde však patrný jistý rozpor, neboť třebaže se místní Němci na jednu stranu hlásí k umění celoněmeckému, na druhou s nelibostí pohlížejí na odliv úspěšných umělců do Německa a Rakouska (mj. Rudolf Bitzan, Hans Richter, Leopold Bauer či Josef Hoffmann), kteří jsou pak prezentováni právě jako rakouští či němečtí tvůrci – „*přirozená přitažlivost velkého uzavřeného německého společenství za hranicemi našeho státu (nám) odjímá četné z nejlepších našich domácích umělců*“, podotýká Rudolf Hönigschmied.⁸⁵ Nelze však říci, že by vztahy s hlavním městem někdejší monarchie, resp. s architekty zde usazenými a působícími byly zcela zpřetrhány. Vzhledem k historickým a geografickým vazbám byla v tomto ohledu samozřejmě více frekventována Morava a Slezsko, ale vídeňští architekti projektovali i na severu Čech, mj. např. Alfred Keller, Franz Singer, kancelář Theiss & Jaksch, Otto Prutscher, Lois Welzenbacher, Alfred Castellitz či Theophil Niemann. Důležitá byla také otázka objednavatelů, kdy za angažováním jednotlivých architektů stály mnohdy osobní vazby, ať už mezi umělcem a klientem, či mezi klienty vzájemně. Tyto důvody stojí např. v pozadí na první pohled nezvyklé práce Rudolfa Bitzana pro českou firmu Šlechta v Lomnici nad Popelkou či vznikem hned dvou funkcionalistických vil Heinricha Lauterbacha v Jablonci nad Nisou. Významným zdrojem poválečné frustrace německých architektů byly velké, lukrativní státní zakázky, kdy v případě, že na nich chtěli participovat, museli spolupracovat se svými českými

⁸⁵ HÖNIGSCHMIED, Rudolf. Sudetoněmecké výtvarné umění od roku 1860. In *Němci v Československé republice o sobě*. V Praze: Orbis, 1937, s. 120; HÖNIGSCHMIED, Rudolf. Umění Němců v Republice Československé. In WIRTH, Zdeněk (ed.). *Dějepis výtvarných umění v Československu*. Praha: Sfinx, 1935, s. 311.

kolegy, na což upozorňuje např. Jindřich Vybíral.⁸⁶ O to úzkostlivěji si pak hlídali své teritorium a tak není divu, že mezi hlavními klienty bychom našli významná města a obce s německou majoritou, průmyslníky, průmyslové podniky a finanční instituce s převládajícím německým kapitálem. Zájmy architektů a stavitelů německé národnosti na území Československa hájily profesní organizace *Spolek německých architektů v Čechách* (*Gemeinschaft deutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik*), založený v roce 1920 a rozdělený do tří hlavních žup se sídlem v Praze, Brně a Liberci,⁸⁷ *Stálá delegace německých stavitelů v Československu* se sídlem v Karlových Varech (*Ständige Delegation der Deutschen Baumeister der Tschechoslowakischen Republik in Karlsbad*), založená v roce 1922 a *Sdružení Sudetoněmeckých nezávislých architektů v Československu* (*Vereinigung Sudetendeutscher freischaffender Architekten in der ČSR*), ustanovené ve 30. letech 20. století.⁸⁸ Nejednoznačný postoj panoval rovněž vůči zahraničním architektům, jejichž angažování chápali místní architekti jako ohrožení svých pozic a stejně jako čeští kolegové usilovali o omezení jejich činnosti. Velmi dobře to ilustruje dobový skandál, za kterým stála liberecká pobočka uměleckého spolku Metznerbund, která se ostře ohradila vůči zadávání architektonických zakázek říšskoněmeckým architektům.⁸⁹ To byl také důvod, proč si některé zahraniční ateliéry jako Lossow & Kühne pragmaticky zřídily československou pobočku, neboť rozvinuté pohraniční oblasti s movitou klientelou skýtaly řadu lukrativních zakázek. Nikterak idylický pak nebyl ani vzájemný vztah architektů navzájem, což dokládají mj. i opakované stížnosti svobodných tzn. samostatně činných architektů vůči kolegům, zaměstnaným na stavebním úřadě, kteří se v rámci své pracovní doby věnovali i privátním zakázkám.⁹⁰ Na druhou stranu je však třeba říci, že někteří architekti německé národnosti měli ke svým českým kolegům přinejmenším smířlivý postoj a jejich tvorbu respektovali, jako v případě Josefa Zascheho, či Fritze Lehmana, který velmi oceňoval tvorbu Jana Kotěry.

Politické a společenské změny ovlivnily také školení zdejších architektů, kteří vedle zahraničí mnohem častěji studovali i doma, na Německé vysoké škole technické v Praze (*Deutsche Technische Hochschule in Prag*) a Brně (*Deutsche Technische Hochschule Brünn*). Výjimečně pak i na českých školách, jako např. jablonečtí architekti Rudolf Günther, žák Josefa Gočára na Akademii výtvarných umění či Josef Peukert, absolvent mistrovské školy Jana Kotěry. Na uvedených školách působila celá řada významných architektů, kteří stojí za řadou realizací právě v severních Čechách, zejm. Friedrich Kick, Theodor Bach, Karl Járay, Artur Payr, Franz Wimmer a Fritz Lehmann v Praze či Heinrich Fanta a Emil Tranquillini v Brně.⁹¹

Dobová československá odborná periodika jako *Styl* či *Stavba* tvorbu domácích architektů německé národnosti reflektovala minimálně. Čestnou výjimkou byla brněnská *Revue moderní kultury Horizont*, vycházející v letech 1927–

⁸⁶ VYBÍRAL, Jindřich. Německá architektura v Praze v letech 1900-1918. Tvůrci a záměry. In *Umění 2003*, roč. LI, č. 4, s. 322.

⁸⁷ Členy liberecké župy byla většina nejvýznamnějších severočeských architektů, mezi nimiž bychom našli Franze Josefa Arnolda a Wilhelma Etzela z Ústí nad Labem, Rudolfa Geisslera, Paula Krische a Josefa Reissiga z Teplic, Alfreda Fischera z Jablonce nad Nisou, Otto Fleischera z Varnsdorfu a liberecké architektky Maxe Kühna, Antona Krapfa, Oskara Baudische, Heinricha Persta či Karla Wintera. Další architekti, spjatí se severními Čechami, figurovali s ohledem na své bydliště v brněnské (Heinrich Fanta) a pražské (Josef Zasche) župě. *Sammelheft der Arbeiten von Mitgliedern der Gemeinschaft deutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik*. Bratislava: 1934, s. 6, 29-30.

⁸⁸ 3. *Deutscher Baumeistertag Karlsbad: Eine Gedenkschrift*. Karlsbad: Ständige Delegation der deutschen Baumeister, 1932, s. 149-158.

⁸⁹ Spouštěcím mechanismem byl v tomto případě spíše marginální spor, kdy drážďanský ateliér Losow & Kühne získal zakázku na stavbu vily libereckého průmyslníka Adolfa Jakoba. Ateliér upravil starší, nerealizovaný projekt místního architekta Ferdinanda Elstnera, člena liberecké pobočky Metznerbundu, což mělo posléze soudní dohru, neboť se Elstner soudil s firmou Jakob o částku ve výši 159 478 Kč a 90 haléřů, vzhledem k poskytnutí projektu třetí osobě a nezaplacení honoráře. Proto vznesl Metznerbund na zemskou politickou správu podání, aby se do budoucna zamezilo zadávání zakázek říšskoněmeckým architektům. Za informaci děkuji MgA. Anně Habánové, Ph.D.

⁹⁰ SOKA Liberec, AM Liberec díl 14. - D - Osobní spisy: Karl Kerl, stavební rada, inv. č. 308, sig. 307/18

⁹¹ BIRK, Alfred. *Die Deutsche Technische Hochschule in Prag 1806-1931*. Prag: J. G. Calve'sche Universität - Buchhandlung R. Lerche 1931, s. 108-110; KROUPA, Jiří, PELČÁK, Petr, WAHLA, Ivan, ed. *Brněnští němečtí architekti = Brno German architects: 1910-1945*. Brno: Obecní dům Brno, 2012, s. 17-18.

1932, pražská revue *Byt a umění* a zejména bratislavské *Forum, Zeitschrift für Kunst, Bau und Einrichtung* vydávané architektem Endrem Szönyim v letech 1931–38, které představuje jeden ze základních pramenů k architektonické tvorbě architektů nejen německé, ale i maďarské národnosti, působících v meziválečném Československu. Proto představují důležitý informační zdroj denní tisk a některé zahraniční časopisy jako *Innen Dekoration, Moderne Bauformen* nebo *Deutsche Bauzeitung*, v nichž se občas objevují práce československých architektů české i německé národnosti.

Třebaže se meziválečná architektonická produkce sledované oblasti vyznačuje značným stylovým diapazonem, lze říci, že převládají tři základní tendence, puristická, tradicionalistická a expresionistická. Ty doplňují další směry jako např. funkcionalismus, jež ovšem mají spíše okrajový význam. U většiny tvůrců je navíc čitelný duální přístup k obytné architektuře a k veřejným budovám. Tradicionalisté se a priori nevyhraňovali vůči novým konstrukčním možnostem a materiálům, nicméně snažili se s nimi pracovat při zachování ověřených tradičních hodnot, kdy rozvázná práce s moderními prvky šla ruku v ruce s úctou k historii a lokálním tradicím. Proto je jedním z charakteristických prvků místní architektury protiklad moderního konstrukčního řešení a „tradicionalistického“ pláště, který lze dobře doložit na příkladu již zmíněných dřevostaveb firmy Christoph & Unmack. Třebaže se na návrzích montovaných domů podíleli i moderní architekti jako Hans Poelzig, Bruno Paul, Hans Scharoun a další, nejvíce šli „na odbyt“ tradičně pojaté domy se sedlovou střechou, které ovšem disponovaly inovativními konstrukčními systémy, navrženými hlavním projektantem firmy, Konrádem Wachsmannem.⁹² Otázka prefabrikace nabírá na síle ke konci 20. let, kdy se ze strany místních samospráv objevuje snaha o využití těchto levných a rychlých staveb k řešení stabilní bytové krize. Vedle populárních dřevostaveb se tak objevují i ocelové domy, produkované firmou Böhler, navazující na experimentální kovový dům od Georga Mucheho a Richarda Paulicka v desavském sídlišti Törten z let 1926-27.⁹³

25. Prefabrikace ve stavebnictví. Víkendová chata navržená pro firmu Christoph & Unmack Hansem Poelzigem, experimentální kovový dům od Georga Mucheho a Richarda Paulicka v desavském sídlišti Törten a ocelová víkendová chata navržená Alfredem Schmidtem pro firmu Böhler. Architekturmuseum Berlin, foto autor 2015, SOkA Liberec.

Purismus se objevuje v jakési zdrženlivé, klasicizující a mnohdy monumentální podobě, zdůrazňující tíži, vzdálené experimentálnímu úsilí avantgardních architektů (srov. např. pozdní tvorbu Josefa Zaslachyho či dílo Fritze Lehmana), kterou Ákos Moravánszky výstižně definuje jako *redukováný klasicismus*.⁹⁴ Toto klasicizující pojetí souvisí s obdivem puristů k osvícenské architektuře Josefa II. a revolučním projektů Etiéna Louise Boulléeho a Clauda Nicolase Ledoux, která pro ně představovala poslední velký „čistý“ sloh.⁹⁵ Na rozdíl od funkcionalistů, pro které bylo zásadní dispoziční řešení architektury, kladli puristé větší důraz na exteriér, který hrál stejně významnou roli jako interiér a vyznačoval se

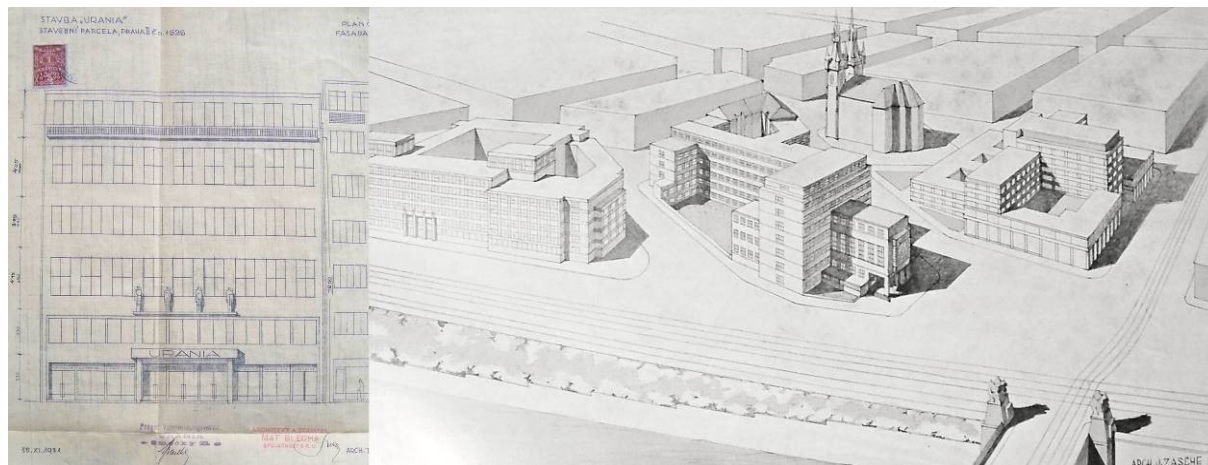
⁹² KLINKENBUSCH, Klaudia. *Holzbauten der Moderne = Timber Houses of the Modern Age. Architekturführer Holzbauten in Niesky*. Niesky : Stadt Niesky 2006, s. 31.

⁹³ SOkA Liberec, AM Liberec (Gd.). Ocelový dům, inv. č. 1524, sign. 23, kart. 706; *Das Wohnhaus der Zukunft. Aussiger Tagblatt*, 24.1.1928, s. 3.

⁹⁴ MORAVÁNSZKY, Ákos, ed. *Architekturtheorie im 20. Jahrhundert: eine kritische Anthologie*. Wien: Springer, 2003, s. 81.

⁹⁵ ŠVÁCHA, Rostislav. *Od moderny k funkcionalismu: proměny pražské architektury první poloviny dvacátého století*. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 234.

jednoduchými, redukovanými formami. S tím souvisí také orientace na uměleckou stránku architektury na rozdíl od funkcionalistické avantgardy, zdůrazňující spíše její sociální a technicko-funkční aspekty. Můžeme tak říci, že funkcionalismus se v severních Čech objevuje až na výjimky spíše v souvislosti s českou klientelou a českým kapitálem a návrhy vznikaly rukou českých (srov. např. stavební činnost firmy Baťa v pohraničí) popř. židovských architektů.

26. Klasicizující purismus v pozdní tvorbě Josefa Záscheho. Palác Urania v Praze (1932) a projekt Německé univerzity v prostoru Hlávkova nábřeží v Praze 7 (1937). MČ Praha 1, ASÚ, Unsere Alma Mater 1937.

To ostatně potvrzují i slova Otakara Nového, který německé stavebníky, s výjimkou židovské minority, nepoznamenané nacionálními předsudky, označuje za mnohem konzervativnější.⁹⁶ Převládající odměřený vztah k funkcionalistické architektuře byl poměrně logický, když si uvědomíme, že snaha avantgardy o odstranění regionálních charakteristik podle Corbusierova hesla „*Všichni lidé mají týž organismus s týmiž funkcemi. Všichni lidé mají tytéž potřeby*“,⁹⁷ byla zcela protichůdná stále živému navazování na lokální tradice, chápané jako jeden ze znaků kolektivní identity. „*Architektonické bohatství starých dob mělo v představách funkcionalistů ustoupit novému racionálnímu řádu, řádu účelnosti a ekonomie, řádu nového „života“ (což byl asi nejoblíbenější funkcionalistický pojem): životním zájmům města, potřebám života, transformacím moderního života, tempu moderního života, potlačovanému modernímu životu, boji mezi starým a novým životem*“.⁹⁸ Architektura se tak v představách funkcionalistů stává „*strojem na bydlení*“, jehož vyjádřením se měla stát „*ušlechtilá uniformita*“.⁹⁹ Funkcionalisté ji proto záměrně nerozlišovali dle účelu (banka může mít stejný výraz jako činžovní dům či nemocnice) a záměrná standardizace jim sloužila jako prostředek vyjádření strojové estetiky i unifikovaných lidských potřeb. Ani v případě avantgardních architektů se však nejednalo o jednotný názor. Např. Vít Obrtel označoval úsilí o standardizaci architektury za omyl a byl zastáncem spíše variability, než uniformity s heslem „*internacionalita stylu, individuálnost objektů*“.¹⁰⁰ Navíc řada architektů včetně Miese van der Rohe či Le Corbusiera z tradiční architektury (zejména klasické) vycházela a odvolávala se na ní (srov. Corbusierova vila Savoy, důraz na řád a proporce ve stavbách Miese van der Rohe). Proto paradoxně mnohdy ani tak nešlo o radikální odklon (jak avantgarda často hlasitě proklamovala), jako spíše o postupný vývoj, evoluci, v níž šla tradice s modernitou ruku v ruce. Ostatně jistě není náhodou, že většina

⁹⁶ NOVÝ, Otakar. *Česká architektonická avantgarda*. Praha: Prostor, 2015, s. 478.

⁹⁷ LE CORBUSIER. *Za novou architekturou*. Praha: Petr Rezek, 2005, s. 108.

⁹⁸ ŠVÁCHA, Rostislav. *Od moderny k funkcionalismu: proměny pražské architektury první poloviny dvacátého století*. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 178.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 264 a 276.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 351.

avantgardních architektů měla tradiční akademické vzdělání a tak historickou architekturu důvěrně znala a měla ji takřkajíc „v oku“, což je i přes snahu oprostít se od historických reminiscencí patrné na řadě funkcionalistických staveb. Postoj místních architektů k funkcionalismu výstižně vyjádřil Josef Wolf v úvodu monografie jabloneckého architekta Rudolfa Güntera: „Architektura prošla po několika desetiletích, kdy se dusila v bezmyšlenkovitě přebíraných a strnule děděných, z části vskutku nešťastných nebo přepjatých slohových formách, před zhruba jedním desetiletím neskutečně rychlou evolucí, často násilnou a zatíženou nemyslitelnými výstřelky, která se jevila jako výbuch sopky a při působení fantazie svých stoupenců vyhnala často skutečně zvláštní květy. Günterova umělecká tvorba, zrozená doprostřed tohoto vývoje, brzo našla svůj osobitý, individuální výraz. Je to styl, který je čistý a prostý všech nečistot přechodových forem a představuje zvláštní půvabnou směs poezie a věcnosti, se zvláštním zdůrazněním posledně jmenovaného...“.¹⁰¹ Jak podotýká liberecký architekt Karl Kerl „Pravá architektura, i když slouží k ryze praktickým účelům, vyžaduje víc. Vyžaduje duši a temperament“.¹⁰² Obdobný názor se objevuje i u Ericha Mendelsohna, pro něhož je funkce bez citu pouhou konstrukcí.¹⁰³ Velmi oblíbený motiv, přejatý ze soudobé německé architektury představoval princip „těla a hlavy“, který se objevuje u většiny severočeských meziválečných polyfunkčních objektů a administrativních budov. Neznamená to však, že i přes nechuť k „mezinárodnímu stylu“ by severočeští architekti a stavitelé moderní trendy alespoň částečně nereflektovali, neboť velká část dobové stavební produkce se nacházela na půl cesty mezi těmito póly, přičemž docházelo i k vzájemnému ovlivňování. Často se s nimi navíc mohli seznámit takřkajíc z první ruky. Buď formou přednášek o čemž svědčí např. vystoupení Waltera Gropia v Liberci a Ústí nad Labem, exkurzí (návštěva vratslavské výstavy Wohnung und Werkraum v roce 1929), v rámci architektonických soutěží, studia, či výstav soudobé architektury pořádaných uměleckými spolky, zejm. Metznerbundem.¹⁰⁴

27. Princip „těla a hlavy“. Paul Schaeffer-Heyrothsberge: palác Concordia v Teplicích (1931), Arthur Payr: městská spořitelna v Karlových Varech-Rybářích (1931), Rudolf Bitzan: polyfunkční dům s kinem Saxinger v Šumperku (1929). Archiv autora, Ústecké kabřince „KOV“ 1933.

¹⁰¹ WOLF, Josef. *Ingenieur, architekt Rudolf Günter Gablonz a. N.* München: G. Hirth 1932, s. 5.

¹⁰² KERL, Karl. Das Bata Haus in Reichenberg. *Reichenberger Zeitung*, 13. 11. 1931, s. 3.

¹⁰³ FRAMPTON, Kenneth. *Moderní architektura: kritické dějiny*. Praha: Academia, 2004, s. 143.

¹⁰⁴ Liberecká přednáška se konala v 17. února 1922 v sále někdejšího hostince „Liberecký dvůr“ (dnešní Naivní divadlo) který pro své potřeby využívala i místní pobočka uměleckého spolku Metznerbund. O dva roky později přednášel Gropius i v Ústí nad Labem, v rámci *Druhého dne německých stavitelů*, který probíhal od čtvrtka do neděle 3.-6. července 1924 a který pořádal Stálá delegace německých stavitelů v Československé republice. *Einheit von Kunst, Technik und Wissenschaft - eine Gegenwartsutopie?* (Vortrag Gropius im „Reichenberger Hof“) *Reichenberger Zeitung* 18.3.1922, s. 5; *Zweiter deutscher Baumeistertag: Aussig 1924: Eine Gedenkschrift*. Karlsbad: Ständige Delegation der deutschen Baumeister, 1924, s. 7-8 a. 94-96; SOKa Liberec, AM Liberec - VI. díl (Gd), Účast na výstavě WUWA, inv. č. 1534, sign. 46, kart. 707.

Důležitou roli hrály vedle odborných periodik rovněž články v místním tisku, které informovaly širokou veřejnost o činnosti moderních architektů, či přímo prezentovaly jejich úvahy o architektuře.¹⁰⁵ V rámci této vlny se v severočeské oblasti nejvíce prosazuje směr, který Němci příhodně nazývají „umírněná moderna“ (*gemäßigte Moderne*), patrná na realizacích již zmíněného Rudolfa Güntera, Franze Josefa Arnolda, Josefa Effenbergera a Fritze Noppese, Karla Wintera, Carla Webera, Paula Spielmanna, Hanse Richtera a dalších, projevující se např. aplikací sedlové střechy, okenic, klasickém rozvrhu fasád či v dispozičním řešení. Velmi dobře tento přístup k moderním trendům ilustruje klasicizující pojetí funkcionalismu v díle Kurta Spielmanna (Deutschova vila ve Dvoře Králové, Fuchsova vila v Hradci Králové) či takřka barokní kompozice ozdravovny Revírní rady pro obvody báňských revírních úřadů ve Starých Splavech od teplických architektů Reihsga a Krische. Stejně tak se lze u jednoho tvůrce setkat jak s modernějším pojetím stavby, tak i její umírněnější podobou (Otto Fleischer, Hans Richter). Otázkou však zůstává, nakolik to bylo přáním stavebníka či záměrem architekta, neboť výsledek pravidla představoval kompromis mezi architekтовou vizí, přáním klienta a požadavky místního stavebního úřadu. Zejména oblíbený prvek modernistů, plochá střecha byl častým kamenem úrazu, který ze strany stavebního úřadu často nebyl s ohledem na okolní zástavbu akceptován. Jak výstižně poznamenává Otakar Nový, „jejich rovné střechy se obtížně včleňovaly do prostředí malých měst a venkova“.¹⁰⁶

28. „Umírněná moderna“. Otto Fleischer: Heldova vila ve Varnsdorfu (1933), Rudolf Hildebrandt: Glaserova vila v Žatci (1933), Rheising & Krisch: Ozdravovna Revírní rady pro obvody báňských revírních úřadů (1931) ve Starých Splavech. FLEISCHER 1934, archiv autora.

Expresionismus, čerpající z německé cihlové architektury (*Backsteinarchitektur*), se objevoval hlavně na Ústecku a jistě ne náhodou, neboť právě zde vyráběl Spolek pro chemickou a hutní výrobu klinkerové obklady fasád. Současníci oceňovali jak jejich výtvarnou působivost, tak i skutečnost, že se jedná o moderní materiál. „Zatím co koncem minulého a na začátku našeho století prožívalo stavební umění těžkou krizi, neboť hledalo marně nové umělecké cesty, možno říci, že se podařilo tvůrčím duchům našich architektů odpoutati se od starých předsudků. Stále pokračující technika zdokonalila hmoty stavební a právě v upotřebení hmot, resp. jejich plném uplatnění dlužno hledati novou metodiku stavební a nové koncepce umělecké. Mezi stavební hmoty, které způsobily obrat ve stavitelském umění dlužno jmenovati především železo, resp. ocel, sklo a cement. V poválečné době řadí se k těmto hmotám tak. zv. železité kabřince, které vzhledem k vynikajícím stavbám znamenitých světových architektů zasluhují zvláštní pozornosti“, podotýká dobový tisk.¹⁰⁷ Kabřince se podílejí velkou měrou na expresivním výrazu staveb, na nichž jsou však mnohdy při bližším pohledu patrné klasicizující reminiscence, jako v případě expozitury Riunione Adriatica di Sicurtà (arch. Fritz

¹⁰⁵ GROPIUS, Walter. Zukunftsanforderungen an unsere Wohnung. *Aussiger Tagblatt* 17.7.1931, s. 11; GROPIUS, Walter. Moderne Stadtentwicklung: Hochhaus oder Einfamilienheim. *Aussiger Tagblatt* 23.10.1931, s. 5; Die Stadt der Zukunft. *Reichenberger Zeitung* 24.1.1923, s. 8; Bauen und Wohnen in Sowjetrußland. *Reichenberger Zeitung* 5. 2. 1936, s. 5; MAYER, Hannes. Städtebau, Stadtregulierungen und Architektur. *Aussiger Tagblatt*, 11. 2. 1913, s. 3.

¹⁰⁶ NOVÝ, Otakar. *Česká architektonická avantgarda*. Praha: Prostor, 2015, s. 478.

¹⁰⁷ ŠKOLA, Vladimír. Ústecké železité kabřince. *Národní listy* 9.11.1930, příloha, s. 1.

Lehmann) či správní budovy Spolchemie (ateliér Lossow & Kühne) v Ústí nad Labem. Popularita kabřinců na severu Čech souvisela nejen s jejich dostupnou cenou, ale také značnou praktičností. „Fasádu zhotovenou z ústeckých železitých kabřinců možno označiti jako „věčnou fasádu“, není ji potřeba opravovati, železné kabřince jsou nezničitelné, vzdorují dešti, mrazu i kouři. Zvláště výborně hodí se pro stavbu budov, které jsou vystaveny účinkům atmosféry velkých průmyslových středisek“, konstatuje denní tisk.¹⁰⁸

29. Ústecké železité kabřince v praxi. Deutsche Agrar und Industriebank v Rumburku (arch. F. Lehmann), Okresní nemocenská pojišťovna v Rumburku (arch. F. Blaschke), Kostel Panny Marie Pomocné v Karlových Varech (arch. K. Ried). Ústecké kabřince „KOV“ 1933.

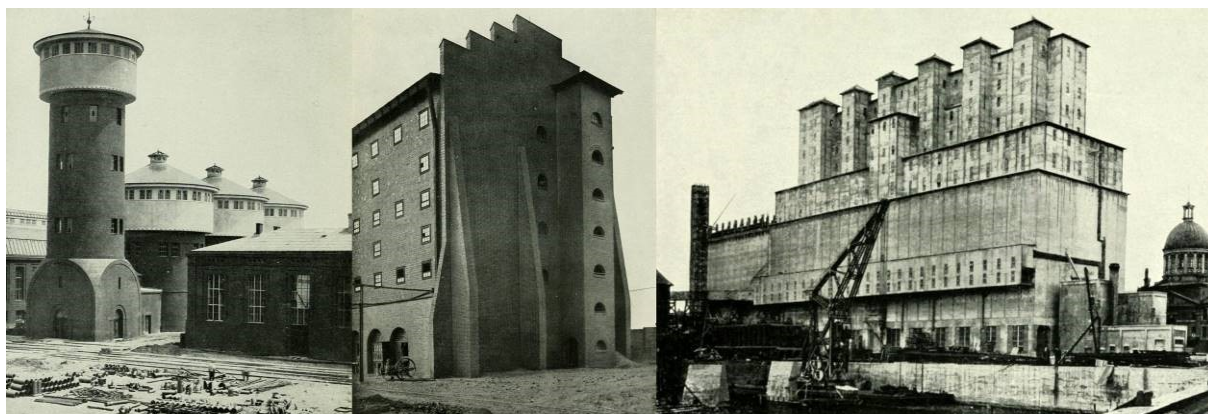
Rozvoj expresionismu souvisel s poválečnou deziluzí a byl odrazem prožitých válečných hrůz. Klíčový inspirační zdroj expresionistické architektury představovala gotika se svým duchovním nábojem, která měla být skutečným vyjádřením německé duše a posledním opravdovým německým uměním. Tento názor silně rezonoval i v dobových textech, které představovaly jakousi teoretickou základnu expresionismu. K nejvýznamnějším patřily knihy *Der Geist der Gotik* Karla Schefflera, či starší práce Wilhelma Worringera *Formprobleme der Gotik*, který poeticky mluví o „nekonečné melodii nordické linie“ a zdůrazňuje mystickou úlohu architektury.¹⁰⁹ Proto se inspirace gotikou neprojevovala povrchním aplikováním formálních znaků, ale spíše akcentováním její duchovní roviny. Pouhým kontrastem světla a stínu, spolu s přísným rytmem a gradací hmot tak architekti docílili neopakovatelné, imaginativní atmosféry, blízké středověkým vzorům (srov. např. tvorba Hanse Poelziga). Otázce režného zdíva a klinkerových obkladů se věnoval i architekt Fritz Schumacher, který je autorem vlivného spisu *Das Wesen des neuzeitlichen Backsteinbaues* (1920), vytvořeného během hamburského pobytu, kdy vykonával funkci hlavního městského architekta. Schumacher zde zdůrazňuje nejen klimatickou odolnost klinkerových a režných fasád, ale i jejich přirozené koloristické účinky, jenž jeho vlastními slovy „otevívají cestu k monumentalitě barev“ a jsou nejživějším a nejpřirozenějším znázorněním ohně. Cihlu a klinker chápe v souladu se Semperovou teorií odívání architektury jako „oděv budovy“ a doslova mluví o dojmu hrubé tkaniny, který vzbuzují. Současně však bojuje proti standardizovaným formátům, které podle něj umělecké dílo mohou umrtvit.¹¹⁰ Nejrozšířenějším a nejvitálnějším směrem v pohraničních oblastech byl však tradicionalismus, což pramenilo z jeho obliby u nejširších vrstev obyvatel, vzhledem k jeho všeobecné srozumitelnosti, oproti jisté exkluzivitě a elitářství

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ SCHEFFLER, Karl. *Der Geist der Gotik*. Leipzig: Insel-Verlag, 1922; WORRINGER, Wilhelm. *Formprobleme der Gotik*. München: R. Piper & Co., 1912

¹¹⁰ SCHUMACHER, Fritz. *Das Wesen des neuzeitlichen Backsteinbaues*. München: Georg D. W. Callwey, 1920, s. 17-20, 29, 49-50.

staveb avantgardy, určených spíše pro znalce.¹¹¹ Stejná situace panovala do jisté míry i v českém prostředí (srov. např. realizace kanceláře Freiwald & Böhm), třebaže Praha se stala jedním z evropských center puristicko-funkcionalistické architektury.

30. Moderní stavby publikované ve Schefflerově knize *Der Geist der Gotik*. Behrensova plynárna ve Frankfurtu nad Mohanem, Poelzigova chemická továrna u Poznaně a obilné sílo v Montrealu. SCHEFFLER 1922.

Ve formálním řešení staveb převládají dvě hlavní tendence; odkaz na lokální tradice dle proklamace, že umění má vyrůstat z duše národa bez ohledu na styl a módu a reprezentativní neoklasicismus, který se objevuje především u veřejných budov.¹¹² Ačkoliv funkcionalismus aspiroval (alespoň v myšlenkách avantgardy) na to, stát se oficiálním stylem mladé republiky, i v českém prostředí otěže nekompromisně převzal poměrně záhy zmíněný neoklasicismus. Jak podotýká Rostislav Švácha, „nadsazené měřítko, zmonumentalizovaný stylový ráz tohoto wagnerovského klasicismu, skrytě znázorňujícího neměnné uspořádání světa, asi nejlépe odpovídal snahám vrstvy finančníků a vysoké státní byrokracie, „konzervovat“ tehdejší společenské zřízení. Ve dvacátých letech se tak wagnerovský klasicismus stal téměř výsadním stylem nejbohatších pražských bank, objednávaly ho početné pražské spořitelny, pojišťovny a mnohé státní úřady“.¹¹³ Kenneth Frampton v této souvislosti dodává, že „moderna měla sklon redukovat všechny formy k abstrakci, což jí znemožňovalo reprezentovat moc a ideologii státu. Tento ikonografický nedostatek byl do značné míry příčinou přežívání historizujících přístupů v architektuře druhé poloviny 20. století“.¹¹⁴

Velkou oblibu si v severočeském prostředí získalo také regionálně zabarvené art déco, což dokládá např. osobitá tvorba libereckého architekta Franze Radetzského, Arthura Corazzy působícího v Liberci, Ústí nad Labem a Jablonci, v Plavně usazeného Emila Röslera či Roberta Hemmricha z Jablonce nad Nisou. Místní stavební produkce tak pokračovala v duchu již zmíněné *reformní architektury*, nebo tzv. *nové tradice* (*The New Tradition*) s níž jako s označením tohoto směru přišel v roce 1929 americký historik architektury Henry-Russell Hitchcock, jež stojí i za pojmem *mezinárodní styl* (*The International Style*). V německé historiografii se pak pro označení této architektury objevují termíny jako „jiná“, „konzervativní“ či „tradicionalistická moderna“.¹¹⁵ Vychází z ověřených, nadčasových forem, ovlivňujících koncepci stavby (zejm. základní dělení průčelí na sokl, podporu a kladí, symetrie, gradace a sevřenost hmot), ale zároveň využívá nové prvky a technologie odpovídající moderní době a jejím novým

¹¹¹ Pohled „obyčejného“ člověka na avantgardní architekturu je dobře patrný např. na nepřilíhš vřelém vztahu obyvatel proslulého desavského sídliště Törten od Waltera Gropia ke svým domům, kteří si krátce po dostavbě stěžovali na funkční řešení domů i jejich přílišnou uniformitu.

¹¹² JAHNEL, Emil. Über Heimatschutz. *Technische Blätter* 1909, roč. XLI, s. 117-118.

¹¹³ ŠVÁCHA, Rostislav. *Od moderny k funkcionalismu: proměny pražské architektury první poloviny dvacátého století*. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 184.

¹¹⁴ FRAMPTON, Kenneth. *Moderní architektura: kritické dějiny*. Praha: Academia, 2004, s. 246.

¹¹⁵ VYBÍRAL, Jindřich. *Leopold Bauer - heretik moderní architektury*. Praha: Academia, 2015, s. 13.

požadavkům. Cílem tak není vytvořit iluzi historické stavby, ale nadčasovou monumentální architekturu. Jedná se tedy o princip, aplikovatelný do značné míry i na funkcionalistické stavby. Nelze však říci, že by tradicionalistická tvorba, byla neinvenční či méně kvalitní. Vycházela z odlišných kořenů než avantgardní proudy, usilující o racionalizaci tvůrčího procesu. Tradicionalisté kladli důraz na pochopení genia loci, uměleckou ideu a tradiční, neměnné hodnoty. Usilovali o symbiózu tradicionalistické architektury s moderními konstrukčními technologiemi, což je zřejmé i z komentáře Fritze Lehmana k Německému (dnes Slovanskému) domu v Praze Na Příkopě: „*Ve formě jsem se neobrátil zády k minulosti, ale snažil jsem tvořit v duchu odkazu našich otců. Proto je betonový skelet obložen opukou, materiálem z něhož byly před tisícem let vytvořeny bílé věže pražského kostela sv. Jiří*“.¹¹⁶ Proto se tradicionalistickým architektům často dařilo novostavby vhodně zapojit do organismu historických měst. Zřejmě nejvýraznější osobností byl v tomto směru již zmíněný architekt Fritz Lehmann, který v této souvislosti podotýká: „*doba individualistické svévole je u konce. Musíme se podřídit. Tvář města je důležitější než naše samolibost... Secesní mistr je stále lepší, než konstruktivistický břídil. Neboť tento mistr nepochybil proti principiálním skutečnostem - že se stavební dílo musí začlenit do celkového obrazu ulice*“.¹¹⁷ Byl to právě Lehmann, kterému se podařilo vytvářet nové, „moderní“ stavby bez toho, aby zpřerhal vazby k minulosti. „*Jeho stavby se snaží o to, aby udržely souvislost s architekturou minulosti přesto, že řešení základního nárysu je naprosto moderní a má formu volnou*“.¹¹⁸ Jak sám poznamenává ve svém příspěvku *Závazek vůči individualitě*, uveřejněném v brněnské revui *Horizont* „...když se mě někdo zeptá, co očekávám od architektonické formy, odpovím bez zaváhání: uznání formální relativity. Řečeno zcela jednoduše: aby si architekti byli vědomi toho, že „ne všechno se hodí pro všechny“ a aby jako staří mistři brali ohledy na zadání a prostředí... Jak bych tedy potom mohl jednu architektonickou formu deklarovat jako jedinou správnou? Dům, ornament, oblečení - součást zvyku, výraz živoucí společnosti: měl bych skutečně věřit tomu, že pro klidné tvary domu stojícího v horách, na svěží louce, na náměstí malého města nebo v lese – od nepaměti pokaždé jinak postaveného – platí shodné principy banálního praktikismu jako u aerodynamických forem, které vidíme u aut, vzducholodí nebo parních lodí?“¹¹⁹

Tento přístup byl příznivě přijímán i současníky, např. Karl Kerl ve své recenzi věnované novostavbě pojišťovny Generali v Liberci pochvalně konstatuje, že Lehmann „*nepřetrhává vlákna vedoucí od této monumentální stavby k (současné, pozn. autora) evropské architektuře a která sahají až do antiky*“, a „*přináší flexibilní postoj k tradicionalismu a to v době, která se neustále zaklíná „stylem doby*“. Dále oceňuje, že „*budova se zřiká planého individuálního stylu a vrací se k nejprostší klasické formě. Odvozování formy pouze z účelu stavby však popírá její konstrukci v rozporu s převládající teorií estetiky staveb, považující za primární pravidelnou úspornou obdélníkovou formu. S ohledem na odvození formy z konstrukce jde v řešení budovy Lehmann svou vlastní nekonvenční cestou. Navzdory dnešním estetickým požadavkům na „pravdivost“ (myšleno stavby, pozn. autora). Lehmann ví o římských a středověkých „obalech“ amorfního těla stavby a vědomě zde aplikuje nezávislý stavební obal. Pro pravidelnou betonovou „kostru“ navrhl co možná nejlepší a nejkrásnější „kůži“ z čisté hrubé domácí žuly*“.¹²⁰

¹¹⁶ KLEMENT, Alfred. *Geschichte des Deutschen Hauses in Prag*. Prag: Calve 1938, s. 40.

¹¹⁷ *Sammelheft der Arbeiten von Mitgliedern der Gemeinschaft Deutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik*. Bratislava: Forum 1934, s. 3.

¹¹⁸ HÖNIGSCHMIED, Rudolf. *Umění Němců v Republice Československé*. In WIRTH, Zdeněk (ed.). *Dějepis výtvarných umění v Československu*. Praha: Sfinx, 1935, s. 120.

¹¹⁹ LEHMANN, Fritz. *Bekanntnis zum Individuellen, Horizont: revue současné kultury v Československu 1932*, roč. VI, č. 35–36, s. 579–582.

¹²⁰ KERL, Karl. *Der Neubau der Generali Versicherung in Reichenberg, Kunst und Handwerk 1938*, roč. I, č. 1, s. 14–17.

31. Cítilivé spojení starého a nového. Adaptace klasicistního domu na náměstí Českých bratří v Liberci pro Huga G. Siegmunda z roku 1927, architekt Max Kühn. RÜCKER 1930.

V tomto směřování navíc nebyl Lehmann osamocen a obdobné úvahy lze najít i u dalších tvůrců, jako jabloneckého architekta Alfreda Wenzela, který v souvislosti s novou obytnou kulturou říká, že moderní rozhodně neznámá módní a doba experimentů je pryč.¹²¹ „Nyní pole působnosti ovládli výrobci náhražkových materiálů. Pod falešným heslem „Nové Věcnosti“ dochází k masové sugesci značného kalibru. Je s podivem, jak se moderní, rozumní lidé se svým racionalistickým uvažováním stali pověřivými cititeli nového dogmatu. Jeho důsledkem je, že všechno umění bylo vypovězeno ze života a platnost má jen technika a stroje“, kritizuje soudobou architektonickou praxi architekt Emil Rösler.¹²²

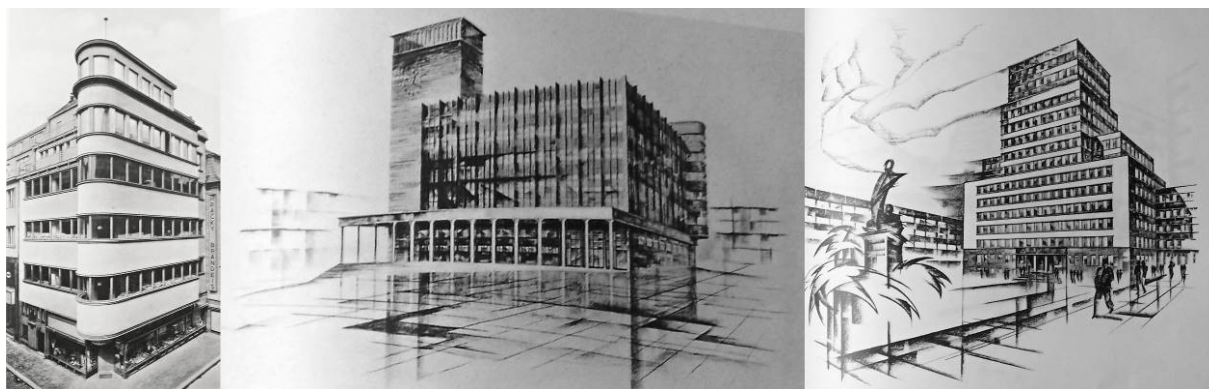

32. Kontextuální zástavba. Lehmannův Německý (dnes Slovanský) dům v Praze (1935) a dům Arnolda Freunda v Žatci od Karla Lehmannna (1929). Moderne Bauformen 1935, foto autor 2015.

¹²¹ WENZEL, Alfred. Wohnkultur, Wohnform und dergleichen. *Reichenberger Tagesbote*, 28. 6. 1930, nepag.

¹²² Das Problem der Sudetendeutschen Baukunst. *Egerer Zeitung* 11. 12. 1931, s. 4.

Stejně tak liberecký architekt Ernst Müller konstatuje v úvodu monografie svého teplického kolegy Reinholda Blaschka „Není dobré lpění na nemoderních formách, ale ani nezodpovědné experimentování s novými, jen kvůli modernosti. Evoluce, nikoliv revoluce! Spojení maximální účelnosti s krásou a v neposlední řadě s pohodlím, to by měl být cíl dobrého architekta“.¹²³ V tom mu dává ostatně za pravdu i Leopold Bauer, pranýřující právě samoúčelné novátorství avantgardistů – „nepokouším se pro originalitu dát kostelu formu větrného mlýna nebo plynoměru, zámku podobu krabičky od cigaret a jsem zcela spokojen, když kostel a zámek skutečně vypadají jako kostel a zámek“.¹²⁴ S podobnými úvahami se ovšem můžeme setkat i v českém prostředí. Např. brněnský historik umění Eugen Dostál o tvůrčích postupech avantgardy lakonicky podotýká: „Účel světlí prostředky. Pohodlné axioma, které právě v hlavách moderních architektů natropilo mnoho zla. Věcnost a účelnost mnohdy nebezpečně hraničí se suchopárem a prostředností! Dosti hesel, dosti nových směrů a více opravdové tvůrčí práce. Architektura není jen konstrukcí. Má být nový dům, nový byt jen strojem k bydlení? Má účel uskutečňovaný chladnými konstruktivními recepty a formulkami udusit poslední jiskru opravdového tvořivého nadšení? Nikdy!“¹²⁵ Postoj severočeských stavebníků i architektů k moderní architektuře výstižně vyjádřil opět Alfred Wenzel ve svém příspěvku *Moderní bydlení*, který začíná fiktivním dialogem architekta s klientem: „Chci, aby můj byt nebyl příliš moderní, řekl stavebník. „Rozumíte mi, že?“ „Rozumím vám dokonale“, řekl architekt. Ale když už jsme u toho, mluvíme spíše o takzvané „modernosti.... Co je skutečná modernita, vám může říci jen dobrý architekt. Stručně řečeno, spočívá ve věcnosti. To nás ovšem může svádět ke špatné představě „profesionálního“ domu s hladkými stěnami, plochou střechou, bílými stěnami, na kterých visí jen několik kubistických obrazů, kde jsou vidět radiátory a další technické prvky, dům s velkým posuvným oknem... Podstatou věcnosti je však něco jiného. Když moderní architekt říká „profesionální“, neznamená to nic jiného, než použitelnost... pouhý komfort a moderní vybavení ovšem samo o sobě neznamená dobré bydlení“. Jedním dechem však dodává v souladu s funkcionalisty, že „v domě i bytu musí být vše uspořádáno tak, aby vyhovovalo potřebám jeho obyvatel“ a že moderní člověk se svými potřebami nemůže žít jako v minulosti.¹²⁶ Často nás však mohou překvapit progresivní projekty, vymykající se typické tvorbě prominentních tradicionalistů, k jakým patřil např. v Praze působící architekt Adolf Foehr.

33. Progresivní tendence v tvorbě tradicionalistických architektů na příkladu Adolfa Foehra. Obchodní dům Brandejs v Praze, návrh nové radnice v Jablonci nad Nisou a návrh na budovu Všeobecného penzijního ústavu v Praze, Bauten und Entwürfe aus 25 Jahren 1934.

¹²³ cit. dle PAVLÍČEK, Tomáš. *Architektura 1. poloviny 20. století v západní části Ústeckého kraje: (vývoj, rozbor a výtvarně pedagogické využití)*. Ústí nad Labem: Fakulta užitého umění a designu, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2005, s. 62.

¹²⁴ HORÁČEK, Martin. *Za krásnější svět: tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století = Toward a more beautiful world: traditionalism in architecture of the 20th and 21st centuries*. Brno: Barrister & Principal ve spolupráci s Vysokým učením technickým v Brně - nakl. VUTIUM, 2013, s. 225.

¹²⁵ DOSTÁL, Eugen. Mé credo o moderní architektuře! *Horizont: revue současné kultury v Československu 1928*, roč. II, č. 20-22, s. 153.

¹²⁶ WENZEL, Alfred. Die moderne Wohnung. *Gablonzer Tagblatt 1931*, příloha *Modernes Bauen, Modernes Wohnen* č. 2, s. 10.

Důvod je prozaický a často souvisí se zaměstnáváním mladých, mnohdy avantgardě nakloněných architektů, kteří před založením vlastní praxe získávali zkušenosti jako řadoví projektanti v etablovaných kancelářích. Velice výstižně tuto praxi popisuje Karel Honzík ve své autobiografii *Ze života avantgardy*: „*Těmto námezdním silám se ve Francii říkalo „negři“.* Když jste ve Francii poloviny třicátých let mluvili s mladými architekty o díle některých renomovaných architektů, dozvídali jste se s překvapením, že to jsou vlastně díla „negrů“. Stávalo se, že z kanceláří podnikatelských firem najednou vycházely moderní návrhy, jejichž faktura Vás překvapila. To byla práce „negrů“ v pozadí. Pan podnikatel nestačil úplně pokazit návrh, talent „negrův“ pronikal na povrch. Ve třicátých letech se překvapivě modernizovali bývalí oficiální projektanti, jejichž dřívější manýrou byla směs ze zbytků klasicismu, zjednodušené secese a nepochopeného kubismu. Teď najednou vystupovali jako „rozumní funkcionalisté“. Shledali totiž, že některá funkcionalistická díla, jejichž realizace byly prosazeny přes všechny překážky, nacházejí na veřejnosti stále větší uznání. Ale odkud se vzala náhlá schopnost oficiósů pracovat novou metodou? Od „negrů“.¹²⁷ Do výsledné podoby stavby vstupoval ještě jeden, neméně důležitý faktor, vkus klientely a schopnost architekta reagovat na poptávku. To je dobře patrné u „architekta bohatých Jablonečanů“ Roberta Hemmricha, jehož tvůrčí rozptyl byl mimořádně široký a dokázal tak uspokojit potřeby každého zákazníka, konzervativce i příznivce soudobé architektury, z čehož ostatně pramenila jeho mimořádná obliba. Výmluvně tento pragmatický přístup vyjádřil Max Hans Kühne z ateliéru Lossow & Kühne: „*takt, takt a senzitivita ke klientovi, jeho jedinečným potřebám, možnostem a zároveň empatie k místu a přizpůsobení se stávajícímu okolí*“.¹²⁸ Tato věhlasná drážďanská kancelář pro movitější klientelu, rekrutující se z místních průmyslníků, kteří nebyli příliš nakloněni moderním architektonickým směrům, budovala elegantní barokizující vily (srov. Löblova vila v Jablonci nad Nisou, vila Luize Holdinghausenové a Oskara Jakoba v Liberci, Schubertova vila v Hrádku nad Nisou či Strobachova vila ve Velkém Šenově), jež dobře konvenovaly s jejich konzervativním vkusem.

34. Lossow & Kühne. „Zámecké“ rezidence severočeských průmyslníků. Vila Oswalda Schuberta v Hrádku nad Nisou (1924), Strobachova vila ve Velkém Šenově (1930?) a vila Arno Riedela v Kružíně (1930), využívaná jako lovecký zámeček. Foto autor 2016 a archiv autora.

Na důležitosti nic neztratila ani lidová architektura, která nadále představovala významný zdroj inspirace v rámci fenoménu dřevostavěb i tvorbě jednotlivých architektů. „*Žádná oblast umělecké tvorby nesmí být opomenuta a zvláště pak lidové umění musí být pěstováno, neboť stojí nejbližší myšlení lidu a pramení z něj nespočet podnětů k velkému umění*“, konstatuje opět Emil Rösler.¹²⁹ Stěžejní byl tento vliv např. v rámci tvorby libereckého rodáka Rudolfa Geisslera, působícího hlavně v Ústí nad Labem a Teplicích. Ten vytvářel jednoduché, ale působivé rodinné domy pro nejširší vrstvy, které měly poměrně rurální charakter. Sám ke svému dílu poznamenává: „*obecné podmínky při stavbě*

¹²⁷ HONZÍK, Karel. *Ze života avantgardy*. Praha: Československý spisovatel, 1963, s. 146

¹²⁸ Architektur Ausstellung Hans Max Kühne, *Reichenberger Zeitung* 17. 1. 1932, s. 7.

¹²⁹ Das Problem der Sudetendeutschen Baukunst. *Egerer Zeitung* 11. 12. 1931, s. 4.

jakékoliv obytné budovy, a to zejména v případě venkovského domu, by měly být tvořeny následujícími konstrukčními principy, představujícími nejlepší možné řešení, s ohledem na účelnost a krásu. Vezmeme-li v úvahu lidské potřeby a má-li být dům místem skutečné domácí kultury, musí splnit následující podmínky: 1. dobré umístění do venkovního prostoru (krajiny), 2. dobré vnější ztvárnění stavby, 3. dobré řešení interiérů, 4. dobré technické řešení, 5. ekonomiku stavby“.¹³⁰ Rozsáhlou obrazovou přílohu architektony monografie pak uvozuje citát od Johanna Wolfganga Goetha „Ornament hovoří k davu, ale znalec ocení i jednoduchou krásu“, který výstižně charakterizuje Geisslerovu tvorbu, která již má velmi blízko k *heimatstil* 30. let, odkazujícího na kontinuitu tradiční architektury, která byla v opozici vůči internacionálním proudům. To, že toto chápání architektury do značné míry rezonovalo s názory dalších tvůrců, dokládají i pozitivní recenze knihy ze strany Geisslerových domácích (Theodor Bach, Artur Payr, Fritz Lehmann, Heinrich Fanta) i zahraničních kolegů (Emil Högg, Wilhelm Kreis, Heinrich Tessenow, Georg Steinmetze, Fritz Schumacher, Clemens Holzmeister).¹³¹

Nemůže nás tudíž překvapit inklinace většiny tradicionalistů německé národnosti k tomuto proudu po polovině 30. let, na níž se podepsal i vzepjatý dobový nacionalismus německé menšiny v Československu.¹³² Tímto směrem, reflektujícím soudobou stavební produkci v Německu se vydala většina místních architektů, jako již zmíněný Max Kühn, Alfred Wenzel, Carl Weber, Max Schmiderer, Karl Kerl či Fritz Noppes. Ti navrhovali strohé, romantizující činžovní domy, zaměstnanecká sídliště a rodinné domy s prvky, zvyšujícími „malebnost“, jako loubí, okenice či falešné hrázdění, odpovídajícími nacistickým snahám o návrat k tradičnímu německému rurálnímu domu v duchu doktríny *Blut und Boden* a středověké architektury.¹³³ Tyto domy se měly stát ideálním bydlením nordického „nadčlověka“ a vyjádřením jeho „zdravého selského rozumu“, jež byl v rámci oficiální propagandy prezentován jako přirozený protipól intelektuální „židovské“ avantgardy, představující v očích nacistů „zvrhlé umění“. K tomu, jak by měl správný národně-socialistický dům vypadat, sloužily i příručky pro stavebníky, uvádějící dobré i špatné ukázky realizací a jejich konstrukčního řešení v oblasti rodinných domů.¹³⁴ Zřejmě nejzajímavějším příkladem této zástavby na území severních Čech je částečně realizované zaměstnanecké sídliště Hydrierwerke v Litvínově z let 1939–42.¹³⁵

Oficiální architektura nacistického režimu měla dvě hlavní polohy. První představovala zmíněná idylická regionalistická architektura, primárně určená pro obytné stavby, druhou monumentální neoklasicismus reprezentovaný stavbami Alberta Speera či Ludwiga Troosta.¹³⁶ Tyto reprezentativní veřejné a státní budovy v tzv. řecko-germánském stylu vycházeli z teorie hodnoty ruin (*Die Ruinenwerttheorie*) a byly koncipovány tak, aby obdobně jako antické památky vytvořily po stovkách let „krásné“ ruiny, tvořící věčnou upomínku na Hitlerovu „tisíciletou říši“. Paradoxem je, že vznikaly i stavby v upozaděném funkcionalismu, který však byl vyhrazen oblasti průmyslových staveb. K venkovské a

¹³⁰ GEISLER, Rudolf. *Das ländliche Wohnhaus*. Teplitz-Schönau: R. Geissler, 1933, s. 9-10.

¹³¹ Uvedení architekti figurují na propagačním dvoulistu s posudky, vydaném spolu s knihou.

¹³² K problematice nacistické architektury na našem území zejm. HOŘEJŠ, Miloš. *Protektorátní Praha jako německé město: nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*. Praha: Mladá fronta, 2013.; NĚMEC, Richard. Architektura a ideologie. Výchovné instituce Adolfa Hitlera v protektorátu Čechy a Morava a v Říšské župě Sudety. In *Umění* 2013, roč. LXI, č. 6, s. 542-571; NĚMEC, Richard. Hitler's 'Generalsiedlungsplanung Ost': a case only for Poland? A forgotten dimension of national-socialist spatial and town planning in the former Czechoslovakia, *Planning Perspectives*, 2015, s. 1-29.

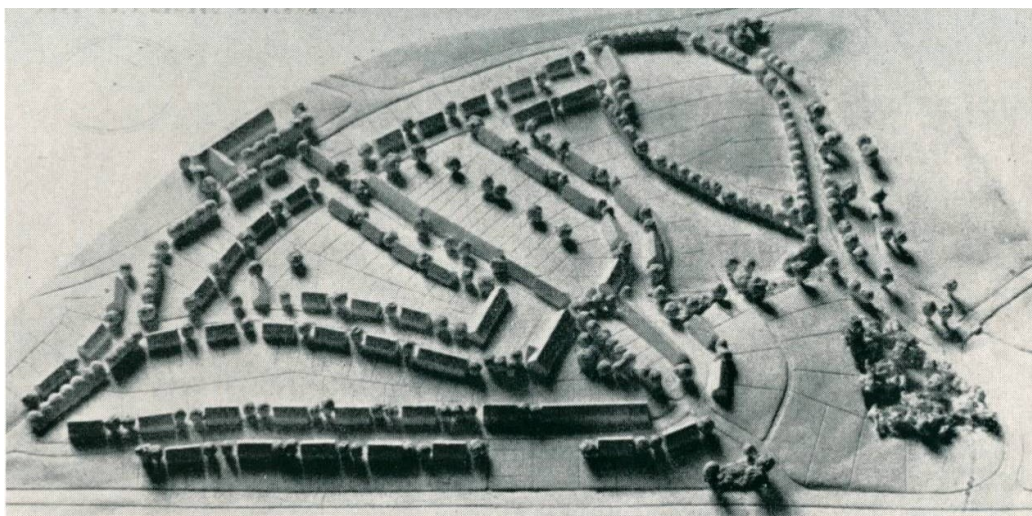
¹³³ HOŘEJŠ, Miloš. Kladenská kolonie „Siedlung“ jako příklad politické instrumentalizace architektury. In SCHMELZOVÁ, Radoslava; ŠUBRTOVÁ, Dagmar (ed.). *„Kladno minulé a budoucí“*. Sborník z mezioborové konference. Kladno: Občanské sdružení Arteum 2007, s. 65-76.

¹³⁴ ERDMANNSDORFER, Karl. *Bauberater für Siedlung und Eigenheim. Die Baugestaltung*. München: Verlag Georg D. W. Callwey, 1943.

¹³⁵ PAVLÍČEK, Michal. Bytové kolonie v Mostě a Litvínově realizované německou správou v letech 1939–1945. In HOŘEJŠ, Miloš, LORENCOVÁ, Ivana, ed. *Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války*. Praha: Národní technické muzeum, 2009, s. 108-111.

¹³⁶ HOŘEJŠ, Miloš. *Protektorátní Praha jako německé město: nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*. Praha: Mladá fronta, 2013, s. 26.

maloměstské zástavbě existovaly dokonce vzorníky s tzv. vzorovými statky (*Deutsche Musterhöfe*), které byly jakousi rukověťí architekta a měly zaručit, že nová zástavba harmonicky a organicky zapadne do prostředí, pro něž byla určena. Jejich forma vycházela z etnografického výzkumu, který zmapoval typologii lidové architektury v jednotlivých oblastech a na jeho základě vypracoval typové objekty, vycházející z konstrukčních a urbanistických zásad, typických pro určité území. K největším stavebníkům v Sudetské župě patřila stavební družstva *Heimstätte Sudetenland* a *Neue Heimat – Gemeinnützige Wohnungs und Siedlungsgefellschaft der Deutschen Arbeitsfront im Gau Sudetenland*.¹³⁷ Družstvo *Heimstätte Sudetenland* vypracovalo vzorník venkovských domů typických pro území župy, který, pokud odhlédneme od jeho ideologického pozadí, představoval pozoruhodný příspěvek k problematice venkovské a maloměstské zástavby.¹³⁸ Zajímavou ukázkou tohoto typu sídlištní výstavby je např. kolonie Stará osada pro podnik *Feinapparate-Bau (FAB)* v Jablonci nad Nisou-Rýnovicích od architekta Alfreda Wenzela. Obytné stavby, určené pro státní a průmyslové zaměstnance pak doplňovaly reprezentativní veřejné budovy, projektované velmi často říšskými architekty, jako v případě nerealizovaných projektů pro Ústí nad Labem (palác vládního prezidenta župy Hanse Krebse na Mariánské skále od Paula Bonatze, policejní prezidium od Fritze Högera) či Liberec (nové župní divadlo od Erharda Schmidta).¹³⁹ To stejně jako v meziválečném období místní architekti nelibě nesli, neboť zadávání velkých projektů říšským architektům považovali (a dlužno dodat že mnohdy oprávněně) jako útok na své pozice. Stejně tak měl příklon řady architektů v pohraničí k národnímu socialismu často spíše než ideové pragmatické pozadí. To byl třeba příklad stárnoucího Josefa Zascheho či Franze Josefa Arnolda, jejichž pozice byla ztížena tím, že v očích nového režimu byli vzhledem ke své předválečné činnosti považováni za politicky nespolehlivé a pokud chtěli stavět a účastnit se soutěží, museli se zapojit do tehdejších struktur.

35. Alfred Wenzel. Model zaměstnaneckého sídliště FAB v Jablonci nad Nisou-Rýnovicích. GÜNTER 1980.

¹³⁷ *Heimstätte Sudetenland* bylo lokální stavební družstvo s pobočkami v Liberci, Ústí nad Labem, Karlových Varech a Opavě, které navázalo na činnost meziválečného libereckého družstva *Heimstätte*. Realizovalo množství domů a obytných komplexů po celé župě od Tachova až k Opavě. Naproti tomu družstvo *Neue Heimat* mělo celoříšskou působnost s pobočkou v každé z říšských žup.

¹³⁸ Družstvo vypracovalo na základě etnografického průzkumu několik typových domů, které vycházely z lokálních stavebních tradic a zahrnovaly sídelní pás, jdoucí od Šumavy až po Hrubý Jeseník, přičemž pro každou z oblastí byl vypracován určitý typ domu (Šumava, Chebsko, Krušné hory, údolí Labe, Podještědí, Lužice, Jizerské hory, Krkonoše, Hrubý Jeseník a Kravařsko). Soukromý archiv Mgr. Martina Ouhrabky.

¹³⁹ TURTENWALD, Claudia Ingrid. *Fritz Höger (1877-1949), Architekt zwischen Stein und Stahl, Glas und Beton*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelm-Universität zu Münster (Westf.), Münster, 2003, s. 222.; WERNER, Frank et al. *Paul Bonatz 1877-1956*. Stuttgarter Beiträge 13. Stuttgart, Karl Krämer Verlag, 1977, s. 81; Návrh vládního paláce. *ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2015-02-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/stavby/karta/nazev/312-navrh-vladniho-palace>; SOKA Liberec, AM Liberec díl IV (Gd), Jednání o stavbě nového divadla, inv. č. 2420, sign. 292, kart. 830; SOKA Liberec, Sběrka map a plánů, Gautheater Reichenberg, inv. č. 1155 sig. H18.

2. Urbanistický vývoj severočeských měst

„Přadlácké stroje a transmise rachotí a sviští, správní budovy a zámky šlechticů práce - průmyslníků se vyznačují vznešeným klidem a sazemi začerněné komíny připomínají paže obrů, kteří pomáhají vydělávat chléb pro celý kraj. Právě ty jsou prvním a zdaleka viditelným symbolem této krajiny.“¹⁴⁰

Pro vývoj každého sídla představuje klíčový parametr morfologie terénu, která je v námi sledované oblasti neobyčejně bohatá, což se také projevilo na výsledném urbanistickém řešení zdejších měst. Typickým rysem severních Čech je od poloviny 19. století poloměstský ráz řady vesnic a jejich složité sídelní prolínání, tvořící mnohdy několikakilometrové sídelní pásy podél důležitých cest a řek. Můžeme tak hovořit o lineární průmyslové krajině, která je příznačná především pro širší oblast Liberecka a Jablonecka.¹⁴¹ Pro vysoce industrializovanou severočeskou krajinu je typická koexistence rozsáhlých průmyslových areálů, drobné venkovské zástavby a výstavných vil, vytvářející místního svérázného *genia loci*. Například Jablonec na počátku 20. století popisovali současníci takto: „...činí opravdový dojem velkoměsta... Vedle maličkých, ale úhledných starých dřevěných chaloupek, jež jako malované klíčky tu na stráni, tu v údolí nepozorovaně mezi vysokými a moderními činžovními domy se skrývají, v ulicích najdeš vystaveny nádherné vily... Velkoměsto tu sloučeno s venkovem a proto ten příjemný dojem volnosti činí Jablonec a v tom je jeho výhoda před jinými městy, v nichž jsou nakupeny jen domy a domy se sevřenými ulicemi... A Jablonec vyrůstá každým rokem v město moderní, kde světový průmysl skelného a bijouterního zboží činí divy...“¹⁴² V urbanistické skladbě severočeských venkovských sídel, jež tvořila nedílnou součást a někdy i jádro pozdějších průmyslových aglomerací, se v podhorských oblastech uplatňoval nejvíce typ lineární údolní lánové vsi, ve vyšších polohách pak rozptýlená zástavba. Na Ústecku, které vzhledem k příznivějším klimatickým podmínkám bylo kolonizováno dříve a mělo spíše zemědělský charakter, naopak převládala centrální forma. Řada zprvu periferních oblastí a sídel se tak díky průmyslové revoluci stala širší součástí průmyslových aglomerací, do kterých jejich obyvatelé docházeli za prací, popř. došlo k jejich transformaci na sídla městského charakteru jako např. v případě Varnsdorfu (1868), Krásné Lípy (1870), či později Tanvaldu (1905) a Janova nad Nisou (1909).

Ve městech se záhy začíná objevovat také rozvolněná zástavba s vysokým podílem zeleně (můžeme dokonce hovořit o jakémsi protozahradním městě), kterou lze sledovat zejm. ve třech ojedinělých barokních založeních: Horním Litvínovu, Novém Boru a Kristiánově (dnes Liberec V).¹⁴³ Díky poměrně ranému nástupu průmyslu, resp. manufakturní výroby je pro obce v severočeských oblastech typický jistý „poloměstský“ charakter, který se projevil v urbanistické skladbě, nebo alespoň architektonickém řešení významných budov. Vedle veřejných objektů je tento trend patrný u vil místních průmyslníků i jejich výstavných rodinných hrobek jako např. v Desné či Albrechticích v Jizerských horách.¹⁴⁴ Unikátním, takřka intaktně dochovaným a doposud nedoceneným příkladem gründerského „tovární města“ je Josefův

¹⁴⁰ SCHWIND, Ferdinand. *Denkschrift der Vollendung des Baues der Kirche in Raspenau*. Raspenau: Verlag des Kirchenbauvereines, 1908, s. 4.

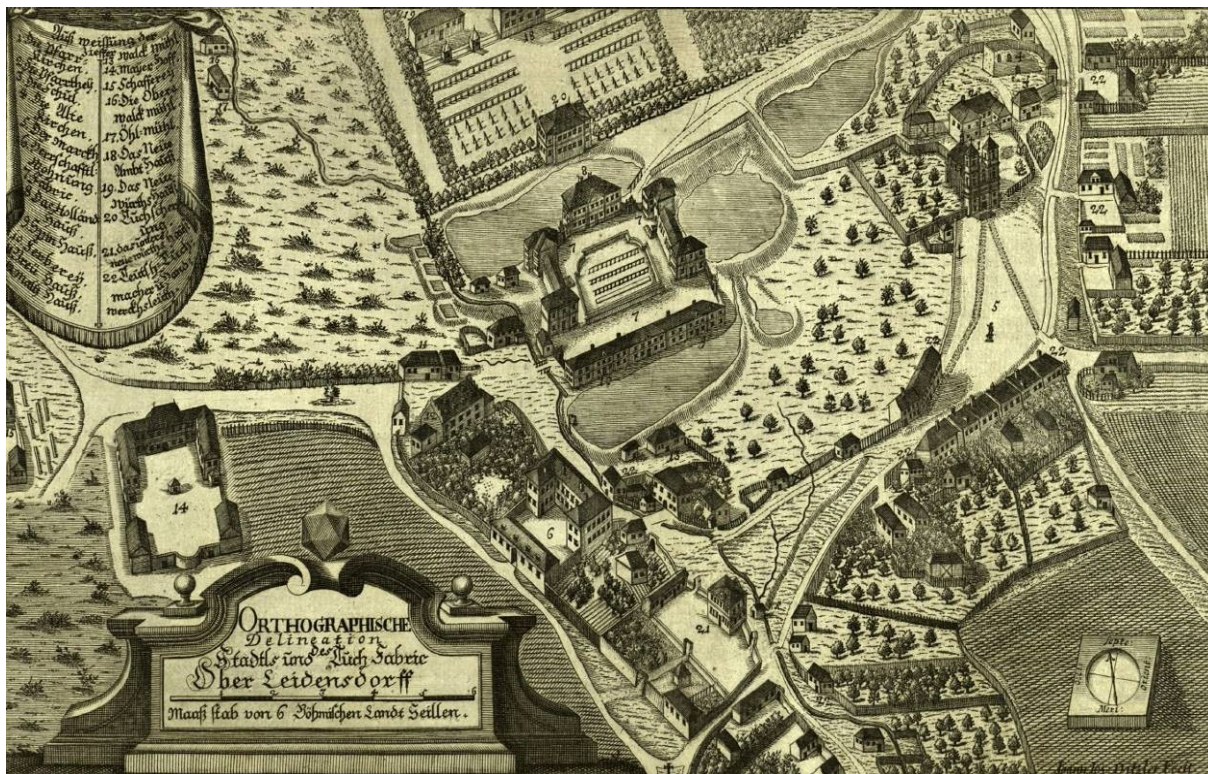
¹⁴¹ FREIWILLIG, Petr. Bourání paměti. Zpráva o pokračujícím ztenčování industriální kulturní vrstvy v Libereckém kraji, léta 2010-2015. In *Fontes Nissae* 2015. roč. XVI, č. 2, s. 74.

¹⁴² MATĚJČEK, Jiří. *Rozhovory s mlčenlivými svědky*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1982, s. 29.

¹⁴³ ŠKABRADA, Jiří, EBEL, Martin. Pozdně barokní domy v Novém Boru a jejich projekty. In JIROUTEK, Jiří, KRUML, Miloš, KUBELÍK, Martin, LÍBAL, Dobroslav ed. *Historická architektura. Věda. Výzkum. Praxe. Sborník k počtě M. Pavlíka*. Praha: JALNA, 1995, 173-178.

¹⁴⁴ „Dvojčetem“ desenské hrobky místní sklářské dynastie Riedelů od libereckého stavitele Adolfa Bürgerera je neméně pozoruhodná pohřební kaple Leitenbergerů v Josefově Dole u Mladé Boleslavi, patrně od architekta Ludwiga von Zettla. Vedle obdobného architektonického řešení mají společnou i urbanisticky významnou polohu uvnitř sídla, kdy vytvářejí jednu z jeho dominant.

Důl u Mladé Boleslavi, kde zůstala takřka beze změn čitelná původní urbanistická situace zahrnující tovární areál s navazující vilou ve velkoryse pojaté parkově upravené zahradě a řadovými dělnickými domy.¹⁴⁵

36. Litvínovská hraběcí manufaktura na výrobu sukna v Litvínově. Ojedinelý příklad průmyslového areálu, vybudovaného na principu zahradního města. Designatio Iconographica Oberleutensdorfenses Pannarias Oficinas Vvlgo Fabricas Penicilli arbitrio Representans 1728.

37. Emanuel Kleinwächter. Rozšíření Nového Boru (1783) v duchu zahradního města na výřezu plánu z počátku 19. století. SOA Litoměřice, pobočka Děčín.

¹⁴⁵ Třebaže geograficky tato lokalita nesouvisí se sledovanou oblastí, se severními Čechami ji částečně pojí její zakladatelé, rodina Leitenbergů, majitelů továren v Kosmonosích, Zákupech, Verneřicích a Hrádku nad Nisou-Loučnou a takřka identický urbanistický a stavební vývoj.

38. Vrchnostenské městečko Kristiánov (dnes Liberec V) na výřezu plánu města z roku 1843 a na nedatovaném situačním plánu z počátku 19. století. Dobře je patrná soustava dvou náměstí, proměnného Kristiánova (dnes ul. 8. března), tvořícího reprezentativní nástup k zámku směrem od Prahy a parkově upraveného Lipového náměstí (dnes nám. Českých bratří). Šipkou vyznačena nejstarší liberecká manufaktura, provozovaná Johannem Georgem Bergerem. SOKA Liberec, SOA Litoměřice, pobočka Děčín.

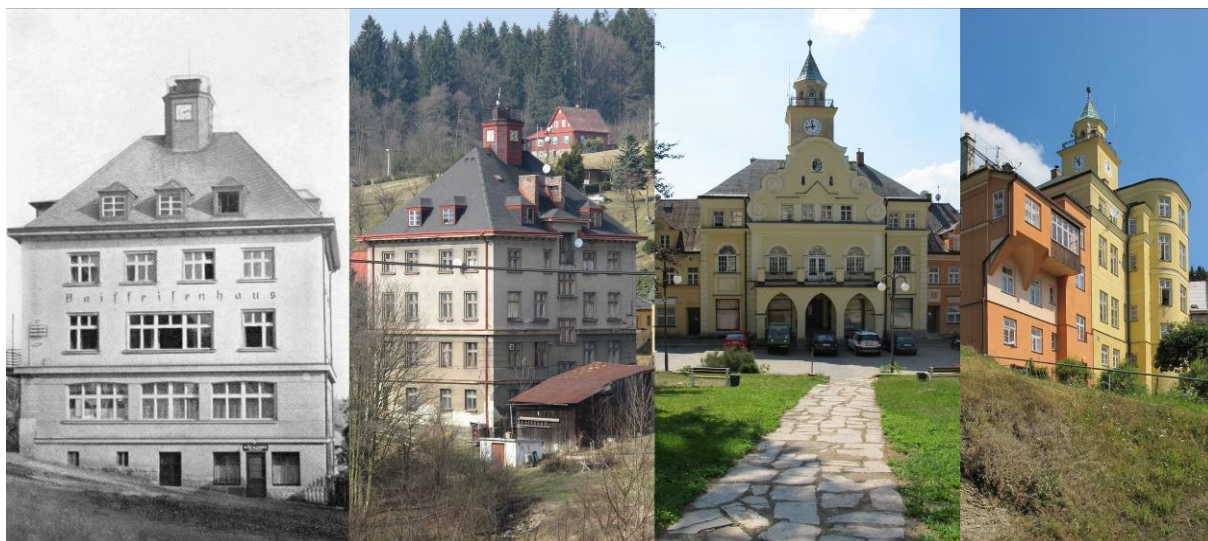

39. Veduta Kristiánova z roku 1807 na výřezu z výučního listu. SOKA Liberec.

40. Unikátně dochovaná urbanistická struktura továrního městečka Josefova Dolu u Mladé Boleslavi na leteckém snímku z roku 2010. Obec Josefův Důl 2010.

Mimořádně výstižně fenomén průmyslových vesnic a městeček, příznačných pro severočeskou krajinu popisuje Petr Freiwillich: „V intravilánu takové vesnice, často v jejím samém středu, vyrostla obvykle jedna, dvě, nebo i více továren, většinou značně neúměrné velikosti oproti dosavadní venkovské zástavbě. Etážová budova se vedle kostela stala novou dominantou vesnice, většinou jej i převýšila a zastínila, v čemž lze spatřovat jistou symboliku celé velké modernizace 19. století“.¹⁴⁶ Ekonomickou sílu zdejších sídel dokládá i jejich další rozvoj v meziválečném období, kdy byl intravilán obcí vybaven moderními stavbami mnohdy městského charakteru, zejm. biografy (Huť, Desná, Liboucheč). Pozoruhodnou ukázkou městské zástavby ve venkovském prostředí představuje polyfunkční dům v Hutí (1930, arch. R. Günter), který byl využíván jako sídlo místní četnické stanice, poštovního úřadu, obce a spořitelny, čemuž odpovídá i náročné architektonické, „radniční“ řešení.

41. Městské stavby ve venkovském prostředí. Polyfunkční dům v Hutí (arch. Rudolf Günter, 1930) a radnice v Janově nad Nisou (arch. Emil Thiele, 1927), jejíž součástí byly původně i lázně. GÜNTER 1932, foto autor 2015.

Urbanistickým evergreenem většiny severočeských aglomerací byl již od poloviny 19. století nedostatek obytných kapacit. „Dobře se tu vede podnikatelům staveb. Sotva jsou základy položeny, již všechny byty napřed jsou pronajaty. Lidé tu bydlí ve sklepích, půdách, bývalých stájích a děrách takových, že jest se diviti, že se v nich lidé nezalknou...“¹⁴⁷ lakonicky komentovali současníci situaci na Mostecku, přičemž toto konstatování můžeme vztáhnout na celou námi sledovanou oblast. To ilustrují údaje, týkající se hustoty obyvatel v severních Čechách na počátku 2. pol. 19. století, kdy průměr na km² tehdy činil v Čechách a na Moravě 88 obyvatel. Na Liberecku a Jablonecku to bylo 166 obyvatel na km², v Praze a Kladensku 162 obyvatel na km², v Duchcovsku s Mosteckem 93 obyvatel na km² a na Šluknovsku dokonce 265 obyvatel na km². Proto se úsilí místních samospráv zaměřovalo především na problémy způsobené dramatickým nárůstem obyvatel a výstavbu nových čtvrtí. Po první světové válce se dostává do popředí i otázka dopravy, neboť bohaté severní Čechy patřily po Praze k nejvíce motorizovaným oblastem tehdejšího Československa. Doprava byla na jednu stranu symbolem moderní doby, ale zároveň zcela a zásadně ovlivnila podobu měst a přinesla celou řadu nových a do té doby neznámých problémů, na které tehdejší samospráva musela rychle najít odpověď. Do značné míry ojedinělým příspěvkem k této problematice je studie věhlasného Hannese Meyera *Dopravní problémy*

¹⁴⁶ FREIWILLIG, Petr. *Transformace proto-industrie na tovární způsob výroby. Vliv změny výrobního způsobu na stavební podobu výrobních objektů na příkladu Frydlantska*. Dizertační práce na Fakultě stavební ČVUT v Praze. Praha, 2016, s. 154.

¹⁴⁷ MATĚJČEK, Jiří. *Rozhovory s mlčenlivými svědky*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1982, s. 143.

*Mostu a možnost jejich řešení, uveřejněná v deníku Brüxer Zeitung.*¹⁴⁸ Meyer zde v souladu s vědeckým funkcionalismem řeší dopravní prostupnost města s ohledem na rostoucí průmysl, otázku výpadových komunikací v souvislosti s plynulostí provozu v rámci vnitřního města a také otázku bezpečnosti dopravy.

Typickým rysem průmyslových aglomerací byl živelný rozvoj městského intravilánu, přičemž novým průmyslovým areálům se rozsahem mnohdy podařilo překonat i původní historické sídlo (srov. Ústí nad Labem, Liberec). Můžeme tak konstatovat, že na severu Čech měl průmysl i výraznou městotvornou roli, kterou mu ostatně přiřkl již Tony Garnier ve svém *Ideálním průmyslovém městě* (1901–04).

42. Tanvald na historické pohlednici, v pozadí česká škola a radnice. Typická ukázka města vzešlého z průmyslové vesnice, tvořícího součást tzv. lineární průmyslové krajiny. Archiv autora.

Zásadní úlohu v rozvoji průmyslu sehrála také železnice, jež zprostředkovávala rychlé a pravidelné spojení se světem a její tehdejší význam lze srovnat s dnešními dálnicemi. Severní Čechy disponovaly jednou z nejhustších železničních sítí v Evropě a od každé trati vedlo množství přípojek k městům, dolům i továrnám. Proto se na její výstavbě podíleli vedle státu také významní průmyslníci, kteří měli na stavbě eminentní zájem. Severní státní dráha (1845–51), spojující Prahu s Ústím nad Labem a Drážďany byla dokonce jednou z nejstarších státních tratí na našem území. V Liberci vznikla železnice v roce 1859 a spolu s novou budovou drah byla vytyčena velkorysá Nádražní ulice (dnešní třída 1. máje), spojující nádraží s městem. Vedení jednotlivých tras bylo v tomto případě ovlivněno privátními investory (Johannem Liebiegem, Vojtěch rytíř Lanna a bratři Kleinové), prosazujícími propojení Liberce se svými nejvýznamnějšími podniky. Naproti tomu v Jablonci se přes tlak místní samosprávy i průmyslových podniků podařilo zřídit přímé spojení s Libercem až v roce 1888 (což je patrné i na umístění železniční stanice v rámci města) a do té doby byli návštěvníci i obyvatelé města nuceni užívat zastávky v Rychnově nad Nisou v rámci tratě Pardubice – Liberec. V případě Ústí železnice doplnila neméně významnou lodní dopravu, která už kolem roku 1830 dopravovala

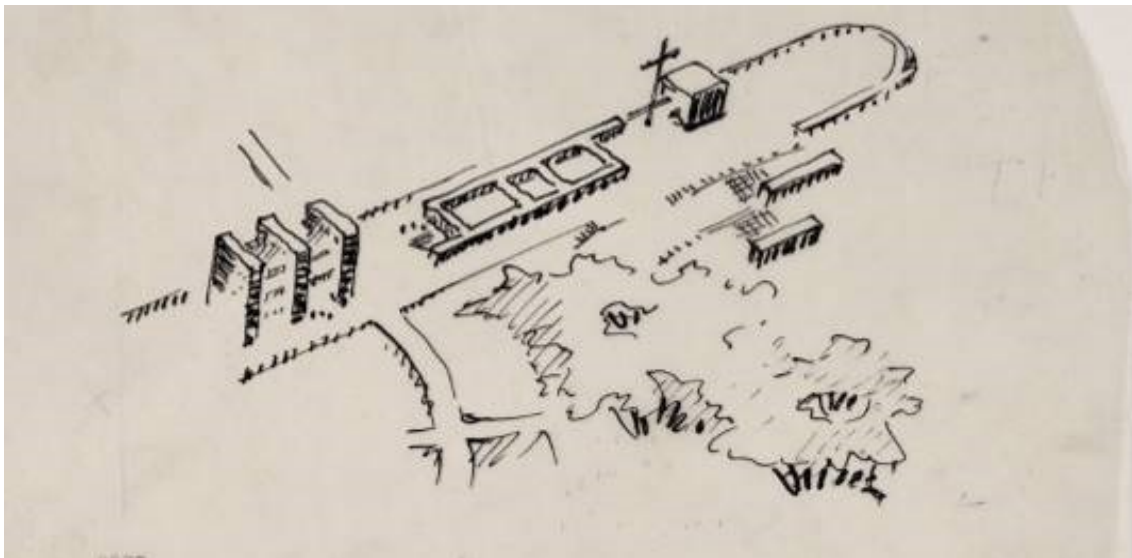
¹⁴⁸ MAYER, Hannes. Die Verkehrsverhältnisse von Brüx und die Möglichkeit ihrer Verbesserung. *Brüxer Zeitung* 28. 2. 1931, s. 28. cit. dle PAVLÍČEK, Tomáš. *Architektura 1. poloviny 20. století v západní části Ústeckého kraje: (vývoj, rozbor a výtvarně pedagogické využití)*. Ústí nad Labem: Fakulta užitého umění a designu, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2005, s. 63. Bližší informace včetně projektu se doposud nepodařilo nalézt.

uhlí do Saska.¹⁴⁹ Právě díky tomu, se Ústí stalo posléze jedním z nejvýznamnějších průmyslových center a říčních přístavů monarchie. Značný vliv na podobu a utváření měst měla také elektrická energie. Ta umožnila částečnou emancipaci průmyslu od uhlí a podílela se i na rozvoj tramvajové dopravy, typické pro rozvinutá severočeská města. Tramvajové linky měly nejen reprezentativní funkci, ale někdy sloužily i k obsluze průmyslových areálů, jak to známe např. z Jablonce nad Nisou či Ústí nad Labem, kde vzniklo několik nákladišť a vleček do různých podniků. S postupující industrializací šel ruku v ruce další prvek, zaměstnanecká sídliště a velkoryse komponované vilové čtvrti v rodících se předměstích, daleko od ruchu města, do kterých se stěhovaly tehdejší elity. Výchozím bodem byl v tomto případě koncept zahradního města, který na sever Čech pronikal z Británie skrze Německo a který si právě v průmyslových aglomeracích vydobyl takřka neotřesitelné postavení. Vedle těchto čistě praktických problémů pak samozřejmě stály i otázky umělecké, které měly navenek deklarovat význam a bohatství nových průmyslových center, zejména v případě Liberce, který měl postavení neoficiálního „hlavního“ města českých Němců. To se odrazilo ve velkorysé přestavbě městských center a výstavbě nových veřejných budov, v čele s radnicemi a divadly. Zdejší reprezentace proto mnohdy neváhala vyzvat významné dobové urbanisty, aby se podíleli na regulaci měst a vtiskli jim novou reprezentativní tvář, jak dokládá např. angažmá Camillo Sittého v Liberci a Teplicích, či celá řada urbanistických soutěží. V meziválečném období pak hrála důležitou roli i politická orientace místní samosprávy, přičemž města sociálnědemokratická jako Ústí nad Labem řešila hlavně problémy spojené s bytovou nouzí a naopak města s převahou nacionálů jako Liberec se zaměřovala spíše na reprezentativní veřejné stavby. Poměrně záhy se také dostává ke slovu otázka dalšího rozvoje měst, která byla limitována ve svém rozšiřování katastrofou okolních zatím samostatných obcí, což platí hlavně pro Ústí nad Labem a Liberec. K realizaci však byly tyto letité snahy přivedeny až nacistickou správou po připojení pohraničí k Německé říši v roce 1938. To, že se jednalo o aktuální téma, dokládají i urbanistické soutěže, které zpravidla s připojením sousedních obcí počítaly. Dalším typickým rysem zdejších sídel bylo kontinuální převrstvování zástavby i přes časté sentimentální reminiscence (srov. např. tzv. Staré Ústí na Všeobecné německé výstavě v Ústí nad Labem 1903). Vzhledem k živelnému rozvoji severočeských měst není překvapením, že zde převládal především adiční princip výstavby, kdy se jednotlivé budovy i celé čtvrti (často využívající zmíněný model zahradního města) připojovaly ke stávající urbanistické struktuře. Na druhou stranu se však objevují i progresivnější tendence v utváření měst, jako reflexe Tautovy koncepce Stadtkrone Loisem Welzenbacherem v Jablonci nad Nisou, což bylo dáno i specifickou, dramatickou terénní konfigurací středu města.¹⁵⁰ Dominantou nového centra, projektovaného na místě dnešního Horního náměstí se měl stát nový kostel, spojený přízemní arkádovou chodbou s obchodně-administrativním centrem, tvořeným trojicí výškových budov. Welzenbacher zde uplatnil hierarchizaci prostorů a kostel se měl stát středobodem duchovního dění komuny. Za jisté předznamenání tohoto konceptu můžeme považovat již liberecké krematorium, které díky své dominantní poloze vzbuzuje dojem starověké nekropole, tyčící se nad městem.¹⁵¹ Na řadě smělých projektů (zde musíme na prvním místě zmínit zejm. radikální přestavbu centra Ústí nad Labem, či regulaci Teplic) se však podepsala vleklá recese 30. let a později válka, díky čemuž zůstaly pouze na papíře. Urbanismus nové nacistické správy jel v osvědčených „klasicistních kolejkách“ a i přes megalomanské a pompézní záměry kompletních přestaveb vládních měst župy (Karlovy Vary, Ústí nad Labem, Opava) a Liberce jakožto hlavního města, zůstal až na dílčí zásahy nerealizován.

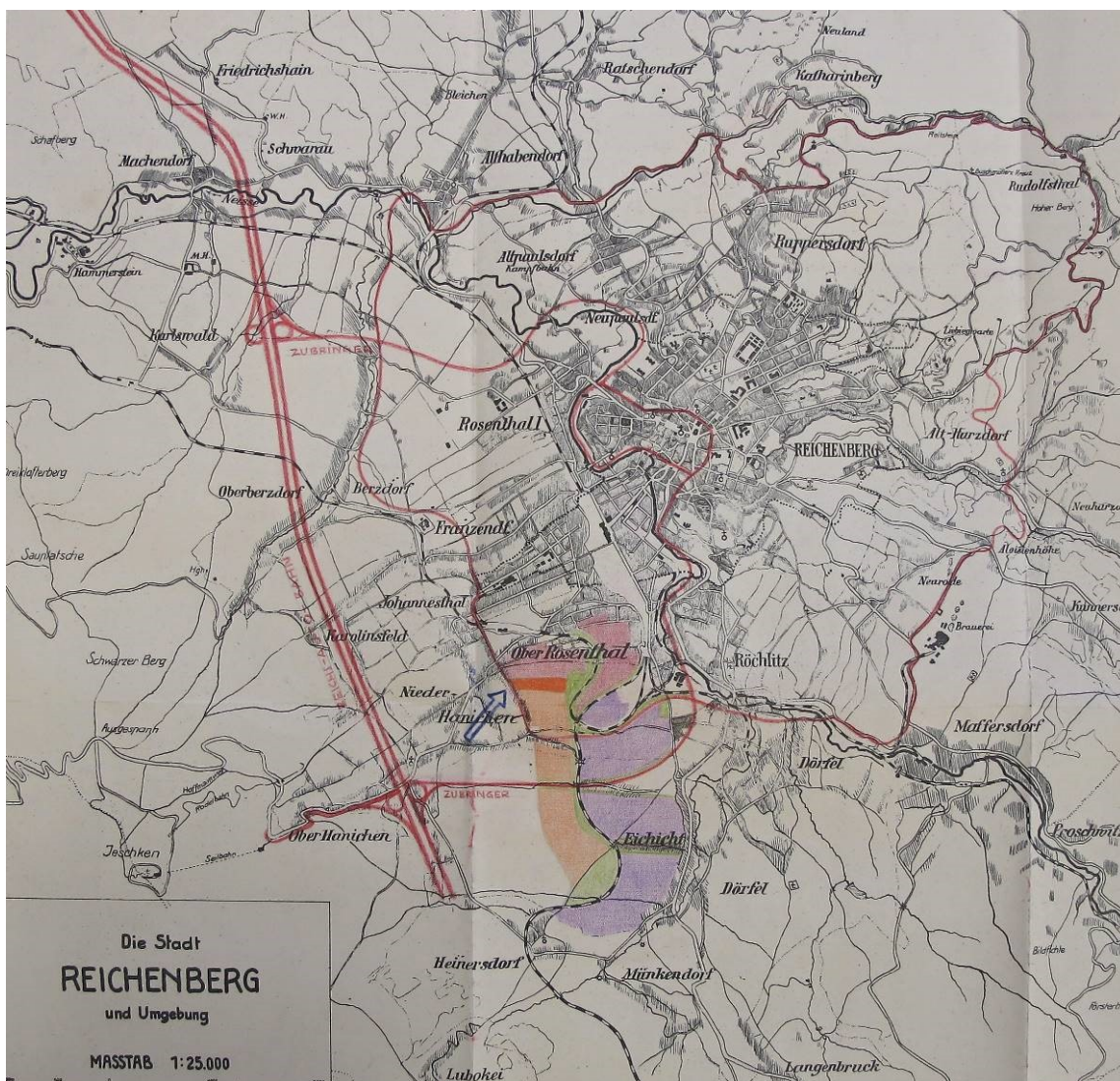
¹⁴⁹ KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl 7. Str-U*. Praha: Libri, 2008, s. 940.

¹⁵⁰ Arbeiten des Architekten Welzenbacher, München. *Deutsche Bauzeitung* 1936, roč. LXX, č. 11, s. 868.

¹⁵¹ V letech 1923-28 pak Rudolf Bítzan toto řešení posléze zopakoval v rámci své velkorysé, pouze částečně realizované regulace saského Freitalu. WEDDERKOPF, Carl Wilhelm. *Deutschlands Städtebau: Freital*. Berlin-Halensee: Dari, 1924, s. 62-65.

43. Lois Welzenbacher. Skica regulace středu Jablonce nad Nisou, ovlivněná Tautovou koncepcí Stadtkrone (1932?). Albertina Wien.

44. „Velký Liberec“ za nacistické správy. Barevně vyznačeny plánované průmyslové zóny, nová sídliště a také říšská dálnice. SOKA Liberec.

3. Ústí nad Labem – „citadela průmyslu“

3.1. Urbanistický vývoj Ústí nad Labem

„Město, které po dlouhá staletí si zachovávalo klidný, středověký ráz, náhle prudce ožilo, kynulo, rostlo, překypovalo ruchem a životem, přešlo se do polí a strání, počet obyvatelstva se za každé desetiletí zdvojnásobil a brzy město přerostlo stará velká sousední města jako Teplice, Litoměřice a.j. Za tento vpravdě americký (nebo řečnickě zlínský) vzrůst děkuje výhodné poloze pro vedení dálkových komunikací“.¹⁵²

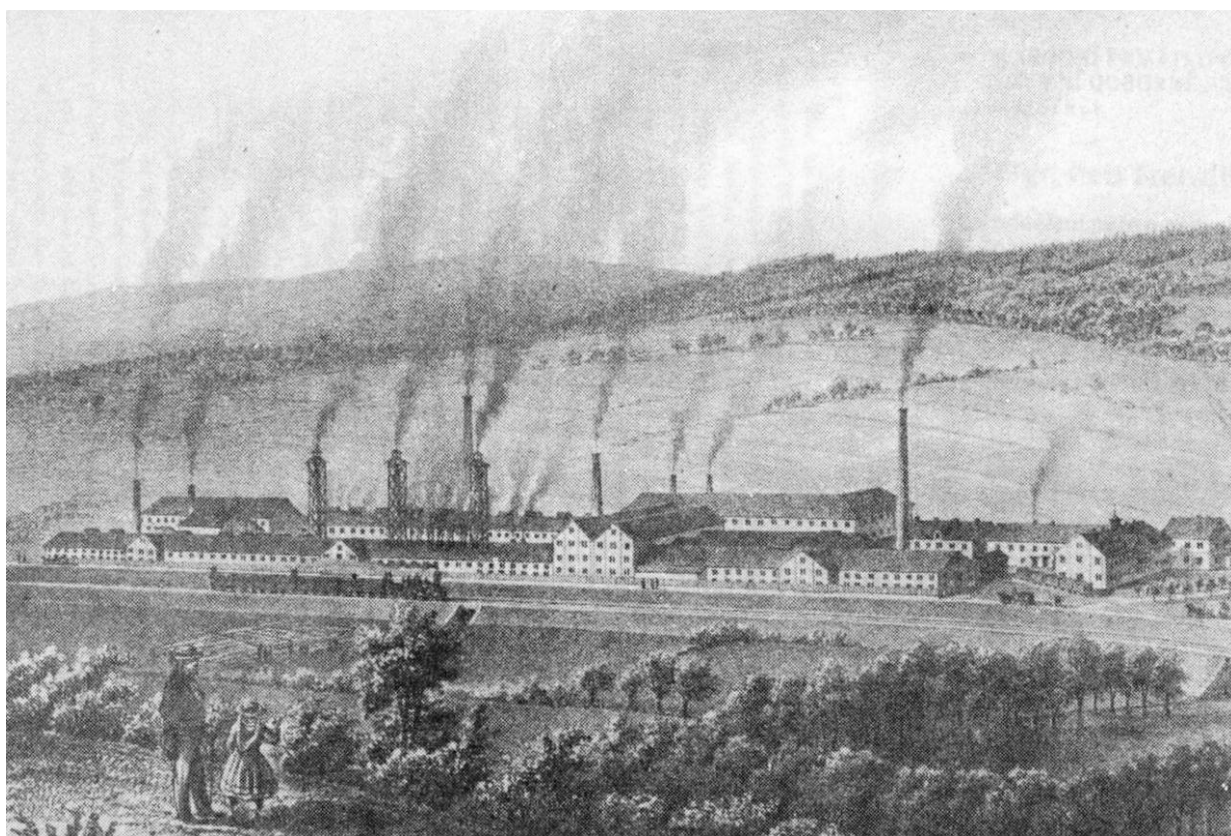
Ústí nad Labem se vyznačuje dramatickým krajinným rámcem, ohraničeným Krušnými horami a Českým středohořím. Město vzniklo v kaňonovitém údolí Labe mezi Ferdinandovou výšinou (Větruše) a Mariánskou skálou. Vzhledem k existenci řeky a příznivému klimatu je zde patrná kontinuita osídlení již od mladší doby kamenné. V 10. století již v Ústí pravděpodobně existovalo hradiště s celnicí, kontrolující obchodní cestu do Čech po Labi, přibližně v prostoru dnešní ulice Hradiště. Pozdější královské město vzniklo někdy před rokem 1249 na průsečíku obchodních cest do Prahy a Drážďan, které také určily podobu ústředního městského prostoru, dnešního Mírového náměstí. Jeho součástí byl i královský hrad, který však poměrně záhy zanikl a jeho funkci převzal nový, rovněž královský hrad na protějším břehu Labe ve Sřekově. Rozsah středověkého Ústí je dodnes čitelný ve struktuře města a je ohraničen ulicemi Velká a Malá Hradební. V této podobě město spolu s trojicí předměstí (Ostrov, Hrcičské - tzv. Předmostí a Teplické) zůstalo prakticky až polovina 19. století beze změny. Ústí tak patřilo k našim nejmenším královským městům a navíc vždy stálo ve stínu nedalekých, větších i významnějších Litoměřic.

45. F. J. Umlauf. Rekonstrukce plánu Ústí nad Labem v roce 1725, provedená roku 1924. Ústí nad Labem - vývoj města na dobových mapách 1991.

¹⁵² PINC, František. *Ústí nad Labem: od pravěkého sídliště k metropoli českého severu*. Ústí nad Labem: Okresní pedagogický sbor, 1947, s. 54.

Ještě v roce 1840 tak Ústí tvořilo pouhých 341 domů se 2081 obyvateli. Do poloviny 19. století byl průmyslový rozvoj města ve znamení textilní výroby, typické pro severní Čechy, pro jejíž potřeby byla dokonce v roce 1850 při Smetanových sadech založena odborná tkalcovská škola. První textilní provozy se začaly na území města objevovat již na sklonku 18. století. K prvním patřila kartounka Josefa Pietsche, založená roku 1799 poblíž kostela Nanebevzetí Panny Marie, kterou následovala přádelna Antonína Ulbricha (1804), barvírna Nathana Herschela, která zahájila provoz v roce 1808 a barvírna Carla Georga Wolfruma (1843), jež do Ústí přišel ze saského Meerane.¹⁵³ V průběhu 30. let 19. století byly zbořeny městské brány a v následujícím desetiletí i samotné hradby, patrné ještě na mapách stabilního katastru. Po odtěžení části svahu nad dnešní ulicí Velká hradební, použitého k budování železničního náspu pak vznikla reprezentativní „okružní třída“ kolem jádra města, v níž se začíná koncentrovat od 70. let 19. století vilová zástavba. K razantní proměně města dochází až s nástupem potravinářského a chemického průmyslu, zejm. se založením *Spolku pro chemickou a hutní výrobu* (Österreichischer Verein für chemische und metallurgische Produktion) v roce 1856 v bezprostřední blízkosti Ústí.¹⁵⁴ Jak poznamenává Hermann Hallwich „Z popudu německého význačného odborníka dr. Christiana Clema byly spojeny finanční prostředky i důstojnost předních šlechtických rodů i významných bankovních domů a s dosud nevídaným kapitálem pěti milionů zlatých byl založen největší lučební závod nejen v monarchii, ale v celé Evropě, Ústecký spolek pro chemickou a hutní výrobu. Tak vznikla nikoli továrna, ale celé tovární město, které poskytuje obživu více než jednomu tisíci zaměstnanců...“¹⁵⁵

46. Chemická továrna Spolku pro chemickou a hutní výrobu krátce po dokončení. ANSCHIRINGER 1981.

¹⁵³ KAISER, Vladimír, ed. a kol. *Dějiny města Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 1995, s. 110.

¹⁵⁴ ANSCHIRINGER, Anton. *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks: album průmyslu liberecké obchodní komory* (reprint). Praha: Národní technické muzeum, 1981. 1 sv. Bibliografie-Prameny NTM; Sv. 16, s. 67.

¹⁵⁵ MATĚJČEK, Jiří. *Rozhovory s mlčenlivými svědky*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1982, s. 76.

Továrna měla již od svého založení poměrně výjimečné postavení v našich hospodářských dějinách, neboť na rozdíl od řady závodů, vznikajících v této době se nejednalo o soukromý podnik samostatného šlechtice či gründera, ale za jeho vznikem stálo významné konsorcium a navíc se již od počátku počítalo s tím, že nový závod bude mít celostátní a nikoliv pouze lokální působnost a s tím související moderní organizační strukturu ve formě akciové společnosti.¹⁵⁶ Volba Ústí v tomto případě nebyla náhodná, neboť pro jeho výběr rozhodla blízkost ložisek soli ve Staßfurtu (Sasko-Anhaltsko) a možnost její levné dopravy po Labi a železnici. Vztah města k chemičce však nebyl z počátku nijak idylický. Vzhledem k tomu, že provoz byl vybudován na západní, tedy návětrné straně, potýkalo se Ústí již od začátku se značnými exhalacemi. Město však proti mocnému Spolku nemělo příliš šancí a tak se oficiální stížnosti na znečištění míjely účinkem. Ustaly až v roce 1878, kdy Spolek přenesl své sídlo z Vídně do Ústí nad Labem a začal zde platit daně a dobrovolné příspěvky na „zkrášlení města“, které měly kompenzovat znečišťování.¹⁵⁷ Stejně tak jistou kompenzací ze strany Spolku mělo představovat moderní plynové osvětlení města, zřízené v roce 1858, čímž se Ústí stalo po Praze (1847) druhým městem v Čechách, disponujícím touto novinkou.¹⁵⁸ Poměrně brzo pak dochází k budování zaměstnanecké kolonie v bezprostřední blízkosti výrobního areálu (dnešní ulice U Chemičky), s jejímž budováním Spolek začal v roce 1868. Rok po založení Spolku tak Ústí již mělo 6958 obyvatel a v roce 1886 počet obyvatel vzrostl dokonce na 20 100, což bylo ovšem dáno i rozvojem Schichtových závodů v tehdy samostatném Střekově. Velký význam pro rozvoj celé aglomerace mělo zřízení pravobřežní dráhy, spojující Lysou nad Labem s Děčínem (1874) a také zbudování železničního mostu přes Labe v letech 1872–74, který spojoval Ústí právě se Střekovem, resp. Kramoly.¹⁵⁹ Nejstarší ústecký most přes Labe byl dvoupodlažní, což umožnilo pohodlně překonat řeku i pěším a povozům.¹⁶⁰ V návaznosti na rozsáhlý areál Spolku, který se svou plochou již vyrovnal samotnému městu, vznikla v 70. letech další rozsáhlá průmyslová čtvrť na rovných pozemcích v Předlicích. Tento bouřlivý rozvoj průmyslu ovlivnil další vývoj města, které se mohlo dále rozšiřovat pouze na severní a východní stranu (Krásné Březno, k Ústí připojeno jako městská část v roce 1899). Východní rozvojovou část podél Labe však i v tomto případě ovládl průmysl (pivovar, likérka, rafinerie cukru). První významný zásah do stávající urbanistické struktury širšího centra znamenal až vznik tzv. Nového Města mezi Spolchemi a historickým jádrem v roce 1864, kdy byl zrušen starý hřbitov u kostela sv. Materny. Tím Ústí získalo nový reprezentativní prostor, navazující na zmíněnou „okružní třídu“. Centrem Nového Města se stalo Lidické náměstí na místě někdejšího hřbitova a celá čtvrť byla rozdělena do pravoúhlých bloků, tvořených ponejvíce činžovní zástavbou. Poněkud schématické urbanistické řešení, které nebralo ohled na tvar terénu, stoupání ulic i jejich dopravní a funkční využití ovlivnil platný *Stavební řád pro království České* z roku 1864.

¹⁵⁶ Členy konsorcia byli Johann Adolf kníže Schwarzenberg, Max Egon kníže Fürstenberg, Vinzenz Karl kníže Auersperg, kníže Edmund Clary, Otto hrabě Chotek, Albert hrabě Nostitz, Werner Friedrich svobodný pán Riese-Stallburg, Louis von Haber, Moritz von Haber, Samuel von Haber, Leopold von Laemel, Alexander von Schoeller, C. D. Satzger, komerční rada H. D. Lindheim, sekční rada Dr. Gustav Höfken a C. A. Fiedler, Adolf hrabě Ledebur, Othenio hrabě Lichnowsky, Ludwig Ladenburg, Dr. Josef Neumann, C. W. Aue, Otto Hermann, Carl Merk, G. Zimmer, Carl Clemm, Adolf von Grolmann a Louis von Haber ml. NOVÁK, Miloš. *Mládí Mezinárodního chemického monopolu: 1. díl dějin Spolku pro chemickou a hutní výrobu: 1856-1918*. Ústí nad Labem: Dům kultury pracujících, 1967, s. 21.

¹⁵⁷ MARTINOVSKÝ, Ivan. Ústí nad Labem v druhé polovině 19. století. Světla a stíny průmyslového rozvoje (historické poznámky). In *Průmysl a technika v novodobé české kultuře: Sborník symposia poř. Ústavem teorie a dějin umění ČSAV v rámci Smetanovských dnů v Plzni ve dnech 14.-16. 3. 1985*. Praha: Ústav teorie a dějin umění ČSAV, 1988, s. 239.

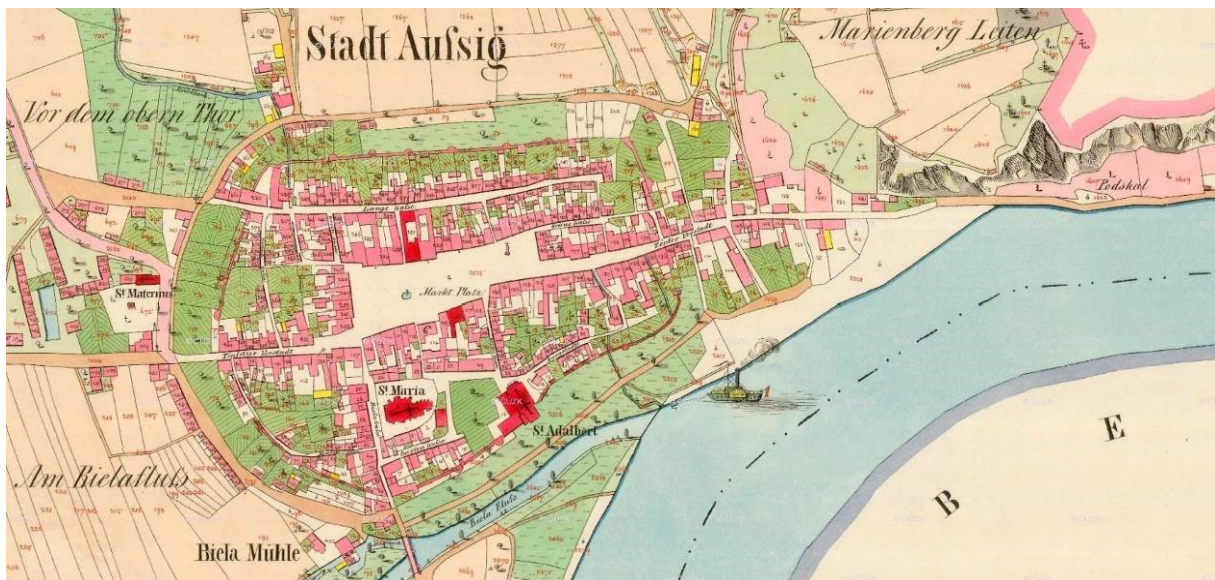
¹⁵⁸ KŘIČKA, Jiří et al. *Dílo sedmi generací: 150 let Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Spolek pro chemickou a hutní výrobu, 2008, s. 264.

¹⁵⁹ KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl 7. Str-U*. Praha: Libri, 2008, s. 941.

¹⁶⁰ Elbebrücke bei Aussig. Von Baudir. W Hellweg. *Allgemeine Bauzeitung* 1874, roč. 39, s. 62, taf. 64-74.

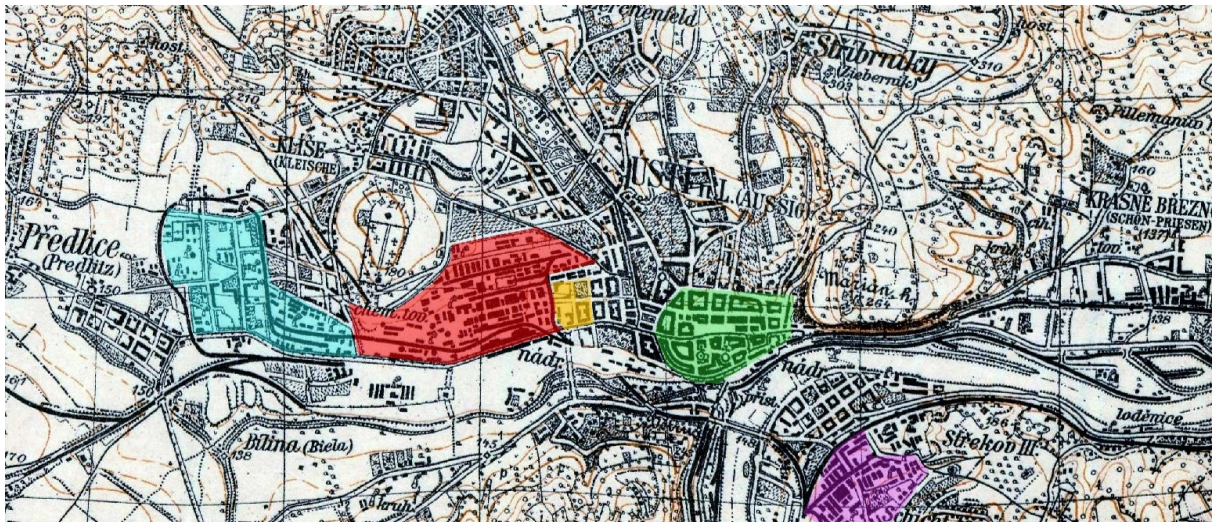
47. Urbanistický vývoj Ústí nad Labem. Město a okolí včetně Kramol a Novosedlic na protějším břehu Labe na mapě I. (josefského) vojenského mapování 1764–1768 (rektifikace 1780–1783). Dobře je patrný středověký, preindustriální charakter osídlení. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien.

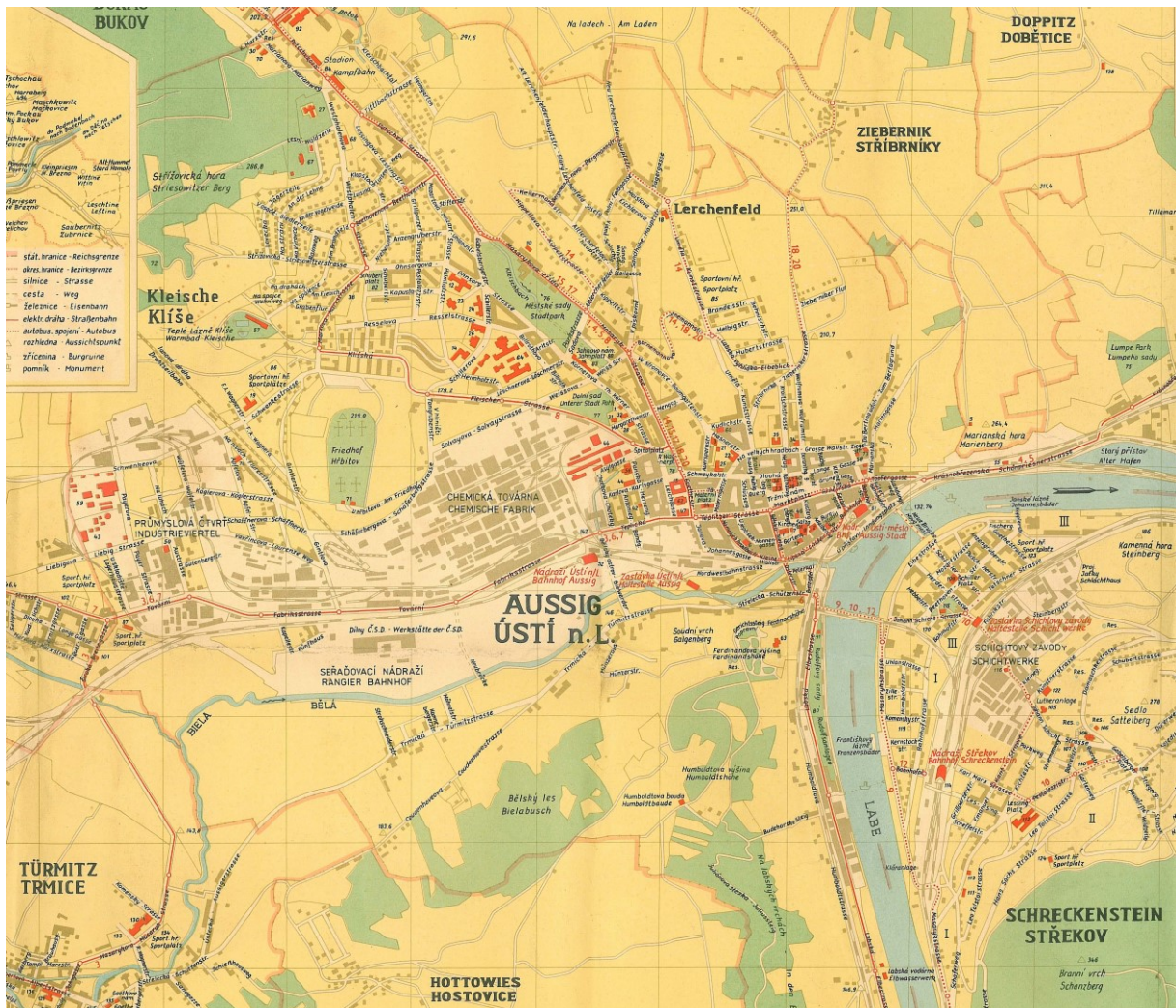
48. Ústí na císařském povinném otisku stabilního katastru (1843) se stále patrnými dochovanými úseky hradeb. Český úřad zeměměřický a katastrální.

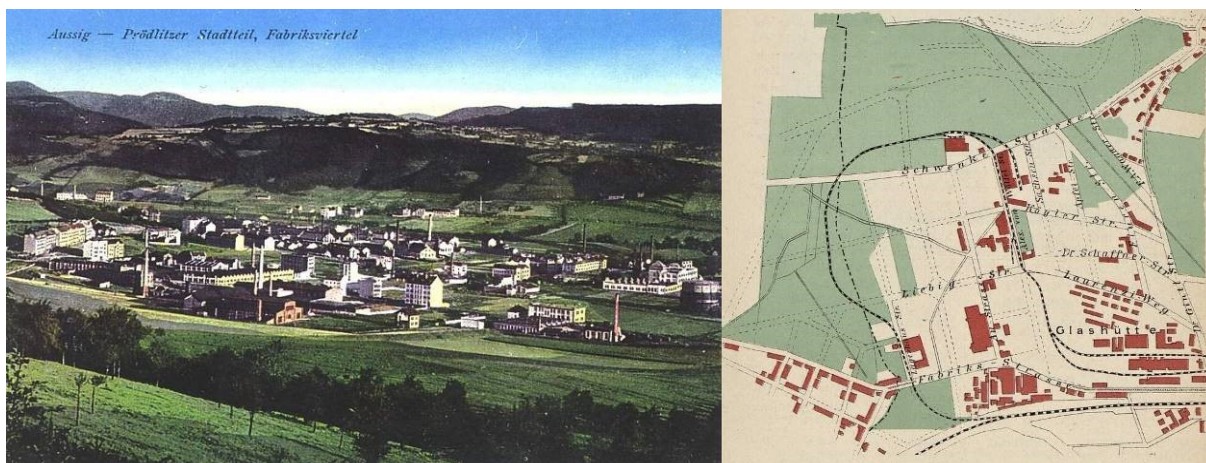
49. Ústí na mapě II. (Františkova) vojenského mapování 1836–1852. Město zůstává prakticky beze změny, ale nový prvek představuje rozsáhlý areál chemické továrny, situovaný v jeho bezprostředním sousedství. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien.

50. Ústecká aglomerace na mapě III. vojenského mapování (Františko-josefského) 1877–1880. Dobře jsou vidět razantní změny způsobené industrializací labského údolí, kdy nově vzniklé průmyslové podniky svou rozlohou daleko překonaly někdejší královské město, vyznačené zeleně. Červeně je označen areál chemické továrny Spolku s přilehlou kolonií (žlutá). Modře pak navazující tzv. Tovární čtvrt v Předlicích a fialové Schichtova továrna na protějším břehu Labe ve Střekově. Zde je patrná i výrazná urbanizace Novosedlic a Kramol, které již získaly blokovou, městskou strukturu. Vojenský zeměpisný ústav v Praze.

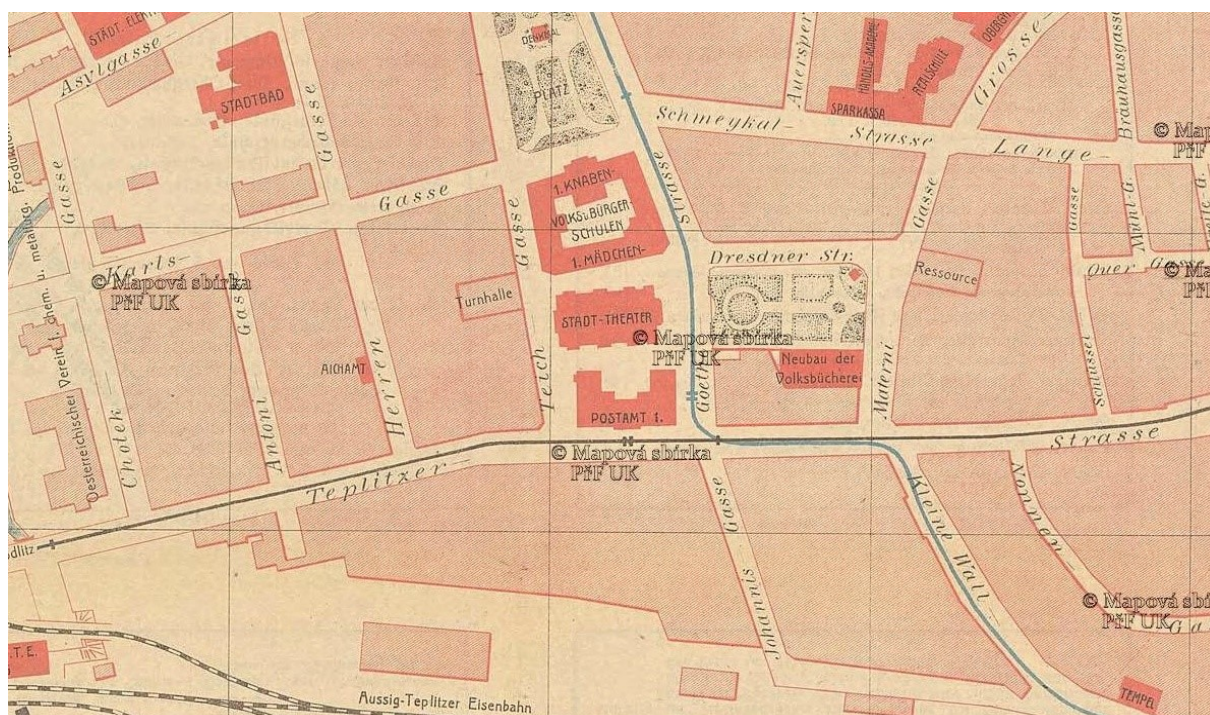

51. Identická situace na plánu města z roku 1936. Dobře je viditelný areál nové nemocnice, školní okresek na Klíši i urbanistické řešení Klíše na principu zahradního města i městskou bytovou výstavbu v Klíšské ulici v čele s tzv. S-domy. Orientierungs- u. Verkehrsplan der Stadt Aussig mit der näheren Umgebung = Orientační a dopravní přehled města Ústí n.L. a bližšího okolí, 1991.

52. Tovární čtvrť (Fabriksviertel) na pohlednici z počátku 20. století a půdorysu z adresáře z let 1907-08. Archiv autora, Adreßbuch des Aussig-Karbitzer Bezirkes 1907-08.

To samé se týká i výškového horizontu budov, které směly být maximálně čtyřpodlažní.¹⁶¹ Kostel sv. Materny zde stál až do roku 1895, kdy byl zbořen, a náměstí získalo parkovou úpravu.¹⁶² Výlučnost lokality podtrhla i koncentrace honosných veřejných budov budovaných od 70. let 19. století, zejm. měšťanské školy, pošty, divadla a knihovny.

53. Tzv. Nové Město po regulaci na výřezu plánu z roku 1910. Na místě kostela sv. Materny vznikl park a barevně je vyznačena i trojice reprezentativních budov – pošty, divadla a školy. Zároveň se zde již objevuje i plánovaná nová knihovna, dokončená v roce 1912. PŘF UK.

Zajímavé je, že na rozdíl od jiných sídel se regulační snahy prakticky nedotkly historického jádra. Jedinou výjimkou byl nerealizovaný návrh na novou radnici (1901) od architekta Hubatschka, zřetelně ovlivněný velkorysou libereckou

¹⁶¹ NOVOTNÁ, Dana. *Městské stavební řády: kritická edice pramenů stavebního práva s komentářem a příklady aplikace* [CD-ROM]. Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, 2011, s. 115-126.

¹⁶² JAHNEL, Karl, MARIAN, Alexander, UMLAUFT, Franz Josef, ed. *Das Spital und die Kirche St. Materni außerhalb der Mauern in Aussig*. Aussig: Im Verlag der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung, 1924, s. 88.

radnicí.¹⁶³ Činžovní zástavba se dále rozšiřovala severním směrem v okolí dnešních Mánesových a Městských sadů, nad nimiž vyrostl v letech 1892–94 moderní areál nemocnice. Nová historizující vilová zástavba vznikala v poměrně svažité Dvořákově ulici, situované kolmo k ulici Velká hradební. V roce 1888 pak byla nově vytyčena také dnešní ulice Winstona Churchilla, navazující rovněž na Velkou hradební, která se pozvolna etablovala jako rezidenční třída ústecké smetánky. Pro další vývoj Ústí na začátku 20. století měl největší význam nákup Klíšského šafářského dvora s jeho rozlehlými pozemky (1898), který představoval nejpříhodnější prostor pro další rozvoj města. Tím byla založena dodnes nejlépe zachovaná část Ústí (k městu byla Klíše připojena v roce 1899), vybudovaná na principu zahradního města. V roce 1901 proto byla vytyčena Carlem Rehatschkem a Hermannem Fischerem dnešní Palachova ulice, spojující Klíši s městským centrem. Celkový regulační plán nové čtvrti (Cottage-Viertel) s radiálně okružní uliční sítí vypracoval v roce 1902 městský architekt Johann Hubatschek.¹⁶⁴

54. Johann Hubatschek. Regulační plán Klíše (1902). Archiv města Ústí nad Labem.

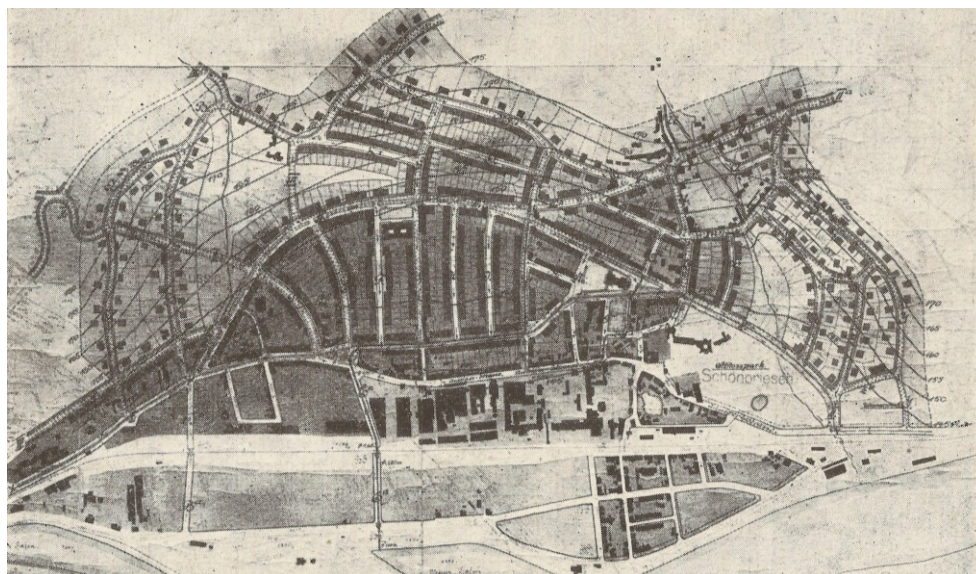
Projekt je již i díky době svého vzniku na hony vzdálen schematickému řešení Nového Města, neboť Hubatschek zohlednil pod vlivem Camilla Sitteho členitost terénu a počítal dokonce s částečným zachováním původní návěsí obce s barokní kaplí. Centrem se mělo stát kruhové náměstí s veřejnými budovami a kostelem, situované na nejvyšším bodu čtvrti a obklopené rozvolněnou vilovou zástavbou. Podél hlavních komunikací pak architekt počítal s

¹⁶³ Archiv města Ústí nad Labem, osobní fondy, PhDr. Franz Josef Umlauf, Projekt nové radnice na náměstí od architekta J. Hubatscheka, inv. č. 41, ev. č. K 82.

¹⁶⁴ HUBATSCHKEK, Johann. *Bebauungsplan der Stadt Aussig: Stadtteil Kleische 1:4000, 1902*. Archiv města Ústí nad Labem, 1325–1945, karton č. 942.

kompaktní blokovou zástavbou. Poměrně zajímavý prvek představují sevřené činžovní bloky nad areálem Spolchemie, které měly sloužit zřejmě jako zaměstnanecké bydlení. Do velkoryse pojaté regulace však zasáhla první světová válka a tak byl Hubatschkův návrh realizován ve značně redukované a modifikované podobě (např. parkové náměstí s „barokním“ trojzubcem, dnešní Vrchlického sady).

Meziválečné období již bylo ve znamení jiných, modernějších koncepcí. Díky svému osvícenému sociálnědemokratickému starostovi Leopoldu Pözlvi Ústí patřilo v tomto ohledu k poměrně progresivním městům, a tak není překvapením, že se objevují velmi pokročilé projekty na regulaci města. Ty vzešly jak přímo z městského stavebního úřadu, tak i z různých architektonických soutěží. Stávající průmyslové zóny byly již navíc víceméně stabilizovány a tak se nepočítalo s jejich dalším rozšiřováním, pouze zahušťováním. Levicová orientace městské reprezentace se projevila také v masivním budování komunálních bytů, především v katastru Klíše, které svým rozsahem i kvalitou na našem území prakticky nemají paralelu.¹⁶⁵ V rámci bytové výstavby (pokud opomeneme Prahu) se mohla částečně s Ústím srovnávat pouze sociálnědemokratická Plzeň. Hlavním rysem této velkorysé komunální výstavby bylo od roku 1927 aplikování moderní řádkové zástavby, která do Ústí pronikala z německého prostředí (tzv. *Zeilenbau*).¹⁶⁶ K propagátorům této koncepce patřil architekt Otto Haesler působící v Celle a za její raný předobraz můžeme považovat již anglické průmyslové město Saltaire (1851), vybudované Titem Saltem.¹⁶⁷ Vedle města se na výstavbě sídlišť podíleli také soukromí investoři a stavební družstva, mezi nimiž jednoznačně dominoval Spolek pro chemickou a hutní výrobu.¹⁶⁸ Město usilovalo o regulaci dalších městských částí, zejména průmyslového Krásného Března, kde se nacházelo významné labské překladiště Krásné Březno-Neštěmice, zřízené v letech 1889–90. Podnět vzešel od průmyslníka Fritze Wolfruma a projekt vypracoval v roce 1921 Ewald Genzmer z Drážďan.¹⁶⁹

55. Ewald Genzmer. Regulace Krásného Března (1921). LODGMANN 1929.

¹⁶⁵ K této problematice zejm., PROUZA, Pavel. *Německá sociálně demokratická architektura komunálního bydlení v Ústí nad Labem v letech 1918-1938*. Dizertační práce na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Praha, 2013.

¹⁶⁶ *Zur Vollendung der neuen Kleinstwohnungsbauten*. Aussig: Stadt Aussig, 1933.

¹⁶⁷ MÜLLER-WULCKOW, Walter. *Deutsche Baukunst der Gegenwart. Wohnbauten und Siedlung*. Königstein im Taunus, Leipzig: Karl Robert Langewiesche, 1929; FRAMPTON, Kenneth. *Moderní architektura: kritické dějiny*. Praha: Academia, 2004, s. 161.

¹⁶⁸ K nejzajímavějším patří zaměstnanecké sídliště Skřivánek či pavlačové domy v Klíšské ulici. Bauprojekte des Vereins für chem. und metall. Produktion in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 21. 9. 1929, s. 3; Modernes Laubenganghaus für Angestellte des Vereins für chem. und met. Produktion. *Aussiger Tagblatt* 22. 8. 1936, s. 3.

¹⁶⁹ LODGMANN VON AUEN, Rudolf, STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 3*, Aussig. Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunalverlag, 1929, s. 49.

Genzmer soustředil novou obytnou výstavbu, určenou pro 25 000 obyvatel na osluněný severní svah který měl charakter přírodního amfiteátru, kam (podobně jako Hubatschek v případě Klíše) orientoval smíšenou zástavbu tvořenou řadovými činžovnými domy a rozvolněnými vilami, prostoupenými zelení. Komunikační schéma čtvrti měla tvořit radiální uliční síť, umožňující pohodlné spojení s přístavem, železnicí i průmyslovou zónou.¹⁷⁰ Progresivní prvek, předznamenávající pozdější snahy funkcionalistických urbanistů, představuje důsledné zónování, kdy spodní pás tvoří průmyslová oblast, na kterou navazuje obytná část s blokovou zástavbou zakončená osluněným „pásem“ s vilovou výstavbou. I tento projekt však nakonec zůstal nerealizován.

Další velkou oblastí, na kterou se zaměřily regulační snahy města, představovaly nezastavěné svahy v severní a severozápadní části Ústí, zahrnující obec Stříbrníky a oblast zvanou Skřivánek, jež poskytovaly další rozvojové plochy pro dynamicky se rozrůstající aglomeraci. Zájmové území ohraničovaly ze severu obce Bukov a Kočkov, na východě Stříbrníky a na jihu a západě pak ulice Důlce, Velká hradební, Winstona Churchilla a Masarykova. Tato oblast díky svému přirozenému ohraničení strmými svahy a roklemi vytváří geograficky prakticky uzavřenou jednotku. Již od začátku se s ní počítalo jako s rezidenční čtvrtí, díky její slunné poloze, nádhernému výhledu do malebného údolí Labe a příznivému směru převládajících větrů, izolujícím exhalace průmyslového údolí. K tomuto záměru byla v roce 1927 vypsána mezinárodní urbanistická soutěž, v jejíž porotě zasedli Theodor Bach, již zmíněný Ewald Genzmer a Ernst Krob.¹⁷¹ Ta navázala na starší projekt regulace této části Ústí, vypracovaný drážďanským inženýrem Hermannem Klettem v roce 1907.¹⁷² Klettův návrh vycházel z principu zahradního města s nepravidelně pojatými domovními bloky se systémem parkově upravených náměstí, přičemž ústřední prostor měla tvořit velkoryse pojatá, symetricky komponovaná třída se stromořadím, kolmo situovaná k městskému centru.

56. Hermann Klette. Regulace severní části Ústí nad Labem (1907). LODNGMANN 1929.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 50.

¹⁷¹ *Der Baumeister* 1928, č. 1, příloha, s. B23.

¹⁷² LODGMANN VON AUEN, Rudolf, STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 3, Aussig.* Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunalverlag, 1929, s. 53.

Soutěž obeslalo nakonec 55 účastníků, z nichž 9 bylo z Československa, 38 z Německa, 7 z Rakouska a jeden z Francie.¹⁷³ Hlavním požadavkem města bylo, aby soutěžící akcentovali krajinářsky mimořádně působivou úlohu nového městského obvodu, vhodně do něj zasadili plánovanou zástavbu a organicky ji spojili se starým městským jádrem. Zasláné návrhy byly následně komisí posouzeny dle následujících kritérií: 1. zlepšení stávajících dopravních možností a jejich zapojení do nově utvářeného území, 2. zlepšení stávající zástavby, 3. navrzení nové zástavby, 4. přičlenění nového okrsku ke stávající městské zástavbě, 5. proveditelnost a ekonomická efektivita návrhu, 6. umělecká stránka a nakonec 7. zvláštní přednosti návrhu.¹⁷⁴

První cenu nakonec získal návrh „*Vorfrühling*“ (Předjaří) od Otto Mefferta z Hannoveru, druhou projekt „*Gewachsene Bebauung*“ (Rostlá zástavba) zpracovaný stavebním radou Theodorem Golderem a městským architektem Ottou z Wetzlaru a třetí návrh „*Stadttebau*“ (Stavba města) Hanse Friedricha Hirsche a Paula Arno Müllera z Drážďan.¹⁷⁵ Z dalších účastníků známe ještě Petera Andrease Hansena z Mnichova („Elbe“), domácího inženýra Adolfa Winklera („Merkur“), berlínskou skupinu tvořenou inženýry Nikolaischwilim a Mamontovem („1:14“) a studenta věhlasného Bauhausu Arieha Sharona, který svůj návrh zpracoval jako diplomní projekt pod vedením Hannese Meyera a za spolupráce Hermanna Bunzela.¹⁷⁶

Návrh „*Předjaří*“ se vyrovnal s požadavky na nový městský obvod dle komise nejlépe. Provoz z městského centra, Krásného Března a plánovaného labského mostu ze Střekova svedl architekt nově navrženou hlavní dopravní tepnou již u nádraží velkou serpentinou na plošinu protínající centrum nové oblasti, čímž se mu podařilo vyhnout se historickému jádru. Zároveň ji protáhl dále tak, aby umožnil bezproblémovou obsluhu důležitých částí nové čtvrti. Vedení dalších komunikací obytnými oblastmi bylo navrženo do příznivých stoupacích poměrů tak, že se Meffertovi podařilo docílit průměrné navýšení nad terénem pouze o metr.¹⁷⁷ Pozemky nevhodné k zástavbě pak využil jako zelené plochy, určené k rekreaci. Parkově upravené pásy zeleně, jež jsou položeny v horní části oblasti, tvoří díky terénní konfiguraci pomyslnou dominantu generelu, umožňující působivý výhled na údolí Labe s panoramatem hluboko položeného starého města. Zástavba reflektuje charakter lokality, řadí se terasovitě nad sebe a na plochých částech vznikají nové uzavřené městské okrsky, které tvoří druhotná centra nové výstavby, jež měla pojmout 20 000 lidí. Velkým plusem projektu pak byla jeho ekonomičnost a relativně nenáročná proveditelnost. I přesto však byly do vypuknutí druhé světové války realizovány pouze dílčí části, zejm. v oblasti Skřivánku (ulice Na Vyhliďce, Veleslavínova, Hillarova, Ondříčkova, Mošnova, Hilbertova, Stříbrnické nivy, Ženíškova, Lisztova, Ve Smyčce a Na Výsluní).

¹⁷³ GENZMER, Ewald. Wettbewerb Bebauungsplan für Aussig in Böhmen. *Zentralblatt der Bauverwaltung* 1928, roč. XLVIII, č. 45, s. 721; Stadtteil Aussig-Nord. Der Bebauungs-und Regulierungsplan. *Aussiger Tagblatt* 28. 4. 1930, s. 3-4.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Pro Mefferta to nebyla první práce v Československu, neboť o dva roky dříve zvítězil v soutěži na regulaci Trutnova (1926), obeslané návrhem „*Klarer Aufbau*“. Meffert, Hans Friedrich Hirsch (spolupráce s Hansem Richterem) a Paul Arno Müller (spolupráce Heinz Zulehner) se později účastnili i soutěže na přestavbu centra Teplic-Šanova a jejich rozšíření jižním a jihovýchodním směrem (1933). Bebauungsplan für die Stadt Trautenau in Ostböhmen. *Deutsche Bauzeitung* 1926, roč. LX, č. 18, s. 33-37; WOLF, Paul. Die beiden Wettbewerbe für Teplitz-Schöнау (Tschechoslowakei). *Deutsche Bauzeitung* 1933, roč. LXVII, č. 2, s. 415-419.

¹⁷⁶ Erfolgreicher Wettbewerb. *Reichenberger Zeitung* 19.6.1928, s. 3; Zoning Plan, City of Aussig – 1929. *Arieh Sharon* [online]. [cit. 2016-01-10]. Dostupné z WWW: http://www.ariesharon.org/Archive/Bauhaus-and-Berlin/Zoning-Plan-City-of-Aussig/16779081_Q6xhK2#!i=1265900989&k=pTJ66cX; Soutěžní návrh na severní oblast Ústí n. L. od Bauhausu. *ÚSTÍ//AUSSIG – architektura na severu Čech* [online]. [cit. 2016-01-10]. Dostupné z WWW: <http://www.usti-aussig.net/stavby/karta/nazev/345-soutezni-navrh-na-severni-oblast-usti-n-l-od-bauhausu>

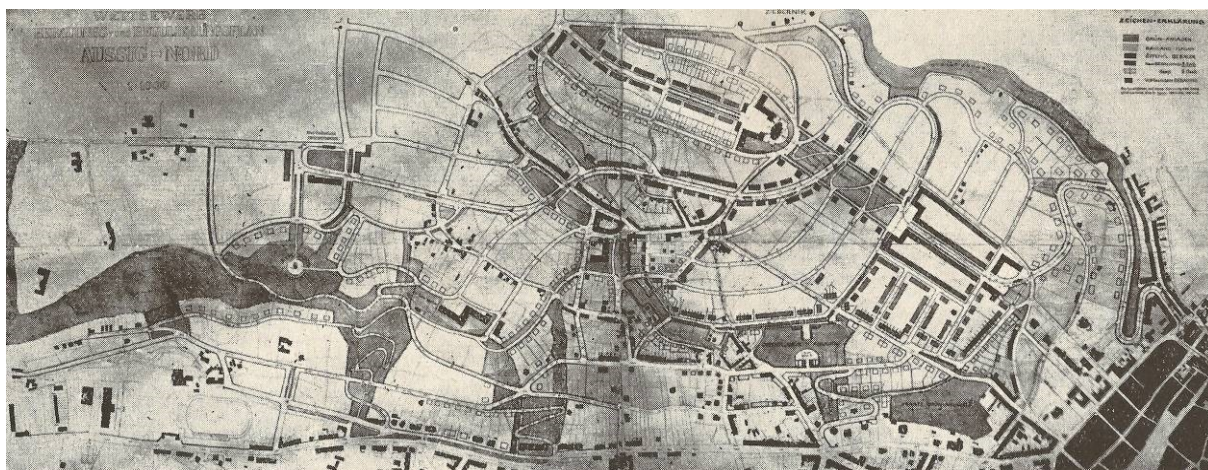
¹⁷⁷ LODGMANN VON AUEN, Rudolf, STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 3, Aussig*. Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunalverlag, 1929, s. 52.

V případě druhého projektu „*Rostlá zástavba*“ bylo kladně hodnoceno vedení komunikací sledujících průběh vrstevnic a vytvoření konzistentní sítě zelených ploch. Naopak negativně se komise vyjádřila k nepříliš zdařilému napojení nové čtvrti ke stávajícímu městu a také k pojetí zástavby v duchu zahradního města, tvořeného „*neekonomickou*“ rozvolněnou drobnější zástavbou.¹⁷⁸ Velmi podobně pak byl hodnocen i třetí oceněný návrh „*Stavba města*“. I zde jeho autoři vsadili na koncept zahradního města, doplněného o blokovou zástavbu v prostoru ohraničeném dnešními ulicemi Elišky Krásnohorské, Hilbertova, Bělehradská a Veleslavínova. Velmi dobře byl hodnocen volný výhled do údolí, který umožnilo přizpůsobení vedení komunikací terénní konfiguraci. Za hlavní slabinu projektu tak bylo označeno orientování hlavního přístupu do nového obvodu na západní stranu města, čímž by došlo k faktické izolaci od centra. Poslední a bezesporu také nejmodernější generel, který známe a jenž vzešel z této soutěže, představuje projekt Bauhausu. Otázka autorského vkladu jednotlivých zúčastněných je v tomto případě ne zcela jasná, neboť v diplomu, který Sharon obdržel po dokončení studia je označován jako spolupracovník.¹⁷⁹ Nicméně vzhledem k jeho pozdější rozsáhlé urbanistické činnosti v Izraeli můžeme předpokládat, že jeho činnost neměla pouze doplňující charakter. To podporují praktické zkušenosti, které získal ještě před studiem v Desavě při budování osad v Palestině. Třebaže dochovaná vyobrazení návrhu bohužel nedovolují hlubší analýzu předloženého řešení, je zřejmé, že v souladu s vědeckým pohledem Bauhausu na urbanismus a pojetím města jako živého organismu, zde hrál stěžejní roli princip zónování s vymezením zastavitelných ploch, komunikační sítě a zeleně. Jistý předobraz tohoto přístupu k regulaci města lze sledovat již ve 20. letech u Fritze Schumachera. Podle něj musí existovat vztah mezi plánem jako celkem a způsobem, jakým je rozpracován v detailu. Město chápe jako metaforu přírody a přistupuje k němu jako k „zahradě“, kterou je třeba harmonicky kultivovat. V regulačním plánu Kolína nad Rýnem z roku 1923 se proto poprvé objevuje integrální pojetí zeleně v městském organismu spolu s hierarchií zelených ploch zahrnujících dětská hřiště, parky a rekreační plochy (městský les).¹⁸⁰ Komisi ovšem moderní projekt zřejmě nepřesvědčil, neboť v Genzmerově článku, věnovaném soutěži vůbec nefiguruje. Třebaže současní urbanisté si uvědomují nebezpečí a nevýhody, které tento přístup přináší (zejména rozrušení integrálních městských celků, kdy segregace funkcí přinesla sice na jedné straně zlepšení hygieny, ale na druhé vyvolávala zvýšené požadavky na dopravu), v meziválečném období se jednalo o značně progresivní přístup, prosazovaný většinou avantgardních tvůrců. Zónování mělo zaručit eliminaci rušivých a nevhodných funkcí. S tím souvisela také kritika mísení funkcí města, příznačné pro 19. století a blokové výstavby, označované za nehygienickou a preferována byla řádková, později meandrová zástavba, poskytující dostatek světla a lepší prostoupení zeleně. Nový přístup v oblasti urbanismu se projevil v rámci kongresů CIAM (Congres Internationaux d'Architecture Moderne), které kladly důraz na standardizaci, racionalizaci a zprůmyslnění výstavby, přičemž hned první kongres, pořádaný v roce 1928 definoval tři hlavní funkce města: bydlení, výrobu a odpočinek a předznamenal tak pozdější proslulou Athénskou chartu. Můžeme tak konstatovat že i přes dílčí rozdíly jednotlivých návrhů bylo jejich společným rysem pojetí nové čtvrti jako primárně rezidenčního prostoru s důrazem na jeho krajinné kvality, dostatek slunečního svitu, zeleně, čistého vzduchu a působivý výhled na malebné labské údolí.

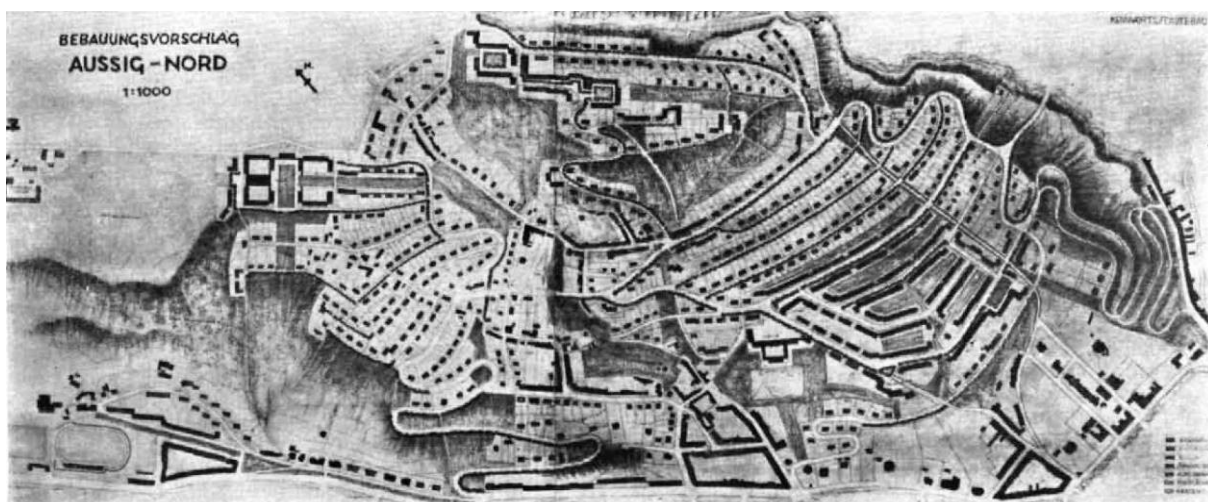
¹⁷⁸ GENZMER, Ewald. Wettbewerb Bebauungsplan für Aussig in Böhmen. *Zentralblatt der Bauverwaltung* 1928, roč. XLVIII, č. 45, s. 722.

¹⁷⁹ Nebyla to ovšem jeho jediná účast v rámci soutěží v meziválečném Československu, neboť se spolužákem z Bauhausu Antonínem Urbanem vypracovali společný soutěžní návrh na novou chlapeckou a dívčí školu v Lounech a jako spolupracovník stojí za zatím nedohledaným soutěžním návrhem na novou radnici v Jablonci nad Nisou. Antonín Urban a Arieš Sharon (1929). Soutěžní návrh chlapeckých a dívčích škol v Lounech (2. cena). *RED: měsíčník pro moderní kulturu*, roč. II, č. 5, s. 152-153; Bauhaus Diplom - 1929. *Arieš Sharon* [online]. [cit. 2016-01-12]. Dostupné z WWW: <http://www.ariesharon.org/Archive/Bauhaus-and-Berlin/Bauhaus-Diplom-1929/>.

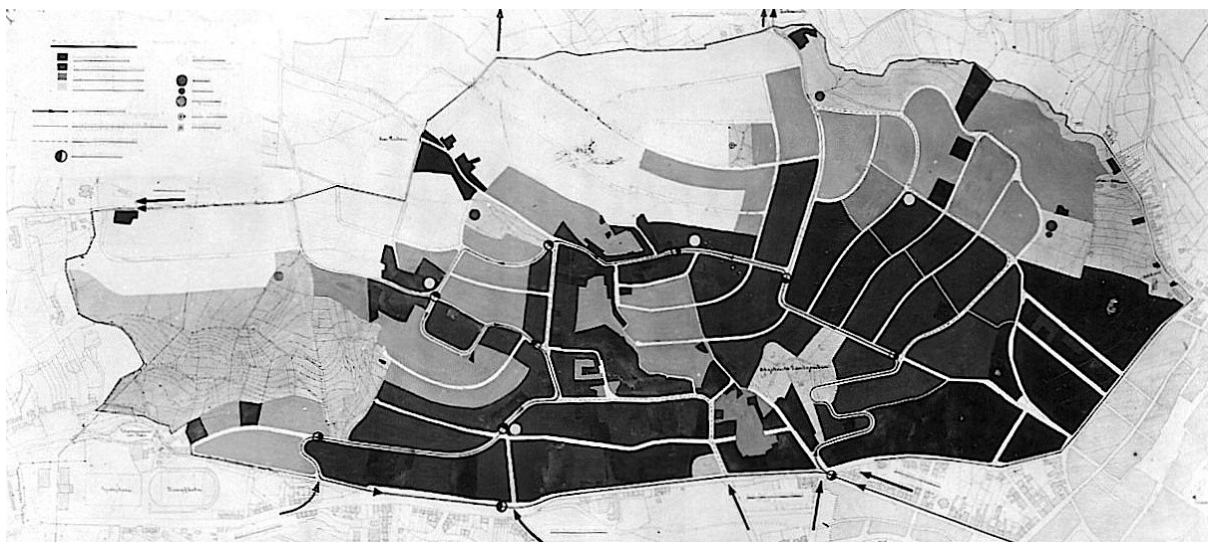
¹⁸⁰ SCHUMACHER, Fritz. *Köln: Entwicklungsfragen einer Groszstadt*. Köln: Saaleck, 1923.

57. Otto Meffert. Vítězný soutěžní návrh regulace severní části Ústí nad Labem (1927). LODGMANN 1929.

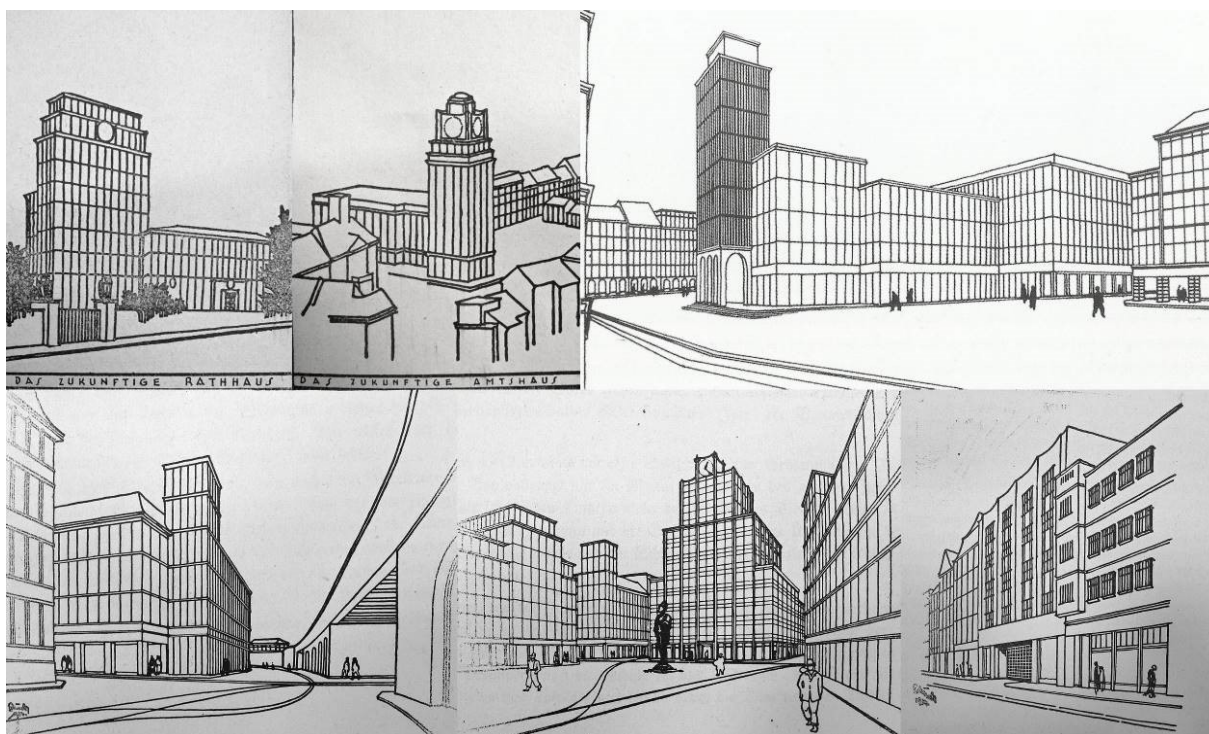
58. Hans Friedrich Hirsch a Paul Arno Müller. Návrh „Stadtebau“ (1927), který získal třetí cenu. Zentralblatt der Bauverwaltung 1928.

59. Arieh Sharon, Hannes Meyer, Hermann Bunzel. Projekt na regulaci severní části Ústí nad Labem. Neoceněný soutěžní návrh, zpracovaný jako diplomní projekt. Ariehsharon.org.

Poslední velký urbanistický záměr před druhou světovou válkou se týkal radikální přestavby centra města a ani tento projekt nedošel naplnění, vzhledem ke své finanční náročnosti i politickým změnám v pohraničí. Autorem studie byl ústecký městský architekt Franz Josef Arnold a koncepce úzce souvisela s největším a nejnákladnějším podnikem

meziválečného období, novým mostem spojujícím Ústí se Střekovem. Velkorysý projekt tak měl být zřejmě vyvrcholením snah sociálnědemokratického vedení města o přeměnu Ústí v moderní průmyslovou metropoli. O tom svědčí i skutečnost, že jednotlivé skici tvořily obrazový doprovod nevydané knihy *Leben und Kraft durch kommunales Schaffen der Stadt Aussig 1918–1938*, jež měla být jakýmsi shrnutím úspěchů městské správy v meziválečném období.¹⁸¹ Součástí studie bylo i budování nových reprezentativních městských objektů a dle dochovaných kreseb se prakticky počítalo s plošnou asanací historických budov v centru, jejichž místo měly zaujmout nové monumentální stavby. Změny se týkaly především Hrnčířského předměstí, dnešních ulic Revoluční a Malá Hradební a Mírového náměstí. V návaznosti na nový most se Hrnčířská a navazující Revoluční ulice měly stát hlavním dopravním tahem skrze město, s čímž souvisel požadavek na jejich rozšíření o cca 15 metrů. V prostoru dnešního Předmostí na Hrnčířském předměstí pak mělo vzniknout nové náměstí (Brückenplatz) o rozměrech 60 × 85 metrů. To umožnily rozsáhlé demolice, které proběhly v rámci výstavby mostu, kdy došlo mj. k odstranění konzervárny Klepsch & Söhne.¹⁸² Dominantou náměstí se měla stát vysoká, symetricky komponovaná administrativní budova, situovaná na nezastavěné parcele při někdejší sídle Mostecké uhelné a důlní společnosti, obrácená k železničnímu viaduktu. Nová, moderní zástavba měla vzniknout také Malé Hradební a plánované zásahy se neměly vyhnout ani Mírovému náměstí. Zde měla na místě dnešní spořitelny vzniknout mohutná správní budova, vybíhající cca do poloviny náměstí a kompletní přestavbou měly projít i zbylé domy, obklopující náměstí. Paradoxem je, že tato smělá meziválečná vize předznamenala pozdější plošné demolice v centru města po roce 1945.

60. Franz Josef Arnold. Asanace a regulace centra Ústí nad Labem. Horní pás: nová radnice a správní budova na Mírovém náměstí. Dolní pás: nová zástavba na nároží ulic Malá Hradební a Bílinská, Předmostí a severní strana Revoluční ulice. *Aussiger Tagblatt* 1935, PÖLZL 1938.

¹⁸¹ PÖLZL, Leopold (ed.). *Leben und Kraft durch kommunales Schaffen der Stadt Aussig 1918–1938*. Aussig an der Elbe: 1938. K vydání však nikdy nedošlo, neboť po připojení pohraničí k Německu byl tisk zastaven, výtisky zničeny a 9 kartáčových obtahů gestapem v roce 1939 předáno do městského archivu.

¹⁸² Aussigs Brückenvorplatz. Eine Anregung: Ein Blick in die Zukunft. *Aussiger Tagblatt* 9. 7. 1935, s. 3.

Pokud se věnujeme urbanismu Ústí nad Labem, nemůžeme opomenout ani tehdy ještě samostatný Střekov na protějším břehu Labe, který prakticky s Ústím tvořil jednu aglomeraci a vzájemné vazby ještě více zdůraznil nový most přes Labe. Nový Střekov vznikl sloučením starších obcí Kramoly, Novosedlice a Střekov. Stejně jako v Ústí byla hnacím motorem rozvoje pravého břehu Labe industrializace. Ta souvisela s firmou Schicht a s nadsázkou bychom tak mohli Střekov nazývat „Schichtovem“. Ke spojení obcí došlo až v roce 1922, ačkoliv se o tomto kroku uvažovalo již od roku 1908 a nový útvar měl získat název Elbenau.¹⁸³ Rozvoj lokality podpořilo také zřízení železnice v roce 1874.

I přesto však byl demografický růst pravého břehu Labe ve srovnání s Ústím zpočátku velmi pozvolný, což výmluvně dokládají statistické údaje. Střekov měl kolem roku 1890 54 domů, a 525 obyvatel, Novosedlice 48 domů a 455 obyvatel a Kramoly 56 domů a 798 obyvatel.¹⁸⁴ Třebaže došlo k povýšení Střekova na město až v roce 1936, už na počátku 20. století obec měla jednoznačně městský charakter. Rozsáhlý průmyslový areál nad obloukem železnice mezi Kramoly a Novosedlicemi se stal středobodem a dominantou celé urbanistické kompozice. Na rozrůstající se areál následně navázala šachovnicová síť městského charakteru s blokovou zástavbou, tvořenou činžovními domy a veřejnými budovami. Pátevní komunikací se stala dnešní Žukovova ulice (Johann Schicht Strasse), procházející továrnou a pokračující dále do Novosedlic. Nad továrnou pak vyrostl podél zmíněné cesty pohledově exponovaný evangelický (1901) a katolický kostel (1901–03). Rozvolněná vilová zástavba se pak rozrůstala na dobře osluněných svazích Malého Sedla nad železnicí, poskytující působivý výhled do Labského údolí. Ve 20. letech pak došlo k rozšíření obce, která v této době byla největší „vesnici“ v Československu na poměrně rovinatých pozemcích směrem ke střekovskému hradu. Zástavba také byla zahušťována velkoryse koncipovanými zaměstnaneckými sídlišti firmy Schicht, vybudovanými na stále populárním principu zahradního města. K prvním patří zaměstnanecká kolonie (tzv. Siedlung I.) na svažitých pozemcích podél dnešních ulic Kojetická, Na Rozhledu a V Třešňové aleji (1919–21), kde vzniklo celkem 72 domů.¹⁸⁵ Další kolonie, složená z 36 úřednických domů, byla vybudována přímo nad továrnou (Siedlung II.) v prostoru Purkyňovy a Kollárovy ulice (1920–21).¹⁸⁶ Následovaly činžovní bloky v ulicích Truhlářova, Bratří Mrštíků (1931) či Střekovské nábřeží (1937) a jako poslední, prakticky na prahu války bylo postaveno sídliště na Kamenném vrchu (Siedlung III., 1938).¹⁸⁷ Nejpozoruhodnější příspěvek k urbanismu meziválečného Střekova nicméně přinesla komunální výstavba, reprezentovaná sídlištěm „Domovina“ (Heimstättensiedlung), vybudovaném v letech 1926–33. Kolonie se rozkládá v prostoru ulic Na Zákrutu, Dykova, Švabinského, Do Kopečku a autorem půdorysné osnovy i řešení jednotlivých typových domů byl architekt Rudolf Geissler.¹⁸⁸ Ten zde zvolil stále populární koncept zahradního města, čímž se mu podařilo docílit charakteru přirozeně rostlé zástavby a vhodně navázat na nedalekou kolonii firmy Schicht. Tím došlo prakticky k završení urbanistického vývoje Střekova a další zásadnější zásahy do jeho struktury přicházejí až ve 2. polovině 20. století.

¹⁸³ KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl 7. Str-U*. Praha: Libri, 2008, s. 955; *Jahrbuch und Kalender für Schreckenstein und seine Nachbarschaft*. Jahrg. 1/1926. Aussig: Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung, 1925, s. 94.

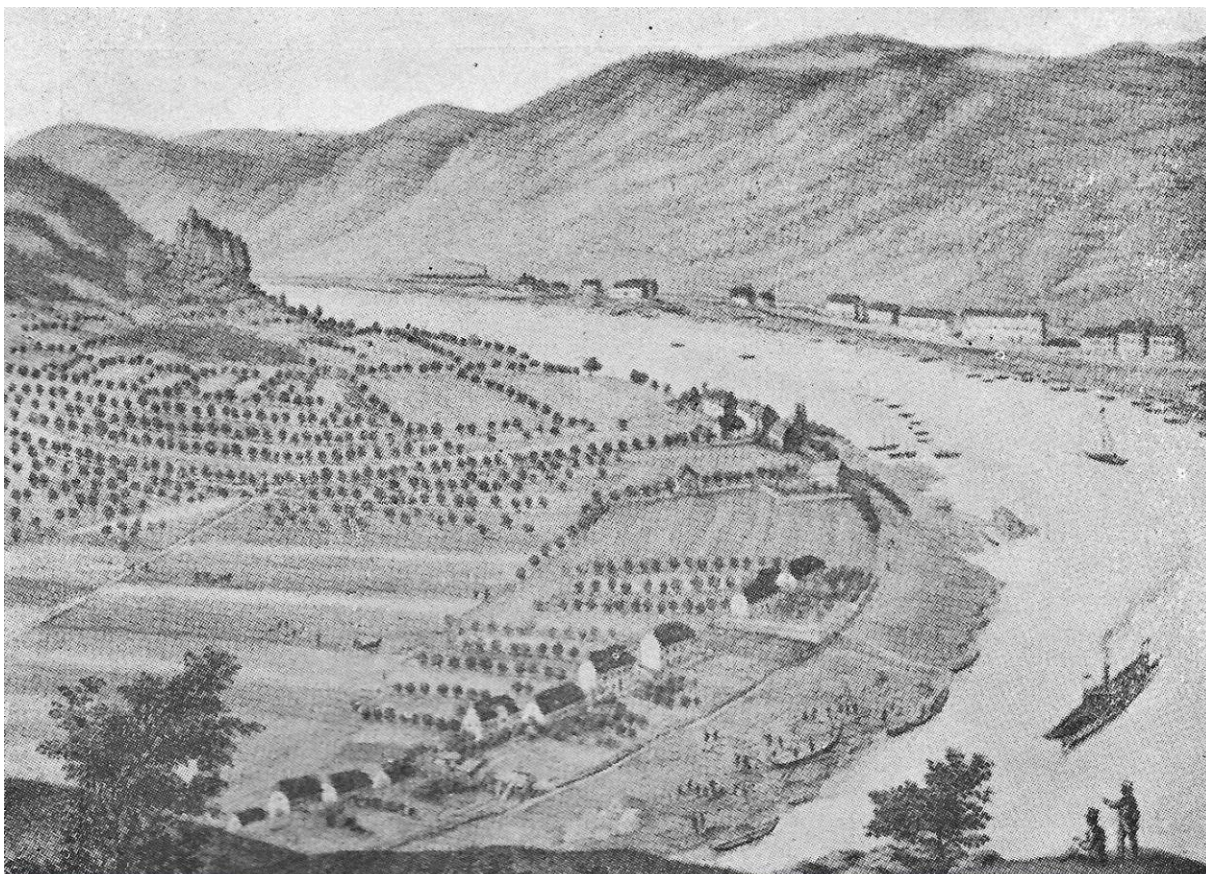
¹⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁵ ROESLER, Theodor M. *Ein Besuch der Werke der Georg Schicht A.G. in Schreckenstein und der Vitellowerke der Centra A.G. in Krischwitz bei Tetschen a.d. Elbe*. Reichenberg: Gebrüder Stiepel, 1935, s. 56.

¹⁸⁶ *Ibidem*; *Führer durch die Schicht-Werke in Aussig*. Aussig: [s. n.], [cca 1930], s. 2.

¹⁸⁷ SOA Litoměřice, pobočka Most, Jiří Schicht a. s., inv. č. 530, kt. 1306. Podrobněji ke koloniím firmy Schicht zejm. PAVLÍKOVÁ, Marta, BUREŠ, Jiří, HÁJKOVÁ, Lenka. *Zaměstnanecká sídliště v severních Čechách mezi lety 1918-1938. 2. Firemní kolonie a státní domy*. Ústí nad Labem: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem, 2016, s. 112-119.

¹⁸⁸ GEISSLER, Rudolf. Die Heimstättensiedlung der Gemeinde Schreckenstein Von Arch. Prof. Ing. Rudolf Geissler, Teplitz-Schönau, *Forum* 1934, roč. IV., č. 11-12, s. 333-336; GEISSLER, Rudolf. *Das ländliche Wohnhaus*. Teplitz-Schönau: R. Geissler, 1933.

61. Dramatická proměna Střekova v průběhu pouhých sedmdesáti let. Nahoře pohled na Kramoly z Mariánské skály v roce 1860, tedy ještě před založením Schichtova koncernu. Dole též pohled na počátku 30. let 20. století, kdy již Střekov získal výrazně městský charakter. PINC 1947 a archiv autora.

3.2. Architektonický vývoj Ústí nad Labem

3.2.1. Preludium: Fin de siècle a architektura historizujících slohů

Neméně komplikovaný byl i architektonický vývoj města. Jak již bylo naznačeno v předchozích kapitolách, vzhledem k odlišnému zaměření místního průmyslu se zde stavební konjunktura projevila o něco později než v Liberci a především v oblasti individuálního bydlení. Přesto však můžeme nalézt jisté styčné body, hlavně ve výstavbě veřejných i privátních budov, v níž zpočátku až na výjimky převládaly konzervativnější, historizující formy. První výraznější stavební zásahy do prakticky ještě středověké podoby města znamenaly palácové vily, budované místními průmyslníky na konci 19. století, které souvisejí i se souběžnou regulací města, kdy došlo ke zrušení hradeb. Nejstarším objektem tohoto typu byla vila ředitele Spolku pro chemickou a hutní výrobu Maxe Schaffnera, postavená ve Velké Hradební v letech 1874–76 (zbořeno 1959).¹⁸⁹ Autorem zajímavě koncipované vily byl zřejmě liberecký architekt Hans Miksch. Ten v tomto případě (pravděpodobně na přání zadavatele) zvolil pro svou tvorbu poněkud nezvyklé neogotické formy, ovlivněné soudobou anglickou architekturou. Ty se staly korporátní „značkou“ staveb, budovaných Spolkem, což je patrné např. u zaměstnanecké kolonie v ulici U Chemičky (Robert Langs), či provozních budov v areálu podniku.¹⁹⁰ Miksch se zde zřejmě inspiroval Orlandovou vilou v nedalekých Drážďanech-Loschwitz (1848–53, Hugo Erhard), Trmickým zámek (1852–67, Heinrich Ferstel a Friedrich Stach), tzv. Novým zámekem v Liberci (1852–54, Heinrich Ferstel a Friedrich Stach) a habsburským letním sídlem Miramare u Terstu (1856–60) od Carla Junckera, který se stal váhy vzorem pro obdobnou výstavbu v celé monarchii.¹⁹¹ V dispozičním řešení pak architekt opět vycházel z populárního palladiovského symetrického schématu. Pro tvorbu Hanse Miksche měla tato raná realizace (patrně první v českých zemích), zásadní význam. Stojí na počátku lukrativní spolupráce s mimořádně bohatou ústeckou klientelou, v čele s uhlobarony Petschkem a Weinmannem, pro kterou pracoval až do své smrti.¹⁹² Nabízí se srovnání s Mikschovým rodným Libercem, kde byl naopak aktivnější v prestižnějším segmentu veřejných staveb (spořitelna, soutěžní návrhy na budovy radnice, divadla a muzea). Další zakázkou byla vila textilního magnáta Carla Friedricha Wolfruma, kterou Miksch projektoval již se svým společníkem Julianem Niedzielskim, s nímž od 80. let 19. století provozoval architektonickou kancelář ve Vídni.¹⁹³ Pro jejich tvorbu byl typický rafinovaný, vytříbený historismus vídeňského ražení, s fasádami dekorovanými plošnými tektonickými články.

¹⁸⁹ *Aussiger Tagblatt* 12. 8. 1939, s. 6; KRÁL, Karel. Zámek v Trmčích a Schaffnerova vila v Ústí nad Labem. In MŽYKOVÁ, Marie, ed. *Kamenná kniha: sborník k romantickému historismu - novogotice*. Sychrov: Zámek Sychrov, 1997, s. 124-125.

¹⁹⁰ Na základ kolonie vybudovaný v letech 1868–74 navázala další výstavba v 80. letech 19. století. Součástí kolonie byl i dům pro přestárlé a nemohoucí pracovníky (tzv. Asylhaus), sprchové a vanové lázně v areálu chemičky, školka (Kinderasyl), restaurace, která sloužila jako závodní jídelna a konečně obchod s potravinami, prádlem a pracovním oblečením, využívající principu tzv. truck systému. Arbeiter-Wohnhaus und Kinderasyl des österreichischen Vereins für chemische und metallurgische Production in Aussig a. E. *Der Bautechniker* 1889, roč. IX, č. 12, s. 143-145.

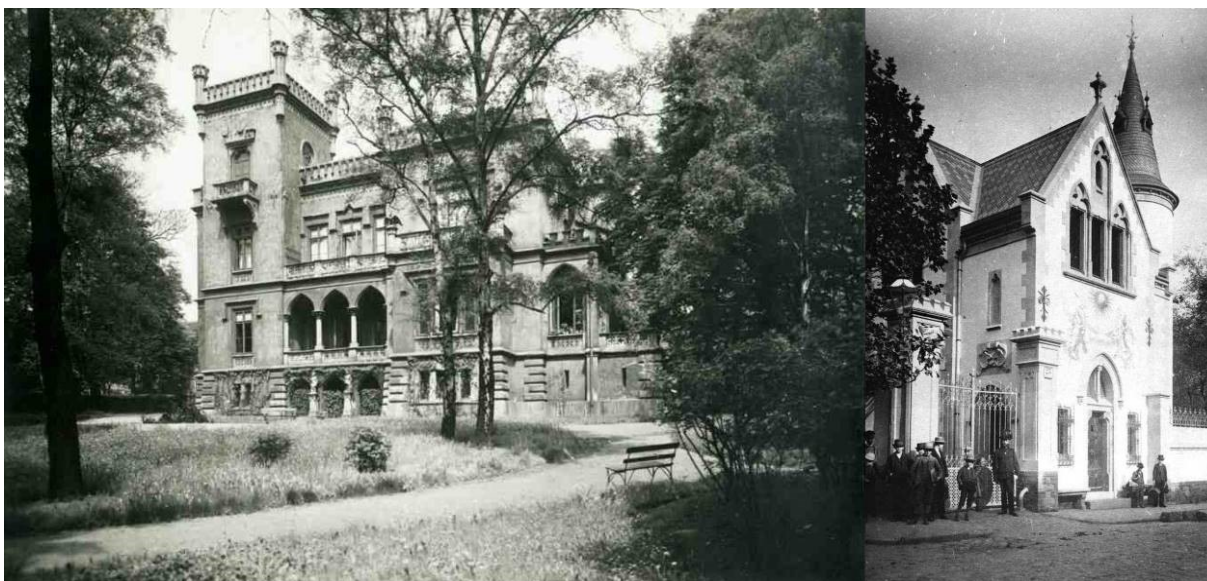
¹⁹¹ FÖRSTER, Ludwig. Die Villa des Herrn v. Orlando in Loschwitz bei Dresden. *Allgemeine Bauzeitung* 1856, s. 221-222, tab. 48-51; WELLER, Franz. *Die kaiserlichen Burgen und Schlösser in Wort und Bild*. Wien: Hof-Buchdruckerei, 1880, s. 446-454.

¹⁹² Eduard Jakob Weinmann (25.9.1852, Dobrá u Kladna – 6.10.1928, Ústí nad Labem) přišel do Ústí v roce 1874 jako zástupce Pražské úvěrní banky, aby zde vedl komisionářský obchod s hnědým uhlím. Jako obchodního cestujícího na doporučení banky po určitý čas zaměstnával i svého pozdějšího konkurenta, Ignaze Petschka. O dva roky později se však Weinmann osamostatnil a Petschek u něj vykonával funkci prokuristy, nicméně jen do roku 1880, kdy si založil svou firmu, která posléze překonala i Weinmannův podnik. To se později odrazilo i ve značně nepřátelských osobních vztazích. Weinmannova firma se stala generálním zástupcem pro prodej uhlí z Uhelných závodů v Lomu u Mostu, Duchcovsko-podmokelské dráhy, Západočeského báňského akciového spolku, Těžařství Eleonora v Ledvicích a Grohmannových uhelných závodů v Jezeří. Po vzniku samostatného Československa Weinmann ztatil výhradní právo na prodej uhlí ze státních dolů, které přešlo na Ústřední prodejnu uhlí ze státních dolů. Proto se Weinmann přeorientoval na dopravu uhlí a zakoupil podíl v Sasko-české paroplavební společnosti, která se zabývala dopravou hnědého uhlí po Labi. FEDOROVÍČ, Tomáš, KAISER, Vladimír. *Historie židovské komunity v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2005, s. 19.

¹⁹³ Zřejmě první společnou prací byl vítězný, leč nerealizovaný soutěžní návrh na nové divadlo v Liberci (1881).

62. Hugo Erhard. Orlandova vila v Drážďanech-Loschwitz (1848–53). *Allgemeine Bauzeitung* 1866.

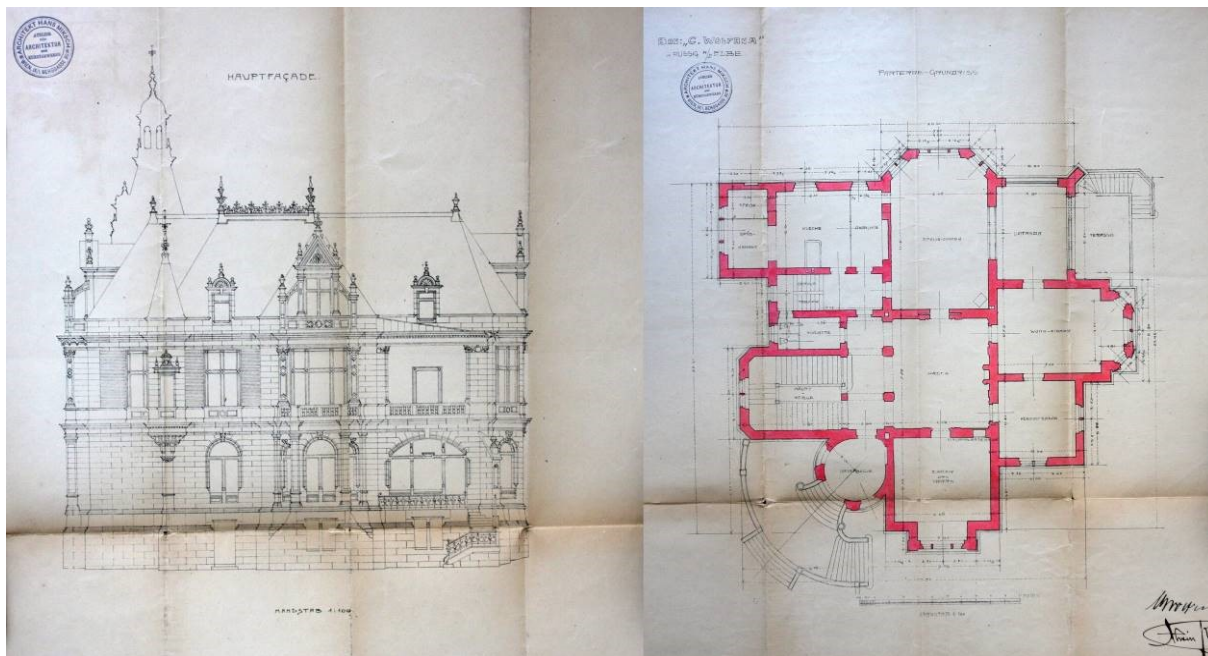
63. Hans Miksch (?). Schaffnerova vila (1874–76). Zahradní průčelí a vrátnice. Muzeum města Ústí nad Labem.

Rozložitá neorenesanční vila s monumentálním předsazeným schodištěm, vybudovaná na svažitéch pozemcích nad Velkou Hradební s velkoryse koncipovanou zahradou, pojatou jako anglický park a dvěma honosnými vrátnicemi byla postavena v roce 1887.¹⁹⁴ Její architektonické formy (zejm. v případě haly a schodiště) mají jistou analogii v o něco mladší liberecké spořitelně, která představuje jedno z vrcholných děl kanceláře.¹⁹⁵ Dispoziční řešení pak i v tomto případě vychází z oblíbeného palladiánského modelu, projevujícího se pravidelným uspořádáním místností kolem střední haly, kterou architekti oživilí záměrnou asymetrií jednotlivých prostor, zejména vstupního vestibulu, situovaného v kruhové nárožní věži. Přes jistý romantizující akcent, který však mohl souviset s požadavky stavebníka, tak vilu můžeme označit za jednu z nejhodnotnějších ukázek individuální obytné výstavby pozdního historismu u nás. Prostor

¹⁹⁴ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1601, Ústí nad Labem-centrum.

¹⁹⁵ KRACÍKOVÁ, Ludmila, EBEL, Martin. *Stavebně-historický průzkum čp. 12-IV*. Ústí nad Labem: Památkový ústav 1996, s. 28.

ve svahu, ohraničený ulicemi Dvořákova a Na Schodech tak tvoří nejstarší ústeckou vilovou enklávu, která má ovšem specifický charakter, neboť je ponejvíce tvořena řadovou zástavbou, složenou z honosných rodinných domů. Další vilová čtvrť vyrůstala od 90. let 19. století ve svazích nad dnešní Čajkovského ulicí. K nejměšťavějším patřili vily obchodního ředitele Spolku Alexandra Edlera von Wölfela (1895, Alwin Köhler) a Johanna Schichta (1895, Rehatschek & Focke).¹⁹⁶

64. Miksch & Niedzielski. Vila Carla Friedricha Wolfruma (1887). Výkres fasády a půdorys přízemí. Archiv města Ústí nad Labem.

Takřka souběžně pak kancelář Miksch & Niedzielski navrhla dům pro dalšího klienta z rozvětvené rodiny Wolfrumů, Ludwiga (1888–89), kde v mírně modifikované podobě zopakovala řešení aplikované v případě předchozí realizace.¹⁹⁷ Ve 30. letech 20. století vila, situovaná na začátku „milionářské“ ulice Winstona Churchila, v níž bydlela ústecká smetánka, prošla razantní přestavbou na základě projektu Ernsta Rentsche, která prakticky setřela její předchozí výraz.¹⁹⁸ Bez zajímavosti pak také jistě není fakt, že pro rodinu Wolfrumů kancelář vyprojektovala také dvě, ve svém portfoliu nezvyklé stavby, třípodlažní etážovku a rodinnou hrobku na zaniklém městském hřbitově v prostoru dnešních Mánesových sadů.¹⁹⁹ S mecenášskou činností této rodiny souvisí také novostavba evangelické školy (1890–91), rovněž od kanceláře Miksch & Niedzielski.²⁰⁰ Z veřejných staveb tohoto ateliéru na území města je pak třeba zmínit elegantní spolkový dům Ressource (1885–87), který stával na Lidickém náměstí a v němž se nacházel mj. i sál místní Schlaraffie.²⁰¹ Volba architektů ani v tomto případě nebyla náhodná, neboť spolek Ressource sdružoval od 50. let

¹⁹⁶ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složky domů čp. 1116 a 1475, Ústí nad Labem-centrum.

¹⁹⁷ Villa Wolfrum in Aussig. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1892, roč. IX, č. 52, tab. 100.

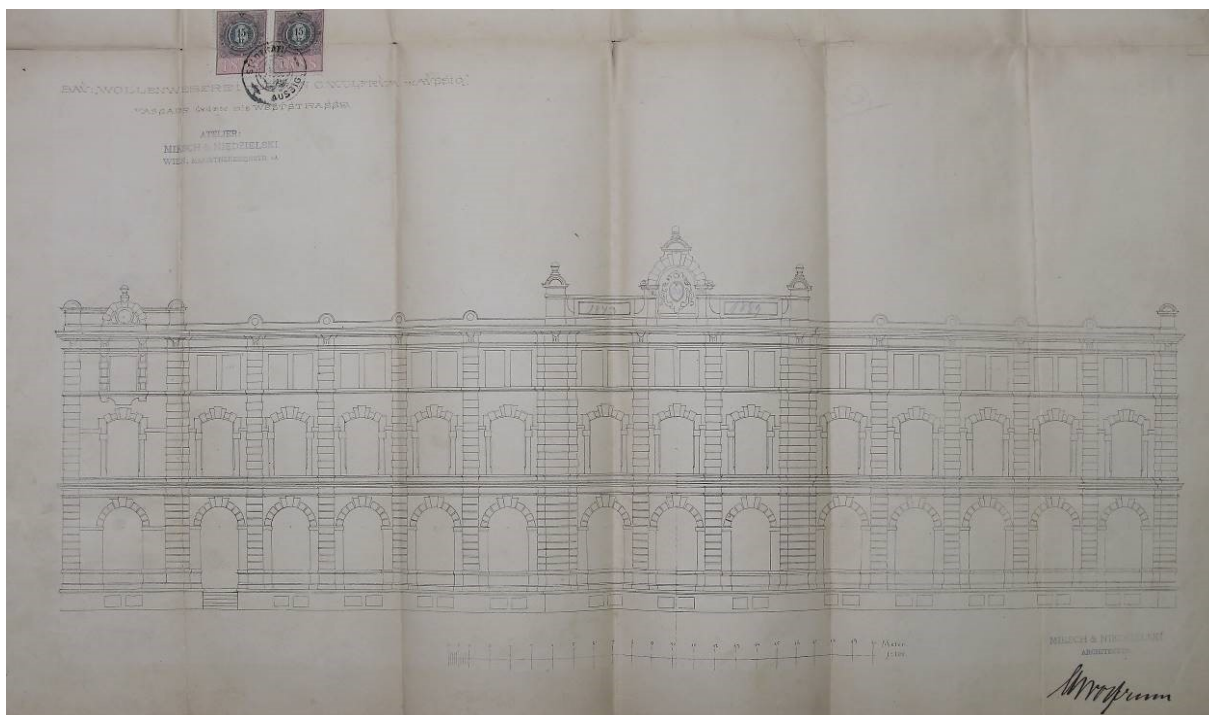
¹⁹⁸ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1344, Ústí nad Labem-centrum; BROŽEK, Aleš. *Osudy domů a obyvatel Churchillovy ulice v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Severočeská vědecká knihovna, 2008, s. 51.

¹⁹⁹ Tovární budova firmy Wolfrum. *ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech*. Ústí nad Labem: 2008-01-01 [cit. 2016-02-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/stavby/karta/nazev/158-tovarni-budova-firmy-wolfrum>; Mauzoleum rodiny Wolfrumů. *ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2016-02-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/stavby/karta/nazev/205-mauzoleum-rodiny-wolfrumu>; Hans Miksch, SCHEIDL, Inge (ed.). *Architektenlexikon Wien 1880 – 1945* [online]. [cit. 2016-02-19]. Dostupný z WWW: <http://www.architektenlexikon.at/de/403.htm>

²⁰⁰ OKURKA, Tomáš. *Sto let chrámu apoštola Pavla v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2006, s. 11.

²⁰¹ KRSEK, Martin. *Zmizelé Čechy. Ústí nad Labem*. Praha: Paseka, 2011, s. 38.

místní elity a v jeho čele stál Carl Wolfrum.²⁰² Poslední dvě známé realizace tohoto ateliéru na území města se shodou okolností nacházejí rovněž v prostoru Churchilovy ulice a jejich investorem byl Jakob Weinmann a Ignatz Petschek.

65. Miksch & Niedzielski. Textilní továrna firmy Wolfrum v ulici Na Luhách (1895), výkres boční fasády. Archiv města Ústí nad Labem.

Vila čp. 1512 postavená v letech 1894–95 pro Jakoba Weinmanna se vyznačuje pro ateliér poměrně nezvyklým plošným pojednáním fasád z režného zdiva. Příznačným rysem domu je také značně romantizující pojetí stavby, kde se uplatňují vlivy německé renesance (štíty) a falešně hrázdění. Symetricky komponovaný půdorys je koncipován kolem střední haly a kontrastuje tak s nepravidelným exteriérem. Technickým unikátem jsou pak jedny z nejstarších garáží na našem území, situované v domě správce (1908).²⁰³

66. Miksch & Niedzielski. Vila Jakoba Weinmanna (1894–95) a garáže z roku 1908. Foto autor 2013 a M. Krsek 2006.

²⁰² HOUFEK, Václav, KAISEROVÁ, Kristina. Ústí nad Labem v 19. a první polovině 20. století. Na cestě k centru Němců v Čechách? In KAISEROVÁ, Kristina, KUNŠTÁT, Miroslav. *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*. Ústí nad Labem, Albis international a UJEP – Ústav slovansko-germánských studií, 2011, s. 344.

²⁰³ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1512, Ústí nad Labem-centrum.

Rozložitá vila Ignatze Petschka vznikla sice již v roce 1891,²⁰⁴ ale o 11 let později byl Miksch osloven majitelem znovu a navrhl její velkorysé rozšíření o východní křídlo a zimní zahradu (realizace 1902), jemuž padl za oběť sousední činžovní dům čp. 1331.²⁰⁵ Vila získala symetricky řešené průčelí, flankované dvojicí věžicí a nový vstup, situovaný mezi dvěma mělkými rizality. Rozsáhlá dostavba (prakticky byl dům rozšířen trojnásobně) ovlivnila také dispozici, v níž lze již spatřovat opatrnou recepci nastupujícího modelu anglického halového domu. Ta je patrná v případě asymetricky situované haly, spojené s patrem skrze otevřenou galerii, přístupnou ze schodiště ve vstupním vestibulu.²⁰⁶ Zajímavá je také sochařská výzdoba interiérů, zejm. unikátní figurální vlys v knihovně, s motivem říční plavby po Labi od Drážďan, k Hohensteinu, Hřensku, Krásnému Březnu až do Litoměřic, či reliéfy staré a nové podoby vily na skříni v kuřáckém salonu. Bohatství a postavení majitele, který patřil k nejvýznamnějším uhelným magnátům v meziválečné Evropě, podtrhovalo ještě více užití luxusních materiálů, mj. mramoru. Na svou dobu byla vila také moderně vybavena a kompletně elektrifikována. K technickým vymoženostem patřil elektrický jídelní výtah, krby na plyn s litinovou imitací polen, dveře do jídelny na elektrický pohon, či fontána v zimní zahradě. Pod ní byla v suterénu situována privátní tělocvična s florální štukovou výzdobou na stěnách. Honosné historizující pojetí domu zřejmě konvenovalo s Petschkovým vkusem, neboť je příznačné pro většinu staveb, financovaných rodinou, což dokládají např. meziválečné pražské vily Otty, Bedřicha a Paula Petschkových či Bankovní dům Petschek ve Washingtonově ulici.²⁰⁷

67. Miksch & Niedzielski. Palácová vila uhořbarona Ignatze Petschka v Churchillově ulici po rozšíření na pohlednici z počátku 20. století. V popředí vila Ludwiga Wolfruma od týž autorů. Archiv autora.

²⁰⁴ Villa Petschek in Aussig. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1891, roč. IX, s. 463, tab. 88.

²⁰⁵ BROŽEK, Aleš. *Osudy domů a obyvatel Churchillovy ulice v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Severočeská vědecká knihovna, 2008, s. 47; Mikschův společník Julian Niedzielski se na této realizaci již nepodílel, neboť v roce 1896 vstoupil do státních služeb. Julian Niedzielski. SCHEIDL, Inge (ed.). *Architektenlexikon Wien 1880 – 1945* [online]. [cit. 2016-02-19]. Dostupný z WWW: <http://www.architektenlexikon.at/de/403.htm>

²⁰⁶ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1361, Ústí nad Labem-centrum.

²⁰⁷ Zejména v případě rezidence Otto Petschka rozmařilé a opulentní architektonické řešení, inspirované francouzským klasicizujícím barokem hraničí až s nevkusem a kontrastuje s konstrukčním řešením na principu železobetonového skeletu a řadou technických vymožeností. Vedle moderní kuchyně, klimatizace či výtahu to byla především prosklená stěna, oddělující zimní zahradu od terasy, která zajížděla do suterénu. Ta se zde objevuje dokonce o tři roky dříve (projekt, realizace o dva roky) než v proslulé vile Tugendhat. K této problematice zejm. EBEL, Martin, KSANDR, Karel. Srovnání nesrovnatelného. Vila Petschek versus vila Tugendhat čili architekt pod diktátem stavebníka versus stavebník pod diktátem architekta. In *Dějiny staveb* 2013, s. 305-311.

Poslední výraznější historizující vilou na území města je dům Richarda Kinda, majitele dehtárny Kind & Herglotz, vyprojektovaný vídeňským architektem Hartwigem Fischelem v letech 1895–96.²⁰⁸ Hlavní devizou domu je stejně jako v případě nedaleké Wolfrumovy vily působivý výhled na údolí Labe, jež umožnilo situování sídla na svažitéch pozemcích nad Velkou Hradební. Fasády jsou pojaty až nezvykle střídmě, což jim vtiskuje uměřenou eleganci, kontrastující s honosným architektonickým hávem vil, navrhovaných tandemem Miksch & Niedzielski. V dispozičním řešení Fischel aplikoval oblíbený palladiánský půdorys s centrálně situovanou dvoupodlažní halou, která má prakticky charakter atria, prosvětlenou rozsáhlým světlíkem. Na Kindovu rezidenci navazuje neorenesanční vila právníka Karla Osthofo, projektovaná místním stavitelem Friedrichem Wehlem, která byla rozšířena na základě projektu Hanse Miksche z roku 1904, přičemž se jednalo zároveň o jeho poslední ústeckou realizaci, neboť téhož roku umírá.²⁰⁹ V dekorativní výzdobě fasády přístavby se již o slovo hlásí secese.

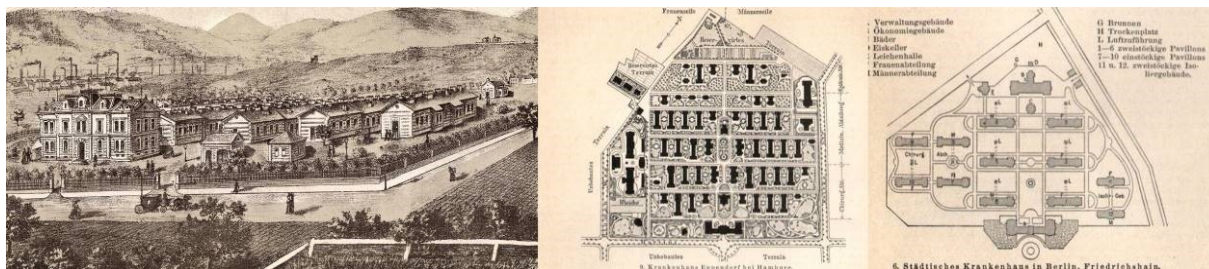
68. Liberec jako vzor. Nerealizovaný návrh nové radnice na Mírovém náměstí od Johanna Hubatschka. Archiv Jana Vaci.

Zcela opačná situace panovala u veřejných staveb. V této oblasti Ústí se svým největším konkurentem Libercem nemohlo soupeřit a reprezentativní budovy jako divadlo, městské lázně či knihovna zde vznikají až na počátku 20. století. Většina realizací, postavených před rokem 1900 tudíž souvisela se školstvím a zdravotnictvím, tedy oblastmi důležitými pro chod průmyslového města. K nejzdařilejším patří budova tzv. Zelené školy (pův. Německé gymnázium 1892–93), navržená teplickým architektem Maxem Loosem von Losimfeldt, který v letech 1891–95 působil jako ústecký městský architekt. Loos využil exponovanou nárožní parcelu na křížení ulic Bratislavská a Velká Hradební, čímž se mu podařilo vhodně pohledově uzavřít tehdejší městský bulvár dominantní nárožní věží, završenou zvonovitou kupolí a zdůrazněnou vysokým řádem v patře. V rámci své práce pro město Loos vypracoval také generel nové

²⁰⁸ Vila Kind. *Neubauten und Concurrenzen in Österreich und Ungarn* 1896, roč. II, č. 12, s. 96.

²⁰⁹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1536, Ústí nad Labem-centrum.

městské nemocnice (1892–94).²¹⁰ Nepochybně se v tomto případě inspiroval moderními areály v sousedním Německu, zejm. městskou nemocnicí v Berlíně-Friedrichshainu (1873–95) a Eppendorfu u Hamburku (1884–88), kde se poprvé objevuje koncept pavilonové řádkové zástavby, který měl zabránit šíření infekčních chorob.²¹¹ Seznámil se s nimi takřikajíc z první ruky, neboť ústecká zdravotní komise, již byl členem, před stavbou navštívila nové nemocniční areály v Drážďanech, Berlíně a právě v Eppendorfu.²¹²

69. Max Loos von Losimfeldt. Nemocnice v Ústí nad Labem krátce po dostavbě. V řešení areálu je patrný oblíbený pavilonový systém, inspirovaný moderními městskými nemocnicemi v sousedním Německu, zejm. v Berlíně-Friedrichshainu a Eppendorfu u Hamburku. MARIAN 1894, Zeitschrift für Bauwesen 1875, Eine Wanderung durch Hamburg 1887.

Kvalitní ukázkou neorenesanční architektury je také budova ústeckého Turvereinu od místních tvůrců Carla Rehatschka a Stephana Fockeho, která vhodně dotváří prostor Nového Města.²¹³ Přísně symetricky komponovaná fasáda je členěná vertikálně do tří os, přičemž dominantou průčelí je mělký střední rizalit, zdůrazněný vysokým řádem a po stranách flankovaný dvojicí vstupů. Došlo také k zahuštění centra tzv. Nového Města, Lidického náměstí, kde vznikla velkoryse pojatá novostavba obecné školy (Adolf Kögler, 1875–97, dnešní muzeum) a hlavní pošty na základě projektu specialisty na poštovní budovy Friedricha Setze (1899–1900). Budova školy plnila i funkci „radnice“, neboť patro bylo vyhrazeno úřadovně městského i okresního zastupitelstva a součástí honosné stavby byl i reprezentativní, tzv. císařský sál, sloužící k přijímání vzácných návštěv, jako např. císaře v roce 1901.

Nejhodnotnější novostavby souvisí s místním průmyslem. V roce 1895 byla postavena nová správní budova Spolku pro chemickou a hutní výrobu v neogotických formách, jejíž návrh vypracoval hlavní architekt Spolku, Robert Langs.²¹⁴ Jeho angažmá souviselo s rodem Riese-Stallburg, pro který původně pracoval a který byl ve Spolku majetkově zainteresován. Novostavba vznikla k 40. výročí založení podniku a dlouhou dobu patřila k nejvýstavnějším objektům ve městě. Má téměř „radniční“ charakter, který podtrhuje symetricky situovaná věž hlavního průčelí. Neméně náročně je pak pojednané boční průčelí obrácené do ulice U Chemičky, s osově situovaným mohutným středním rizalitem a dvojicí bočních mělkých rizalitů. Nejreprezentativnější prostory rozložitě budovy, vybudované na půdorysu písmene U se nacházejí v křídle s hlavním vstupem. Zde se po stranách nacházela úřadovna nemocenské pokladny a místnost vrátného, spojená s bytem, jež doplňovala ještě šatna a toalety. Zbytek přízemí byl vyhrazen administrativě a expedici, čemuž odpovídá i racionální půdorysný rozvrh se střední chodbou. Ideovým těžištěm vstupní partie je honosná vstupní hala s třiramenným schodištěm do patra s mohutnou nástěnnou malbou od Josefa Reinera. Tu doplňuje dvojice

²¹⁰ PÖLZL, Leopold (ed.). *Leben und Kraft durch kommunales Schaffen der Stadt Aussig 1918–1938*. Aussig an der Elbe: 1938, s. 215–216.

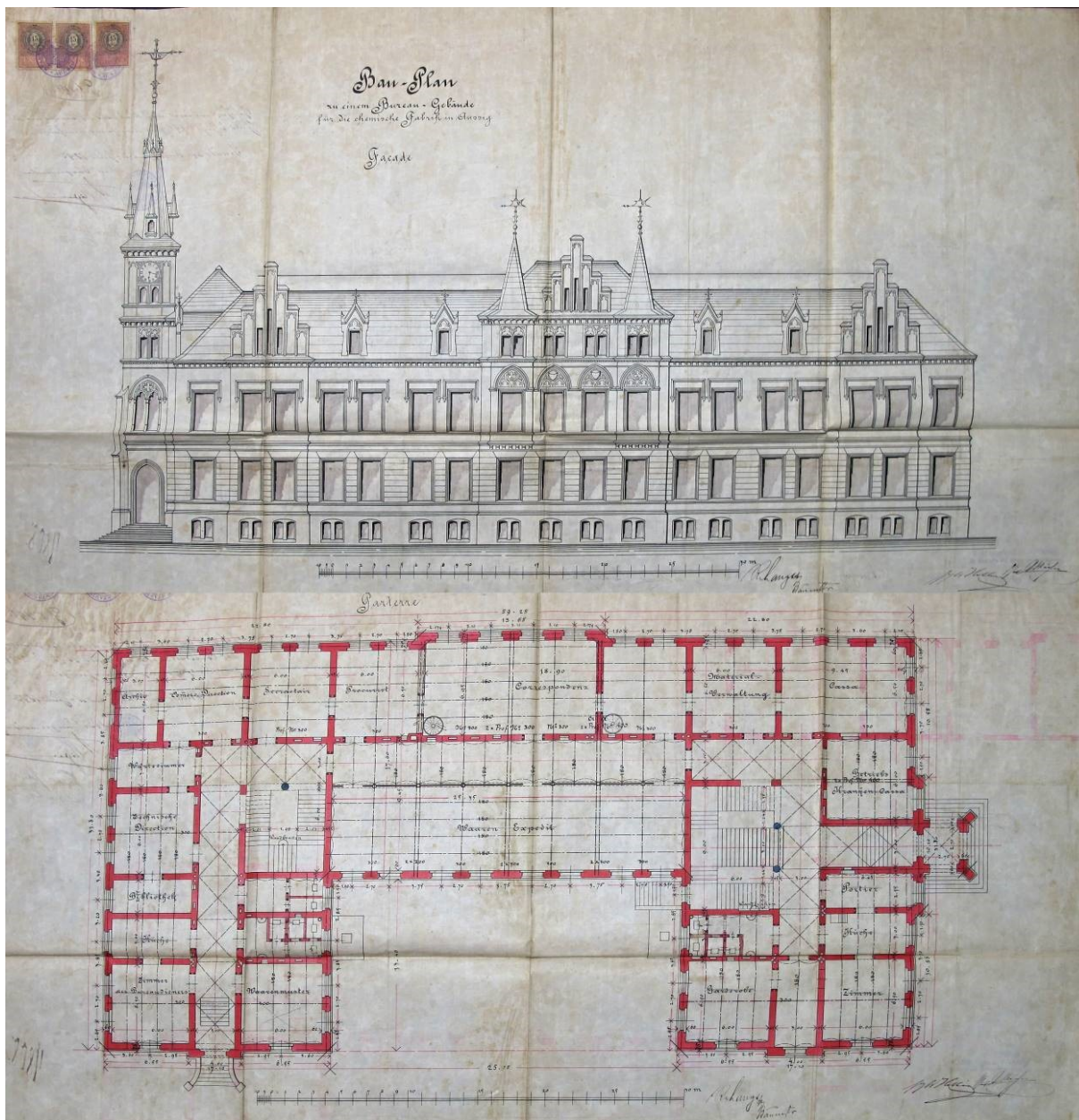
²¹¹ Das Städtische Allgemeine Krankenhaus in Berlin im Friedrichshain. *Zeitschrift für Bauwesen* 1875, roč. XXV, s. 131–144; 453–482; *Eine Wanderung durch Hamburg*. Hamburg: August Mayer & Dieckmann, 1887, příloha, s. 76.

²¹² MARIAN, Alexander, LOOS VON LOSIMFELDT, Max. *Das neue Krankenhaus in Aussig: Festschrift zur Eröffnung desselben am 7. October 1894*. Ústí nad Labem: Selbstverlag des Stadtrathes, 1894, s. 5.

²¹³ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složky domů čp. 835 a 922, Ústí nad Labem-centrum; Die neue Turnhalle in Aussig. *Der Bautechniker* 1891, roč. XI, č. 23, s. 361.

²¹⁴ Projekt pochází z července 1893. Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1521, Ústí nad Labem-centrum.

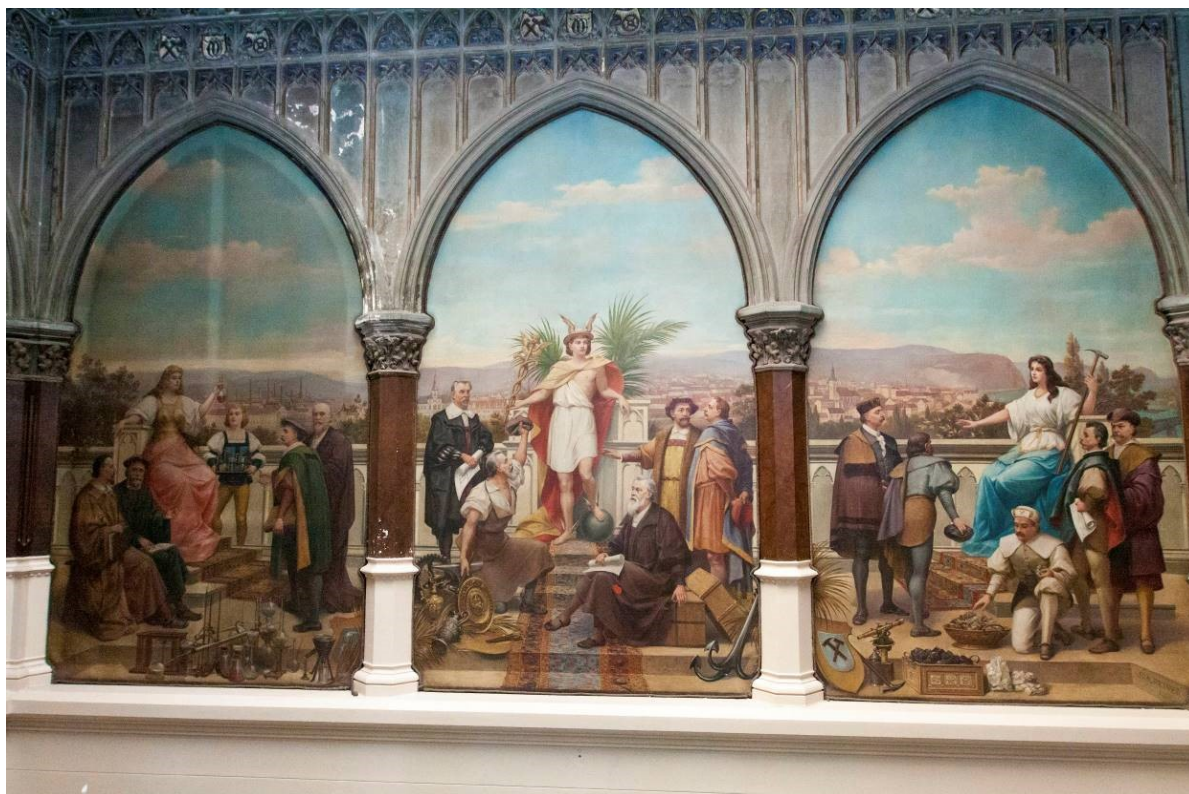
medailonů významných osobností chemie (Justus von Liebig, Hubert Wilhelm Bunsen) nad sloupy schodiště a slepé okno na boční stěně s bustou architekta Langse v tympanonu.

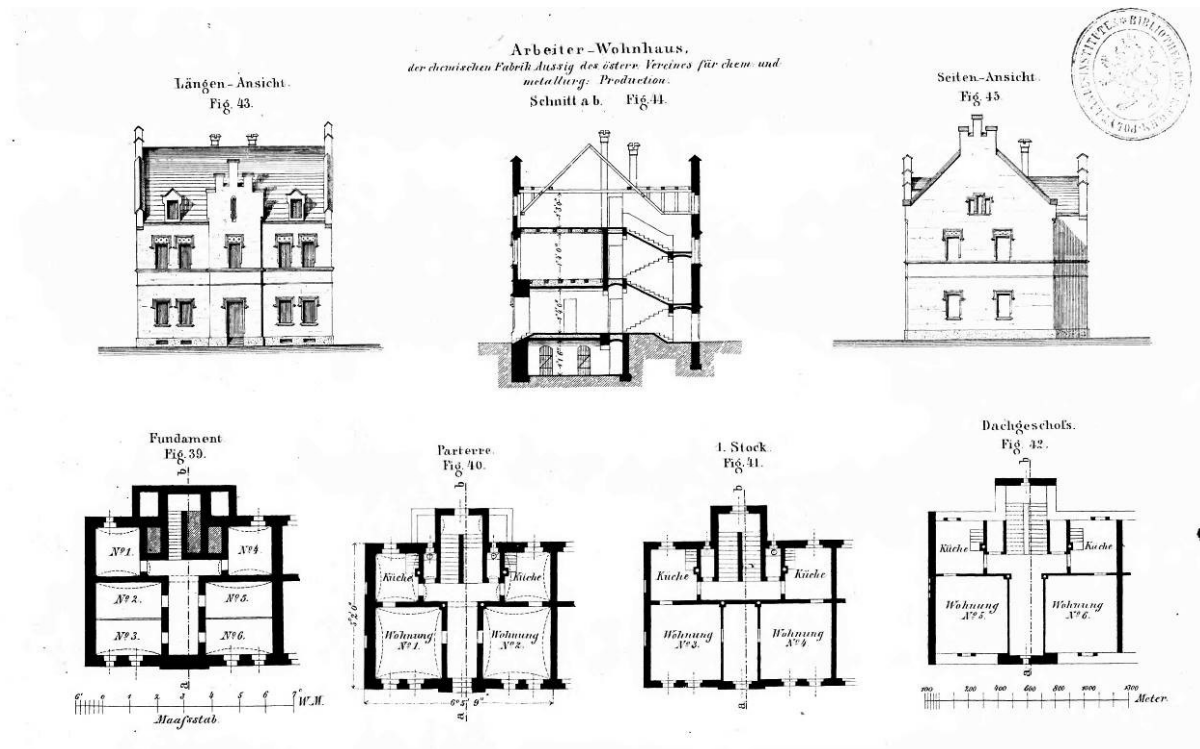
70. Robert Langs. Správní budova Spolku (1895). Výkres boční fasády a půdorys přízemí. Archiv města Ústí nad Labem.

Tématem alegorické malby je ústecký průmysl a obchod. Ústředním motivem triptichu, děleného neogotickou arkádou je bůh obchodu Merkur, jemuž vzdává hold alegorická postava průmyslu, v bočních výjevech se pak objevují alegorické ženské postavy chemie a hornictví, tedy dvou stěžejních odvětví, které stojí za nebývalým rozvojem města. Stafáž tvoří tehdejší správní rada Spolku v kostýmech z 16. století s dalšími osobnostmi, mj. architektem Robertem Langsem. Pozadí pak tvoří pohled na město s továrnou, ve středu s novostavbou správní budovy. V patře se pak nacházel nejnáročnější prostor celé novostavby, zasedací síň s elegantním, takřka filigránským táfováním stěn a záklopovým stropem. Stejně jako v případě schodiště i zde ikonografický koncept výmalby souvisí s činností Spolku. Alegorický průvod „Triumf průmyslu“ vedoucí kolem celého sálu s vyobrazením profesí, spjatých s chemickým průmyslem kráčí k alegorickým postavám Chemie a Hornictví, jimž na jižní stěně sekundují personifikace Rakouska a

Uherska. Autorem výmalby byl i v tom případě Josef Reiner. Zbylá část objektu byla opět vyhrazena administrativě podniku.

71. Správní budova Spolku, nástěnná malba na schodišti do patra. NPÚ, ÚOP v Ústí nad Labem.

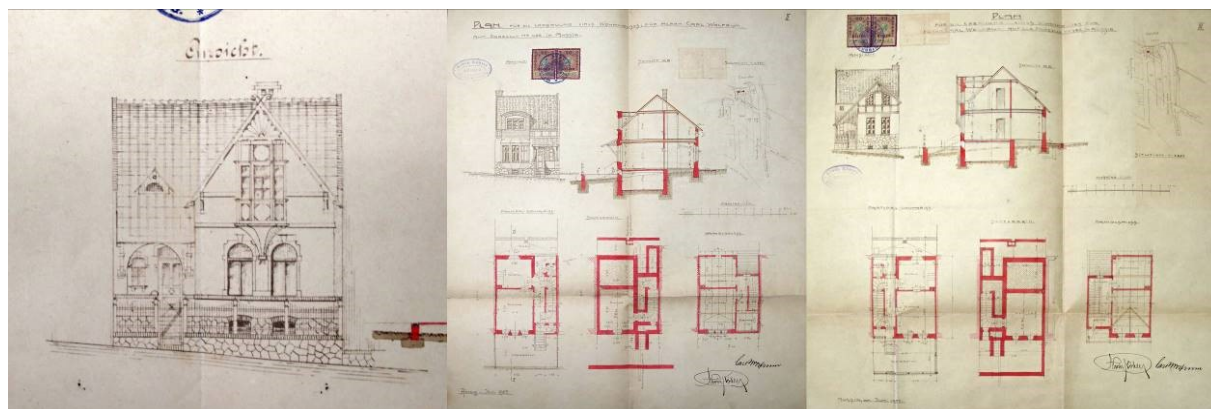

72. Zaměstnanecká kolonie Spolku, typický dům. Technische Blätter 1874.

Mimořádně výstavný administrativní palác s expedicí si pro své potřeby postavila v letech 1898–99 také expozitura Mostecké společnosti pro dobývání uhlí (Brüxer Kohlenbergbaugesellschaft), v níž byl kapitálově zainteresován Ignaz

Petschek, zřízená v souvislosti s přepravou uhlí z nedalekých dolů po železnici a Labi. Autorství velkoryse pojaté budovy patří vídeňskému ateliéru Fellner & Helmer, který je na našem území známý hlavně v souvislosti s divadelní architekturou.²¹⁵ V roce 1912 byl objekt navýšen o další dvě podlaží a zcela zásadní přestavbou, která takřka setřela jeho neoslohový výraz, prošel roku 1939. Dominantou přísně symetrického hlavního průčelí byl mělký rizalit centrální partie, zdůrazněný vysokým řádem a mohutným, průběžným termálním oknem, završený frontonovým štítem, předsazeným před atikou a krytý helmicovou střechou. Po formální stránce zde architekti čerpali z benátské renesance (Sansovino, Palladio), ale také z vídeňské barokní architektury.

Opomenout nemůžeme ani otázku zaměstnaneckého bydlení. Vedle již zmíněného Spolku pro chemickou a hutní výrobu byla na tomto poli činná také firma Wolfrum, která postavila soubor obytných domů v dnešních ulicích Práce a V Nivách. Projekt, datovaný 1905 vypracoval místní stavitel Alwin Köhler. Jednalo se o typizovanou řadovou zástavbu s individuálně pojatými fasádami v duchu anglických cottages.²¹⁶ Dispozičně byly jednotlivé domy řešeny poměrně skromně, v přízemí se nacházela obytná místnost s kuchyní (výjimečně doplněná o komoru) a po bočním schodišti byl přístup do podkroví s druhou obytnou místností a půdou.

73. Alwin Köhler. Kolonie firmy Wolfrum (1905). Projekty malometrážních romantizujících domů s prvky nastupující secese, ovlivněnými anglickými cottages. Archiv města Ústí nad Labem.

Zajímavé je, že nastupující secese se až na výjimky na podobě města prakticky nepodílela a když, tak v symbióze s historizujícími slohy. Čistá florální secese vídeňského ražení se tak uplatňuje prakticky jen v interiérech (Grand Café Post v Teplické ulici, Hotel Parník). Charakteristickou ukázkou tohoto stylového synkretismu, který je pro širší oblast severních Čech typický, je výletní restaurace Větruše, tvořící nepřehlédnutelnou a v obraze města nezastupitelnou dominantu. Ta vznikla na místě starší tvrze, na jejíchž základech vyrostla v roce 1847 první restaurace, provozovaná Johannem Thomasem. Od roku 1851 měl podnik, nazývaný Ferdinandshöhe na počest císaře Ferdinanda I., nového majitele, kterým se stal Akciový spolek Ferdinandova výšina (Aktienverein Ferdinandshöhe).²¹⁷ V roce 1872 restaurace vyhořela a pozemek roku 1890 koupil Ústecký horský spolek (Gebirgsverein Aussig). Spolek již od počátku usiloval o výstavbu nové, reprezentativní budovy, přičemž přetavit toto úsilí do konkrétního kroku se mu podařilo v roce 1896, kdy byla na novostavbu vypsána soutěž. Vítězem se stal ústecký stavitel Alwin Köhler s návrhem „Elbethal“ (Labské údolí) a z dalších účastníků známe ještě Carla Götze, vedoucího ústeckého stavebního úřadu. Köhlerovo vítězství bylo

²¹⁵ WURM-ANKREUZ, Alois. *Architekt Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau*. Wien: Verlag für Technik und Industrie, 1919, s. 123; Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 61, Ústí nad Labem-centrum.

²¹⁶ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složky domů čp. 66, 67, 79, 81, 206 a 207, Ústí nad Labem-centrum.

²¹⁷ *Větruše - Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Statutární město Ústí nad Labem, 2007, s. 4-5; WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt 1922*. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924, s. 110; Aussiger Ferdinandshöhe. *Aussiger Tagblatt*, 27. 11. 1935, s. 3.

v tomto případě zasloužené, neboť Götzeho romantizující a poměrně konzervativní návrh se samostatně stojící vyhlídkovou věží působí značně rozpačitým a těžkopádným dojmem.²¹⁸ Zakládání výletních restaurací souvisí s emancipací měšťanské společnosti, započaté již během osvicenství. V centrech měst dochází k zahušťování zástavby, což částečně kompenzují houfně zakládané veřejné parky, jejichž primárním účelem bylo poskytnout obyvatelům měst místo k rekreaci a zábavě (zahradní restaurace), která byla ovšem často spojena i s poučením v podobě různých arboret, či botanických zahrad. Jedním z nejstarších objektů tohoto typu na našem území je tzv. Zámeček na Letné v Praze ve formách předměstské vily (vila suburbana), stylově vycházející z italsky orientované renesance od Ignáce Ullmanna (1863). Nicméně oblastí, kde se fenomén výletních restaurací projevil nejvýrazněji, a kde se lze setkat s nejhonosnějšími objekty tohoto druhu jsou právě pohraniční oblasti. Zde hrají prim především západočeská lázeňská města (Karlovy Vary, Mariánské Lázně, Františkovy Lázně), za nimiž ovšem nezůstávaly nijak pozadu ani bohatá severočeská průmyslová města (Ústí nad Labem, Liberec, Varnsdorf, Děčín-Podmokly). Společným rysem všech těchto realizací je romantizující pojetí, které do značné míry vyjadřuje dobovou nostalgii po starých časech v dynamické éře průmyslového rozvoje. To je zřejmé např. v téměř „pohádkové“ podobě výletních restaurací v Teplicích (1897, G. Jirsch), Liberci (1900–01, J. Schmitz, J. Schmeissner), na Pastýřské stěně v Děčíně-Podmoklech z roku 1905 (A. Putz, F. Weber) či ve Varnsdorfu (1904–05, A. Möller). Zmíněné stavby byly realizovány jak místními architekty, tak i zahraničními tvůrci a inspiraci čerpali v německých oblastech, kde výletní restaurace doznaly nebývalého rozmachu. K nejhodnotnějším ukázkám patřila zbořená restaurace s vyhlídkovou věží v městském parku ve slezské Vratislavi od Karla Klimma (1897–98), která měla po formální stránce velmi blízko právě k ústecké realizaci. Stylovým východiskem většiny objektů je německá neorenesance, považovaná za německý národní styl, přičemž byla navíc oceňována i značná malebnost, chápaná jako důležitý estetický prvek (mnohdy můžeme mluvit až o chtěné malebnosti), která souvisela s užitím falešného hrázdění, typického pro severočeskou oblast.²¹⁹ Vliv nastupující secese, je zřejmý v malebné skladbě hmot a celkovém romantizujícím pojetí stavby, na hony vzdáleném šablonovitému historismu předchodí dekády, prezentovanému Götzeovým návrhem. Dílo „*německé lásky k domovině*“ bylo slavnostně otevřeno v roce 1897.²²⁰ V přízemí se nacházela otevřená, prostorná hala s lunetovou klenbou, nesenou masivními sloupy. Po stranách se nacházely hostinské prostory, z nichž především „staroněmecká světnice“ (Altdeutsche Stube) odrážela nacionální akcent stavby. V patře se nacházel slavnostní sál s malovaným stropem a velkými posunovacími okny, z nichž byl působivý výhled do údolí Labe. Strany průčelí sálu uzavíraly osmiúhlé arkýře. Poslední podlaží sloužilo k ubytování a mohutná věž byla využívána jako vyhlídka.²²¹ Obdobně koncipovaným příspěvkem na pomezí doznívající historismu a nastupující secese je pak i nerealizovaný projekt hotelu Parník v romantizujících formách od drážďanského ateliéru Lossow & Viehweger.²²²

²¹⁸ Variantní návrh výletní restaurace Větruše. *ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2016-02-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/stavby/karta/nazev/326-variantni-navrh-vyletni-restaurace-vetruse>.

²¹⁹ STIER, Hubert. Die deutsche Renaissance als nationaler Stil und die Grenzen ihrer Anwendung. *Deutsche Bauzeitung* 1884, roč. XVII, s. 426 – 429.

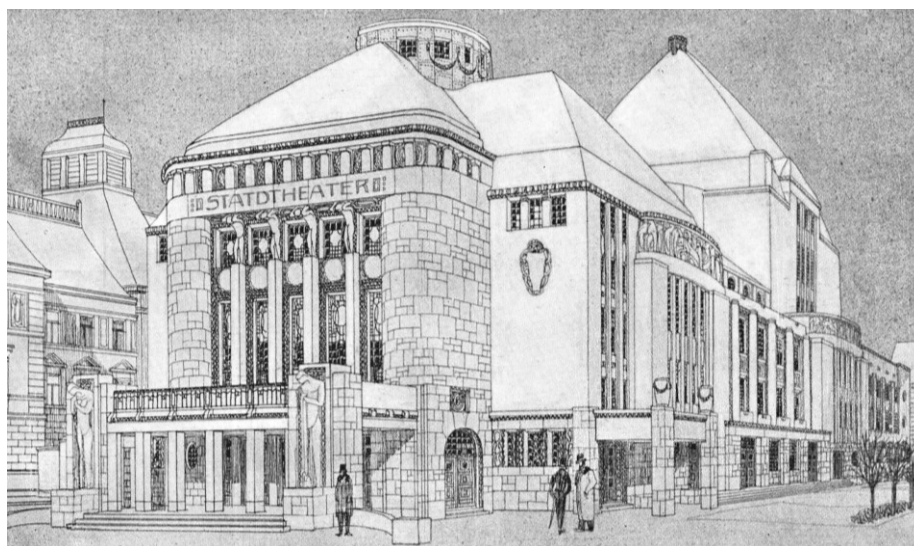
²²⁰ WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt 1922*. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924, s. 111.

²²¹ Ibidem.

²²² Návrh hotelu Parník. *ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2016-02-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/stavby/karta/nazev/339-navrh-hotelu-parnik>.

3.2.2. Interludium: Na prahu nové doby – architektura do konce první světové války

Ústecká architektura po roce 1900 zprvu nijak nevybočovala z mantinelů nastavených předchozími dekadami a tak i v tomto období hrály zpočátku prim historizující slohy. Nicméně se jednalo o období první velké stavební konjunktury, v němž město získalo nový, reprezentativní architektonický háv z veřejných budov, odpovídající jeho významu. Stále silnější je pak i vliv sousedního Saska, který se projevoval jak nepřímo, tak i přímo v rámci angažování saských architektů. I přesto však v tomto období Ústí stálo spíše ve stínu svého největšího „konkurenta“, Liberce. Největším stavebním podnikem prvního decennia 20. století bylo bezesporu zbudování městského divadla v roce 1909, jež mělo odrážet postavení Ústí coby průmyslové metropole severních Čech. Stavba byla vedle města financována místními průmyslníky a na její architektonické řešení byla vypsaná soutěž. Pozemky pro stavbu vybral ještě před samotnou soutěží jeden z pozdějších účastníků, Hermann Helmer.²²³ Obeslalo ji celkem 42 architektů, mj. specialista na divadelní stavby Alexander Graf (autor vítězného návrhu), ateliér Fellner & Helmer (ti zde prakticky zopakovali řešení, aplikované krátce před tím v Jablonci nad Nisou), Friedrich Kick, Karl Heinrich Ried, Franz von Krauss, Rudolf Bitzan či Josef Zasche. Soutěži se poměrně podrobně věnovala i dobová periodika.²²⁴ Specifickému průmyslovému charakteru Ústí a jeho sociální skladbě odpovídaly i podmínky, kde se mj. objevuje požadavek na větší počet levnějších míst k sezení a to i na úkor lóží.²²⁵ Svou roli hrálo také nacionální hledisko, kdy se objevil požadavek na účast architektů pouze německé národnosti.²²⁶ Z dochovaných návrhů nejprogresivněji vynívá projekt Rudolfa Bitzana. Ten se zde představil výrazně monumentální, osově komponovanou budovou, kde dominantním prvkem budovy je jevištní věž a mohutná vstupní část z kyklopského zdiva a s předsazeným elegantním portikem. Ten je po stranách flankován mohutnými mužskými postavami, což je motiv, který Bitzan později zopakoval u krematoria v Liberci.

74. Rudolf Bitzan. Soutěžní návrh na nové divadlo v Ústí nad Labem. *Der Architekt* 1907.

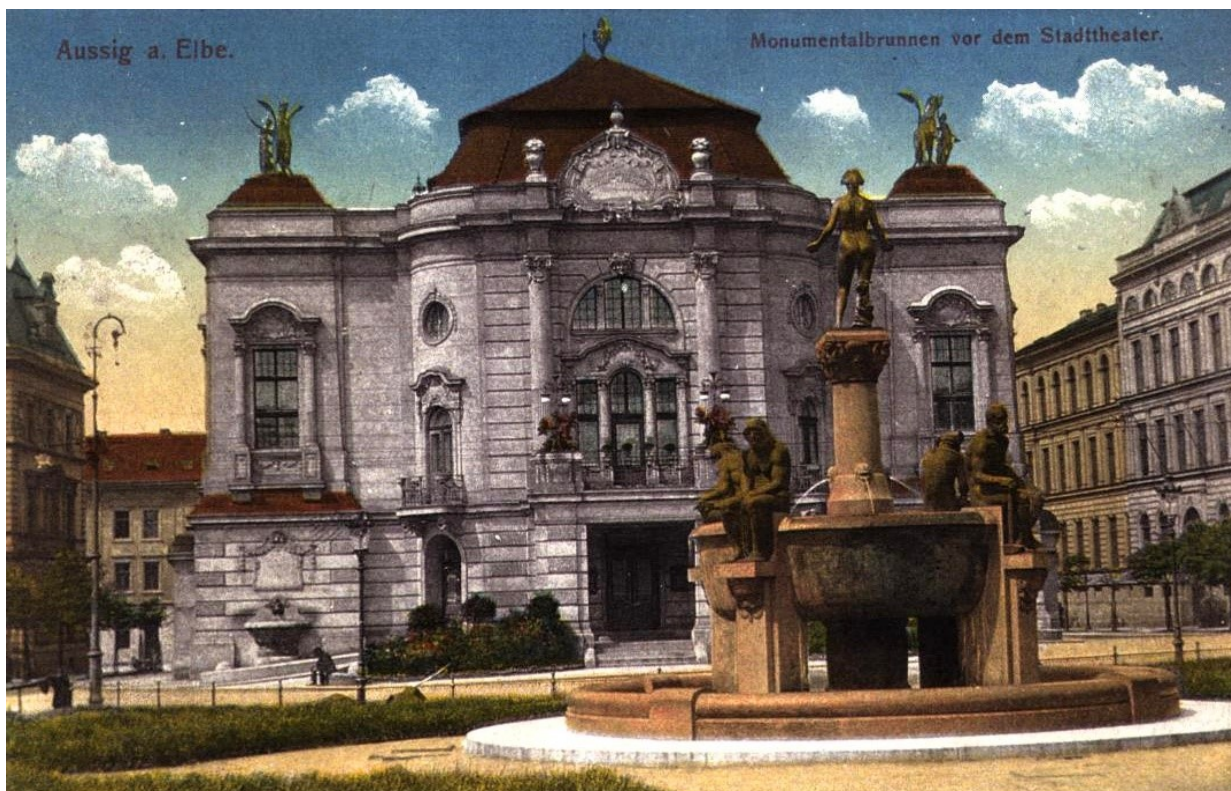
²²³ WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt 1922*. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924, s. 95.

²²⁴ Wettbewerbsentwurf für ein neues Stadttheater in Aussig a. d. E. *Der Architekt (Supplemente)* 1907, roč. XIII, s. 30-32; Der Wettbewerb um den Bau des Theaters in Aussig a. d. Elbe. Architekt Friedrich Kick (III. Preis). *Der Architekt* 1907, roč. XIII, s. 39, tab. 66; Entwurf für ein Theater in Aussig in Böhmen. Architekt Siegfried Kramer in Wien. *Wiener Bauindustrie-Zeitung* 1907, roč. XXIV, č. 36, s. 309-313, tab. 69; Theater in Aussig a. E. *Architektur-Konkurrenzen* 1908, roč. III, č. 6, s. 21-35; Wettbewerbsentwurf für das Stadttheater in Aussig. Architekt Heinrich Ried. *Wiener Bauindustrie-Zeitung* 1911, roč. XXVIII, č. 45, s. 353-355, tab. 85.

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ ŽELEZNÁ, Eva. *Sto let ústeckého divadla: 1909-2009*. Ústí nad Labem: Statutární město Ústí nad Labem, 2009, s. 9.

Volba ovšem nakonec padla na poměrně konvenční neobarokní projekt Alexandra Grafa. Tomu Výbor pro výstavbu divadla (Theater Bau-Ausschuss), v jehož čele stál architekt Carl Rehatschek udělil první cenu, s ohledem na mimořádně zdařilé řešení hlediště.²²⁷ Dalšími porotci byli architekti Otto March z Berlína, Max Loos von Losimfeld z Teplic, stavební rada Friedrich Schachner, Adolf Siegmund, městský inženýr Carl Götze a stavební rada Julius Deininger z Vídně. Doba vzniku divadla se však odrazila v moderním konstrukčním řešení budovy na principu železobetonového skeletu a také v dekorativním rozvrhu fasád, kde se již v detailu objevuje secesní ornamentika. Sám Graf v souvislosti s architektonickým řešením divadla stejně jako v případě své jen o málo starší realizace v Moravské Ostravě mluví o „moderním baroku“ (srov. s „moderním barokním stylem“ Maxe Kühna a Heinricha Fanty). Komunikační řešení, jak poznamenává Jiří Hilmera, vychází z „osvědčených fellner-helmerovských vzorů“ (které ostatně Graf důvěrně znal z doby svého působení v této kanceláři), kdy z oktogonálního vestibulu stoupají diagonální schodiště do prvního pořadí a na galerii je přístup skrze pravouhle zalomená schodiště v postranních věžích.²²⁸ Samotné interiéry jsou pojaty v oblíbeném neobaroku a neorokoku, kombinovaném se secesními prvky. Průmyslový ráz města se odrazil v ikonografii interiérů, zejména v případě nástrojných fresky Edurda Veita v hledišti s alegoriemi podnikání, pilnosti, obchodu, dopravy a průmyslu, které jako novodobé múzy provázejí Apollóna.

75. Alexander Graf. Městské divadlo v Ústí nad Labem (1909), v popředí tzv. Krásná fontána od drážďanského sochaře Selmara Wernera. Archiv autora.

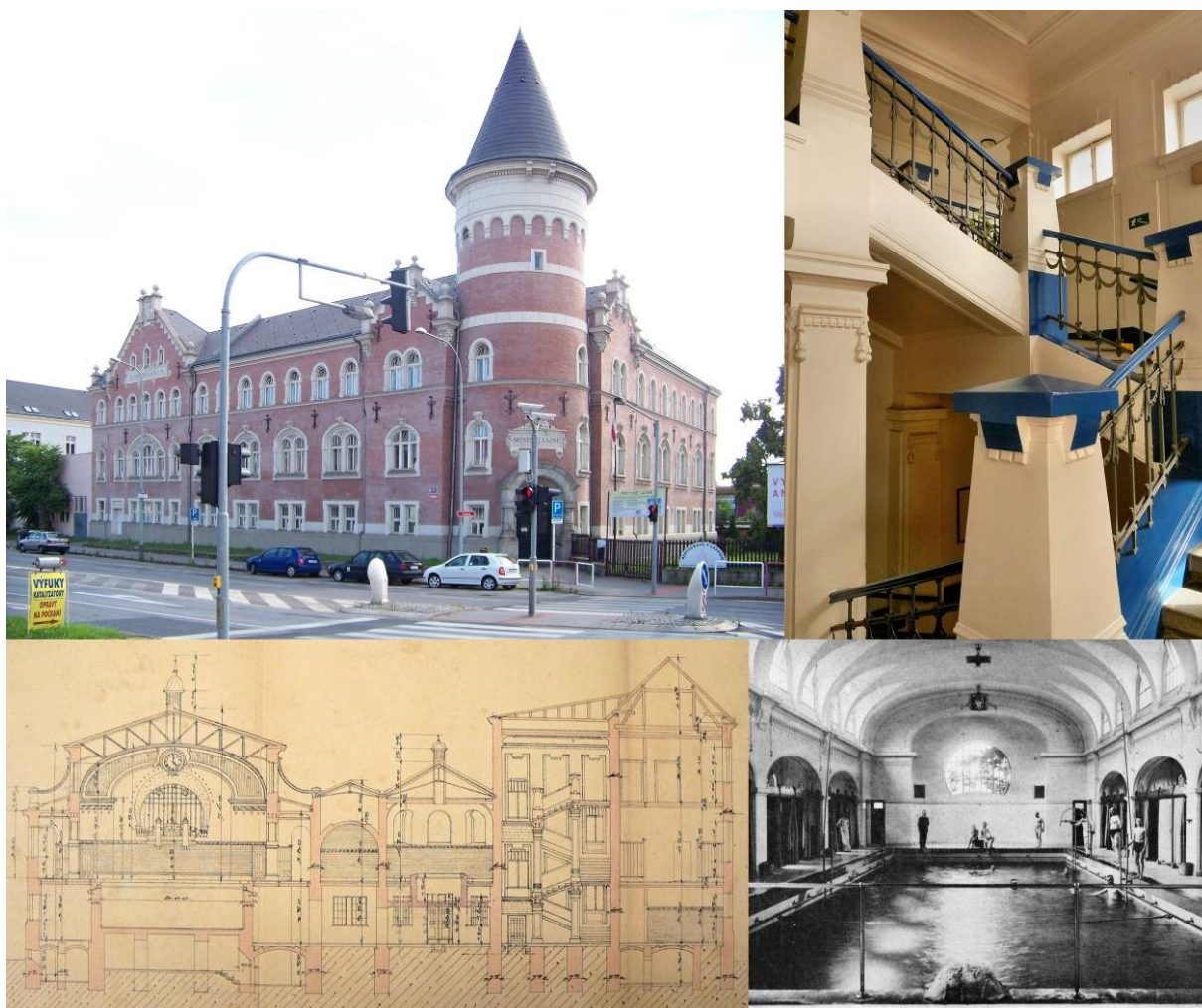
Zhruba ve stejné době byly vybudovány po vzoru Liberce městské halové lázně (1907–08) na základě projektu Petra Paula Branga.²²⁹ O jejich zřízení usilovalo město již od 90. let 19. století a k tomuto účelu věnovala v roce 1898 Ústecká spořitelna 80 000 Korun. Se stavbou se však začalo až v roce 1907 a finančně se na ní kromě obce podílel i

²²⁷ HILMERA, Jiří. *Česká divadelní architektura = Czech theatre architecture*. Praha: Divadelní ústav, 1999, s. 71.

²²⁸ *Ibidem*, s. 72.

²²⁹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1700, Ústí nad Labem-centrum; SVOBODOVÁ, Markéta. Když se led proboří... Lázně, plovárny a bazény v české architektuře 19. a 20. století. In *Umění 2000*, roč. XLVIII, č. 5, s. 353.

Spolek pro chemickou a hutní výrobu spolu s Českou spořitelnou (Böhmische Sparkasse). Oproti libereckému vzoru, který představuje nejvýstavnější budovu svého druhu v českých zemích, se ústecké lázně vyznačují střízlivějším výrazem, který má velmi blízko k takřka souběžně budovanému Německému domu ve slovinském Celje od téhož autora. Konstrukce je stejně jako v případě divadla tvořena železobetonovým skeletem.²³⁰ Dominantou rozložitě budovy je nárožní věž s hlavním vstupem. Decentní fasády z režného zdiva v duchu saské neorenesance využívají nápaditě kontrastu cihelných ploch a kamenných zdobných prvků a okenních šambrán, v nichž se již uplatňuje secesní tvarosloví, patrné v případě maskaronů.

76. P. P. Brang. Městské lázně v Ústí nad Labem, celkový pohled, detail secesního schodiště, řez a historický snímek plavecké haly. Foto autor 2012, Archiv města Ústí nad Labem.

V dispozičním řešení Brang v mírně modifikované podobě uplatnil osvědčený model, užitý již v případě libereckých lázní. Právě v interiérech, hlavně v případě bazénové haly a hlavního schodiště se uplatňuje secese, ovlivněná barokním revivalem. Uvnitř lázní se v přízemí a prvním patře vedle správních místností a strojního zařízení nacházely pánské lázně, 25 kójí s vanami a sprchami, samostatné sprchové lázně, rašelinná lázeň, parní lázeň, sauna s oddechovou a klidovou místností, plovárna a velký plavecký bazén o rozměrech 8 × 20 m. Technickou novinkou bylo odvětrávání za pomoci elektrického fukaru, zajišťujícího cirkulaci vzduchu.

²³⁰ ROTH, Ludwig. Die neuen Badehäuser der Städte Aussig und Teplitz i. B. *Beton und Eisen* 1909, roč. VIII, č. 3, s. 61-62, tab. VII.

Ve druhém patře se nalézaly byty zaměstnanců a nárožní věž ukrývala dva velké vodní rezervoáry.²³¹ Součástí lázeňského areálu byl i drobný parčík.

Z roku 1908 pochází také doposud nejstarší známá práce Josefa Zascheho pro Ústí, expozitura eskomptní banky, která stála v prostoru tzv. Předmostí, zbořená ve 30. letech v souvislosti se stavbou nového mostu přes Labe.²³² Zasche se do podoby Ústí poměrně výrazně zapsal, nicméně souhrou okolností se bohužel nedochovala ani jedna z jeho realizací. Architekt zde již opustil ranou modernu, reprezentovanou Dresslerovou vilou v Jablonci (1906) a Wilfertovou vilou (1904) s paláci Pražské železářské společnosti (1906–07) a Vídeňské bankovní jednoty (společně s A. Neumannem, 1906–08) v Praze, ovlivněnou semperovskou teorií odívání architektury.²³³ Zřejmě poprvé se tak zde objevuje ucelenější recepce pozdního baroka a klasicismu v rámci tzv. reformní architektury, jež se později pro Zascheho tvorbu až do sklonku 20. let 20. století stane symptomatická. Banka pohledově uzavírala tuto část směrem od dnešního Mírového náměstí a fasáda byla v duchu Zascheho typického minimalismu členěná do geometrických polí, odlišených vzájemně strukturou omítky, kde hlavní roli hrála skladba horizontál a vertikál (vysoký řád patra a bosovaný parter). Obdobně byla koncipována i budova České spořitelny na Lidickém náměstí z roku 1912.²³⁴ Prostá fasáda se vyznačovala poměrně monumentálním výrazem, podtržením užitím vysokého řádu v patře a svými klasicizujícími formami i hmotovým řešením vhodně zapadla mezi okolní historizující zástavbu.

77. J. Zasche. Expozitura České spořitelny na Lidickém náměstí na historické pohlednici. Archiv autora.

Jednoznačným vrcholem Zascheho klasicizující tvorby byla pozoruhodná lidová knihovna, tzv. Weinmanneum, rovněž na Lidickém náměstí, zničená během náletů v roce 1945. Velkoryse koncipovaná budova postavená v letech 1910–12

²³¹ WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt 1922*. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924, s. 101-102.

²³² Archiv města Ústí nad Labem, Stavební spisy Ústí n. L. 1806-1963, demolice.

²³³ VYBÍRAL, Jindřich. Německá architektura v Praze v letech 1900-1918. Tvůrci a záměry. In *Umění 2003*, roč. LI, č. 4, s. 316.

²³⁴ Archiv města Ústí nad Labem, Stavební spisy Ústí n. L. 1806-1963, demolice.

patřila ve své době k nejmodernějším a největším stavbám svého druhu v celé monarchii.²³⁵ Hlavním investorem byl místní uhlobaron Eduard Weinmann, který věnoval částku 300 000 Korun a na technicko-provozním řešení novostavby se spolupodílel tehdejší ředitel knihovny Josef Martin.²³⁶ Jednalo se o značně netradiční přístup, inspirovaný praxí ve Spojených státech amerických, který v Evropě nebyl příliš běžný a Martin se s ním seznámil v rámci svých studijních cest.²³⁷ Knihovna se vyznačovala působivou skladbou hmot a „klidnými, ušlechtilými liniemi“.²³⁸ Parter byl rytmizován velkoformátovými půlkruhovými okny a elegantní fasády, členěné pilastry vysokého řádu, vrcholily profilovanými barokizujícími štíty. Po formální stránce tak měla ústecká realizace blízko k souběžně budovanému okresnímu chudobinci v Chomutově, rovněž od Josefa Zascheho.

78. J. Zasche. Okresní chudobinec v Chomutově. Archiv autora.

Autorem působivé sochařské výzdoby v interiérech i exteriérech byl Franz Metzner.²³⁹ V souladu se zaměřením stavby byl i ikonografický program knihovny, jež měla symbolizovat pomyslný „chrám moudrosti“ (Domus Sapientiae). Reliéf jezdce ve štítě pravděpodobně souvisel s postavou kentaura na nároží s terasou a měl zřejmě představovat triumf civilizace nad barbarstvím. Vstupní portál s mohutnými postavami muže a ženy s dítětem, představujícími rodinu, pak měly být zřejmě aluzí na lid (Volksbücherei). Monumentalitu fasád podtrhovaly postavy atlantů mezi okny hlavního sálu. Vedle nesporných architektonických kvalit pak ústecká knihovna disponovala i progresivním konstrukčním řešením na principu železobetonového skeletu a s ocelovým krovem. Ten tvořily příhradové vazníky, na nichž byla zavěšena skořepinová klenba (srov. kostel sv. Máří Magdaleny v Liberci).²⁴⁰ Knihovna obsahující 80 000 svazků byla situována v přízemí východního křídla. V severním křídle se nacházela čítárna se šatnou, čtenářskou halou,

²³⁵ MARTIN, Josef. Volksbücherei und Lesehalle in Aussig. *Deutsche Arbeit* 1913, roč. XII, s. 77.

²³⁶ WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt* 1922. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924, s. 98.

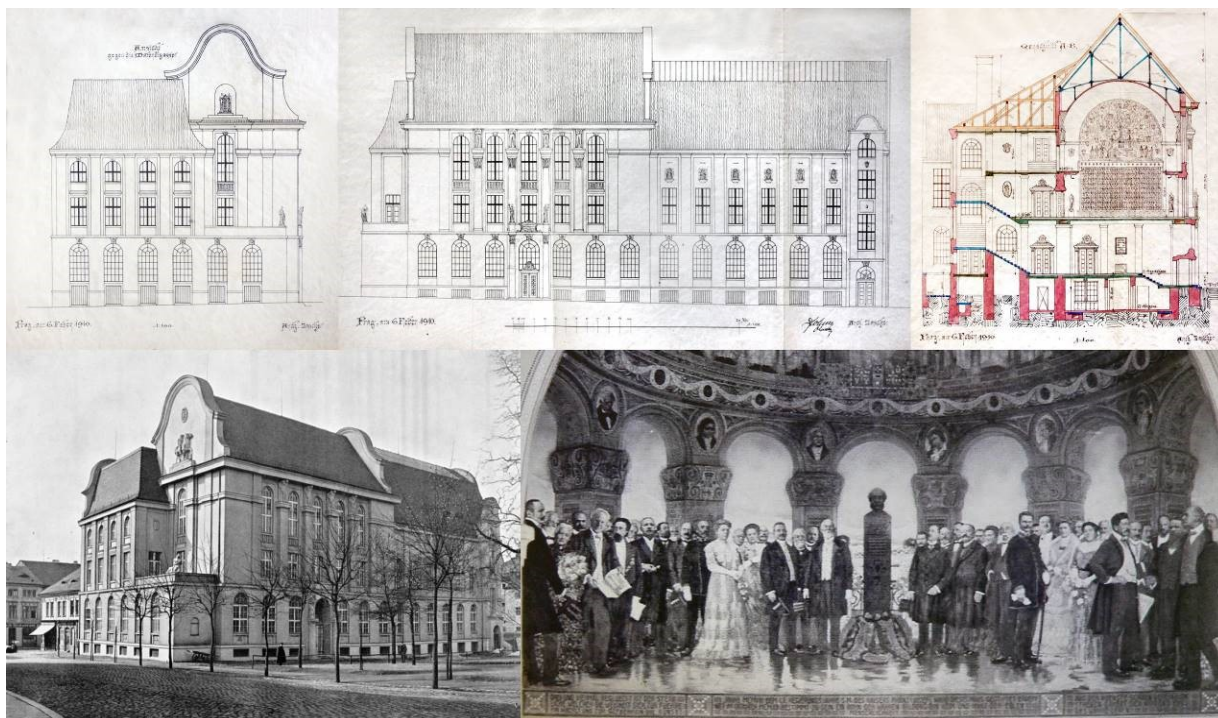
²³⁷ MARTIN, Josef. Volksbücherei und Lesehalle in Aussig. *Deutsche Arbeit* 1913, roč. XII, s. 81.

²³⁸ Ibidem.

²³⁹ Jak poznamenává Jan Mohr, v pojetí postav je patrný vliv právě dokončovaného pozoruhodného pomníku Bitvy národů v Lipsku, který představuje Metznerovo vrcholné dílo. MOHR, Jan. *Franz Metzner: socha a architektura mezi secesí a monumentem*. Liberec: Severočeské muzeum v Liberci, 2006, s. 87-88.

²⁴⁰ Archiv města Ústí nad Labem, Stavební spisy Ústí n. L. 1806-1963, demolice.

časopiseckým oddělením a studijní místností. První patro bylo vyhrazeno pro velký a malý přednáškový a koncertní sál s kapacitou 500 a 180 osob a obchodní společnost. Ve druhém patře se nalézaly výstavní prostory umělecké galerie, využívané místní pobočkou Metznerbundu.

79. J. Zasche. Tzv. Weinmannium. Původní projekt z roku 1910, na řezu je zřejmé progresivní konstrukční řešení se skořepinovou klenbou, zavěšenou na ocelovém krovu. Dole celkový pohled a freska Karla Krattnera s významnými osobnostmi německé kultury v Čechách. Archiv města Ústí nad Labem, Deutsche Arbeit 1913, ŠPAČEK 2008.

Ideový středobod celé stavby tvořil velký sál, krytý mohutnou, valenou skořepinovou klenbou, nesenou celkem 12 mohutnými karyatidami. Na čestném místě vedle vstupu do sálu se nacházela busta donátora, Eduarda Jakoba Weinmanna. Nad jevištěm pak byla situována rozměrná freska Karla Krattnera, zobrazující významné osobnosti německé kultury v Čechách a v centrální části kolem busty císaře Františka Josefa I. městskou reprezentaci, která se podílela na stavbě.²⁴¹ Díky koncentraci honosných veřejných budov se tak Lidické náměstí pozvolna stalo hlavním městským prostorem, čemuž přispěla i jeho parková úprava s tzv. Krásnou fontánou (Der Schöne Brunnen), kterou daroval v městu v roce 1911 Ludwig Wolfrum. Jejím autorem byl drážďanský sochař Selmar Werner. Středem kompozice byla personifikace Labe v podobě ženské postavy na sloupu, u jejíchž nohou sedělo dítě, představující řeku Bílinu. Na okraji nádrže seděly čtyři bronzové postavy, symbolizující plavbu lodí, obchod, hornictví a průmysl, tedy obory, které stály za prosperitou města.²⁴²

Velký rozvoj zaznamenalo také školství, přičemž nové školní budovy se začaly koncentrovat zejména v rezidenční oblasti na Klíši. Jednou z prvních byla Státní živnostenská škola, postavená v letech 1908–10 na základě projektu

²⁴¹ Mezi vyobrazenými osobnostmi bychom našli ústeckého lékaře a komunálního politika Alexandra Mariana, starostu Ohnsorga, Eduarda Jakoba Weinmanna s manželkou, prokuristu firmy Richarda Lederera, Josefa Martina, Marii Kindermannovou, předsedkyni Společnosti pro lidovou jídelnu, průmyslníka Carla Friedricha Wolfruma, poslance říšské rady Rudolfa Longmana von Auen, poslance zemského sněmu Augusta Hackela, germanistu Augusta Saera, básničku Marii Ebner-Eschenbach, spisovatele Antona Ohorna a Petera Roseggera, autora Fresky Karla Krattnera či architekta knihovny, Josefa Zascheho. KAISEROVÁ, Kristina. *Karel Klostermann a Alexander Marian: Plzeň - Ústí nad Labem na přelomu 19. a 20. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 1997, s. 84; ŠPAČEK, Petr. *Tak to bylo v Ústí: Ústí nad Labem - město, Krásné Březno a Klíše na starých pohlednicích a fotografiích*. Ústí nad Labem: Statutární město Ústí nad Labem, 2008, s. 139.

²⁴² WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt 1922*. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924, s. 114.

Maxe Loose von Losimfeldt k výročí 60 let vlády vlády Františka Josefa I. Rozsáhlý areál zahrnuje vedle školní budovy také vilu ředitele a dílny. Architektonické pojetí jednotlivých, poměrně těžkopádných objektů však nevybočuje z obvyklého konzervativního pojetí, v němž se mísí doznívající historismus se secesí. Obdobně koncipovaná, ale mnohem zajímavější je sousední Státní reálná škola, postavená v roce 1912 autorem ústeckého divadla, Alexandrem Grafem.²⁴³ Ten zde v intencích své elegantní, barokizující tvorby, oživené secesní ornamentikou, navrhl symetricky komponovanou budovu s takřka zámecky koncipovaným, předsazeným schodištěm s mohutným vstupem, flankovaným čtveřicí dórských sloupů, kontrastujících s filigránskou výzdobou fasád. Na hlavní budovu navazují dvě menší boční křídla, jedno tvořené vilou ředitele a druhé, v patře s velkoformátovými půlkruhovými okny, obsahující původně slavnostní sál. Nejzdařilejší realizaci v této oblasti představuje Německá slepecká škola v dnešní Štefánikově ulici, za níž stojí v Praze působící architekt Adolf Foehr.²⁴⁴ Inicátorem stavby z roku 1913 byl bývalý ředitel Klárova slepeckého ústavu v Praze Emil Wagner a finančně se na ní podíleli významní průmyslníci v čele s Eduardem Weinmannem, Ignatzem Petschkem či Karlem Dittrichem z Krásné Lípy, pozemek pak věnovalo město.²⁴⁵ Foehr novostavbě vtiskl abstrahované, lapidární formy s monumentálním výrazem a pro svou tvorbu typické prvky (trojitá úzká okna, arkýře podepřené ozdobnými konzolami a mansardové baldachýny nad vstupy, arkýři a rizality). Prosté, kubické fasády pak oživil variacemi historizujících motivů, stejně jako v případě o málo starší administrativní budovy Pražských akciových strojíren na Smíchově.²⁴⁶

80. A. Foehr. Slepecká škola na historické pohlednici. Archiv autora.

Zapomenout také nesmíme na další velkou oblast, reprezentovanou zdravotnickými zařízeními, ve které Ústí vzhledem ke svému průmyslovému charakteru hrálo na severu Čech prim a v níž se významně angažovali místní průmyslníci,

²⁴³ PÁRAL, Matěj. Karta Státní reálná škola, obsažená ve výstupu *Plošného průzkumu, zhodnocení a dokumentace architektonického kulturního dědictví 19. a 20. století za rok 2008*, uloženo v evidenčních sbírkách NPÚ ÚOP v Ústí nad Labem.

²⁴⁴ *Bauten und Entwürfe, Baurat Adolf Foehr*, Praha: [s. n.] 1925, nepag.

²⁴⁵ WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt 1922*. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924, s. 89.

²⁴⁶ *Bauten und Entwürfe aus fünfundzwanzig Jahren, Baurat Adolf Foehr*. Praha: Adolf Foehr, 1934, nepag.

zejm. Petschkové a Weinmannové. Ti stojí za plicním sanatoriem v nedalekých Ryjicích (1906, arch. Anton Kunert), ozdravovnou pro tuberkulózní pacienty v Bukově (1908, arch. Arpád Mogyorosy, zbořeno 2007) a plicním sanatoriem rovněž v Bukově (1916–20).²⁴⁷ S ohledem na svou funkci byly tyto objekty situovány na odlehlejších svazích nad městem, poskytujících dostatek slunečního světla a čerstvý vzduch. Z těchto spíše konzervativněji laděných areálů je po architektonické stránce nejprogresivnější Weinmannovo plicní sanatorium od Ernsta Kroba, postavené v duchu reformní architektury, které patřilo k nejmodernějším zařízením svého druhu u nás. Mohutná stavba tvoří dominantu návrší Na kabátě. Fasády jsou rytmizovány pilastry vzbuzujícími dojem vysokého řádu. Působivým prvkem byly zaoblené předsazené terasy, které měly takřka expresionistický ráz.

Razantní nárůst počtu obyvatel si vyžádal také stavbu nových sakrálních objektů, neboť město sice disponovalo dvěma katolickými kostely, ale žádným evangelickým a ve Střekově resp. Novosedlicích a Kramolech nebyl dokonce kostel žádný. Ústečtí evangelíci v čele s Carlem Georgem Wolfrumem využívali od roku 1865 skromnou modlitebnu v dnešní Brněnské ulici.²⁴⁸ Ta již na přelomu století ovšem nedostačovala potřebám stále se rozrůstajícího sboru a tak bylo přikročeno za účasti movitých členů ke stavbě nového kostela. Značný význam na posílení evangelické církve mělo také hnutí *Los von Rom* (Pryč od Říma), rozšířené od konce 19. století zejm. v pohraničních oblastech s německy hovořící majoritou.²⁴⁹ Důležitým prvkem, který zásadně ovlivnil podobu evangelických kostelů, byl také požadavek na reprezentaci, rezonující právě v bohatých průmyslových oblastech s movitými členy sboru. „*Stavby chrámové byly většinou především věci representace... Nebylo protestantského uvědomění, příkladů a tužeb. Staví sobě chrámy, jež jsou téměř všechny docela katolické a fašadově demonstrativní, dekoračních forem, jež by vyslovovaly nehlučněji hrdého a pyšného ducha representace. Styl a hodnota architektury cení se počtem a plastických efektem sloupů, pilastrů, věží a věžiček a říms; krásou je množství, bohatost motivů, přilepků*“, konstatuje architekt a teoretik architektury Emil Edgar.²⁵⁰ Pozemek věnoval ředitel Spolku Max Schaffner a samotnou stavbu finančně podpořil vedle Carla, Ludwiga a Otty Wolfruma a pozdějšího starosty Bornemanna také evangelický podpůrný spolek Gustava Adolfa.²⁵¹ Na nový kostel byla v roce 1902 vypsána soutěž, v níž uspěl specialista na církevní stavby, v Lipsku usazený Julius Zeissig.²⁵² Ten ve ztvárnění svých kostelů zpočátku striktně dodržoval tzv. Eisenašské regulativy, jež vzešly z evangelické církevní konference v Eisenachu (1861) a které jako nejvhodnější formy pro evangelické chrámy označily románský sloh a gotiku (což se odrazilo i na podobě ústeckého kostela).²⁵³ Po roce 1900 pak do jeho tvorby začíná více pronikat secesní tvarosloví. Z architektonických dalších staveb na našem území můžeme

²⁴⁷ Das Genesungsheim in Reindlitz bei Aussig a. d. Elbe. *Wiener Bauindustrie-Zeitung* 1907, roč. XXIV, č. 49, s. 415-418; Das Genesungsheim der Zentralbruderlade für Nordwestböhmen in Reindlitz bei Aussig a. d. Elbe. *Der Bautechniker* 1907, roč. XXVII, č. 27, s. 521-522; Genesungsheim für Lungenkranke am Spiegelsberge bei Aussig a. d. Elbe. *Wiener Bauindustrie-Zeitung* 1909, roč. XXVI, č. 24, s. 197-201.

²⁴⁸ OKURKA, Tomáš. *Sto let chrámu apoštola Pavla v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2006, s. 9-10.

²⁴⁹ Cílem tohoto silně nacionalistického hnutí, jež vzniklo v okruhu rakouského nacionálního politika a antisemity Georga von Schönerera, byl odklon od římskokatolické církve, chápané jako protiněmecké a naopak přestoupení co největšího počtu českých Němců k církvi evangelické, považované za ochránkyni národních zájmů. Velmi rozšířené bylo hnutí právě v severozápadních Čechách, s ohnisky v Chabařovicích, Hrobu a Teplicích, což ostatně dokládá i pozoruhodný, částečně dochovaný severočeský soubor evangelických kostelů od drážďanské kanceláře Schilling & Gräbner. KAISEROVÁ, Kristina. *Konfesiční myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve stráni, 2003, s. 83-103.

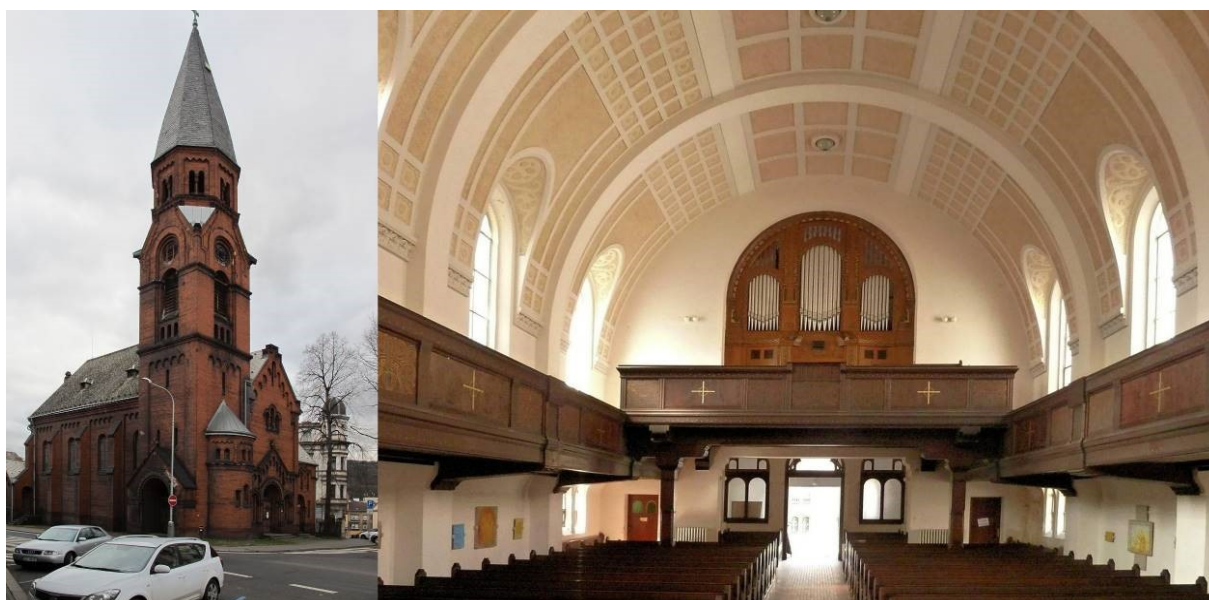
²⁵⁰ EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha-Karlín: Emil Šolc, 1912, s. 66.

²⁵¹ Spolek byl založen 1832 a jeho hlavním cílem bylo podporovat evangelické obce v diaspoře. KAISEROVÁ, Kristina. *Konfesiční myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve stráni, 2003, s. 80.

²⁵² OKURKA, Tomáš. *Sto let chrámu apoštola Pavla v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2006, s. 13.

²⁵³ HERBST, Wolfgang. *Evangelischer Gottesdienst: Quellen zu seiner Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992, s. 209; ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Stodola i chrám. Německé kostely v severních Čechách. In JAKUBEC, Ondřej, NOKKALA MILTOVÁ, Radka, ed. *Umění a politika: sborník 4. sjezdu historiků umění: Brno, 13.-14. září 2012*. Brno: Barrister & Principal, 2013, s. 153-172.

jmenovat evangelický hospic v Karlových Varech (1897–99)²⁵⁴ a evangelické kostely v Karlových Varech (1893–94, přestavba), Nejdku (1903–04) s atypicky zdvojenou střechou věže, Chodově (1905–06) a Sokolově (1903–04), který má svým pojetím blízko právě k ústecké realizaci.²⁵⁵ Samotná stavba byla dokončena pod vedením Alwina Köhlera (rovněž člena sboru) v roce 1906, kdy proběhlo slavnostní vysvěcení. Kostel Apoštola Pavla je jednodílní stavbou, zakončenou apsidou v závěru, k němuž přiléhá z každé strany sakristie. Dominantou kostela je nárožní věž s apsidou při západním průčelí, zakončená oktogonální částí, krytou jehlancovou střechou. Důležitá je rovněž urbanistická situace, neboť kostel pohledově uzavírá „milionářskou“ ulici Winstona Churchilla směrem ke středu města.

81. J. Zeissig. Evangelický kostel apoštola Pavla. Celkový pohled a interiér směrem od oltáře s moderní prefabrikovanou valenou betonovou klenbou systému Visintini. Foto autor 2013.

Architektonický výraz je v souladu s Zeissigovým historizujícím pojetím sakrální architektury neorománský, nicméně s nepřehlédnutelnými vlivy secese. Důležitý estetický prvek představuje režné zdivo fasád, jež se „svou hezkou červení dobře odráží od šedi sousedních staveb“, na němž se uplatňují vedle románského tvarosloví (obloučkový vlys, zubořez) také vegetabilní vlysy z tvarovek, které již mají secesní výraz.²⁵⁶ Interiéřům i přes historizující reminiscence dominuje secese. Loď je zaklenutá valenou klenbou s lunetami nad okny, pojednanou geometrizujícím rastrovým dekorem, v lunetách, poprsí galerií, lavicích a na kazatelně se objevuje variace na vegetabilní dekor exteriéru, který se původně uplatňoval i v nedochované dekorativní výmalbě kněžiště.²⁵⁷ Ve stejném duchu je i kování dveří a výzdoba původních litinových radiátorů. Vedle svých nesporných architektonických kvalit je kostel zajímavý i svým progresivním technickým a konstrukčním řešením. Nejenže byl kompletně elektrifikován a vybaven parním topením, ale technický unikát představuje prefabrikovaná betonová klenba systému Visintini, užívaného v případě mostních konstrukcí. S její montáží se začalo v roce 1904 a skládá se ze třech klenebních nosníků o rozpětí 12,4 metru. Principem je mírně předpjatá příhradová konstrukce ze dvou dílů, spojená ve vrcholu klenby. Mezi nosníky se následně vkládaly subtilní,

²⁵⁴ Evangelisches Hospiz in Karlsbad. Architekt Julius Zeissig in Leipzig. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1909, roč. XXVI, č. 52, tab. 96.

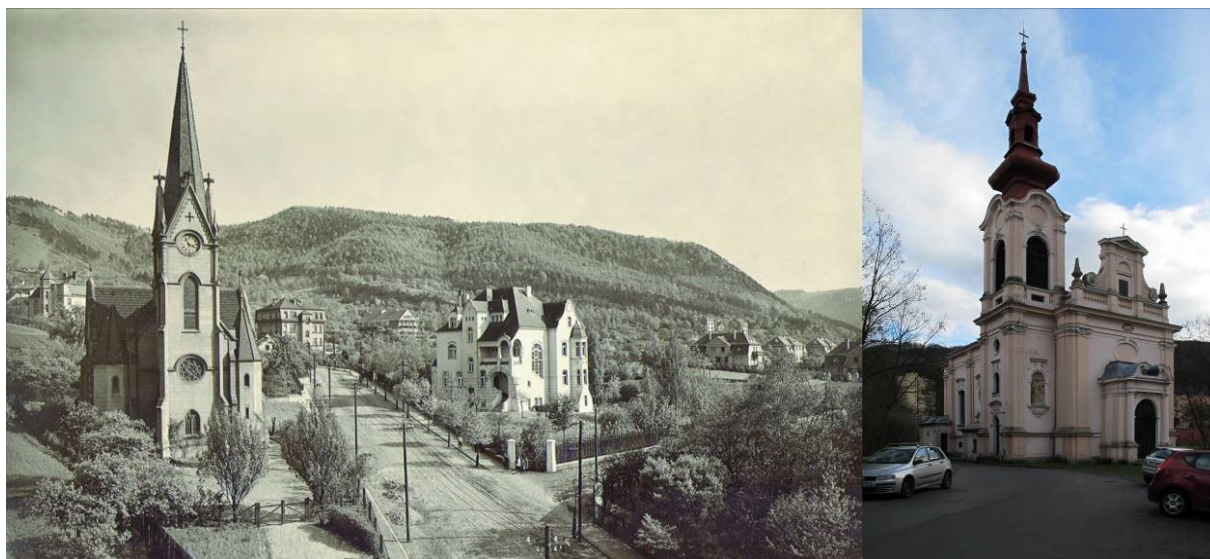
²⁵⁵ HORVÁTHOVÁ, Jana, RUND, Michael, ZEMAN, Lubomír. Architekti a stavitelé hovořící německým jazykem v severozápadních Čechách. In *Sborník muzea Karlovarského kraje 2012*, Cheb: Krajské muzeum Karlovarského kraje, 2012, s. 349.

²⁵⁶ WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt 1922*. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924, s. 90.

²⁵⁷ Na první pohled je zde nápadná podobnost s obdobně pojatým interiérem jen o málo staršího kostela v Lipsku-Connewitz, jehož řešení tak Zeissig v Ústí nad Labem prakticky zopakoval.

rovněž prefabrikované železobetonové trámy, jež vytvořily finální klenbu.²⁵⁸ Spolu s kostely Paula Gerhardta v Lipsku-Connewitz (1898–1900) a v Lausche (1911) můžeme označit ústeckou stavbu za jeden z vrcholů Zeissigovy sakrální architektury, přičemž se jedná zřejmě o první užití prefabrikovaného železobetonu na sakrální stavbě.²⁵⁹

Oba střežkovské kostely, evangelický (1901, zbořeno 1966) a katolický (1903), vznikly ještě před ústeckým. Jako první byl postaven evangelický kostel na základě projektu stavitele Alwina Köhlera, neboť finančně se na něm podílela rodina Schichtů, která také věnovala pozemek na stavbu. Třebaže po architektonické stránce se jednalo o poměrně konvenční, nepříliš nápaditý neogotický objekt, i zde se objevuje moderní konstrukční řešení, neboť novostavba představovala první sakrální stavbu z dusaného betonu na našem území. Mimo to pak ani zde nechybělo vytápění, tentokrát horkovzdušné, poskytující věřícím v zimních měsících tepelný komfort.²⁶⁰

82. Střežkovské kostely. Neogotický evangelický kostel od Alwina Köhlera na historickém snímku. Vedle jedna z několika rodinných vil rozvětvené rodiny Schichtů. Neobarokní katolický kostel, arch. Max Loos von Losimfeldt. Archiv NPÚ, ÚOP v Ústí nad Labem, foto autor 2016.

Nedaleký katolický kostel Nejsvětější Trojice vznikl jako reakce na vzrůstající se hnutí Los von Rom, jímž byly Kramoly a Novosedlice „silně sužovány“, jak uvádí devoční obrázek, vydaný na podporu stavby nového chrámu.²⁶¹ Žádost o povolení stavby podal nově ustanovený výbor pro stavbu kostela v roce 1899 a základní kámen byl položen v roce 1901. O dva roky proběhlo slavnostní vysvěcení za účasti významných osobností Ústí i Střekova, mj. starosty Ohnsorga, majitele Střekova a štědrého donátora, Marie Zdeňka Vinzence Kašpara Lobkowicze, starosty Kramol Ignaze Babinského a architekta.²⁶² Projekt vypracoval Max Loos von Losimfeldt, který zvolil elegantní neobarokní formy, které měly být zřejmě odkazem na protireformační hnutí, symbolizující boj katolické církve vůči evangelíkům a také vyjádřením rakouského patriotizmu.²⁶³ Tomu odpovídá i ikonografie hlavního průčelí, kde se nad vstupem

²⁵⁸ Ein Kirchengewölbe aus Visintiniträgem. *Deutsche Bauzeitung. Mitteilungen über Zement-, Beton- und Eisenbetonbau* 1905, roč. II, č. 19, s. 75-76.

²⁵⁹ KRSEK, Martin. Počátky betonového stavitelství na Ústecku. In *Průmyslové dědictví Ústeckého kraje - mapování a revitalizace*. Praha: ČVUT, 2008, s. 49-50.

²⁶⁰ Die evangelische Kirche in Obersiedlitz. *Der Bautechniker* 1901, roč. XXI, č. 11, s. 233-235.

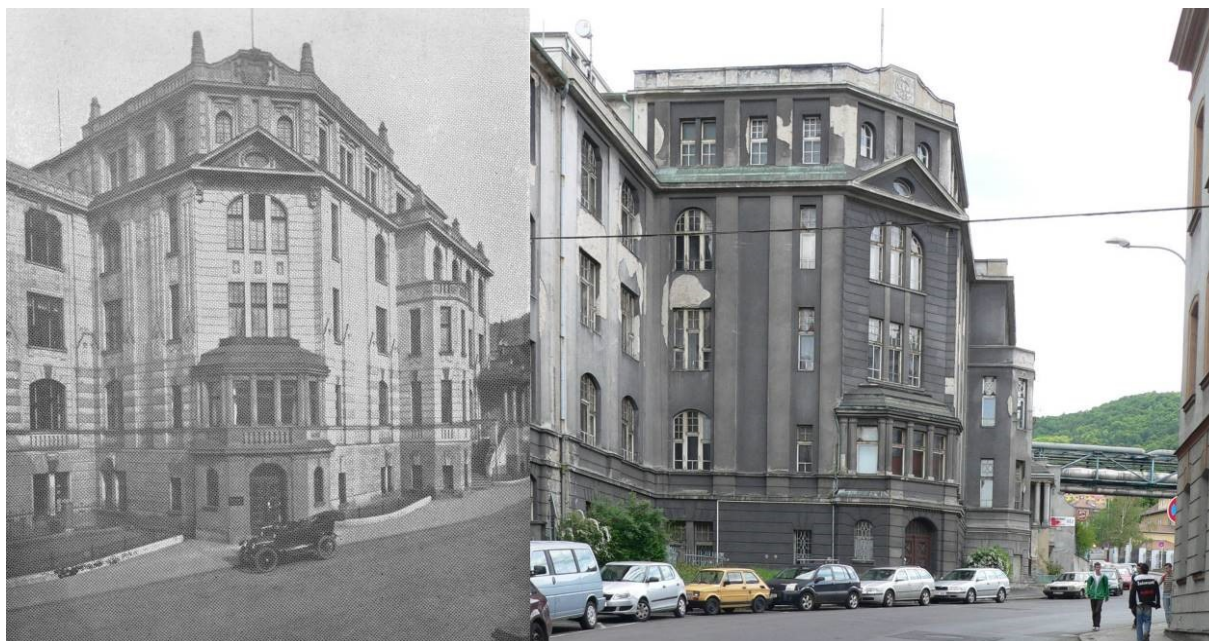
²⁶¹ KRÁLOVÁ, Iva. *Sto let kostela Nejsvětější Trojice ve Střekově: 1.6.1903-1.6.2003*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem a Římskokatolická farnost Ústí n.L.-Střekov, 2003, s. 1; KAISEROVÁ, Kristina. *Konfesionální myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve stráni, 2003, s. 140.

²⁶² Ibidem, s. 8.

²⁶³ Jistým protipólem Hnutí Los von Rom byl katolický spolek sv. Bonifáce (1849), který mj. organizoval sbírky na stavbu katolických kostelů v místech, kde nedávno vznikl evangelický kostel, jako v případě Novosedlic. Stavbu kostelů paralelně podporoval i Katolický

nacházela socha Krista a v nice je postava sv. Petra, jeden ze symbolů protireformace. V architektonickém řešení exteriérů se projevuje eklektický přístup, kdy se objevuje vedle sebe raně (štíť) i vrcholně barokní tvarosloví a celkově je zde patrná inspirace pozdním dílem Kiliána Ignáce Dietzenhofera (patro věže, edikula hlavního vstupu).²⁶⁴ Tento programový návrat k tradici, byl charakteristickým rysem dobových katolických kostelů, jež je měl na první pohled odlišit od evangelických chrámů.

Odlíšná situace panovala u ústecké židovské obce. Ta na rozdíl od Liberce, Jablonce nad Nisou, Plzně či Teplic využívala poměrně střídmou a prostou synagogu, postavenou v roce 1880 na základě projektu Alwina Köhlera, třebaže mezi jejími členy byli osobnosti jako Ignaz Petschek či Eduard Weinmann.²⁶⁵ Ze střekovských, resp. kramolských novostaveb před první světovou válkou je třeba ještě zmínit neobarokní novostavbu obecního úřadu v Žukovově ulici od neznámého autora a novou správní budovu Schichtových závodů (1911), jež dodnes představuje jednu z dominant Střekova. Firma, změněná v roce 1906 na akciovou společnost, zažívala nebývalý rozmach, kdy se stává největším a nejmodernějším podnikem svého druhu v Evropě, neboť již v roce 1911 byla uvedena do provozu ztužovna tuků, první v kontinentální Evropě a teprve čtvrtá ve světě.²⁶⁶ Projekt nové administrativy vypracovala ústecká stavební firma Alwin Köhler & Co., která zde zvolila monumentální neoklasicistní formy, kombinované s prvky geometrické secese, jež nenásilně navázaly na starší secesní správní budovu, postavenou konsorciem Friedrich, Herlt & Glaser, působícím v Děčíně-Podmoklech a Litoměřicích.²⁶⁷ Nejpoutavější část průčelí představuje bosovaná vstupní partie završená trojúhelným tympanonem, která podtrhuje spolu s pilastry vysokého řádu jeho monumentální výraz. Technickou zajímavostí byl jeden z nejstarších oběžných výtahů (páternosterů) u nás, dodaný lipskou firmou Unruh & Liebig.²⁶⁸

83. A. Köhler. Nová správní budova Schichtových závodů. KÖHLER 1932, foto autor 2016.

centrální spolek pro stavbu kostelů v severních Čechách, založený 1901 v Litoměřicích, jehož přičiněním došlo např. k výstavbě kostela sv. Karla Boromejského ve Varnsdorfu. Ibidem, s. 143.

²⁶⁴ Za laskavou informaci děkuji Petru Mandazievovi.

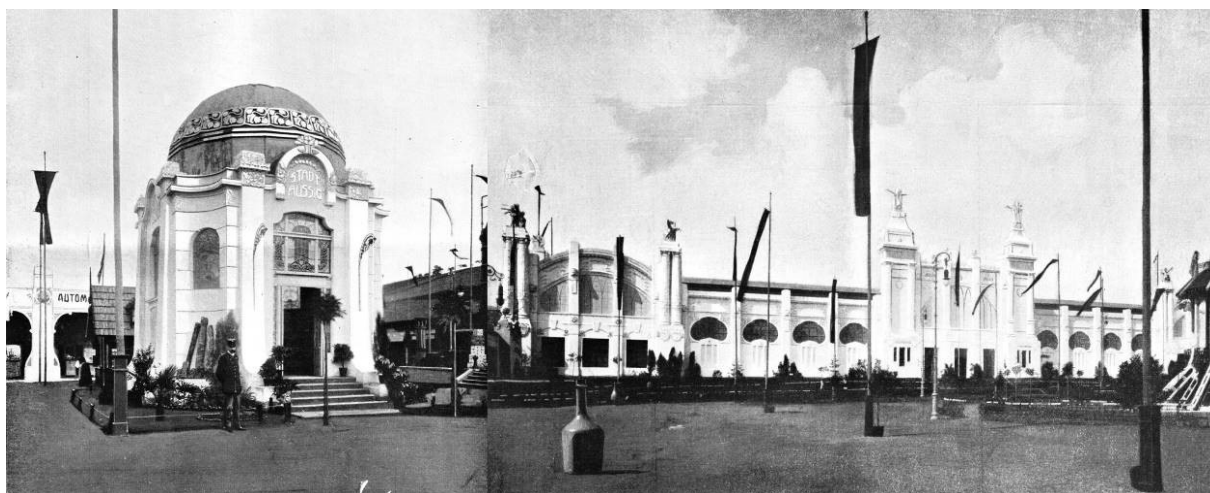
²⁶⁵ FEDOROVÍČ, Tomáš, KAISER, Vladimír. *Historie židovské komunity v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2005, s. 5 a 36-38.

²⁶⁶ PÍŠA, Rudolf. S jelenem ve znaku. *Věstník MCP* 2011, ročník IV., číslo 9, nepag.

²⁶⁷ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 100, Ústí nad Labem-Střekov.

²⁶⁸ Ibidem.

Co se týče obytné architektury, řadová zástavba vnitřního města byla stále ve znamení nepříliš nápadité eklektické architektury, na jejíž fasády nesměle pronikal secesní dekor. Charakteristickým rysem této činžovní zástavby byla „chtěná malebnost“, kterou ostře kritizoval historik umění Vojtěch Birnbaum ve své stati *O malebnosti v architektuře* (1919).²⁶⁹ Obdobná byla i stavební produkce v oblasti individuálního bydlení, která se rovněž vyznačovala poměrně konzervativním pojetím. Novum oproti předchozím dekádám však představovala inspirace anglickou obytnou architekturou tzv. *Cottage Style*, ovlivněná hnutím Arts and Crafts, která se projevuje hlavně v dispozičním řešení domů se schodišťovou halou, která se etabluje jako atribut moderního, komfortního bydlení. Secese se projevuje především v působivé skladbě hmot, dané průnikem dispozičního řešení domu do exteriéru, doplněné decentním dekorem a falešným hrázděním. O individuální moderně tedy ještě nelze hovořit. Jedna z prvních ústeckých „moderních“ vil se nachází v Balvínově ulici, nedaleko Městských sadů. Vystavěna byla na základě návrhu místního architekta Julia Hausera a tvořila součást ambiciózní výstavy pořádané městem a Živnostenským spolkem v roce 1903 (Allgemeine Deutsche Ausstellung für Gewerbe, Industrie und Landwirtschaft Aussig). Dům byl ukázkou soudobého bydlení a současně hlavní výhrou výstavní loterie.²⁷⁰ Živnostenské a průmyslové výstavy měly v hospodářsky vyspělém pohraničí poměrně dlouhou tradici - stačí vzpomenout na výstavy v Jablonci nad Nisou (1872), Teplicích (1875, 1879, 1884 a 1895), Litoměřicích (1877), Chebu (1892), Vrchlabí a Varnsdorfu (1896), Podmoklech (1897), Mostu (1898) či Děčíně (1902), ale ústecký podnik všechny dosavadní výstavy svou velikostí i záběrem jednoznačně předčil.²⁷¹ S přípravami výstavy se započalo již v roce 1900 a pro pořádání byly zvoleny nezastavěné pozemky na místě dnešních Městských sadů. Hlavní pavilon tvořila zakoupená konstrukce průmyslové haly z Rýnsko-Vestfálské výstavy, konané 1902 v Düsseldorfu od architekta Otto Husunga, jejíž nový vnější plášť vytvořil Johann Benesch.

84. Ústecká výstava pořádaná v roce 1903. Pavilon města od M. Loose von Losimfeldt a Průmyslový palác. Wiener Bauindustrie Zeitung 1903.

Tu doplnily další pavilony pojaté v duchu dozrávajícího historismu, oživené secesní ornamentikou. Sentimentálním ohlédnutím do historie města byla expozice Staré Ústí, tvořená modelem Mírového náměstí s městským opevněním ve

²⁶⁹ „Tyto snahy po malebném architektonickém tvoření nebyly v podstatě ničím jiným, než posledními a nejnezdavějšími výstřelky uměleckého historismu 19. století.“ říká Birnbaum. Zastává názor, že pro každý organismus je přirozená pravidelnost a přirozená malebnost vzniká až „součinností různorodých sil a příčin“ což demonstruje např. na historických, přirozeně rostlých městech. Zároveň však podotýká, že i v případě individuálního tvoření je docílení této „přirozené“ malebnosti možné a to tehdy, když na architekta působí vnější, objektivní okolnosti, jako např. terénní situace. BIRNBAUM, Vojtěch. *Listy z dějin umění*. Praha: Václav Petr, 1947, s. 260-268.

²⁷⁰ Výherní los si však nikdo nekoupil a tak byla po skončení výstavy prodána. OKURKA, Tomáš. *Všeobecná německá výstava v Ústí nad Labem 1903*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2005, s. 50; *Aussiger Tagblatt* 2. 7. 1903, příloha Allgemeine Deutsche Ausstellung für Gewerbe, Industrie und Landwirtschaft Aussig 1903, s. 1.

²⁷¹ *Ibidem*, s. 18-20.

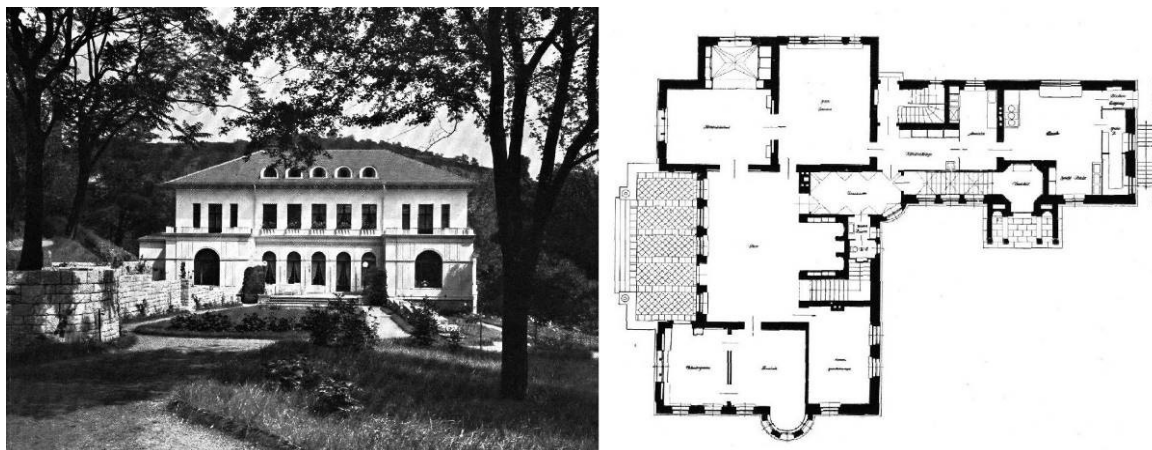
velikosti 1:1. Nejzdařilejším objektem na (po stavební stránce) konzervativní výstavě byl vedle zmíněné vily elegantní secesní pavilon Ústí, navržený teplickým architektem Maxem Loosem von Losimfeldt.²⁷²

Vraťme se ale zpět k vilové výstavbě. Obdobný charakter jako „loterijní“ vila měla i zástavba nově se rozrůstající vilové čtvrti na Klíši. Jednou z nejzajímavějších ukázek je vila čp. 140 od neznámého autora s dominantní nárožní věží a mohutným polygonálním arkýřem v Brožikově ulici. Repräsentantem honosnější vilové výstavby pro movitější klientelu je naopak vila čp. 1685 v Čajkovského ulici, postavená pro pokladníka ústecké spořitelny, Karla Lindnera, Antonem Kunertem.²⁷³ Na domě se objevuje inspirace lidovou architekturou (bednění štítu) a fasády oživuje kombinace režného zdiva, kamene, falešného hrázdění a omítek. Nepřehlédnutelné je také jeho mistrné urbanistické zasazení do prudkého svahu nad labským údolím, poskytující obyvatelům domu mimořádně působivý výhled. V dispozičním řešení vychází z anglického halového domu.

85. Obytná výstavba v Ústí před první světovou válkou. J. Hauser: tzv. Loterijní vila, romantizující vila čp. 140 na Klíši a Lindnerova vila od Antona Kunerta. Aussiger Tagblatt 1903, foto autor 2015, Wiener Bauindustrie Zeitung 1908.

Bezesporu nejhodnotnější ukázkou ústecké individuální obytné architektury do první světové války je ovšem vila Carla Hermanna Wolfruma v ulici Velká Hradební z let 1914–15, jejímž autorem byl švýcarský architekt usazený v Berlíně, Ernst Rentsch.²⁷⁴ Ten zde zvolil poměrně obvyklý eklektický přístup, nicméně značně originálně pojatý. Dům má tak charakter pozdně renesanční vily, ovlivněné Palladiovými realizacemi v severní Itálii, ale současně se zde objevují i architektonické motivy převzaté z rané florentské renesance a dispozice vychází z anglického halového domu.

86. E. Rentsch. Vila C. H. Wolfruma. Zahradní průčelí, inspirované italskou vilovou architekturou na historické fotografii a půdorys přizemí. Wasmuths Monatshefte für Baukunst 1915/16.

²⁷² Ausstellung für Gewerbe, Industrie und Landwirtschaft in Aussig 1903. Pavillon der Stadt Aussig. Architekt M. v. Loos. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1903, roč. XX, tab. 89.

²⁷³ Villa Karl Lindner in Aussig a. E. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1908, roč. XXV, č. 19, s. 167-169.

²⁷⁴ STAHL, Fritz. Landhäuser von Ernst Rentsch. *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1915/16, roč. II., č. 8/9, s. 318-334.

Výsledný, zdánlivě nesourodý konglomerát „stylů“ se vyznačuje nenásilnou harmonií. Vila má půdorys písmene L, čímž se Rentschovi podařilo docílit oddělení provozní a reprezentativní části domu. Ohlas Palladiovy vilové architektury je patrný v případě zahradního průčelí, které může vzdáleně evokovat např. vilu Godi (1537–42), dnes poškozeného nevhodnou přístavbou. Před ním se nacházela velká terasa, rámovaná dvojicí rizalitů, přístupná z reprezentativní haly v prvním patře, členěné rozměrnými francouzskými okny, jež mají charakter arkády. Na terasu navazovala velkoryse pojatá zahrada. Fasády mají velmi decentní, téměř plošný charakter, opět evokující palladiánské vily a jejich horizontální kompozici podtrhuje jemná kordonová římsa, kontrastující s mohutnou korunní římsou. Narušuje ho pouze drobný půlkruhový rizalit bočního průčelí se sdruženými kanelovanými pilastry s iónskými hlavicemi, a elegantní, konvexně pojednaný kout dvorní fasády, za kterým byla situována šatna. Takřka manýristickým motivem jsou pak konzolové parapety. Raně renesanční tvarosloví se projevuje v případě hlavního vstupu, který je volnou citací proslulé Bruneschiho kaple Pazziů ve Florencii. V dispozičním řešení se objevuje důsledné oddělení provozní a obytné části domu. Od hlavního vstupu stoupalo schodiště do podélné šatny s valenou lunetovou klenbou. Z ní se vcházelo do pomyslného srdce domu, velké haly, z níž byl přístup do zimní zahrady, pánského pokoje s výklenkem s křížovou klenbou (tzv. cosy corner) a jídelny. V hale se nacházel vedle schodiště do patra další kout s vestavěným nábytkem, vybavený plynovým krbem, kde byla situována knihovna. Patro tvořilo privátní zónu rodiny a vedle ložnic rodičů a dcery nad rizality zahradního průčelí, tvořícími menší předsazené terasy, zde byl i pokoj pro hosty a koupelny s toaletami. Služebnictvo obývalo samostatné dvorní křídlo s vlastním vstupem, z něž byl diskrétní přístup do reprezentativní části vily. Vedle pokojů personálu zde bylo i nezbytné zázemí jako spižírna či kuchyně. S rodinou Wolfrumů částečně souvisí i druhá známá realizace Ernsta Rentsche v Ústí, přestavba někdejší vily Ludwiga Wolfruma pro manžela Elfriede Wolfrumové Norberta Dürchsmidta v roce 1935.²⁷⁵

87. E. Rentsch. Průčelí vily C. H. Wolfruma směrem do ulice Velká Hradební a hlavní vstup do domu. Foto autor 2014.

²⁷⁵ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1344, Ústí nad Labem-centrum.

3.2.3. Postludium: průmyslová metropole severních Čech – meziválečné Ústí nad Labem

Období mezi světovými válkami představovalo pro město stěžejní etapu v jeho vývoji, během které se dovršil jeho přerod v průmyslovou metropoli severních Čech, a získalo svůj téměř velkoměstský ráz. Ačkoliv bombardování na konci druhé světové války a necitlivé plošné demolicе v průběhu 70. a 80. let 20. století Ústí negativně poznamenaly, stavební boom meziválečného období je na tváři města dodnes patrný a do značné míry určující. Pokud bychom lokální stavební produkci srovnali s dalšími velkými pohraničními městy v čele s Libercem, musíme konstatovat, že i přes tradicionalistickou orientaci místních stavebníků byla poměrně progresivní. To bylo dáno i sociálnědemokratickou politickou reprezentací města, která stojí za ojedinělým souborem komunální výstavby, jež reflektovala nejmodernější trendy v této oblasti. Ve středu města doslova jako „houby po dešti“ vyrůstají nové velkorysé administrativní paláce, v jejichž hmotové skladbě se objevuje v německých oblastech populární princip „těla a hlavy“. Stejně tak v oblasti individuální obytné zástavby se objevují moderní směry, jako expresionismus, nová věcnost, či funkcionalismus, chápané jako symbol modernity a prosperity, třebaže i zde jsou avantgardnější proudy spjaty se středními vrstvami židovského původu (vily Erwina Katony na Klíši). Charakteristickým rysem místní architektury je vliv soudobé saské stavební produkce, která v tomto období představuje dominantní inspirační zdroj. To bylo dáno i tím, že celá řada místních architektů prošla školením v nedalekých Drážďanech. Tomáš Pavlíček tento proud výstižně označuje jako polabskou nebo labskou provenienci.²⁷⁶ Vlivy někdejšího centra monarchie Vídně tak víceméně ustupují do pozadí. Výjimkou potvrzující pravidlo je např. Hüblova vila od Otto Prutschera, které se budeme věnovat dále.

Nové veřejné budovy, reprezentované ve 20. letech administrativními a bankovními paláci, se zprvu staví v prostoru historického centra, především hlavního městského náměstí, jež od 19. století procházelo kontinuální asanací. Mírové náměstí v této době již zcela pozbylo svůj historický ráz, který zůstal částečně čitelný pouze v parcelaci několika domů. Jednou z prvních velkých poválečných akcí byla výstavba budovy České obchodní společnosti v roce 1925, které předcházela demolicе domů čp. 69, 70, 71 a 322, zakoupených krátce před tím Živnobankou a Českou obchodní společností.²⁷⁷

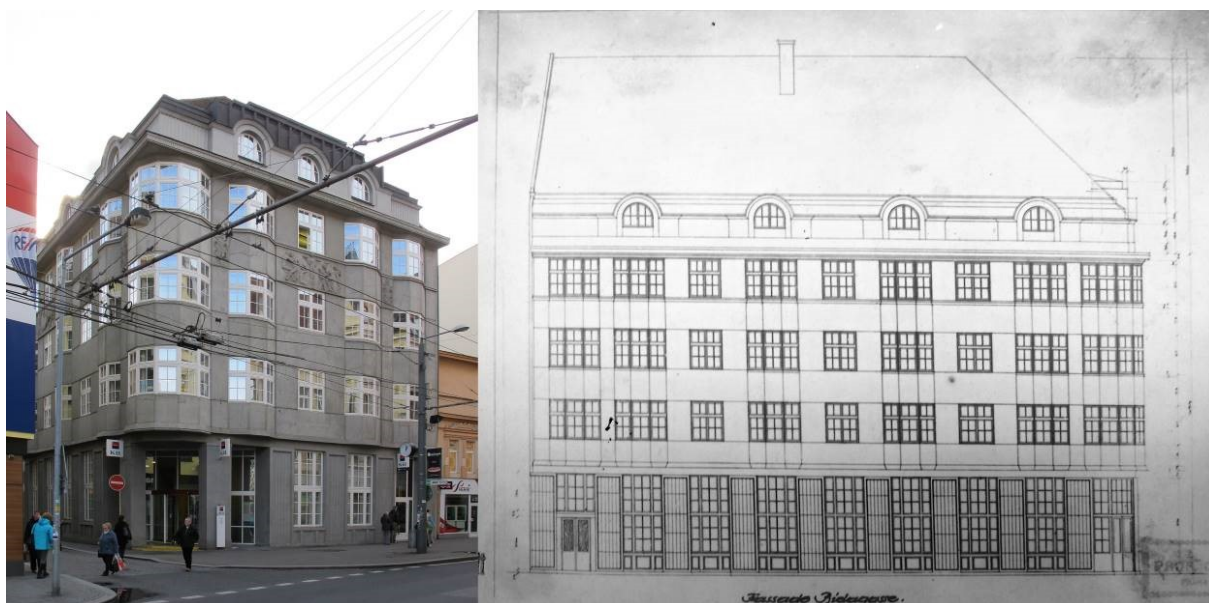

88. Proměna Mírového náměstí. Budova České obchodní společnosti od Osvalda Polívky a adaptace domu čp. 101 pro Kreditanstalt der Deutschen od Fritze Lehmann. Foto autor 2015, 2016.

²⁷⁶ PAVLÍČEK, Tomáš. *Architektura 1. poloviny 20. století v západní části Ústeckého kraje: (vývoj, rozbor a výtvarně pedagogické využití)*. Ústí nad Labem: Fakulta užitého umění a designu, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2005, s. 55.

²⁷⁷ RYDVAL, Jaroslav. *Ústecké Tržní náměstí do roku 1939*. Ústí nad Labem: Jaroslav Rydval st., 2012, s. 20.

Novostavbu navrhl Osvald Polívka a stavební práce provedla jedna z největších českých stavebních firem, Václav Nekvasil.²⁷⁸ „Osvědčený praktik“ a „výrobce pražské architektury“, jak ho trefně charakterizuje Jindřich Vyběral, vypracoval značně konzervativní neobarokní projekt. Záměrně zvolené honosné formy odpovídaly konzervativnímu vkusu zadavatele a volba architekta také nebyla dílem náhody, neboť Polívka byl již od sklonku 19. století úzce spojen s českými finančními a politickými elitami. K nejvýznamnějším patřil Polívkův tchán, někdejší pražský starosta, advokát a konzervativní politik Tomáš Černý, člen Panské sněmovny, spoluzakladatel Zemské banky a náměstek předsedy správní rady Živnostenské banky. Díky svému tchánovi mj. získal možnost pracovat na svém nejnámějším díle, Obecním domě v Praze a stál i za dalšími zakázkami pro Živnobanku.²⁷⁹ Největší devizou budovy je tak její zdařilé zakomponování do fronty náměstí s akcentací elegantního zaobleného nároží. Prakticky současně byla postavena expozitura eskomptní banky, která vznikla v jihozápadním koutu náměstí, na nároží ulic Bílinská a Revoluční podle projektu Karla Járaye, profesora německé vysoké školy technické v Praze, z let 1922–23.²⁸⁰ Ta se vyznačuje mnohem nápaditějším řešením na pomezí módního neoklasicismu a moderny v duchu reformní architektury. Járay zde aplikoval pro svou tvorbu příznačné střídmé kubické formy, které domu vytiskují monumentální výraz, obdobně jako v případě své starší realizace pro eskomptní banku v České Lípě (1920–21). Klasicky chápanou fasádu rytmizuje od prvního patra mohutnými polygonálními arkýři, evokujícími vysoký řád a symetrii hlavního průčelí hravě narušil hlavním vstupem, situovaným v nároží. Obdobné řešení posléze zopakoval i v případě činžovního domu čp. 1321 v Praze-Holešovicích (1924).²⁸¹ Výhodou arkýřů bylo intenzivní a rovnoměrné osvětlení prostor, v nichž se vedle advokátní kanceláře Fritze Osthofo, kanceláře prokuristy a účtárny, nacházeli také byty, určené primárně pro zaměstnance banky. Ústecká realizace tak představuje Járayovu nejhodnotnější realizaci z 20. let 20. století.

89. K. Járay. Expozitura České eskomptní banky a návrh boční fasády. Foto autor 2016, Archiv města Ústí nad Labem.

Zajímavým a velkoryse koncipovaným areálem byly nové městské jatky ve čtvrti Předlice (1927–28), ve své době největší a nejmodernější v celém Československu. Na novostavbu byla vypsána v roce 1926 soutěž, kterou vyhrál

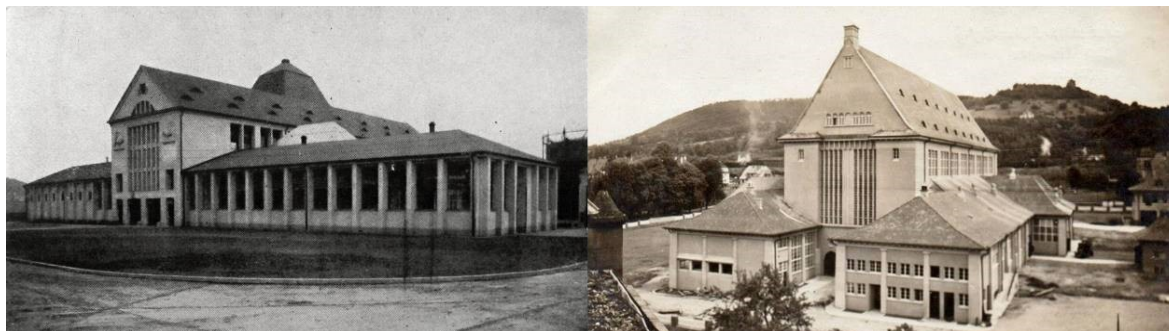
²⁷⁸ WEGER, Josef Stanislav, ed. *V. Nekvasil 1868-1928*. Praha: V. Nekvasil, 1928, nepag.

²⁷⁹ VYBĚRAL, Jindřich. Výrobce pražské architektury. Osvald Polívka ve střetu idejí a zájmů. In *Dějiny a současnost* 2005, roč. 27, č. 9, s. 19-21.

²⁸⁰ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 175, Ústí nad Labem-centrum.

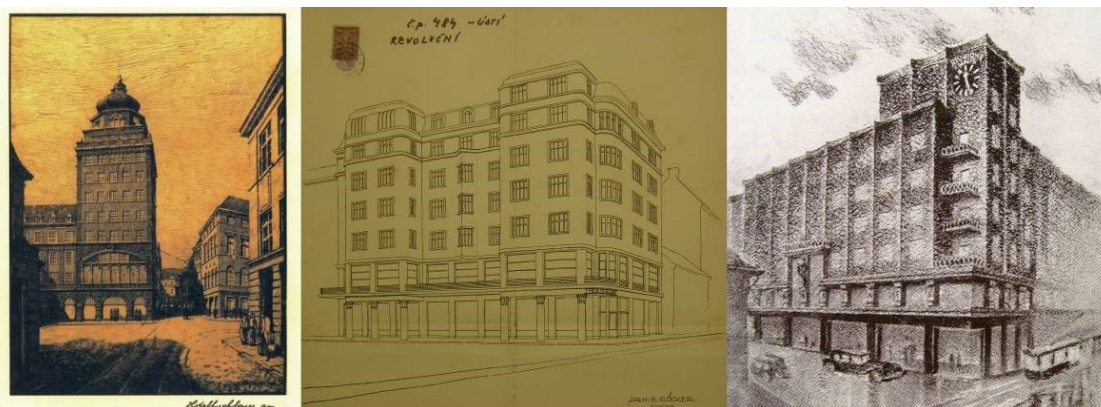
²⁸¹ Úřad městské části Praha 7, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1321.

specialista na tento typ staveb, Josef Hennings, usazený ve Stuttgartu.²⁸² Ten zde zvolil monumentální formy v duchu reformní architektury, přičemž v základním rozvrhu jednotlivých objektů areálu i jeho celkové kompozici vycházel ze své o něco starší realizace v Bad Kissingen.²⁸³ Dominantou areálu je mohutná věž s vodojemem, krytá zvoncovou střechou, s fasádami rytmizovanými lizénami. Klasicky pojatou porážkovou halu, završenou trojúhelným frontonem s termálním oknem prosvětluje velkoformátové okno, dělené do 21 polí. Po stranách jsou dva reliéfy býků se sedícím putti. Areál pak doplňují dvě trojlodní haly dobytčího trhu.

90. J. Hennings. Městská jatka v Ústí nad Labem (1927–28) a Bad Kissingen (1925). LODGMANN 1929, Deutsche Bauzeitung 1925.

Ikonickou budovou, dokládající rozvoj Ústí v meziválečném období, je expozitura terstské pojišťovny Riunione Adriatica di Sicurtà (RAS), navržená jednou z nejvýraznějších osobností z řad českých Němců a Járavovým kolegou na DTH, Fritzem Lehmannem.²⁸⁴ Projekt, který Lehmann vypracoval ještě coby suplent těsně před svou profesurou na DTH, je zřetelně ovlivněný německou expresionistickou architekturou. Prvotní, tradicionalistický projekt věžového domu na tomto místě vypracoval již v roce 1920 místní architekt Franz Josef Arnold, odchovanec Germana Bestelmayera.²⁸⁵ Na něj navázal v červnu 1927 ústecký architekt Ernst Rucker, s rovněž tradicionalistickým projektem s masivními rizality po stranách a expresivně pojatým, trojúhelným průběžným středním arkýřem.²⁸⁶

91. Na cestě k paláci Adria. Původní návrh věžového domu od F. J. Arnolda, projekt Ernsta Ruckera a skica nakonec realizované stavby od Fritze Lehmana. ARNOLD 1922, Archiv města Ústí nad Labem, LODGMANN 1929.

²⁸² ARNOLD, Franz Josef. Das Neue Schlachthaus der Stadt Aussig. *Aussiger Tagblatt*, 26.5.1928, s. 2; ARNOLD, Franz Josef. Das Neue Schlachthaus der Stadt Aussig. *Aussiger Tagblatt* 27.5.1928, s. 3-4; Aussigs Schlachthof der modernste und grösste. *Aussiger Tagblatt* 12.12.1930, s. 5; Der Schlachthof im Dienste der Allgemeinheit. *Aussiger Tagblatt* 26. 10. 1935, příloha Tradition und Ruf, nepag. LODGMANN VON AUEN, Rudolf, STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 3, Aussig*. Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunalverlag, 1929, s. 119-128.

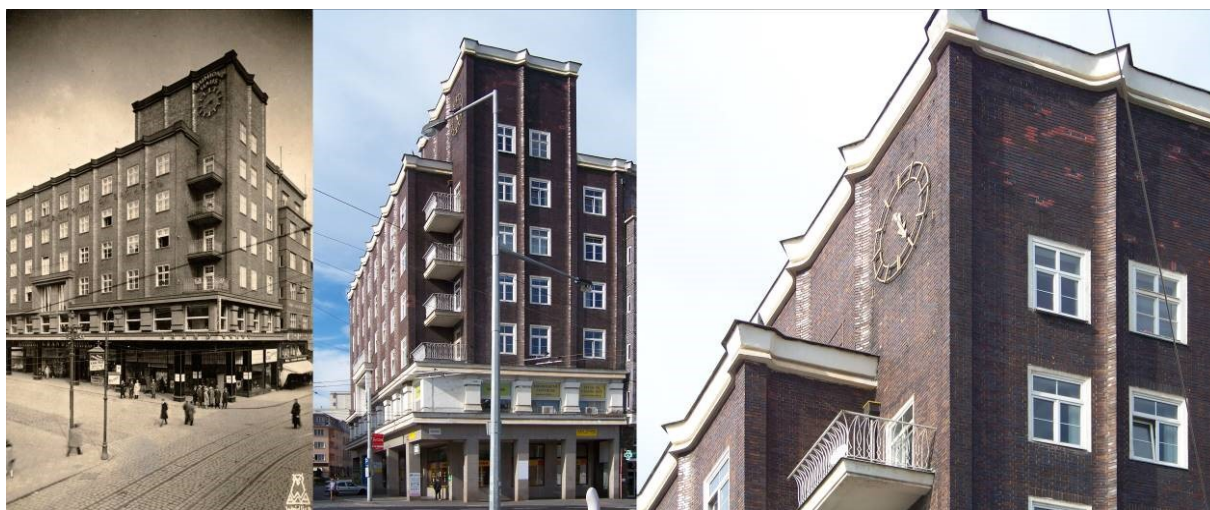
²⁸³ Der neue Schlachthof der Stadt Bad Kissingen. *Deutsche Bauzeitung* 1925, roč. LX, č. 82, s. 665-670;

²⁸⁴ Bliže k osobnosti a tvorbě Fritze Lehmana viz ZEMAN, Jaroslav. Architekt Fritz Lehmann. Příspěvek k poznání „periferní“ meziválečné architektury. In *Průzkumy památek* 2013, roč. XX, č. 2, s. 177-212.

²⁸⁵ Zur Abtragung der „Sachsischen Schweiz“. *Aussiger Tagblatt* 22. 2. 1928, s. 3.

²⁸⁶ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 484, Ústí nad Labem-centrum.

Pojišťovna ovšem s jeho návrhem zřejmě nebyla spokojena a tak angažovala Lehmana. Ten na exponované nárožní parcele při styku ulic Revoluční a Velká hradební navrhl mohutný, vertikálně koncipovaný, asymetrický objekt využívající principu „těla a hlavy“, s výraznou nárožní věží s kovovými hodinami, která je jedním z poznávacích znaků většiny expozitur pojišťovny. Budova se železobetonovým skeletem, postavená v roce 1929 konsorciem stavebních firem Alwin Köhler a Adolf Stroner na místě někdejšího berního úřadu a hostince „U Saského Švýcarska“, má přes klasicizující reminiscence expresivní ráz. Ten podtrhuje klinekrový obklad, vyráběný Spolkem pro chemickou a hutní výrobu.²⁸⁷ Projevuje se zde recepce Semperovy teorie „odívání architektury“, v podobě expresionistického opláštění klasicky chápané kostry domu. Parter je tvořen elegantním, provzdušněným loubím, na kterém spočívá mezanin s výraznou římsou, oddělující jej od dalších pater. Fasády rytmizují subtilní, fabionově vyběhající ostré lizény, které zdůrazňují vertikální stavbu a propůjčují jí nezvyklý, gotizující charakter. Ten byl patrně chápán jako součást identity města, které na rozdíl např. od Liberce mohlo navazovat na své středověké kořeny. Objekt pak završuje mohutná korunní římsa, která díky svému pravidelnému, „vlnovitému“ zalomování dodává stavbě značnou dynamiku. Lehmannův důraz na promyšlený detail se zde projevuje u fabionově vykloněného zábradlí balkónů, využívajících obdobného principu jako lizény průčelí. Hlavní vstup se obrací do ulice Velká Hradební a dle prvotního projektu z října 1928 měl být podpírán nerealizovanou sochou atlanta.²⁸⁸

92. F. Lehmann. Palác Adria na historické pohlednici a současný stav. Přes gotické reminiscence je zároveň patrné i celkové klasicizující pojetí fasád a také princip „těla a hlavy“. Archiv autora, foto autor 2012.

Jeho funkci navíc zdůrazňuje i velké dvojosé okno završené balkónem, které mělo původně procházet mezaninem i patrem.²⁸⁹ Dispoziční řešení vychází z polyfunkčního charakteru domu. Skrze pasáž se vstupovalo do vestibulu s trojramenným přímočarým schodištěm, svírajícím výtah, odkud byl přístup do suterénu, kde se vedle zázemí nacházela také restaurace a tančírna. Přízemí bylo vyhrazeno obchodním účelům a proslulá ústecká kavárna Grand, podle níž byl dům také někdy nazýván, využívala mezanin, kde se nacházela vedle rozsáhlé kavárny, zasahující až do prvního patra také speciální dámská kavárna, herna a společenský sál. První patro využívala pro své potřeby z valné většiny pojišťovna a zbylá podlaží sloužila k bydlení. Základní komunikační uzel představovalo zmíněné schodiště s výtahem, od nějž vycházela chodba přibližně ve tvaru písmene T, umožňující přístup k jednotlivým kancelářím. Toto

²⁸⁷ Das Riunionehaus in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 26. 6. 1928, s. 3; Der Bau des Riunione-Hauses in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 23. 2. 1929, s. 4; *Ústecké kabřince „Kov“*. Ústí nad Labem: Spolek pro chemickou a hutní výrobu, 1932.

²⁸⁸ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 484, Ústí nad Labem-centrum.

²⁸⁹ *Ibidem*.

schéma v mírně modifikované podobě opakují i obytná patra s dvou a čtyřpokojovými byty, doplněnými garsoniériami. Ve své době dům patřil k nejmodernějším stavbám v Ústí nad Labem a je výmluvným dokladem velkoměstské proměny průmyslového centra severních Čech. O jeho významu svědčí i fakt, že se objevuje takřka na všech dobových propagačních materiálech, jimiž se město prezentovalo. Již zmíněný Ernst Rücker byl autorem sousedního obytného a obchodního domu Maxe Neuschula, strýce malíře Ernsta Neuschula.²⁹⁰ Výsledná stavba se liší od prvotního projektu, který měl mít modernější výraz. I přesto však patří bezesporu k Rückerovým nejzdařilejším realizacím. Puristický dům má klinkerové fasády a završuje ho masivní, expresivně tvarovaná korunní římsa. Působivým detailem je keramický reliéf s dělníkem, nesoucím traverzu a letopočtem výstavby, vytvořený na základě Neuschulova návrhu, jež sloužil jako domovní znamení. Lehmannovou druhou ústeckou stavbou byla adaptace bývalého obchodního domu Wagner čp. 101 na Mírovém náměstí pro Kreditanstalt der Deutschen (KdD), kterou provedla ústecká stavební firma Alwina Köhlera. Stavbě se věnoval i místní deník *Aussiger Tagblatt*, který ji dokonce označil za první moderní stavbu v prostoru náměstí.²⁹¹ Tak jako u sídla RAS se i zde objevuje „domácí“ klinkerový obklad, který fasádě vtiskl expresivní nádech, zdůrazněný navíc tmavším odstínem rámu, rytmizovaného vysokými lizénami.²⁹² Přísnou symetrii průčelí záměrně narušoval jen okenní pás v parteru, prosvětlující přepážkovou halu. Další novostavbou v prostoru náměstí byla strohá tradicionalistická budova bývalého obchodního domu Je-Pa (dnes OD Sever, 1933) na místě staré pošty, navržená libereckou pobočkou drážďanského ateliéru Lossow & Kühne.²⁹³ V jejím architektonickém řešení se již projevuje nastupující, uniformovaná podoba heimatstil, posléze oficiálního slohu hitlerovského Německa a lze ji tak označit za spíše slabší realizaci tohoto věhlasného ateliéru. Prodejní prostory zabíraly účtyhodných 600 m² a dům, jak bylo v této době obvyklé, obsahoval obchodní, administrativní i obytné prostory.²⁹⁴ Posléze na úzké parcele mezi KdD a obchodním domem Je-Pa vznikl elegantní, funkcionalismem ovlivněný administrativní dům Rudolfa Holuba, navržený teplickým architektem Ernstem Kominikem.²⁹⁵ Konstrukčně byl řešen na principu železobetonového skeletu a jednotlivá podlaží oddělovaly duté betonové desky. Klidná fasáda byla tvořena kamenným obkladem. Vstup byl pasážově řešen a vedle prodejních a kancelářských prostor se v posledním podlaží nacházel moderní byt.²⁹⁶ V roce 1938 dům získala německá Commerz- und Privat-Bank a prošel adaptací, jejímž autorem byl architekt Paul Brockhardt.²⁹⁷ Poslední a zřejmě nejvýznamnější meziválečnou stavbou v prostoru náměstí byla budova ústecké spořitelny od městského architekta Arnolda z let 1937–39, v níž se stejně jako v případě obchodního domu Je-Pa hlásí o slovo nastupující heimatstil.²⁹⁸ Rozsáhlá budova, částečně využívaná i městskými a státními úřady (bylo zde sídlo zemské správy a později Říšské ochranné policie) je tak jedinou realizovanou stavbou ze zamýšlené velkorysé přestavby města, navržené Franzem Josefem Arnoldem (viz kapitola věnovaná urbanismu), třebaže v odlišném formálním rejstříku, ovlivněném bezpochyby změnou politické situace. Klasicky pojaté, symetrické průčelí s mělkým rizalitem, obloženým keramickým obkladem od firmy Rako je členěno

²⁹⁰ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 456, Ústí nad Labem-centrum.

²⁹¹ Das neue Heim der Kreditanstalt der Deutschen in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 15. 9. 1931, s. 3; Kreditanstalt der Deutschen Zweiganstalt Aussig. *Aussiger Tagblatt* 29. 12. 1931, inzertní příloha.

²⁹² Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 101, Ústí nad Labem-centrum.

²⁹³ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 103, Ústí nad Labem-centrum; Neubau am Marktplatz Aussig. *Aussiger Tagblatt*, 2. 7. 1932, s. 3.

²⁹⁴ Neubau der „Alten Post“. *Aussiger Tagblatt* 30. 3. 1935, s. 3.

²⁹⁵ Neubau in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 18. 2. 1935, s. 4.

²⁹⁶ Ibidem.

²⁹⁷ Pobočka Komerční a privátní banky. *ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2015-03-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/stavy/karta/nazev/285-pobocka-komerzni-a-privatni-banky>

²⁹⁸ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 2, Ústí nad Labem-centrum.

pilastry vysokého řádu, mezi nimiž se nacházejí velkoformátová okna, zakončenými alegorickou sochařskou výzdobou s personifikacemi zemědělství, říční plavby, řemesel, hornictví, průmyslu a obchodu. Do budovy se vstupuje po širokém předsazeném schodišti skrze trojici vstupních portálů, opět s alegorickou reliéfní výzdobou, korespondující se sochami na pilastrech. Mírně uskočené poslední podlaží zakončuje mohutná korunní římsa, završená valbovou střechou. Z obdélného vstupního vestibulu stoupá dvojice postranních schodišť, vedoucích do pater, kde se nacházely úřadovny. Zároveň je zde vstup do rozlehlé haly spořitelny s centrální kašnou, prosvětlené působivým světlíkem, zabírající celý vnitroblok.

93. F. J. Arnold. Budova spořitelny na Mírovém náměstí. Hlavní průčelí s alegorickou sochařskou výzdobou a interiér haly s figurální kašnou. Foto autor 2016.

Zajímavou, leč nedochovanou stavbou ve středu města byla administrativní budova DHV (Deutscher Handels- und Industrieangestellten- Verband) v Bílinské ulici od ústeckého architekta Franze Ludwiga.²⁹⁹ Ten využil potenciál exponované nárožní parcely, kterou zdůraznil střední věží. Značnou vertikální symetriky komponovaných fasád úspěšně potlačil horizontálními pásy z klinkerovým obkladem. Nárožní, věžovou partii pak nápaditě odlišil od bočních křídel užitím omítaných průběžných balkónů, navazujících na klinkerové pásy křídel, čímž vlastně vytvořil negativ bočních částí. V roce 1935 zde byl otevřen moderní polyfunkční sál, vypracovaný opět Franzem Ludwigem. Sál o rozměrech 27 × 6,5 m a kapacitě 300 návštěvníků představoval ve své době nejmodernější prostor svého druhu ve městě.³⁰⁰

Funkcionalismus v centru města reprezentoval dvojdům Baťa-Pekař z let 1930–33. Na projektu se spolupodílel zřejmě architekt František Fackenberg z Baťovy projekční kanceláře, který zde spolupracoval s Ernstem Ruckerem, angažovaným obchodníkem s textilem, Fritzem Pekařem a Hansem Motyčkou.³⁰¹ Elegantní a střídmou stavbou baťovského charakteru procházela pasáž, spojující Teplickou a Bílinskou ulici.³⁰² Dvěma investorům odpovídalo také do jisté míry individualizované pojetí každého domu. Na subtilním proskleném parteru s pasáží spočívalo patro, rovněž vyhrazené obchodním prostorům, členěné pásovými okny. „Dům hedvábí“, v němž byla situována i pasáž, byl širší a

²⁹⁹ Neu und Umbau des D. H. V. Hauses in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 8.5.1930, s. 4.

³⁰⁰ Aussigs neuester Fest-Saal. *Aussiger Tagblatt* 1. 4. 1935, s. 4; Aussigs neuester Saal. *Aussiger Tagblatt* 11. 4. 1935, s. 3.

³⁰¹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchív, složka domu čp. 179, Ústí nad Labem-centrum; Der Neubau Baťa-Pekař in der Teplitzer Strasse. *Aussiger Tagblatt* 18. 1. 1930, s. 3.

³⁰² *Ibidem*.

působil mírně robustnějším dojmem. Naproti tomu baťovská část se vyznačovala vzdušnějším výrazem, ovlivněným i subtilnějšími meziokenními pilíři. Patra byla vyhrazena bydlení. Dochovala se pouze „pekařovská“ část domu, která je přestavěna a poškozena pozdějšími úpravami (kontaktní zateplení, nátěr fasády).

94. F. Fackenberg a E. Rücker. Dvojdům Baťa-Pekař v Revoluční ulici na historickém snímku. E. Rücker. Dům Maxe Neuschula v Revoluční ulici. Muzeum města Ústí nad Labem, foto autor 2012.

Velkoměstskou proměnu Ústí dokládá také velkoryse pojatý polyfunkční palác „Scheckental“ s věhlasnou kavárnou Savoy, využívající oblíbeného principu „těla a hlavy“. Dům, situovaný na nároží ulic Pařížská a Velká Hradební, vznikl v roce 1931 na místě starších objektů Pražské úvěrní banky. Investorem byl děčínský architekt Josef Hieke, mj. autor expresionistického domu, tzv. Mototechny v Podmoklech, který stojí i za návrhem.³⁰³ Středobodem puristicky pojatého objektu se železobetonovým skeletem je věž, oživená klinkerovým obkladem oken na nároží, podtrhujícím její vertikálnost. Ta kontrastuje se zdůrazněnou horizontalitou mezaninu, vystupujícího mělce z těla stavby. V parteru, kterým procházela moderní pasáž, se nacházely prodejny. Z ní byl vstup do obytné části s luxusními velkometrážními byty, kavárny v mezaninu a restaurace s pivnicí v suterénu. Novostavba byla kladně hodnocena i dobovým tiskem, který ji označoval za „vysoce moderní“, „elegantní velkoměstský palác“, odrážející „nový život“ a jeho potřeby.³⁰⁴ O pět let později, prakticky naproti vznikla další, neméně zajímavá budova, *Lékařský dům*, na základě projektu místního

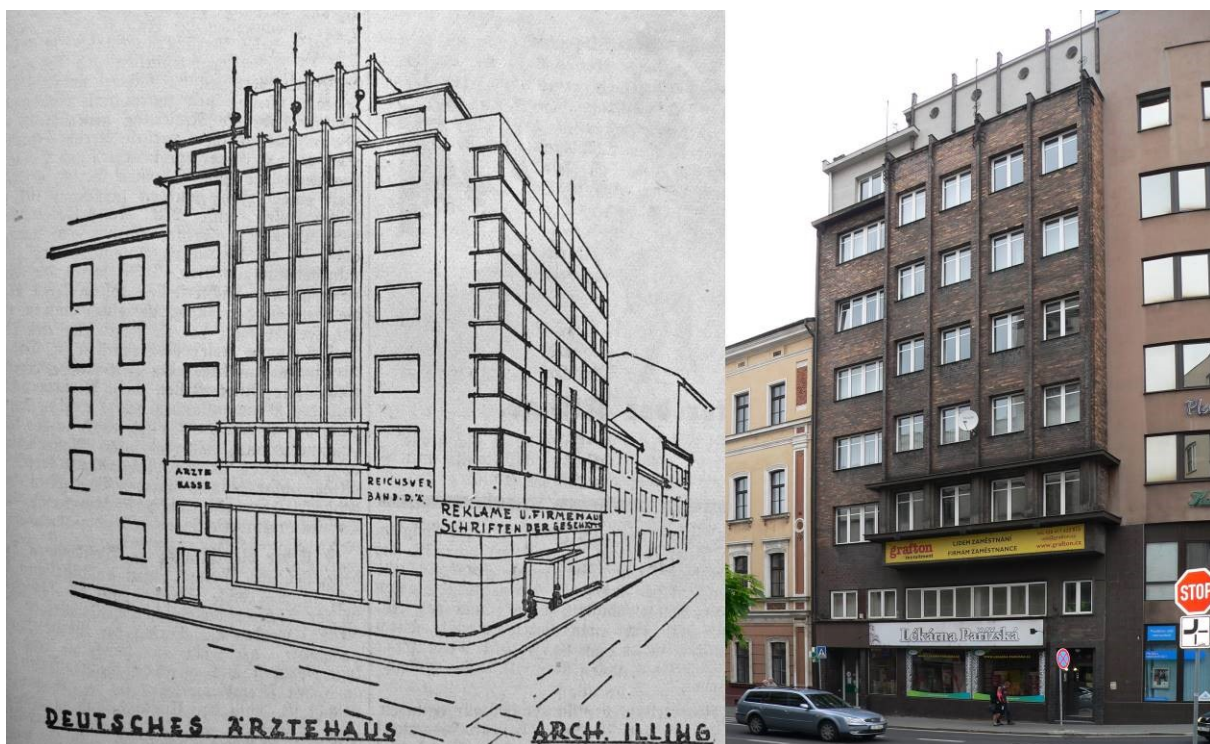
³⁰³ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 227, Ústí nad Labem-centrum; Ein neues Hochhaus in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 17. 2. 1931, s. 3; Aussigs neuesten Turmhaus. *Aussiger Tagblatt* 14. 11. 1931, s. 3.

³⁰⁴ Ibidem; Aussigs neuesten Turmhaus. *Aussiger Tagblatt* 13. 8. 1931, s. 3.

architekta Franze Illinga, která představuje bezesporu jeho nejzdařilejší realizaci.³⁰⁵ Vyznačuje se expresionistickým výrazem, podtrženým nejen klinkerovým obkladem fasád, ale i záměrnou asymetrií průčelí. Té docílil Illing posunutím mohutného, pětipodlažního arkýře ke straně. Arkýř má vzhledem ke svým rozměrům spíše charakter rizalitu a je rytmizován čtveřicí meziokenních pilastrů. Jejich skladbě odpovídá i čtveřice čistě dekorativních kabřincových pilastrů v posledním, uskočeném podlaží, vystupujících nad korunní římsu, mezi nimiž se nacházejí kulatá okénka, prosvětlující podkroví.

95. J. Hieke. Polyfunkční palác Scheckental. Historický snímek nároží ulic Pařížská a Velká Hradební před stavbou, budova krátce po dokončení na dobové pohlednici a současný stav. Archiv města Ústí nad Labem, archiv autora, foto autor 2016.

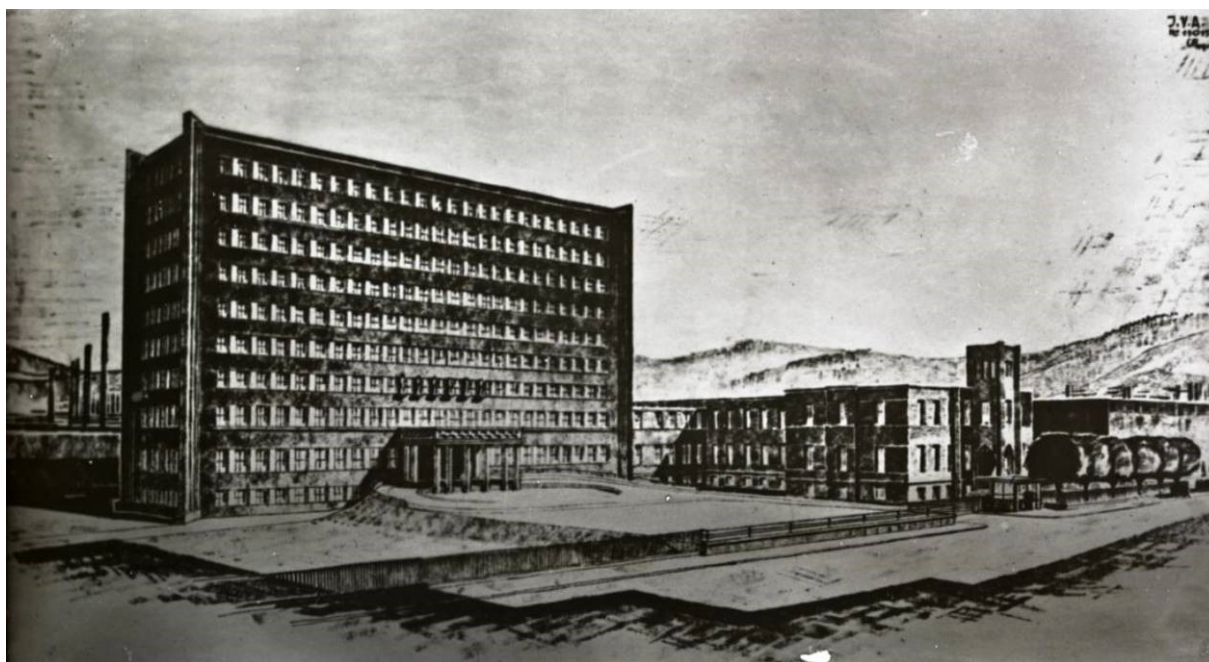

96. F. Illing. Tzv. Lékařský dům na nároží ulic Pařížská a Velká Hradební. Aussiger Tagblatt, foto autor 2015.

Největší ústeckou meziválečnou realizací a zároveň nejmonumentálnější expresionistickou stavbou na našem území byla nová správní budova Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Revoluční ulici od liberecké pobočky ateliéru Lossov

³⁰⁵ „Deutsches Aerztehaus“ in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 27. 11. 1936, s. 3. Plánová dokumentace se nedochovala, takže dispoziční řešení domu bohužel neznáme.

Obtíže způsobující potok, protékající pod budovou, byl důmyslně přemostěn a objekt izolován vůči spodní vodě. Ústřední reprezentativní prostor tvoří elegantní vstupní hala, dodnes s řadou dochovaných prvků. V dispozičním řešení jednotlivých pater se uplatňuje racionalismus, pro tento typ objektů charakteristický. Ve sjednocených a do jisté míry typizovaných administrativních podlažích bylo vždy 20 kanceláří situovaných podél dlouhé centrální chodby, přičemž v každé kanceláři pracovali dva úředníci. K rozesílání písemností mezi jednotlivými patry sloužil malý poštovní výtah. Na podlahy bylo použito tehdy módní linoleum dodané firmou Deutsche Linoleum-Werke A. G., kladené na xylolitový podklad.³¹⁵ Centrem budovy bylo 2. – 4. podlaží, kde se nacházeli kanceláře ředitelů jednotlivých úseků, ve vyšších patrech měli úřadovny řadoví zaměstnanci. Kancelář generálního ředitele koncernu byla situována ve 3. podlaží a navazovala na ní reprezentativní zasedací síň. Největší nosnost mělo poněkud paradoxně poslední, desáté patro, které bylo již od počátku koncipováno pro potřeby archivu společnosti a odborné knihovny se studovnou, přičemž tomuto účelu slouží dodnes. Mimořádně cennou technickou památkou je pak stále funkční oběžný výtah páternoster, jeden z nejstarších na území České republiky. Jednotlivá podlaží jsou kromě výtahu spojena také elegantním a provzdušněným schodištěm na zadním průčelí budovy, prosvětleným horizontálním proskleným pasem. Se starou správní budovou od Roberta Langse byla novostavba spojena dvoupodlažním krčkem. Po dostavění získala budova značnou publicitu a to nejen ze strany regionálního tisku,³¹⁶ ale i celostátních deníků a zahraničních odborných periodik.³¹⁷

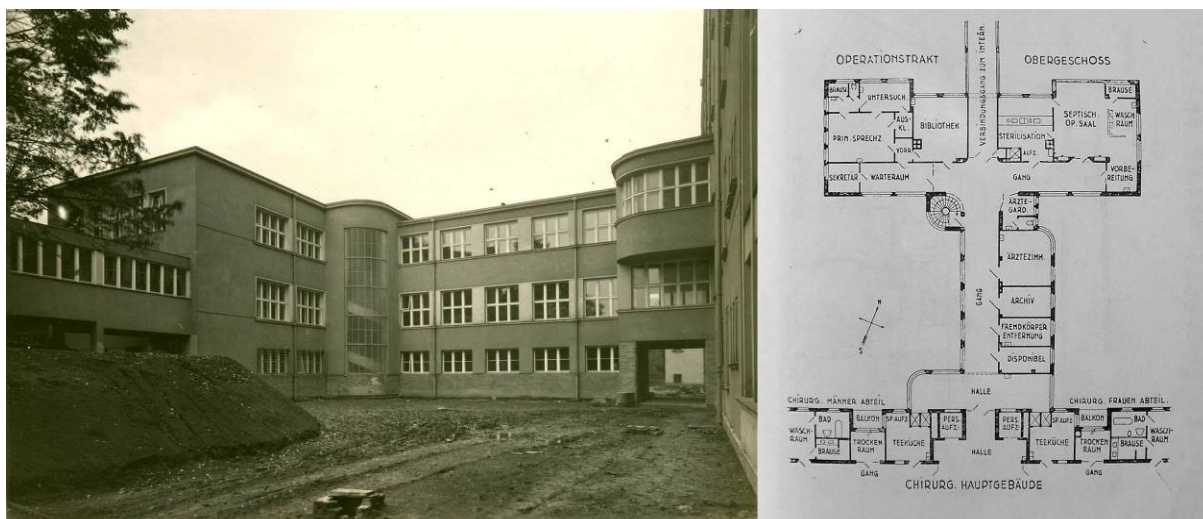
98. Nerealizovaný projekt přestavby staré správní budovy Spolku (1930?) patrně od Paula Spielmanna, který v této době působil v ateliéru Lossow & Kühne. Muzeum města Ústí nad Labem.

³¹⁵ Bürohaus des Vereins für chemische und metallurgische Produktion in Aussig C. S. R. Architekten: Lossow & Kühne (Prof. Max Hans Kühne), Dresden-Reichenberg C. S. R. *Nachrichten der Deutsche Linoleum-Werke A. G.* 1932, č. 21, s. 41.

³¹⁶ Architektur Ausstellung Hans Max Kühne. *Reichenberger Zeitung* 17. 1. 1932, s. 7; Bauprojekte des Vereins für chem. und metall. Produktion in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 21. 9. 1929, s. 3; Neubauten des Vereins für chem. und metall. Produktion in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 9. 7. 1930, s. 3.

³¹⁷ Nová správní budova generálního ředitelství Spolku pro chemickou a hutní výrobu. *Národní listy* 9. 11. 1930, příloha, s. 1; Das neue Bureauhaus des Chemischen Vereines in Aussig. *Prager Tagblatt* 9. 7. 1930, s. 4; Verwaltungsgebäude des Vereins für Chem. und Metallurg. Produktion in Aussig. *Deutsche Bauzeitung* 1931, roč. LXV, č. 93-94, s. 573-575; Bürohaus des Vereins für chemische und metallurgische Produktion in Aussig C. S. R. Architekten: Lossow & Kühne (Prof. Max Hans Kühne), Dresden-Reichenberg C. S. R. *Nachrichten der Deutsche Linoleum-Werke A. G.* 1932, č. 21, s. 41.

Oblast, v níž bylo meziválečné Ústí na špičce mezi tehdejšími československými městy, představovalo zdravotnictví. Monumentální osmipodlažní pavilon interny, dnes výrazně přestavěný pro potřeby fakulty umění a designu UJEP a nedávno barbarsky zbořená sedmipodlažní budova chirurgie (pavilon A) od ústeckých městských architektů Franze Josefa Arnolda a Ernsta Kroba, byly ve své době jedny z nejmodernějších a největších nemocničních budov v celém Československu.³¹⁸ O rozšíření nemocnice, která již kapacitně nedostačovala, neboť byla využívána obyvateli celého tehdejšího ústecko-chabařovického okresu, se uvažovalo již od roku 1923.³¹⁹ V roce 1926 bylo okresním zastupitelstvem rozhodnuto, že nová nemocnice bude vybudována v rámci stávajícího areálu, přičemž „omezený prostor vynutil si řešení mrakodrapové“.³²⁰ V první etapě (1926–29) vznikla budova interny, na kterou následně navázala novostavba chirurgie (1930–37).³²¹ V roce 1935 pak areál doplnil elegantní operační trakt od odchovance Otto Wagnera, architekta Rudolfa Perthena (zbořeno 2008), ovlivněný organickým funkcionalismem.³²²

99. R. Perthen. Operační trakt ústecké nemocnice na historickém snímku a půdorys patra. Muzeum města Ústí nad Labem, Forum 1935.

Následovat měla ještě třetí a čtvrtá etapa, které zahrnovaly administrativní budovu, centrální laboratoř, rentgen, balneologii a fyziologii spolu s budovou pro lékaře a sestry a prosekturou. Z velkorysého záměru byla díky politickým změnám na konci 30. let realizována nakonec jen polovina. Krob a Arnold se inspirovali nejnovějšími trendy ve výstavbě nemocničních budov, opustili převládající pavilonový systém (srov. např. zlínská nemocnice od Františka Lydie Gahury, 1927) a užili monoblokové řešení, typické zejm. pro nemocniční architekturu ve Spojených státech a západní Evropě.³²³ Vzhledem k tomu, že celkový koncept pochází již roku 1926, jedná o poměrně ranou recepci monoblokového pojetí nemocniční výstavby, které se na našem území začíná ve větší míře uplatňovat až ve 30. letech. To bylo zřejmě ovlivněno také tím, že mezi experty, kteří hodnotili předložený koncept, figurovali ředitelé

³¹⁸ Kurze Beschreibung des nördlichen Hauptgebäudes (Interne Abteilung). *Aussiger Tagblatt* 3. 3. 1930, s. 4; *Aussiger Tagblatt* 7. 3. 1930, s. 4; Der modernste chirurgische Pavillon. *Aussiger Tagblatt* 17. 11. 1930, s. 3.

³¹⁹ PÖLZL, Leopold (ed.). *Leben und Kraft durch kommunales Schaffen der Stadt Aussig 1918–1938*. Aussig an der Elbe: 1938, s. 220–221.

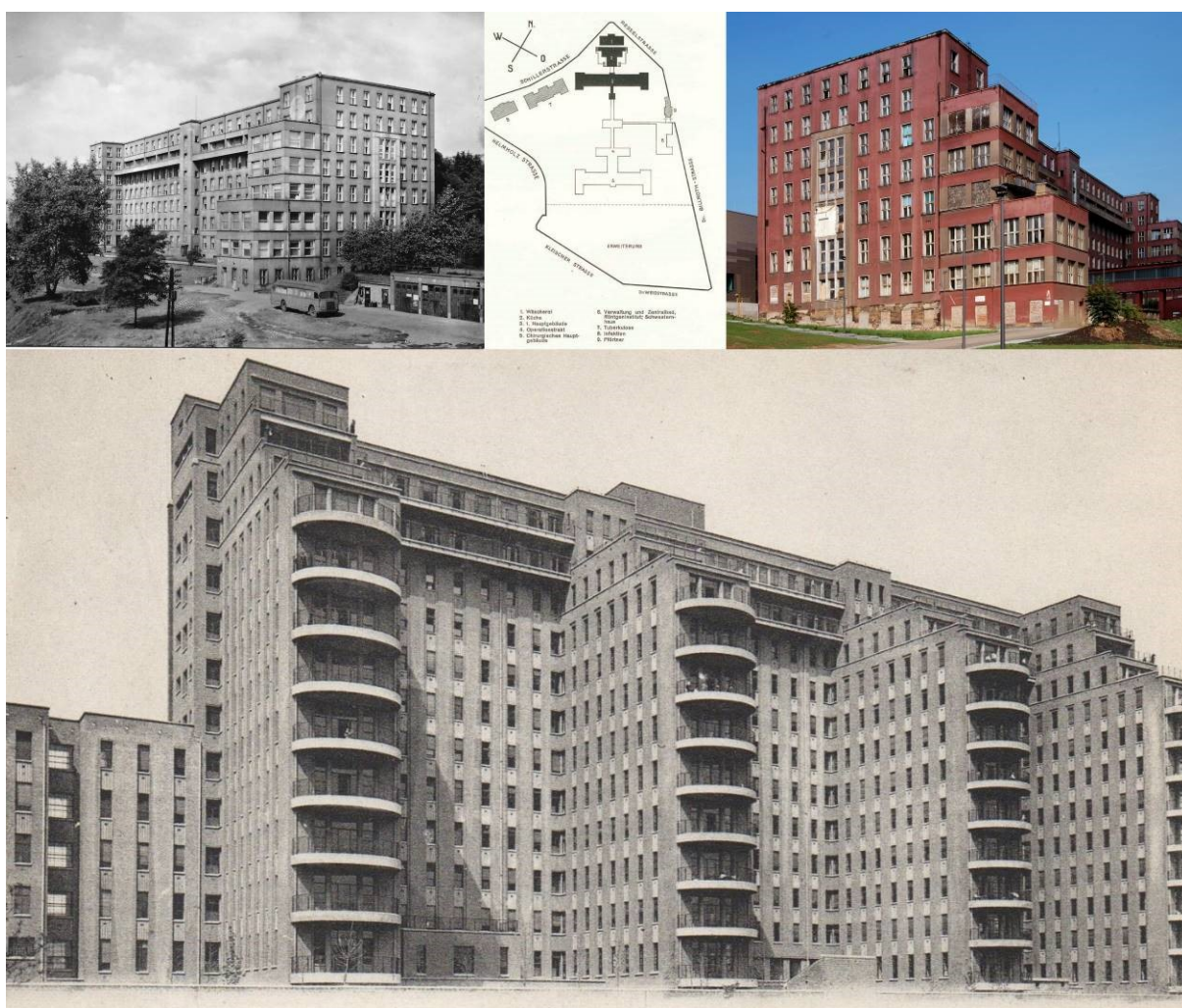
³²⁰ DUŠEK, Ladislav et al. *Ústí nad Labem: středisko průmyslu, tepna dopravy a brána do ráje přírodních krás*. Brno: Národohospodářská propagace Československa v Praze, 1947, s. 37.

³²¹ LODGMANN VON AUEN, Rudolf, STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 3, Aussig*. Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunalverlag, 1929, s. 153–157; Der Neubau des Aussiger Bezirkskrankenhauses. *Aussiger Tagblatt* 21. 2. 1928, s. 3; Zur Eröffnung des neuen Bezirkskrankenhauses in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 1. 3. 1930, s. 3.

³²² Operationstrakt des Bezirk-Krankenhauses in Aussig. *Forum* 1935, roč. V, č. 4, s. 182–183.

³²³ STEVENS, Edward Fletcher. *The American hospital of the twentieth century; a treatise on the development of medical institutions, both in Europe and in America, since the beginning of the present century*. New York: Architectural Record Co., 1921.

mnichovských nemocnic v Nymphenburgu a Schwabingu.³²⁴ Jako inspirační zdroj architektům sloužily německé nemocnice,³²⁵ jako např. mnichovská klinika v Thalkirchner Straße (1926–28, arch. Richard Schachner a Hans Grässel), či sanatorium pro duševně choré v Sassendorfu (arch. Carl Bensel a Johann Kamps).³²⁶ Pavilon A má však až překvapivě blízko také k pozoruhodné nemocnici Beaujon v Clichy-sous-Bois (1933, arch. Jean Walter, dnes součást pařížské aglomerace).³²⁷ Konstrukčně jsou pavilony řešeny na principu železobetonového skeletu s racionálním dispozičně provozním schématem.³²⁸ Z architektonického hlediska se v případě obou mimořádně kvalitních a působivých budov uplatnil vliv tzv. nové věcnosti a nepřehlédnutelné jsou rovněž vlivy expresionismu, který se projevuje efektní skladbou hmot, hlavně u terasovitě koncipovaných bočních křídel, umožňujících dobré oslunění pokojů. Mimořádně důležitou roli hrálo také zapojení monumentálního areálu do obrazu města. Symetricky, takřka barokně komponované objekty tak díky svému urbanistickému zasazení ve svahu nad městem, tvořily až do své demolice jednu z nejvýraznějších ústeckých dominant.

100. E. Krob a F. J. Arnold. Pavilon A nemocnice v Ústí nad Labem. Historická pohlednice, plánovaná zástavba areálu nemocnice a snímek z roku 2007. Dole nemocnice Beaujon v Clichy-sous-Bois (1933, arch. Jean Walter) na historické pohlednici. Archiv autora, archiv města Ústí nad Labem, foto L. Fajgl 2007.

³²⁴ PÖLZL, Leopold (ed.). *Leben und Kraft durch kommunales Schaffen der Stadt Aussig 1918–1938*. Aussig an der Elbe: 1938, s. 221.

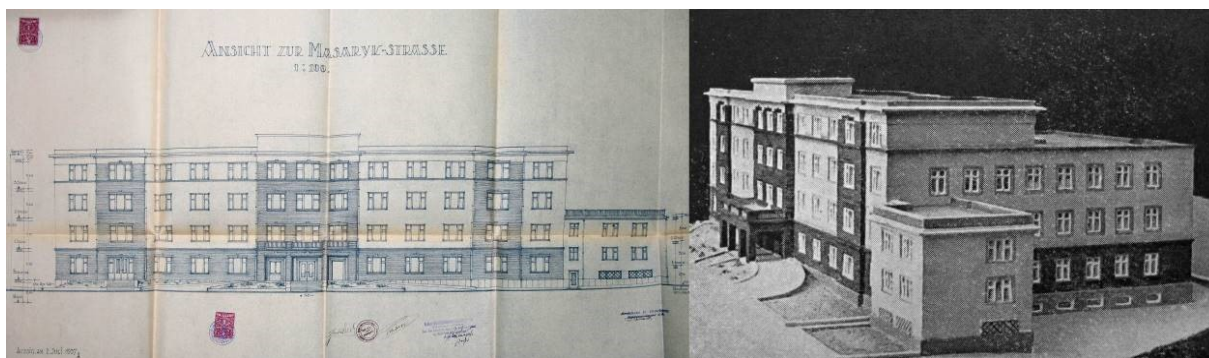
³²⁵ Kurze Beschreibung des nördlichen Hauptgebäudes (Interne Abteilung). *Aussiger Tagblatt* 3. 3. 1930, s. 4.

³²⁶ ŽAMBOCHOVÁ, Jitka. *Demolice pavilonu „A“ bývalé nemocnice v Ústí nad Labem*. Seminární práce do předmětu Památková péče I. ČVUT, Fakulta architektury, Ústav památkové péče, 2013, s. 6-7; *Hospitaux modernes. Cite et Tekhné* 1932, roč. X, č. 11, s. 176-177.

³²⁷ Jistě není náhoda, že i ve Francii byly tyto velkorysé nemocnice spjaty zejména se socialistickou městskou správou, jako např. v Lille.

³²⁸ Der Neubau des öffentlichen Krankenhauses in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 1. 10. 1931, s. 3.

Další zajímavou zdravotnickou stavbou, tentokrát z konce 30. let, byla puristická novostavba Okresní nemocenské pojišťovny, postavená v letech 1937–39 Paulem Brockhardtem, dnešní Poliklinika v Masarykově ulici.³²⁹ Dle dochované plánové dokumentace se výsledná podoba několikrát měnila, a byla doplňována na základě exkurzí, jež zástupci pojišťovny absolvovali na novostavbách v Plzni, Praze, Olomouci, Moravské Ostravě a Trenčíně.³³⁰ Rozložitá, symetrická, horizontálně komponovaná budova se vyznačuje pro Ústí typickým, expresionistickým akcentem, který je patrný na mělkých rizalitech s klinkerovým obkladem a ústupkových portálech. Fasády jsou rytmizovány pravidelným rastrem oken a symetrii průčelí mírně narušuje pouze menší boční křídlo s garážemi a bytem správce. Promyšlená dispozice odpovídala dobovým požadavkům na provoz, kdy kolem tří vnitřních dvorů byly po celém obvodu umístěny jednotlivé provozní místnosti a kanceláře pojišťovny spolu s ordinacemi. Komunikačním centrem bylo elegantní schodiště, situované v půlkruhovém rizalitu ve středním dvoru.

101. P. Brockhardt. Okresní nemocenská pojišťovna v Masarykově ulici. Projekt hlavního průčelí a model novostavby. Archiv města Ústí nad Labem, DUŠEK 1947.

Jak již bylo zmíněno v předchozích kapitolách, Ústí se poměrně záhy začalo profilovat jako „město škol“. Proto i v meziválečném období vznikaly nové školní budovy, opět v prostoru „školního okrsku“ na Klíši, jako např. mohutná, tradicionalistická budova bývalého státního reálného gymnázia od architekta Zdeňka Pštrosse (1924–26).³³¹ Nejhodnotnější realizace v této oblasti představuje bezesporu dvojice škol v Palachově ulici, česká menšinová škola od Josefa Gočára a dívčí reálné gymnázium od Franze Josefa Arnolda.

S výstavbou menšinové školy se počítalo již od roku 1925, kdy byl s vypracováním projektu osloven právě Josef Gočár. První varianta návrhu pochází z roku 1926.³³² K realizaci však nakonec došlo až v roce 1930. Třebaže Ústí nepatřilo k tak národnostně vypjatým městům, jako Liberec, i zde stavba české školy nezbuzovala příliš pozitivní reakce a tak není divu, že novostavbu místní tisk spíše ostentativně přehlížel. Otázkou zůstává angažování tak významného architekta, jakým Gočár byl, a také volba moderních funkcionalistických forem, pro menšinové školy poměrně nezvyklých. Hlavní roli mohla zřejmě sehrát snaha o sebereprezentaci mladé republiky, na níž byl v případě Ústí s moderní a nepřehlédnutelnou komunální výstavbou asi kladen zvláštní zřetel. Architekt původně počítal s „holandskými“ režnými fasádami, obdobně jako v případě téměř souběžně budované obecné a měšťanské školy na Tylově nábřeží v Hradci Králové (1925–28). Průčelí měla navíc oživovat dvě rozměrná nautická okna nad vstupy. Nakonec se však přiklonil k prostým, abstrahovaným funkcionalistickým formám, které tak do jisté míry

³²⁹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 2000, Ústí nad Labem-centrum.

³³⁰ DUŠEK, Ladislav et al. *Ústí nad Labem: středisko průmyslu, tepna dopravy a brána do ráje přírodních krás*. Brno: Národohospodářská propagace Československa v Praze, 1947, s. 42.

³³¹ SELLNEROVÁ, Alena. Karta České státní reálné gymnázium, obsažená ve výstupu *Plošného průzkumu, zhodnocení a dokumentace architektonického kulturního dědictví 19. a 20. století za rok 2009*, uloženo v evidenčních sbírkách NPÚ ÚOP v Ústí nad Labem.

³³² KRSEK, Martin. Historici našli Gočárovy plány na ústeckou školu. *ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2016-02-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/clanky/cist/nazev/74-martin-krsek-historici-nasli-gocarovy-plany-na-usteckou-skolu>

předznamenávají jeden z vrcholů jeho pozdního díla, monumentální ředitelství ČSD v Hradci Králové (1928–33). Velkoryse koncipovaná školní budova v sobě zahrnovala obecnou, měšťanskou a mateřskou školu, dále inspektorát menšinových škol a školu živnostenskou.³³³ Nejpoutavějším prvkem rozložené budovy je elegantní zaoblená tělocvična a úzká, obdélná trojdílná okna v centrální části. Okna, dělená subtilními meziokenními pilíři, mají takřka pásový charakter a elegantnímu průčelí vtiskují proudnicový, dynamický výraz. Oba mohutné vstupní rizality se schodišti pak prosvětlují rozměrná obdélná schodišťová okna. Dispozičně je škola řešena jako dvoutrakt, kdy učebny jsou situovány do klidnější dvorní části a chodby směrem do ulice Palachova. Platí zde tak Gočárova oblíbená teze, že „*pouze nad provozně dobrým a esteticky vyhovujícím půdorysem se může vztyčit dobrá, umělecky hodnotná stavba. Konstrukce musela být logická, nesměla být znásilňována, měla napomáhat estetickým hodnotám projektovaného díla, s velkou péčí byly studovány detaily*“.³³⁴ Působivý a elegantní objekt představuje zřejmě nejhodnotnější ukázkou menšinových škol v pohraničních oblastech, v nichž převládalo spíše konzervativnější architektonické pojetí, reprezentované např. tvorbou Milana Babušky, autora menšinových škol v Liberci, Teplicích, Velkém Březně či Neštěmicích.

102. J. Gočár. Česká menšinová škola v Palachově ulici. Foto autor 2016.

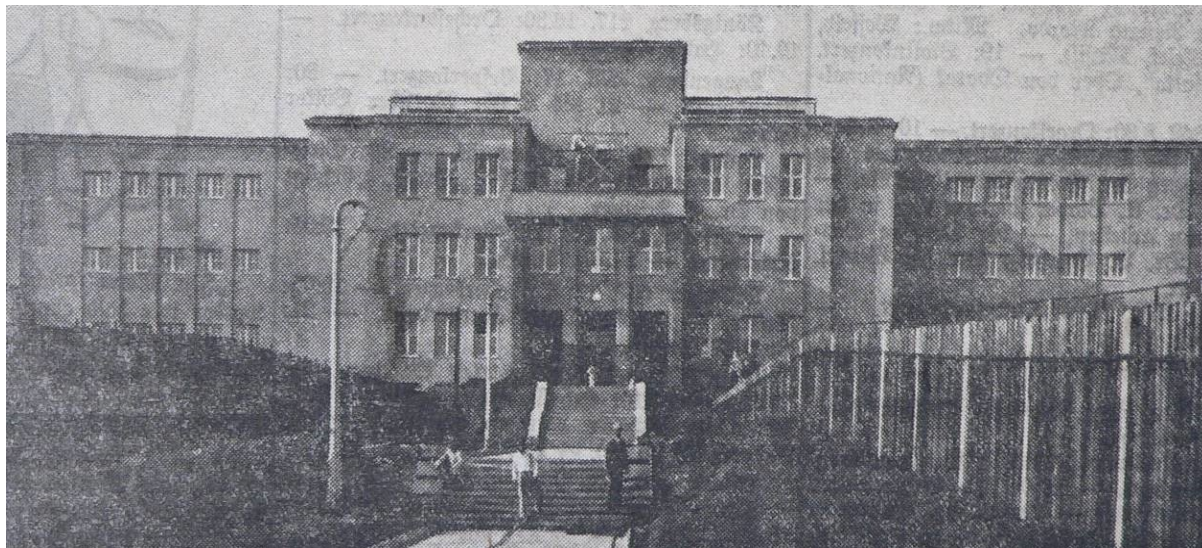
Na moderní architektonické formy české školy reagovala o něco mladší budova sousedního dívčího reálného gymnázia z let 1931–32, místním tiskem poněkud nadneseně označovaná za „*nejmodernější ústeckou školu*“.³³⁵ Ta se v souladu s Arnoldovou tvorbou 30. let vyznačovala „*klidnou architekturou*“, „*čistými konstruktivními formami*“ a

³³³ Nová budova české školy v Ústí nad Labem. *Národní listy* 9.11.1930, příloha, s. 1.

³³⁴ LUKES, Zdeněk et al. *Josef Gočár*. Praha: Titanic, 2010, s. 404.

³³⁵ Aussigs modernestes Schulhaus. *Aussiger Tagblatt* 27. 9. 1932, s. 3.

nepostrádala jistou harmonií, s níž „obohatila obraz města“.³³⁶ Stejně jako v případě nové nemocnice zde Arnold aplikoval puristické formy v duchu nové věcnosti, které oživil expresionistickými prvky, projevujícími se v efektní skladbě hmot a mohutné centrální vstupní partii 85 metrů dlouhé budovy, na níž se částečně uplatnil „domácí“ klinkerový obklad.

103. F. J. Arnold. Dívčí reálná škola v Palachově ulici. Aussiger Tagblatt 1932.

Největší a nejnákladnější městskou stavbou byl nový most přes Labe, spojující Ústí a Střekov. Ačkoliv se o zřízení nového mostu uvažovalo již na počátku 20. století, s ohledem na mimořádnou finanční náročnost se k realizaci dospělo až v letech 1934–36 a vypracováním projektu město pověřilo specialistu na mostní stavby, Josefa Melana.³³⁷ To byl také důvod, proč bylo městskou radou zavedeno mostné, jež mělo sloužit k částečné úhradě úvěru, neboť náklady na nový most se vyšplhaly do výše 15 700 000 Kčs. Není proto divu, že stavbě životně důležité spojnice mezi Ústím a Střekovem věnoval místní tisk poměrně velký prostor. Ve své době se jednalo o největší obloukový most v Československu, kdy rozpětí mezi oběma mostními opěrami činí úctyhodných 123,6 m.³³⁸

Z nerealizovaných projektů je třeba na prvním místě zmínit hotel v nedalekých Dolních Zálezlech, oblíbeném letovisku meziválečné smetánky, na který byla v roce 1929 vypsána mezinárodní soutěž.³³⁹ Třebaže obec leží již mimo katastr města, vzhledem k věhlasným účastníkům a faktu, že mezi porotci figurovali ústečtí městští architekti Ernst Krob a Franz Josef Arnold, nelze ji opomenout. Návrhů bylo celkem 75, přičemž z účastníků známe Oskara Pusche (Drážďany), F. Schleinbingera (Offenbach nad Mohanem), Adolfa Mereticha (Karlovy Vary), Rudolfa Kupku a Ernsta Plischkeho (Liberec) a Jana Duikera (Amsterdam) spolu s Margarette Schütte-Lihotzky (Vídeň).³⁴⁰ Z hlediska architektury byly nejzajímavější projekty Duikera a Schütte-Lihotzky, soutěž ovšem vyhrál elegantní, třebaže poněkud

³³⁶ Ibidem.

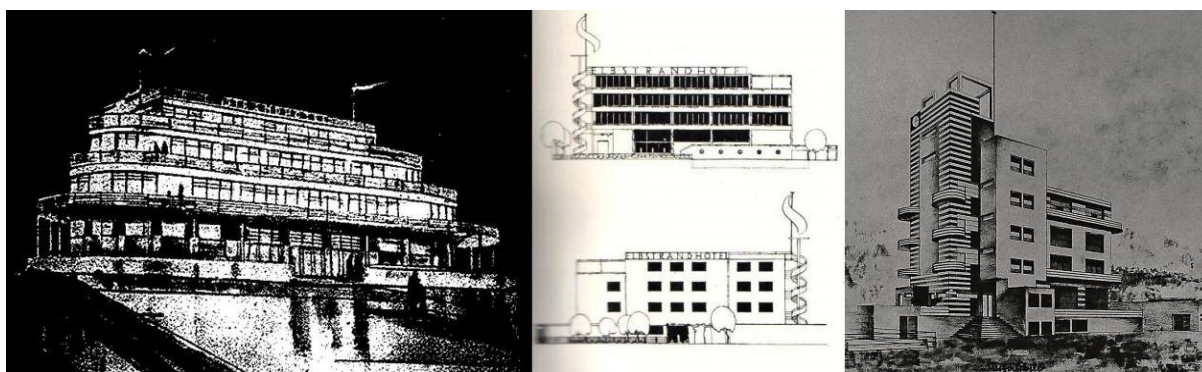
³³⁷ Entwurf für die neue Straßenbrücke über die Elbe in Aussig. *Die Bautechnik* 1929, roč. VII., č. 15, s. 226-230.

³³⁸ Die neue Aussiger Elbebrücke: Baubeginn im Frühjahr. *Aussiger Tagblatt* 17. 2. 1931, s. 1; Ausbau des Aussiger Brückenkopfes. *Aussiger Tagblatt* 29. 2. 1936, s. 5; Ende Mai Elbebrücke fertiggestellt? *Aussiger Tagblatt* 16. 3. 1935, s. 3; Die neue Elbebrücke und der Verkehr. *Aussiger Tagblatt* 8. 8. 1936, s. 3; Elbebrücke alt und neu. Neues Verkehrsband: Aussig-Schreckenstein. *Aussiger Tagblatt* 8. 8. 1936, s. 17-20.

³³⁹ Elbestrandhotel in Salesel (Tschechoslowakei). *Zentralblatt der Bauverwaltung* 1929, roč. XLIX, č. 51, s. 841; *Reichenberger Zeitung* 16.11.1929, s. 4.

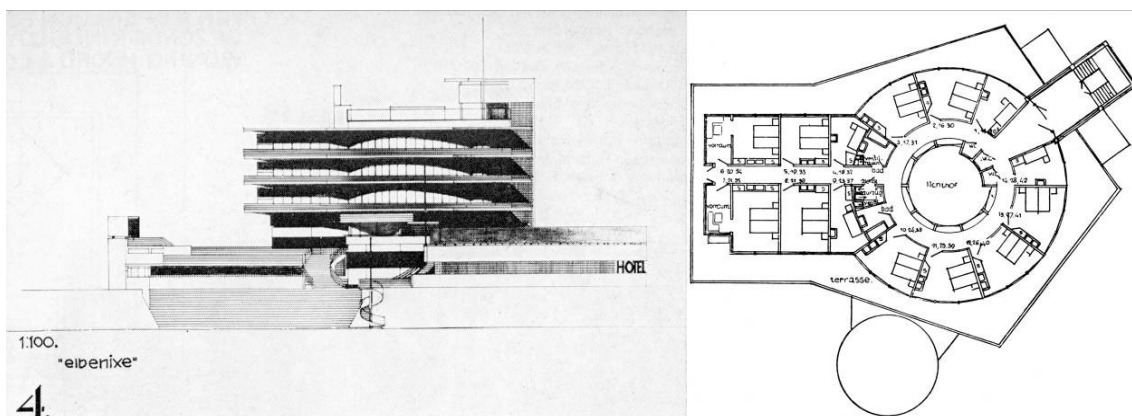
³⁴⁰ Das Strandhotel für Salesel. Projekt-Preisverteilung. *Aussiger Tagblatt* 22. 1. 1930, s. 3; Elbestrandhotel in Salesel. *Zentralblatt der Bauverwaltung* 1930, roč. 5L, č. 5, s. 123; NOEVER, Peter. *Margarete Schütte-Lihotsky, soziale Architektur, Zeitzeugin eines Jahrhunderts*. Wien: Böhlau Verlag, 1996, s. 121.

konvenční návrh libereckého tandemu Kupka a Plischke.³⁴¹ Ti navrhli stupňovitě komponovaný, tradičněji pojatý oválný objekt, evokující říční parník. Průčelí bylo symetricky komponované, přičemž parter obíhala krytá terasa. Při bližším pohledu tak lze říci, že návrh příliš nevybočoval z mantinelů, typických pro Kupkovu tvorbu. Poměrně progresivní příspěvek karlovarského architekta Adolfa Mereticha se umístil na třetím místě.³⁴² Puristicky orientovanou, vertikálně komponovanou stavbu oživovala věž s atypickými půlkruhovými balkóny a barevnými pruhy, kontrastujícími se zbylými monochromními fasádami, jež se vyznačovaly efektní skladbou kubických hmot. Margarete Schütte-Lihotzky, která se soutěže zúčastnila se svým manželem Wilhelmem, naproti tomu přišla s funkcionalistickým, horizontálně koncipovaným projektem, na boční fasádě zakončeným elegantním vřetenovým schodištěm. Průčelí směrem k obci bylo poято velmi jednoduše s pravidelným rastrem oken a symetricky situovaným vstupem. Naopak průčelí obrácené směrem k vodě bylo velmi subtilní, s předsazenými terasami a prosvětlené velkými průběžnými okenními pásy, poskytujícími působivý výhled na řeku.³⁴³ Jednotlivá patra mírně ustupovala, tak aby bylo docíleno co největšího oslunění teras, přičemž oslunění mohlo být regulováno za pomoci markýz.

104. Soutěž na hotel v Dolních Zálezlech. Návrhy tandemu Kupka a Plischke, Wilhelma a Margarete Schütte-Lihotzky a Adolfa Mereticha. *Bauwelt* 1930, NOEVER 1996, MERETICH 1932.

Nesporný vrchol soutěže představoval avantgardní projekt nizozemského architekta Jana Duikera, oceněný druhou cenou.³⁴⁴ Atypicky, dalo by se říci organicky řešená, provzdušněná stavba se měla skládat z pentagonu, spojeného s čtvercovým křídlem a dvou kruhových nástaveb, poskytujícím obyvatelům hotelu panoramatický výhled do okolní krajiny.

105. Soutěž na hotel v Dolních Zálezlech. Návrh Jana Duikera. MOLEMA 2014.

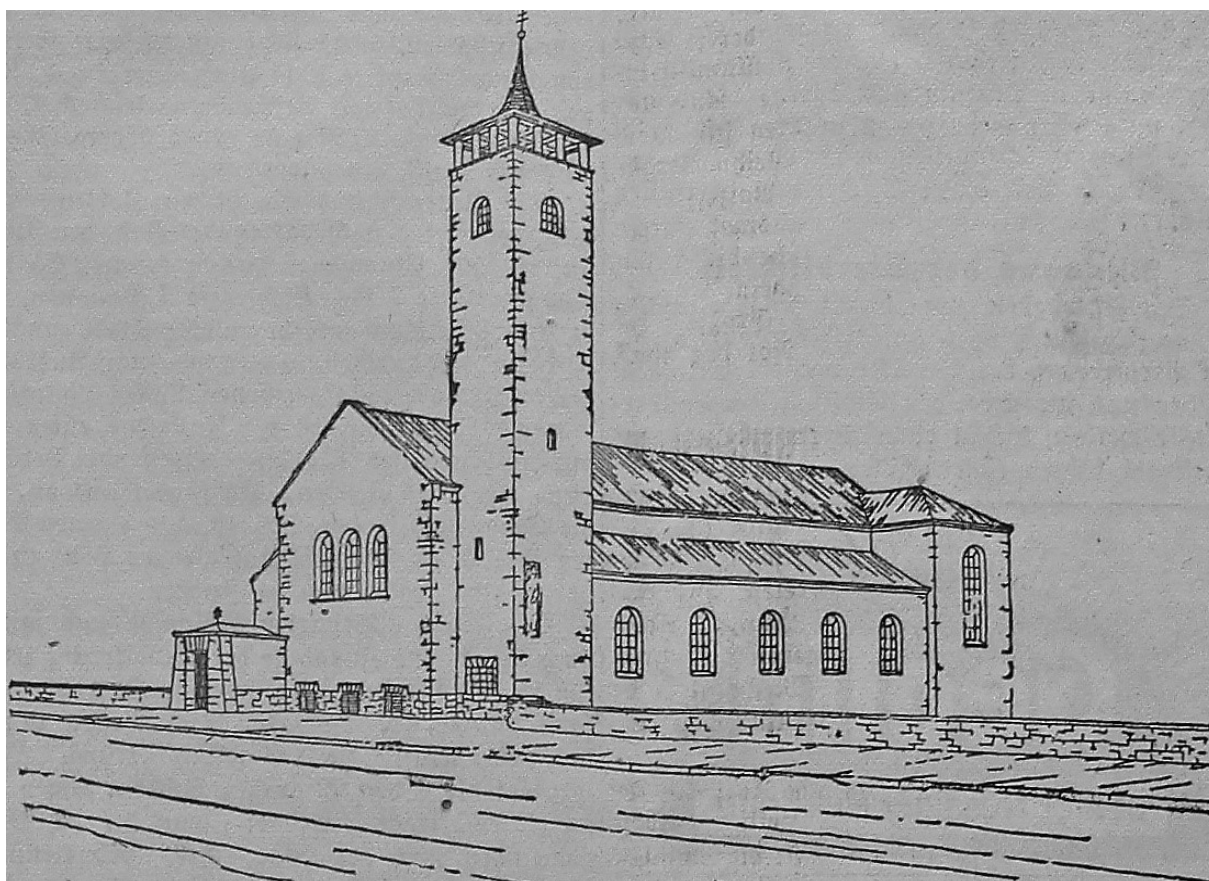
³⁴¹ Wettbewerb: Strandhotel an der Elbe in Salesel (Tschechoslowakei). *Bauwelt* 1930, roč. XXI, č. 9, s. 309.

³⁴² *Architekt Adolf Meretich*. Wien: Verlag für Volkswirtschaft Otto Waldes, 1932, nepag.

³⁴³ NOEVER, Peter. *Margarete Schütte-Lihotzky, soziale Architektur, Zeitzeugin eines Jahrhunderts*. Wien: Böhlau Verlag, 1996, s. 121.

³⁴⁴ Blíže k soutěži a k osobnosti Jana Duikera MOLEMA, Jan. Jan Duiker: a river side hotel in Dolní Zálezly Nad Labem, Czech Republic 1929-1930. In *Proyecto, Progreso, Arquitectura* 2014, č. 10, s. 16-31; MOLEMA, Jan. *Jan Duiker*. Gustavo Gilli: Barcelona, 1996.

Tím se Duikerovy podařilo naplnit dobový funkcionalistický ideál harmonického spojení stavby a přírody, s níž byli její obyvatelé v kontaktu i uvnitř hotelu. V menším, celoproskleném jednopodlažním kruhu byl plánován taneční parket, ve větším, čtyřpodlažním s velkou střešní terasou se nacházely hotelové pokoje. Každé patro pak obíhala předsazená terasa. Dominantou horizontálně komponované stavby byla vertikální schodišťová věž, obrácená do ulice, v níž byl situován i hlavní vstup do hotelu. S ohledem na nebezpečí povodní tělo hotelu Duiker umístil na sloupy s předsazenou terasou, s elegantním půlkruhovým amfiteátrovým schodištěm, klesajícím k řece, kde se nacházelo přístavní molo. Z plánovaných větších stavebních akcí ve městě nelze opomenout zamýšlenou přestavbu staré správní budovy Spolchemie z roku 1935. Impulzem byla snaha vizuálně přizpůsobit starší objekt nové správní budově a vytvořit tak ucelený areál. Autorem návrhu byl s největší pravděpodobností architekt Paul Spielmann, který shodou okolností prošel praxí v ateliéru Lossow & Kühne a v Ústí měl jako jeho zástupce na starosti stavební dozor nové správní budovy a zaměstnaneckého sídliště Spolku na Skřivánku.³⁴⁵ Spielmannovy úpravy se týkaly ponejvíce fasád, které plánoval zjednodušit a opatřit klinkerovým obkladem, čímž by budova získala obdobný výraz, jako mohutný sousední administrativní objekt. Zajímavou ukázkou meziválečné sakrální architektury byl plánovaný katolický kostel na Klíši, o jehož zbudování se uvažovalo již od vypracování regulačního plánu čtvrti (1902). Autory zdařilého, „bartningovský“ pojatého návrhu byli střekovský architekt Wilhelm Etzel a ústecký stavitel Emil Herbig.³⁴⁶ Kostel se vyznačoval „praktickými formami“ spojenými s „moderní věcností“ a měl tvořit pendant polyfunkčního domu Hvězda.³⁴⁷

106. E. Etzel a E. Herbig. Návrh katolického kostela na Klíši. Aussiger Tagblatt 1933.

³⁴⁵ Osvědčení o praxi v ateliéru Lossow & Kühne. Za laskavé poskytnutí kopie děkuji Mgr. Martinu Krskovi.

³⁴⁶ Projekt einer Kirche in Kleische. *Aussiger Tagblatt* 23. 12. 1933, s. 4.

³⁴⁷ *Ibidem*.

Elegantní dům Hvězda, ovlivněný částečně novou věcností, byl postaven v letech 1933–34 na základě projektu Franze Ludwiga a tvořil jakési centrum vilové čtvrti. Vedle pošty a lékárny se zde nacházela také restaurace s kavárnou umístěná v patře, s předsazenou 40 m dlouhou terasou. Zbylá podlaží pak byla určena k bydlení a obsahovala dvoupokojové byty s příslušenstvím (předsíň, spižárna, koupelna).³⁴⁸ Tím se pozvolna dostáváme k meziválečné obytné architektuře, která v případě Ústí tvoří pestrý a mimořádně hodnotný soubor. V návaznosti na místní průmysl se zde velmi silně rozvíjelo zaměstnanecké bydlení, financované místními průmyslníky v čele se Spolkem, družstevní výstavba a také pozoruhodná komunální výstavba, financovaná městem. Ta byla velmi progresivní a silně se inspirovala soudobými trendy v nedalekém Německu, což demonstruje např. moderní typ pavlačového domu (Laubenganghäuser), k jehož velkým propagátorům patřil např. Hannes Meyer (srov. pavlačové domy v Desavě).

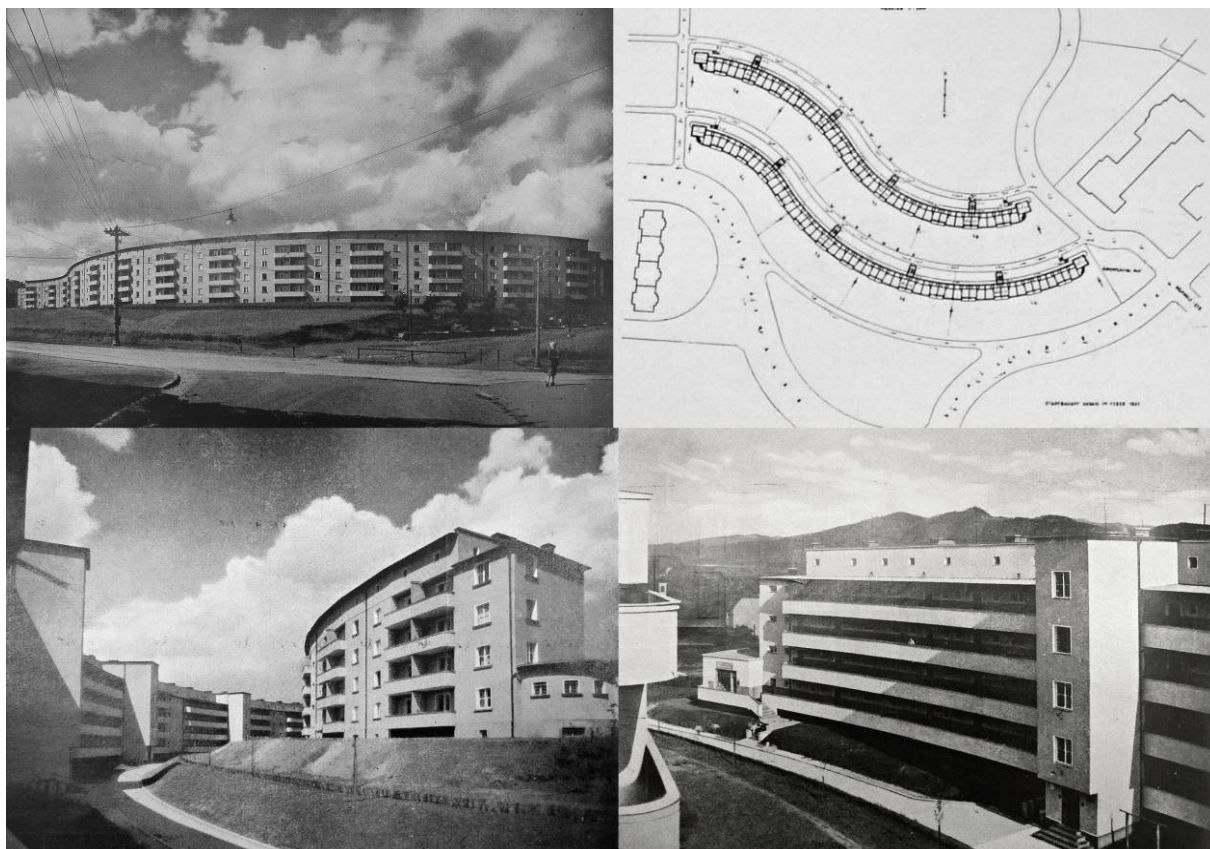
107. Hannes Meyer. Pavlačový dům v Desavě (1929-30). Foto autor 2015.

Velkorysá městská komunální výstavba probíhala od roku 1919 až do připojení pohraničí k Německu v roce 1938 během celkem 5 stavebních akcí. V průběhu poslední, s ohledem na politické změny v pohraničí, zamýšlené moderní bytové domy nahradila konvenční tradicionalistická zástavba. Stylový rozptyl městských investičních akcí byl poměrně široký. Tradicionalistickou, neoklasicistní formu prvních bloků z let 1919–22 (Pasteurova, Resslerova, U Nemocnice, Palachova, Šaldova) nahrazují po roce 1927 moderní činžovní domy, situované v prostoru Klíše, v čele s tzv. S domy v ulicích Na vlnovce a Mezidomí (1931–33).³⁴⁹ Za projekty jednotlivých domů stál tehdejší stavební úřad, přičemž autorem většiny objektů byl již několikrát zmíněný Franz Josef Arnold, zřejmě nejvýraznější osobnost meziválečné ústecké architektury. Vyčerpávajícím způsobem je tato problematika zpracována v dizertaci Pavla Prouzy *Německá sociálně demokratická architektura komunálního bydlení v Ústí nad Labem v letech 1918–1938*, proto se blíže zastavíme jen u S domů, které představují jeden z vrcholů meziválečné komunální výstavby v Československu. Dvojice souběžných obytných bloků je tvořena celkem 8 sekcemi a byla postavena v rámci třetí stavební akce na

³⁴⁸ Moderner Neubau in Kleische. *Aussiger Tagblatt* 3. 6. 1933, s. 5.

³⁴⁹ *Zur Vollendung der neuen Kleinstwohnungsbauten*. Aussig a. E.: Selbstverlag der Stadt Aussig, 1933.

počátku 30. let.³⁵⁰ Na každém podlaží se nachází 6 malometrážních bytových jednotek, tvořených pokojem, kuchyní, příslušenstvím (předsíň, koupelna, toaleta, spíž) a nechybí ani balkon, orientovaný na jih kvůli oslunění.³⁵¹ Hlavním komunikačním uzlem je schodišťový rizalit ve dvomím traktu, skrze nějž je přístup na jednotlivá podlaží s průběžnou pavlačí, z níž se vchází do jednotlivých bytů. Součástí domů bylo také příslušenství, tvořené sklepními kóji a společnými prádelnami v suterénu a také prodejny na obou koncích každého bloku. Mimořádně zdařilé je především urbanistické řešení domů, zejm. zasazení do terénu, sledující průběh vrstevnic. Díky tomu získaly své charakteristické expresivní esovitě prohnutí, jež se odrazilo i v názvu domů. Pozitivně byla tato městská výstavba hodnocena i ze strany českého tisku, např. v týdeníku *Pestrý týden*, který o S domech referoval následovně: „Zvlášť významným počinem je poslední akce, ve které byly postaveny dva mohutné bloky s vlnovkovitou frontou... Byty odpovídají i při menších rozměrech všem požadavkům moderního pohodlí a moderní hygieny. Domy jsou architektonickou ozdobou města a byly právě odevzdány veřejnosti“.³⁵² Dalším poměrně zdařilým projektem, který vzešel z městského stavebního úřadu a jehož autorem byl Franz Josef Arnold, je dům ústecké spořitelny, s expresivně pojatým, trojúhelníkovým nárožím v Masarykově ulici.³⁵³

108. F. J. Arnold. Tzv S-domy krátce po dostavě a celková situace. Zur Vollendung der neuen Kleinstwohnungsbauten 1933.

V rámci družstevní výstavby patřilo k nejagilnějším trnovanské družstvo *Vlastní krb* (Gemeinnützige Bau- und Wohnungsgenossenschaft Eigener Herd G. m. b. H.), které stojí za mohutnými bloky v ulicích Palachova, Ostrčilova, Sládkova a Hany Kvapilové. Autorem do jisté míry typového architektonického řešení jednotlivých domů, jejichž

³⁵⁰ Ibidem, s. 10-14.

³⁵¹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domů čp. 704-711, Ústí nad Labem-Klíše.

³⁵² Městské domy v Ústí n. L. *Pestrý týden* 3.2.1934, s. 13.

³⁵³ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domů čp. 486, Ústí nad Labem-Klíše; Der Neubau der Aussiger Sparkasse in der Kulmer Strasse. Ein neuzeitliches Beamtenwohnhaus. *Aussiger Tagblatt* 12. 2. 1930, s. 3.

charakteristickým poznávacím rysem je masivní kýlová střecha, byl ústecký architekt Franz Ludwig.³⁵⁴ Od ostatních realizací družstva v dalších městech (Jablonec nad Nisou, Liberec, domovské Trnovany, Děčín a Žatec) se ústecké domy liší expresivně pojatým motivem nárožních balkonů.³⁵⁵ Dalším důležitým investorem byl také stát, který financoval stavbu obytných budov pro své zaměstnance. V Ústí je nejhodnotnější ukázkou státní výstavby bezesporu „gočárovsky“ laděný dům Františka Fialy v Palachově ulici na Klíši, který sloužil k ubytování pedagogů protěží menšinové školy a dalších zaměstnanců.³⁵⁶ Funkcionalismem ovlivněný dům s malometrážními byty tvoří důstojný pendant Gočárově menšinové škole, a vzhledem k užití režného zdiva je ukázkou toho, jak by vypadala škola, pokud by došlo k realizaci původního návrhu.

V oblasti zaměstnaneckého bydlení byl neaktivnějším stavebníkem Spolek pro chemickou a hutní výrobu, který patřil k nejvýznamnějším chemickým koncernům meziválečné Evropy. Spolek financoval soustředěnou výstavbu pro své zaměstnance na celém území města a úzce spolupracoval s libereckou pobočkou drážďanského ateliéru Lossow & Kühne.³⁵⁷ Ta navrhla v Ústí nad Labem pro Spolek vedle nové správní budovy hned několik projektů, mj. vily pro vedoucí zaměstnance Spolku (1929–30) a zaměstnanecké sídliště Skřivánek (1930).³⁵⁸ To je výjimečné svým komplexním pojetím, neboť dosavadní praxe Spolku spočívala v budování samostatných činžovních domů. V architektonickém řešení sídliště se firma inspirovala kolonií Neu Rössen v Leuně, která vznikla v letech 1919–31 na základě projektu Karla Bartha.³⁵⁹

109. Lossow & Kühne. Zaměstnanecké sídliště Skřivánek na historickém snímku. Archiv autora.

Z vil vyniká především dvoupodlažní dům čp. 1941 ve Veeslavínově ulici, postavený pro vedoucího výzkumu Friedricha Martina. Vila s valbovou střechou a kamennou podezdívkou má prostou, uměřenou fasádu, kterou oživují pouze rozměrná okna s výraznými šambránami a dvě asymetrické terasy v nároží. S konzervativním exteriérem

³⁵⁴ SOKA Liberec, AM Liberec IV (Gd), Eigener Herd, inv. č. 1595, sign. 164, kart. 718; Dritte Bauaktion des „Eigener Herd“. *Aussiger Tagblatt*, 14. 4. 1931, s. 4.

³⁵⁵ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 667, Ústí nad Labem-Klíše.

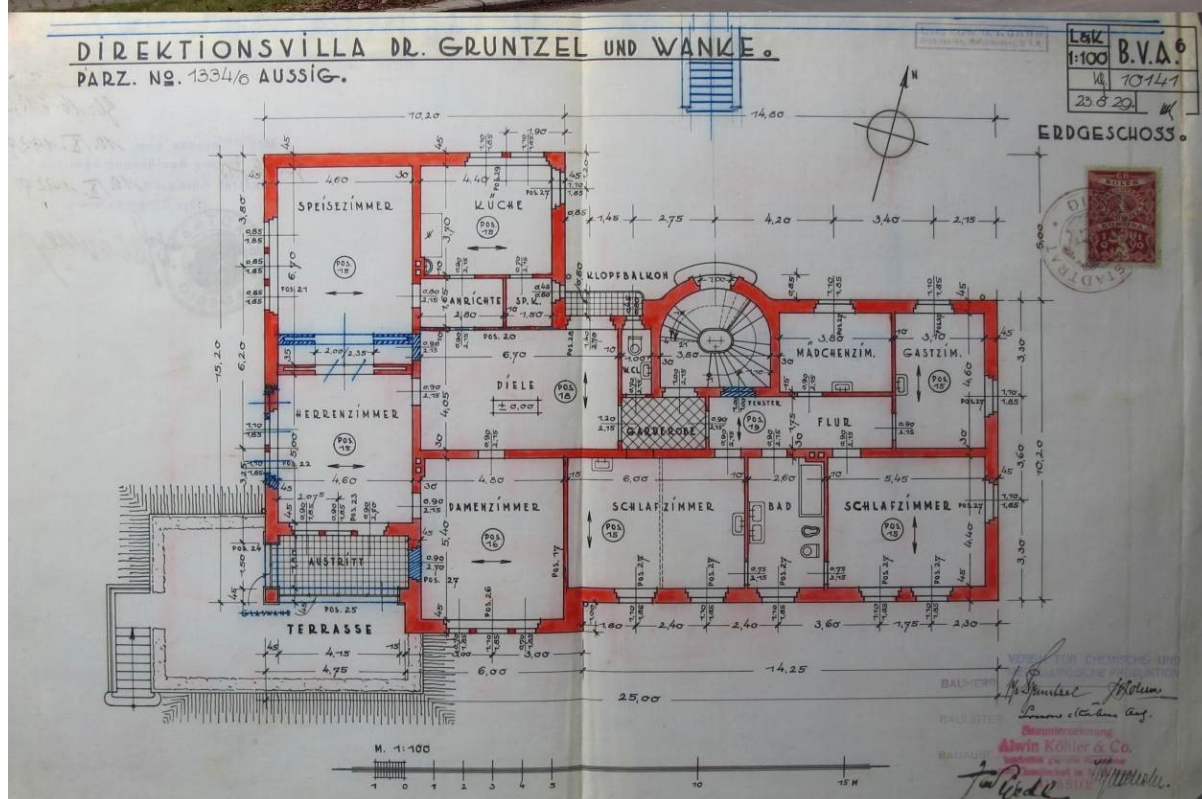
³⁵⁶ *Stavitel* 1926, roč. VII, s. 130.

³⁵⁷ HARTMANN, Angela. *William Lossow, Max Hans Kühne. Zwei Architekten monographien*. Weimar, 2006. Dizertační práce (Dr. Ing.). Bauhaus-Universität Weimar, Fakultät Architektur, s. 352-353.

³⁵⁸ Bauprojekte des Vereins für chem. und metall. Produktion in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 21. 9. 1929, s. 3; Neubauten des Vereins für chem. und metall. Produktion in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 9.7.1930, s. 3.

³⁵⁹ PAVLÍČEK, Tomáš. *Architektura 1. poloviny 20. století v západní části Ústeckého kraje: (vývoj, rozbor a výtvarně pedagogické využití)*. Ústí nad Labem: Fakulta užitého umění a designu, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2005, s. 80; *Der Architekt Karl Barth und Leuna – 100 Jahre Kolonie Neu-Rössen : Eine biografische Erzählung und 30 historische Ansichten der Gartenstadt*. Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2016.

kontrastuje nápaditý, racionálně řešený půdorys s efektivní skladbou místností, jeden z typických znaků tvorby ateliéru. Ústředním prostorem je hala se schodištěm do patra, kolem níž jsou seskupeny další místnosti (kuchyň, jídelna, dámský pokoj a pánský pokoj s navazující zimní zahradou). V patře pak nacházely privátní prostory rodiny s hostinským pokojem. V suterénu byl situován kromě provozního zázemí domu i byt domovníka. Všechny domy jsou vybudovány v jednotném stylu, liší se pouze velikostí a dispozičním řešením (dvojvily čp. 1955 a 1956-1957).³⁶⁰

110. Lossow & Kühne. Ředitelská dvojvila čp. 1955. Hlavní průčelí a půdorys přízemí. Foto autor 2016, Archiv města Ústí nad Labem.

Charakteristickými znaky jsou kamenné podezdívky, okna s výraznými šambránami a dřevěnými okenicemi, valbové střechy a půdorys v duchu anglického halového domu, aplikovaný kancelář i u projektů individuálního bydlení

³⁶⁰ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1955, Ústí nad Labem-centrum.

v předchozích dekádách (srov. s realizacemi v Liberci a Jablonci nad Nisou). Nedílnou součástí vil jsou terasy a kultivované okrasné zahrady, dotvářející celkový harmonický obraz.³⁶¹ Přidanou hodnotu pak představovalo mimořádně zdařilé zasazení domů do terénu, umožňující působivý výhled do údolí Labe. Přes pozdější přestavby se vily dochovaly v dobrém stavu, včetně relikvů původního vybavení. Téměř současně „kolonii“ ředitelských vil doplnil nedaleký soubor činžovních domů, dělených do jednotlivých sekcí, určených pro kvalifikované zaměstnance, o které měl Spolek eminentní zájem. Třípodlažní domy s vysokým obytným standardem obsahují malometrážní i velkometrážní byty od dvou do pěti místností. Typizované tradicionalistické bloky s kamennou podezdívkou zastřešuje nízká valbová střecha a jednoduché fasády rytmizuje pravidelný rastr oken s dřevěnými okenicemi a balkóny. Hlavní devizu zástavby představuje zasazení sídliště do zeleně, kdy se zadní trakt obrací do parkově řešeného vnitrobloku. Jisté monotónnosti, příznačné pro typizovanou blokovou zástavbu, se podařilo projektantům vyhnout nenásilnou individualizací jednotlivých domů při zachování jednotné koncepce. Domy proto ožívají ustupující nároží, kulatá kajutovitá okénka, arkádové balkóny, ozdobné okenní mříže, či střídání pravoúhlých a obloukových ostění u hlavních vstupů. U vnitřní dispozice bylo aplikováno jednotné schéma, kdy jsou byty v jednotlivých sekcích přístupné prosvětleným centrálním schodištěm s vertikálním pásem oken (obdobné řešení osvětlení schodiště bylo uplatněno i v případě nové administrativní budovy Spolku či některých ředitelských vil). Současný stav je torzem původního záměru, který počítal s obestavěním celé obdélné parcely, ohraničené ulicemi Bělehradská, Ondříčkova, Mošnova a Hilarova.³⁶² Z výstavby v rámci vnitřního města můžeme zmínit dva bytové domy v ulici U České besedy z let 1928–29 od Ericha Breindla, mohutný nárožní dům v Sadové ulici (Ing. Rudolf Kirschner, 1928–29), bytový dům v Masarykově ulici (Franz Josef Arnold, 1929–30) a obytný soubor v Klíšské ulici (Franz Josef Arnold, 1934–36).³⁶³ Breindlovy domy se vyznačují netradičním rámem z ostrých asymetrických špičatých lizén, které jim vtiskují expresionistický, gotizující výraz, příznačný pro stavby Spolku. Podobné tendence jsou patrné i u nárožního domu v Sadové ulici, kde se však ke slovu dostává hlavně populární art déco. Naopak ukázkou moderní architektury ovlivněné novou věcností je nárožní dům čp. 1971 v Masarykově ulici. Arnold zde zvolil jednoduché, lapidární formy, které oživil klinkerovým obkladem vstupu, soklu, meziokenních pilířů a proudnicově pojaté korunní římsy.

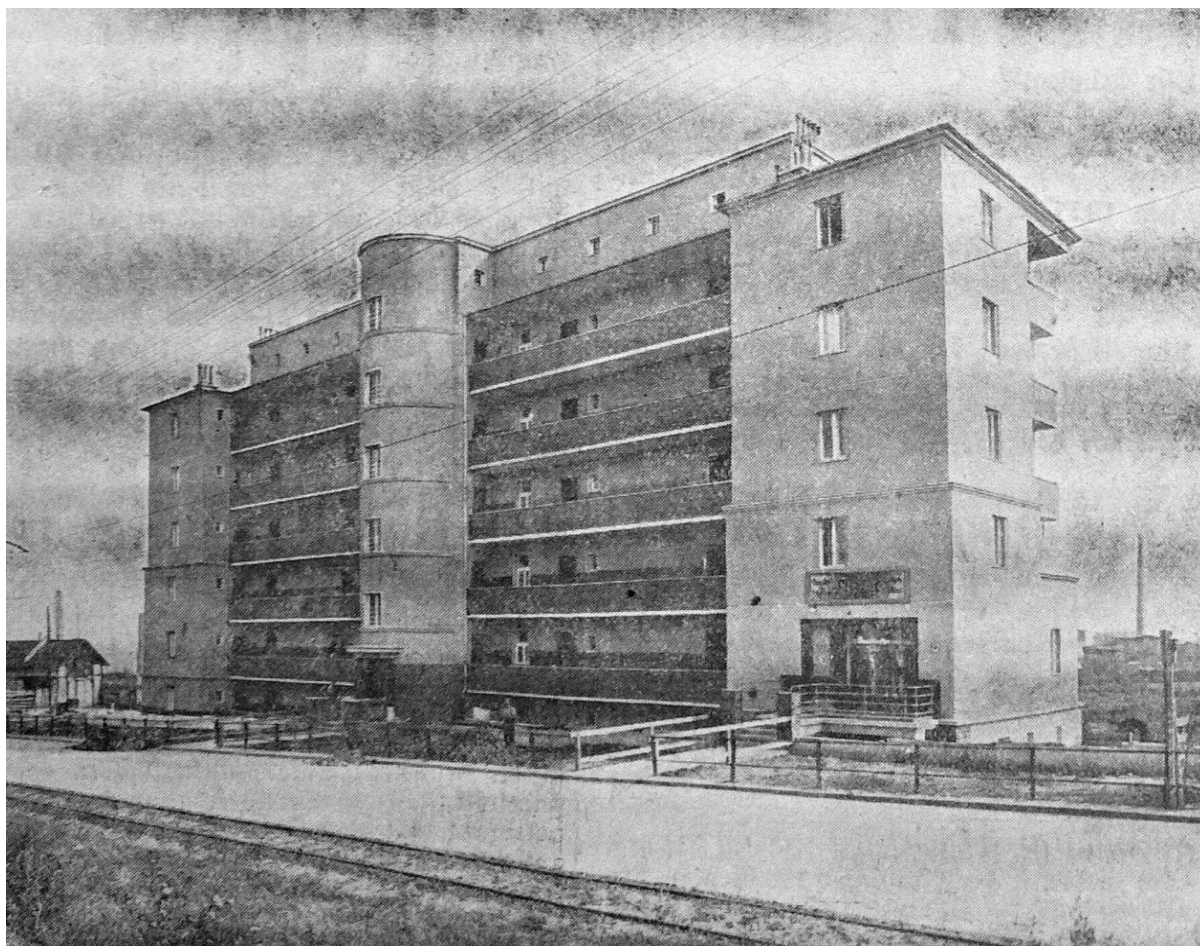
111. Bytová výstavba Spolku pod taktovkou Ericha Breindla. Tzv. Dům s madonou v Masarykově ulici spolu s detailem abstraktního reliéfu a plánová dokumentace domu čp. 2050 v Klíšské ulici. Foto autor 2008. Archiv města Ústí nad Labem.

³⁶¹ Bauprojekte des Vereines für chem. und metall. Produktion in Aussig. *Reichenberger Zeitung* 21. 9. 1929, s. 3.

³⁶² Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domů čp. 1958-1970, Ústí nad Labem-centrum.

³⁶³ Bauprojekte des Vereines für chem. und metall. Produktion in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 21. 9. 1929, s. 3; Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složky domů čp. 807, 811, 1917, 1971, 2050, 2051, 2052, 2057 a 2077 Ústí nad Labem-centrum.

Zajímavým prvkem je abstraktní klinkerový reliéf matky s dítětem, který měl dle plánové dokumentace mít původně realistickou podobu. Nejprogresivnějším příspěvkem v rámci obytné výstavby Spolku jsou nicméně pavlačové domy v Klíšské ulici, nad továrním areálem.³⁶⁴ Na počátku výstavby v této části stojí odlišný dům čp. 2050, na kterém s Arnoldem spolupracoval Erich Breindl. V jeho řešení se inspirovali sídlištěm na Skřivánku, proto se i zde uplatňuje motiv nárožních balkonů, zapuštěných do těla stavby či střední vertikální pás oken, prosvětlující schodiště. Zároveň se jim podařilo vtisknout domu značnou dynamiku za pomoci zaoblených balkonů, vystupujících z nároží. Druhá etapa již probíhala na základě návrhu Franze Josefa Arnolda, který se zde (patrně na základě svých zkušeností se souběžně probíhající komunální výstavbou) rozhodl aplikovat moderní typ pavlačového domu. Hlavním komunikačním uzlem bylo centrální schodiště, situované ve středním, půlkruhovém rizalitu, z něž se v každém podlaží vcházelo na pavlač a dále do bytů. I zde se v exteriérech výrazně uplatňuje klinkerový obklad, který fasádu směrem do ulice horizontálně rytmizuje na pavlačích a v soklové partii. I vzhledem k době svého vzniku dům poskytoval skutečně vysoký obytný standard a disponoval řadou vymožeností, kdy všechny byty byly vybaveny rozhlasem po drátě, moderními ocelovými zárubněmi či sprchovými kouty a ve dvoře se nacházely hrací plochy pro děti s pískovišti.³⁶⁵

112. F. J. Arnold. Pavlačový dům pro zaměstnance Spolku v Klíšské ulici krátce po dostavbě. *Aussiger Tagblatt* 1935.

Pozadu nebyli ani soukromí investoři, kteří stavěli činžovní domy na lukrativních parcelách ve vnitřním městě. To byl třeba případ domu čp. 2126 na Růžovém paloučku, navrženého pro právníky Ernsta a Gottfrieda Schedlbauera

³⁶⁴ Laubenganghäuser der „Chemischen“. *Aussiger Tagblatt* 17. 1. 1935, s. 3; Modernes Laubenganghaus für Angestellte des Vereins für chem. und met. Produktion. *Aussiger Tagblatt* 22. 8. 1936, s. 3.

³⁶⁵ Modernes Laubenganghaus für Angestellte des Vereins für chem. und met. Produktion. *Aussiger Tagblatt* 22. 8. 1936, s. 3.

pražským architektem Rudolfem Hildebrandem v roce 1938.³⁶⁶ Ten vypracoval moderní, ale současně klasicky, přísně symetricky pojatý objekt. Průčelí je členěno horizontálně do tří hlavních částí. Sokl s klinkerovým obkladem a hlavním vstupem do domu je opticky zdůrazněn trojicí balkónů, náležejících k bytovým jednotkám v prvním patře. Fasády jsou pojednány hrubou, stříkanou omítkou a rytmizovány pravidelným rastrem oken s klinkerovými šambránami. Značnou hmotu tělesa domu pak odlehčuje trojice teras v posledním podlaží, členěných klinkerovými pilastry, které domu vtiskují uměřenou eleganci a tvoří přirozený pendant kompaktně pojatému parteru. Výraznou lokální osobností byl Ernst Kominik, zmíněný již v souvislosti s Holubovým domem. V oblasti činžovní výstavby stojí za domem čp. 2114 v Londýnské ulici a obytným blokem na Klíši v Bezručově ulici. Klasicky pojednaný dům v Londýnské ulici, postavený v roce 1936, se vyznačuje zdůrazněnou tektonikou a masivními klasickými prvky (vstupní portál, dekorativní klenák nad centrálním schodištěm). Fasády jsou pojaty přísně symetricky a jejich pravidelný rastr oživují plastické okenní šambrány a střední „nautické“ okno v podkrovní. Omítky je hrubě stříkaná a kombinovaná s klinkerovým obkladem. Uměřené architektonické pojetí dotváří elegantní kovová zábradlí schodišťových oken a dekorativní mříž hlavního portálu, v čemž má blízko k tvorbě svého vrstevníka Fritze Lehmana. S kompaktní hmotou hlavního průčelí kontrastuje dvorní fasáda, provzdušněná postranními balkóny. Klíšská realizace naproti tomu reprezentuje spíše funkcionalistickou polohu Kominikovy tvorby. To ocenil i lokální tisk, který obytný soubor, financovaný Ernstem Starkem označil za „nejmodernější a nejkrásnější“ v celé čtvrti.³⁶⁷ Uměřený, elegantní blok se skládal z malometrážních bytů. Aby zabránil jednotvárnému vyznění poměrně rozložitého bloku, jednotlivé domy individualizoval za pomoci balkónů a mohutných středních arkýřů. Atypickým příspěvkem k činžovní zástavbě byl bytový dům čp. 2042 v Bělehradské ulici, navržený zřejmě místním stavitelem Josefem Fischerem (1933).³⁶⁸ Mohutný, zaoblený dům uzavírá domovní blok a tvoří dominantu nároží mezi ulicemi Bělehradská a Elišky Krásnohorské. Fasády jsou nápaditě členěny trojicí velkých obdélných rizalitů, kontrastujících s elegantním zaoblením domu, doplněných původně ještě kruhovými „nautickými“ okénky.

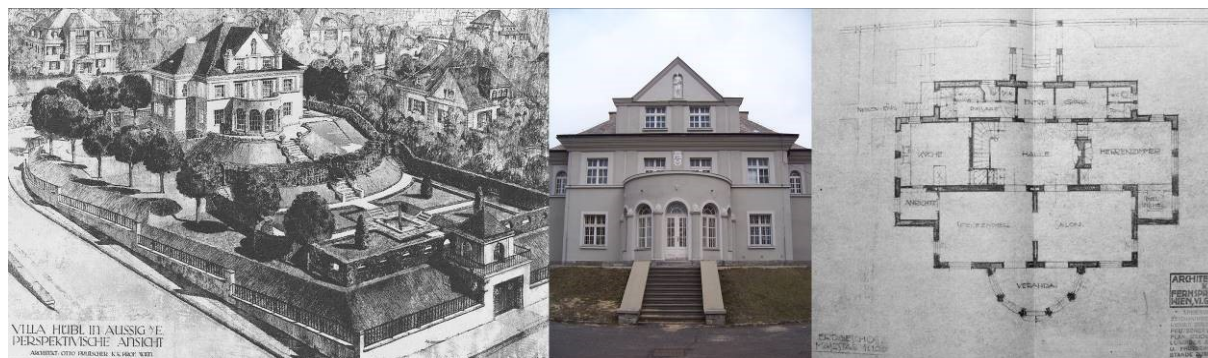
113. Činžovní domy financované soukromými investory. Dům čp. 2114 v Londýnské ulici od Ernsta Kominika, dům čp. 2126 na Růžovém paloučku od Rudolfa Hildebrandta a dům Rudolfa Langsteina v Dvořákové ulici od Franze Illinga. Archiv autora, archiv města Ústí nad Labem, foto autor 2008, 2016.

³⁶⁶ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 2125, Ústí nad Labem-centrum.

³⁶⁷ Neubau Stark in Aussig. *Aussiger Tagblatt* 10. 8. 1935, s. 4.

³⁶⁸ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 2042, Ústí nad Labem-centrum.

Zajímavé domy na pomezí moderního tradicionalismu a purismu navrhoval také místní architekt Franz Illing. Zřejmě nejzdařilejší ukázkou tohoto přístupu je dům Rudolfa Langsteina v Dvořákové ulici postavený v roce 1934.³⁶⁹ Tomu se podařilo poměrně zdařile, téměř by se dalo říci kontextuálně, doplnit protější honosné neoslohové vily. Základem koncepce je zdánlivě pravidelné řešení průčelí se středním arkýřem, které však Illing záměrně narušil asymetricky situovaným hlavním vstupem a nárožní „věží“. Ve svém hmotovém řešení tak koresponduje s protějšími vilami. Jednoduché, elegantní puristické formy (působivým prvkem jsou např. rohová okna arkýře) pak oživuje záměrnými historizujícími detaily, mj. půlkruhovými okny, dekorativním půlkruhovým portálem či klenákem na vrcholu věže. Individuální, vilová výstavba se koncentrovala stejně jako v předchozích dekádách v prostoru Klíše a pokračovala rovněž soustředěná výstavba v rámci „milionářské“ Churchillovy a navazující Rooseveltovy ulice. Její stylový rozptyl byl značně široký a vedle dominantního tradicionalistického proudu se tak ke slovu dostal i expresionismus či moderní funkcionalismus. Repräsentantem klasicizující, vídeňsky orientované moderny je Hüblova vila (1923–24) od žáka Josefa Hoffmanna, Otto Prutschera.³⁷⁰ Ta je spolu s Flemmichovou vilou v Krnově (1914–15) jeho jedinou známou realizací na našem území.³⁷¹ Investorem domu byl Franz Hübl, majitel jedné z největších zasilatelských společností v tehdejší Československu. Prutscher domu vtiskl hravé, robustní neoklasicistní formy, patrné i v tvorbě jeho učitele (srov. vila Skywa-Primavesi ve Vídni). Prosté fasády, rytmizované pilastry a polosloupky na půlkruhové verandě oživuje uměřený art décoový dekor a ženská postava situovaná ve štítu. Vstup byl skrze velkoryse koncipovaný portikus z Rooseveltovy ulice. Stejně jako v případě krnovské vily stojí zřejmě i řešením a vybavením interiérů, neboť obdobně jako Hoffmann své stavby koncipoval jako gesamtkunstwerk. V dispozičním řešení vycházel z anglického halového domu. Jak bylo obvyklé, přízemí sloužilo k reprezentaci. Středem prostoru byla hala se schodištěm do patra, do níž se vcházelo skrz drobnou předsíň. Na halu navazoval pánský pokoj, jídelna a salon, z nichž byl přístup do půlkruhové verandy, jež plnila funkci zimní zahrady. Patro bylo využíváno pro privátní potřeby rodiny a pokoj pro hosty se spolu s místnostmi pro služebnictvo nacházel v podkroví. Součástí areálu vily byla i náročně pojatá zahrada se zajímavě koncipovanou garáží, nad níž se nacházel zahradní domek. Díky své exponované nárožní poloze se dům dnes výrazně pohledově uplatňuje.

114. O. Prutscher. Hüblova vila, perspektivní pohled na areál domu, zahradní průčelí a půdorys přízemí. The Studio 1928, foto autor 2013, archiv města Ústí nad Labem.

Nejprogressivnější stavbou v prostoru Churchillovy ulice je bezesporu vila obchodníka Franze Hellera od architekta Hanse Richtera, působícího v Drážďanech.³⁷² Rodák z Království u Šluknova po absolvování státní průmyslové školy v

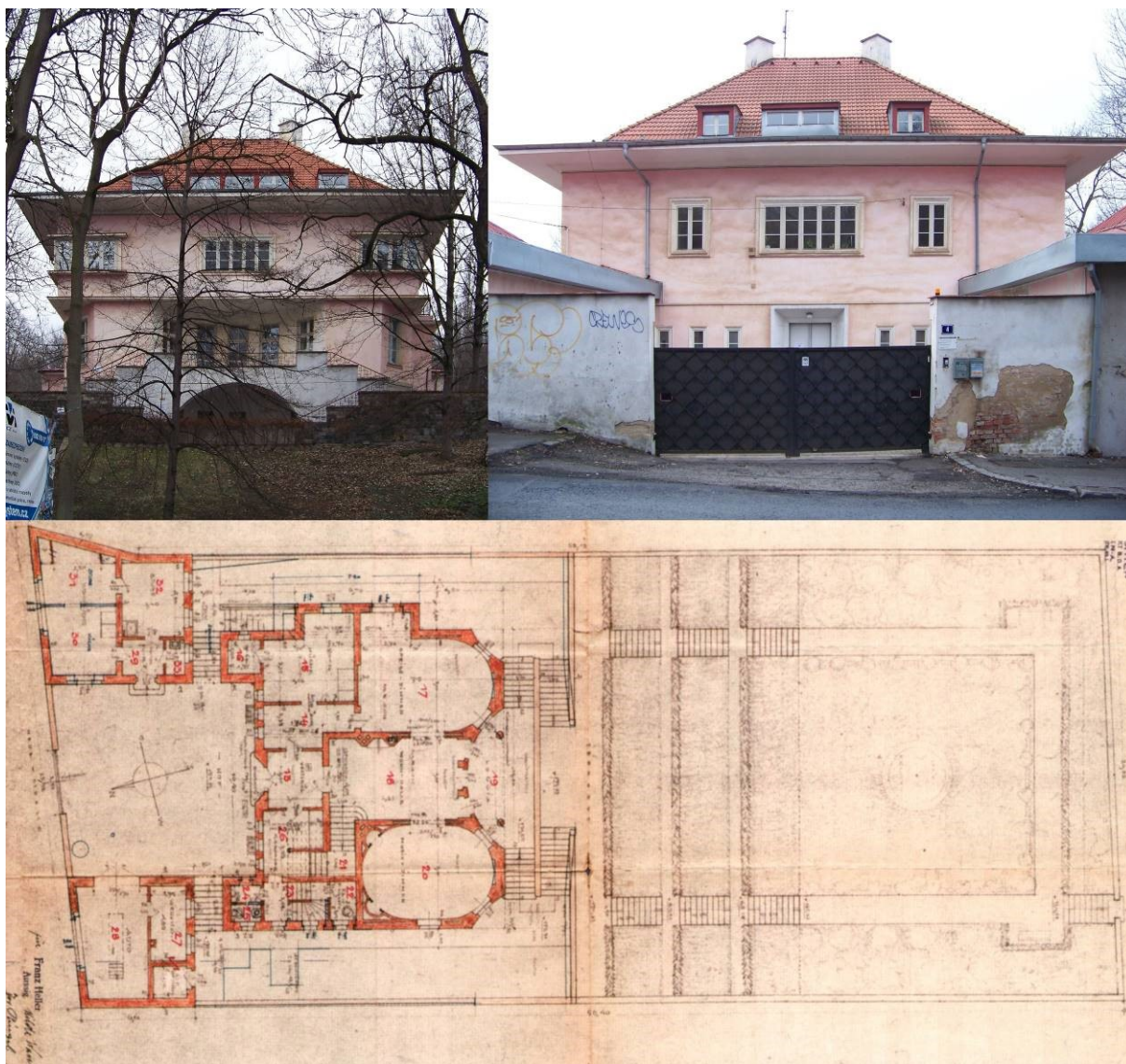
³⁶⁹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 2054, Ústí nad Labem-centrum.

³⁷⁰ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1804, Ústí nad Labem-centrum.

³⁷¹ EISLER, Max. Otto Prutschers villa in Jägerndorf. *Die Kunst: Monatsheft für freie und angewandte Kunst*, roč. XX, s. 182-190.

³⁷² Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1815, Ústí nad Labem-centrum.

Liberci odešel jako řada dalších vrstevníků do Drážďan, kde vystudoval architekturu na zdejší akademii u Paula Wallota, Germana Bestelmayera a Cornelia Gurlitta. Následně si zde založil vlastní kancelář, ale vazby s rodným krajem nezpřetrhal. Jeho domácí premiérou byla vila průmyslníka Arno Plauerta ve Varnsdorfu (1925), v jejímž řešení se projevuje „umírněná moderna“.³⁷³ O rok mladší ústecká realizace je již pojata moderněji a tvoří tak předstupeň Richterových pozdějších staveb v Krásné Lípě, Varnsdorfu a Drážďanech v duchu nové věcnosti. Hellerova vila je situována v příkrém svahu nad Churchillovou ulicí a v její podobě se uplatňují extravagantní expresionistické tendence, jež zde jsou však v symbióze se symetrickou, klasicizující skladbou hmot. Expresionismus je patrný v dynamickém pojetí fasád a výrazných římsách. Hlavní reprezentativní průčelí domu se obrací do zahrady.

115. H. Richter. Hellerova vila, zahradní průčelí, hlavní vstup do domu z Rooseveltovy ulice a půdorys přízemí. Foto autor 2013, archiv města Ústí nad Labem.

Před dům je předsazena velká, půlkruhově zaklenutá terasa, která má zároveň statickou funkci. Atypicky pojaté přízemí je symetricky komponované a vyznačuje se hravým pojetím s konkávními plochami, kontrastujícími s „přísným“ kubickým patrem. Zajímavým prvkem patra s mohutnou korunní římsou, která může evokovat tvorbu Franka Lloyda Wrighta (srov. např. Winslow House, 1893, či Darwin Martin House, 1903–1905), jsou nárožníokna. Hlavní vstup do

³⁷³ KRSEK, Martin. Plauertova vila ve Varnsdorfu a její architekt. In *Děčínské vlastivědné zprávy* 2009, roč. XIX, č. 2, s. 62-68.

domu je z Rooseveltovy ulice a vyznačuje se takřka zámeckým, barokním pojetím. Předpolí domu je osazeno dvojicí přízemních domků, v nichž se nacházel byt správce a garáž s dílnou, mezi nimiž je situován „čestný dvůr“. Tento prakticky barokní princip se projevuje i v půdorysné dispozici přízemí. Do domu se vstupuje skrze drobný vestibul, z něž se vchází do střední haly, využívané současně jako obývací pokoj. Poutavým prvkem je konkávní stěna haly, členěná trojicí francouzských oken, umožňujících vstup na terasu. Ta je částečně krytá díky přesahu prvního patra. Na halu pak navazuje velká jídelna a oválný hudební pokoj. Naproti tomu patro má pravidelný, čtvercový půdorys se střední halou, z níž byl vstup do jednotlivých místností obytných místností. Prostory majitelů domu byly orientovány do zahrady. V pokojích s nárožními okny se nacházela ložnice manželů Hellerových a pánský pokoj, mezi nimi pak menší pokoj dcery, prosvětlený pětidílným, téměř pásovým oknem. Třebaže byla vila později poznamenána řadou přestaveb, dodnes představuje jeden z nejkvalitnějších příkladů meziválečné obytné architektury na severu Čech. Další zástavba Churchillovy ulice byla již plně ve znamení tradicionalismu a stály za ní nejméně dvě rodiny města, Petschkové a Weinmannové. Obě nová sídla, vily Hanse Weinmanna i Franze Petschka, byla postavena prakticky současně a vyznačují se opulentním architektonickým hávem, jež měl být odrazem majetku a významu obou rodin v meziválečném Ústí. Autorem obou domů byl Paul Brockhardt, který po Hansi Mikschovi převzal štafetu „dvorního architekta“ ústecké smetánky.

116. P. Brockhardt. Palácová vila Hanse Weinmanna, hlavní průčelí a vstupní vestibul. Foto autor 2016.

Vzájemná antipatie obou rodin, která souvisela s osamostatněním Ignatze Petschka, jenž zprvu pracoval u Jakoba Weinmanna, se odrazila také v architektonickém řešení obou vil, kdy Weinmannova rezidence byla inspirována italskou renesancí a naopak Petschkova francouzským barokem. Mohutný, poněkud těžkopádný palác Hanse Weinmanna z let 1929–30 je situován na mírně svažité parcele prakticky naproti vile hlavního konkurenta Weinmannů, Ignatze Petschka.³⁷⁴ V jeho architektonických formách se Brockhardt zřejmě na přání majitele, který rád a často

³⁷⁴ Do nové rezidence se rodina přestěhovala z vily čp. 1116 v Čajkovského ulici, která patřila původně obchodnímu řediteli Spolku Wölfelovi, od něž ji Hans Weinmann ve 20. letech zakoupil. Doměnkou o Brockhardtově autorství podporuje i skutečnost, že byl autorem přístavby (1924) a adaptací této vily pro potřeby Weinmannovy rodiny. Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1116, Ústí nad Labem-centrum.

pobýval v Itálii, inspiroval italskou pozdní renesancí (srov. paláce Madama, Farnese a Chigi v Římě), kterou oživil barokizujícími motivy. Hlavní, symetricky komponované průčelí je obráceno do Churchillovy ulice. Po stranách je ohraničeno dvěma mělkými rizality s bosovaným nárožím. Střední partii rytmičují pilastry vysokého řádu a velká okna s bohatě barokně profilovanou nadokenní římsou. Parter je pojednán bosáží. Značně monumentálně pak působí dvorní (zahradní) průčelí s mohutným schodištěm a rozměrným oknem završeným segmentovou frontonovou římsou na konzolách. Reprezentativní, palácové pojetí domu se projevuje i v náročných interiérech. Do domu se vstupovalo skrze velkorysý vestibul, završený valenou lunetovou klenbou, po jehož stranách se nacházela dámská a pánská šatna. Dobrou představu o luxusním vybavení vily, v níž byla použita řada historických prvků i mobiliáře, jež Hans Weinmann skupoval během svých zahraničních cest, si lze udělat ze vzpomínek jeho dcery Liselotte: *„Když jste míjeli sekci pro pány, narazili jste na telefonní budku, která byla prosklená, aby byla zajištěna diskrétnost telefonujícímu, a na osobní výtah pro starší návštěvníky. Nádherné vyřezávané schodiště s širokým dřevěným zábradlím vedlo do prvního patra a do tzv. Zeleného koutku. Bylo to vlastně odpočívadlo, na němž byl stolek a čtyři pohodlné židle se zeleným čalouněním, kde rodina usedala po večerním jídle. Koutek byl zdoben jeleními a kamzičími parohy, připevněnými na zdi, které byly pečlivě označeny tabulkou s datem a místem skolení zvířete. Dveře nalevo od Zeleného koutku vedly do místnosti tatínka, do nichž se vstupovalo v místě, kde schodiště pokračovalo do dalšího patra. Nalevo byla koupelna, celá ve dvou odstínech zeleného italského mramoru, kde kromě obvyklého umyvadla, toalety, vany a bidetu byl obdivuhodný sprchový kout, v němž na vás tryskala voda ze všech stran i od stropu. Napravo od šatny měl tatínek velkou ložnici s velkou postelí, holandskou skříní a čalouněným lehátkem. Nenápadné malé dveře vedly do ložnice maminky, s níž sousedil její budoár s nábytkem v orientálním stylu... Pokud jste pokračovali v cestě domem, míjeli jste mamčinu koupelnu ve dvou odstínech růžového mramoru a vcházeli jste do pokoje bratra Heinricha. Pokoj byl vybaven nábytkem tak, aby mu vyhovoval a aby se z něho dalo vstupovat na balkon, z něhož byl výhled do zahrady. Z pokoje se šlo do koupelny, o kterou se dělil s bratrem Ralphem, a do pokoje Ralphi. Když jste vyšli z jeho pokoje jinými dveřmi, ocitli jste se v chodbičce se čtyřmi dveřmi. Nejbližší vedly do mého pokoje, z něhož jste se menšími dveřmi dostali do další místnosti, do koupelny a posledními dveřmi do pokoje nejstaršího bratra Karla. Velkými dvojitými dveřmi se dalo jít z mého pokoje na velkou terasu s výhledem na zahradu. V ní rodina večerela během letních večerů... Dlouhá chodba uprostřed domu v patře vedla kolem ložnic a spojovala obě schodiště. Tato chodba byla vybavena vestavěnými skříněmi, v nichž bylo dětské šatstvo i potřeby na hraní tenisu, jízdu na koních a na lyžování. Z této chodby jste také vstupovali do rodinné jídelny s výhledem do ulice... Jídlo bylo dováženo kuchyňským výtahem z kuchyně v suterénu... V přízemí vily byly slavnostní místnosti, do nichž jsme jako děti málokdy mohly vstoupit. Na jednom konci byla malá knihovna v dřevě s knižními regály po třech stranách... Z knihovny, jejíž čtvrtá strana byla „otevřena“ do dalšího pokoje, se sestupovalo po schůdkách do hudebního pokoje, jemuž dominovalo velké piano. Stěny hudebního pokoje byly obloženy pozlaceným dřevem, které bylo vyřezáváno a do něhož byla zapuštěna zrcadla, která pocházela z jednoho francouzského zámku a byla koupena v aukci. Další pokoj byla otcova pracovna, vybavená pohodlnými velkými židlemi a gaučem. Vedle byla obrovská hala, jejíž délka byla takřka identická s šířkou celého domu. Stěny byly pokryty červeným sametem a velkými obrazy. Podél stěn byl renesanční nábytek (buď pravý, nebo kvalitní napodobenina), což dodávalo místnosti pocit, že jste v kvalitním muzeu. Velká stará skřín měla zabudovaný gramofon a byla v ní kolekce desek. Tento pokoj se užíval, jen když rodiče pořádali velké večírky. Tehdy se srolovaly perské koberce, aby se mohlo tančit a otvíraly skleněné dveře na terasu, z níž se dalo jít po kamenném schodišti do zahrady. Z haly se vstupovalo průchodem ve tvaru oblouku do kuřáckého pokoje, kde se přijímaly*

návštěvy, pokud nebyly přijímány v budoáru v 1. patře. Kuřácký pokoj měl otevřené ohniště, což bylo v Ústí raritou. Byly kolem něho seskupeny židle s velkými opěradly a byl ozdoben goblény. V jednom rohu byl malý zabudovaný bar. Vedle kuřáckého pokoje byla jídelna pro slavnostní účely. Měla dlouhý stůl z tmavého dřeva, k němuž mohlo zasednout až 24 osob, a židle s velkými opěradly. Na konci jídelny byla zdobená kovová mříž, kterou se vstupovalo do zimní zahrady. Tím se rozuměla místnost obložená bílým mramorem a s mramorovou sochou Ruth, biblické sběračky klasů. Místnost byla dost zaplněna květinami a udržovala se v ní nižší teplota než v jiných místnostech. Pokud bylo moc lidí v budově, mohlo se v ní i sedět. Kromě zimní zahrady měly všechny slavnostní pokoje na podlaze parkety s krásným vzorkem hvězd tvořených světlým a tmavým dřevem. Parkety byly zčásti překryty orientálními koberci. Do nejvyššího patra vedla jak dvě schodiště, tak i výtah. V tomto patře byly dva hostinské pokoje, každý se dvěma postelemi a vlastní koupelnou. Dále tu byl „Studierzimmer“, kde jsme se učili, řada místností pro služky a vychovatelku, místnost se stolem na stolní tenis, velká místnost na praní prádla a další na jeho zašívání“.³⁷⁵ Dům tak měl částečně charakter soukromého uměleckoprůmyslového muzea (srov. Liebiegova vila v Liberci). Historické prvky doplňoval soudobý kvalitní uměleckořemeslný mobiliář, jako např. intarzované dveře v reprezentativních prostorech přízemí s motivy českých a moravských historických měst (mj. Litoměřice, Cheb, Praha, Prachatice či Olomouc) jejichž autorem byl významný německý sochař a výtvarník Jakob Josef Pabst z Kolína nad Rýnem.

117. J. J. Pabst. Detail intarzovaných dveří v přízemí vily s vyobrazením českých a moravských historických měst (Prachatice, Olomouc, Cheb, Praha). Foto autor 2016.

Nedaleká palácová rezidence Franze Petschka z let 1929–31 vycházela z francouzské barokní architektury, která byla v případě Petschků velmi oblíbená (srov. realizace pražské větve rodiny). Je tak důkazem toho, že vzájemné vazby a jistá nutná míra souznění mezi stavebníkem a architektem je v případě individuální obytné výstavby silnější, než u jiných stavebních zakázek. Novostavba je zařizována do svažité parcely a musela jí ustoupit výstavná neorenesanční vila Friedricha Wilhelma Bornemanna z roku 1890, kterou spolu s pozemkem Franz Petschek zakoupil v roce 1929.³⁷⁶ Autorem elegantní vily byl opět Paul Brockhardt, třebaže bývá občas zmiňován jako autor i francouzský architekt

³⁷⁵ BROŽEK, Aleš. *Osudy domů a obyvatel Churchillovy ulice v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Severočeská vědecká knihovna, 2008, s. 10-14.

³⁷⁶ *Ibidem*, s. 43.

Theriot, který spolupracoval s pražskou větví rodiny.³⁷⁷ Průčelí je citací proslulého Malého Trianonu, postaveného Ange-Jacques Gabrielem pro Madame de Pompadour v letech 1762–68. Honosné, reprezentativní pojetí domu a jeho exkluzivitu podtrhuje kamenný obklad a jemné zaoblčení nároží. Dominantou symetricky komponovaného hlavního průčelí je mělký střední rizalit s rozměrnými francouzskými okny a nárožní bosáží. Ta se uplatňuje i v případě parteru s hlavním vstupem. V souladu s exteriérem je i řešení interiérů, které vycházejí z barokní zámecké dispozice.³⁷⁸ Na téměř čtvercovou hmotu hlavní části domu navazuje menší, podélné křídlo, orientované do zahrady.

Do domu se vstupovalo skrze vestibul s keramickým obkladem, imitujícím mramor. Po jeho straně se nacházelo schodiště s litinovým zábradlím, umožňující přístup do prvního patra skrze náročně pojatý vstup s rozvilinovou florální mříží. Ústředním prostorem prvního patra je centrální hala s litinovým plynovým krbem, kolem které jsou situovány jednotlivé, reprezentativní místnosti (přijímací salon, pánský salon a čínský salónek, využívaný jako jídelna).

118. P. Brockhardt. Hlavní průčelí palácové vily Franze Petschka a hlavní průčelí Malého Trianonu. Foto autor 2016, Wikipedie.

Přirozené osvětlení zprostředkovává střední světlík, procházející oběma podlažími. Prakticky identické dispoziční řešení má i druhé patro, přístupné skrze velkorysé dřevěné trojramenné schodiště, akcentované dvojicí dřevěných korintských sloupů. Druhé podlaží bylo vyhrazeno potřebám rodiny, což se odrazilo i pojmenování střední haly jako „skříňové“ (Schrank Diele), což bylo dáno vestavěnými skříněmi.

119. Vila Franze Petschka. Půdorys patra a pohled na honosné hlavní schodiště. Archiv města Ústí nad Labem, foto autor 2013.

³⁷⁷ PAVLÍČEK, Tomáš et al. *Slavné vily Ústeckého kraje*. Praha: Foibos, 2007, s. 99.

³⁷⁸ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1348, Ústí nad Labem-centrum.

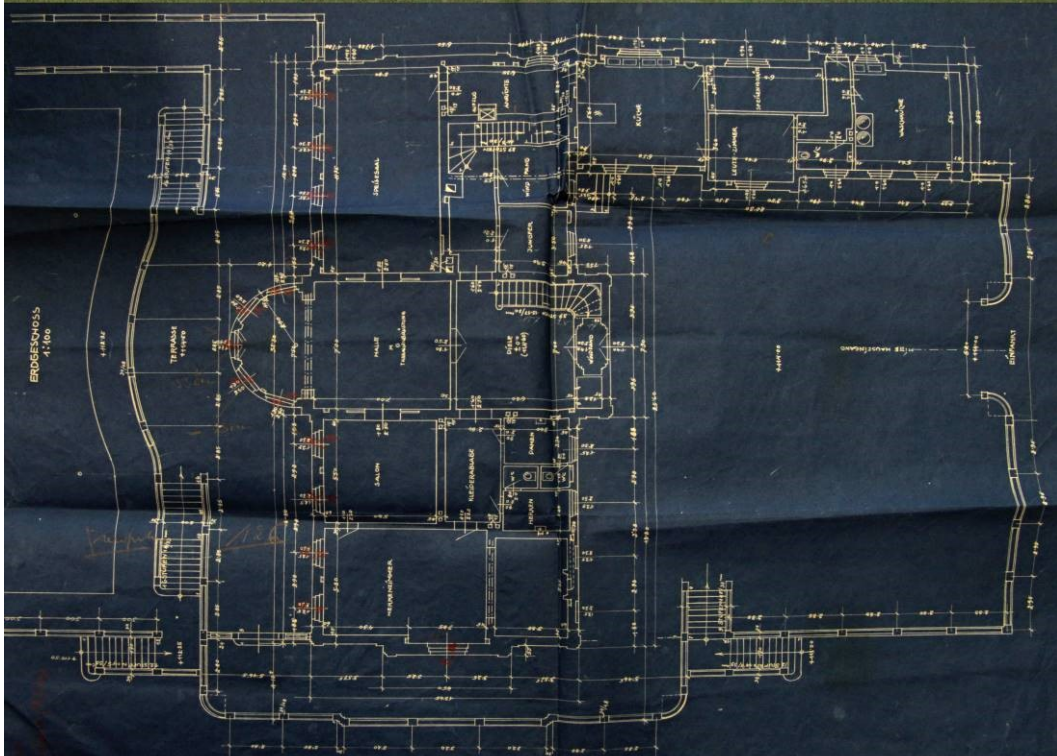
Naproti schodišti se nacházela speciální jídelna, kde se podávala snídaně. Po stranách pak na halu navazovaly jednotlivé obytné prostory. Trojice dětských pokojů se společnou koupelnou se nacházela v místnostech obrácených do Churchilovy ulice. Naopak směrem do klidnější zahrady byla ložnice rodičů, s terasou, dvěma šatnami a koupelnou. V bočním křídle se nacházel pokoj pro hosty, vybavený vlastní koupelnou a terasou, schodištěm propojenou se zahradou. Podkroví a suterén tvořily zázemí domu. V suterénu, resp. přízemí nacházel také byt domovníka, telefonní ústředna, kotelna, tělocvična a velká kuchyně s přidruženými skladovacími prostory. V podkroví pak pokoje služebnictva a provozní místnosti. Vzhledem k náročnosti i vyřbíbené architektuře tak můžeme vilu označit za jednu z nejkvalitnějších a slohově nejčistších neobarokních realizací meziválečného období na našem území.

Poslední dvě palácové vily, postavené architektem Brockhardtem, kterým se budeme blíže věnovat, souvisí s firmou Schicht. Jedná se o rezidenci Heinricha Schichta v Ústí nad Labem-Vaňově a vilu jednoho z ředitelů firmy, Waltera Weyricha na Skřivánku. Schicht své rodinné sídlo přenesl z protějšího Střekova zřejmě s ohledem na čistší ovzduší. Nový pozemek mu umožňoval působivý výhled na údolí Labe se střekovským hradem. I zde Brockhardt využil neobarokního formálního rejstříku, což podporuje tezi o jeho autorství vily Franze Petschka, ale v tomto případě se inspiroval místnímu prostředí bližším, středoevropským barokem. Areál obsahoval vedle samotné rezidence, vybudované na půdorysu písmene L, obklopené velkorysou, parkově upravenou zahradou také domek řidiče a velkou garáž. Hlavní průčelí symetricky komponované vily s předsazenou terasou se obrací do zahrady. Střed kompozice tvoří mělký střední rizalit s předsazeným druhým, přízemním cylindrickým rizalitem, nad nímž se nachází terasa spojená s privátní jídelnou. Střední partii pak završuje mohutný trojúhelníkový fronton, prosvětlený velkým termálním oknem. Dle částečně dochované plánové dokumentace měla mít vila původně poněkud jinou podobu, nakonec však byla zvolena stávající dispozice kombinující poměrně nápadité řešení anglického halového domu, s reprezentativním, „zámečným“ pojetím interiérů.³⁷⁹ Hlavním vstupem ze severního průčelí se vstupuje přes zádveří do střední haly, probíhající přes obě podlaží vily, které dominuje reprezentativní dvouramenné schodiště do patra. Na východní a západní straně navazují na halu dvě chodby, vedoucí k pánskému pokoji a postrannímu schodišti, určenému pro služebnictvo, které propojuje hlavní trakt s provozním křídlem. Pánský pokoj zabírá celou šířku bočního průčelí a jeho součástí je i alkovna s kuřárnou a krbem z červeného mramoru. V ose hlavního vstupu jsou v jižní stěně haly dvoukřídlé dveře do hudebního sálu, hlavního společenského prostoru domu a jedné z nejhonosnějších místností s náročnou štukovou výzdobou, propojené s jídelnou a menším, rokokovým salonem. Strop hudebního sálu je zdobený velkým kruhovým zrcadlem orámovaným dvěma reliéfními pásy s motivem růží, zatímco cvikly vyplňuje rozvilinový dekor. Skrze půlkruhový rizalit je možné vyjít na předsazenou terasu, obrácenou do zahrady. Patro, kde se nacházely privátní prostory majitele domu, má v zásadě stejnou dispozici jako přízemí. Na širokou podestu schodišťové haly navazují opět dvě chodby se vstupy do jednotlivých místností (druhá, menší privátní jídelna, dětský pokoj, dvě ložnice rodičů se šatnou, další dětský pokoj, pokoj pro hosty a koupelny). Podkroví bylo rovněž částečně zobytněno a nacházely se zde hostinské pokoje s přidruženými koupelnami, šatny a další úložné prostory.

Prvotní koncept Schichtovy vily následně Brockhardt využil v dispozičním řešení domu Waltera Weyricha. Ten se vyznačuje obdobným, ovšem vzhledem k pozdější době stavby mírně modifikovaným formálním rejstříkem.³⁸⁰

³⁷⁹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1837, Ústí nad Labem-centrum; SOA Litoměřice, pobočka Most, Jiří Schicht a. s., inv. č. 208, kt. 657.

³⁸⁰ Původní plánová dokumentace je bohužel neznámá, ale z torzálně dochovaných písemností, lze usuzovat, že ke stavbě došlo kolem poloviny 30. let. Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 2018, Ústí nad Labem-centrum.

120. Práce Paula Brockhardta pro rodinu Schichtů. Hlavní průčelí rezidence Heinricha Schichta ve Vaňově a půdorys přízemí. Hlavní průčelí vily ředitele Waltera Weyricha. NPÚ, ÚOP v Ústí nad Labem, SOA Litoměřice, pobočka Most, foto autor 2013.

Celkové pojetí exteriéru s centrálním, mohutným cylindrickým rizalitem je volnou citací Hildebrandtova Schwarzenberského paláce ve Vídni. K hlavnímu tělesu vily se po straně přimyká nižší, přízemní objekt, využívaný k ubytování správce domu a služebnictva a součástí zázemí je i výstavná budova garáží, s bytem řidiče při vjezdu. Do domu se vstupovalo skrze drobné zádveří, situované v půlkruhovém rizalitu. Brockhardt i zde aplikoval dispoziční schéma vycházející z anglického halového domu. Hala se schodištěm do patra se nalézá v rizalitu a je funkčně propojena s dalšími reprezentativními prostory v přízemí. Důležitá je i urbanistická funkce vily, která tvoří nepřehlédnutelnou dominantu prudkého svahu nad Rooseveltovou ulicí.

Specifickou součástí tradicionalisticky orientované architektury představuje fenomén dřevostaveb, který byl na severu Čech hojně rozšířený. Jeho obliba pramenila z rychlosti stavby, cenové dostupnosti, dobrých tepelně-izolačních vlastností a značné variability s jakou bylo možné dům přizpůsobit požadavkům stavebníka. V Ústí byla v této oblasti činná zejména dřevařská firma Brüder Grosse, produkující montované dřevostavby, které disponovaly někdy i moderními, téměř „funkcionalistickými“ formami, jako např. v případě domu čp. 413 v Klicperově ulici.³⁸¹ Vedle těchto specializovaných firem dřevostavby navrhovali i architekti, jako v případě víkendové chaty nedaleko Ústí od profesora DTH Franze Wimmera.³⁸² S reflexí progresivnějších architektonických tendencí se můžeme setkat spíše u staveb financovaných vzrůstající střední třídou v prostoru villegiatury na Klíši. Jednou z prvních moderních vil byl dům Viktora Ratky (1927–28) od místního stavitele Josefa Ringela, kde se objevuje zřejmě první plochá střecha na území města.³⁸³ Neméně zajímavou realizací je vila majitele továrny na barvy Johanna Fischera, postavená v roce 1930 na základě projektu nám již dobře známého Franze Illinga.³⁸⁴ Ten zde vycházel z čistých puristických forem, které oživil decentním klinkerovým obkladem meziokenních pilířků předsazené verandy. Tvrdé vyznění prostých, kubických hmot navíc zjemnil mohutným půlkruhovým schodišťovým rizalitem, obráceným do zahrady. V dispozičním řešení pak částečně vychází z anglického halového domu, kdy se skrz drobnou předsíň vstupuje do asymetricky situované haly, kolem níž jsou jednotlivé místnosti. Spolu s tzv. Lékařským domem tak představuje Illingovu nejzdařilejší realizaci.

Naopak příkladem již několikrát zmíněné „umírněné moderny“ je Adlerova vila (1932) od pražského architekta Hermanna Müllera.³⁸⁵ Symetricky komponovaný dům, završený mohutnou, „wrightovskou“ korunní římsou a krytý nízkou valbovou střechou, se vyznačuje působivou skladbou hmot. Dominantním prvkem průčelí je průběžné, takřka pásové okno. Vzhledem k profesi majitele, který byl lékařem, v sobě objekt spojoval obytnou i provozní funkci, přičemž lékařské praxi, přístupné (stejně jako obytná část) z haly, byla vyhrazena polovina přízemí. Obdobně koncipovaná je i vila postavená pro elektrochemika Heinricha Klopstocka ve Veleslavínově ulici v letech 1934–35 Paulem Spielmannem, odchovancem ateliéru Lossow & Kühne, který stojí za soustředěnou výstavbou okolních vil, určených pro ředitele Spolku.³⁸⁶ Svým celkovým pojetím má dům blízko k realizacím kanceláře Lossow & Kühne, jeho jednoduché formy však oživuje nápaditě situovaný, nárožní, diagonálně umístěný nárožní vstup a elegantně zaoblený balkon, obrácený do zahrady. Výrazným prvkem je pak stejně jako v případě Adlerovy vily „wrightovská“ korunní římsa, zakončená valbovou střechou. V dispozičním řešení se uplatňuje opět oblíbený typ halového domu

³⁸¹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 413, Ústí nad Labem-Bukov.

³⁸² Ein Wochenendhaus bei Aussig an der Elbe. *Forum* 1935, roč. V, č. 3, s. 159-160.

³⁸³ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 442, Ústí nad Labem-Klíše; PAVLÍČEK, Tomáš et al. *Slavné vily Ústeckého kraje*. Praha: Foibos, 2007, s. 88-89. Z dochované plánové dokumentace vyplývá, že původně stavebník uvažoval o klasické střeše. Proč nakonec padla volba na toto progresivnější řešení a zda za ním stál stavitel či stavebník není zřejmé.

³⁸⁴ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 599, Ústí nad Labem-Klíše.

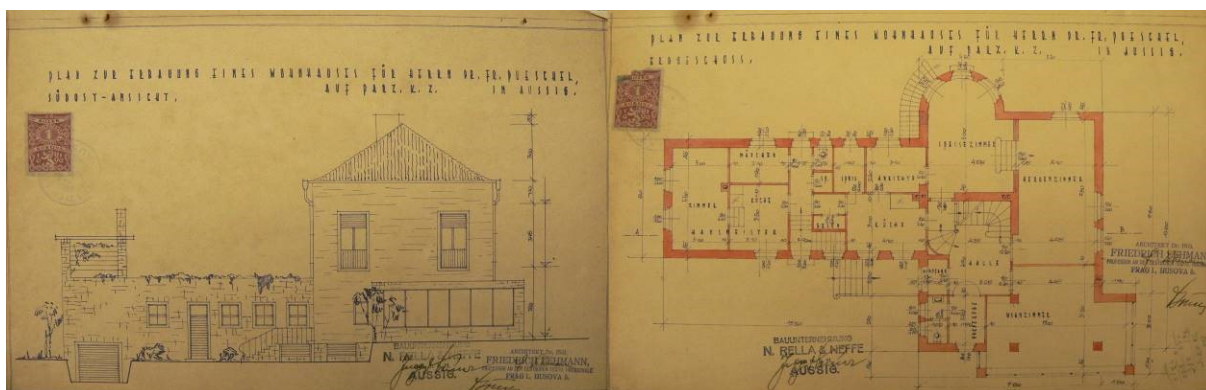
³⁸⁵ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 713, Ústí nad Labem-Klíše.

³⁸⁶ KRSEK, Martin. Karta Klopstockova vila, obsažená ve výstupu *Plošného průzkumu, zhodnocení a dokumentace architektonického kulturního dědictví 19. a 20. století za rok 2009*, uloženo v evidenčních sbírkách NPÚ ÚOP v Ústí nad Labem.

121. Umírněná moderna. Klopstockova vila od Paula Spielmanna na dobových fotografiích. Celkový pohled, interiér haly a půdorys přízemí. Ústí-Aussig, Archiv města Ústí nad Labem.

Jedním z nejzajímavějších leč nerealizovaných projektů v oblasti individuálního bydlení na pomezí tradice a modernity pak byla vila čp. 2045 navržená v roce 1931 Fritzem Lehmannem pro právníka Franze Pöschla ve Velešlavinově ulici.³⁸⁷ Členitá vila s valbovou střechou měla být vybudována na půdorysu písmene L.

122. F. Lehmann. Vila Franze Pöschla, výkres JV průčelí a půdorys přízemí. Archiv města Ústí nad Labem.

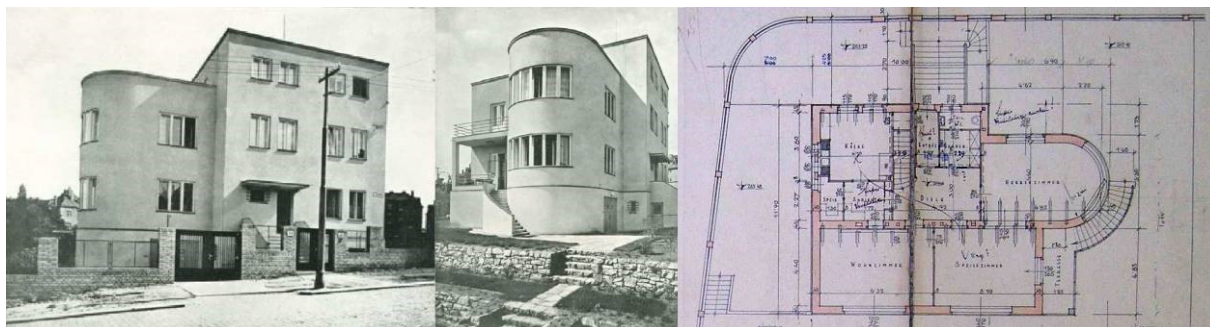
Dle dochovaných plánů se skládala ze dvou hlavních částí, vyšší obytné a nižší provozní s bytem domovníka a terasou. Uměřenou fasádu, využívající estetické působení omítky a hrubého kamenného obkladu, oživoval elegantní půlkruhový rizalit se schodištěm na terasu a velká zimní zahrada, vystupující z těla domu. Noblesní formální řešení domu dodávalo takřka středomořský ráz. Hlavní vstup do vily byl plánován při styku nižší provozní části s terasou a samotné vily. Atypickému pojetí domu odpovídá i jeho dispozice. Suterén byl vyhrazen zázemí domu a nacházela se zde velká garáž. Přízemí bylo rozděleno do dvou víceméně nezávislých jednotek se samostatnými vstupy. V nižší přízemní části byl nad garáží situován dvoupokojový byt domovníka, sousedící s pokojíkem služky. Hlavní vstup do vily byl skrze zádveří, ústící do velké haly se schodištěm do patra. Na tu navazovala šatna, rozsáhlá zimní zahrada s rozměrnými pásovými okny, pánský pokoj a velká jídelna v půlkruhovém rizalitu.³⁸⁸ Rozsáhlá terasa se zajímavým pavilonem s pergolou, zabírající celou plochu provozního křídla byla přístupná z podesty schodiště a bočním půlkruhovým schodištěm ze zahrady. Privátní prostory majitelů v patře (šatna, koupelna, ložnice a dětský pokoj) doplňoval ještě pokoj pro hosty. Přestože se projekt dostal až do stádia prováděcí dokumentace, z neznámých, zřejmě

³⁸⁷ Za upozornění na existenci nerealizovaného projektu děkuji Ing. arch. Matěji Páralovi. Angažování Lehmana souvisí zřejmě se skutečností, že se s ním Pöschl seznámil během stavby ústecké expozitury RAS, kde advokátní kancelář Karla Osthofo, Fritze Osthofo a Franze Pöschla zastupovala investora při jednáních s městem.

³⁸⁸ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 2045, Ústí nad Labem – Město.

finančních důvodů byl v roce 1934 zastaven a investor angažoval projekční kancelář teplických architektů Josefa Reihsga a Paula Krische.³⁸⁹ Ti vypracovali téhož roku konvenční a nepřilíhš nápaditý tradicionalistický projekt a do pozemkové knihy byl dům jako zkolaudovaný zapsán teprve v roce 1940.³⁹⁰

Vrchol individuální obytné výstavby meziválečného Ústí reprezentuje trojlístek funkcionalistických vil od mladého architekta židovského původu, působícího v Praze, Ervina Katony. V architektově monografii, vydané v roce 1938, je jeho tvorba poměrně výstižně charakterizována s tím, že „ukazuje názorně jasnou a harmonickou jednotnost půdorysu a formy, nábytku a prostoru. Správným a proto účinným použitím materiálu a barvy, pečlivým vytvářením i těch nejmenších detailů a dokonalým řemeslným provedením vzniká pozoruhodné dílo“.³⁹¹ Právě tento, dalo by se říci minimalistický přístup k architektuře a stavění, je pro Katonovu tvorbu příznačný. Katonovu první ústeckou zakázkou byla vila pro obchodníka s textilním zbožím Leo Picka (1930), v Beethovenově ulici.³⁹² Elementárně pojaté těleso domu využívá kontrastu mohutné kubické hlavní části a elegantního cylindrického rizalitu. Ústředním prostorem byla hala se schodištěm do patra, přístupná skrze drobnou předsíň. Na ní navazoval obývací pokoj s jídelnou, vzájemně oddělené lehkou příčkou a pánský pokoj, situovaný v půlkruhovém rizalitu, s velkým, pásovým oknem. Z jídelny byl přístup na krytou terasu orientovanou do zahrady, z níž klesalo elegantní, půlkruhové schodiště do terasovitě řešené zahrady. Provozní prostory (kuchyň s přípravnou a spižárna) se nacházeli v nároží, obráceném do rušnější Štefánikovy ulice. Patro bylo čistě obytné a do jednotlivých místností se vcházelo opět z centrální haly. Ložnice rodičů se nacházela v půlkruhovém rizalitu s pásovým oknem a sousedila s dětským pokojem. Z obou místností pak byl přístup na velkou terasu. Protější místnosti, spojené s užším, zaobleným balkonem byly využívány jako hostinské pokoje.

123. E. Katona. Pickova vila na dobových fotografiích a půdorys přízemí. Mein Heim 1932, archiv města Ústí nad Labem.

O rok později jí následovala vila Ing. Mariana Klimsche s manželkou.³⁹³ Dvoupodlažní dům se vyznačuje prostými, kubickými formami na poměrně členitém půdorysu. Ty Katona zjemnil elegantním zaobleným balkonem, obráceným do Štefánikovy ulice a atypickým vysokým nárožním oknem, prosvětlujícím schodiště, čímž se mu podařilo odlehčit těžkopádně působící nárožní partii. Velmi důmyslně je řešena dispozice. Skrze hlavní vstup se vchází přes drobnou předsíňku do haly se schodištěm do patra. V souladu s funkcionalistickým pohledem na zdravé a funkční bydlení, je přízemí řešeno prakticky jako jednotný, prosvětlený prostor, rozčleněný do jednotlivých funkčních celků lehkými příčkami s vestavěným nábytkem. Z haly byl přístup jak do provozní části domu se šatnou, kuchyní a přípravnou, tak do reprezentativnější partie s jídelnou, dámským a pánským pokojem. Z obou pokojů pak vstup do obdélné zimní

³⁸⁹ Ibidem.

³⁹⁰ Za informaci děkuji Jakubovi Křivancovi z Katastrálního úřadu pro Ústecký kraj.

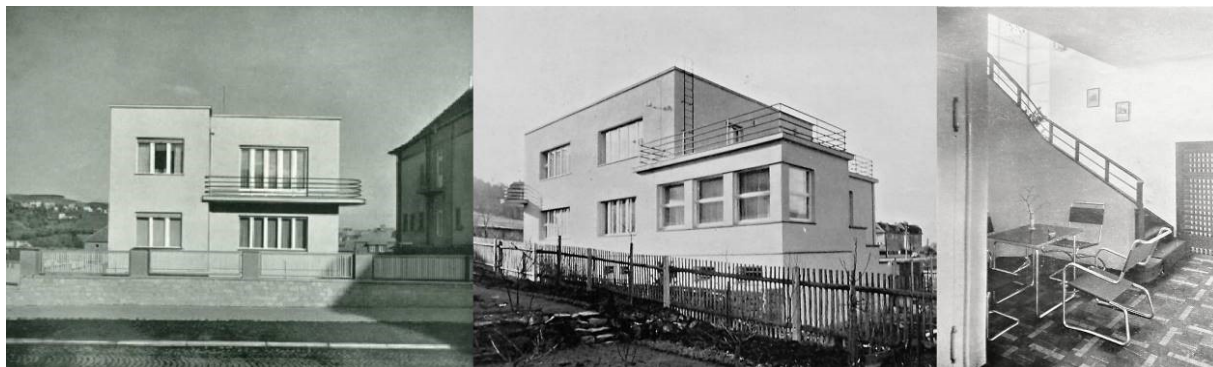
³⁹¹ *Architekt Ervin Katona*. Amsterdam: Service des pays, s. a., 1938, s. 4.

³⁹² Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 597, Ústí nad Labem-Klíše.

³⁹³ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 658, Ústí nad Labem-Klíše.

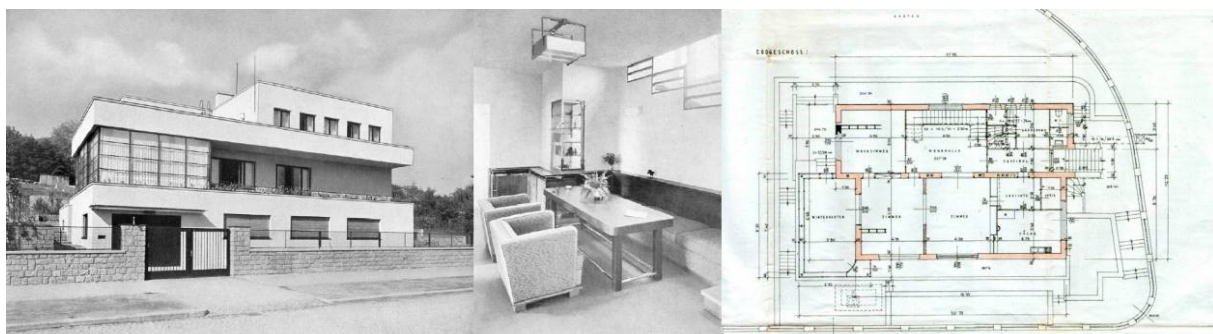
zahrady, z níž byl skrze boční schodiště přímý vstup na zahradu. V patře se pak nacházela vedle hostinského a dětského pokoje, s přístupy na velkou terasu nad zimní zahradou, ložnice rodičů, velkým francouzským oknem spojená s balkonem. Krátce po dostavbě byly obě vily reflektovány i dobovými periodiky a mimo jiné sloužily jako obrazový doprovod článku gerského architekta Thilo Schodera v časopise *Mein Heim*.³⁹⁴

Patrně nejzdařilejší Katonovou realizací na poli individuální obytné výstavby vůbec, je pak elegantní vila provozovatele vyhlášené ústecké nádražní restaurace Adolfa Pietschmanna ve Štefánikově ulici z let 1932–34.³⁹⁵

124. E. Katona. Klimschova vila krátce po dostavbě a historický snímek haly. *Mein Heim* 1932, *Forum* 1934.

O výjimečném postavení vily v rámci Katonovy tvorby svědčí i značný prostor, jaký je jí věnován v architektově monografii.³⁹⁶ Dům se vyznačuje precizní skladbou hmot s důrazem na detail. Hlavní průčelí je horizontálně členěno předsazenou terasou a průběžným balkónem, situovaným nad ní. Hmotu vily Katona nápaditě odlehčil proskleným nárožím zimní zahrady, jež jí dodal značnou eleganci. Hlavní vstup s předsazeným schodištěm se nacházel při boční fasádě, obrácené do ulice Na Stráni. Portál je zdůrazněn travertinovým obkladem a kryje ho výrazná markýza. Komunikačním uzlem domu je hala s elegantním schodištěm. Přístup do haly byl skrze úzkou předšň se šatnou.

125. E. Katona. Historické snímky Pietschmannovy vily – celkový pohled, hala se schodištěm do patra a půdorys přízemí. KATONA 1938, archiv města Ústí nad Labem.

Na halu navazovala jídelna s přístupem na terasu, obývací pokoj a hudební salón, z nichž byl přímý přístup do rozlehlé zimní zahrady. Provozní místnosti byly situovány v severovýchodním nároží domu. V suterénu se nacházelo zázemí domu, dva pokoje služebných, dvoupokojový byt domovніка a garáž s dílnou. Patro bylo vyhrazeno čistě sourozencům Pietschmannovým. Středem byla i zde hala, na kterou navazovaly ložnice obou sourozenců, vybavené samostatnými šatnami, pokoj pro hosta a dvě koupelny s toaletou. Ze všech ložnic pak byl přístup na velkou terasu, z níž byl

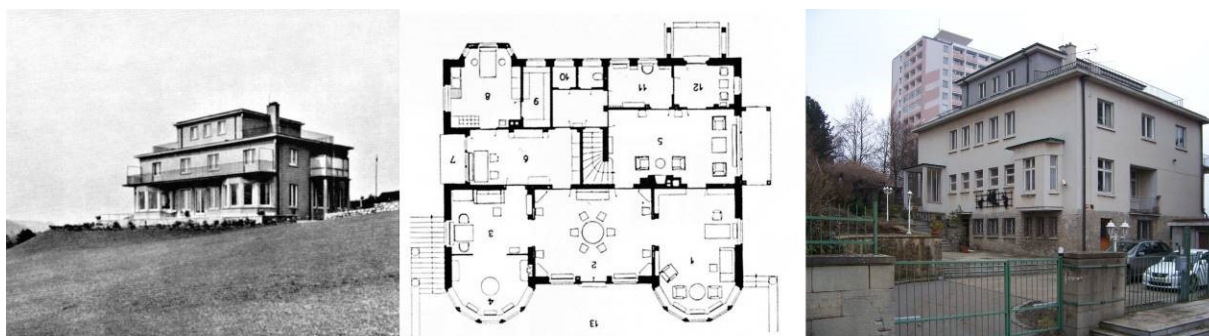
³⁹⁴ Ein Wohnhaus in Aussig. *Forum* 1934, roč. IV., č. 3, s. 111-114; Dům P. v Ústí nad Labem. *Byt a umění, revue pro současnou bytovou kulturu* 1932, roč. III, č. 1, SCHODER, Thilo. Vom Neue Bauen. *Mein Heim* 1932, č. 10, s. 218, 228-235.

³⁹⁵ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 761, Ústí nad Labem-Klíše.

³⁹⁶ *Architekt Ervin Katona*. Amsterdam: Service des pays, s. a., 1938, s. 7-14.

působivý výhled na okolní vilovou čtvrť. Součástí koncepce domu byla i svažité zahrada s bazénem, spojená s domem systémem teras, naplňujících dobový ideál spojení bydlení a přírody. Vedle samotné architektury se Katona podílel i na vybavení domu, včetně souboru vestavěného nábytku. Po roce 1945 byl dům poznamenán řadou nevhodných utilitárních přestaveb, nicméně nedávna, poměrně zdařilá rekonstrukce mu alespoň částečně vrátila někdejší lesk. Svou kvalitou převyšuje okolní zástavbu a lze ji bez nadsázky označit za stylově nejčistší a nejhodnotnější funkcionalistickou vilu na Ústecku. O významu architekta pak svědčí reflexe jeho tvorby i ze strany prestižního časopisu *Moderne Bauformen*, kde se objevily jeho pražské realizace.³⁹⁷

Mimo výše zmíněné proudy se pak nachází poslední nadregionální stavba, které se v kapitole věnované Ústí budeme věnovat, osobitá rezidence Aloise Winnara, majitele ústecké stavební firmy Nordböhmisches Wasserbau-Gesellschaft z let 1930–32. Jejím autorem byl věhlasný německý architekt, výtvarník a designér Albin Camillo Müller, tvořící pod uměleckým pseudonymem Albinmüller.³⁹⁸ Svými lapidárními formami a plochou střechou se již částečně hlásí k estetice „nového stavění“, ale nezapře Müllerův rukopis, který je patrný na decentní geometrické ornamentice zábradlí, oplocení a garáže. Dům vybudovaný na obdélném půdorysu spočívá na mohutné kamenné podezdívce. Kompaktní hmotu narušuje pouze dvojice polygonálních přízemních rizalitů u hlavního (zahradního) průčelí, mělký arkýř kuchyně, vstupní portikus a boční balkon na sloupech, využívaný jako „vzdušné lázně“.

126. Albin Camillo Müller. Winnarova vila. Celkový pohled na historickém snímku, půdorys přízemí a současný stav. *Die Kunst* 1933, foto autor 2013.

Nedílnou součástí domu byla velkorysá, parkově pojatá zahrada se systémem teras, cestní sítí, dekorativním bazénkem na půdorysu kvadrilobu, subtilním kruhovým altánem s kovovou konstrukcí a pergolou na kamenných pilířích, rovněž navržená Müllerem.³⁹⁹ Mezi rizality hlavního průčelí se nachází předsazená terasa, umožňující působivý výhled do okolí. Terasa je zčásti krytá průběžným balkonem, spočívajícím na přízemních rizalitech, jehož pochozí plocha byla původně ve střední partii pročleněna osmi obdélnými „světlíky“, vyplněnými zřejmě skleněnými tvánicemi, poskytujícími osobám sedícím na dolní terase přístup přirozeného denního světla. Do domu se vcházelo skrze subtilní portikus do drobného obdélného vestibulu s dekorativně skládanou cihlovou podlahou, spojeného se šatnou. Na něj navazovala hala se schodištěm do patra, z níž se vcházelo do pánského pokoje, situovaného v jednom z polygonálních rizalitů a jídelny, spojené s předsazenou terasou. Ve druhém rizalitu se nacházel menší obývací pokoj, spojený se zimní zahradou. Kuchyně se zázemím se nacházela v nárožní části, aby bylo možné rychle obsloužit strážníky v jídelně. V suterénu se vedle zázemí domu nacházel byt domovníka. Patro plnilo čistě obytnou funkci. V traktu orientovaném do zahrady byly vedle sebe oddělené ložnice obou manželů spolu s dvojicí dětských pokojů,

³⁹⁷ EISLER, Max. Wohnbauten in Prag von Erwin Katona. *Moderne Bauformen* 1932, roč. XXXI, č. 4, s. 619 – 625.

³⁹⁸ PROPPE, Hans. Ein Haus in Böhmen. *Die Kunst* 1933, roč. LXVIII, č. 8, s. 192-197.

³⁹⁹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1980, Ústí nad Labem-Severní Terasa.

příčměž z každé místnosti byl vstup na průběžný balkon. Před ložnicemi manželů Winnarových byla situována ještě koupelna a šatna, z níž byl vstup i na již zmíněný balkon „vzdušných lázní“. Hostinský pokoj byl orientován směrem do vstupní části domu. Poslední podkrovní patro s dvojicí teras pak sloužilo k ubytování služebnictva. Vzhledem k tomu, že měl Müller ze strany stavebníka volnou ruku i v případě vybavení domu, pojal ho jako gesamtkunstwerk a stál i za návrhem mobiliáře. Otázkou však zůstává, z jakého důvodu stavebník architekta oslovil, nemluvě o skutečnosti, že ústecká vila představuje Müllerovu poslední známou stavbu a následně se věnoval krajinomalbě a psaní. Vzhledem ke geograficky blízkým Drážďanům ovšem lze usuzovat, že se jeho dílem mohl seznámit v rámci výstav, popř. ho mohla zaujmout Wolfova vila, vyprojektovaná Müllerem v letech 1925–26 v ulici Tiergartenstrasse.⁴⁰⁰ Ta má navíc svým formálním řešením k ústecké realizaci poměrně blízko, třebaže nedosahuje jejích kvalit.

127. Dvě polohy střekovské meziválečné architektury. Dům služby Baťa a kino Alhambra. Foto autor 2016.

Neméně dynamickým rozvojem jako Ústí se vyznačoval v meziválečném období také sousední Střekov, který byl až do získání městského statutu v roce 1936 nejlidnatější obcí v Československu. S ohledem na působení koncernu Schicht není překvapením, že většina veřejných staveb byla přímo či nepřímo spjata právě s touto firmou. To je i případ bývalého kina Alhambra. Jeho autorem byl specialista na stavbu kin Richard Brosche, který se zde usadil a posléze se stal i starostou nově vzniklého města. V kontextu Broscheho tvorby však poněkud těžkopádná střekovská stavba z roku 1927 představuje spíše průměrnou, tradicionalistickou realizaci.⁴⁰¹ Mnohem zajímavější než samotné architektonické řešení je tak zdařilé urbanistické zapojení do struktury obce, kdy rozložitá a hloubkově orientovaná budova díky své exponované nárožní poloze tvoří dominantu drobného náměstí na křížení ulic Varšavská a Žukovova. Významná je také historická úloha střekovského kina z hlediska rozvoje kinematografie, neboť zde měl 26. dubna 1929 svou československou premiéru zvukový film. Proběhlo promítání několika krátkých reklamních zvukových snímků, přičemž na financování nákladného představení se velkou měrou podílel právě Georg Schicht. Představení bylo primárně určeno pro majitele kin, aby se seznámili s výhodami zvukového filmu a zároveň sloužilo k

⁴⁰⁰ STERRA, Bernhardt et al. *Dresden und seine Architekten. Strömungen und Tendenzen 1900-1970*. Husum: Verl. der Kunst Dresden, 2011, s. 64.

⁴⁰¹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 767, Ústí nad Labem-Střekov.

jeho prezentaci jako reklamního média, což ostatně byl hlavní důvod finanční účasti Schichtů. Volba Střekova bezesporu nebyla náhodná, neboť město patřilo k významným centrům tuzemského filmového průmyslu a ve zmíněném kině Alhambra sídlila filmová společnost Wolframfilm, která také zakoupila speciální promítačku, umožňující projekci zvukového filmu.⁴⁰² Tak jako v řadě jiných pohraničních měst patřila i ve Střekově k průkopníkům moderní funkcionalistické architektury firma Baťa, která si naproti kinu Alhambra postavila v letech 1931–36 obchodní dům.⁴⁰³ V dochované plánové dokumentaci není zmíněn autor, ale s ohledem na jeho architektonické řešení na nárožní parcele můžeme usuzovat, že autorem mohl být Vladimír Karfík, popř. Martin Drofa či František Lydie Gahura, kteří stojí za obdobně koncipovanými obchodními domy v Mariánských Lázních (1931, zbořeno), Kroměříži (1931), Berouně (1931), Turnově (1932) a v Liberci (1932). Dle dochované dokumentace firma původně uvažovala o větší budově s bočním křídlem, k jehož realizaci však nakonec (zřejmě z finančních důvodů) nedošlo. Funkční a dispoziční řešení bylo v rámci „korporátní image“ identické jako v případě dalších „domů služeb“, jak firma své provozovny označovala. V přízemí se nacházela prodejna a v dalších podlažích byly administrativní prostory a přidružené služby jako správkárna obuvi.

Nejvýznamnější meziválečné veřejné stavby na území obce představují Vrbenského lázně, financované firmou Schicht a krematorium, po Liberci, Pardubicích, Ostravě, Mostu, Nymburku, Plzni, Brnu, Praze, Olomouci a Karlových Varech, teprve jedenácté na našem území. Vrbenského lázně byly vybudovány k 80. výročí založení firmy na základě projektu „dvorního architekta“ rodiny, již několikrát zmíněného Paula Brockhardta.⁴⁰⁴ Rozložitá, symetricky komponovaná budova je v harmonickém souladu s krajinným rámcem Střekova a tvoří pendant protějščího obytného bloku družstva Heimat rovněž od Brockhardta, spolufinancovaného firmou Schicht.⁴⁰⁵ Před stavbou lázní absolvovali zástupci firmy studijní cesty do Prahy, Liberce, Vídně, Německa a Maďarska, aby se seznámili s řešením lázeňských budov a nakonec byl zvolen moderní frankfurtský typ, inspirovaný lázněmi ve Frankfurtu-Fechenheimu od architekta Martina Elsaessera (1927).⁴⁰⁶ Ten se vyznačuje sevřenou kubickou hmotou, zahrnující všechny provozy pod jednou střechou s částečně, zpravidla jižně orientovanou, otevíratelnou prosklenou střechou, poskytující dostatečné oslunění bazénu. Lázně se vyznačují střídavými klasicizujícími formami, typickými pro Brockhardtovu tvorbu. Středobodem rozložitě stavby je mělký střední rizalit, završený mohutnou korunní římsou a štítem se znakem firmy Schicht. Jednoduché, takřka puristicky pojaté fasády jsou rytmizovány výraznými, průběžnými vertikálními šambránami, do nichž jsou vložena rozměrná trojkřídlá okna. Vstup, původně s velkoformátovým vertikálním oknem, prosvětlujícím schodiště je zdůrazněn reliéfem s typickým ikonografickým motivem boha Poseidona. Zbýlá průčelí jsou v souladu s hygienickými požadavky prosvětlena rozměrnými okny, která podtrhují subtilní, elegantní výraz budovy. Z konstrukčního hlediska je objekt vybudován na principu vyzdívaného železobetonového skeletu, s krovem z ocelových příhradových vazníků se širokým rozponem.⁴⁰⁷ Otevíravá skleněná „stěna“ byla tvořena ocelovým rámem, do kterého byly vsazeny jednotlivé tabule. Dle moderních hygienických požadavků byla také řešena dispozice. V suterénu se nacházelo zázemí lázní, odpočívárna s lůžky, komunikačně provázaná se saunami v přízemí, a doplňkové provozy pánského a dámského

⁴⁰² KRSEK, Martin. *Šedesát ústeckých NEJ*. Ústí nad Labem: Muzeum města Ústí nad Labem, 2007, s. 41.

⁴⁰³ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 779, Ústí nad Labem-Střekov.

⁴⁰⁴ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 384, Ústí nad Labem-Střekov; SOA Litoměřice, pobočka Most, Jiří Schicht a. s., inv. č. 530, kt. 571.

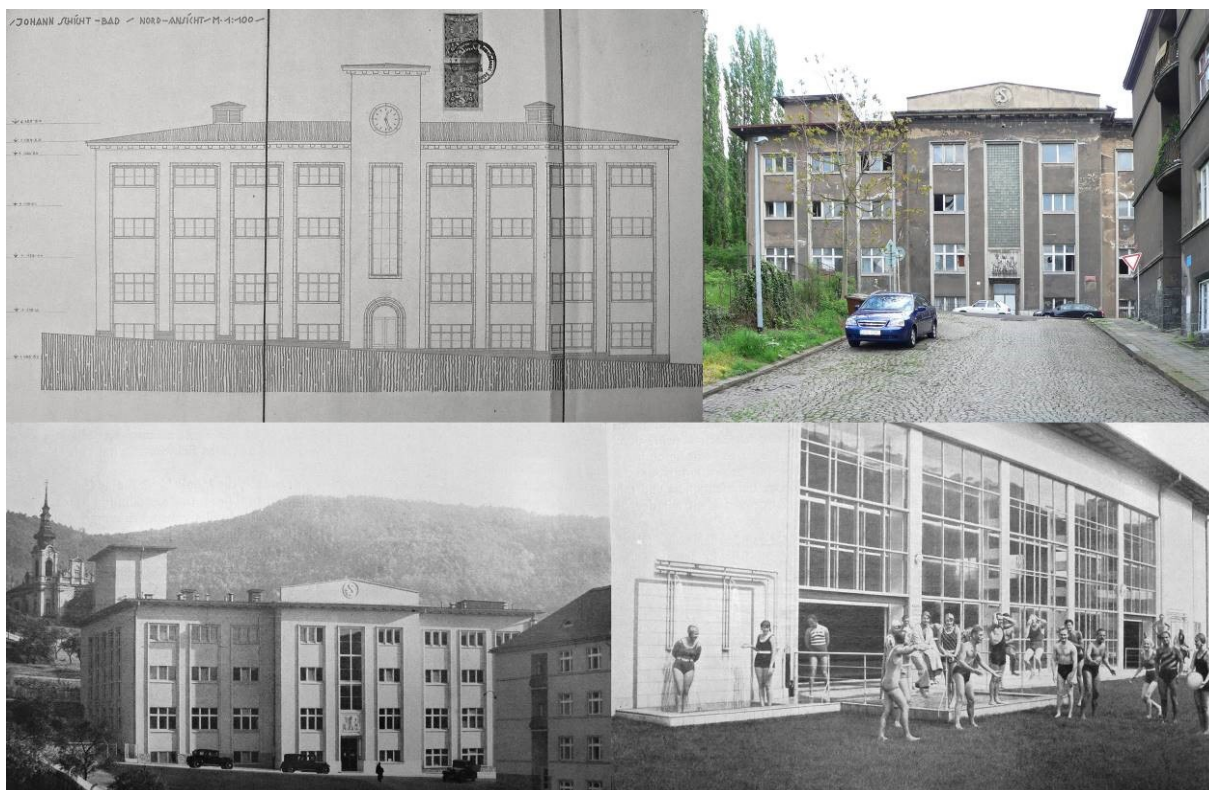
⁴⁰⁵ Vor der Fertigstellung des „Johann Schicht-Bades“. *Aussiger Tagblatt* 30. 4. 1931, s. 4.

⁴⁰⁶ *Johann Schicht-Bad in Schreckenstein*. Aussig: Georg Schicht A. G., 1931, s. 11-13; SVOBODOVÁ, Markéta. Když se led proboří... Lázně, plovárny a bazény v české architektuře 19. a 20. století. In *Umění* 2000, roč. XLVIII, č. 5, s. 362.

⁴⁰⁷ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 384, Ústí nad Labem-Střekov.

kadeřnictví, spolu s mateřskou poradnou s bytem lékaře. V přízemí byl situován po pravé straně schodiště vstupní vestibul s občerstvením a pokladnou, na kterou navazovala šatna se sprchovými lázněmi. Z druhé strany se nacházela „wellness“ zóna s „elektrickými lázněmi“ (solárium), masážemi, saunou a parní místnostmi. První patro zabíral bazén o rozměrech 25×12 m se šatnami a přístupem skrze brouzdaliště do venkovních slunečních lázní. V posledním podlaží se nacházely vanové lázně s možností perličkové koupele. Spolu s takřka souběžně stavěnými městskými lázněmi v Hradci Králové, vycházejících rovněž z frankfurtského modelu, patřily k nejmodernějším v celém Československu a jsou dokladem vysokého technického i hygienického standardu meziválečných lázní.

O krematorium usilovala obec již v průběhu 20. let a v roce 1925 byla vypsána soutěž, v níž zvítězil ústecký architekt Ernst Rücker.⁴⁰⁸ Z ne zcela jasných důvodů byla stavba pozdržena a k realizaci došlo na základě upravených plánů místního architekta Wilhelma Etzela až v letech 1930–31, což dokládá i datace na bráně hřbitovního areálu.

128. P. Brockhardt. Vrbské lázně – nerealizovaná varianta hlavního průčelí, současný stav a historické snímky lázní, celkový pohled a sluneční lázně s prosklenou stěnou bazénu. Archiv města Ústí nad Labem, foto autor 2016, Johann Schicht-Bad in Schreckenstein 1931.

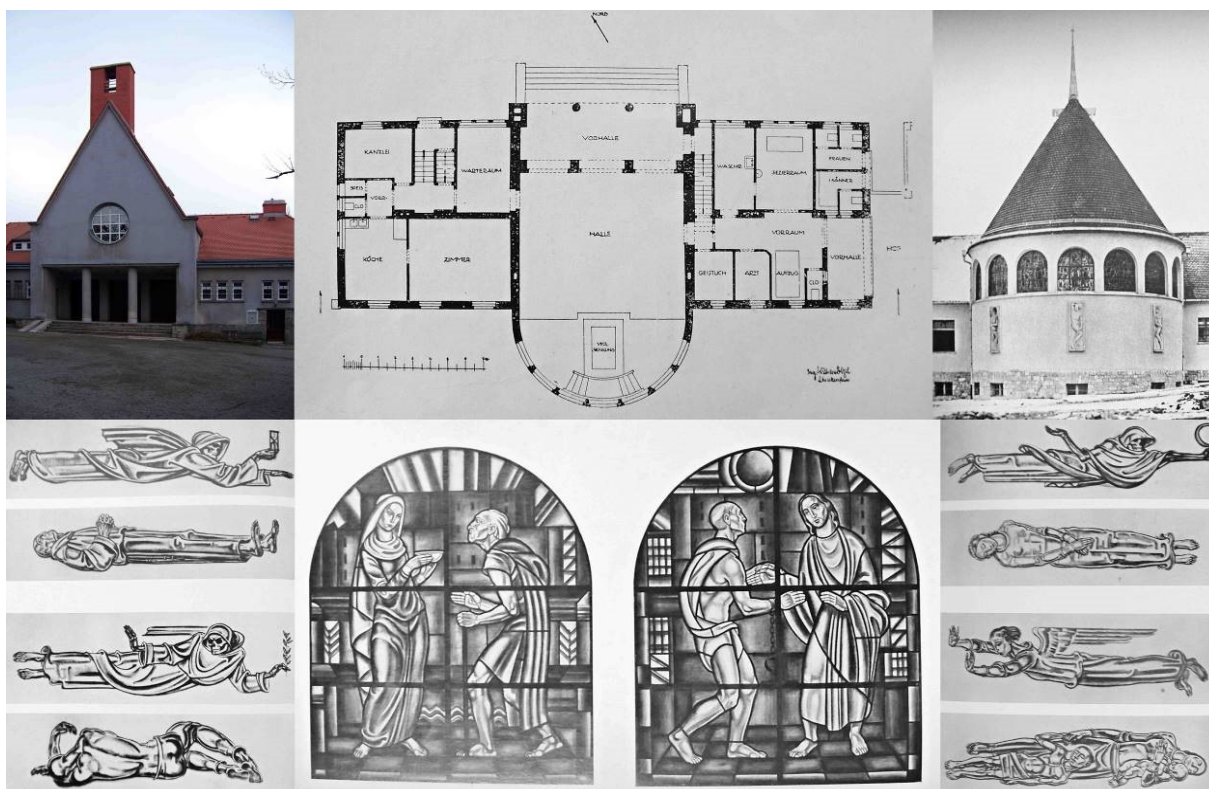
Slavnostní otevření proběhlo o tři roky později po zapracování změn požadovaných zemským úřadem.⁴⁰⁹ V architektonickém řešení symetricky pojaté budovy krematoria je zjevný odkaz na sakrální architekturu. Tomu odpovídá i vertikální střední partie s rozetou, zakončená komínem ve formě věžice a apsidovitě řešená pohřební hala. Dobovým odborným tiskem byla oceňována zejména „plodná spolupráce architekta, malíře a sochaře“.⁴¹⁰ Na nedochované výzdobě krematoria se podílel duchcovský malíř Hans Kühnel a sochař Hermann Zettlitzer, přičemž ikonografický koncept byl v souladu s funkční náplní objektu. Stěnu haly pokrývala expresionistická malba s motivem vzkříšení a smrti, tematikou vitráží byly biblické motivy a poslední věci člověka (napojení žíznivého, vykoupení, péče o

⁴⁰⁸ Erweiterung des Friedhofes in Schreckenstein. *Aussiger Tagblatt* 25. 11. 1930, s. 5; Die neue Friedhofshalle in Schreckenstein. *Aussiger Tagblatt* 7. 11. 1931, s. 3.

⁴⁰⁹ SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013, s. 93.

⁴¹⁰ WUSTL, Maximilian. Die neue Friedhofshalle in Schreckenstein a. E. *Die Christliche Kunst* 1932, s. 13.

nemocné, či kladení do hrobu) a na vnější stěně apsidy je trojice pískovcových reliéfů zobrazujících tři věky člověka.⁴¹¹ Vstup do objektu byl skrze mohutný, trojdílný vstup, krytý otevřenou předsíní, nesenou dvěma sloupy. Dispozice odpovídala provozu krematoria. Středobodem byla rozměrná hala s vitrážemi a působivým, jednoduchým katafalkem s klinkerovým obkladem, z něž se rakev s nebožtíkem spouštěla do suterénu se žárovištěm. To využívalo moderní systém „Volckmann-Ludwig“ na bázi oleje a vzduchu, který zde byl užit poprvé v Československu.⁴¹² Na halu navazovala dvě nižší boční křídla, v pravém se nacházela kancelář s bytem správce, v levém místnost lékaře, márnice a pitevna. Protože se jednalo o první krematorium na Ústecku (nejbližší krematoria se nacházela v Mostu, Liberci a Drážďanech), bylo po dostavbě hojně využíváno pozůstalými z celého okresu. I přes své poměrně skromné rozměry se jedná o mimořádně působivou stavbu, což podtrhuje i její zdařilé situování při svahu hřbitovního areálu.

129. E. Rücker, W. Etzel. Střekovské krematorium. Hlavní průčelí, půdorys a závěr pohřební haly. V dolním pásu nedochovaná výtvarná výzdoba interiéru a vitráže. Foto autor 2013, Forum 1935, Die Christliche Kunst 1935.

Jednou z největších státních investic v meziválečném Ústí a Střekově bylo vybudování Masarykova zdymadla v rámci výstavby vodní cesty na Vltavě a Labi, které navázalo na starší plavební stupně v Českých Kopistech (1909–13) a Lovosících (1911–19). První úvahy o zřízení zdymadla s elektrárnou se objevují již v roce 1905 u Emila Kolbena.⁴¹³ V roce 1914 pak přichází požadavek na řešení zdymadla jako vysokého stupně, jehož iniciátorem byl Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem, který chtěl získat koncesi na výrobu elektrické energie, což mělo zajistit jeho energetickou soběstačnost.⁴¹⁴ O tři roky později měla Komise pro kanalisování Vltavy a Labe v Čechách zpracovaný projekt plavebního stupně Střekov. Základem byl pohyblivý jez o pěti polích hrazených dvojdílným stavidlovým uzávěrem. Plavební zařízení bylo umístěno na pravém břehu, vorová propust na levém břehu a pro využití

⁴¹¹ Ibidem, s. 13-19.

⁴¹² STEINER, Endre. Krematorien in der Tschechoslowakei. *Forum* 1935, roč. V, č. 8, s. 239.

⁴¹³ VALCHÁŘOVÁ, Vladislava, BERAN, Lukáš, ZIKMUND, Jan, ed. *Industriální topografie: průmyslová architektura a technické stavby. Ústecký kraj*. Praha: ČVUT, Výzkumné centrum průmyslového dědictví Fakulty architektury, 2011, s. 140.

⁴¹⁴ ŠAMALOVÁ, Zlata. *Historie vodní cesty na dolním Labi. Výstavba zdymadla Střekov*. Hradec Králové: Povodí Labe, 2009, s. 18.

vodní energie byla na levém břehu navržena hydroelektrárna. Na základě tohoto návrhu byl téhož roku pověřen Theodor Bach vypracováním architektonického řešení elektrárny a mostní jezové konstrukce. Návrh následně komise představila ve vodoprávním projektu, schváleném v roce 1921. Zároveň byla na základě výzvy ministerstva veřejných prací vypsána vyzvaná soutěž, kterou však nakonec s ohledem na nízký honorář obeslal pouze Osvald Polívka a Jiří Justich, třebaže komise mj. oslovila i Františka Roitha, Antonína Engela, Josefa Fantu či Bohumila Hübschmanna. V průběhu výstavby plavebních komor (1924) došlo ke změně umístění jednotlivých součástí zdymadla, což mělo za následek nutnost vypracovat nové návrhy. Proto je roku 1927 vypsána další soutěž, jíž se zúčastnili František Vahala, František Bartoš, Otakar Schmidt, Jiří Justich a na základě požadavku ministerstva veřejných prací také Arthur Payr. Ani tyto plány nebyly shledány vyhovujícími a po dalších peripetiích pověřila komise zpracováním projektu Františka Vahalu.⁴¹⁵ Výstavba zdymadla probíhala v letech 1923–36, přičemž nejdříve byly dokončeny plavební komory (1923–31), následoval jez (1930–35) a jako poslední vodní elektrárna (1930–36) se třemi Kaplanovými turbínami o výkonu 19,5 MW. Vahala vtiskl největšímu vodnímu dílu na území tehdejšího Československa (a druhému největšímu v Evropě po zdymadle u Lüdinghausenu na Dortmund-Emžském kanále) monumentální, funkcionalistické formy. Střekovská stavba tak představuje jeho nejprogresivnější realizaci. Autorem nedochované sochařské výzdoby v podobě mohutného státního znaku byl Ladislav Kofránek. Nedílnou součástí vodního díla je obytný dům pro zaměstnance vodního díla, postavený na základě projektu inženýra Pavlouska z Komise pro pro kanalisování Vltavy a Labe v Čechách. Kompozice hlavního průčelí se středním schodišťovým rizalitem může vzdáleně evokovat tzv. Mototechnu v Podmoklech. „Klidná a nevtíravá stavba, přizpůsobená krajinnému rázu“ měla „ladně zapadati do okolí“ a je tak zřejmě nejzdařilejším ukázkou „české“ architektury ve Střekově.⁴¹⁶ Přizemí bylo vyhrazeno kancelářům, bytu jezného a plavidelníka, v prvním patře se nacházely dva byty strojníků a ve druhém byty zřízců. Tyto prostory pak doplňovaly ještě samostatné pokoje pro svobodné zaměstnance.

Výrazný nárůst obyvatel meziválečného Střekova se projevil také v oblasti obytné architektury. Tak jako v sousedním Ústí i zde vznikala zaměstnanecká sídliště, družstevní i komunální výstavba. Z družstev působících ve Střekově patřilo k nejvýznamnějším *Heimat* (Domov), které budovalo v průběhu 30. let rozsáhlé obytné bloky na základě projektu Paula Brockhardta.⁴¹⁷ Finančně se na nich často podílela i firma Schicht, která je následně využívala k ubytování svých zaměstnanců, jako v případě domů v Truhlářově ulici naproti lázním, osahujících komfortní, zpravidla třípokojové byty.⁴¹⁸ Největším stavebním podnikem zmíněného družstva pak byl zajímavě pojatý mohutný blok v předpolí nového mostu, spojujícího Ústí se Střekovem, ohraničený ulicemi Kozinova, Kramoly, Raisova, Střekovské nábřeží. Jednotlivé domy, pojednané v typicky střídmém brockhardtovském stylu byly vybaveny malo i velkometrážními byty, poskytujícími vysoký obytný standard, neboť disponovaly teplou vodou i ústředním vytápěním.⁴¹⁹ Parkově pojatý vnitroblok byl přístupný dvojicí průjezdů, které měly charakter bran, což podtrhoval i kamenný obklad ostění. Mimořádně kvalitní ukázkou komunální výstavby je pak Střekovská obecní kolonie, vybudovaná na základě projektu architekta Rudolfa Geisslera.⁴²⁰ Svou koncepcí má blízko k např. obdobně pojatému sídlišti Králův Háj v Liberci, které má ovšem

⁴¹⁵ Ibidem, s. 24–26.

⁴¹⁶ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1043, Ústí nad Labem-Střekov.

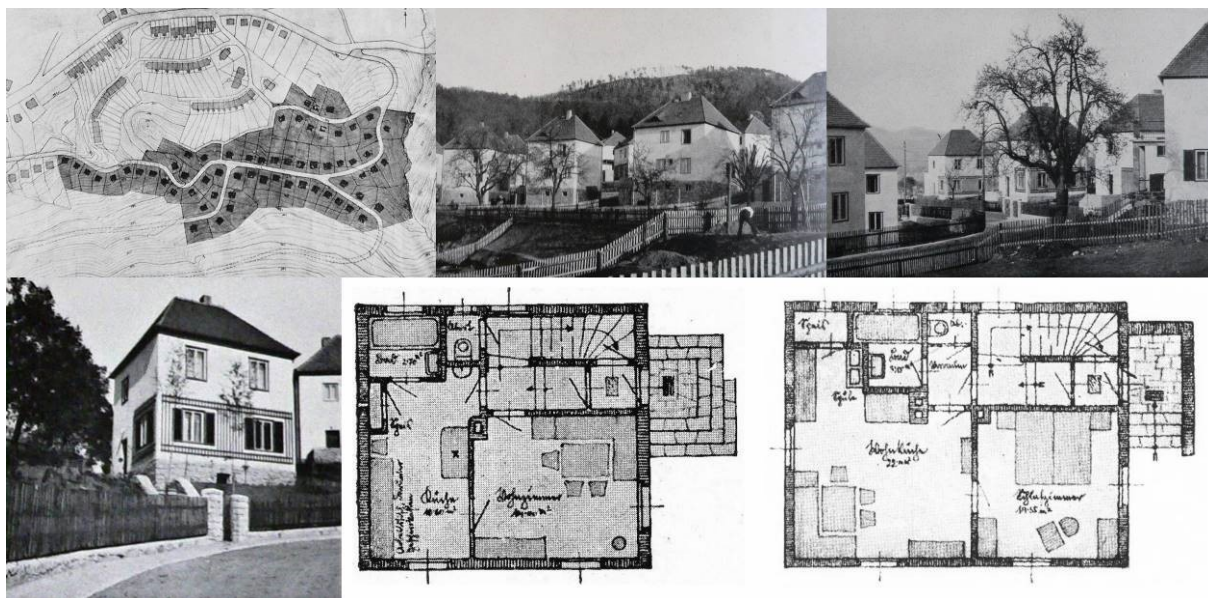
⁴¹⁷ Bauliche Entwicklung in Schreckenstein III. *Aussiger Tagblatt* 24. 12. 1932, s. 3.

⁴¹⁸ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složky domů čp. 385–389, Ústí nad Labem-Střekov.

⁴¹⁹ Neuer Wohnhausblock entsteht. 14 Wohnhäuser der Baugenossenschaft „Heimat“. *Aussiger Tagblatt* 18. 2. 1933, s. 3.

⁴²⁰ GEISLER, Rudolf. *Das ländliche Wohnhaus*. Teplitz-Schönau: R. Geissler, 1933, s. 193–209; GEISLER, Rudolf. Die Heimstättensiedlung der Gemeinde Schreckenstein Von Arch. Prof. Ing. Rudolf Geissler, Teplitz-Schönau. *Forum* 1934, roč. IV, č. 11–12, s. 333–336.

mnohem skromnější rozměry. Střekovské sídliště se skládá celkem z 63 rodinných domů. Pozemky pro výstavbu poskytla obec, která také vybudovala infrastrukturu a zajistila úvěry na financování, přičemž náklady se podařilo snížit užitím typových projektů. Mimořádně zdařilé je i urbanistické řešení na principu zahradního města, které nenásilně navazuje na starší zástavbu i okolní přírodu (Geissler dokonce do sídliště záměrně zakomponoval vzrostlé stromy, které ponechal na staveništi). Dokončené domy byly zájemcům následně pronajímány a vlastníky se jejich obyvatelé stali po zaplacení 50% pořizovací ceny.⁴²¹ O domy byl velký zájem, neboť měsíční splátka půjčky byla stále nižší, nežli běžné komerční nájemné. Celá kolonie se skládá celkem z pěti typů domů (T1-T5), které se liší obytnou plochou.

130. R. Geissler. Střekovská obecní kolonie. Púdorysné řešení kolonie na principu zahradního města, dobové snímky kolonie a púdorys přízemí u domů T1 a T4. GEISLER 1933.

Nejmenší typ T1 disponoval plochou 43,5 m² a největší T3 73,2 m², přičemž se jednalo o čistě obytnou plochu, do které nebylo zahrnuto příslušenství v podobě kuchyně, koupelny či komor.⁴²² V případě typu T1 se i přes omezený prostor architektovi podařilo velmi prakticky vyřešit dispozici domu, který má čtvercový púdorys. Vstup je skrz drobnou předsíň se schodištěm do patra, přičemž cca polovinu prostoru zabírá kuchyň s koupelnou a toaletou a zbylá část je využita pro obývací pokoj. V patře je pak velká ložnice a dva pokoje, určené pro děti. Poměrně vysoká střecha poskytuje dostatek úložného prostoru v podkroví a nechyběl ani sklep.⁴²³ Typ T2 a T3 se vyznačoval prostorově velkorysejší dispozicí, která se ovšem svou skladbou od typu 1 příliš nelišila. Hlavní rozdíl spočíval ve dvou obytných místnostech v přízemí, existenci haly se schodištěm do patra, která nahradila skromnější předsíň 1 typu a v situování koupelny v patře.⁴²⁴ Můžeme tedy říci, že svým obyvatelům poskytovala kolonie nebývale vysoký standard bydlení, který ještě více zvyšovala zahrada, obklopující každý dům. Vedle těchto domů určených pro jednu rodinu se v kolonii nacházely také dvojdomy, reprezentované typy T4 a T5, určené zpravidla pro vícegenerační bydlení. Jednotlivé domy mají jednotný výraz v duchu oblíbeného dobového heimatstilu a výsledný malebný dojem podtrhuje kamenná podezdívka, spolu s užitím okenic a treláže. Aby se vyhnul přílišné monotónnosti, Geissler domy individualizoval drobnými odlišnostmi, jako různými typy okenních výplní (dvojdílné či trojdílné) či venkovních schodišť, která byla

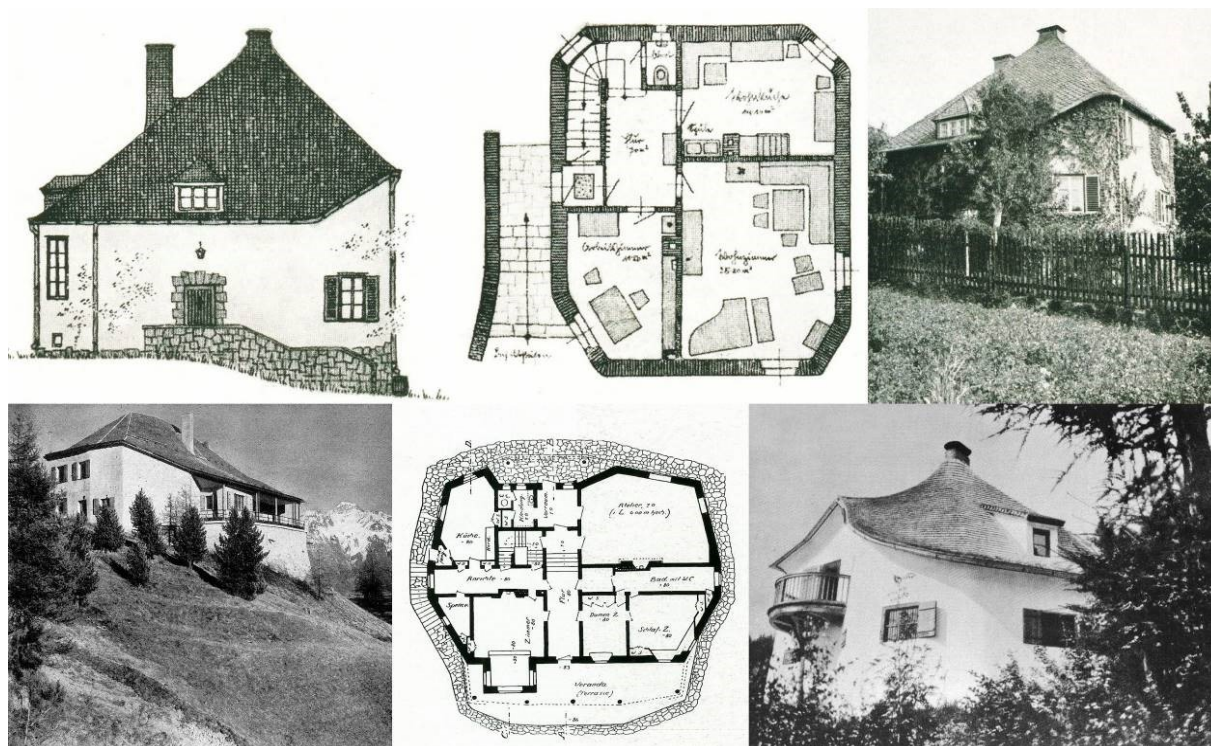
⁴²¹ Střekovská obecní kolonie. ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech. [online], [cit. 2016-05-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/stavby/karta/nazev/58-strekovska-obecni-kolonie>.

⁴²² GEISLER, Rudolf. *Das ländliche Wohnhaus*. Teplitz-Schönau: R. Geissler, 1933, s. 61 a 73.

⁴²³ Ibidem, s. 62-63.

⁴²⁴ Ibidem, s. 74-75.

otevřená, krytá přístřeškem nebo balkonem jako u typu T2. Kolonie je tak mimořádně zdařilou ukázkou kvalitního a zdravého bydlení, přístupného navíc i nízkopříjmovým vrstvám, které si mohli pořídit vlastní dům. Neméně zajímavá pak byla i Geisslerova projekční činnost pro privátní klientelu. Nejhodnotnější ukázkou je dům lékaře Georga Hüttla z roku 1926 s atypickým, „organickým“ nepravidelně zkoseným půdorysem, který může vzdáleně evokovat ikonickou vilu Settari od Loise Welzenbachera či Böhlerův dům u sv. Mořice od Heinricha Tessenowa.⁴²⁵

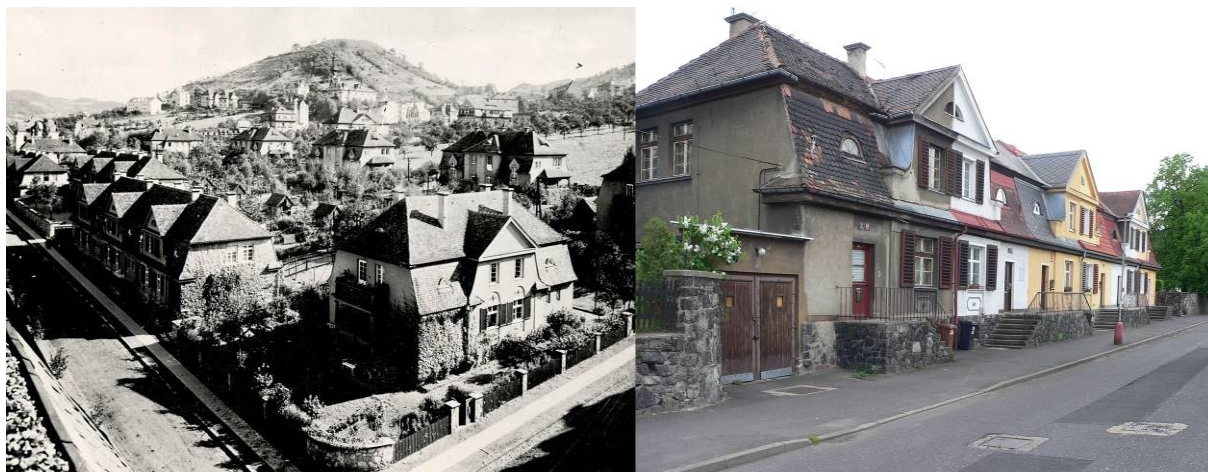

131. R. Geissler. Hüttlova vila, výkres fasády, půdorys přízemí a dobová fotografie. V dolním pásu Böhlerův dům od H. Tessenowa z let 1913-16 (celkový pohled a půdorys přízemí) spolu s vilou Settari (1922-23) od L. Welzenbachera. GEISLER 1933, *Die Form* 1922, SWOZILEK 1990.

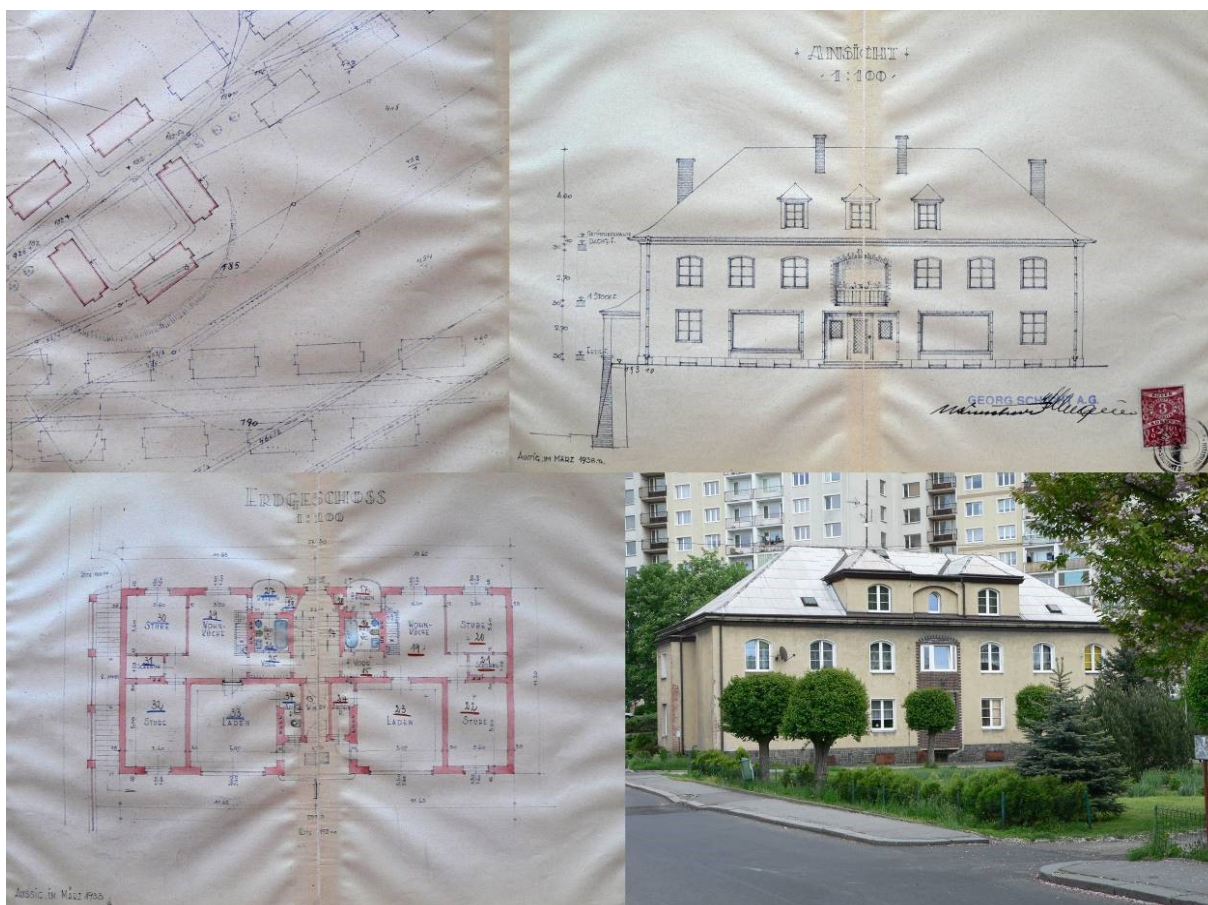
Fenomén zaměstnaneckého bydlení reprezentuje kontinuální soustředěná výstavba firmy Schicht na základě projektů jejího „dvorního“ architekta Brockhardta. Jako první vznikla v letech 1919–21 zaměstnanecká kolonie (tzv. Siedlung I.) na svažitéch pozemcích podél dnešních ulic Kojetická, Na Rozhledu a V Třešňové aleji, složená ze 72 domů. Ve formálním řešení poměrně jednoduchých, typizovaných řadových dvojdomů se projevuje vliv pozdně klasicistní architektury, díky čemuž vhodně a nenásilně navázaly na okolní, rozvolněnou venkovskou zástavbu. Jako stavební materiál byly s ohledem na poválečný nedostatek pálených cihel použity cihly struskové. Ty měly poměrně dobré tepelně izolační vlastnosti a zároveň se jednalo o pragmatický krok ze strany firmy, který zlevnil náklady, neboť strusku produkovala jako odpad při výrobě. Kolonie poskytovala poměrně komfortní bydlení, neboť i nejmenší byty byly třípokojové, se samostatnou toaletou, což v této době rozhodně nebylo obvyklé. Nechybělo ani zázemí v podobě mandlu či podnikové prodejny. Další kolonie (Siedlung II.), složená z 36 úřednických domů, byla vybudována v letech 1920–21 přímo nad továrnou v prostoru Purkyňovy a Kollárovy ulice. Vzhledem k tomu, že se jednalo primárně o vyšší, úřednickou kategorii bydlení, domy mají okázalejší, barokizující výraz. Přízemní domy s obytným podkrovím v mansardové střeše ožívují střední, volutové štíty. Celkový malebný ráz kolonie, vybudované na principu zahradního města, podtrhovaly okenice a decentní štuková výzdoba. Vyšším nárokům obyvatel odpovídalo také velkorysejší

⁴²⁵ Ibidem, s. 173-191; Haus bei st. Moritz. *Die Form* 1922, roč. 1, č. 1, s. 48; SWOZILEK, Helmut, ed. *Lois Welzenbacher*. Bregenz: Das Landesmuseum 1990, s. 44-45.

dispoziční řešení čtyř- a šestipokojových plně elektrifikovaných bytů s teplou vodou, jejichž součástí byla i poměrně velká zahrada. Jako poslední, již na prahu války, bylo postaveno sídliště na Kamenném vrchu (Siedlung III., 1938). To je pouze torzem původního záměru, který počítal s kompletním obestavením Nové ulice. Nakonec vznikla pouze pětice domů kolem drobného náměstí, jehož součástí byly i stylové pergoly a pískoviště. V podobě domů se již začíná projevovat unifikovaný heimatstil, příznačný pro soudobou architekturu v sousedním Německu, ale také typicky brockhardtovské prvky, které známe např. z jeho realizací pro družstvo Heimat, jako kamenný obklad vstupů.

132. P. Brockhardt. Kolonie firmy Schicht (Siedlung II.), vybudovaná na principu zahradního města na historickém snímku a současný stav. Muzeum města Ústí nad Labem, foto autor 2016.

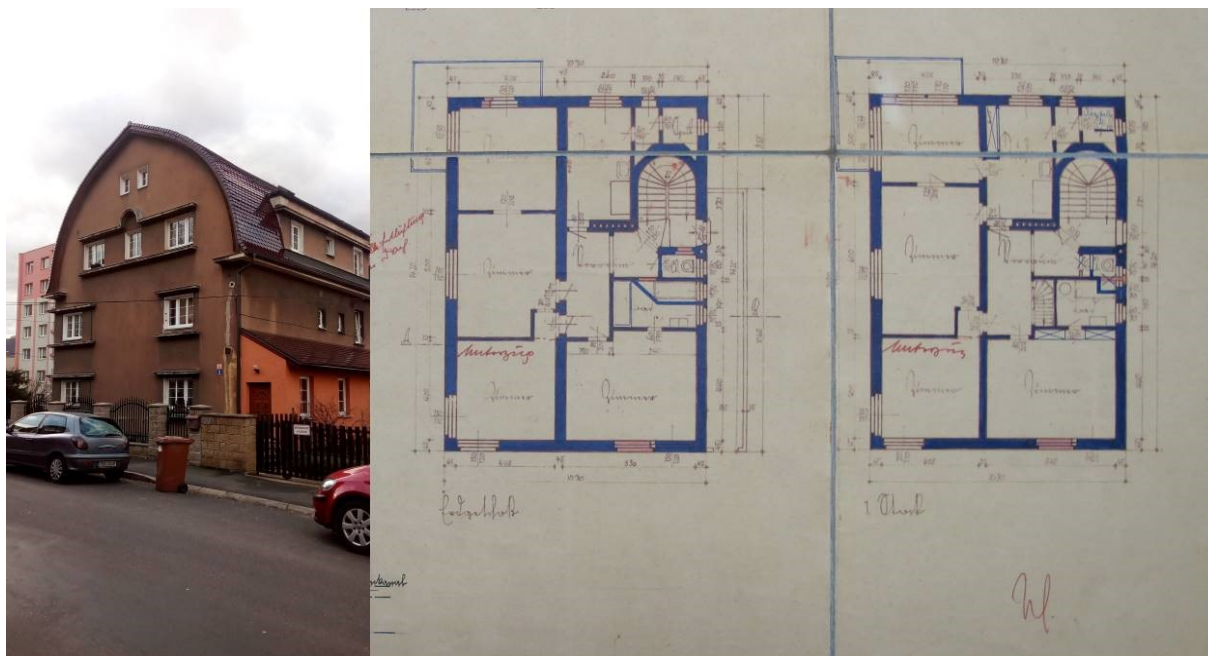

133. P. Brockhardt. Kolonie firmy Schicht (Siedlung III.), na Kamenném vrchu. Původní projekt s vyznačením realizovaných domů a typický dům – fasáda, půdorys přízemí a současný stav. SOA Litoměřice, pobočka Most, foto autor 2016.

Strohost fasád se architektovi podařilo úspěšně potlačit užitím trojbokých balkonů s klinkerovým obkladem. Dle dochovaných variantních plánů se uvažovalo i o zřízení prodejních prostor, prosvětlených výlohami v parteru, k čemuž však nakonec nedošlo.⁴²⁶ Co se dispozičního řešení týče, na každém podlaží se nacházely tři bytové jednotky, vybavené koupelnou, toaletou a balkonem. V podkroví pak byl situován samostatný dvoupokojový byt.

Reprezentantem činžovní výstavby, financované penzionátem firmy je mohutný činžovní trojdům s velkými třípokojovými byty čp. 1066-1068, postavený v roce 1937.⁴²⁷

V oblasti individuální obytné výstavby dominoval jednoznačně tradicionalistický proud a s progresivnějšími, funkcionalismem ovlivněnými objekty se tak můžeme setkat pouze sporadicky. Rozvětvená rodina Schichtů se do výstavby nové rezidence na Vaňově omezila pouze na adaptace starších neoslohových a secesních vil, které probíhaly pod taktovkou Paula Brockhardta a libereckého architekta Arthura Corazzy.⁴²⁸ Zřejmě nejhodnotnějším příkladem tradicionalisticky orientované zástavby je tak vlastní vila architekta Richarda Broscheho, zmíněného již v souvislosti s kinem Alhambra. Robustní dům v Jeseniově ulici pochází z roku 1929 a je kryt v pohraničních oblastech velmi oblíbenou kýlovou lamelovou střechou systému Zollinger, patentovaným Fritzem Zollingerem z Merseburgu.⁴²⁹ Jednoduché fasády oživují pouze okenní římsy, které podtrhují uměřený výraz domu. Třípodlažní vila byla koncipována jako vícegenerační a tak má každé podlaží shodnou dispozici. Ústředním komunikačním uzlem bylo půlkruhové schodiště, procházející celým domem, na které navazovala drobná předsíň, kolem které byly poskládány jednotlivé místnosti. V 1. a 2. nadzemním podlaží se nacházejí velké nárožní balkony, obrácené do zahrady. Díky svažitému terénu je suterén v zahradě na úrovni terénu. Vysoká střecha umožnila také zobytnění podkroví, které má víceméně identickou dispozici.⁴³⁰

134. R. Brosche. Vlastní dům v Jeseniově ulici. Celkový pohled a půdorys přízemí s patrem. Foto autor 2016, Archiv města Ústí nad Labem.

⁴²⁶ SOA Litoměřice, pobočka Most, Jiří Schicht a. s., inv. č. 530, kt. 1306.

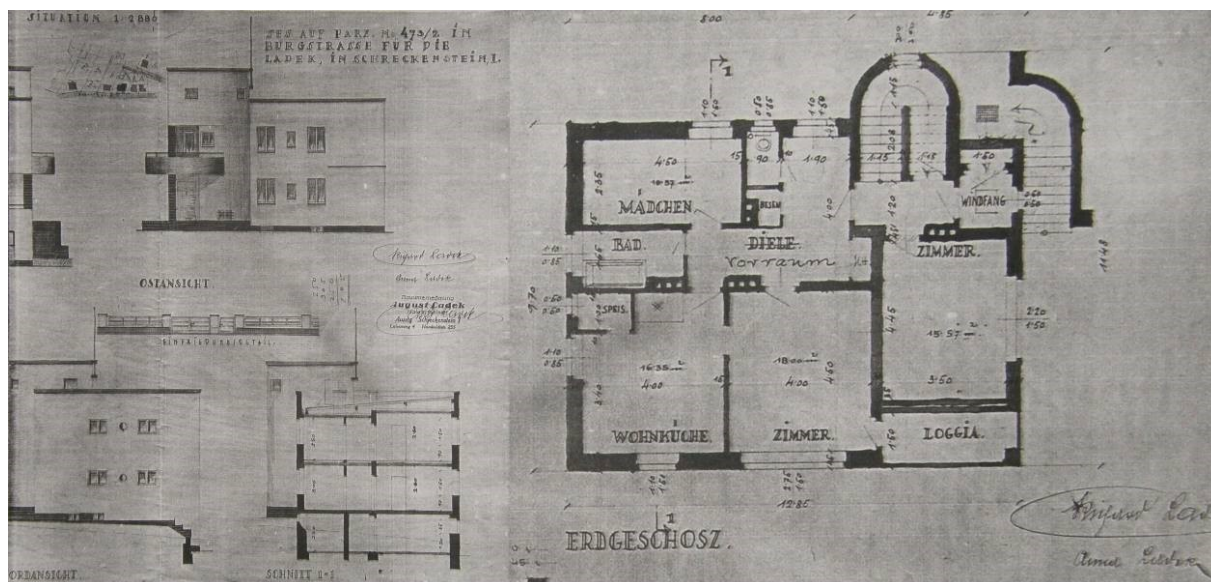
⁴²⁷ Ibidem.

⁴²⁸ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složky domů čp. 88 a 95, Ústí nad Labem-Střekov.

⁴²⁹ Patentový spis č. 12444. Praha, 1924.

⁴³⁰ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 353, Ústí nad Labem-Střekov.

Výrazně se zde projevil také fenomén dřevostaveb, typických pro celé pohraničí. Zdařilou ukázkou je např. typová výstavba dvojdomů, zřetelně inspirovaných lidovou architekturou, produkovaných stavební firmou Krebs und Diewock. Pro privátní klientelu pracoval také Rudolf Giessler, který je vedle obecní kolonie autorem několika střekovských rodinných domů, v čele s již zmíněnou Hüttlovou vilou. Naopak reprezentantem moderní zástavby, ovlivněné funkcionalismem, je dvougenerační vila rodiny Ladkových v ulici Ke Hradu. Ta je vedle svého architektonického řešení zajímavá také s ohledem na svého doposud neurčeného autora, kterého investor v dopise adresovaném obecnímu úřadu označuje za „jednoho z nejlepších německých architektů“. Bez zajímavosti pak také jistě není fakt, že dopis se týká stížnosti na zamítnutí ploché střechy, přičemž stavebník argumentuje „novým stavěním“ v sousedním Německu a odvolává se na výstavy moderní architektury v Berlíně, Kolíně nad Rýnem, Stuttgartu a Lipsku.⁴³¹ Stavba využívající principu „těla a hlavy“ se vyznačuje efektní skladbou hmot, využívajících kontrastu přísného kubusu vily a zaoblené schodišťové věže s lodžii. Jednotlivé fasády jsou tak koncipovány na různé pohledy. Dominantou hlavního průčelí je symetricky situovaný vjezd do garáže s elegantním nálevkovitým vjezdem, jež měl zřejmě deklarovat modernost majitele. Osobost hlavního průčelí architekt záměrně narušil pásovým oknem zimní zahrady, v místě kde zprvu počítal s další krytou lodžii. Přístup do domu byl z boku, po zaobleném schodišti, kopírujícím zčásti tvar schodišťové věže. Skrz drobné zádveři se dostal návštěvník domu do předsínky s centrálním schodištěm, jež stoupalo do patra s další bytovou jednotkou a do podkroví. Dispoziční řešení je ve srovnání např. s Katonovými realizacemi nepřilíš nápadité. Centrálním prostorem je menší předsíň, na kterou navazují jednotlivé místnosti. Patro má identickou dispozici, liší se pouze zaoblenou lodžii obrácenou do zahrady, přístupnou z obývacího pokoje. Autorské určení tedy zůstává tajemstvím, ale při kritičtějším pohledu na architekturu vily musíme konstatovat, že působí poměrně těžkopádně a chybí jí lehkost staveb Miese van der Rohe, Bruno Tauta či Waltera Gropia. Můžeme se tedy domnívat, že Ladek buď význam autora ve své stížnosti přecenil, aby jí dodal na vážnosti, nebo se mohlo jednat o architekta působícího v nedalekých Drážďanech s vazbami na pohraniční oblasti, jako např. Hanse Richtera.

135. Neznámý autor. Ladkova vila v ulici Ke Hradu. Výřez z původní plánové dokumentace s pohledem, řezem a půdorysem přízemí. Archiv města Ústí nad Labem.

⁴³¹ Archiv města Ústí nad Labem, spisový meziarchiv, složka domu čp. 1047, Ústí nad Labem-Střekov.

4. Liberec, „severočeský Manchester“ a hlavní město českých Němců

4.1. Urbanistický vývoj Liberce

„Jako každé německé průmyslové město v našem království nese i Liberec pečeť města z vesnice přes noc se zrodivšího. Ráz neurovnaný, chalupa došky krytá vedle moderního činžáku, a sad vedle prohlubně naplněné odpadky smetišť a žump“.⁴³²

Liberec je situován v široké kotlině mezi Ještědsko-kozákovským hřbetem a jihozápadním okrajem Jizerských hor, kterou protéká Lužická Nisa. Její levobřežní část, svažující se od úpatí Ještědu, je relativně plochá, naproti tomu pravý břeh je velmi rozmanitý vzhledem k údolí Černé Nisy a Harcovského potoka. Severozápadním směrem od města přechází takřka plynule k Chrastavě. Jádru města se rozkládá na vyvýšené ostrožně. Před vrcholně středověkou kolonizací byla Liberecká kotlina převážně neosídleným, zalesněným územím. Systematická kolonizace Liberecka byla zahájena nejspíše až v první polovině 14. století. K roku 1352 máme doložen v písemných pramenech jenom Liberec, Rochlici a Vratislavice nad Nisou. Zmíněná sídla byla nadána farními kostely, ovšem mimořádně chudými – fara v Rochlici byla dokonce roku 1363 zrušena. Stejně, jako Rochlice a Vratislavice i Liberec zprvu náležel k běžným údolním lánovým vsím.⁴³³ V průběhu druhé poloviny 14. století existovala v Liberecké kotlině relativně početná síť vesnic, ale i nadále šlo o oblast sídelně a hospodářsky nesouměřitelnou s jinými místy vrcholně středověké kolonizace na našem území. Až na počátku 15. století se v Liberci začala rozvíjet soukenická výroba, jež pochopitelně stále nemohla konkurovat sousednímu Slezsku. Nové městečko, jehož jádrem byla cesta rozšířená do podoby čtvercového náměstí, bylo vytyčeno na vrcholu ostrožny na místě, které je dobře dostupné od jihu, dvěma souběžnými komunikacemi, dnešními ulicemi Pražskou a Moskevskou. Nebylo opevněno a zástavba včetně farního kostela byla ze dřeva, což je pro širší oblast severních a severovýchodních Čech obvyklé. I v daleko významnějších sídlech, jakými v této době byla města Frýdlant, Česká Lípa nebo Turnov, představovalo dřevo převládající stavební materiál až do 18. století. Ústředním prostorem městečka bylo nevelké náměstí čtvercového charakteru, do něhož ústilo šest komunikací, jejichž průběh utvářel jeho půdorys. Na jižní straně to jsou zmíněné ulice Pražská a Moskevská. Na severozápadní straně náměstí vychází ulice Frýdlantská, vedoucí k Frýdlantu a do Zhořelce a ze severovýchodního koutu náměstí komunikace místního charakteru (ul. 5. května) k úpatí Jizerských hor. Za blokem domů na západní straně se původně nacházel hřbitov obklopující farní kostel. Z této strany náměstí vede ulice Železná směrem na Chrastavu a Žitavu a souběžně s ní, zhruba ve středu této části náměstí, vychází ke kostelu ulička Kostelní. Uvedené komunikace ohraničují původní rozsah tehdejšího městečka. Souvislá zástavba se omezovala na prostor náměstí a směrem ze sídliště řídla. Základní urbanistická osnova městského jádra se později neměnila, navzdory několikerému vypálení města Husity při tažení do Lužice v letech 1422–33 a vojskem Jiřího z Poděbrad během jeho sporu s vlastníky panství, Bibrštejny v roce 1469. Jáchymem II. z Bibrštejna byly kolem roku 1538 položeny základy pro rozdělení panství na frýdlantské a liberecké, podmíněné specifickou geografickou situací, neboť část hřebene Jizerských hor prakticky odděluje Liberec od Frýdlantska. Liberec získal úlohu správního centra části panství a Bibrštejnové zakoupili pozemky na Skřivánčím poli (plocha mezi ul. Jabloneckou, Tyršovou a Komenského), kde vybudovali velký panský dvůr, předstupeň

⁴³² MATĚJČEK, Jiří. *Rozhovory s mlčenlivými svědky*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1982, s. 27.

⁴³³ Ke středověké podobě města a jeho vývoji zejm. BOCK, Jiří. Hospodářské poměry a správní vývoj Liberce od doby husitské do roku 1622. In *Fontes Nissae* 2014, roč. XV, č. 1, s. 34-35.

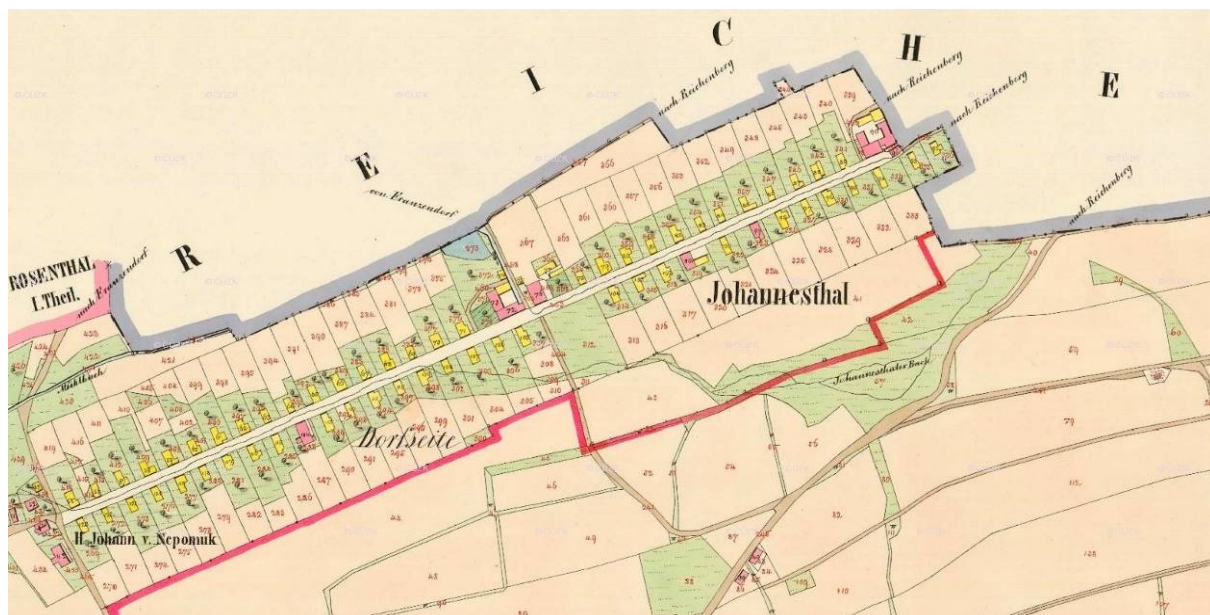
pozdějšího zámku. Krátce na to rod Bibrštejnů vymírá po meči a frýdlantské panství se jako odúmrt' stává majetkem císaře Ferdinanda I., který ho obratem prodává prezidentu komory v Horním a Dolním Slezsku Bedřichovi z Redernu, protestantskému šlechtici původem ze slezské Vratislavi. Za panství Redernů vstupuje do Liberce zděná renesanční architektura v souvislosti s povýšením na město v roce 1577 Rudolfem II. K významnému rozšíření Liberce, srovnatelnému se založením města, dochází až za Albrechta z Valdštejna. Do jeho rukou přešel v roce 1622 po potlačeném stavovském povstání. Protože město ve své stávající podobě nedostačovalo Valdštejnovým zvýšeným hospodářským nárokům, na základě výnosu z 31. prosince 1630, adresovaného libereckému hejtmánovi Joachimmu Jungovi z Jugendsfeldu, bylo velkoryse rozšířeno o tzv. Nové Město. Před založením nové čtvrti byly vykoupeny pozemky v užší části liberecké ostrožny včetně části hřbitova západně od kostela sv. Antonína Velikého, kudy vedla obchodní cesta do Lužice. Ústředním prostorem Nového Města se stalo Novoměstské náměstí (Sokolovské nám.) o rozměrech 100 × 60 m, ze kterého na západní straně směrem na Chrastavu, Hrádek nad Nisou a Žitavu vycházely tři souběžné komunikace (ul. Růžová, U Křížového kostela a Větrná). Mezi nimi byly umístěny úzké domovní bloky, za nimiž nově vybudovaná čtvrť končila. Nové Město bylo zastavěno typizovanými, pro lužickou oblast charakteristickými podsíňovými domy s hrázděným patrem, zachovávajícími si ještě „gotický“ charakter, čitelný v štitové orientaci domů do náměstí.

136. Tzv. Nové Město, založené za Albrechta z Valdštejna, na kopii plánu města z roku 1833 je stále patrná hloubková, „středověká“ dispozice hrázděných domů, jimiž bylo náměstí obestavěno a také loubí. SOKA Liberec.

K dalšímu zahuštění městské zástavby se přistoupilo také v niveletě Harcovského potoka, v dolní části města, tentokrát ovšem bez jakékoliv urbanistické koncepce. Nové Město znamenalo důležitý počín, kterým byla zásadně rozšířena městská plocha. Jedná se o jeden z mála realizovaných příkladů městského urbanismu první poloviny 17. století na našem území. Po zavraždění Albrechta z Valdštejna v Chebu roku 1634 se frýdlantské a liberecké panství stává majetkem hraběte Matyáše Gallase. Za jeho vlády (1634–47) pokračuje rozvoj soukenictví na Liberecku, projevující se zvýšením počtu obyvatel přímo ve městě i novou osídlovací vlnou v jeho bezprostředním okolí, dovršující

kolonizaci Jizerských hor a Ještědského hřbetu. Během pouhých několika let tak byly založeny vsi jako Františkov (1657), Nový Harcov (1681), Hanychov (1682), Nové Pavlovice (1691) či Janův Důl (1704), které dnes tvoří součást města. Nové Pavlovice znamenaly v půdorysné osnově vesnic na Liberecku přelom. Zatímco dřívější založení využívala rozvolněný půdorys *lánové vsi*, Pavlovice byly vybudovány ve formě *ulicovky*. Tento princip byl následně doveden téměř k dokonalosti v tkalcovské kolonii Janově Dolu (dnešní Volgogradská ul.). S obdobnými koloniemi, tvořícími vlastně rozptýlenou manufakturu, se můžeme setkat i v dalších textilních centrech severních Čech. Nová vesnice, vystavěná z iniciativy regenta panství Karla Kristiána Platze z Ehrentalu, byla na počest majitele panství Jana Václava Gallase nazvána Janův Důl (Johannesthal). Od osmi libereckých měšťanů byly Platzem vykoupeny nepřilíhající úrodné polnosti v Růžodole, na nichž byl mezi dvěma drobnými vodotečemi vyměřen přísně symetrický plán ulicové zástavby, mírně stoupající od východu k západu. Domy byly postaveny po stranách Janovodolského potoka protékajícího obcí. Prvních 30 domů bylo postaveno v roce 1704 po levé straně potoka, dalších 32 na protější straně v roce následujícím. Jednotlivé roubené přízemní domky mají sedlovou střechu a ke komunikaci jsou štítově orientované. Po dostavbě byly domy prodány tkalcům, mnohdy násilně přesídleným z jiných vesnic. Velké zatížení povinnostmi vůči vrchnosti a vysoká cena byla důvodem značné fluktuace obyvatel obce. I přes řadu necitlivých úprav je kolonie dodnes téměř intaktně dochována, a tak představuje reprezentativní příklad vrchnostenského založení raného 18. století.

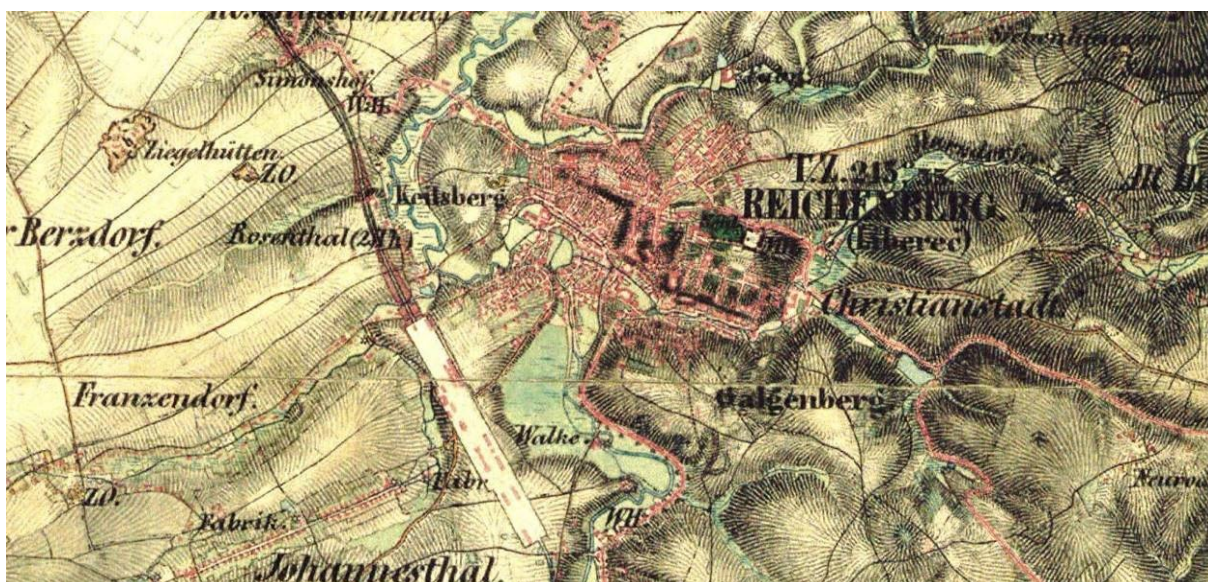

137. Janův Důl na císařském povinném otisku stabilního katastru (1843). Zajímavé barokní vrchnostenské založení s kompozicí, vrcholící kostelem sv. Jana Nepomuckého. Český úřad zeměměřický a katastrální.

Mimořádně důležitým momentem urbanistického vývoje města bylo v osmdesátých a devadesátých letech 18. století jeho rozšíření o dvě nové klasicistní čtvrti - Filipovo Město a samostatné vrchnostenské městečko Kristiánov, vybudované v návaznosti na zámecký areál. Urbanistické řešení obou lokací na principu zahradního města je na svou dobu naprosto unikátní a na našem území téměř ojedinělé. Pozoruhodný je především fakt, že se tak stalo více než sto let před vydáním knihy Ebenezer Howard *Zahradní města budoucnosti*, „bible“ hnutí zahradních měst z roku 1898. Je však nutné dodat, že progresivní tendence, které vykazuje urbanistické řešení, kontrastuje s velmi formálním pojetím jednotlivých domů. Charakter zahradního města souvisí hlavně s podélnou dispozicí domů, umožňující vytápět obě krajní části objektu. S výstavbou Filipova Města se započalo na náklady vrchnosti a města v letech 1784–85.

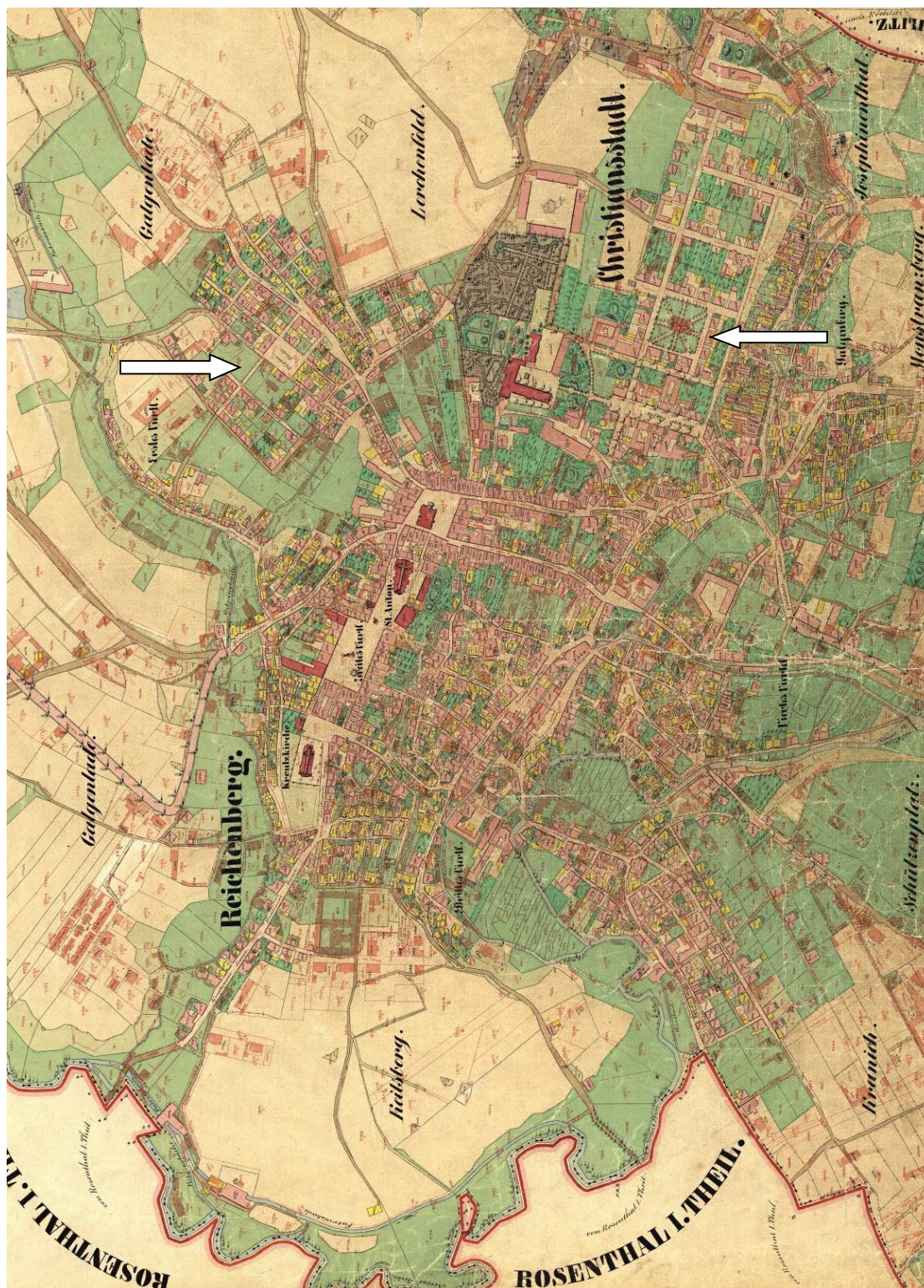
138. Liberec na mapě I. (josefského) vojenského mapování 1764–1768 (rektifikace 1780–1783). Na vyobrazení je patrná původní kompozice na ostrožně, ještě bez Filipova města a Kristiánova. V dolní partii města podél toku Nisy se nachází zástavba, která má spíše venkovský charakter. V dolním rohu obec Janův Důl (Johanthal). Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien.

139. Liberec na mapě II. (Františkova) vojenského mapování 1836–1852. Dobře je vidět výrazné rozšíření města v souvislosti s konjunkturou textilního průmyslu. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien.

Jméno získala nová čtvrť na počest majitele panství Kristiána Filipa Clam-Gallase. Vystavěna byla zčásti na městských pozemcích severovýchodně od Staroměstského náměstí (nám. Dr. E. Beneše), jež sloužily jako střelnice. Nově založené sídliště má typicky klasicistní, pravoúhlý rastrový půdorys. Jeho centrum tvoří obdélníkové Nerudovo náměstí a jednotlivé domy se většinou do prostoru náměstí obrací svou podélnou stranou. Řešení Kristiánova vykazuje zřetelně vyšší kvality nežli Filipovo Město, neboť byl kladen větší důraz na reprezentativní charakter čtvrti, což bylo dáno vazbou na zámecký areál. Koncepce výstavby Kristiánova byla jednotná, stavebníci se zavázali stavět jen dle plánů schválených vrchností a k dodržování vrchnostenských nařízení, aby nedošlo k narušení vzhledu sídliště. Ve své první fázi se výstavba soustředila na promenádní náměstí před novým zámeckým vstupem. Vypracováním celkového plánu byl pověřen panský inženýr Anton Otto z Frýdlantu. S úpravami pozemku se začalo v roce 1787.

Hlavními osami byly dnešní ulice 8. března,⁴³⁴ ústící do čestného dvora zámku a plnící původně funkci proměnného náměstí, a dnešní ulice Boženy Němcové, vedoucí kolmo k ulici 8. března. Dobudováním obou klasicistních lokací se urbanistický vývoj Liberce na více než padesát let zastavil.

140. Liberec na indikační skice stabilního katastru (1843). V této době patřil k největším městům v Čechách. Šipkami jsou označeny obě klasicistní lokace, Filipovo město a Kristiánov. Český úřad zeměměřický a katastrální.

⁴³⁴ Ulice od svého vzniku vystřídala mnoho názvů. Od roku 1788 se můžeme setkat s označením Neue Gasse, Schloss Gasse nebo Christian Platz (Kristiánovo nám.), upomínající na její původní funkci. V roce 1791 se objevuje název Christian Gasse a od roku 1796 nesla víceméně až do konce druhé světové války název Herren Gasse.

Přestože kolem poloviny 19. století stoupl počet obyvatel města na 22 394, tedy o 100 %, bylo mezi léty 1843–69 postaveno pouze 68 nových domů. Urbanisticky nejucelenější a nejrepresentativnější část města představoval nadále Kristiánov, a proto není divu, že právě sem se stěhovala místní honorace. Poměrně přesnou představu o podobě Liberce v gründeruském období si lze vytvořit na základě známého fejetonu Jana Nerudy, uveřejněného v *Národních listech* 8. října 1865. „Liberec má zcela ráz města od včerejška. Kdosi vylíčil, že Liberec vypadá, jako by byl někdo dal pyšné paláce a mizerné chatrče do jednoho pytle a pak vše vysypal, ať to padne, kam padne. Pravda. Chatrčí je tu dost, ale pravých paláců jsem neviděl! A ostatní domy jsou zase jen továrnami, jeden jako druhý, všechny pod břidlicí a všechny s bleskosvodem; několik set stejných modelů a dohromady jmenuje se to Liberec. Ač má Liberec pět čtvrtí jako Praha a o tučet pahorků víc než Řím, má přece pro svou roztroušenost a nepravidelnost zcela jen ráz venkovského, a sice podhorského městečka. Právě tak jak podhorské vesnice roztrušují budovy své po stránkách zcela bez pravidel, stavěli liberečtí továrníci po nížinách, jak je napadlo. Proto také má Liberec kupodivu velký objem a kněhkupectví liberecká prodávají plány, které svými názvy ulic imponují. Ovšem do většiny ulic sotva vejdeš a vlastně si již zase z ní vyšel. Továrny potřebují světla, nepřiléhají rády k budovám jiným a každou stranu továrny poctili Liberečané hned jménem ulice. Chodil jsem po Liberci s plánem v ruce a musil do něho nahlédnout každý desátý krok. Svrchní části pahrbků jsou obyčejně neobydleny, zorané na nich líhy dodávají městu ještě venkovštější ráz. Krásným nebude Liberec nejspíš již nikdy, pravidelná Plzeň například je proti němu hotovou Florencí. Celistvý obraz nynějšího Liberce musil by se z některého okna nebes kreslit a pak ještě by vypadal Liberec jako konglomerát v mineralogické sbírce, vždy kus hlíny a pak teprv pecka lepšího kamene. Hrbolatost půdy je tak velká, že se tážeš mimovolně po účeli, zarachtí-li někde jednotlivý kočár; mezkové by tu byli nepoměrně líp na svém místě, než jsou koně. Do některých ulic dívá se cizinec zrovna nedůvěřivě vzhůru, kdo nemá obrovské plíce, nemůže v Liberci ani procházkou chodit. Jednu z těch krkolomných ulic nazývají Wolkengasse; mohli bychom toho jména užít pro všechny ulice a rozeznat je jenom dle čísel, „Wolkengasse Nro I, Nro II atd“.⁴³⁵ Je tedy pochopitelné, že značná neuspořádanost, o níž se Neruda zmiňuje, následně silně ovlivnila opakované, neúspěšné snahy magistrátu o regulaci města. Od poloviny 19. století neustále narůstal počet obyvatel a začala probíhat nová vlna stavební činnosti. Ta se projevovala nejen přestavbami stávajících objektů, ale i velkým množstvím novostaveb.

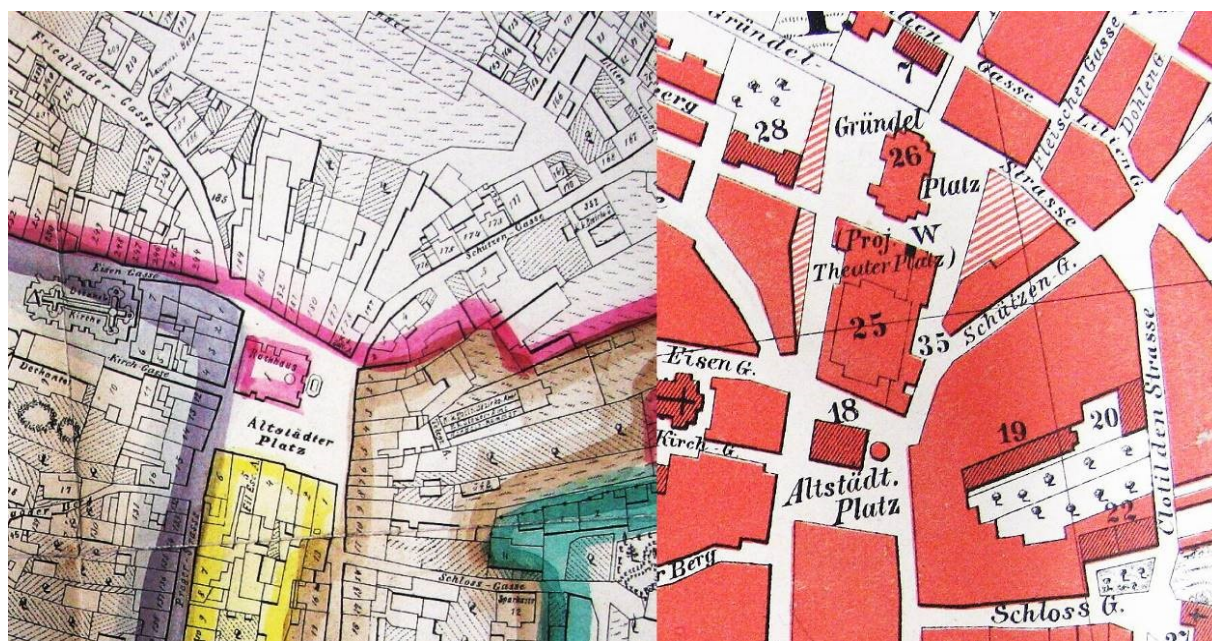

Reichenberg von der Südseite 1868

141. Liberec v době Jana Nerudy. Archiv autora.

⁴³⁵ NERUDA, Jan. Liberec. *Národní listy* 8.10 1865, s. 1.

Na přelomu století tak tvořilo město s celou řadou okolních obcí de facto jeden celek. Přestože okolní sídla využívala výhod města, nikterak nepřispívala na jeho provoz. To bylo magistrátu trnem v oku, a tak se myšlenka Velkého Liberce stávala čím dál aktuálnější. Již roku 1887 přistoupilo město, po vzájemné dohodě stvrzené smlouvou, k jednání s Františkovem. Zemské místodržitelství ji ovšem odmítlo potvrdit a okresní zastupitelství mělo vůči Liberci nepřijatelné finanční nároky. Počáteční neúspěch ale magistrát neodradil a roku 1897 obnovil jednání s Františkovem, které rozšířil i na další obce: Janův Důl (1897), Ruprechtice (1899), Starý Harcov (1899), Staré Pavlovice (1901) a Nové Pavlovice (1903). Neadekvátní požadavky obcí protahovaly vyjednávání tak dlouho, že do schvalovacího procesu zasáhla válka. Znovu byla tato myšlenka otevřena (a dovedena ke zdárnému konci) až během připojení pohraničí k Německu v roce 1938. Mezník v urbanistickém vývoji města znamenala přestavba historického centra roku 1895, dokládající vzrůstající prestiž Liberce. Zastavovací plán pro hlavní městské náměstí, jenž zahrnoval i vybudování nové kanalizace, vyhotovila pracovní skupina pod vedením městského architekta Adolfa Kauferse. Kaufers rozšířil plochu náměstí o 100 % severním směrem a svažité terén nechal vyrovnat navážkami. Ambicióznost projektu dokládá i fakt, že přestavbě musela ustoupit nedávno postavená budova tělocvičny od Gustava Sacherse poblíž kavárny Pošta.

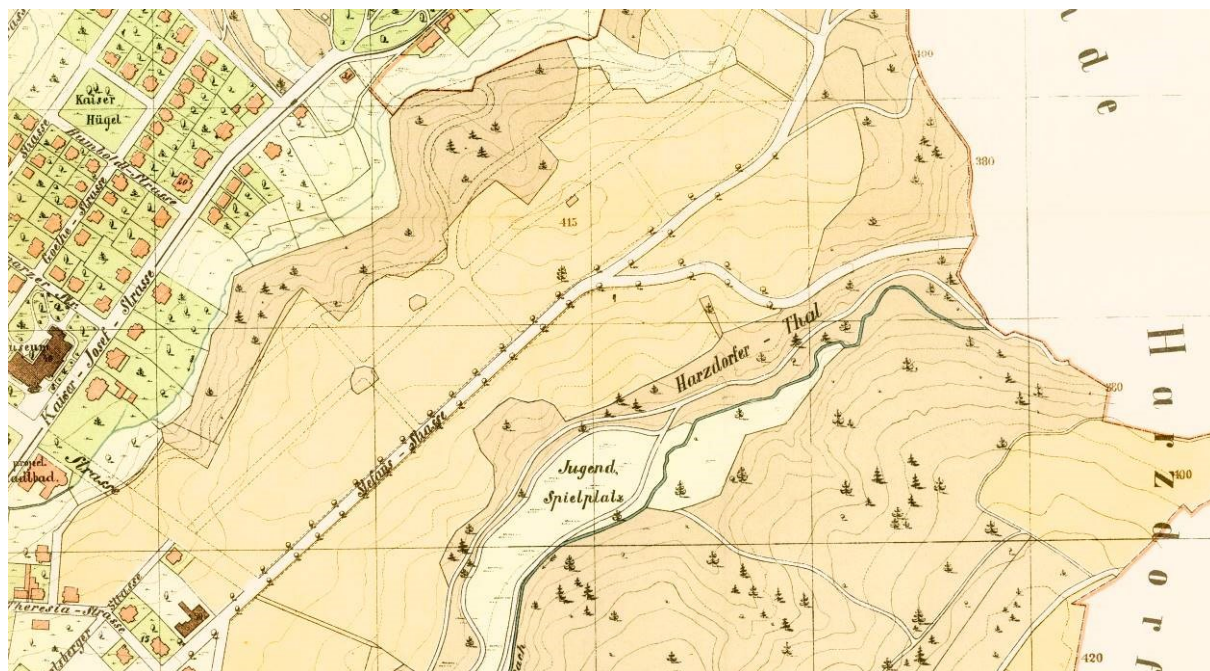

142. Střed města před regulací (1858) a po regulaci provedené Adolfem Kaufersem na plánu města z roku 1895, zpracovaném pod jeho vedením. Na výřezu jsou patrné šrafované plochy bloků, určené k dotvoření či stará radnice. Pod číslem 28 se skrývá budova tělocvičny, posléze zbořená. SOKa Liberec.

Regulací centra skončily větší urbanistické zásahy do struktury města a nové činžovní domy velkoměstských rozměrů svou výškou paradoxně ještě více opticky zúžily již tak úzké a křivolaké uličky. Ke změnám v uliční síti docházelo výjimečně (proražení ul. Sokolské a Palachovy v roce 1875 a Rumunské v roce 1888 za účelem odklonění tranzitní dopravy z Benešova nám.). Úsilí magistrátu o přeměnu Liberce v moderní metropoli vyústilo ve dvojici soutěží na nový územní plán. V průběhu první soutěže městská rada vybrala a zpracováním pověřila významného rakouského urbanistu Camilla Sitteho, který v letech 1900–01 následně vypracoval studii.⁴³⁶ Do územního plánu měl zahrnout i okolní obce a zaměřit se na vyhledávání nových, vhodných stavebních parcel na východním a severovýchodním okraji města, v části zámeckého parku, na Keilově vrchu, Sluneční ulici, Jeřábu a v širším prostoru ohraničeném ulicemi

⁴³⁶ Součástí vydaného spisu byl i plán města s vyznačením některých nově vytyčených komunikací. SITTE, Camillo. *Erklärungen zu dem Lageplan für Reichenberg*. Reichenberg: Rudolf Gerzabek & Comp., 1901 a příloha *Plan von Reichenberg. Entworfen vom Städtischen Bauamte*. Reichenberg: Rudolf Gerzabek & Comp., 1901. Historický ústav akademie věd České republiky, inv. č. A2736, sign. 7/8.

Ruprechtická a Frýdlantská. Samotný projekt se bohužel zatím nepodařilo nalézt, výjimkou je pouze plán města z roku 1901, kde jsou již vyznačeny některé zamýšlené komunikace dle Sitteho projektu.⁴³⁷

143. Výřez plánu města z roku 1901, tvořícího přílohu Sitteho projektu regulace města, s naznačenou uliční sítí nad přehradou. HIU AVČR.

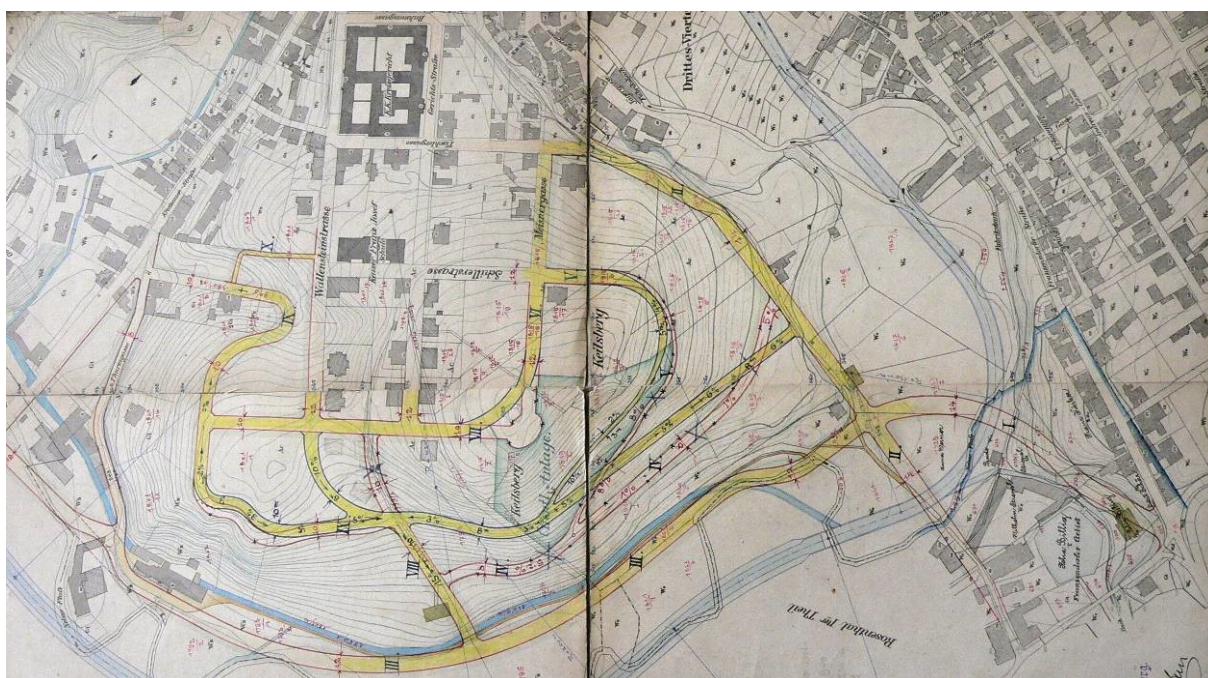
Sitte oceňoval hlavně dostatek volných zelených ploch, nevhodných pro zástavbu, využitelných pouze k výsadbě, proto podotýká, že zvláštní opatření, týkající se zeleně je v případě Liberce zbytečné. Progresivní je i jeho pohled na uspořádání a vedení zdejší uliční sítě. Při zakládání nových ulic odmítl houževnatě přežívající klasicistní šachovnicový systém a v duchu svých teoretických úvah doporučil přizpůsobit urbanistickou strukturu města terénu – „šachovnicový systém se může provést na zcela rovném území; tam je to fádni a ošklivé, ale možné. Na tak nerovném terénu, jakým je území Liberce, se ale tento systém, odporující přírodě může vnutit jen násilně a následné problémy jsou potom zřejmé... Přitom se dochází k přirozeně zakřiveným uličním tahům, ale to není v žádném případě chyba, nýbrž štěstí. Vždyť zakřivená ulice je z každého pohledu pěknější a praktičtější, než přímočará a v kopcovitém terénu je jediná, která připouští dobrou výstavbu“.⁴³⁸ Velmi kriticky nahlížel také na skutečnost, že se v obraze města téměř neuplatňuje drobnější pomníková a parková architektura či kašny. Podotýká, že je tudíž nutné umělecké přetvoření jednoho či více náměstí, aby plnila funkci „salonu“ města. Takový prostor doporučil s ohledem na místo i nižší finanční náklady zřídit před muzeem a obchodní komorou, přičemž jeho součástí měly být i kolonády a kašna.⁴³⁹ Další pomníky navrhl umístit i vedle divadla či na nároží radnice při Frýdlantské ulici. Přestože většina doporučení nebyla uskutečněna, nebo byla uplatněna pouze okrajově (uliční síť Liebiegova městečka a vilové čtvrti na Keilově vrchu), představuje Sitteho projekt jeden z nejhodnotnějších příspěvků k regulaci Liberce vůbec. Charakter města, popsany Nerudou, i nadále zůstal patrný, což je zřejmé ze slov Josefa Šimáka z počátku 20. století: „Uvnitř obvodu svého, Liberec dává obraz města venkoncem továrního, větším dílem starosvětského, kde praktické zřetele rozhodovaly o všem a nic nehledělo se na půvab i krásu. Dnešní Liberec, takřka přes noc zbohatnuvší, nemůže přeze vší vůli napravit, co zanedbala minulá léta

⁴³⁷ MOHR, Jan. Liberecký územní plán Camilla Sitteho z roku 1901. In *Památky Libereckého kraje. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci 2009*. Liberec: Národní památkový ústav, 2009, s. 45.

⁴³⁸ Ibidem, s. 53-54.

⁴³⁹ Ibidem, s. 61.

a obyvatelstvo marně se snaží, aby proměnilo domov svůj v modernější a vzhlednější. Již poloha sama bránila, že město nemohlo vyvíjeti se pěkně a pravidelně. Na nerovném, hrbolatém prostoru u vody, kde skála někdy i světlo vystupuje, mělo být stlačeno veliké množství příbytků a dílen. Soukenictví potřebuje hojnost světla, každý mistr staral se jen o sebe, nehledě na souseda, tím méně k ladu celkovému, i stavěl, jak se mu líbilo. Tudy starý i nový Liberec jest v jediné směsi, ulic mnoho, jsou krátké, klikaté, nepravidelné a nerovné z vrchu do vrchu. Vedle domku neúhledného, ode dřeva, polovesnického, nízkého se zahrádkou, spatříš budovu dvoupatrovou i pod tři poschodí, moderní palácovou architekturu, ale stěsnanou a stlačenu; pak objeví se pustá ohrada továrny, za níž řada komínů čouhá, starý příbytek barokový nebo empírový s ohromnou střechou a mansardovými světničkami, a zase pěkná vila renesanční, otočená malým parkem; zhusta dům stojí bokem úzkým do hlavní třídy, kdežto širší průčelí má vchod teprve z postranní slepé uličky... Jen na obvodu městském, kde rostou zárodky nových čtvrtí, lze stavět široké, pravidelnější třídy, ale i tu všude překáží kopec a dol. Sotva že rovný prostor stačil na nivelování několika náměstí“.⁴⁴⁰

144. Regulace Keilova vrchu z počátku 20. století, nejspíše ovlivněná Sitteho projektem. SOKa Liberec.

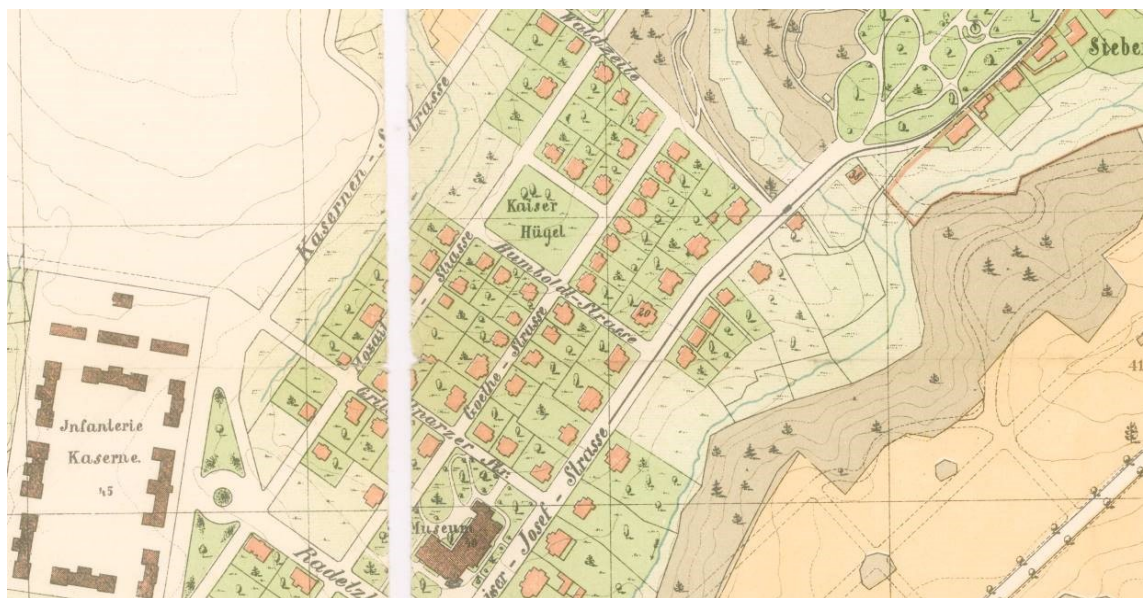
Nezaměnitelným poznávacím znakem Liberce přelomu 19. a 20. století se stal fenomén zahradních měst, projevující se ve vilových čtvrtích severovýchodně od městského jádra. To bylo dáno dostatečnou vzdáleností od průmyslových čtvrtí, vynikajícími hygienickými a klimatickými podmínkami a terénní konfigurací, která oproti značně svažité centrální městské části poskytovala lepší podmínky pro stavební činnost. Navzdory dosavadním regulačním zásahům byla ovšem stále patrná jistá neuspořádanost, podmíněná nekonceptním řešením urbanismu města a adičním principem výstavby. Hlavní urbanistickou linií tudíž zůstala osa směřující od jihovýchodu na severozápad, procházející nejvýznamnějšími městskými prostory a spojující nádraží s rekreační vilovou čtvrtí v Lidových sadech.

⁴⁴⁰ ŠIMÁK, Josef Vítězslav. *Čechy. Díl 12., Severní Čechy*. Praha: J. Otto, 1905, s. 102-103.

145. Vilová čtvrť v prostoru dnešní Masarykovy třídy na historické pohlednici z počátku 20. století. Archiv autora.

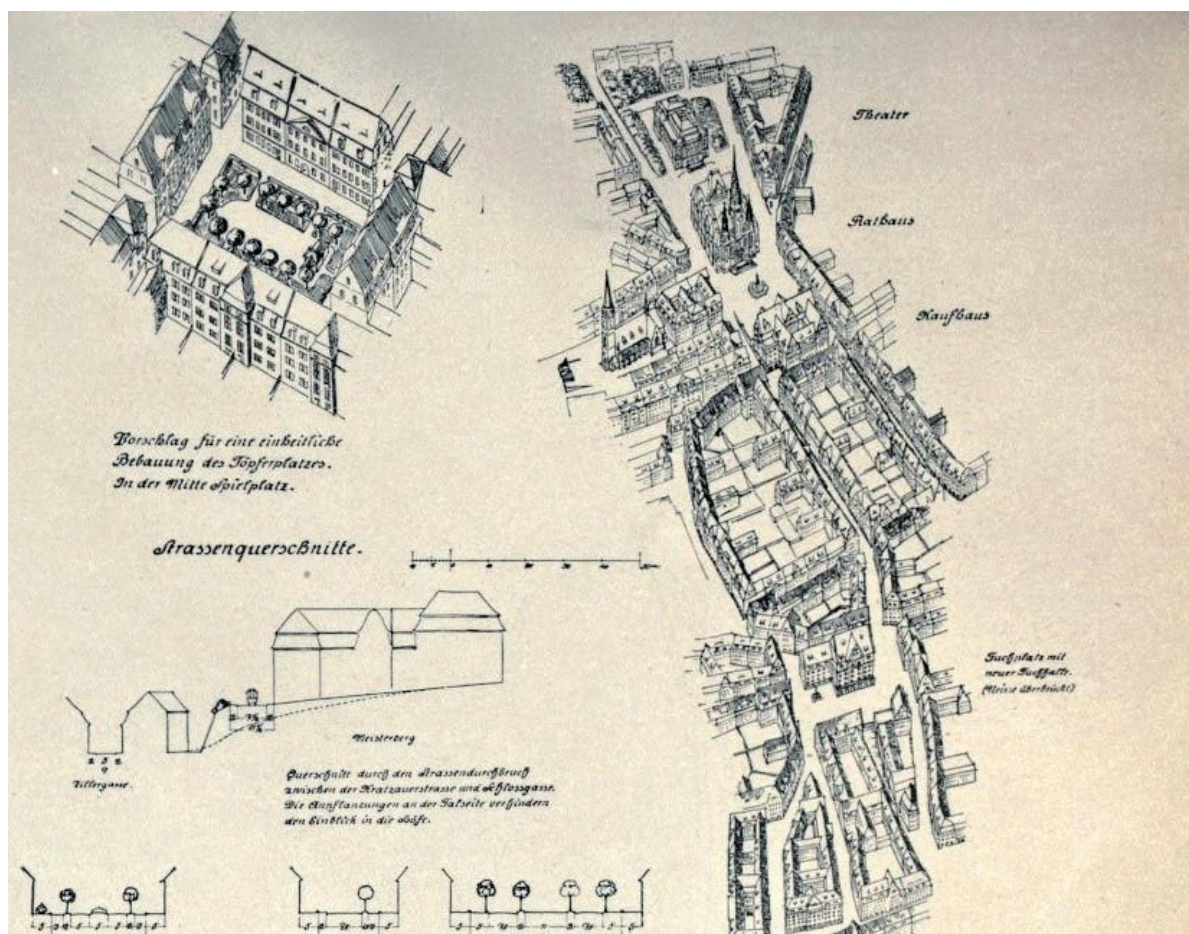
Důležitost osy potvrzuje i tramvajová linka, zřízená roku 1897, která ji takřka věrně kopíruje. Jednou z prvních libereckých villegiatur je rezidenční čtvrť ohraničená ulicemi Zborovskou, Dvořákovou a Lesní v bezprostřední blízkosti Muzea, která navázala na reprezentativní, historizující vilovou zástavbu (Sedmidomky) kolem promenádní Masarykovy třídy („liberecké Ringstrasse“), kde bydlela většina tehdejších elit. Návrh uliční sítě nového sídliště, vycházející ještě z pravidelné klasicistní šachovnice, vypracovala v roce 1894 *Obecně prospěšná stavební společnost* (Gemeinnützige Baugesellschaft) pod vedením Ernsta Schäfera a na řešení jednotlivých domů se podíleli místní architekti a stavitelé jako Gustav a Ferdinand Mikschovi či Alfred Hübner.⁴⁴¹ Společnost postavila na 60 menších rodinných domů a centrum nového sídliště vytvořilo parkově upravené Sukovo náměstí.

146. Sídlíště Obecně prospěšné stavební společnosti na výřezu městského plánu z roku 1901. HIU AVČR .

⁴⁴¹ Das Reichenberger Villenviertel am Kaiserhügel. *Reichenberger Zeitung* 26. 9. 1897, s. 7-8; Die Gemeinnützige Baugesellschaft in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1894, roč. XIV, č. 46, s. 881-883; Die Gemeinnützige Baugesellschaft in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1894, roč. XIV, č. 47, s. 897-898; Die Gemeinnützige Baugesellschaft in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1895, roč. XV, č. 38, s. 721-722.

Druhá velká urbanistická soutěž byla vypsána v roce 1913 a zúčastnilo se jí 19 skupin převážně zahraničních tvůrců. Nechyběli ale ani místní architekti – mj. Oskar Rössler s návrhem „Jeschkenstadt“ (Město pod Ještědem) či Josef Schuh s návrhem „Omnes ad loca“ (Vše na místě). I tato soutěž zahrnovala budoucí Velký Liberec a snažila se řešit nahodilou výstavbu v katastru okolních obcí a vytvoření nové komunikační sítě města. První cenu získali za návrh „Heimat, ich grüße dich“ (Zdravím tě, domove) Wilhelm Habel a Walter Kreuzer z Barmen, druhou Emil Maul z Charlottenburgu s návrhem „Bekrönte Hügel, offene Täler“ (Koruny hřebenů, hluboká údolí) a na třetím místě se umístili Johann Theodor Jäger, Ernst Schüller a geometr Franz Miclaucic z Vídně s návrhem „Wohlfahrt“ (Blahobyť). Posléze byl soutěži věnován příspěvek v časopise *Der Städtebau*.⁴⁴² Oceněné návrhy nakonec nebyly realizovány, ale přinesly celou řadu podnětných návrhů (propojení Sokolské a Chrastavské ul., tramvajové spojení centra s Jeřábem či uvolnění dolního centra). S ohledem na nepříznivý terén bylo upuštěno od zřízení okružní třídy, kterou měl dle propozic soutěže nahradit logičtější systém radiálních ulic, spojující střed města s okolními čtvrtěmi. Soutěž již zároveň zohledňovala automobilovou dopravu a objevují se zde i prvky zónování, související s funkčním rozdělením města (obytné a průmyslové zóny), kdy měla být v prostoru Rochlice vytvořena velká průmyslová čtvrť. Většina návrhů počítala s plošnými asanacemi velké části centra, kdy staré nízké klasicistní domy měly být nahrazeny několikapodlažními novostavbami (Nerudovo nám.) a měla vzniknout řada veřejných budov, jako obchodní dům, tvořící pendant radnice.

147. Emil Maul. Soutěžní návrh na regulaci Liberce z roku 1913. Axonometrický pohled na dnešní Nerudovo náměstí a regulace středu města. *Städtebau* 1913.

⁴⁴² GOECKE, Theodor. Von den Wettbewerbsentwürfen zu Einem Verbauungsplan für Reichenberg in Böhmen mit Umgebung. *Städtebau* 1913, roč. X, č. 10, s. 109-112, tab. 54-61.

148. Wilhelm Habel a Walter Kreuzer z Barmen, vítězný návrh regulace Liberce, vzešlý ze soutěže z roku 1913. Städtebau 1913.

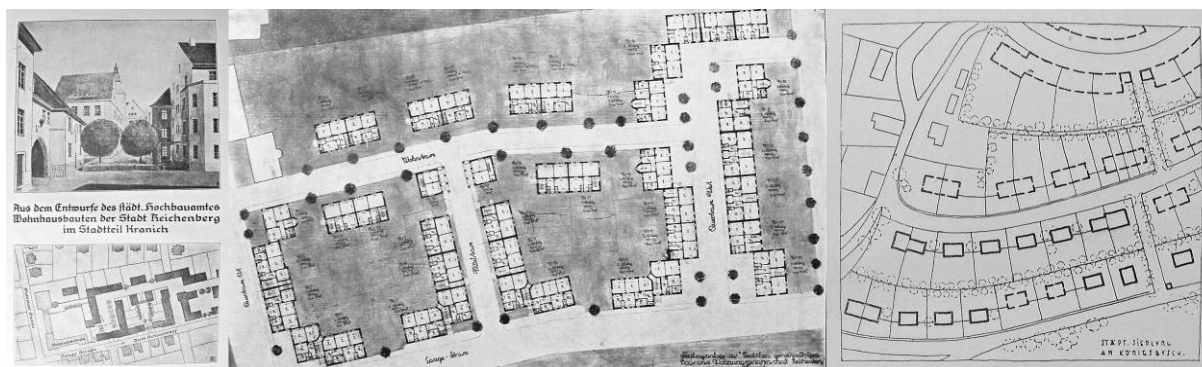
V meziválečném období se projevují dva základní rysy. Prvním je pokračování adičního rozšiřování plochy města o nové obytné celky, druhým přestavba centrální části v místech Soukenného náměstí, z něhož se pozvolna stává hlavní městský prostor. Protože lukrativní parcely byly z valné většiny zastavěny, nové veřejné budovy a bankovní domy se soustředily v dolní části města, která začala získávat velkoměstský ráz. O problémy související s rozvojem města se mělo starat nově založené územně plánovací oddělení při libereckém magistrátu, jehož přednostou byl po dlouhá léta architekt Karl Kerl. Zde vzniklo množství zajímavých projektů (např. návrh silničního tunelu pod Sokolovským nám.), které však zásluhou mimořádné finanční náročnosti nebyly dovedeny do zdárného konce.

Nedílnou součástí pracovní náplně oddělení představovaly návrhy sídlišť, reagující na špatnou bytovou situaci Liberce a související se zákonem o stavebním ruchu. V únoru 1919 byl přijat zákon o Státním bytovém fondu, navazující na rakouskou úpravu stavebního řádu. Stát podporoval rozšiřování bytového fondu a subvence poskytoval nejen obcím a obecně prospěšným stavebním společnostem, ale též méně zámožným jednotlivcům. S pomocí dotací bylo následně v Liberci postaveno několik obytných souborů, obohacujících obraz města. K nejzdařilejším patří sídliště na Jeřábu (projekt Karla Kerla) z let 1921–27, na nějž navázala souběžně budovaná obytná kolonie *Německého obecně prospěšného stavebního a bytového družstva* (Deutsche Gemeinnützige Bau- und Wohngenossenschaft),

vyprojektovaná Ernstem Schäferem v letech 1923–25.⁴⁴³ Společným jmenovatelem nových obytných celků byla rozvolněná zástavba složená z rodinných a činžovních domů, opět na principu zahradního města.

149. Axonometrický plán Liberce z 30. let 20. století. SOKA Liberec.

150. Městská a družstevní sídlištní výstavba v meziválečném Liberci. Sídlíště Jeřáb (Karl Kerl), sídlíště Německého obecně prospěšného a stavebního družstva na Jeřábu (Ernst Schäfer) a sídlíště Králův Háj (Karl Kerl). *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg* 1921, 1925.

Připojením pohraničí k říši v roce 1938 bylo naplněno heslo SdP (Sudetendeutsche Partei) *Heim ins Reich*. Místní obyvatelé přijali tuto skutečnost s extatickým nadšením a odpovídal jí i výsledek posledních komunálních voleb na jaře téhož roku, kdy SdP pod vedením Konráda Henleina volilo 89,5 % českých Němců. Pozici Liberce jako metropole českých Němců následně potvrdil nejen statut hlavního města *Říšské župy Sudety* (Reichsgau Sudetenland), ale i pozornost, jaká byla věnována plánům na jeho velkorysou přestavbu.⁴⁴⁴ Již Adolf Hitler během své návštěvy města 2. prosince 1938 v průběhu schůzky se starostou Eduardem Rohnem a zástupci stavebního úřadu, ředitelem Ottomarem

⁴⁴³ KERL, Karl. Die städtischen Wohnugsbauten. *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg* 1921. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1920, s. 555-556; KERL, Karl. Die Siedlung der „Gemeinnützige Bau- und Wohngenossenschaft in Reichenberg“. *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg* 1925. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1924, s. VII-VIII; SOKA Liberec, Sbirka map a plánů, AM Liberec, Kleinwohnungen am Kranich, kat. č. 1099 sig. O-17a; SOKA Liberec, Sbirka map a plánů, AM Liberec, Stavební plán, Wohnungsbauten der Stadt Reichenberg in Stadtteil Kranich, kat. č. 1094, sign. O17.

⁴⁴⁴ K nacistické regulaci města podrobněji ZEMAN, Jaroslav. „Ein Volk, ein Reich, eine Architektur“. Nacistická architektura na Liberecku a Jablonecku. In *Fontes Nissae* 2016, roč. XVII, č. 2, s. 36-57.

Grünwaldem, stavebním radou Karlem Kerlem a architektem Oskarem Baudischem konstatoval, že by se Liberec měl stát důstojným centrem nové župy. Poukazoval hlavně na nedostatečně reprezentativní vzhled nejmladšího z hlavních župních měst a doporučoval stavbu stranického domu se slavnostním přijímacím sálem a vystavěním nového divadla s kapacitou 1400 diváků, odpovídajícího jeho významu.⁴⁴⁵ Představitelé města v čele se starostou zároveň usilovali o sloučení Liberce s okolními obcemi, o přesídlení pražské Německé univerzity, zřízení odpovídajících expozitur důležitých říšských bank, organizací a generálního ředitelství železnic i o napojení města na říšskou dálniční síť. Ze všech těchto ambiciózních kroků se však podařilo plně uskutečnit pouze myšlenku tzv. Velkého Liberce, o kterou město neúspěšně usilovalo již od konce 19. století, a z části výstavbu dálnice. Zastupitelstvo poukazovalo především na to, že Liberec se musí stát největším a ekonomicky nejsilnějším městem župy a získat nové cenné stavební plochy, potřebné pro svůj další rozvoj, neboť v této době měl k dispozici pouhých 6 km². Nejagilněji si v otázce prosazení Velkého Liberce počínal starosta Rohn, jenž 18. října 1938 sezval zástupce všech 31 okolních obcí. Ti se, až na představitele Dlouhého Mostu, Dolního Hanychova, Kateřinek, Svárova, Krásné Studánky a Vratislavic nad Nisou, vyjádřili vesměs kladně a vládní prezident Hans Krebs návrh předložil ke schválení říšskému komisařství pod vedením Konráda Henleina. Administrativně vznikl Velký Liberec 1. května 1939 a počet obyvatel města tak vzrostl na úctyhodných 70 567, čímž se stal nejlidnatějším městem župy.⁴⁴⁶ Karl Kerl ve spolupráci s architektem Hugo Jahnelem začal následně zpracovávat nový územní plán zahrnující i čerstvě připojené obce.⁴⁴⁷ Do jeho podoby ovšem zásadně zasahoval i berlínský architekt a urbanista Walther Bangert, protěžovaný Albertem Speerem, který chtěl mj. situovat novou vládní čtvrť do Růžodolu I. na strategické místo blízko letiště.⁴⁴⁸ Jak uvádí Richard Němec, Bangert se snažil i přes odpor města díky podpoře Speera vytlačovat místní architekty z tvorby územního plánu a do budoucna tak prakticky přestavbu významnějších sudetských měst monopolizoval pro říšské architekty a urbanisty.⁴⁴⁹ Z dochovaných výkresů vyplývá, že plán počítal s velkoměstským a značně reprezentativním charakterem Velkého Liberce. Kromě zamýšlené vládní čtvrti, navržené Kerlem a Jahnelem v oblasti Tržního náměstí, jejíž dominantou se mělo stát župní divadlo, byly největší změny plánovány v prostoru dolního centra u Soukenného náměstí, kde až na pár výjimek mělo dojít k plošné asanaci a k rozšíření hlavních komunikací na 30 m.⁴⁵⁰ Součástí nové podoby Soukenného náměstí měla být rovněž kašna s alegorií soukeníka, vytvořená libereckým sochařem Karlem

⁴⁴⁵ NĚMEC, Richard. Die Gauhauptstadt Reichenberg als Neugestaltungstadt. Kapitola z habilitační práce *Städtebau und Architektur unter den Nationalsozialisten in Ostmitteleuropa (1939–1945)*, Universität Bern. Bern, 2016; SOkA Liberec, AM Liberec díl IV (Gd), Jednání o stavbě nového divadla, inv. č. 2420, sign. 292, kart. 830.

⁴⁴⁶ Návrh prošel ještě před schválením několika změnami. Říšské komisařství totiž nesouhlasilo s připojením Nové Rudy a namísto toho zahrnulo do Velkého Liberce Dolní Hanychov. K městu nakonec byly připojeny Ruprechtice, Dolní Hanychov, Františkov, Horní Růžodol, Růžodol I., Janův Důl, Nové a Staré Pavlovice, Nový a Starý Harcov a Rochlice, čímž vznikly dnešní čtvrti VI–XV. BIMAN, Stanislav. Naplněný generační sen: Utvoření Velkého Liberce. In *Fontes Nissae* 2012, roč. XIII, č. 1, s. 12–17.

⁴⁴⁷ SOkA Liberec, AM Liberec díl 14. - D - Osobní spisy, Kerl Karl – stavební rada., inv. č. 308, sign. 307/18.

⁴⁴⁸ NĚMEC, Richard. Hitler's 'Generalsiedlungsplanung Ost': a case only for Poland? A forgotten dimension of national-socialist spatial and town planning in the former Czechoslovakia. In *Planning Perspectives* 2016, roč. 31, č. 1, s. 15; NĚMEC, Richard. Die Gauhauptstadt Reichenberg als Neugestaltungstadt. Kapitola z habilitační práce *Städtebau und Architektur unter den Nationalsozialisten in Ostmitteleuropa (1939–1945)*, Universität Bern. Bern, 2016.

⁴⁴⁹ Velmi výstižně popisuje panující situaci, která představovala pro české Němce značné rozčarování na příkladu Ústí nad Labem: „Očekávání však naplněna nebyla, správa Sudetské župy ležela nyní povětšinou v rukou říšských Němců, domácí politicky agilní skupiny byly, stejně jako předtím za doby české vlády, zatlačovány do pozadí... Nebyl to F. J. Arnold, jenž mohl budovat nový „Groß -Aussig“, nýbrž berlínský architekt Walther Bangert, patřící k nové, dravé generaci říšských urbanistů a elitních architektů nacionálně-socialistického Německa“. NĚMEC, Richard. *Architektura a ideologie: výchovné instituce Adolfa Hitlera v protektorátu Čechy a Morava a v Říšské župě Sudety*. In *Umění* 2013, roč. LXI, č. 6, s. 561.

⁴⁵⁰ SOkA Liberec. AM Liberec. Sběrka map a plánů. Regulační města Liberec /něm. návrh/ 1:1500. kat. č. 985, sign. J/29; SOkA Liberec. AM Liberec. Sběrka map a plánů. Regulační města Liberec /něm. návrh/ 1:2880. kat. č. 986, sign. J/30; SOkA Liberec. AM Liberec. Sběrka map a plánů. Gauthheater Reichenberg, inv. č. 1155, sig. H18.

Kolaczkiem.⁴⁵¹ Vypracováním projektu župního divadla pak byli pověřeni berlínští architekti Friedrich Lipp, Werry Roth a Erhard Schmidt, s nimiž měl spolupracovat Karl Kerl.⁴⁵² Z dalších plánovaných veřejných staveb měl vzniknout ústav pro šestinedělky s přílehlou porodnickou školou (arch. Schuhmann z Drážďan ve spolupráci s místními architekty Vogelem a Baudischem), sídlo Deutsche Arbeitsfront (Schmersahl a Palm z Drážďan, spolupráce Rudolf Kupka), nové zaměstnanecké sídliště firmy Liebig (Walter Reitz z Kolína nad Rýnem, Schmersahl a Palm z Drážďan, spolupráce Ferdinand Elstner) či stranický dům (ateliér Lossov & Kühne).⁴⁵³ S novou zástavbou se počítalo na doposud volných plochách v Horním Růžodole, Rochlici a Doubí, kde se měla koncentrovat nová sídliště a průmyslová zóna.⁴⁵⁴ K realizaci ambiciózního záměru nakonec nedošlo s ohledem na finanční náročnost projektu, ovlivněnou složitou terénní konfigurací řešeného území a postupující válkou.

151. Karl Kerl, Hugo Jahnel. Nacistická regulace středu města. SOKa Liberec.

⁴⁵¹ SOKa Liberec, AM Liberec díl IV (Gd), Jednání o zhotovení okrasné kašny, inv. č. 2618, sign. 264, kart. 843.

⁴⁵² SOKa Liberec, AM Liberec díl IV (Gd), Jednání o stavbě nového divadla, inv. č. 2420, sign. 292, kart. 830. Přibližnou představu, jak mohlo nové župní divadlo vypadat, si lze udělat na základě realizací zmíněných architektů, divadel v Desavě (Lipp a Roth, 1938) a Saarbrückenu (Paul Baumgarten, spolupráce Erhard Schmidt 1937–38).

⁴⁵³ SOKa Liberec, AM Liberec - VI. díl (Gd), Společnost německých architektů, inv. č. 2202, sign. 24, kart. 803.

⁴⁵⁴ SOKa Liberec, AM Liberec díl 06. - Správa města Gd, Stavební společnost (Neue Heimat (Nová domovina)-koupě pozemků, NAD 25, inv. č. 2531, sign. 146, kt. 837.

4.2. Architektonický vývoj Liberce

4.2.1. Liberec v éře historismu

2. polovina 19. století představovala pro Liberec klíčovou etapu, během níž získal svou nezaměnitelnou tvář, související úzce s rozvojem místního průmyslu. Symbolem rozkvětu města jsou velkorysé veřejné budovy, budované v rámci řady soutěží. Nové budovy sloužily nejen jako prostředek sebeprezentace města, ale i místní politické a finanční nobility kulturně a architektonicky orientované na Mnichov, Vídeň a Drážďany. Třebaže se lze setkat s tvrzením, že se v Liberci neobjevila snaha o národnostně podložený sloh, jako tomu bylo např. v případě české neorenesance, nelze se s tímto výrokiem zcela ztotožnit.⁴⁵⁵ Vzhledem k silným kulturním, politickým i obchodním vazbám místních elit na nedaleké Německo stačilo zdejšími tvůrcům a stavebníkům k vyjádření nacionální roviny architektury využít importovaného, „*hanoversko-novoněmeckého*“ formálního rejstříku.⁴⁵⁶ To ilustruje např. nejstarší část Liebiegovy vily od Adolfa Bürgera s falešným hrázděním. První reprezentativní stavbou v intravilánu města bylo divadlo, vybudované po požáru starého klasicistního soukenického divadla. Pro novostavbu byly vybrány pozemky v tzv. Gründelu. Neuspořádaný a směrem k dnešní Sokolské ulici značně svažité pozemek, byl magistrátu díky své poloze přímo v centru města dlouhou dobu trnem v oku. Zároveň město chtělo vybudovat nové důstojné centrum, odpovídající postavení Liberce jako nejpřednějšího německého města v Čechách. Proto byl ještě před započítím stavby divadla pověřen městský inženýr Adolf Kaufers vypracováním regulačního plánu pro hlavní městské náměstí (viz kapitola věnovaná urbanismu). Soutěž na novou divadelní budovu byla vypsána roku 1880 a uzávěrka byla v březnu 1881, přičemž celkem došlo 22 návrhů. Hlavní cenu získal tvůrčí tandem Hans Miksch a Julian Niedzielski z Vídně a na druhém místě skončil návrh architekta Bernharda Schreibera z Drážďan. Mezi dalšími účastníky figurovali mj. Adolf Bürger, Oskar Titz či Robert Stübchen-Kirchner a velmi zajímavým soutěžním příspěvkem, ovlivněným tvorbou Gottfrieda Sempera, se představil Zdenko Schubert von Soldern. Počátkem dubna Miksch s Niedzielským dodali rozpracované plány a se stavbou se mělo začít v srpnu téhož roku. Krátce před zahájením prací však magistrát zjistil, že náklady na novostavbu převyšují finanční možnosti města. Následná jednání s autory se neobešla bez komplikací, a tak byl vypracováním projektu bez soutěže nakonec pověřen ateliér Fellner a Helmer. Liberecké divadlo bylo spolu s brněnským jednou z prvních realizací ateliéru v českých zemích. Výslednou podobu ještě během stavby ovlivnil tragický požár vídeňského Ringtheatru v roce 1881. Vzhledem k novým bezpečnostním požadavkům musely být plány dodatečně změněny, což mělo za následek také zmenšení divácké kapacity. Dokončeno bylo 20. srpna 1883 a devět dní na to se konalo oficiální předání divadla městu za účasti obou architektů. Stylovým východiskem divadla je italsky orientovaná neorenesance. Vnější řešení budovy je v zásadě obdobou uspořádání brněnského divadla a odlišuje se pouze prostším hlavním průčelím, kde oproti Brnu absentuje ve střední partii portikus, figurální tympanon a štít nad foyerem. V interiérech je užito pro divadla oblíbeného a hojně uplatňovaného neobaroku. Výrazným prvkem centrální části objektu je kruhový štukový strop nad hledištěm s alegorickými figurálními malbami Heinricha Löfflera v polích, symbolizujícími na příkladu hudby čtyři období lidského života – dětství (veselá hudba), mládí (milostná hudba), dospělost (hudba vojenská) a stáří (vážná hudba). Galerie je zasunuta za nosným sloupovým řádem a je omezen počet lóží. Lóže jsou šikmým směrováním mezistěn účelně orientovány k jevišti. Jejich zredukování umožnilo využít

⁴⁵⁵ RANDÁČEK, Jan. Liberecká architektura v letech 1895-1938. In *Umění* 1999, roč. XLVII, č. 6, s. 530.

⁴⁵⁶ MOHR, Jan. Liberecký územní plán Camilla Sitteho z roku 1901. In *Památky Libereckého kraje. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci 2009*. Liberec: Národní památkový ústav, 2009, s. 63.

další prostor parteru pro široké řady sedadel, zatímco na balkoně byl vybudován velkorysý amfiteátr.⁴⁵⁷ U schodišť Fellner a Helmer zvolili tzv. francouzský systém s funkčně disponovanými dvojicemi schodišť po stranách vestibulu, odděleně pro každé pořadí zvlášť a dalšími, evakuačními schodišti na bocích blíže scény. Nevelký vestibul je působivě předělen příčnou arkádou a foyer v patře získává na dispoziční zajímavosti i útulnosti připojením bočních alkoven za kulisu palladiánských oblouků.⁴⁵⁸ Nejcennější součástí vybavení tvoří opona s ústředním motivem *Triumfu lásky*, rané dílo Gustava Klimta, jeho mladšího bratra Ernsta a spolužáka z vídeňské uměleckoprůmyslové školy, Franze Matsche. Hlavní průčelí divadla s reprezentativním nástupem se obrací ke komunikaci, jež ho odděluje od zadního průčelí radnice. Sestává ze dvou hmotových částí, které přiznávají vnitřní členění objektu na hlediště a jeviště. Vstupní prostory se navenek projevují formou mírně vystouplých rizalitů. Figurální výzdobu na atice vstupní části vytvořil vídeňský sochař Reinhold Völkel a plastiky představují alegorické motivy, svázané s divadlem – Umění šířící oheň osvěty, Apollóna, Floru, Thalii, Melpomenu, Terpsychoru, Fortunu a Erato. Poměrně dominantním útvarem na boční straně divadla je pak věž nad jevištní částí.⁴⁵⁹

152. Fellner & Helmer. Nové divadlo na dobové pohlednici. Zároveň jsou zde patrné i další výstavné neoslohové objekty, pošta, kavárna Pošta a synagoga. Archiv soukromého sběratele.

Nejambicióznějším podnikem byla nová radniční budova, úzce související s velkorysou přestavbou starého centra. Její výstavba byla podmíněna tristním stavem staré renesanční radnice a také její nedostatečnou kapacitou pro potřeby rozrůstající se městské správy. Proto již od 50. let 19. století začal magistrát systematicky odkupovat jednotlivé domy na severní straně náměstí a roku 1881 se v rámci přípravných prací na stavbu divadla začalo s jejich demolicí. Vybudování nové radnice představovalo manifestaci sebevědomí Liberce a podílela se na ní většina významných institucí a osobností města. Za všechny jmenujme Libereckou spořitelnu, která na stavbu nové budovy založila konto, na něž ihned složila 30 000 zlatých a průmyslníka Franze Liebiega, který na stavbu ve své závěti odkázal tehdy astronomickou částku 100 000 zlatých. S přípravami se začalo v roce 1886, kdy byl magistrátem zřízen stavební výbor pro stavbu radnice, jehož členem byl i městský inženýr Adolf Kaulfers a radní Ferdinand Felgenhauer. Výbor vypracoval kalkulaci se schématickým nákresem nové budovy, kterou předložil zastupitelstvu a doporučil, aby vypracováním projektu byli pověřeni renomovaní architekti.⁴⁶⁰ Zastupitelstvo plány přijalo a s konečnou platností rozhodlo o stavbě nové radnice na místě severní fronty Staroměstského náměstí. Nároky města na výslednou podobu radnice byly opravdu vysoké, což dokládá i seznam oslovených architektů. Kupříkladu Franz Liebieg se ještě před svou smrtí obrátil na Paula Wallota, autora Říšského sněmu v Berlíně a Georga von Hauberrissera, autora nové

⁴⁵⁷ HILMERA, Jiří. *Česká divadelní architektura = Czech theatre architecture*. Praha: Divadelní ústav, 1999, s. 40.

⁴⁵⁸ Ibidem.

⁴⁵⁹ HLADÍKOVÁ, Dana. Divadelní architektura ateliéru Fellner & Helmer v Čechách a na Moravě. In *Průzkumy památek* 2002, roč. IX, č. 2, s. 150.

⁴⁶⁰ MOHR, Jan. Nová liberecká radnice (1893). In *Ročenka Liberecké architektury* 2005, s. 25-33.

radnice v Mnichově. Mezi vybrané účastníky se nakonec dostali architekti Ende a Böckmann z Berlína, Hauberisser z Mnichova a Neumann, Tischler, Streit a Wielemans z Vídně. Posléze byly přijaty i návrhy ve Vídni působících architektů Mathiese, Hudetze a Miksche, ovšem s podmínkou, že nárok na honorář mohou uplatňovat pouze v případě realizace. Během zasedání výboru 17. května 1887 byly jednotlivé nabídky projednány a počet účastníků rozšířen ještě o berlínské architektky Grotthofa a Grisebacha. Po posouzení všech návrhů byli do užšího výběru přizváni čtyři architekti: Georg Hauberisser, Franz Neumann, Hans Grisebach a Andreas Streit. I přesto své návrhy do závěrečného kola zaslalo ještě dalších pět architektů, Giese a Weidner z Drážďan, ateliér Miksch a Niedzielski z Vídně, Stübchen-Kirchner z nedalekého Jablonce nad Nisou a liberečtí architekti Ferdinand Miksch a Edmund (Eduard) Trossin.⁴⁶¹

153. Soutěž na novou radnici. Návrhy Georga Hauberissera, Hanse Grisebacha, tandemu Miksch a Niedzielski a Franze Neumanna. *Deutsche Bauzeitung* 1887, SOkA Liberec, MOHR 2005.

Velmi aktivně si v tomto ohledu počínal Franz Neumann, který Liberec již v červnu téhož roku navštívil a zavázal se dodat svůj návrh do 1. října. Toto datum pak stavební výbor pro stavbu radnice určil jako uzávěrku soutěže. Liberecká veřejnost byla v názoru na stavbu nové radnice rozdělena na dva tábory; první novostavbu vítal, naproti tomu druhý brojil za zachování staré radnice. Tomu také odpovídalo řešení návrhů Grisebacha a Hauberissera. Grisebachův návrh byl pojednán ve stylu preferované německé neorenesance, což ostatně dokazuje, že vzhledem k úzkým vazbám na místní průmyslníky (zejm. Ginzkeye) znal místní mentalitu a jeho pozdější účast na stavbě místního uměleckoprůmyslového muzea v letech 1897–98 proto jistě nebyla jen dílem náhody.⁴⁶² Georg von Hauberisser ve svém návrhu počítal také se zachováním staré radnice, vedle které ovšem zamýšlel umístit novostavbu inspiračně vycházející z podoby pražské staroměstské radnice, ve které se odvolával k myšlence Prahy jako hlavního města království. Je tedy nabíledni, že s takovýmto návrhem v silně nacionalistickém Liberci nemohl uspět.⁴⁶³ Zajímavý je v této souvislosti fakt, že jeho nejslavnější dílo, nová radnice v Mnichově se svým pojetím silně blíží realizovanému Neumannovu návrhu pro Liberec. V neprospěch obou návrhů rozhodla snaha magistrátu o zboření staré radnice, aby došlo k uvolnění značně stísněného prostoru náměstí. Nacionalní pohled hrál klíčovou roli i při hodnocení dalších návrhů, které již se zachováním stávající radniční budovy nepočítaly, jako v případě návrhu Hanse Miksche a Juliana Niedzielského. Jejich návrh sice dostal podmínky navrhnout budovu v renesančním stylu, ovšem krátká, ručně dopsaná poznámka „in Form von deutsche Renaissance“ na zadání způsobila, že jinak kvalitní návrh vycházející z italské renesance nebyl přijat. Oproti Neumannovu návrhu byla Mikschova a Niedzielského radnice pojata spíše horizontálně.⁴⁶⁴ Společným prvkem obou návrhů však byla velká věž, situovaná na střední ose budovy. Pokud ovšem

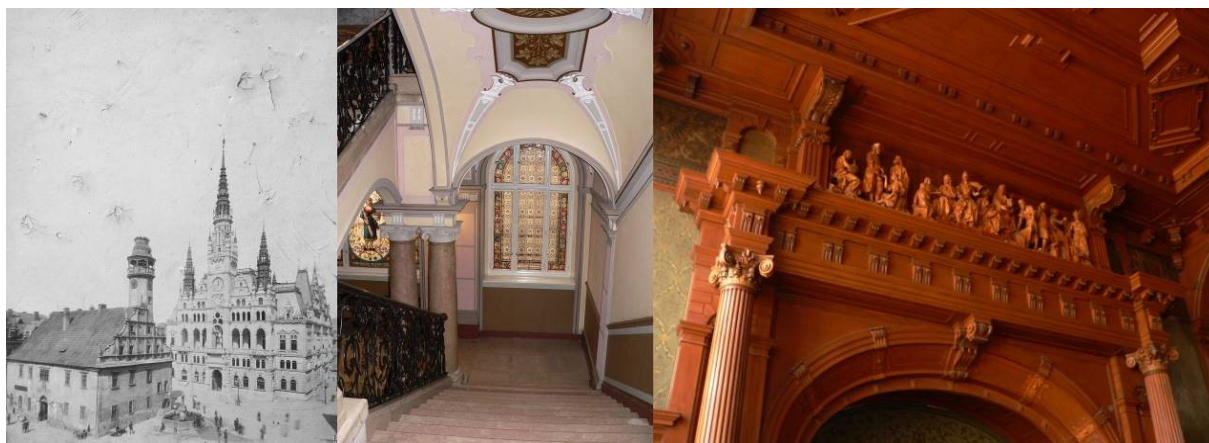
⁴⁶¹ SOkA Liberec, Sběrka map a plánů, AM Liberec, Skizzen für den Bau des Rathauses in Reichenberg (Miksch & Niedzielsky), kat. č. 1053 sig. K/73.

⁴⁶² Plane für den Neubau eines Rathauses zu Reichenberg in Böhmen. *Deutsche Bauzeitung* 1887, roč. XXI, č. 103, s. 613-615; SOkA Liberec, Sběrka map a plánů, AM Liberec, Zum Rathaus Project für Reichenberg (Grisebach), kat. č. 1051 sig. K/75.

⁴⁶³ Plane für den Neubau eines Rathauses zu Reichenberg in Böhmen. *Deutsche Bauzeitung* 1887, roč. XXI, č. 97, s. 577-580.

⁴⁶⁴ SOkA Liberec, Sběrka map a plánů, AM Liberec, Skizzen für den Bau des Rathauses in Reichenberg (Miksch & Niedzielsky), kat. č. 1053 sig. K/73.

oba návrhy srovnáme, je na první pohled jasné, že v Liberci musel vyhrát Neumann se svým monumentalizujícím vertikálním pojetím, vycházejícím z forem zaalpské renesance a odvolávajícím se na vídeňskou radnici. Svou roli v tomto případě hrála jistě i skutečnost, že Neumann byl stavebním ředitelem během realizace vídeňské radnice a měl tak s podobnou stavbou zkušenosti.⁴⁶⁵ Vedle toho bylo kladně hodnoceno také účelné vnitřní uspořádání a příznivá cena v porovnání s rozsahem budoucí novostavby. Komise složená ze členů výboru se shodla na vítězství Franze Neumanna, ale i přesto vznesla požadavek, aby jednotlivé návrhy byly posouzeny ještě jednou nezávislou komisí, v jejímž čele by měla stát nějaká renomovaná osobnost. Tou se stal Friedrich von Schmidt, autor vídeňské radnice a spolu s ním v komisi zasedl ještě profesor vídeňské polytechniky Doderer a městský stavební ředitel Berger.⁴⁶⁶ I tato komise označila za vítěze Neumanna, druhé místo pak získal návrh Miksche a Niedzielského a na třetím se umístil návrh Trossinův. Realizaci stavby, stejně jako v případě nového divadlo získala v konkurzu liberecká stavební firma Sachers & Gärtner.⁴⁶⁷ Stavba pokračovala rychle a již roku 1893 byla radnice za účasti nejvýznamnějších osobností města a samotného tvůrce slavnostně předána do užívání. Centrální prvek vertikální kompozice tvoří věž, situovaná v čele radnice. Boční průčelí jsou stejně jako hlavní bohatě zdobená a vrcholí vysokými renesančními štíty. Součástí náročných exteriéru je sochařská výzdoba vídeňského sochaře Theodora Friedla. Nad vstupním portálem se nachází reliéf s motivem založení staré a nové radnice, zobrazující nejdůležitější osoby spjaté se stavbou (stavitel Marcus Spacio, majitelka panství Kateřina z Redernu, starostové Kryštof Hentschel a Karl Schücker, architekt Franz Neuman a radní Ferdinand Felgenhauer).

154. Snímek staré a nové radnice před demolicí, hlavní schodiště a někdejší zasedací sál. SOKA Liberec, foto autor 2015.

Zadní průčelí obrácené k divadlu zdobí tři rozměrné reliéfy pod okny obřadní síně. Levý, věnovaný libereckými soukeníky, představuje textilní výrobu ve městě, prostřední, financovaný společenstvím řezníků alegorii holdování městu Liberci a poslední, darovaný libereckým obchodním grémiem, obchodní styky Liberce se světem. Nikterak pozadu za exteriérem není ani bohatý interiér. Srdcem budovy je vstupní hala s elegantním mramorovým schodištěm. Strop schodiště zdobí velkoformátový obraz předního vídeňského malíře Andream Grolla s alegorií Liberce, coby textilní metropole. Nejhonosnějším prostorem radnice je pak zasedací sál (dnes obřadní síň) s luxusním táflováním, zhotoveným vídeňskou firmou Karla Rogenhofera, Grollovým nástrojným obrazem *Pravdy vítězí nad lží* a okenními

⁴⁶⁵ SOKA Liberec, Sbirka map a plánů, AM Liberec, kat. č. 1052 sig. K/74 Soutěžní návrhy na stavbu nové radnice v Liberci (Neumann), kat. č. 1052 sig. K/74; Der preisgekrönte Entwurf für das Rathaus zu Reichenberg in Böhmen. *Deutsche Bauzeitung* 1888, roč. XXII, č. 6, s. 29.

⁴⁶⁶ Das Rathaus zu Reichenberg. *Der Bautechniker* 1894, roč. XIV, č. 40, s. 773-774.

⁴⁶⁷ Das Rathaus zu Reichenberg. *Der Bautechniker* 1894, roč. XIV, č. 41, s. 791-792.

vitřázi (alegorické postavy vědy, umění, obchodu, živnosti, řemesla a městské správy) ze sklářské dílny Karla Meltzera v Okrouhlé u Nového Boru. Vliv nové radnice na okolí byl značný a tak dle libereckého vzoru začala své staré radnice představovat či nahrazovat novostavbami celá řada okolních sídel. Patrně nejvýrazněji se tento trend projevil v nedalekém Frýdlantu, bývalém centru panství, kde až úzkostlivá snaha vyrovnat se Liberci vyvrcholila angažováním Franze von Neumanna. Frýdlantská radnice ve svém řešení vykazuje řadu paralel s libereckou, je ovšem skromnějších rozměrů, a přestože je i zde použito forem německé neorenesance, oproti Liberci vychází Neumann ze slezské a severoněmecké cihelné architektury. Vedle radnice je tentýž architekt v Liberci ještě autorem kvalitní, vídeňsky orientované palácové stavby tzv. Annahofu z let 1889–90.⁴⁶⁸ Investorem čtyřpodlažního objektu na atypickém trojúhelníkovém půdorysu byl Josef Proksch, synovec hudebního skladatele a pedagoga Josefa Proksche. V přízemí se nacházela výstavní síň s prodejnou klavírů, patra pak byla vyhrazena k bydlení. Nejpoutavější částí náročně pojednaných fasád je bývalý vchod do prodejny, podpíraný dvěma atlanty od libereckého sochaře Josefa Elstnera. Nově rozšířené a urbanizované Staroměstské náměstí na východní straně uzavřela neorenesanční budova poštovního úřadu od specialisty na tento typ staveb, vídeňského architekta Friedricha Setze z let 1888–91. Pošta je mohutnou, třípodlažní dvoukřídlou budovou s valbovými střechami.⁴⁶⁹ Nad středním rizalitem hlavního průčelí je umístěna neckovitá střecha s balustrovanou atikou a edikulou, ve které byly původně umístěny hodiny. Atiku rizalitu zdobí sochy listonoše a alegorie pošty. Na západní straně je pak prostor náměstí ohraničen blokem domů čp. 184 a 486-I, postaveným roku 1884 dle projektu Otto Miksche. Oba domy mají totožné fasády, které je opticky sjednocují v jeden objekt.⁴⁷⁰ V sousedním bloku se nachází dům čp. 24-I od Adolfa Bürgera, kde je luxusní a donedávna svému účelu sloužící kavárna Pošta s unikátně dochovaným neorokokovým interiérem vídeňského stříhu. Jednotně komponovaný prostor náměstí severně od divadla pohledově dotvořila novostavba synagogy od architekta Karla Königa z roku 1889, zničená nacisty během tzv. křišťálové noci. Její zbudování inicioval Chrámový stavební fond (Tempelbaufond) a roku 1883 byla zakoupena stavební parcela. Poté liberecká židovská obec vypsala architektonickou soutěž, které se mj. zúčastnili vyhlášení vídeňští architekti, Max Fleischer a profesor Karl König. Fleischer předložil návrh ovlivněný severoněmeckou a slezskou gotickou architekturou, ale s ohledem na přestavbu historického centra v duchu neorenesance byl nakonec představiteli obce vybrán Königův projekt ve stylu rané renesance, jenž vhodně korespondoval s nedalekým divadlem.⁴⁷¹ Další významnou neoslohovou stavbou v historickém jádru města je budova spořitelny čp. 12-IV ve Felberově ulici. Postavená byla v letech 1888–91 na místě dvou starších objektů podle plánu již zmíněného tandemu Miksch a Niedzielski.⁴⁷² Stylovým východiskem je i zde italsky orientovaná neorenesance, která je ostatně pro oba autory charakteristická a budovu lze označit za jejich nejzdařilejší realizaci.⁴⁷³ Nesporné kvality reprezentativní budovy podtrhuje i užití ušlechtilého materiálu, v tomto případě pískovce na vnějších fasádách a mramoru v interiérech. Průčelí je členěno do tří pásů, v přízemí se uplatňuje bosáž a v prvním a druhém patře vysoký

⁴⁶⁸ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp.391-IV.

⁴⁶⁹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 559-I.

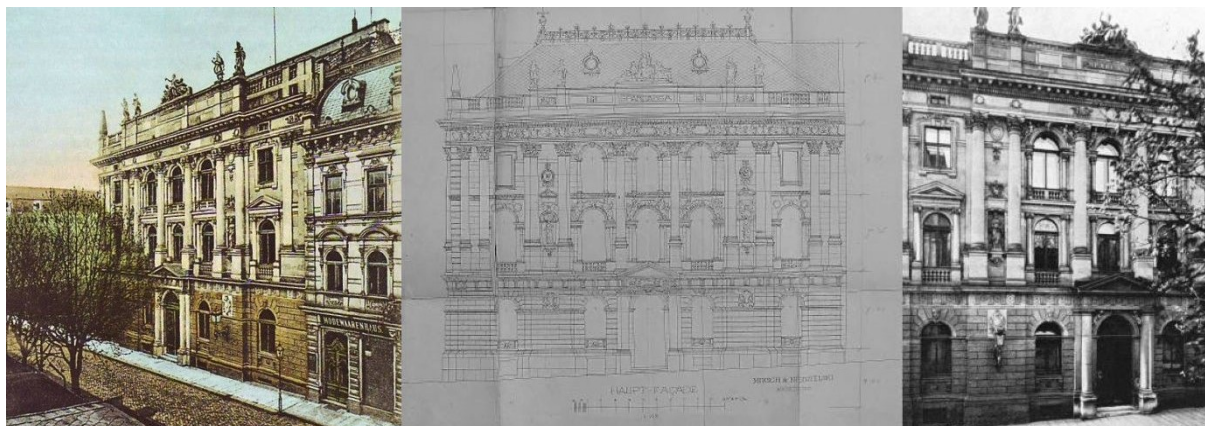
⁴⁷⁰ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domů čp.184 a 486-I.

⁴⁷¹ Bau der neuen Synagoge in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1888, roč. VIII, č. 10, s. 581-582.

⁴⁷² Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp.12-IV; Neues Sparcassa-Gebäude in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1890, roč. X, č. 6, s. 67-68.

⁴⁷³ KRACÍKOVÁ, Ludmila, EBEL, Martin. *Stavebně-historický průzkum čp. 12-IV. Ústí nad Labem: Památkový ústav v Ústí nad Labem* 1996, s. 28.

řád, složený z mohutných iónských sloupů a pilastrů. Sedlová střecha je skryta za atikou, zdobenou balustrádou a sochami. Hmotové a architektonické řešení navazuje na vídeňskou neorenesanci Otto Thiemanna a jeho okruhu.⁴⁷⁴

155. Miksch a Niedzielski. Budova spořitelny ve Felberově ulici. Hlavní průčelí na pohlednici z počátku 20. století, projekt hlavního průčelí a historický snímek. KARPAŠ 1996, MML, ASÚ, LODGMANN 1929.

Druhé a třetí podlaží cituje horní partii fasády východního průčelí vídeňského Grabenhofu a za další inspirační zdroj sloužila zřejmě Dvorní muzea od Karla Hasenauera a Gottfrieda Sempera s vídeňskou Plodinovou burzou Karla Königa.⁴⁷⁵ Pro potřeby spořitelny sloužilo původně pouze přízemí a zbývající dvě patra byla obytná. Od roku 1921, kdy interiér prošel adaptací, na které se podíleli architekti Max Kühn a Arthur Corazza, je pro provoz spořitelny vyhrazena celá budova. Jejím pomyslným pandantem je nedaleká expozitura České banky Union z roku 1890 v ulici 8. března, vybudovaná na základě návrhu berlínského architekta Wilhelma Martense, využívající kontrastu režného zdiva a náročně pojatých kamenných prvků. Architektonické řešení vychází z německé neorenesance, třebaže se v dobovém tisku zmiňuje i inspirace francouzskou renesancí.⁴⁷⁶

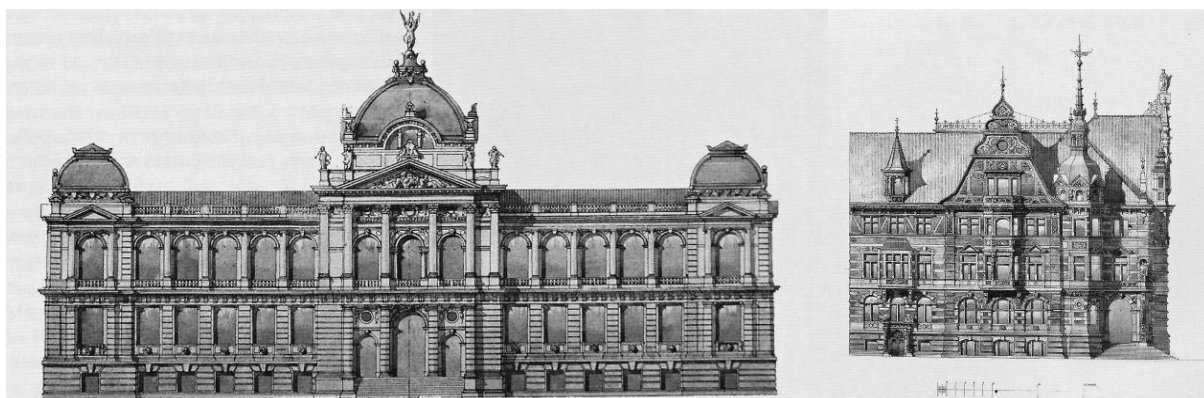
Druhá oblast se soustředěnou výstavbou veřejných reprezentativních budov se nachází v místech křižovatky ulic Masarykova a Vítězná. Do této doby zde město fakticky končilo a byla zde situována pouze botanická zahrada s plovárnou. Zbylé pozemky ve spodní partii ulice Vítězné využívala jako cvičiště armáda, která zde měla stálou posádku v rozsáhlém, neorománském kasárenském komplexu, jemuž za vzor sloužil obdobně jako v řadě dalších měst mocnářství, vídeňský Arsenál. Během necelých deseti let zde byly vybudovány hned tři nové veřejné budovy; Lázně, Obchodní a živnostenská komora a Muzeum. U všech tří novostaveb se vedle dozívajícího historismu hlásí o slovo rovněž nastupující secese. Jako první byla postavena budova Severočeského uměleckoprůmyslového muzea. Přestože se Liberec mohl pyšnit prvním muzeem tohoto typu v Čechách, palčivě mu chyběla nová, reprezentativní budova, schopná obsáhnout neustále se rozšiřující sbírky. Muzeum provizorně setrvalo v různých objektech, a proto začalo kuratorium v roce 1893 uvažovat o novostavbě.⁴⁷⁷ Svou roli zde nepochybně hrála i skutečnost, že zemský sněm nedlouho předtím finančně podpořil výstavbu uměleckoprůmyslového muzea v Praze. Na sněm se tedy obrátilo i kuratorium libereckého muzea a finanční prostředky se mu podařilo získat. Vypracováním projektu byl pověřen tvůrčí tandem Miksch & Niedzielski (srov. s objekty divadla, radnice a spořitelny).

⁴⁷⁴ HORYNA, Mojmir. Architektura přísného a pozdního historismu. In LORENZOVÁ, Helena, et al. *Dějiny českého výtvarného umění III/1-2*. Praha: Academia, 2001, s. 167–168.

⁴⁷⁵ HORÁČEK, Martin. Recenze. Taťána Petrasová – Helena Lorenzová (ed.), *Dějiny českého výtvarného umění III/1-2. 1780-1890. Umění* [online]. 2003, roč. LI, č. 3, [cit. 2016-07-18]. s. 249-256. Dostupný z WWW: <http://www.umeni-art.cz/cz/soubory/Hor%E1%E8ek.htm>

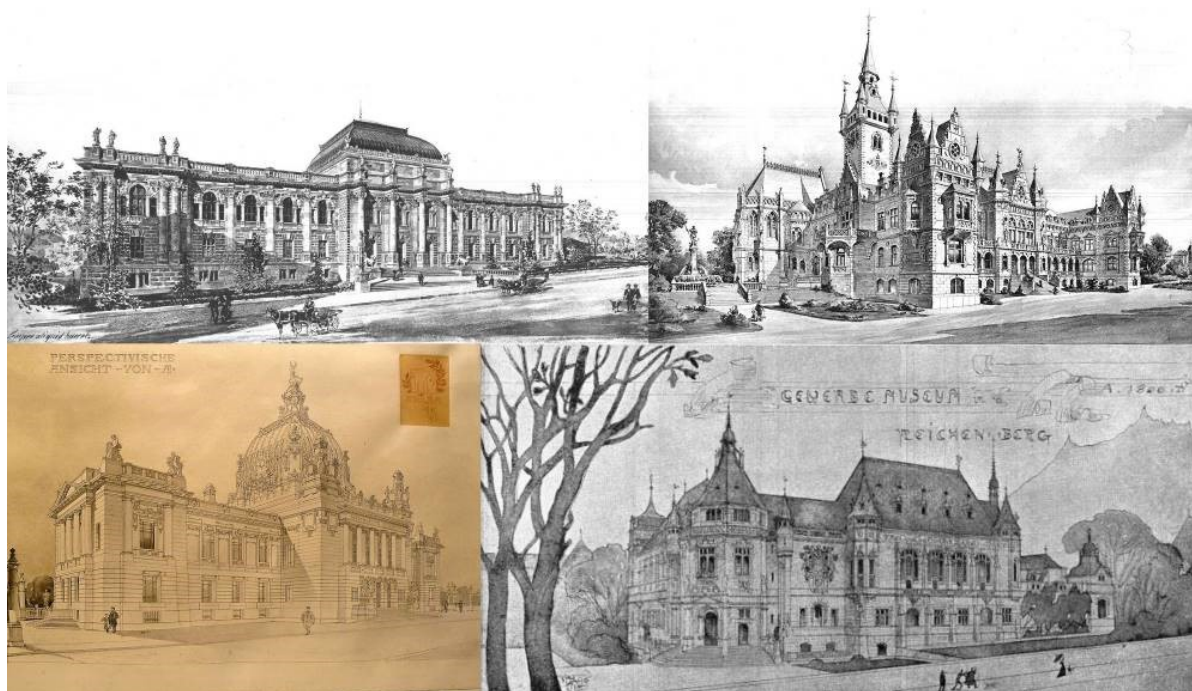
⁴⁷⁶ Neues Gebäude der Reichenberger Bank (Filiale der Böhm. Union Bank). *Der Bautechniker* 1891, roč. XI, č. 36, s. 581-582.

⁴⁷⁷ PAZAUREK, Gustav Edmund. *Das Nordböhmisches Gewerbe-Museum 1873-98: Denk-Schrift zur Eröffnung des neuen Museums-Gebäudes*. Reichenberg: Nordböhmisches Gewerbe-Museums 1898, s. 9-30.

156. Miksch a Niedzielski. Prvotní návrhy na novostavbu muzea, situovanou ještě do Felberovy ulice. MOHR 2009.

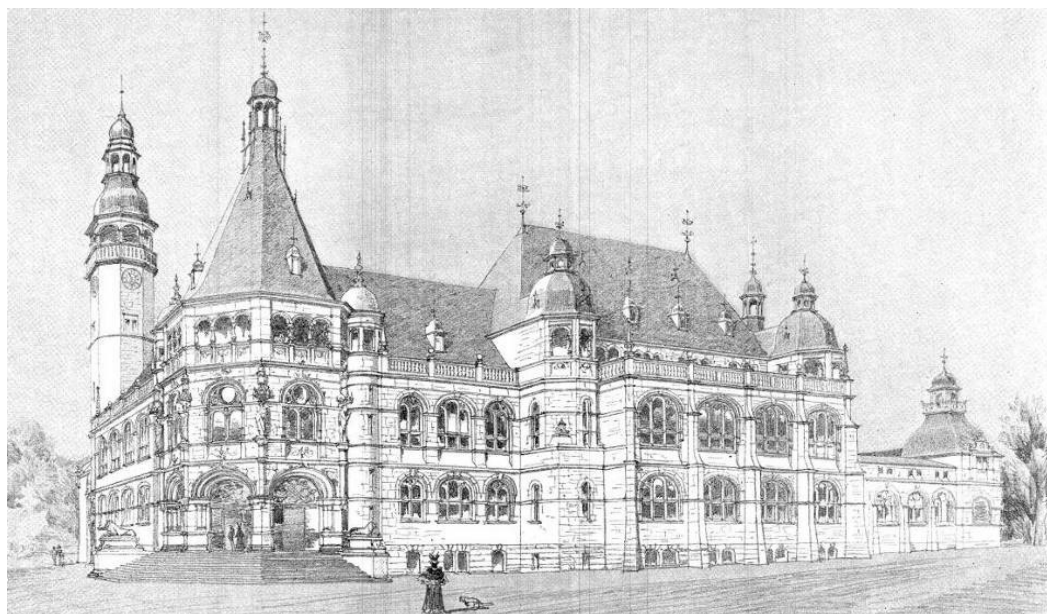
Jejich první návrh, vycházející z italské neorenesance, byl posléze přepracován v duchu německé neorenesance, bližší místnímu nacionálně orientovanému naturelu. Ze stavby však nakonec sešlo pro nedostatek financí. Neméně důležitým faktorem byla i obava z případných požárů v centru města a potenciálního poškození sbírek, neboť novostavba měla vzniknout v prostoru parku vedle spořitelny ve Felberově ulici. Další aktivity týkající se muzejní budovy se objevily až v roce 1895, kdy se magistrát rozhodl na stavbu věnovat pozemky botanické zahrady a plovárny. Téhož roku byla vypsaná veřejná architektonická soutěž, ze které se do užšího výběru dostalo šest návrhů, vesměs od architektů zvučných jmen, jakými byli Friedrich Ohmann, Josef Maria Olbrich a Robert Raschka z Vídně, Emil Hagber z Berlína, Kuder a Müller ze Štrasburku a místní architekt Gustav Sachers ml.⁴⁷⁸ Posléze byl přijat ještě sedmý návrh od jabloneckého ředitele odborné školy Roberta Stübchen-Kirchnera.

157. Soutěžní návrhy na liberecké muzeum. Robert Raschka, Robert Stübchen-Kirchner, Josef Maria Olbrich a Friedrich Ohmann. Der Architekt 1896, SM.

⁴⁷⁸ K soutěži a jejímu pozadí zejm. VYBÍRAL, Jindřich. *Friedrich Ohmann: objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2013, s. 193-201; VYBÍRAL, Jindřich. Ohmann versus Grisebach. Der Streit um das Urheberrecht im Jahre 1897. In *Umění* 2013, roč. LXI, č. 3, s. 221-231.

V čele poroty stanul Otto Wagner, dalšími členy byli architekti Andreas Streit, Victor Luntz a Moriz Hacker, inženýr a poslanec Adolf Siegmund, baron Heinrich von Liebieg, prezident libereckého muzea Willy Ginzkey a muzejní kurátoři Karl Aubin a Gustav Sachers ml. Jednotlivým návrhům byl následně věnován značný prostor v prestižním časopise *Der Architekt*.⁴⁷⁹ Návrh libereckého architekta Gustava Sacherse ml. svým hmotovým řešením částečně evokoval Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze, ale na rozdíl od Josefa Schulze využíval neogotických forem, bližších místnímu prostředí. Poněkud konzervativní projekt však nikterak nevybočuje z průměrné dobové produkce a patří spíše mezi slabší příspěvky. To samé lze říci o návrhu architektů Kudera a Müllera. Ti se pod heslem „*Viribus unitis*“ prezentovali střízlivou neorenesanční budovou, evokující spíše než muzeum tehdejší masovou výstavbu školních budov. O poznání zajímavější byl návrh jabloneckého architekta Stübchen-Kirchnera s heslem „*Ars patrum nobis exemplum*“. Stübchen-Kirchner předložil návrh romantizující budovy čerpající z gotiky a německé renesance, ne nepodobný bavorskému zámku Neuschwanstein. Rozložitá budova na půdorysu písmene L, s čestným dvorem je konglomerátem různých architektonických stylů a typů a lze zde spatřit i některé náznaky řešení, které uplatnil ve svém návrhu vítěz soutěže, Friedrich Ohmann. Vídeňský architekt Robert Raschka soutěž obeslal zajímavým návrhem pod heslem „*Semper aliquid haeret*“ odkazujícím k tvorbě jeho učitele, Gottfrieda Sempera. Rozložitá, monumentální neorenesanční budova je na návrhu symetricky komponována. Střed kompozice tvoří mohutný vstupní pavilon završený kupolí, skrytou pod neckovitou střechou. Před průčelím jsou předloženy kompozitní sloupy na plintech. Obě boční křídla, rytmičovaná pilastry vysokého řádu a palladiovskými okny, jsou ukončena mírně předsazenými rizality s párem zdvojených kompozitních sloupů vysokého řádu. Josef Maria Olbrich pod heslem „*Stella*“ předstoupil s návrhem monumentální neorenesanční budovy, vycházející z „*Wagnerovy modernizované renesance*“.⁴⁸⁰ Ta již anticipuje jeho pozdější secesní tvorbu a svým hmotovým řešením se částečně blíží proslulému pavilonu Secese ve Vídni. Střed symetrické budovy tvoří mohutná centrální část s předsazeným portikem, završená značně převýšenou, monumentální kupolí.

158. Projekt Hanse Grisebacha, vycházející z Ohmannova návrhu. *Der Architekt* 1897.

⁴⁷⁹ Die Concurrenz um das Nordbohmische Gewerbe-Museum in Reichenberg. *Der Architekt* 1896, roč. II, s. 13-20, 41-42, tab. 25-31, 35-36, 73-74

⁴⁸⁰ VYBÍRAL, Jindřich. *Friedrich Ohmann: objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2013, s. 193.

Rizality bočních křídel vrcholí atikou se sochařskou výzdobou a po stranách citují motiv portiku centrální části, zde však završený frontonem. Poměrně prosté fasády jsou pokryty uměřeným, téměř filigránským protosecesním dekorem. Protipól střízlivých fasád tvoří bohatě zdobená kopule se sochařskou výzdobou. Ze všech těchto návrhů si nakonec nejvíce příznivců získal projekt profesora pražské uměleckoprůmyslové školy, Friedricha Ohmanna. Na zdařilém, eklekticky pojatém návrhu měly prvky různých slohových období korespondovat s jednotlivými částmi expozic. Části budovy tudíž evokovaly např. středověký klášter včetně rajského dvora, renesanční zámek, nebo pro Liberec charakteristický klasicistní měšťanský dům, v němž byla příhodně situována regionální expozice. Kuratorium dodatečně žádalo ještě jisté úpravy půdorysu, jenž Ohmann provedl, ale údajně rozpracování realizačních plánů stále odsouval, a kuratorium tak angažovalo berlínského architekta Hanse Grisebacha, což se však neobešlo bez protestů vídeňského Klubu architektů. Klub považoval předání Ohmannových plánů Grisebachovi za porušení autorských práv.⁴⁸¹ Důležitou roli při pověření Grisebacha stavbou muzea sehrál jistě i fakt, že krátce před tím získal zakázku na stavbu vily bratra prezidenta muzejního kuratoria Willy Ginzkeye ve Vratislavicích nad Nisou.⁴⁸² Stejně jako v případě radnice i zde hrál nepochybně velkou roli nacionální akcent, což dokládá i emotivní výrok bývalého ředitele Alberta Hoffmanna, který liberecké muzeum označil za „nedobytný hrad německé síly a německého svérázu v silné německé zemi“.⁴⁸³ Jak poznamenává Jindřich Vybíral, požadavky kuratoria se v tomto ohledu zřejmě odrazily i v Ohmannově změně stylového východiska projektu, kdy upustil od prvotních barokizujících forem a zvolil raději německou neorenesanci.⁴⁸⁴ Ve spolupráci s architektem Dinklagem dokončil Grisebach během roku 1896 potřebné plány, které odpovídaly představám vedení muzea v čele s kustodem sbírek Dr. Gustavem E. Pazaurkem, přičemž základní rozvržení Ohmannovu návrhu zůstalo zachováno.⁴⁸⁵ Se stavbou se započalo v zimě roku 1897 a realizací byla pověřena liberecká firma bratří Mikschů. Práce probíhaly velmi rychle tak, aby bylo možné zpřístupnit novostavbu veřejnosti k padesátiletému výročí panování císaře Františka Josefa I. To se skutečně podařilo a 18. prosince 1898 bylo nové muzeum slavnostně otevřeno. Půdorys budovy má podobu písmene L, přičemž delší rameno se obrací do dnešní Masarykovy ulice. Obě křídla jsou dvoupodlažní a spojuje je oktogonální centrální třípodlažní věžovitá vstupní hala se třemi profilovanými portály a mohutným předsazeným schodištěm. Hlavní výstavní sál má podobu trojlodní baziliky, zabírající výšku dvou podlaží. Prvky nastupující secese se projevují v dekorativních člácích fasád. Oproti původnímu Ohmannovu řešení doznala budova muzea několika menších změn a během stavby byla navíc doplněna replikou věže zbořené renesanční radnice, avšak celkový charakter a stylová pluralita Ohmannovu návrhu byly respektovány. Autorem sochařské výzdoby byl profesor místní průmyslové školy Emanuel Gerhart.⁴⁸⁶

Následoval objekt Obchodní komory. Ta od svého založení v roce 1851 sídlila v domě čp. 6-I na Benešově náměstí. Po dostavění nové radnice přesídlila do jejích prostor, kde bylo pro její potřeby vyčleněno dokonce celé patro. I přesto se však potýkala s nedostatkem místa a zároveň byla zřejmá snaha postavit si vlastní, reprezentativní budovu, jež by odpovídala postavení komory, která patřila k nejvýznamnějším v monarchii. Tato snaha byla nakonec korunována

⁴⁸¹ Der Architekten-Club gegen das curatorium des nordböhmischen Gewerbemuseums in Reichenberg. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1897, roč. XIV, č. 33, s. 378.

⁴⁸² Herrenhaus Ginsky in Maffersdorf (Böhmen). *Zentralblatt der Bauverwaltung* 1898, roč. XVIII, č. 22, s. 253-255; Villa des Herrn Alfred Ginzkey in Maffersdorf bei Reichenberg. *Kunst und Kunsthandwerk* 1900, roč. III, č. 6, s. 262-273.

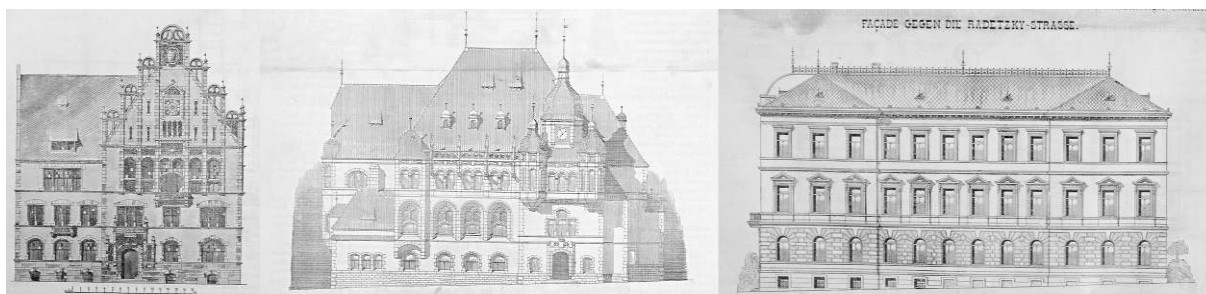
⁴⁸³ HOFFMANN, Albert. Das Nordböhmische Gewerbe - Museum in Reichenberg. *Deutsche Bauzeitung* 1899, roč. XXXIII, č. 98, s. 630.

⁴⁸⁴ VYBÍRAL, Jindřich. *Friedrich Ohmann: objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2013, s. 77.

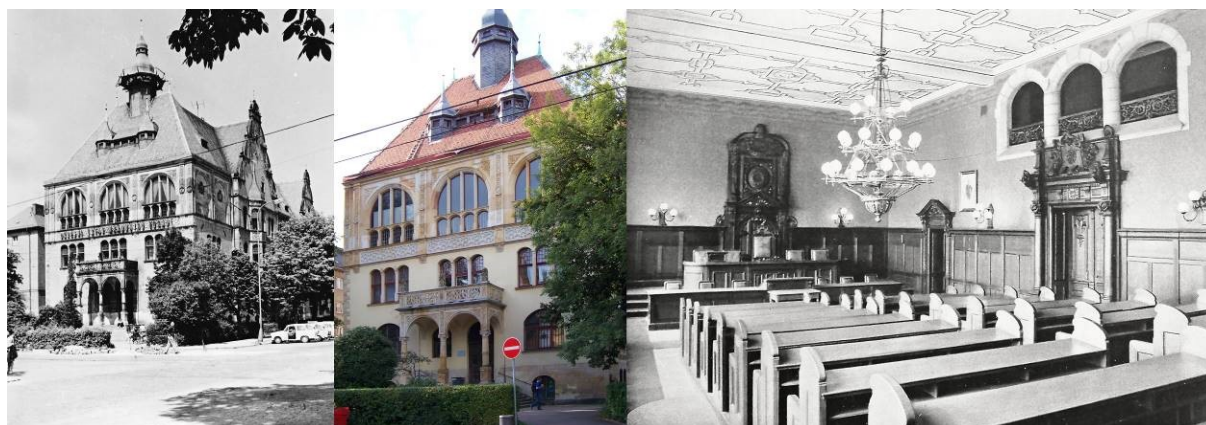
⁴⁸⁵ Bau des nordböhmischen Gewerbemuseums in Reichenberg. *Der Architekt* 1897, roč. III, s. 17-18, tab. 33-34; Das Nordböhmische Gewerbemuseum in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1899, roč. XIX, č. 8, s. 149-150.

⁴⁸⁶ Plastischer Schmuck am nordböhmischen Gewerbemuseum in Reichenberg Von Bildhauer Prof. E. Gerhart. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1899, roč. XVI, č. 18, s. 132.

úspěchem a magistrát věnoval na stavbu dlouhý a poměrně úzký pozemek naproti muzeu. Na stavbu byla vypsána soutěž, opět s mezinárodní účastí a z došlých 55 návrhů byly oceněny tři projekty.⁴⁸⁷ V komisi zasedl architekt Karl König, stavební rada Christian Ulrich, architekt Viktor Luntz, komorní prezident Alois Neumann, komorní rada Adolf Sigmund a exportér A. Mahler.⁴⁸⁸ Na prvním místě se umístil návrh s heslem „Mickosch“ od Franze Brantzkyho a Martina Remgese z Kolína nad Rýnem, na druhém návrh „Heil Kaiser Josef“ od lipského architekta Alfreda Müllera a třetí cenu získal projekt Maxe von Ferstela s heslem „Karl IV.“. Mezi dalšími účastníky bychom našli ještě autora liberecké radnice, Franze von Neumanna s mottem „A 1111“, který vypracoval uměřený, neorenesanční projekt, vycházející z italské renesance.⁴⁸⁹ Alfred Müller navrhl robustní objekt v goticko-renesančních formách a Max von Ferstel se představil s návrhem, který má po formální stránce velmi blízko k o něco mladší radnici v Ostravě-Vítkovicích, která nejspíše z libereckého projektu částečně vycházela.⁴⁹⁰

159. Soutěžní návrhy liberecké Obchodní a živnostenské komory. Alfred Müller, Max von Ferstel a Franz von Neumann. *Der Bautechniker* 1899.

160. F. Brantzky a M. Remges. Budova Obchodní a živnostenské komory. Hlavní průčelí a interiér zasedacího sálu. Archiv autora, foto autor 2009, LIEBIG 1938.

Komisi byl následně vybrán k realizaci projekt Franze Brantzkyho a Martina Remgese,⁴⁹¹ ve formách německé renesance. Se stavbou se začalo na jaře 1898 a k podzimu 1900 byla už hotova. Třípodlažní objekt byl zbudovaný na

⁴⁸⁷ Wettbewerb für ein Amtsgebäude der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1898, roč. XV, č. 35, s. 414-415; Concurrenz um den Bau der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg Vom Architekten Richard Michel. *Der Architekt* 1898, roč. IV, s. 50.

⁴⁸⁸ Preisgekrönte Projecte für das Amtsgebäude der Handels-u. Gewerbekammer in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1899, roč. XIX, č. 24, s. 517-518.

⁴⁸⁹ Zur Concurrenz für das Amtsgebäude der Handels-u. Gewerbekammer in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1899, roč. XIX, č. 29, s. 633-635.

⁴⁹⁰ Preisgekrönte Projecte für das Amtsgebäude der Handels-u. Gewerbekammer in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1899, roč. XIX, č. 26, s. 561-564; Preisgekrönte Projecte für das Amtsgebäude der Handels-u. Gewerbekammer in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1899, roč. XIX, č. 27, s. 585-588.

⁴⁹¹ Preisgekrönte Projecte für das Amtsgebäude der Handels-u. Gewerbekammer in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1899, roč. XIX, č. 24, s. 517-521; SOKA Liberec, Sběrka map a plánů, AM Liberec, Obchodní a živnostenská komora, kat. č. 1076 sig. K/4. Oba architekti společně stavěli přibližně ve stejné době rovněž budovu Báňské školy v Bochumi, vykazující řadu shodných prvků s libereckou Obchodní komorou.

půdorysu široce otevřeného písmene U. Hlavní vstup do budovy, situovaný v jižním průčelí a obrácený do Masarykovy třídy chrání mohutný kamenný balkón na třech sloupech. Nad ním jsou výrazná půlkruhová okna zasedací síně. Na exteriéru i interiéru je patrná nastupující secese, ačkoliv stále dominují historizující architektonické prvky. Interiéry pochází z dílny Karla Lederleho, původem z Freiburgu, který od roku 1890 působil v Severočeském muzeu. Pro důležitá zasedání byla určena reprezentativní zasedací síň, přístupná honosným schodištěm. Její slavnostní vzhled podtrhovaly táflové stěny s bohatě vyřezávanými dřevěnými portály a štukovým stropem.

Jako poslední z trojlístku reprezentativních budov byly postaveny v letech 1901–02 městské lázně, pojmenované na počest padesátileté vlády Františka Josefa I. *Kaiser Franz Joseph Bad*.⁴⁹² Snaha o vybudování lázní byla v Liberci přítomná již od konce 18. století avšak teprve díky vydatnému finančnímu příspěví Liberecké spořitelny a místních průmyslníků se mohlo přistoupit ke stavbě. Ze soutěže za tímto účelem vypsané v roce 1899 vyšel vítězně projekt vídeňského architekta Petera Paula Branga, který byl jediným mimolibereckým účastníkem.⁴⁹³ Ještě před soutěží byla Adolfem Kaulfersem, Gustavem Schirmerem a Adolfem Schmidtem podniknuta studijní cesta do Německa, kde se seznámili s nejnovějšími trendy ve výstavbě městských lázní na příkladu Vratislavi, Berlína, Frankfurtu nad Mohanem, Elberfeldu a Barmen.⁴⁹⁴ Jak podotýká Jan Mohr, právě vratislavské a berlínské lázeňské budovy zřejmě nejvýrazněji ovlivnili zástupce města a spořitelny při stanovení požadavků na jejich řešení.⁴⁹⁵ Lázně postavené na půdorysu písmene L mají honosný hlavní vstup orientován do prostoru Masarykovy třídy. Celá budova je obložena keramickými kachlemi, kombinovanými s hořickým pískovcem.

161. P. P. Brang. Liberecké lázně, hlavní průčelí, historický snímek plavecké haly a půdorys patra. Foto Petr Freiwilgig 2010, MOHR 2013, SOKA Liberec.

Před hlavním vstupem je předsazen kamenný portikus o třech klenebních polích a celé průčelí pak vrcholí mohutným neorenesančním štítem, po stranách se dvěma schodišťovými věžicemi. Autorem sochařské výzdoby, alegorických soch Síly, Mládí a rozměrného reliéfu s motivem vodních živelů byl stejně jako v případě budovy muzea profesor zdejší průmyslové školy E. Gerhart a jeho kolega Czastka. I zde se jako objevuje dozívající historismus, kombinovaný s nastupující secesí, uplatňující se v interiérech. Ústředním prostorem byla dvojpodlažní plavecká hala s bazénem a dvoupodlažním světlíkem, jenž se dal téměř do poloviny otevřít soustavou ocelových lan a kladek. Uplatněn zde byl i systém teplovzdušného vytápění, sloužící také k odvětrávání vlhkého vzduchu.

Pozadu nezůstalo ani budování sakrálních staveb, kdy vedle již zmíněné synagogy vznikají i nové kostely v souvislosti se značným nárůstem obyvatelstva. Jako první vyrostl neorománský evangelický kostel na náměstí Českých bratří z

⁴⁹² Das neue Kaiser Franz Josefsbad in Reichenberg. *Reichenberger Zeitung* 16. 3. 1902, s. 17-19.

⁴⁹³ SOKA Liberec, Sbírká map a pláňů, AM Liberec, Bau des Kaiser Franz Josef - Bades in Reichenberg kat. č. 1077 sig. K/3b.

⁴⁹⁴ MOHR, Jan et al. *Lázně - Oblastní galerie Liberec: proměna libereckých Lázní*. Liberec: Statutární město Liberec, 2013, s. 42.

⁴⁹⁵ Ibidem.

let 1864–68, barbarsky zbořený v roce 1976. Jeho autorem byl Gustav Sachers st. a stavbě předcházela mnohá jednání, na nichž se zvažovalo umístění novostavby. Nakonec magistrát rozhodl, že kostel bude postaven v prostoru náměstí Českých bratří, navzdory protestům místních obyvatel. Kostel, tvořící dominantu této části města, byl kvalitním příkladem historizující, mnichovsky orientované architektury, inspirované kostelem sv. Ludvíka v Mnichově (1829–44) od Friedricha von Gärtnera, jenž mu zřejmě sloužil jako předobraz. Společné rysy lze vysledovat rovněž i u o něco mladšího starokatolického kostela ve Varnsdorfu, postaveného v letech 1875–78. Dominantou trojlodní haly s polygonálním závěrem byla štíhlá oktogonální věž na západním průčelí. Uvnitř kostela se nad hlavním vstupem nacházela varhanní empora a po stranách bočních lodí byly umístěny galerie. Neobvyklé bylo konstrukční řešení, kdy se namísto klenby uplatnil plochý strop, nesený litinovými sloupy, a dvouetážové uspořádání, ovlivněné svažitým terénem náměstí. Do spodního podlaží vedl vstup v ose presbyteria.⁴⁹⁶

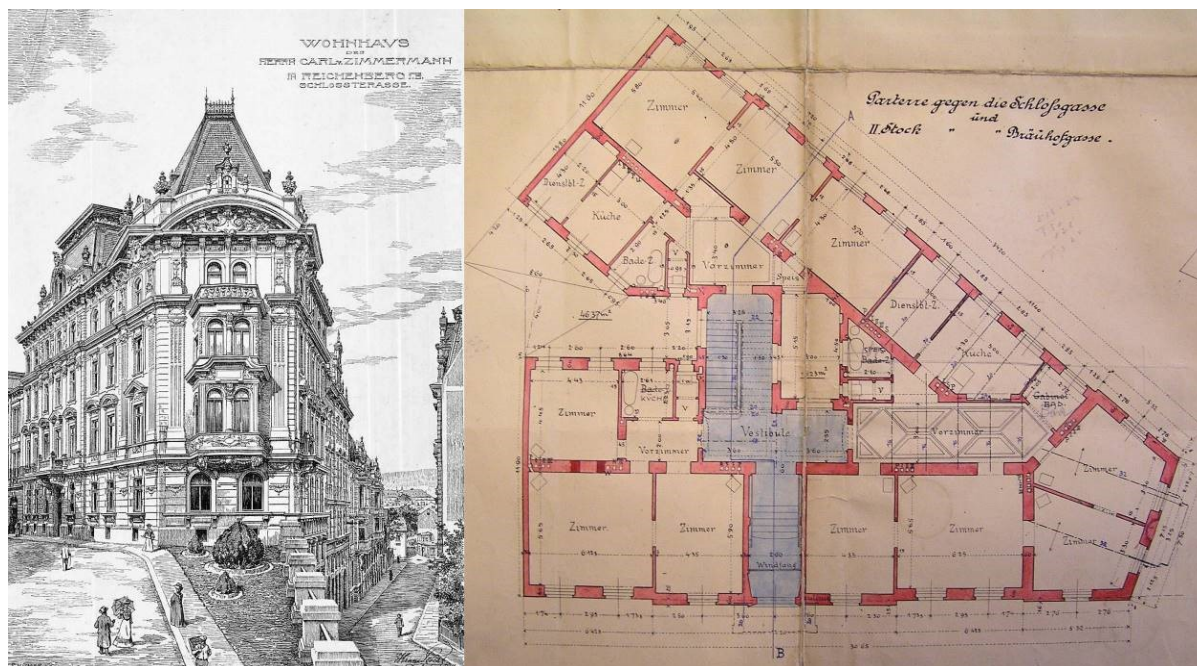
162. G. Sachers. Evangelický kostel na náměstí Českých bratří na historickém snímku a pohled ke kněžišti krátce před demolicí. Historická pohlednice sv. Ludvíka v Mnichově (1829–44) od Friedricha von Gärtnera. SM, archiv NPÚ, ÚOP v Liberci, archiv autora.

Následoval opět neorománský, tentokrát klášterní kostel sv. Vincence z Paoli na Jánském vrchu, v blízkosti liebigovského dělnického domu. Postaven byl v letech 1884–87 podle návrhu vídeňských architektů Franze Richarda Jordana a Josefa Schmalzhofera a formálně vychází z románských kostelů tzv. Rýnské školy.⁴⁹⁷ Jedná se o trojlodní stavbu na půdorysu latinského kříže z režných cihel a s kamenickými prvky zhotovenými z pískovce, dovezeného ze saské Pirny. Portál je akcentován dvěma štíhlými osmibokými věžemi po stranách. Mezi nimi je umístěna rozeta a hlavní průčelí ukončuje trojúhelníkový štít. Transept je poměrně nevýrazný a v místech křížení s hlavní lodí je osmiboká věž se stanovou střechou. Kněžiště je tvořeno půlkruhovou apsidou, za níž je situována nízká přístavba fary. V interiéru je centrální prostor v místech křížení transeptu s hlavní lodí zaklenut velkou kopulí, která byla v roce 1905 vymalována Franzem Zimmermannem z Vídně freskami podle kartónů Josefa Führicha. Náklady na stavbu nesla baronesa Marie Pavlína Liebiegová a kostel připadl řádu Lazaristů. Primárně sloužil k uspokojování duchovních potřeb zaměstnanců firmy Johann Liebig & Co., a lze ho tudíž s trochou nadsázky chápat jako „dělnický kostel“. Posledním sakrálním objektem, vybudovaným do konce 19. století byl klášter Voršilek s kostelem Nejsvatějšího srdce Páně, postavený v letech 1894–98 podle plánů místního architekta Adolfa Bürgera. Kostel s přilehlým klášterem a školou byl postaven pro konvent, který do Liberce přišel z Králík. Tam se byly nuceny Voršilkyně, které původně sídlily v Berlíně, uchýlit kvůli tzv. Kulturkampf, uplatňovanému kancléřem Bismarckem. Chudé, sotva třítisícové městečko však logicky

⁴⁹⁶ SOKA Liberec, Fond Městský národní výbor Liberec / III Projektová a technická dokumentace / dokumentace staveb / Přestavba evangelického kostela v Liberci na koncertní síň, studie SPŠ V Liberci, 1970–1971, inv. č. 497, sign. 22.

⁴⁹⁷ Kirche des Asyls Johannesstein bei Reichenberg in Böhmen. *Der Bautechniker* 1891, roč. XI, č. 52, s. 843-845.

nenaplnilo jejich očekávání a tak bylo rozhodnuto o přesídlení konventu do mnohem většího Liberce.⁴⁹⁸ Rozsáhlý neogotický komplex na obdélném půdorysu, pro nějž byla zvolena rozsáhlá a svažité rohová parcela nad úvozem, ohraničená nynějšími ulicemi Klášterní a Jablonecká, se skládal z kostela, konventu a dívčí školy. Třípodlažní objekt konventu a školy má tři křídla kolem čtvercového nádvoří, které na západní straně uzavírá kostel, připojený k severnímu křídlu konventu. Zdaňlé situování areálu v prostoru nad nedalekou liebiegovskou vilou obohatilo tuto partii města vytvořením nové pohledové dominanty, zejména v případě mohutného křídla školy, obráceného do Jablonecké ulice. Při stavbě areálu byl kladen důraz na požadavky odpovídající moderní výuce, vzhledem k edukativnímu zaměření řádu. Byl vybudován přívod pitné vody, plochy pro hry a cvičení i rozsáhlá zahrada. Uvnitř klášterní školy byl dívčí penzionát, koupelny, tělocvična a řada učeben, mj. hudební a výtvarné výchovy a nechyběl ani slavnostní sál s jevištěm.⁴⁹⁹ Konvent měl 28 cel, noviciát, společnou místnost a dva nemocniční pokoje. Hlavní vstup do školy, konventu i kostela byl z ulice Klášterní. Jednoduchý kostel na půdorysu latinského kříže a s věží u hlavního průčelí, excentricky přisazenou k boku kostela při Klášterní ulici, je zaklenutý pěti poli valené síťové klenby s ocelovou konstrukcí.⁵⁰⁰ Zajímavým technickým řešením bylo temperování kostela, školy i kláštera centrálním topením, situovaným v suterénu konventu.⁵⁰¹

163. H. Peschl. Dům Karla Zimmermanna, dobová kresba a půdorys 2. podlaží s hlavním vstupem do obytné části domu. Der Architekt 1904, MML, ASÚ.

Činžovní zástavba vnitřního města byla cele v zajetí historismu, zřetelně ovlivněného vídeňskými a německými vzory. Tato nápodoba šla mnohdy tak daleko, že liberecké obytné domy byly např. v časopise *Kunstwart* poněkud pejorativně označovány jako „špatná tovární značka činžovního kasárenského stylu vídeňského velkoměsta“.⁵⁰² Hlavní kvality této spíše průměrné obytné historizující architektury tak spočívají v četnosti dochovaných domů, vytvářejících s veřejnými budovami ucelený soubor, dokládající radikální přerod podhorského maloměsta v sebevědomou metropoli severních

⁴⁹⁸ MACKOVÁ, Marie. Voršilky v Liberci 1895–1918. In *Fontes Nissae* 2005, roč. IV, s. 38–41.

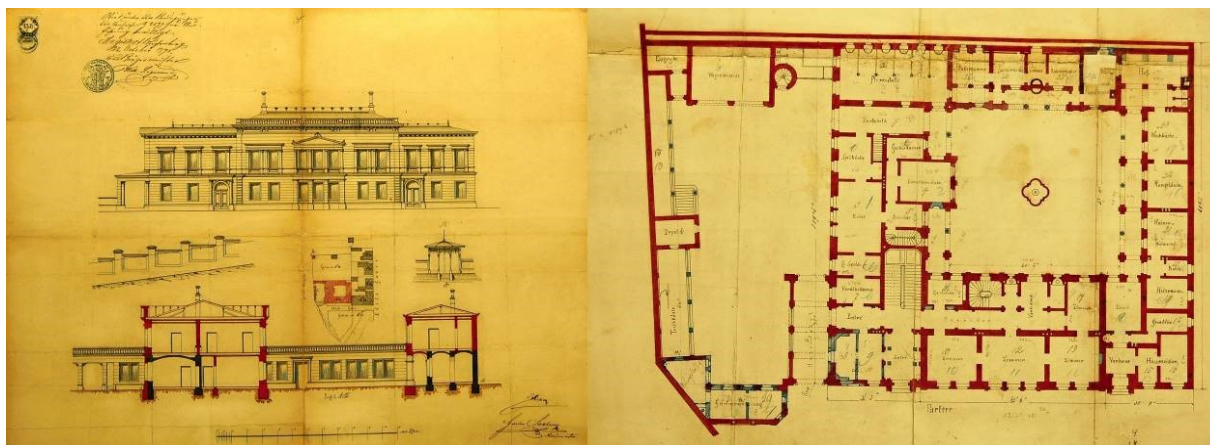
⁴⁹⁹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 117-V

⁵⁰⁰ Die Herz-Jesu Kapelle beim Convent der Ursulinen. *Reichenberger Zeitung* 17. 8. 1897, s. 8.

⁵⁰¹ SCHWIND, Ferdinand. *Denkschrift der Vollendung des Baues der Kirche in Raspenau*. Raspenau 1908, s. 37.

⁵⁰² MOHR, Jan. O rodinném domu před sto lety In *Sborník Severočeského muzea – Acta Musei Bohemicae borealis*, Historia 14, Liberec 2006, s. 10.

Čech. Velkoměstskou proměnu prodělal především střed města, kde je také největší koncentrace kvalitnějších činžovních domů, díky nimž došlo k zásadní měřítkové proměně Liberce. Za nejrepresentativnější příklad liberecké činžovní historizující zástavby lze označit dům čp. 123-V od vídeňského architekta Hanse Peschla, postavený pro významného průmyslníka Karla Zimmermanna, publikovaný v časopise *Der Architekt*.⁵⁰³ Dům je zajímavý nejen mimořádně honosnými fasádami a trojúhelníkovým půdorysem, reagujícím na atypickou stavební parcelu na místě části bývalé zámecké zahrady, ale také svými náročnými interiéry s luxusními velkometrážními byty. Díky snížení nivelety při budování Rumunské ulice činil rozdíl mezi novou Rumunskou a výše položenou ulicí 8. března dvě patra a tento výškový rozdíl byl využit k vybudování dvou suterénních podlaží, sloužících jako prodejní plochy.⁵⁰⁴ Velmi kvalitní ukázkou je i dům čp. 4-III s honosnou neorenesanční fasádou na náměstí Dr. E. Beneše z let 1886–87, postavený pro Ferdinanda Kahla podle návrhu libereckého architekta Edmunda (Eduarda) Trossina. Dalším, poměrně zdařilým objektem je činžovní dům čp. 587-I v Mariánské ulici, postavený Josefem Pilzem v roce 1893 pro Wilhelma Wildnera.⁵⁰⁵ Dům situovaný na rohové parcele využívá kontrastu omítaných ploch a režného zdiva. Nejpoutavější část průčelí představuje nároží, odlehčené drobnými arkádovými balkóny.

164. G. Sachers. Palácová vila Johanna Liebiega, průčelí a půdorys přízemí. Archiv OGL.

V oblasti vilové architektury představuje nejhodnotnější objekt bezesporu palácová vila Johanna Liebiega v ulici U Tiskárny. Luxusní neorenesanční rezidence z let 1870–71, vybudovaná dle plánů libereckého stavitele Gustava Sacherse st. v přísném historismu, nezapře architektovo mnichovské školení.⁵⁰⁶ O významu rodiny v tehdejší Liberci svědčí vedle reprezentativního vzhledu objektu i jeho umístění uvnitř zámeckého areálu.⁵⁰⁷ Vila má charakter pozdně renesančního paláce a vychází z italských vzorů. Zastřešena je nízkou valbovou střechou. Hlavní průčelí je symetricky rozděleno vertikálně do devíti os a horizontálně dvojitou patrovou římsou probíhající celým průčelím do dvou os. Patro je rytmizováno sdruženými okny, spojenými nadokenní římsou po stranách s pilastry na plintech a korintskými hlavicemi. Mezi pilastry jsou pod okny umístěny reliéfy s motivem gryfů. Třiosá střední část vily nepatrně předstupuje před boční části, je lehce převýšená a v přízemí má nároží zvýrazněno štukovou bosáží. Uprostřed je mírně předsazený portikový rizalit s párem nad sebou umístěných trojoken. Ta jsou spojena nadokenní římsou s pilastry na

⁵⁰³ Wohnhaus des Herrn Carl v. Zimmerman in Reichenberg i. B. Vom Architekten Hans Peschl. *Der Architekt* 1904, roč. X, tab. 41.

⁵⁰⁴ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 123-V

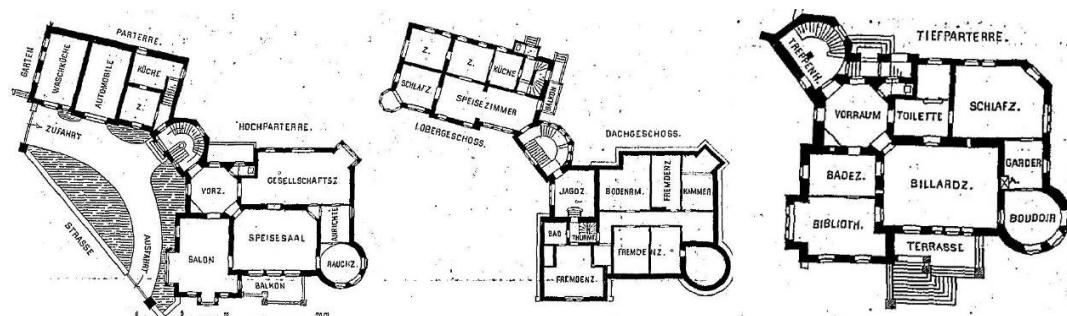
⁵⁰⁵ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 587-I.

⁵⁰⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 81-V.

⁵⁰⁷ Vila byla postavena na místě původního empírového Röhheldova domu. Textilní odborník Röhheld lukrativní parcelu získal jako výraz díky od Člám-Gallasů za své služby v rámci textilní manufaktury. Původní dům je částečně zachován v hmotě střední části vily a také v jejím dispozičním řešení. Během Sachersovy úpravy byl spolu s bočními křídly v zadním traktu zvýšen o další patro.

plintech, v patře korintskými hlavicemi. Rizalit završuje trojúhelníkový fronton s dekorativním reliéfem a akroteriony. Po jeho stranách jsou nad sebou umístěna sdružená okna se šambránami, spojená nadokenní římsou, v patře opět pilastry, nad nimiž jsou umístěny dva figurální reliéfy s motivem múz. Předstupující korunní římsa je nesena profilovanými konzolkami. Na jejich koncích u styku s bočními částmi jsou umístěny dvě alegorické plastiky. Při centrální části vily jsou situovány edikulové vstupní portály, opakující tvarosloví přízemní části portikového rizalitu. Boční křídla v zadním traktu svírají vnitřní nádvoří, otevřené ze dvou stran arkádami. Dvorní průčelí je horizontálně členěno do tří os a ve výšce prvního patra je zkosené. Na východní straně k zámeckému parku uzavírá nádvoří malá *salla terrena* s terasou ohraničenou balustrádou, jež poskytuje snadný přístup do další části rozsáhlé zahrady obklopující vilu. Uprostřed nádvoří stávala původně kašna. Součástí komplexu vily byl i domek zahradníka, altán, kočárovny a konírny. Reprezentativní ráz měly i interiéry, zvláště hala. Z ní vystupuje do patra schodiště prosvětlené stropním světlíkem. V přízemí jižního křídla býval pánský pokoj, knihovna a hostinský pokoj a ve zbylých třech křídlech provozní prostory. V patře byly koncentrovány společenské místnosti a privátní část s ložnicemi členů rodiny.

Na konci 19. století začal Theodor Liebieg mladší budovat další rezidenci, tentokrát v Jablonecké ulici, poblíž továrny. Stavbu vily, včetně přilehlého zahradního areálu, můžeme rozdělit do tří hlavních etap podle podílejících se autorů. V první etapě byl v roce 1896 zakoupen pozemek se dvěma klasicistními domy, které byly z části zbořeny a z části zasypány, na jejich místě se započalo se stavbou. Na nejstarší části vily převládají romantizující formy německé neorenesance, jež podtrhují imitace hrázdění na fasádě a polygonální nárožní arkýř. Charakterem se velmi blíží dobovým stavbám v tzv. tyrolském stylu. Střední část objektu, spadající již do druhé fáze, byla postavena v romantizujícím eklektismu, který využívá goticko-renesanční formy. Jejím autorem byl významný vídeňský architekt Humbert Walcher von Moltheim a za jeho angažování stojí nejspíše Heinrich Liebieg, pro něhož krátce předtím postavil obdobně koncipovanou vilu ve Frankfurtu nad Mohanem mnichovský architekt Leonhard Romeis.⁵⁰⁸

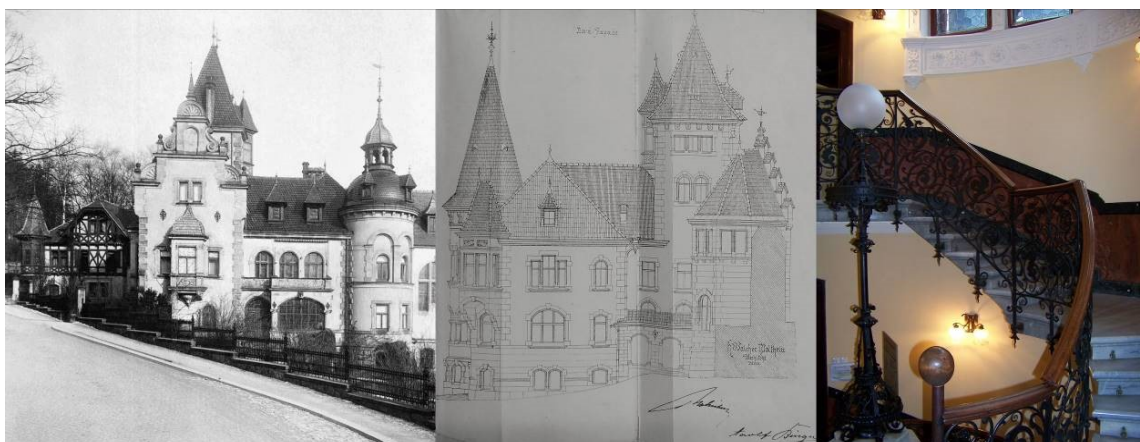

165. Půdorys vily Theodora Liebiega, tzv. Zámečku v Jablonecké ulici. Deutsche Bauzeitung 1899.

Ústřední dominantou je věž, ve které je obsažena i kaple, představující v této době zajímavý anachronismus dokládající náboženské zatížení rodiny, zejm. Marie Pauliny von Liebieg. Zvnějšku je budova hladce omítnutá a dekorativní složka se omezuje na kontrast omítnutých zdí, kamenných prvků a sochařské výzdoby, např. plastiky Panny Marie s Ježíškem na průčelí věže, zhruba v místech kaple. Původní Walcherův plán počítal s tímto místem pro plastiku sv. Jiří bojujícího s drakem, tedy motiv, jenž byl později užít na fasádě „domu s branou“ čp. 440–IV (nám. Pod Branou) v zaměstnanecké kolonii firmy. Vstupní portál je ve formách saské renesance a svým pojetím vykazuje podobu s portálem vily ve Frankfurtu. V interiéru budovy bylo druhotně užito množství hodnotného renesančního a

⁵⁰⁸ SIX, Barbara. Liebiegova vila ve Frankfurtu nad Mohanem - architektura a interiér jedné výjimečné historizující vily. In GROSSKINSKY, Manfred, ed. et al. *Kunstschätze des Mäzens Heinrich von Liebieg = Umělecké poklady mecenáše Heinricha von Liebiega*. Frankfurt am Main: Museum Giersch, 2012, s. 363-409.

barokního mobiliáře, hlavně dveří a nábytku, který Heinrich Liebieg, vášnivý sběratel výtvarného umění a uměleckých předmětů, skupoval po celém Německu. Tím vila získala téměř charakter soukromého uměleckoprůmyslového muzea. Třetí, závěrečnou etapu, které se budeme věnovat v následující kapitole, provedl Jakob Schmeissner z Norimberku.

166. Vila Theodora Liebiega. Historický snímek nejstarší části vily od Adolfa Bürgera spolu s velkorysým rozšířením od Humberta Walchera von Molthein, výřez Walcherova projektu a honosné hlavní schodiště. SOkA Liberec, MML, ASÚ, foto autor 2015.

Autory dalších vil, situovaných zejména v prostoru dnešní Masarykovy a navazující Riegrovy ulice byli ponejvíce místní architekti jako zmíněný Adolf Bürger, Adolf Horn, Anton Hübner či Gustav a Ferdinand Mikschové. K nejzajímavějším patří neorenesanční vila Gustava Hauckeho (1888), působivá rezidence Eleonore Priebischové s lodžii s karyatidami či poněkud bizarní vila Wenzela Krause, využívající kontrastu mezi romantizujícími fasádami s falešným hrázděním a antikizujícím vstupním portikem. Z větších celků je pak třeba znovu zmínit čtvrť na principu zahradního města, vybudovanou Obecně prospěšnou stavební společností v letech 1894–99.⁵⁰⁹ Při výstavbě jednotlivých domů stavebníci museli předem souhlasit s pravidly společnosti, tykajícími se zákazu dodatečných stavebních úprav a provozování jakéhokoliv řemesla v prostoru sídliště. Ploty jednotlivých domů musely být zhotoveny pouze v jedné dílně, aby se docílilo jednotnějšího vzhledu, a stejně tak i osázení zahrad bylo regulováno spolkem „Naturfreunde“.⁵¹⁰ Přestože je na jednotlivých domech zřejmá snaha o jednotný architektonický výraz (oblíbený byl motiv věžičky) a silný vliv dozívajícího historismu, objevují se současně prvky nastupující secese. Ty se však uplatňují jen v detailu, který pouze plní funkci dekoru stále ještě neoslohové architektury, jako v případě domu čp. 612-I.

167. Krausova vila čp. 1277-I v Riegrově ulici (1898) od Alfreda Hübnera a vila čp. 612-I v rámci sídliště Obecně prospěšné stavební společnosti (1899) se secesním dekorem. Foto autor 2009, 2016.

⁵⁰⁹ Die Gemeinnützige Baugesellschaft in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1894, roč. XIV, č. 46, s. 881-883; Die Gemeinnützige Baugesellschaft in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1894, roč. XIV, č. 47, s. 897-898; Die Gemeinnützige Baugesellschaft in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1895, roč. XV, č. 38, s. 721-722.

⁵¹⁰ Das Reichenberger Villenviertel am Kaiserhügel. *Reichenberger Zeitung*, 26. 9. 1897, s. 7-8.

5.2.2. Na cestě do nového století. Liberecká architektura do první světové války

Liberecká architektura, resp. její investoři se vyznačovali značně konzervativním vkusem, což se až na výjimky projevilo v řešení jednotlivých staveb i na počátku 20. století. Typickou ukázkou houževnatého přežívání historizujících slohů, jemně okořeněných secesními prvky, je např. vila místních architektů a stavitelů Gustava a Alfreda Sacherse čp. 572-III v modifikované formě „kastelu“ se čtveřicí nárožních věží (1905) v Sázavské ulici, či výstavná vila Otto Priebse ve Vítězné ulici (1906). Proto je z počátku patrný spíše opatrný nástup secese, která se ponejvíce uplatňuje v interiérech. Vídeňsky orientovaná florální secese se na rozdíl od sousedního Jablonce objevuje pouze sporadicky a pod vlivem německých oblastí je preferována spíše geometrická secese spolu s barokizující modernou. Tak jako v předchozích dekádách, většina veřejných novostaveb se nese na vlně velkoryse pojatých soutěží, které měly upevnit pozici Liberce jako nejpřednějšího města českých Němců. K nejzdařilejším stavbám tohoto přechodného období patří Lidové sady. Novostavba vyrostla na místě zahradní restaurace Belveder, otevřené v městském parku 24. května 1874. O jejím nahrazení bylo rozhodnuto na zasedání městské rady 1. září 1897 a byla ustanovena komise ve složení Ferdinand Felgenhauer, Franz X. Daut, Adolf Kaulfers, Emanuel von Scheure a Adolf Schmidt, která vypsala následující rok architektonickou soutěž. O zaslaných příspěvcích, až na projekt vídeňského architekta Gustava Knella publikovaný v roce 1900 v časopise *Der Architekt*, nemáme žádné bližší zprávy.⁵¹¹ Víme však, že zvítězil liberecký stavitel Adolf Horn, jehož romantizující návrh nejlépe odpovídal požadavkům komise. Ukázalo se však, že odhadované náklady vysoce převažují finanční možnosti města, ačkoliv se na financování stavby nemalou měrou podílely i vratlavický a plzeňský pivovar.⁵¹² Proto bylo po řadě jednání 6. března roku 1900 sice rozhodnuto o stavbě, ovšem pod podmínkou, že projekt musí být přepracován tak, aby se snížily náklady. Redukovaný Hornův návrh obsahoval dle propozic komise velký sál s galeriemi, restauraci, šatnu v předsálí a v prvním a druhém patře hostinské pokoje spolu s místnostmi pro personál, včetně bytu správce. Ve formálním řešení objektu vycházel z německé neorenesance, ale předložený výsledek působí poněkud rozpačitém dojmem.⁵¹³

168. Lidové sady, srovnání návrhů Adolfa Horna a Josefa Schmitze. SOkA Liberec.

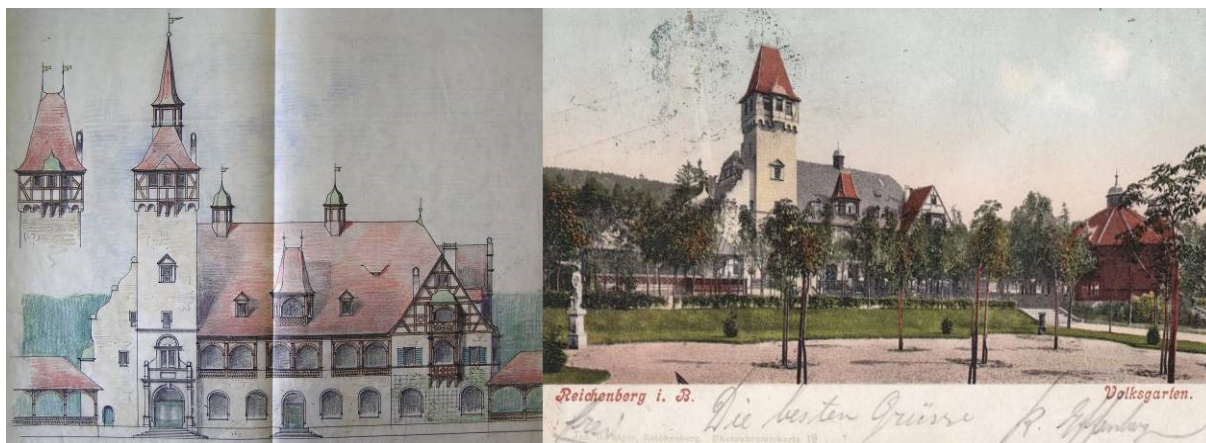
To byl také s největší pravděpodobností důvod, proč se do stavby vložil Heinrich Liebig, který v roce 1900 požádal o posouzení Hornova návrhu norimberského architekta Josefa Schmitze. Hornův projekt se s největší pravděpodobností

⁵¹¹ Restauration in Reichenberg Vom Architekten Gustav Knell. *Der Architekt* 1900, roč. VI, s. 39, tab. 77.

⁵¹² Die Eröffnung der neuen Gastwirtschaft „Zum Volksgarten“. *Reichenberger Zeitung*, 1. 12. 1901, s. 2.

⁵¹³ SOkA Liberec, Sběrka map a plánů, AM Liberec, Návrh na stavbu restaurace „Lidové sady“ (A. Horn), kat. č. 1072 sig. K/79

s kladným ohodnocením nesetkal a tak na popud Heinricha Liebiega Schmitz vypracoval vlastní projekt. Ačkoliv zůstalo zachováno původní hmotové rozvržení vítězného návrhu, Schmitz budovu pojal osobitým, tvůrčím způsobem, na hony vzdáleném Hornovu šablonovitému eklektismu. Příznačným rysem projektu je stylová pluralita, která zde působí přirozeně rostlým dojmem, neboť Schmitz využil svou perfektní znalost principů i tvarosloví historické architektury. Dominantou hlavního průčelí obráceného do městského parku je excetricky situovaná mohutná válcová věž s přísazenou menší schodišťovou věžičkou a barokizujícím hlavním vstupem se supraportou.⁵¹⁴ Hlavní průčelí kryté mansardovou střechou provzdušňují arkády, v patře rytmizované pilastry a ukončuje ho masivní, symetrický rizalit, v jehož ose je situována bosovaná edikula se sochařskou výzdobou. Přístup na předsazenou terasu, po stranách se dvěma pavilony, krytými opět mansardovou střechou, zprostředkovává dvouramenné schodiště. Součástí architektonizované zahrady měla být i kašna a skulptury jelenů, korespondující s charakterem lesoparku. Hlavní vstup do areálu byl zamýšlen skrze dva vstupy po stranách zahrady (z Riegrovy ulice a městského parku) zdůrazněné barokizujícími branami. V dispozičním řešení se uplatnila skladba, kterou posléze aplikoval i Jakob Schmeissner. Návrh lze s odstupem času označit za nejzdařilejší příspěvek ke stavbě zahradní restaurace, nicméně měl stejný osud jako Knellův projekt a komisí nebyl opět přijat. Proto Schmitz se souhlasem Heinricha Liebiega navrhl účast mladého Jakoba Schmeissnera, který s ním v téže době spolupracoval na stavbě Výšiny. Schmeissner navázal na oba předchozí projekty a navrhl stavbu, ovlivněnou romantizujícím pojetím německé neorenesance se secesními prvky. Stavební práce na nové budově byly zahájeny roku 1900 a pověřena jimi byla stavební firma Adolfa Horna, jež zakázku získala nejspíše jako satisfakci za nerealizovaný návrh.

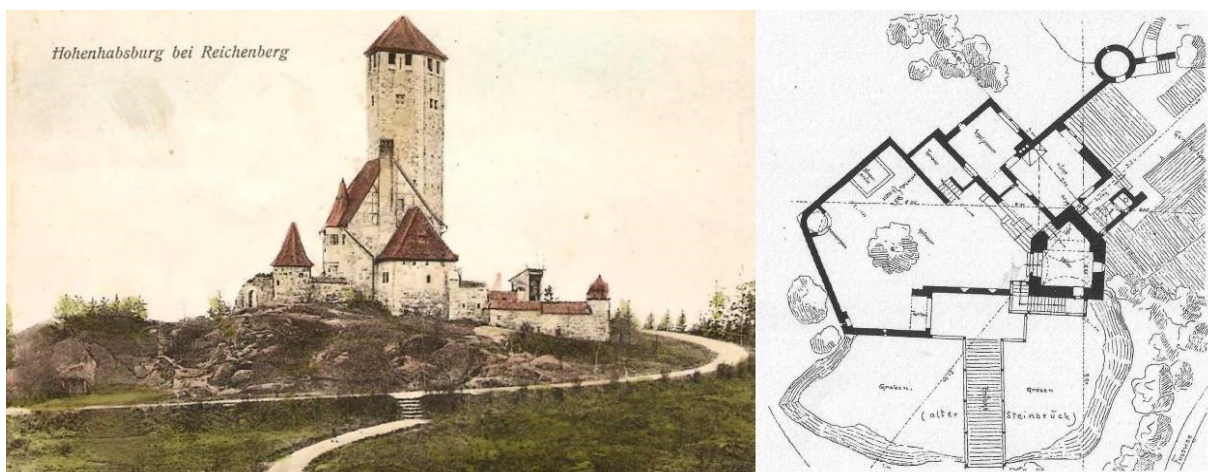
169. J. Schmeissner. Lidové sady. Kolorovaná studie a dobová pohlednice z roku 1907. SOkA Liberec, archiv autora.

Vedle své architektury je budova Lidových sadů mimořádně důležitá také z hlediska urbanismu. Rozložitá, mohutná stavba tvoří v obraze města nezastupitelnou dominantu, uzavírající městský park směrem k Jizerským horám. Důmyslná kompozice využívá daných přírodních podmínek, hravá nesouměrnost fasád v nepravidelném terénu rozsáhlé zahrady a rozmanitost povrchů a materiálů užitých na jednotlivých průčelích dodává celkovému výrazu na malebnosti, která se snoubí s monumentální reprezentativností objektu.

Obdobně koncipovanou stavbou byla výletní restaurace s vyhlídkovou věží ve formách romantického rytířského hrádka, iniciovaná opět Heinrichem Liebiegem. Na jeho počest byla nazvána *Heinrichswarte* (dnes Liberecká výšina).

⁵¹⁴ SOkA Liberec, Sběrka map a plánů, AM Liberec, Skizze zu einer Restauration in Reichenberg i. B. (J. Schmitz), kat. č. 1073 sig. K/77.

Plány vypracoval již zmíněný Josef Schmitz s Jakobem Schmeissnerem.⁵¹⁵ Jeho účast na obou projektech zahájila dlouhodobou a plodnou spolupráci s Liebiegy. S rodinou, resp. s Theodorem Liebiegem navíc architekta pojilo i přátelství. „Musím předeslat, že moji tvůrčí činnost a život blahodárně ovlivnilo desetiletí trvající přátelství s baronem Liebiegem a jeho tetou Helenou Schmittovou“, podotýká Schmeissner ve svém deníku.⁵¹⁶ Obdobným způsobem, jakým byl v interiérech vily v Jablonecké ulici použit historický mobiliář, zde bylo druhotně využito stavebního materiálu a architektonických článků ze zbořených historických budov v Norimberku. Údajně se jednalo o materiál z kostela sv. Sebald, upravovaného rovněž Schmitzem, a staré střešní tašky z norimberských domů.⁵¹⁷

170. J. Schmitz a J. Schmeissner. Liberecká výšina na dobové pohlednici a půdorys přízemí. Archiv autora, *Der Architekt* 1903.

Když v roce 1904 Heinrich Liebieg zemřel, v závěti Liberci odkázal cennou sbírkou obrazů, včetně značné částky na správu a rozšíření, přičemž nechyběly ani finance na stavbu samostatné budovy, určené k prezentaci sbírky. Podle propozic tehdejšího ředitele muzea Ernsta Schwedeler-Meyera měla být stavba účelná, patrová, s vyvýšenou střední částí a s postranními křídly. Jako nejvhodnější se pro novostavbu jevila parcela na návrší nad dnešní novostavbou budovy G TUL, kde stál pavilon jabloneckého pivovaru Medinger v průběhu Výstavy českých Němců (1906). V únoru 1909 proběhlo jednání s majitelem pozemků, hrabětem Clam-Gallasem a město mohlo přistoupit k sestavení poroty připravované soutěže, v níž zasedl vrchní stavební rada Ludwig Baumann z Vídně, tajný vládní rada Karl Henrici z Cách, Theodor Liebieg ml., stavební rada Ferdinand Felgenhauer a ředitel muzea Ernst Schwedler-Meyer, který své místo nakonec přenechal Willy Ginzkeymu. Sestavu posléze doplnil ještě architekt a profesor pražské Německé vysoké školy technické Theodor Bach. Následně obdržel magistrát 31 návrhů, z nichž jeden musel být pro neúplnost vyřazen. Na prvním místě se nakonec umístila dvojice architektů Emmerich Spielmann a Alfred Teller. Druhý byl Emil Richter ze Šluknova a třetí cenu získal liberecký architekt Josef Schida.⁵¹⁸ Z dalších kladně hodnocených soutěžních projektů byly publikovány například práce Heinricha Karla Rieda nebo Antona Floderera.⁵¹⁹ V kontextu soutěže patřil spolu s reformními projekty Rudolfa Bitzana bezesporu k nejzdařilejším návrh dvojice Kühn a

⁵¹⁵ Aussichtsturm in Reichenberg in Böhmen Vom Architekten Josef Schmitz. *Der Architekt* 1903, roč. IX, tab. 123.

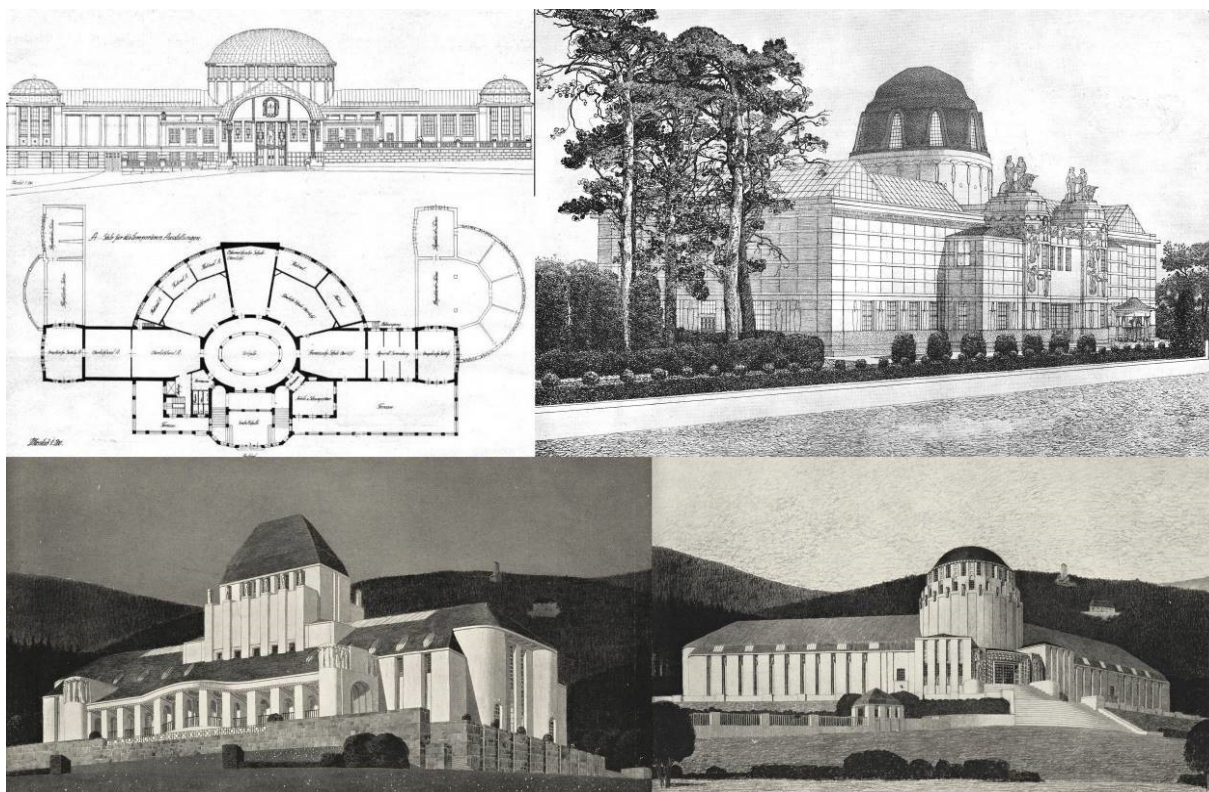
⁵¹⁶ ŠTERNOVÁ, Petra. Liebiegové a jejich liberecké stavby. In GROSSKINSKY, Manfred, ed. et al. *Kunstschätze des Mäzens Heinrich von Liebieg = Umělecké poklady mecenáše Heinricha von Liebiega*. Frankfurt am Main: Museum Giersch, 2012, s. 330.

⁵¹⁷ 40 Jahre Heinrich Liebiegwarte Gauhauptstadt Reichenberg, Sudetenland. Von A. G. Reichenberg s. d., s. 4.

⁵¹⁸ K problematice novostavby galerie zejm. HABÁNOVÁ, Anna. Plánovaná novostavba galerijní budovy v Liberci v první polovině 20. století. In *Fontes Nissae* 2010, roč. XI, č. 2, s. 75–107.

⁵¹⁹ Projekt für eine Gemäldegalerie in Reichenberg Architekt H. Ried. *Der Architekt* 1910, roč. XVI, tab. 1, 2; Konkurrenzprojekt für die Gemäldegalerie in Reichenberg Architekt Anton Floderer. *Der Architekt* 1913, roč. XIX, tab. 110.

Fanta „Dominante“, který se vyznačoval abstrahovanými formami, vycházejícími z barokizující moderny.⁵²⁰ Hlavní část tvořila velká hala na půdorysu elipsy a zaklenutá kupolí, která byla pojata jako pamětní sál donátora Heinricha Liebiga. K ní přiléhaly po stranách samotné výstavní prostory osvětlené vrchním světlem, rozšířené o menší kabiny. Pozitivně byl hodnocen především originální půdorys. Bitzan navrhl dvě varianty řešení, jednodušší, klasicky komponovanou stavbu na obdélném půdorysu a monumentálnější, se zalomenou dispozicí.⁵²¹ Společným rysem obou variant jsou pro jeho tvorbu typické jednoduché, čisté formy s vyváženými proporcemi. Důsledná aplikace základních geometrických prvků, z nichž architekt budoval své stavby, je současně dokladem jeho snahy o dosažení nadčasové archetypální architektury. Soutěž však očekávaný výsledek nepřinesla, řada projektů sice byla oceněna, ale žádný z nich nemohl nakonec posloužit jako podklad pro realizaci stavby a myšlenka na zřízení galerie se objevuje znovu až po první světové válce.

171. Soutěžní návrhy na novou budovu galerie. Nahoře projekt Maxe Kühna s Heinrichem Fantou a Heinricha Rieda, dole variantní návrhy Rudolfa Bitzana. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1910, *Der Architekt* 1910, *Moderne Bauformen* 1910.

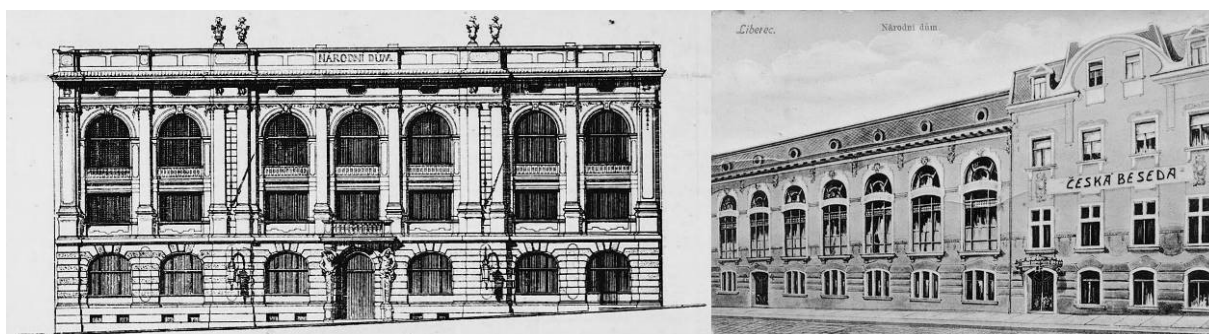
Se vzrůstajícím významem Liberce byl také stále palčivěji pocíťován nedostatek kvalitního ubytování pro návštěvníky města. Spouštěčím impulzem pro výstavbu nových ubytovacích zařízení se stala plánovaná Výstava českých Němců v roce 1906. Prvním byl hotel Zlatý lev, vybudovaný pro potřeby návštěvníků výstavy hoteliérem Raimundem Haschkem v letech 1904–05 v Guttenbergově ulici. Autorem projektu byl místní stavitel Anton Worf a hotel má v kontextu liberecké architektury mimořádné postavení, neboť se jedná o slohově nejčistší libereckou stavbu ve stylu florální secese.⁵²² U hotelu převážila snaha reprezentovat Liberec jako moderní velkoměsto, čemuž mělo nejspíše pomoci i užití módní secese. Zároveň je dokladem toho, že místní stavitelé florální secesi znali, ale podřizovali se vkusu

⁵²⁰ Projekt für eine Gemäldegalerie in Reichenberg, Professoren M. Kühn und H. Fanta in Reichenberg. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1911, roč. XXVIII, č. 9, s. 68-70.

⁵²¹ Rudolf Bitzan, Dresden. Entwurf für ein Museum in Reichenberg. *Moderne Bauformen* 1910, roč. IX, č. 1, s. 30-33.

⁵²² Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 126-V.

místních stavebníků. Rozložitá čtyřpodlažní budova hotelu s mansardovou střechou na půdorysu písmene U má bohatou štukovou výzdobu fasád. Na nich se vedle vegetabilní ornamentiky uplatňují symbolické motivy lvích hlav a ležících lvích těl. Zhruba ve stejné době navrhl Anton Worf Národní dům s hotelem a společenským sálem, v dnešní ulici Na Rybníčku. Objednavatelem projektu byl tentokrát místní spolek Česká beseda, sdružující zdejší českou menšinu. Autorem prvního návrhu, publikovaného v časopise *Technický obzor*, byl architekt Jan Vejrych.⁵²³ Ten navrhl zajímavě koncipovanou neoslohovou budovu, diferencovanou funkčně i stylově. „*Různost obou traktů co do účelu vyjádřena také na vnějšek, který na straně ulice Školské vyřešen v klidných formách mírného baroku, na straně ulice Rybníčné obmyšlen projektantem malebnými a rázovitými útvary české renaissance*“.⁵²⁴ Liberečtí Češi však nakonec využili (patrně z finančních důvodů) služeb Antona Worfa, který vyprojektoval v roce 1904 již secesně utvářený Národní dům. Významnou roli při stavbě hrálo i tentokrát nacionální hledisko, neboť zdejší česká menšina cítila potřebu vyhranit se vůči převažujícímu německému žvilvu také architektonickou formou svého domu. Tato skutečnost mohla být také důvodem pro volbu v místním prostředí nepřilíhající obvyklé secese. V době svého vzniku tak představovala Česká Beseda spolu s hotelem Zlatý lev nejkvalitnější ukázkou secesní architektury v Liberci. V meziválečném období prošel razantními úpravami na základě projektu Františka Zejdl, které dovršila na počátku druhé světové války přestavba pro liberecký Sturmabteilung provedená drážďanským architektem Mayerburgem, během nichž dům získal svou dnešní podobu, vycházející z heimatstilu.⁵²⁵

172. Česká beseda, návrh Jana Vejrycha a realizovaná stavba od Antona Worfa na historické pohlednici. *Technický obzor* 1897, archiv autora.

Autorem posledního významnějšího, opět secesního hotelu byl tentokrát architekt ze sousedního Jablonce nad Nisou, Robert Hemmrich. Postaven byl v roce 1906 pro Ignaze Schiena na lukrativní parcele v centru města, na místě zájezdního hostince „*U řetězu*“ v severozápadním koutu Benešova náměstí. Podle svého majitele byl pojmenován Schienhof (dnes Praha). Hemmrich měl velmi osobitý styl a podměty pro svou tvorbu čerpal z jabloneckého bižuterního průmyslu (viz kapitola věnovaná Jablonci nad Nisou). Hotel je první libereckou stavbou ve formách geometrické secese a jejím výrazným rysem je zdůrazněná tektoničnost fasád. Hlavní vchod je umístěn ve velké nise, zdobené dekorativní mozaikou a nejcennější součástí interiérů je působivá secesní kašna ve vestibulu s figurální mozaikou. Vzhledem k prudce se rozvíjícímu průmyslu a obchodu se v Liberci postupně začaly usazovat také významné bankovní domy. Zpočátku si pouze pronajímaly prostory ve stávajících objektech, ale na přelomu století si již počaly stavět vlastní, reprezentativní budovy. K nejzdařilejším náleží čtyřpodlažní budova Rakouského úvěrového ústavu pro

⁵²³ LHOTA, Josef. Národní dům v Liberci. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 2, s. 9–11; LHOTA, Josef. Národní dům v Liberci. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 3, s. 19–20.

⁵²⁴ *Ibidem*, s. 19.

⁵²⁵ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 143-III.

obchod a průmysl čp. 79-III v ulici 1. máje, navržená Maxem Kühnem a Heinrichem Fantou.⁵²⁶ Výsledný čtyřpodlažní objekt má půdorys nepravidelného čtyřúhelníku, uprostřed s halou, krytou dvěma světlíky. Hlavní a boční průčelí v místě jejich styku na nároží sjednocuje robustní kruhový rizalit zastřešený kupolí, jež dominuje celé stavbě. Mělké střední rizality křídel jsou naznačeny dvojicí pilastrů a završeny trojúhelníkovými frontony. Okna pod trojúhelními štíty dělí stylizované plastiky, zobrazující alegorie průmyslu a obchodu. Horizontální meziokenní pás pak rytmizují vystouplé rámy s dekorativními florálními štuky, které pod okny rizalitů nahrazují maskarony.

173. R. Hemmrich. Hotel Praha, celkový pohled z věže radnice, interiér restaurace v patře a kašna ve vstupním vestibulu. Foto autor 2015.

Mohutný hlavní vstup z liberecké žuly lemují dvojice dórských sloupů. Architekti si byli vědomi velikosti a výšky novostavby a pokusili se ji opticky snížit umístěním korunní římsy mezi druhé a třetí patro. Působivou součástí interiérů je vestibul, ústící do hal osvětlených dvěma střešními světlíky a elegantní centrální schodiště. Patra pak byla využívána k bydlení. V celkovém výrazu budovy se jednoznačně projevuje tihnutí ke klasicizujícím formám. Z konstrukčního hlediska jsou nejzajímavějším prvkem ocelové krovky světlíků, které jsou identické s krovky kapucínského kostela sv. Máří Magdalény. Bez zajímavosti pak není fakt, že po formální stránce má budova velmi blízko k vídeňské centrále banky ve Schottengasse, vybudované v letech 1909–12 na základě projektu architektů Ernsta Gotthilfa a Alexandra Neumanna. Lze tedy předpokládat, že monumentální neoklasicistní formy s mohutným vstupem, lemovaným dórskými sloupy, byly zvoleny záměrně a představovaly poznávací znak tohoto peněžního ústavu.

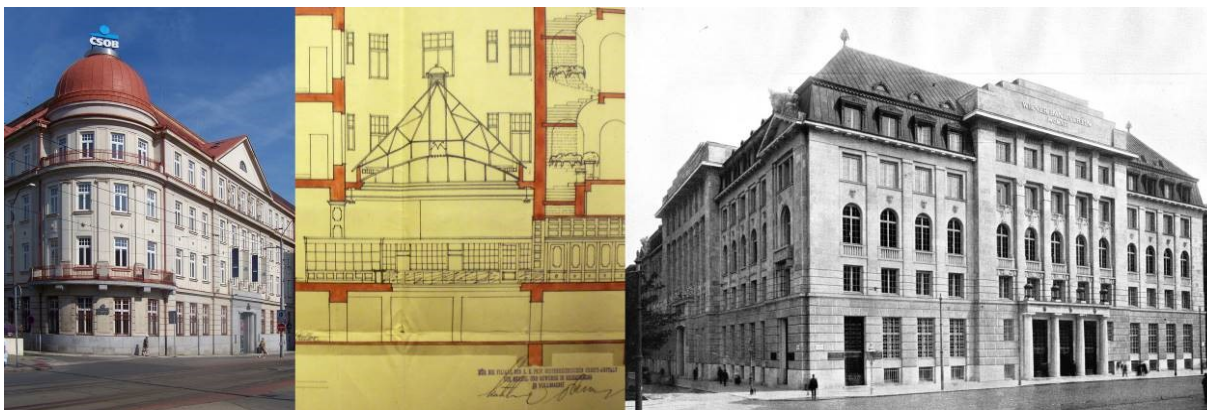
Mimořádně zajímavou stavbou je krematorium, shodou okolností první stavba svého druhu v celé monarchii. Důvodem byla skutečnost, že v Liberci působila již od roku 1898 jedna z neaktivnějších poboček vídeňského spolku *Die Flamme*,⁵²⁷ který žeh propagoval pod emotivním heslem: „*Proletářsky žít, proletářsky zemřít a v souladu s kulturním pokrokem se nechat zpopelnit!*“⁵²⁸ Myšlenka spalování byl nakloněn rovněž liberecký magistrát, neboť řada občanů města využívala služeb krematoria v nedaleké Žitavě. První pokusy o zřízení se tak objevují již v roce 1901.⁵²⁹ Protože místodržitelství v Praze stavbu nechtělo povolit, město se odvolalo s argumentem, že stavba krematoria je plně v kompetenci místního stavebního úřadu.

⁵²⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 79-III.

⁵²⁷ Der Kampf um das Reichenberger Krematorium. *Reichenberger Zeitung* 30. 6. 1910, s. 1-2.

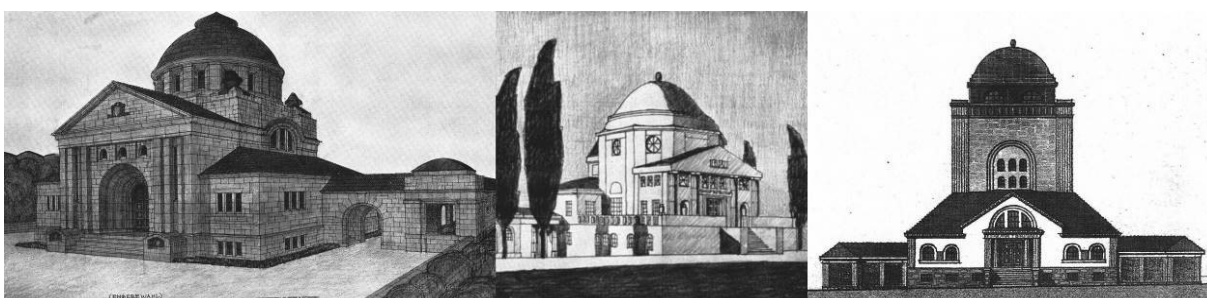
⁵²⁸ SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013, s. 19.

⁵²⁹ RÜCKER, Friedrich. *Feuerhalle - Umenhain in Reichenberg*. Reichenberg: Im Verlage des Stadtrates, 1928. s. 11.

174. Budova Rakouského úvěrového ústavu od Maxe Kühna a Heinricha Fanta. Celkový pohled, výřez z plánové dokumentace s patrným konstrukčním řešením nadsvětlíku haly a centrála banky ve Vídni od architektů Ernsta Gotthilfa a Alexandra Neumanna. Foto autor 2009, MML, ASÚ, Wiener Bauindustrie Zeitung 1913.

Stavba tedy byla posléze povolena, ovšem bez možnosti uvést budovu do provozu.⁵³⁰ V prosinci 1913 proto vypsalo město na projekt soutěž, které se zúčastnila řada architektů, mj. Hans Glaser a Karl Scheffel z Vídně či Max Kühn a Heinrich Fanta.⁵³¹ První cenu nakonec porota neudělila a druhou získaly návrhy místních architektů Rudolfa Scholze („Feuer“) a Josefa Schidy („Pax“).⁵³² Třetí cenu obdržel za návrh „Feuerburg“ drážďanský architekt Rudolf Bitzan a protože se jeho projekt spolku líbil nejvíce, byl nakonec také zvolen k realizaci. S vlastní stavbou se začalo v roce 1915 a dokončena byla roku 1917.⁵³³

175. Soutěžní návrhy na liberecké krematorium. Hans Glaser a Karl Scheffel, Rudolf Scholze a Josef Schida a Max Kühn s Heinrichem Fantou. Wiener Bauindustrie Zeitung 1914, Der Architekt 1914/1915.

Krematorium, umístěné na Monstračním vrchu nad městem, vyjadřuje nacionálně-romantický akcent již svým umístěním a názvem. Stejně tak celková koncepce budovy je pojata symbolicky, neboť půdorysná osnova vychází z orla, symbolu síly, nesmrtnosti a božské moci, pronikající celou stavbou.⁵³⁴ Po obou stranách masivního portiku s egyptizujícími monumentálními sloupy se nacházejí abstrahované postavy strážců od Aloise Riebera, které mají takřka charakter náhrobních stél. Polovinu těla jim zakrývají štíty s animalistickými symboly v kruhu, znázorňujícími sovu, hada, lva a orla. Křídla postav jsou stylizována rovněž do podoby orlů.⁵³⁵ Symetrická budova je konstrukčně

⁵³⁰ VEČEŘÁLKOVÁ, Markéta. Krematoria v české architektuře 10.-30. let 20. století. Jejich historie, architektura a ideový obsah. In *Umění* 1997, roč. XLV, č. 1, s. 76.

⁵³¹ Wettbewerb für ein Krematorium in Reichenberg, Architekten Glaser und Scheffel, *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1914, roč. XXXI, č. 36, s. 220, tab. 69; Wettbewerb: Feuerbestattungshalle in Reichenberg. Architekten Professoren Max Kühn und Heinrich Fanta in Reichenberg. *Der Architekt* 1914-15, roč. XX, tab. 60.

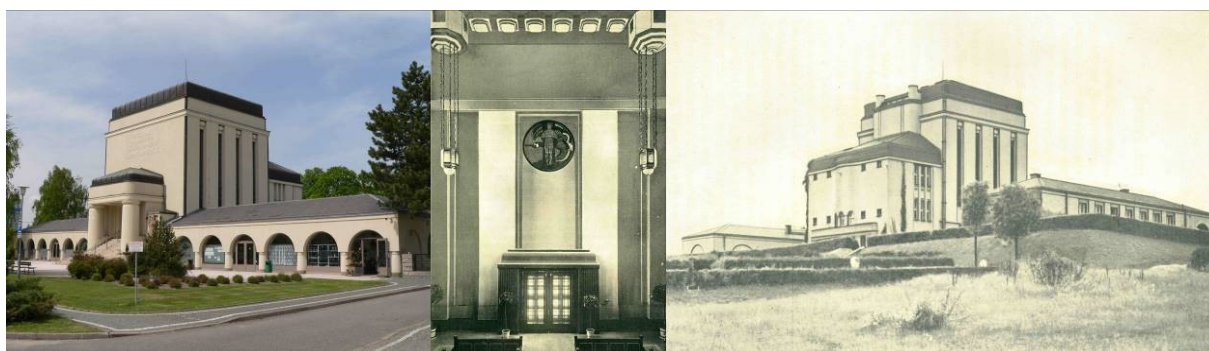
⁵³² RÜCKER, Friedrich. *Feuerhalle - Umenhain in Reichenberg*. Reichenberg: Im Verlage des Stadtrates, 1928. s. 23; Wettbewerb: Feuerbestattungshalle für Reichenberg. *Der Bautechniker* 1914, roč. XXXIV, č. 43, s. 725-726, tab. 43.

⁵³³ STEINER, Endre. Krematorien in der Tschechoslowakei. *Forum* 1935, roč. V, č. 8, s. 244-245; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 460-IV; Die Reichenberger Feuerhalle. *Reichenberger Zeitung* 24. 8. 1917, s. 4.

⁵³⁴ RÜCKER, Friedrich. *Feuerhalle - Umenhain in Reichenberg*. Reichenberg: Im Verlage des Stadtrates, 1928. s. 27.

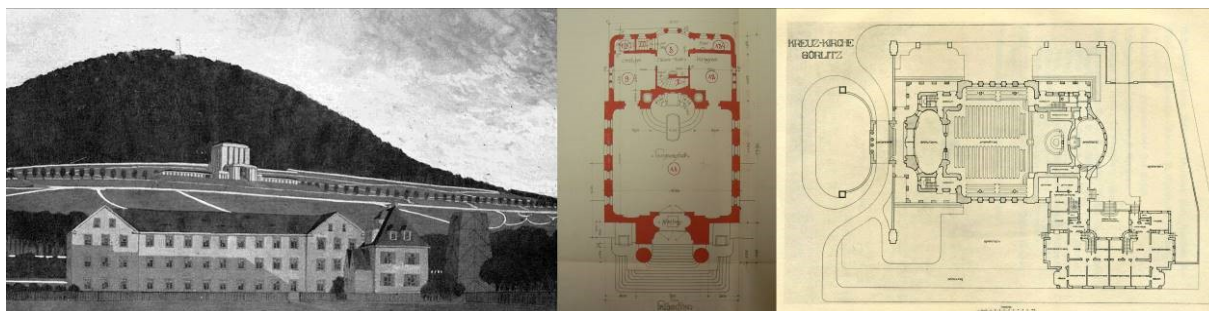
⁵³⁵ VEČEŘÁLKOVÁ, Markéta. Krematoria v české architektuře 10.-30. let 20. století. Jejich historie, architektura a ideový obsah. In *Umění* 1997, roč. XLV, č. 1, s. 78.

řešena jako železobetonový skelet a sestává se ze čtyř, navzájem propojených částí. Obě postranní, jednopodlažní křídla (správní a technická část), jsou odlehčena loubím a kontrastují s centrální částí, tvořenou vysokým nezdobeným kubusem s vertikálními pásy oken, v němž se nachází obřadní síň, čekárna a kolumbárium. Celkové pojetí stavby dotváří text básníka Augusta A. Raafa na čelní fasádě obřadní síně, „Čistý, božský, nádherný ohni, přijmi ve svou náruč zemdlené tělo“, přičemž Bitzan byl i autorem původního konceptu písma. Interiér obřadní síně osvětlují čtyři vysoké úzké pásy oken na západní a východní straně a původně byla osazena vitrážemi zhotovenými vídeňskou firmou Mosaik Werkstätte, věnovanými spolkem *Die Flamme*.

176. R. Bitzan. Liberecké krematorium. Současný stav, dobový snímek interiéru s Forstnerovou mozaikou nad vstupem a zadní partie budovy. Foto autor 2015, RÜCKER 1928.

Interiér a mobiliář je v jednotě s architekturou a krematorium tak lze označit za skutečný *gesamtkunstwerk*. Dominantou interiéru je mozaika s keramickým reliéfem nad hlavním vstupem, dokončená v roce 1916, od vídeňského malíře Leopolda Forstnera, s motivem nahé mužské postavy v plameni a fénixem, povstávajícím z popela.⁵³⁶ Forstner byl i autorem návrhů vitráží v obřadní síni a v místnosti pro pozůstalé. Jejich tematika není zcela jasná s ohledem na torzální stav, ale pravděpodobně souvisely se sepulkrální funkcí objektu (postava plačky). Autorem stylového mobiliáře byl opět Rudolf Bitzan.

177. Bitzanův návrh krematoria v saském Freitalu, inspirovaný libereckou stavbou, půdorys libereckého krematoria a půdorys evangelického kostela ve Zhořelci. WEDDERKOPF 1924, MML, ASÚ, BORNKAMM 1917.

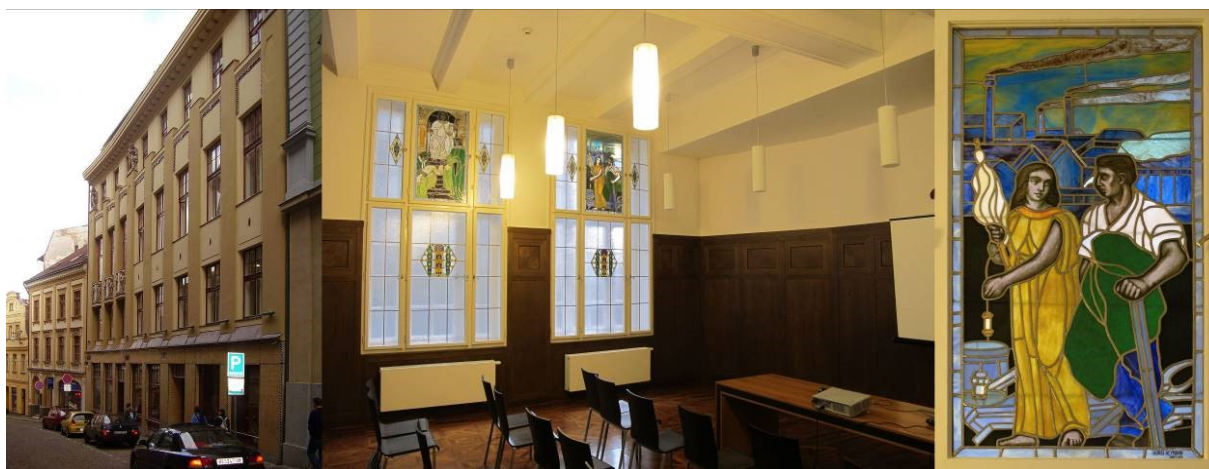
Velmi zajímavé je také dispoziční řešení krematoria, které má blízko k architektově další realizaci, evangelickému kostelu ve Zhořelci z let 1913–15.⁵³⁷ V kontextu Bitzanovy tvorby se jedná o jeden z vrcholů jeho díla, kdy abstrahované, monumentální formy, vycházející z reformní architektury lze označit téměř za jakýsi „protopurismus“ a exponovaná urbanistická poloha novostavby předznamenává Tautovu koncepci *Stadtkrone*. Drtivá monumentalita a klasicizující formy, uplatněné na budově krematoria, jsou pro Bitzanovu tvorbu příznačné a setkat se s nimi lze i u

⁵³⁶ BAUER, Martina. *Leopold Forstner (1878–1936): Ein Materialkünstler im Umkreis der Wiener Secession*. Wien: Böhlau Verlag, 2016, s. 102.

⁵³⁷ BORNKAMM, Georg. *Die evangelische Kreuzkirche in Görlitz*. Görlitz, Hoffmann & Reiber, 1917.

drobnějších návrhů vil.⁵³⁸ Liberecké krematorium ocenil i český teoretik architektury Emil Edgar, který konstatuje, že „v základní dispozici půdorysné zachovává liberecké krematorium v podstatě soustředěný půdorys krematoria drážďanského, zevní vyvedení a vypravení stavby prozrazuje však architekta jiné rasy a jiné mluvy umělecké. Proti sepiatější a ladnější a co do výrazu produševnělejší i slavnostnější architektuře Schumacherově představuje krematorium liberecké při všem vážném vznosu své stavby stavby hrubší germánskou rozhodnost, podřizující všechen dekor prostorovému a kubickému pojetí stavby, přísnému geometrickému tvaru sebevědomých, hrdých ploch, obklopených ze tří stran u svého podnoží kontrastně drobnými články ochozu“.⁵³⁹ K budově se Bitzan znovu vrátil v letech 1927–30, kdy vypracoval projekt adaptace krematoria, rozšířil urnový háj a dostavěl ohradní zeď s kolumbáriem.⁵⁴⁰ Bez zajímavosti také není fakt, že liberecká realizace sloužila jako vzor pro nerealizované krematorium v saském Freitalu, jehož projekt vypracoval Bitzan v rámci práce na celkové regulaci města v letech 1923–24.

Výraznou, tentokrát pozdně secesní stavbou, je i úřadovna okresní správy čp. 468-I ve Frýdlantské ulici. Budova, postavená v letech 1912–13 podle projektu architekta Ernsta Schäfera nezapře vliv vídeňské architektury. Fasádu, rytmizovanou střídajícími se okny a pilastry, oživují stylizované, polychromované keramické festony s alegoriemi zemědělství, justice a průmyslu. Honosný zasedací sál se v exteriéru projevuje šesti okny typu „bay windows“ s vitrážemi odpovídajícími tématicky venkovním reliéfům, dodané uměleckými dílnami Horsta Heymanna v Drážďanech. Na místní poměry je velmi netradičně pojednán parter, jehož železobetonová konstrukce je obložena keramickým obkladem s jemným, až filigránským geometrizujícím dekorem a zajímavými, mosaznými svítidly.

178. E. Schäfer. Úřadovna okresní správy ve Frýdlantské ulici. Hlavní průčelí, pohled do zasedacího sálu a detail vitráže s alegorií průmyslu. Foto autor 2015, 2016.

Navzdory sekularizaci společnosti v průmyslově vyspělých městech s kvalifikovaným proletariátem pokračovala i výstavba sakrálních staveb. Z nich vyniká bezesporu kapucínský hospic s kostelem sv. Máří Magdaleny, iniciovaný Liebiegy, který je díky době svého vzniku nejmladším kapucínským konventem na našem území.⁵⁴¹ Mecenášská

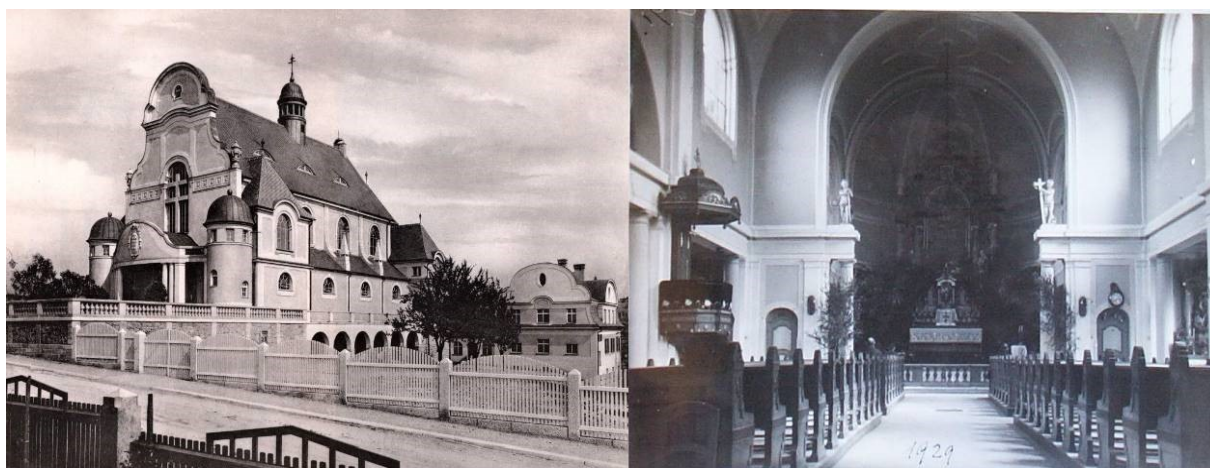
⁵³⁸ Významným inspiračním zdrojem byla pro Bitzana, stejně jako pro většinu jeho kolegů v německy hovořících oblastech, pruská klasicistní architektura z okruhu Carla Gottharda Langhansse, Friedricha Gillyho a Heinricha Gentze, jejíž „vlajkovou lodí“ bylo Langhansovo divadlo v Postupimi.

⁵³⁹ EDGAR, Emil. Krematoria. *Český deník*, 20. 7. 1925, s. 3.

⁵⁴⁰ SOKA Liberec, Sbirka map a plánů, AM Liberec. Krematorium (Rudolf Bitzan), kat. č. 1087, sig.K/21; SOKA Liberec, AM Liberec díl IV (Gd), Urnový háj, inv. č. 899, sign. 362, kart. 549.

⁵⁴¹ Podrobněji k historii a architektonickému řešení konventu ŘIČÁNKOVÁ, Alena, ZEMAN, Jaroslav. Historie a současná podoba bývalého kapucínského hospice v Liberci. In *Památky Libereckého kraje 2009*. Liberec: Národní památkový ústav, Územní odborné pracoviště v Liberci 2009. s. 6-31. Zde i další literatura k tématu.

činnost rodiny se v liberálním prostředí průmyslového Liberce výrazně projevila právě v podpoře konzervativních klerikálních kruhů a výstavbě nových kostelů. Vznikl tak zajímavý paradox, kdy draví a materialističtí průmyslníci projevovali zájem o duchovní stránku existence (srov. „tovární“ kostel sv. Vincence z Paoli a kaple v rodinné vile v předchozí kapitole). Oba autoři, Max Kühn a Heinrich Fanta, patří mezi čelné představitele liberecké architektury 1. poloviny 20. století. Jejich význam potvrzují hned tři výjimečné „secesní“ sakrální realizace, které shodou okolností ve městě a blízkém okolí vznikly během pouhých pěti let. Uvedené objekty spojuje vedle osobností tvůrců rovněž identické konstrukční řešení, které bylo takřka k dokonalosti dovedeno právě v případě kapucinského kostela. První společnou prací obou architektů byl nerealizovaný návrh „*Kaple pro Liberec*“.⁵⁴² Tento projekt se poněkud vymyká jejich následující tvorbě a svým formálním řešením má blízko spíše k evangelickému kostelu v Hrobě od drážďanských architektů Schillinga a Gräbnera. První sakrální realizací Kühna s Fantou byl kostelík Panny Marie U Obrázku, postavený na známém poutním místě v Liberci – Ruprechticích v letech 1906–07.⁵⁴³ Následoval farní kostel sv. Antonína Paduánského, postavený tamtéž v letech 1909–10 a nakonec kapucinský hospic v Liberci s kostelem Máří Magdalény z let 1909–11.⁵⁴⁴ Hlavní kvality zmíněných objektů spočívají především v nedogmatickém užití historizujícího tvarosloví, vycházejícího z místní pozdně barokní a klasicistní architektury.⁵⁴⁵ Tento osobitý, eklektický přístup má hlavní podíl na výsledném secesním vzezření objektů. Všechny tři kostely měly také společné označení „*Jubiläumskirche*“ vzhledem k době výstavby, probíhající během oslav 60. výročí vlády císaře Františka Josefa I.

179. M. Kühn a H. Fanta. Kapucinský klášter v Liberci. Celkový pohled a interiér na historických snímcích. RÜCKER 1930, SOA Litoměřice.

Rodina Liebiegů se zasloužila spolu s libereckým arciděkanem Buderem rovněž o povolání řádových bratrů z tyrolské provincie. Výstavba kapucinských klášterů byla svázána přísnými řádovými regulemi, což ovšem v tomto případě již úplně neplatí. Důvodem byla pozdní doba vzniku konventu, v níž byl kladen důraz na jiné aspekty řádového života. I přesto se zde však můžeme setkat s dílčími reminiscencemi na řádová statuta, svérázně uplatněnými v rámci

⁵⁴² Kapelle für Reichenberg. Entwurf von den Architekten M. Kühn und Heinrich Fanta. *Der Architekt* 1905, roč. XI, tab. 78.

⁵⁴³ Nejucelenější příspěvek věnovaný této sakrální stavbě představuje bakalářská práce Jana Dostalíka. DOSTALÍK, Jan. *Poutní kostel Panny Marie „U Obrázku“ v Liberci – Ruprechticích*. Bakalářská práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno, 2006.

⁵⁴⁴ Pfarrkirche in Ruppertsdorf. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1913, roč. XXX, č. 19, s. 166-169, tab. 39.

⁵⁴⁵ V souvislosti s kapucinským kostelem se v deníku *Reichenberger Zeitung* píše o „*formálním jazyku, vycházejícím z domácích libereckých forem pozdního baroka*“ a rovněž v *Historických poznámkách k založení kláštera 1880–1910*, se vzhledu kostela týká zmínka, že „*rozvržení stavby se opírá o dobré liberecké pozdně barokní formy*“. 25 Jahre Kapuzinerkirche in Reichenberg. *Reichenberger Zeitung* 31. 5. 1936, s. 21; SOA Litoměřice, fond Kapucini Liberec 1877–1950, sešit Historické poznámky k založení kláštera 1880–1910.

novostavby.⁵⁴⁶ Pro stavbu kostela byly Marií Paulinou von Liebieg zakoupeny značně svažité pozemky a na samotnou stavbu byly použity peníze z fondu *Nadace pro stavbu třetího katolického kostela v Liberci*. Rozlehlá zahrada, obklopující konvent sloužila dle dochovaných fotografií z části jako městský park a tak se zde můžeme setkat také se značně atypickým řešením veřejných toalet, pro které byl využit prostor pod schodišťovou rampou po straně kostela. Značná svažitost terénu následně ovlivnila dvouetážové řešení kostela. Celý areál byl postaven ve dvou fázích, nejdříve kostel (1909–10) a posléze kapucínská rezidence (1911). Autorem prvotní koncepce konventu byl bratr Linus Mörner z Mnichova, řádový architekt bavorské provincie, jehož návrh byl posléze Heinrichu Fantovi a Maxi Kühnovi svěřen k dopracování.⁵⁴⁷ Dispozičně kostel vychází z raně barokní architektury a má silně převýšenou hlavní loď s bočními kaplemi, vloženými mezi opěrný systém. Inspirace vrcholným barokem se omezuje pouze na hlavní průčelí, zejména na konvexně-konkávní portikus. Pozoruhodné je i technické řešení kostela, při kterém bylo užito nejmodernějších materiálů, používaných u průmyslové architektury. Díky skořepinovým železobetonovým klenbám, které jsou zavěšeny na ocelovém krovu, využívajícím systému příhradových vazníků, bylo docíleno jejich značného převýšení vůči přízemí s bočními kaplemi. Jednotlivé kaple a závěr kostela jsou architektonicky orámovány klasicizujícími železobetonovými sloupy.⁵⁴⁸ Přestože se v literatuře často nepřesně uvádí, že interiér kostela byl poměrně jednoduchý,⁵⁴⁹ díky dobovým fotografiím si lze udělat poměrně přesnou představu o původním vzhledu i vybavení interiéru.⁵⁵⁰ Původně byla každá kaple vybavena oltářem a zpovědnicí, a nechyběla ani sochařská výzdoba na překladech velké mariánské kaple a po stranách vítězného oblouku.⁵⁵¹ Koncept oltářů odpovídal kapucínské ikonografii, ale také byl ovlivněn sekundárním pojmenováním kostela, což se projevilo v případě zasvěcení dvou nejdůležitějších bočních oltářů u závěru sv. Františkovi a sv. Alžbětě Duryňské na počest panovnického páru.

S rozvojem města vyrostla také řada nových škol, přičemž valná většina těchto poněkud typizovaných budov byla postavena ještě v duchu oblíbeného eklektismu během 80. a 90. let 19. století. Blíže se proto zastavíme pouze u tří pozdějších realizací na pomezí pozdní secese a moderny z let 1910–14. První z nich je budova textilní školy čp. 82-V v Tyršově ulici, postavená libereckým architektem Oskarem Rösslerem.⁵⁵² Ta se vyznačuje zdařilým urbanistickým využitím poměrně omezených možností stavební parcely. Výrazně monumentalizující budova na půdorysu písmene L je umístěna na okraji terénního zlomu Josefinina údolí. Nápadité je zde použít motiv převýšené centrální části s mansardovou střechou, excentricky umístěné tak, aby pohledově uzavírala Jabloneckou ulici. Obě boční křídla jsou dvouetážová. Mohutný vstupní portál zdobí skulptury od ve Vídni usazeného raspenavského sochaře Heinricha Scholze. V interiérech se nachází schodiště zdobené antikizujícími reliéfy a především působivý velkoformátový obraz s alegorií textilní výroby od Waltera Sickerta, německého impresionisty, působícího v Británii. Rössler je také autorem další, neméně kvalitní budovy bývalé reálné školy v nedaleké Husově ulici. Ta vykazuje řadu styčných prvků s předchozí realizací, mj. takřka identickou centrální část, která je tentokrát důsledně situována ve střední partii hlavního průčelí.

⁵⁴⁶ Mj. předsunutí kostela před konvent a jeho oddělení od komunikace předsazenou terasou, značnou rozlohu areálu, absenci věže, výraznou boční mariánskou kapli či separaci řádových bratrů v řeholní oratoři během bohoslužeb od laické veřejnosti.

⁵⁴⁷ SOA Litoměřice, fond Kapucíni Liberec 1877–1950, sešit Historické poznámky k založení kláštera 1880–1910.

⁵⁴⁸ Die Kaiser Franz Josefs-Jubiläumskirche in Reichenberg. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1912, roč. XXIX, č. 49, s. 411, tab. 97-98.

⁵⁴⁹ Srov. DOBIÁŠ, Josef. *Liberecké chrámy*. Liberec: Arciděkanství úřad, 1983; TECHNIK, Svatopluk. *Liberecké domy hovoří I*. Liberec: Komise cestovního ruchu města Liberec, 1992, s. 58.

⁵⁵⁰ SOA Litoměřice, Fond Kapucíni Liberec 1877–1950, Album fotografií *Imagines Ecclesiae et Hospitii Capucinatorum Reichenbergiensium A.D. 1912*, inv.č. 41, (mimo kart.)

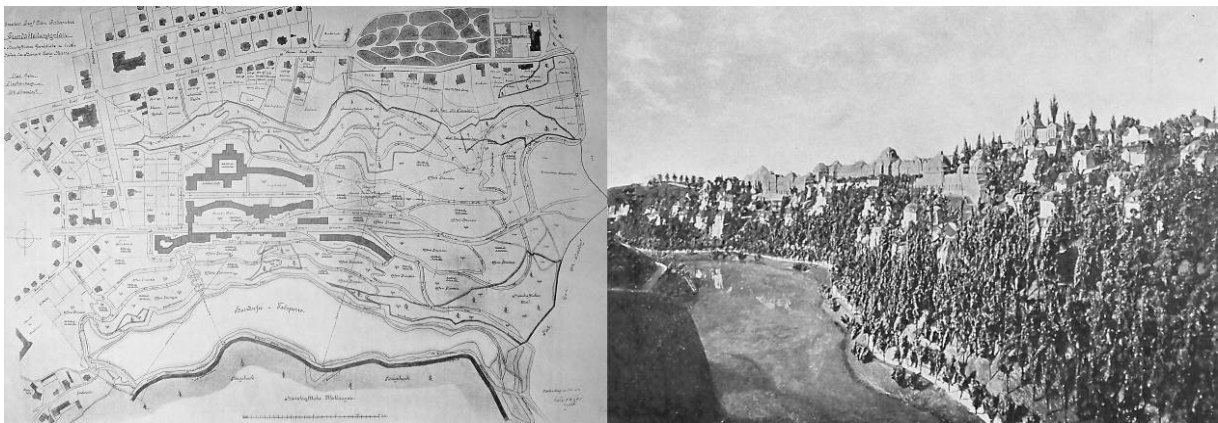
⁵⁵¹ PROCHÁZKA, Josef. *Liberecké kostely: informační publikace*. Liberec: Propagační ústav Beroun, 1946, s. 10.

⁵⁵² WELLER, Friedrich ed. *Festschrift zur 75jährigen Jubelfeier der Staatsfachschule für Textilindustrie in Reichenberg: 1853-1928*. Reichenberg: [s.n.], 1928.

180. O. Rössler. Budova odborné textilní školy. Celkový pohled, hlavní schodiště a obraz s alegorií textilní výroby od Waltera Sickerta. WELLER 1928, foto autor 20015.

Objekt má opět půdorys ve tvaru písmene L, tentokrát ovšem mírně deformovaného. Nižší boční křídla s tělocvičnou a byty personálu a učitelského sboru se obrací do ulic Chelčického a Klášterní. Monumentalita budovy zde vyniká ještě více než v případě textilní školy, což je dáno její polohou na pohledově exponované parcele. Ta se nachází v místech vyústění přímé linie Vítězné ulice do Husovy třídy, kterou architekt opticky uzavřel a vytvořil monumentální pohledovou dominantu z promenádní Masarykovy třídy. V urbanistickém řešení Rössler částečně vycházel ze svého staršího, nerealizovaného projektu na novou libereckou galerii, který zahrnoval i komplexní plán zástavby Husovy ulice po ukončení ambiciózní výstavy, pořádané v roce 1906.⁵⁵³ Třetí školní budova se nalézá ve čtvrti Jeřáb v dnešní ulici Na Bojišti. V roce 1914 ji postavil podle vlastního návrhu místní stavitel Josef Schuh. Rozložitá třípodlažní budova na půdorysu písmene L je silně ovlivněna barokizující modernou, v místním prostředí velmi oblíbenou. Hlavní vstup, přístupný po předsazeném schodišti, je excentricky umístěn na nároží objektu. Kryje ho barokizující portikus s balustrádou a alegorií vzdělanosti na nároží. Nad portikem je situována čtyřboká věž s ochozem, která tvoří dominantu čtvrti.

181. O. Rössler. Regulace Husovy ulice s projektem nové galerie, z níž architekt vycházel při stavbě školy. Celková situace a model. Zeitschrift des Nordböhmisches Gewerbemuseums 1907.

V obytné architektuře pokračoval trend nastoupený již v předchozích dekádách a stěžejní roli (alespoň zpočátku) hrály historizující slouhy. Pro Liberec se během této etapy stává jedním z jeho nejcharakterističtějších rysů mohutná výstavba rodinných domů a celých vilových čtvrtí, vybudovaných na principu zahradního města. Nová soustředěná vilová zástavba vznikla hned na několika místech. Opakovaně zmiňovaná konzervativnost místních stavebníků je důvodem, proč se v Liberci můžeme setkat s čistou secesí pouze výjimečně. Jedním z mála reprezentantů florální secese vídeňského ražení je vila Ignáce Paula čp. 819-I v ulici Generála Píky.⁵⁵⁴ Secese se na Paulově vile objevuje

⁵⁵³ SCHINDLER, Heinrich. Ein interessantes baukünstlerisches Projekt. *Zeitschrift des Nordböhmisches Gewerbemuseums* 1907, roč. II, č. 3-4, s. 83-88.

⁵⁵⁴ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 819-I.

především v bohaté štukové výzdobě fasád jinak poměrně konzervativního objektu. Zejména se jedná o štít hlavního průčelí nad arkýřem, obráceném ke komunikaci, který je pojednán akantovými rozvilinami s reliéfem sovy v centrální části. Nejprogresivnějším tvůrcem byl v tomto ohledu Ernst Schäfer, který je autorem domu obchodního ředitele firmy S. S. Neumann Karla Herziga v Husově ulici, zřejmě první secesní vily v Liberci. Projekt, vypracovaný v opulentních formách vídeňsky orientované florální secese, pochází z léta roku 1900 a samotná stavba pak probíhala v letech 1900–01. V dispozičním řešení třípodlažní budovy vycházel Schäfer z anglického halového domu, kdy centrálním prostorem je velkoryse pojatá hala, procházející přes dvě podlaží s obvodovým schodištěm a mohutnou galerií. V jednotě s bohatými secesními fasádami jsou i neméně reprezentativní interiéry s řadou cenných prvků, k nimž patří dochované táflování, secesní krb v hale či malované stropy. Týž architekt navrhl i secesní vilu průmyslníka Heinricha Karrera z roku 1905 ve Stráži nad Nisou, na níž je vliv ostrovní architektury a hnutí Arts and Crafts ještě čitelnější a to jak v dispozici domu, tak i romantizujících formách s uplatněním falešného hrázdění.⁵⁵⁵

182. Počátky secese v Liberci u architekta Ernsta Schäfera. Herzigova vila v Husově ulici a výřez z plánové dokumentace Karreraovy vily ve Stráži nad Nisou. Foto autor 2015, MML, ASÚ.

Vrchol liberecké secese představovala ovšem interiérová tvorba, reprezentovaná bytem JUDr. Walhera Perlmana v domě čp. 903-I v Údolní ulici od Emanuela Josefa Margolda.⁵⁵⁶ Nedochovaný interiér byl kvalitní ukázkou vytříbeného, luxusního vídeňského „Raumkundu“, v němž každá jednotlivost tvoří součást celku, navrženého architektem a zahrnuje veškeré vybavení, od nábytku až po tapety. V plánové dokumentaci uložené ve stavebním archivu se bohužel nedochovala žádná zmínka o Margoldově práci pro doktora Perlmana a tak jsme odkázáni pouze na dobové fotografie, publikované v periodiku *Deutsche Kunst und Dekoration*.⁵⁵⁷ Kvalitním objektem, tentokrát na pomezí geometrické secese a moderny je vila čp. 809-I, vyprojektovaná kanceláři Gustava a Ferdinanda Miksche v roce 1908 pro Otto Biemanna a Herminu Stümpovou. Monumentalizující vila má hlavní průčelí orientované do ulice Generála Píky, přičemž architektonicky rámovaný portikový vstup je asymetricky přisazen k jejímu zaoblenému rohu. Fasáda je poměrně prostá a střídmy dekorační prvků využívá kontrastu mezi hladkou a hrubou omítkou (tzv. libereckým špicem). Nejvýraznějším a nejosobitějším prvkem fasády je mohutné okno v patře hlavního průčelí, sestavené

⁵⁵⁵ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 158-XXVI.

⁵⁵⁶ AMBROZ, Miroslav et al. *Videňská secese a moderna 1900-1925: užité umění a fotografie v českých zemích*. Brno: Moravská galerie, 2005, s. 305.

⁵⁵⁷ ROESSLER, Arthur. Zu den Arbeiten von Emanuel Josef Margold. *Deutsche Kunst und Dekoration* 1913, roč. XXXII, s. 390-402.

z hrubě otesaných žulových kvádrů, které je rámováno štukovými lizénami. Dalším zajímavým motivem je stylizovaný feston, proškrabávaný v omítce na bočním průčelí do Údolní ulice. Představitelem kvantitativně převládající barokizující zástavby je vila čp. 815-I, postavená dle návrhu místního architekta Josefa Schuha v roce 1912. Dům je ukázkovým příkladem tohoto specificky místního typu vily a lze ho chápat jako esenci konzervativního vkusu místních objednavatelů. Hlavnímu průčelí, obrácenému do Údolní ulice dominuje bohatě profilovaný štít s půlkruhovým oknem a obloukovým rizalitem.

183. J. E. Margold. Byt JUDr. Perlmanna. Jídelna, dámský pokoj a ložnice manželky. Deutsche Kunst und Dekoration 1913.

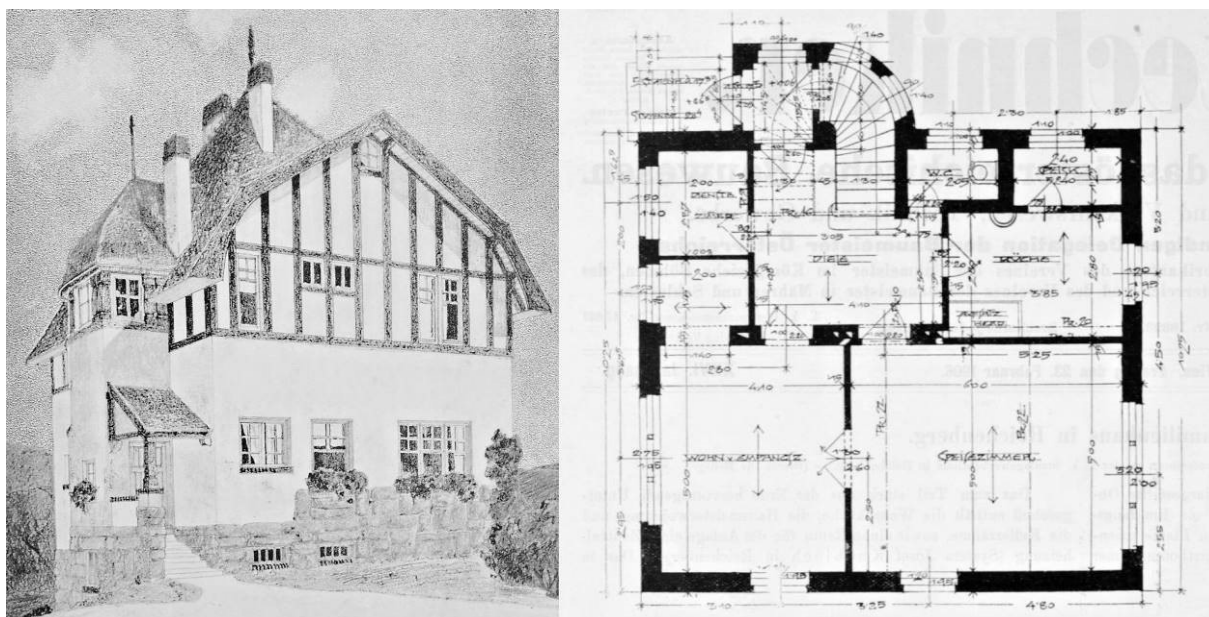
Velkou oblastí se značnou koncentrací rodinných domů, kde se objevují hodnotné ukázky vilové zástavby, byl prostor nad libereckou přehradou. Zdejší výstavba souvisela s Výstavou českých Němců pořádanou v roce 1906, které se budeme věnovat v následující kapitole. Na tomto místě se tudíž zastavíme pouze u několika objektů, které svou kvalitou přesahují běžnou místní produkci. Prvním je dům čp. 796-I architekta Maxe Kühna.⁵⁵⁸

184. Vlastní vila Maxe Kühna, inspirovaná libereckými klasicistními domy. Historický snímek, současný stav, půdorysy a interiér haly. Der Architekt 1909, foto autor 2008, Architektonische Rundschau 1909.

⁵⁵⁸ Wohnhaus in Reichenberg, Architekt Professor Kühn. *Der Architekt* 1909, roč. XV, s. 79-80 ; KARPLUS, Arnold. *Neue Landhäuser und Villen in Österreich*. Wien: Anton Schroll, 1910, tab. 70-71. Wohnhaus in Reichenberg, Architekt Max Kühn Reichenberg. *Architektonische Rundschau* 1909, roč. XXIV, tab. 7.

Postavil si ho v dnešní Vrbově ulici dle vlastního projektu v letech 1907–08. Jako inspirační zdroj mu sloužily liberecké klasicistní domy, které obohatil o secesní prvky. Lze zde tedy vysledovat identický tvůrčí přístup, jako v případě kostela Máří Magdaleny. Nesporný vliv liberecké pozdně barokní a klasicistní architektury potvrzuje i Kühnův erudovaný příspěvek *Über bodenständige Architektur in Reichenberg*, věnovaný průčelí libereckých měšťanských domů na přelomu 18. a 19. století.⁵⁵⁹ Členitá přízemní vila s obytným podkrovím v mansardové střeše byla provozně rozdělena do tří částí. V suterénu se nacházely utilitární prostory, v přízemí společenská část domu a privátní podkroví bylo vyhrazeno pro potřeby majitelů. Ústředním prostorem domu je centrální vstupní hala se schodištěm, ovlivněná anglickou obytnou architekturou. Historizující vlivy se neprojevují pouze v užitém tvarosloví, ale rovněž v celkovém pojednání fasád, kde je na plochy tradičně užito hrubé omítky (špricu) a na tektonické a dekorativní prvky (lizény, kartuše, festony) naopak hladké omítky. Jen o dva roky později byla na sousední parcele postavena Maxem Kühnem a Heinrichem Fantou vila čp. 851-I pro Dr. Emila Tausche. Dům má svým řešením velmi blízko ke Kühnově vile a i v tomto případě byl hlavním inspiračním zdrojem liberecký pozdně barokní a klasicistní dům. Vedle těchto klasicizujících tendencí patrných i v dalších realizacích individuálního bydlení jako např. u mohutné vily stavitele Adolfa Stronera v ulici Generála Píky, se v tvorbě obou architektů objevují i vlivy britské architektury, zejm. hnutí Arts and Crafts.⁵⁶⁰ Dobře to ilustruje vila čp. 779-I na Štěfánikově náměstí, kde se vedle halové dispozice objevuje prosté falešné hrázdění ve štítě, kombinované s působivou skladbou střech a masivním soklem s domácí žuly.⁵⁶¹

185. M. Kühn a H. Fanta. Vila čp. 779-I, ovlivněná ostrovní architekturou. Kresba hlavního průčelí a půdorys přízemí. *Der Bautechniker* 1906.

Dva, tentokrát „reformní“ domy, které spolu shodou okolností sousedí a spojuje je i jméno tvůrce, kterým byl Rudolf Bitzan, se nacházejí v Jablonecké ulici. Starší z nich, administrativně-obytný dům čp. 91-V, si nechala navrhnout stavební firma Möldner & Co. z Janova Dolu (dnes Liberec IX). Z dochované plánové dokumentace vyplývá, že zprvu si stavební firma vypracovala vlastní, nakonec nerealizovaný a nepříliš nápaditý návrh, jehož autorem byl nejspíše jeden ze společníků, stavitel Josef Michler, jímž jsou plány signovány. Rudolfu Bitzanovi se podařilo domu vtisknout

⁵⁵⁹ KÜHN, Max. Über bodenständige Architektur in Reichenberg. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1909, roč. XXVI, č. 16, s. 131-147.

⁵⁶⁰ Villa in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1910, roč. XXX, č. 52, s. 973-974, tab. 52; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 859-I.

⁵⁶¹ Einfamilienhaus in Reichenberg. *Der Bautechniker* 1906, roč. XXVI, č. 8, s. 149-150.

moderní výraz v duchu reformní architektury. Hlavní průčelí obrácené do Jablonecké ulice, kryté masivní mansardovou střechou, pojal přísně pravidelně a rozčlenil ho do tří hlavní částí. Dominantou celé kompozice je převýšená centrální část se štítem, zdůrazněná po stranách dvojicí mírně předsazených a shodně pojatých částí s masivní korunní římsou. Svisle je člení mírně zapuštěný okenní pás, čímž se Bitzanovi podařilo docílit dojmu meziokenních pilířů, které mají charakter vysokého řádu. V protikladu k poměrně jednoduchým bočním částem je střední partie, jejíž dominantní postavení v rámci průčelí podtrhuje i přerušovaná korunní římsa. Nad oknem v přízemí se nachází zajímavě pojatý kruhový reliéf s dvojicí mužských postav, stojících na masivní volutové hlavicí. Po stranách reliéfu jsou dva plastické motivy v podobě stylizované lidské tváře. Nad tímto oknem jsou ve výši prvního patra další tři, tentokrát užší okna, dělená dvojicí mohutných polosloupů. Celá střední část vrcholí velkým obdélným štítem. Ten je opět rozdělen na tři osy velkými sloupy s jednoduchými hlavicemi, jejichž vzájemná rozteč odpovídá prvnímu patru. Nad každým oknem je pak umístěno elegantní oválné okno ve formě volského oka, oživující jinak přísnou, geometricky pojatou fasádu. Boční fasády jsou pojaty mnohem skromněji a prakticky bez dekoru. Určující je pro ně hravá skladba hmot, která odlišuje jednotlivé části domu dle jejich funkčního rozlišení.

Sousední vilu čp. 7-V si nechal postavit v roce 1912 Otto Goltze, který se krátce před tím přestěhoval do Liberce z nedaleké Žitavy.⁵⁶² Důvodem přestěhování bylo angažmá v nově založeném podniku, tkalcovně přize z jutového vlákna ve Višňové na Frýdlantsku, kde se stal ředitelem. Goltze stojí nejspíše také za angažováním architekta Bitzana v případě zaměstnanecké kolonie u areálu továrny z let 1920–22. Rodinný dům, krytý masivní mansardovou střechou, byl vybudován na rozparcelovaných zámeckých pozemcích, v místě někdejšího hospodářského dvora zámeckého areálu (Mayerhofu). Fasády jsou řešeny záměrně nesouměrně, čímž vzniká malebná skladba hmot. Nejvýraznějším exteriérovým prvkem je cylindrický rizalit při zahradním průčelí, ukončený přílbovou střechou. Rizalit pravidelně člení kanelované meziokenní polosloupky, na kterých je v úrovni patra umístěna pětice ženských postav držících koše s květinami a ovocem, které představují alegorii bohatství. Plasticky pojaté fasády jsou členěny balkóny, orámováním oken a zdobeny stylizovaným dekorem. Hlavní vstup do domu umožňuje masivní zádveř, kryté prolamovanou sedlovou střechou a zaklenuté valenou klenbou, pojednanou kazetami. Z něj se vstupovalo skrz drobný vestibul a krátkou chodbu, na kterou navazovala šatna, do velkoryse pojaté haly, funkčně spojené s jídelnou. Ta tvoří pomyslné srdce domu a je jeho hlavním komunikačním uzlem.

186. R. Bitzan. Vila Otto Goltze, celkový pohled a interiér haly se schodiště, obytný dům firmy Möldner. Foto autor 2017, 2016, foto Petra Šternová 2006.

Stěny jsou obloženy dřevěnými deskami s károvým motivem a nechybí ani nezbytný krb. Ten je opatřen dekorativním červeným keramickým obkladem a jak již bylo v této době obvyklé, byl plynový, čímž umožňoval čistší provoz, vhodnější do reprezentativních prostor. Mimořádně poutavý prvek interiéru haly pak představuje honosné

⁵⁶² SOKA Liberec, Fond Rodinný archiv Goltzových.

reprezentativní schodiště do patra s předsazenou lavicí a kruhovým okénkem, které sloužilo jako průzor pro služebnictvo, které mohlo kontrolovat místnost z vedlejšího prostoru u obslužného bočního schodiště. Nachází se zde také zajímavě řešený strop s dekorativní malbou s motivem zvěrokruhu. Autorem malířské výzdoby byl zřejmě Josef Goller, který s Rudolfem Bitzanem pracoval v Liberci i na nedochovaných interiérech vinárny U poštovního rohu (1907) v dnešní Mariánské ulici.⁵⁶³ Svým obyvatelům měl dům dle příkladu vyspělé anglické obytné kultury nabídnout veškerý komfort. Součástí interiérů proto bylo také nejmodernější technické vybavení, mj. moderní plynové i elektrické osvětlení, pro něž architekt navrhl originální svítidla, výkonné ústřední topení či centrální vysávání, dodané vídeňskou firmou Vacuum Cleaner Company. Oba domy lze označit za jedny z nejhodnotnějších obytných staveb v Liberci do 1. světové války, které svým významem přesahují region. Zároveň jsou na nich patrné rysy, typické pro většinu Bitzanových realizací - klasicizující pojetí fasád s pilastry a polosloupky, střizlivý dekor, mohutné mansardové střechy a výrazná monumentalita.

Poslední velká rezidenční vilová čtvrť se nachází v lokalitě Keilův vrch. Její největší devizou je vynikající urbanistické zapojení sídliště do značně svažitého terénu a zdařilé zakomponování jednotlivých domů do příkrých svahů. Svou koncepcí má tak poměrně blízko k tzv. Liebiegovu městečku. Zástavba Keilova vrchu proběhla ve dvou fázích. V letech 1870–90 bylo postaveno v jeho horních partiích několik historizujících vil, které jsou skromnější analogií k vilám na Masarykově třídě. Na tuto zástavbu pak v letech 1910–13 navázala skupina rozložitých secesních vil. Z nich vynikají vily čp. 415-II, kterou si dle vlastního projektu postavil Gustav Miksch v letech 1911–13, a čp. 407-II navržená Gustavem Sachersem ml. pro továrníka Gustava Billiga v roce 1910. Uvedené příklady reprezentují konzervativnější a značně tradicionalistický typ rozlehlých, vícepodlažních vil, u nichž byl důraz kladen na reprezentativnost a okázalost.⁵⁶⁴

187. Fenomén dřevostaveb. „Landhaus“ Wildner čp. 250-XV od Ernsta Schäfera a „Landhaus“ Tugemann čp. 265-XV od Paula Zeha. Archiv autora, foto autor 2016, Der Bautechniker 1909.

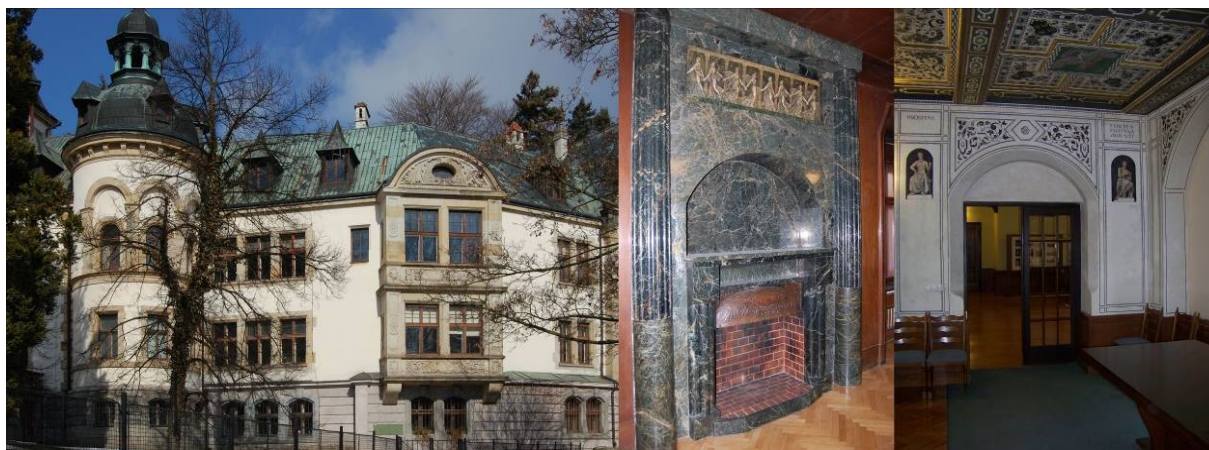
Na tuto zástavbu následně v meziválečném období navázala další tradicionalistická výstavba, která čtvrť víceméně dotvořila. Na síle také získává také fenomén dřevostaveb, který největšího rozkvětu dosáhl v meziválečném období. V rámci této výstavby se uplatňují vlivy raného heimatstilu (*Bodenständigkeit*) a také vernakulární architektury, kombinované někdy i s poměrně exotickými skandinávskými prvky. Reprezentativní ukázkou je „Landhaus“ čp. 265-XV v Alšově ulici (arch. Paul Zeh, 1909) a čp. 250-XV v Jizerské ulici (Ernst Schäfer, 1905).⁵⁶⁵ Pokračovala také dostavba rodinné rezidence Liebiegů. Rok 1904 je počátkem třetí etapy, jejíž realizace byla tentokrát svěřena „dvornímu“

⁵⁶³ Weinstuben „Zum Posthorn“, Reichenberg in Böhmen. *Moderne Bauformen* 1910, roč. IX, č. 1, s. 34-37.

⁵⁶⁴ Entwurf der Villa Elger in Keilsberg, Architekt Josef Schida in Reichenberg, *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1911, roč. XXVIII, č. 18, s. 145-147.

⁵⁶⁵ Landhaus Tugemann in Harzdorf bei Reichenberg. *Der Bautechniker* 1909, roč. XXIX, č. 10, s. 173-174, tab. 10; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 265-XV; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 250-XV.

architektovi rodiny Jakobu Schmeissnerovi z Norimberku. Schmeissner navrhl dostavbu nejstarší části vily, kdy k původnímu křídlu od architekta Adolfa Bürgera přistavěl v obdobném duchu tzv. dětské křídlo s ostrou sedlovou střechou a hrázďenými prvky. Další úpravy pocházejí až z roku 1911, kdy vilu rozšířil o majestátní pravé křídlo, jež organicky zapojil do starší části vily, takže objekt působí uceleným dojmem. Pravé křídlo tvoří dominantní partii vily, přičemž se silně pohledově uplatňuje z Josefinina údolí. V architektonickém pojetí vychází autor z barokizujícího proudu moderny, který kombinuje s německou neorenesancí (viz mohutný štít obrácený do Josefinina údolí). Obdobnou kombinaci můžeme vidět i na jedné z raných Schmeissnerových realizací, nájemním domě v ulici Laufertorgraben v Norimberku.⁵⁶⁶ Ústředním prostorem domu je působivý *Sál bájí* z roku 1911, se stropem pokrytým mytologickými freskami od malíře Julia Mössela a luxusním antikizujícím mramorovým krbem. Vila je součástí širšího komplexu, jenž obsahoval další obytné a provozní objekty tvořící jeho zázemí. Autorem celkové koncepce a většiny objektů byl opět Jakob Schmeissner. Areál měl reprezentativní parkovou úpravu a jeho pomyslný střed tvořilo jezírko s kašnou, u něhož byl situován velký zimní skleník s domem zahradníka. Naneštěstí tato část byla nejvíce poškozena při pozdějších úpravách a do dnešní doby se dochovalo pouze torzo původního řešení.

188. J. Schmeissner. Dostavba vily Theodora Liebiega. Pohled na část křídla, obráceného do Josefinina údolí, mramorový krb v hale a tzv. Sál bájí s výmalbou od Julia Mössela. Foto autor 2012.

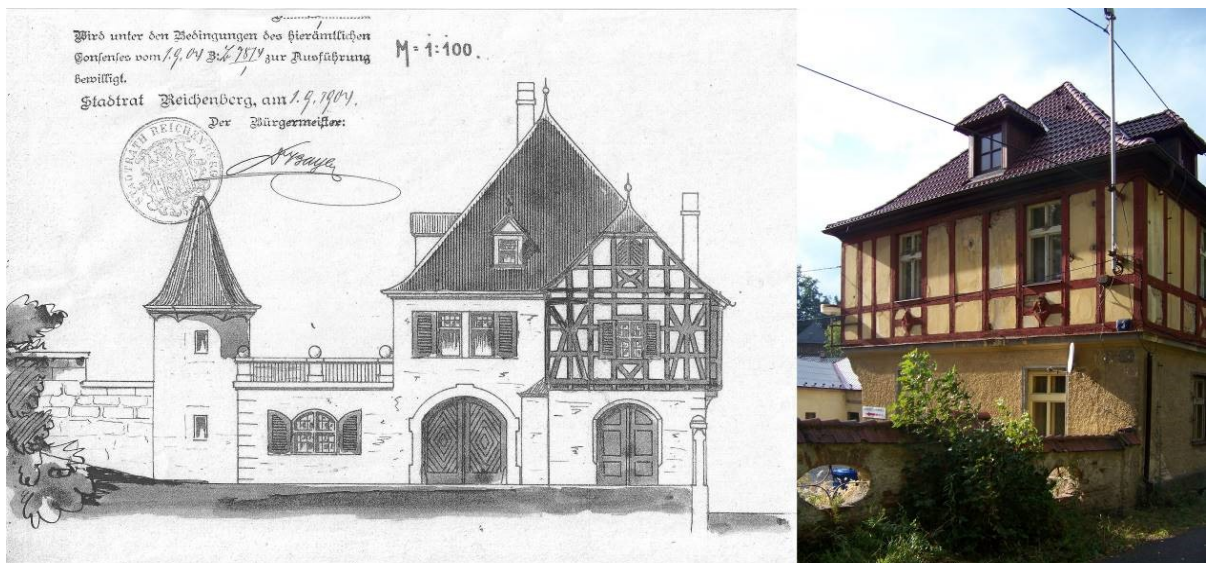
Poměrně atypickým objektem, funkčně provázaným s vilou, je „autodům“ čp. 9-V z roku 1904, který nechal postavit zapálený motorista Theodor Liebieg ml.⁵⁶⁷ Objekt na půdorysu písmene L se svým formálním řešením přizpůsobuje architektuře vily, s čímž kontrastuje jeho funkční využití. Celé přízemí zabírala rozsáhlá garáž s montážní jámou se schodištěm, doplněná umývárnou, dílnou a toaletou. Patro bylo vyhrazeno k ubytování řidiče. Značně atypický prvek pak představovala „benzínová věž“, situovaná v zadním traktu domu, sloužící k uskladnění pohonných hmot. Obdobný garážový dům čp. 146-V z roku 1914 se nachází v severní části areálu.⁵⁶⁸ Hlavním důvodem pro výstavbu byla zřejmě nedostačující kapacita staršího autodому, který již nedokázal pojmout Liebiegův rozrůstající se vozový park a navíc zde parkovaly i užitkové automobily využívané v rámci nedaleké textilky. Do jednotlivých garáží se vjíždělo z centrálního dvora. V přízemí novostavby se v jednom křídle nacházely malometrážní byty, na které navazovala dílna s montážní jámou, následovaná garážemi pro nákladní vozy a přívěsy, kotelna a v dalším křídle garážové stání pro Liebiegovy závodní vozy a myčka. V patře bočních křídel byly celkem tři byty pro garážový personál a řidiče. Po architektonické stránce je dům řešen opět v romantizujících formách s ohledem na další budovy areálu vily.

⁵⁶⁶ Wohnhaus am Laufertorgraben, Nürnberg, Arch. Jak. Schmeissner. *Der Baumeister* 1908, roč. VIII, s. 126-127.

⁵⁶⁷ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 9-V.

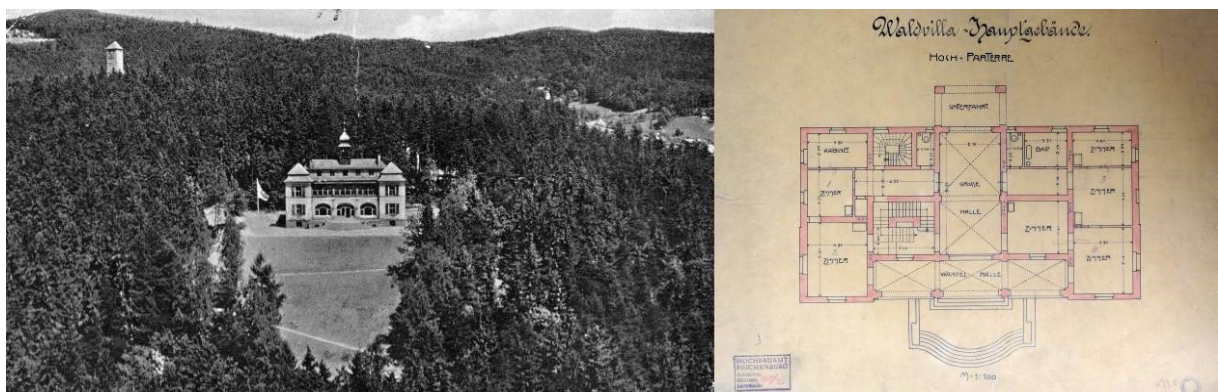
⁵⁶⁸ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 146-V.

Nejpoutavější prvek fasád představovalo dnes zaniklé dřevěné mužské a ženské poprsí, uplatněné v rámci falešného hrázdění patra. Oba domy jsou mimořádně cenným příkladem počátků automobilismu na našem území, což podtrhuje i fakt, že stavba privátních garáží v Evropě byla v této době stále v plenkách.

189. Počátky motorismu. Garážové domy v areálu vily Theodora Liebiega od Jakoba Schmeissnera. Garážový dům čp. 9-V s „benzínovou věží“ na výřezu plánové dokumentace a mladší dům čp. 146-V, dnes znetvořený kontaktním zateplením. MML, ASÚ, foto autor 2009.

Ještě před dokončením rodinné rezidence zpracoval Schmeissner pro Liebiegy v letech 1901–03 projekt letního sídla ve svahu pod Výšinou. Waldvilla (Lesní vila) čp. 258–XV anticipuje Schmeissnerovu následující tvorbu, která vychází z barokizující moderny. Formálně i dispozičně se Schmeissner inspiroval francouzským typem zahradního zámku maison de plaisance. Dvoupodlažní budova má obdélný půdorys se dvěma postranními pavilony a je zastřešena mansardovou střechou, z níž vystupuje čtyřboká věžička s cibulovou bání. Hlavní průčelí je pětiosé, orientované na západ a s předsazenou terasou. Přístup na ni zprostředkovává široké, barokně tvarované konvexní schodiště. Z terasy se do vily vstupovalo původně třemi půlkruhovými vstupy, oddělenými pilastry s iónskými hlavicemi a dvěma kovanými lucernami. Nad vstupy v patře se nacházela tři rozměrná obdélná okna, před která byla předložena vyhlídková terasa. V zadním traktu vily se nalézá předsazený vedlejší vchod s hrázděným patrem nad přízemní předsíní. Areál vily doplňovala rozsáhlá zahrada ve formách anglického krajinářského parku, střídavě obohacená drobnými zídkami a dalšími architektonickými prvky. Krátce po dostavbě (1904) vilu Heinrich Liebieg ve své závěti odkázal městu pro sociální účely a to ji v roce 1920 darovalo nemocenské pokladně, která zde zřídila zotavovnu.⁵⁶⁹

190. J. Schmeissner, tzv. Waldvilla. Celkový pohled na historické fotografii a půdorys přízemí. SOKA Liberec.

⁵⁶⁹ Genesungsheim „Waldvilla“ in Alt-Harzdorf der Bezirkskrankenkasse Reichenberg. Reichenberg: Bezirkskrankenkasse, 1905, nepag.

Architektovou nejvýraznější prací na území města je však tzv. Liebiegovo městečko, zaměstnanecké sídliště, situované ve svazích nad někdejší továrnou. Koncepce kolonie vychází nejen z teoretických zásad Hnutí zahradních měst (The Garden city movement), ale i z myšlenek Hermana Muthesia a urbanistických zásad Camilla Sitteho. Příznačná je pro ni invenční koexistence historizujících prvků a moderny v malebných romantizujících celcích. Kolonie nebyla jen běžným dobovým sociálním projektem, ale také reprezentativním podnikem, kterým Liebiegové navenek demonstrovali své bohatství a postavení. Ubytovací standard, jež svým zaměstnancům firma poskytovala, byl vysoce nadprůměrný ve srovnání s jinými sídlišti, o čemž svědčí i zmínky v tisku, např. v *Národních listech*: „Zejména libereckou kolonii možno označiti za pozoruhodnost. Tato kolonie sama čítá více než 100 domů, které postaveny jsou poblíže továren, byvše v jednotném slohu a ve vkusných obměnách zbudovány podle návrhu norimberského architekta Schmeissnera, uprostřed rozkošných zahrad“.⁵⁷⁰ Kolonii můžeme bez obav zařadit po bok Kotěrových realizací v Lounech či Zlíně, ve srovnání s nimi je ovšem přehlídkou různých typů a forem bydlení. U jejího zrodu stál typový dům čp. 128-I na výstavě českých Němců, které se budeme podrobněji věnovat dále. Kolonie svým způsobem tvořila „město ve městě“ s komunikační vazbou na továrnu. Měla vlastní školku, školu, kostel, obchody i hostinec, což na jednu stranu usnadňovalo život obyvatelům a na stranu druhou to byl pragmatický krok Theodora Liebiega, jenž mu zajistil, že peníze, které si jeho zaměstnanci u něj vydělali, u něj také utratí (tzv. truck systém). Tím docílil zvýšení závislosti zaměstnanců na firmě. Základem velkoryse rozvržené čtvrti byl starý dělnický dům, postavený již v roce 1853. Skládal se původně z devíti spojených, ale navzájem neprůchozích dvoupodlažních sekcí. V roce 1861 k němu byla připojena ještě větší desátá sekce, jež obsahuje čtyři kvalitnější byty o dvou místnostech.⁵⁷¹ Autorem obou fází byl liberecký stavitel Anton Hollub. Fasáda byla velmi prostého až kasárenského vzhledu bez zdobných prvků. Každá sekce se skládala z osmi bytů (tj. čtyř na patro) o jedné místnosti. Ke každému bytu náležel sklep, půda, dřevník a spížíň skříň.⁵⁷² Přístup do patra umožňovalo schodiště na konci síně, na jehož podestě se nacházela společná toaleta. Důvodem pro jeho výstavbu nebyl ani tak Liebiegův filantropismus, jako snaha získat a udržet si kvalitní pracovní sílu. Osazenstvo těchto objektů tudíž netvořili obyčejní dělníci, jak bychom dle označení „dělnický dům“ předpokládali, ale spíše kvalifikovaní pracovníci, mistři a předáci. S budováním samotné kolonie začala firma v roce 1907. Upustila od zamýšlené stavby velkých činžovních domů a rozhodla se pro menší rodinné domy. Každý domek měl také svou zahrádku, ač někdy opravdu miniaturních rozměrů. Byty disponovaly samostatnou kuchyní s alespoň dvěma obytnými místnostmi, samozřejmě byla toaleta. Ve výstavbě domů pro své zaměstnance pokračoval Theodor Liebieg ml. i později, ve dvacátých letech věnovala firma na budování kolonie cca 14 milionů korun. Kvalitou tyto byty předčily úroveň průměrných bytů v Liberci. Početné žádosti různých úředníků zaměstnaných jinde o pronájem bytu firma odmítala a jen zcela výjimečně byl poskytnut osobám, na nichž firmě opravdu záleželo, např. vyšším státním úředníkům.⁵⁷³ Nájemné v těchto domech bylo sice nižší nežli v ostatních domech v Liberci, přesto Liebieg ani po této stránce neprodělaval. Vlastnil moderní vápenku v Železném Brodě a lomy na břidlici a levněji si tudíž opatřoval stavební materiál. Měl i vlastní stavební oddělení, a proto samotná výstavba byla zrealizována za podstatně nižší náklady, než bylo obvyklé. Kolonie byla vystavěna v několika etapách. Ve druhé polovině 19. století vznikl zmíněný

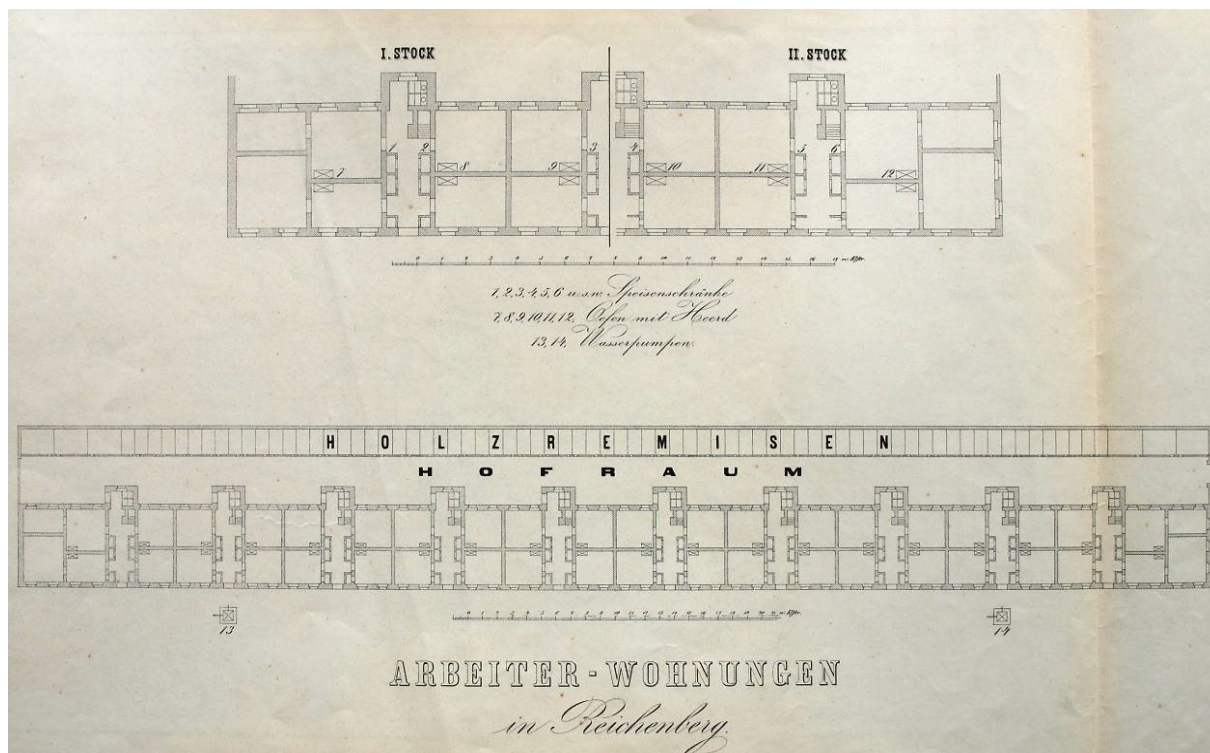
⁵⁷⁰ Firma Jan Liebieg a spol. *Národní listy* 12. 2. 1928, s. 12.

⁵⁷¹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 352-IV.

⁵⁷² *Die Industriellen Etablissement von Johann Liebieg & Co.* Friedland: Franz Jannasch, 1867.

⁵⁷³ JOZA Jaroslav (ed.). *Z minulosti a přítomnosti Textilany. Sborník statí a vzpomínek.* Praha: Práce 1965. s. 26-27.

dělnický dům ve Svatoplukově ulici spolu s přilehlými neorománskými budovami Vincentina a kostela sv. Vincence z Paoli, tvořícími duchovní zázemí kolonie.⁵⁷⁴

191. A. Hollub. Půdorys řadového domu ve Svatoplukově ulici. Die industriellen Etablissements 1867.

Druhá, tentokrát secesní etapa proběhla v letech 1907–10, kdy podle návrhů Ernsta Schäfera byly postaveny čtyři domy na severní straně Gollovy ulice a jesle v Mlýnské ulici, v dolní části kolonie u továrny. Třetí, nejzásadnější etapa výstavby, která sídlišti vtiskla jeho neopakovatelný vzhled, probíhala v letech 1911–14 pod taktovkou Jakoba Schmeissnera, který je i autorem urbanistické koncepce, jejíž podoba je výsledkem diskuzí mezi investorem a architektem.⁵⁷⁵ Pouze několik vil pro vysoce postavené zaměstnance firmy s vyšším standardem bydlení (čp. 436–IV, 445–IV a 446–IV) bylo vybudováno v Klicperově ulici podle návrhů Oskara Rösslera.⁵⁷⁶ Jádrem celého komplexu je nevelké, osově komponované a hmotově gradované svažitě náměstí Pod Branou, umístěné v horní části sídliště. Tento kompaktní prostor tvořil zázemí kolonie. Nynější označení získalo podle dominantního průjezdního „domu s branou“ čp. 440–IV, uzavírajícího severní frontu náměstí. Na bráně je po levé straně směrem do náměstí umístěn pískovcový reliéf sv. Jiří, jenž plnil pravděpodobně symbolickou funkci protektora kolonie.⁵⁷⁷ Pro větší zdůraznění funkce domu je na střeše domu umístěna věžička, uplatňující se i v dálkových pohledech a zvýrazňující polohu náměstí. Na východní straně náměstí se nacházel obchod a hostinec, na počest zakladatele firmy nazvaný dle jeho rodiště „U města Broumova“. Oproti dalším částem sídliště je zde i vyšší dvoupatrová řadová zástavba nájemních domů, opatřených pro kolonii typickými mansardovými střechami. Historizující vyznění prostoru podtrhuje loubí,

⁵⁷⁴ *Die Industriellen Etablissement von Johann Liebig & Co.* Friedland: Franz Jannasch, 1867.

⁵⁷⁵ ŠTERNOVÁ, Petra. Liebigové a jejich liberecké stavby. In GROSSKINSKY, Manfred, ed. et al. *Kunstschätze des Mäzens Heinrich von Liebig = Umělecké poklady mecenáše Heinricha von Liebiga*. Frankfurt am Main: Museum Giersch, 2012, s. 336.

⁵⁷⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složky domů čp. 436, 445 a 446–IV.

⁵⁷⁷ Užití reliéfu na fasádách je jedním ze Schmeissnerových oblíbených motivů. Jako inspirační zdroj mu pravděpodobně sloužily gotické a renesanční reliéfy norimberských domů, přičemž liberecký reliéf sv. Jiří je prakticky replikou svatojiřského reliéfu z domu v blízkosti kostela sv. Sebaldy v Norimberku.

zaklenuté křížovou klenbou s pasy v parteru východní a západní domovní fronty. Dále do nitra kolonie jsou jednotlivé, zpravidla patrové domy koncipovány jako solitéry, obklopené zahradami s plánovitě komponovanou zelení. Hlavní komunikační páteř kolonie tvoří Klicperova ulice, sledující citlivě konfiguraci terénu a spojující náměstí s továrnou. Ze stran do ní ústí spojovací ulice a uličky, oživené odpočívadly a venkovními schodišti, vedenými v žulových zpevňovacích zdech. Dispoziční řešení domů kolonie odpovídá tehdejším představám o moderním bydlení. V průběhu třetí etapy výstavby sídliště bylo postaveno celkem 42 nových obytných domů různé velikosti. V kolonii jsou nápaditě seskupeny domy nejen izolované, ale též dvojdomy, trojdomy, a dokonce i čtyřdomy (srov. dům čp. 432-IV). V jejich řešení Schmeissner vycházel z lokálních stavebních tradic. Za vzor mu sloužila místní klasicistní architektura, a to jak v hmotovém členění, tak i v jednotlivých detailech, k nimž patří mansardové střechy, štíty, portály či domovní znamení.⁵⁷⁸ Také dveře jednotlivých objektů s rokokovým a klasicistním dekorem tvoří velmi bohatý, reprezentativní soubor. Naproti tomu objekty realizované dle plánů Ernsta Schäfera a Oskara Rösslera se vymykají Schmeissnerovu romantizujícímu pojetí a jsou ukázkou spíše běžnějšího dobového proudu pozdně secesní výstavby. Charakteristické je použití místních materiálů a technik, mj. liberecké žuly, používané u podezdívek a libereckého šprice, hrubé, zrnité vápenné omítky v několika barevných variantách. Lehce bizarním prvkem jsou polychromované, dřevěné kvazikrakorce s maskarony, které se uplatňují na šindelem pobitém štítu domu čp. 533-IV v Mikulášské ulici. Na mnoha objektech se objevují také výklenky se sochami světců, patronů a ochránců domu. Dalším motivem, jehož Schmeissner s oblibou využívá, jsou prvky místní lidové architektury, šindel, hrázdění a bednění ve štítech či imitace podstávek. Ve srovnání s novou zástavbou působil starý dělnický dům ve Svatoplukově ulici jednotvárně a navíc se silně uplatňoval v panoramatu města. Z tohoto důvodu byl dodatečně na obou koncích i uprostřed doplněn o nástavby. Ty Schmeissner navrhl tak, aby byl dělnický dům vizuálně sjednocen s okolní zástavbou a zbavil se strohého, monotónního vzhledu. V centrální části dělnického domu se nalézala nástavba se dvěma lomenicovými štíty, krytými polomansardovou střechou, a nad středním vstupem arkýř, čímž Schmeissner docílil symetrie objektu.⁵⁷⁹ Nástavby na koncích domu kryly mansardové střechy s vikýři. Součástí kolonie je i pomník 33 zaměstnanců firmy, padlých v první světové válce, postavený roku 1922 v Andělčině ulici. Intimní prostor, zasazený ve svahu, je ze tří stran obklopen zelení. Na východní straně je amfiteátr zpevněn žulovou zídkou, k níž jsou přisazeny typizované žulové lavičky, objevující se jakožto odpočívadla i na dalších místech kolonie. K západu se otevírá působivý pohled na kolonii a panorama města, s nímž se při budování pomníku nepochybně počítalo. V letech 1920–23 výstavba pokračovala, opět pod vedením architekta Jakoba Schmeissnera. Na severovýchodní straně sídliště přibýlo v Andělčině ulici dalších 18 rodinných domů a v jeho dolní partii (Klicperově ul.) byla roku 1929 postavena požární zbrojnice.⁵⁸⁰ Nově vytyčeno bylo parkově pojednané Příbramské náměstí (dříve Mariino na počest manželky Johanna Liebiega), jež tvoří předpolí třípodlažního Domova pro svobodné dívky čp. 498-V a sousedního činžovního domu čp. 506-V. Nová zástavba vykazuje oproti předválečným fázím snahu po zjednodušení fasád a jistou úspornost ve výrazu, stále je ale čitelný historizující akcent a v urbanistické skladbě si kolonie zachovává vysokou úroveň etapy předchozí.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ KERL, Karl, ed. *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper; Bd. 1*. Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunal-Verlag, 1929, s. 295-296.

⁵⁷⁹ CORAZZA, Artur. *Anlage, Unternehme: Johann Liebieg & Comp.* Reichenberg: Johann Liebieg & Comp. 1941.

⁵⁸⁰ Reichenberg C. S. R. Kolonie Liebigstadt. Feuerwehredepot mit Wohnungen. *Ostdeutsche Bau-Zeitung-Breslau* 1931, roč. XXIX, č. 29, s. 237-239.

⁵⁸¹ Häuser aus der Kolonie Liebigstadt bei Reichenberg. *Deutsche Bauhütte* 1934, roč. XXXVIII, č. 17, s. 204-205.

192. J. Schmeissner. Tzv. Liebiegovo městečko. Historické pohlednice a současný stav – náměstí Pod branou, dům v Andělčině ulici, ovlivněný lidovou architekturou a pohled do Svatoplukovy ulice s domem „U Pelikána“, inspirovaného místní klasicistní architekturou. Archiv autora, foto autor 2012, 2007.

V obdobném duchu Schmeissner vyprojektoval pro firmu Liebieg polyfunkční dům čp. 169-V v blízkosti továrního areálu na nárožní parcele ve Dvorské ulici. V přízemí pětipodlažního objektu s vysokou mansardovou střechou byla pekárna s mýtnicí, v patře hostinec s verandou a hostinskými pokoji, zbývající patra sloužila k ubytování personálu.⁵⁸² Formálně je objekt řešen shodně s dalšími Schmeissnerovými realizacemi, včetně romantizujícího pojetí s historizujícími prvky, např. lomenými oblouky, rytmičujícími parter.

Roku 1916 začala výstavba dalšího sídliště *Domovina (Heimstätte)*, určeného pro válečné vysloužilce a invalidy z Liebiegovy továrny, údajně prvního v tehdejší Rakousko-Uhersku.⁵⁸³ Iniciátorem stavby byl opět Theodor Liebieg, jenž vypracováním celkové koncepce pověřil znovu architekta Schmeissnera.⁵⁸⁴ Kromě Theodora Liebiega se na výstavbě částečně podílelo město, jež mělo na své náklady vystavět čtyři domy. Po dokončení v roce 1921 předal Theodor Liebieg kolonii městu a to ji následně převzalo do své správy.⁵⁸⁵ Sídlíště je situováno na jižním svahu Monstrančního vrchu a je ohraničeno dnešními ulicemi U Domoviny, U Černého dolu a Energetiků, které jím prochází. Urbanistická osnova kolonie navazuje na sousední Liebiegovo městečko, a domy jsou seskupeny podél křivolakých

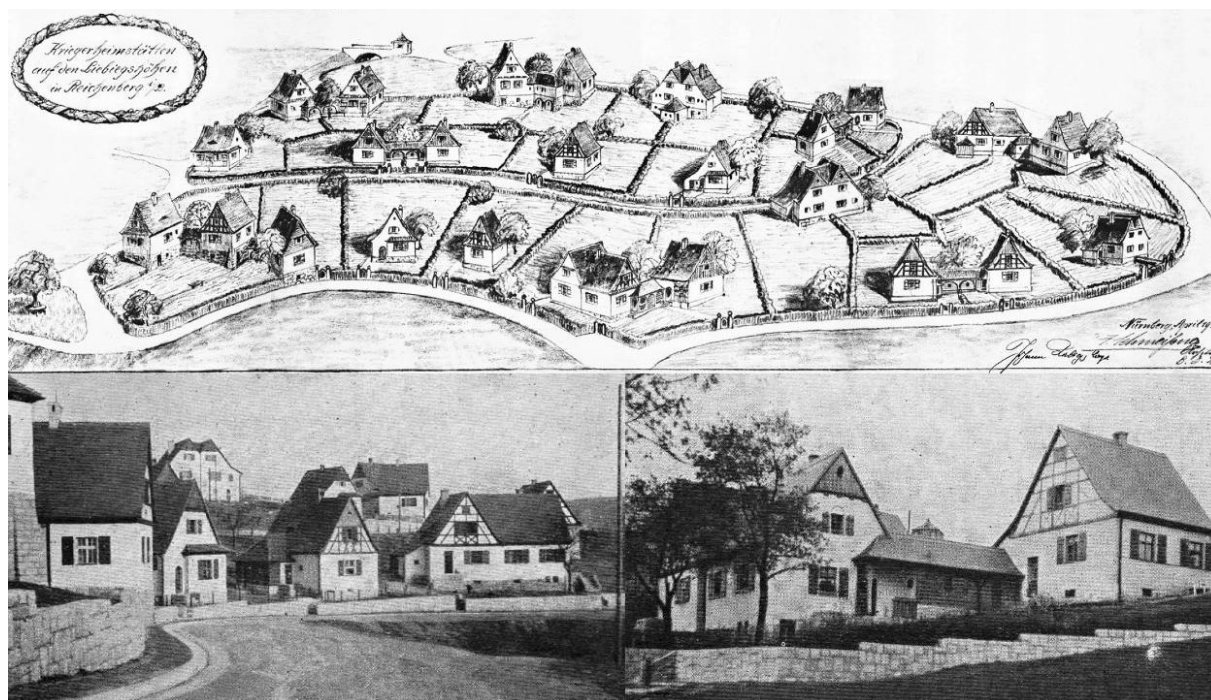
⁵⁸² Mýtní domky dle zákona z 12. srpna 1921 sloužily k vybírání mýta, tzv. dlažebného (Pflastermaut). V Liberci jich bylo zprvu 10 (údaj z roku 1924) a nacházely se po celém obvodu města při hlavních tazích – na nároží ulic Svobody (Harzdorfer Strasse) a Husova (Heinrich-Liebieg Strasse), Jablonecké ulici (Gebirgs Strasse), třídě Milady Horákové (Röchlitzer Strasse), u viaduktu ve Švermově ulici (Franzesdorfer Strasse) a v ulicích Sokolská (Friedländer Strasse), Horská (Gustav-Schirmer Strasse), Košická (Fabrik Strasse), Jungmannova (Keilsberg) a Ruprechtická (Ruppersdorfer Strasse). Doplnoval je ještě jeden mýtní domek postavený již v roce 1917 mezi tzv. Liebiegovým městečkem a sídlištěm Domovina (Liebiegs Höhe) u mostu v dnešní Plátenické ulici, sloužící zprvu k vybírání mostného. Posléze k nim přibyla ještě v roce 1930 mýtnice v Chrastavské ulici (Kratzauer Strasse), na nároží ulic Zhořelecké (Görlitzer Strasse) a Lužické (Lausitzer Strasse) a v ulici Hanychovská (Hanicher Strasse). SOKA Liberec, AM Liberec, díl IV. Gd. Městské mýtné, inv. č. 488, sign. 217, kart. 335. Blíže k problematice mýtného ZEMAN, Jaroslav. Krušný život motoristy. Dlažebné v meziválečném Liberci. In *Fontes Nissae* 2013, roč. XIV, č. 2, s. 4-13.

⁵⁸³ Invalidenheim in Reichenberg. *Reichenberger Zeitung* 21. 4. 1915, s. 7.

⁵⁸⁴ Obdobně dvě kolonie pro válečné invalidy začíná Schmeissner stavět o něco později i v Norimberku; jednalo se o sídliště Loher Moos a Buchenbühl, postavená v letech 1919–22 válečnými veterány a nezaměstnanými osobami ze zbrojního průmyslu. U obou sídlišť je patrný silný vliv koncepce zahradních měst Ebenezer Howarda.

⁵⁸⁵ KERL, Karl. Die Kriegerheimstätten. *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg* 1923. Reichenberg: Stadt Reichenberg 1922, s. VII-VIII.

komunikací sledujících průběh vrstevnic. Širší obvodová komunikace obepíná celé sídliště, užší uličky zajišťují přístup k jednotlivým domkům. Oproti Liebiegovu městečku obsahuje více typizované rodinné domky, buď izolované, nebo sdružené do dvojdomů či trojdomů.

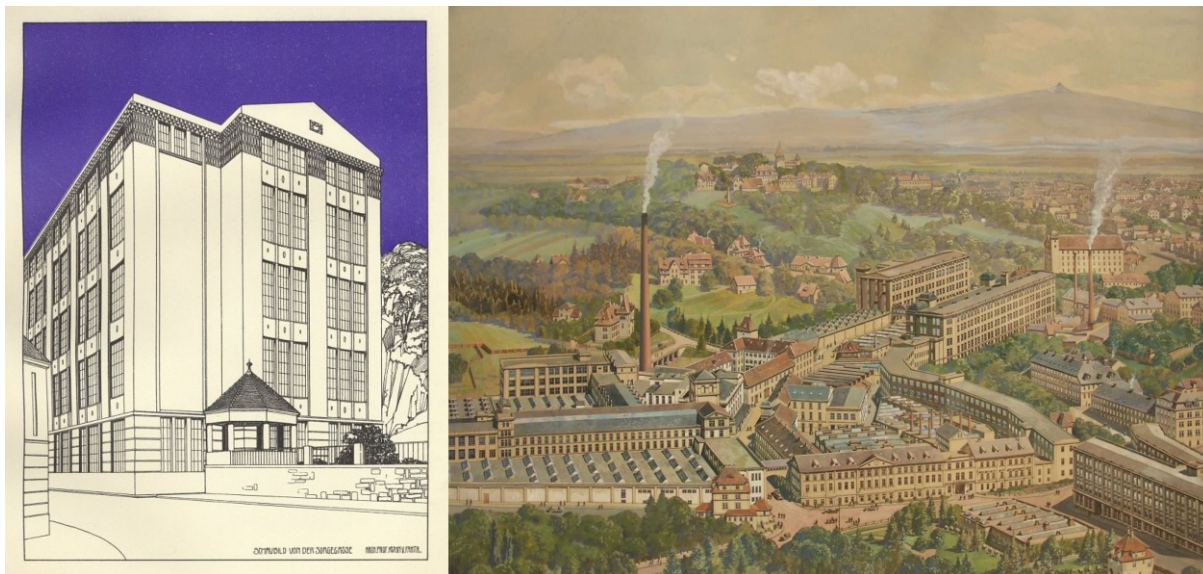
193. J. Schmeissner. Sídliště Domovina. Axonometrický zastavovací plán a dobové snímky kolonie. MML, ASÚ, Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1923.

Jednotlivé domy jsou přizemní, podsklepené a s využitým podkrovím. Kryté jsou sedlovou střechou s taškovou krytinou, ve štítech se uplatňuje falešné hrázdění, bednění, či lomenice. Každý dům byl vybaven zahradou, kůlnou a chlévem. Ve vnitřní dispozici byla typizace ještě markantnější. V každém domě se v přízemí nacházela hlavní obytná místnost, kuchyně a prádelna s koupelnou, v patře pak ložnice a malá půda. Každý z nájemníků měl domek zprvu poskytnut na rok, přičemž se musel zavázat, že se ve vlastní režii postará o nutné opravy a údržbu. Pakliže tuto podmínku splnil, mohl zde zůstat natrvalo. Zázemí kolonie obstarával objekt čp. 491-IV v ulici U Domoviny, určený k poskytování nezbytných služeb a jenž sloužil k ubytování vysloužilců, kteří tyto služby provozovali. V přízemí byly umístěny lázně, holičství, dále pak prodejny tabáku a smíšeného zboží. V patře se nacházely byty holiče, lazebníka a krejčího se ševcem, kteří zde měli také své dílny.

V oblasti činžovní výstavby ještě během doznívání historizujících slohů v prvním decenniu 20. století začíná pozvolna nastupovat geometrická secese. Hodnotným příkladem tohoto typu zástavby jsou domy 75-I, 167-I a 172-I, postavené stavební firmou bratrů Beckertových v letech 1910–13 v ulici 5. května. Dominantním prvkem domů jsou oblá nároží a fasády pokryté jemným dekorem. S obdobnou výstavbou se lze setkat také na nedalekém Tržním náměstí, kde v téže době postavil dva rozložitě činžovní domy Josef Pilz. Souběžně se ke slovu dostávají také klasicizující tendence, projevující se rovněž v rámci činžovní zástavby.

Nejdynamičtěji se rozvíjícím segmentem stavebnictví byla ovšem průmyslová architektura. Ta vedle čistě utilitárních, architektonicky nepříliš hodnotných objektů zahrnovala i výstavné areály, reflektující nejmodernější trendy. K takovým realizacím patří především tkalcovna firmy Johann Liebieg & Co. v Mlýnské ulici z let 1908–11, navržená architekty

Kühnem a Fantou,⁵⁸⁶ s dvojicí vertikálních etážovek, pohledově uzavírajících tovární areál směrem k dolnímu centru města. Stylovým východiskem budov je geometrizující secese a svým pojetím mají blízko ke stavbám proslulého skotského architekta Charlese Rennie Mackintoshe. V jinak velmi utilitárně pojatém komplexu továrny představovaly architektonicky nejnáročněji řešené objekty, což podtrhuje i jejich situování při hlavní cestě do přilehlé zaměstnanecké kolonie. Základem obou budov je železobetonový trojtraktový skelet o osmi polích s rozměry 5,6 × 5,3 m. Jinak poměrně prosté fasády oživuje trojitý zubořez pod korunní římsou, kyklopské zdivo soklu, jemná bosáž přízemí a motiv piniové šišky se dvěma listy mezi okenními řadami. Interiér byl v reprezentativních (administrativních) částech obložen dřevěným táflováním a nechybělo ani elegantní, secesní schodiště. V současné době však bohužel zůstala dochována pouze jedna etážová budova, která je navíc v mimořádně žalostném stavu a někdejší vrátnice. Druhá, větší budova byla zbořena v souvislosti s demolicí bývalé Textilany v roce 2004.

194. M. Kühn a H. Fanta. Tkalcovna firmy Johann Liebig & Co. Dobová kresba a areál textilky s oběma etážovkami kolem roku 1930 na obraze Ferdinanda Weesera-Krella (1883-1957), jednoho z klíčových představitelů tzv. průmyslové malby. *Der Architekt* 1909, SOkA Liberec.

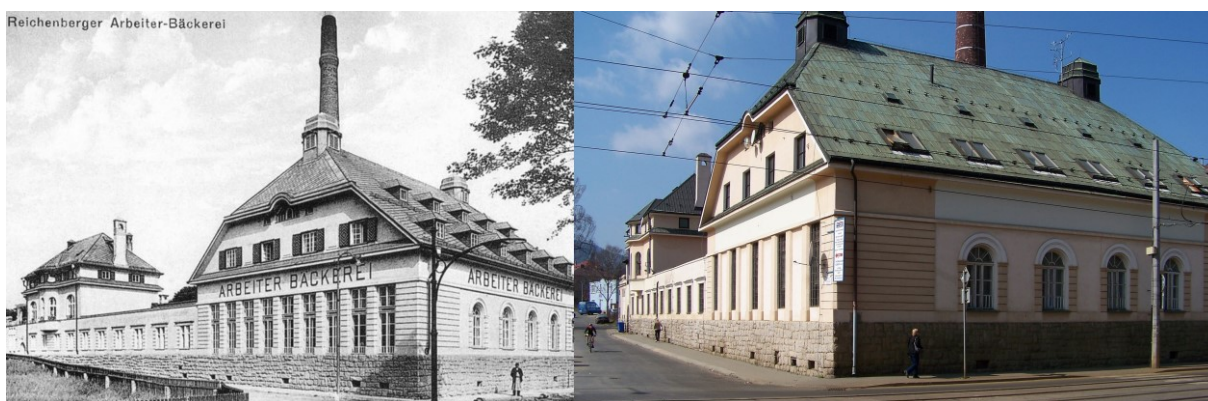
V Hanychovské ulici se pak nachází patrně nejhodnotnější liberecký industriální objekt, komplex dělnických pekáren čp. 622-III. Rozložitý areál byl dokončen v roce 1911 podle projektu vídeňských architektů Huberta a Franze Gessnera. První, značně odlišný projekt pochází z května 1910, prováděcí plány jsou z listopadu téhož roku. Objednavatelem byla společnost Reichenberger Arbeitbäckerei GmbH.⁵⁸⁷ Soubor jedno a dvoupodlažních železobetonových podsklepených staveb s ocelovými krovky byl rozvinut podél dnešních ulic Křížkova a Hanychovská. Dělnickým pekárnám v Liberci a pozdějším Odkolkovým pekárnám v Praze-Vysočanech (1912), předcházely pekárny vídeňského konzumního družstva na Ottakringu z let 1908–10. Oba architekty k zájmu o průmyslové stavby nepřivedlo jen studium u Otty Wagnera, ale také jejich politická orientace. Byli přesvědčenými sociálními demokraty, zastávajícími názor zakladatele rakouské sociálnědemokratické strany Viktora Adlera o právu dělníků na krásu. Snaha o vyjádření důstojnosti práce je vedla k tomu, že jejich průmyslové objekty mají paradoxně mnohdy reprezentativnější ráz, než profánní realizace.⁵⁸⁸ Celému areálu vévodí třípodlažní administrativní budova, zakončená vysokou sedlovou střechou.

⁵⁸⁶ Projekt für eine Baumwollspinnerei in Reichenberg. *Der Architekt* 1909, roč. XV, s. 47-48, tab. 42; Skizze zu den Fabriksbautender firma Liebig & Co. in Reichenberg. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1914, roč. XXXI, č. 41, s. 253.

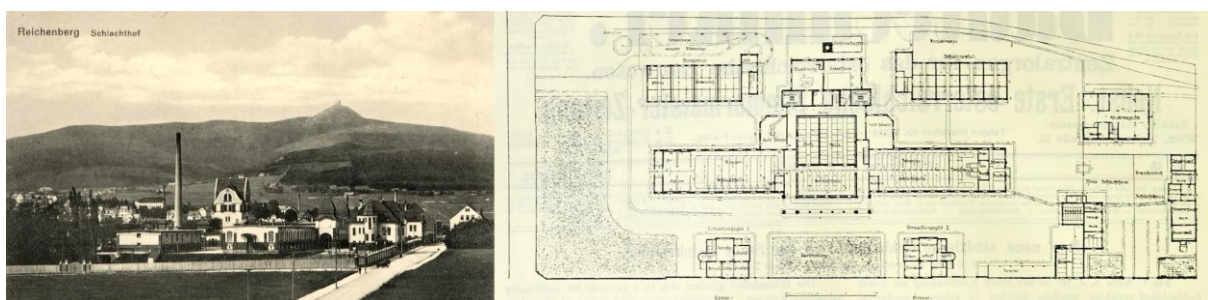
⁵⁸⁷ BERAN, Lukáš, VALCHÁŘOVÁ, Vladislava, ed. *Industriál Libereckého kraje: technické stavby a průmyslová architektura: průvodce*. Praha: ČVUT, Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2007, s. 120.

⁵⁸⁸ BERAN, Lukáš. Odkolkovy mlýny ve Vysočanech. In *Objekt* 2007, roč. II, č. 2, s. 64.

Vertikální ráz pekáren je dán užitím vysokých, úzkých oken a tvoří protipól k vysokému soklu z liberecké žuly, který areál obíhá. Výrazným prvkem fasády je přesahující wagnerovská korunní římsa a stupňovité štíty, jež jsou pro Gessnerovu tvorbu charakteristické. V roce 1919 budova získala art décoovou přístavbu navrženou Juliem Richterem, působícím ve Varnsdorfu, shodou okolností rovněž žáka Otto Wagnera.⁵⁸⁹ Zajímavý a ve své době jeden z nejmodernějších areálů v rámci monarchie představovala rovněž městská jatka. Velkoryse koncipovaný komplex z let 1907–09 vznikl na základě projektu městského inženýra Adolfa Kaulferse v duchu módní secese.⁵⁹⁰ Jeho středobodem byla budova chladírny s kotelnou, strojovnou a věžovým vodojemem, kolem které byly situovány porážkové haly se železobetonovou konstrukcí. V roce 2007 byla jatka demolována a kromě části secesní ohradní zdi s oplocením zůstal z celého areálu zachován jen obytný dům čp. 587-III. Posledním objektem, který zde zmíníme, je elektrotechnická továrna Bruno Fritsche (dnešní Precisa) ve Františkovské ulici. Novou budovu ve formě pětipodlažního železobetonového dvoutraktového skeletu vyprojektoval v roce 1918 Heinrich Zieger, specialista na průmyslovou architekturu. Omítky rozložitě, neoklasicistní budovy pojednal v typické žluto-šedé kombinaci, příznačné pro jeho tvorbu.⁵⁹¹

195. H. a F. Gessner. Dělnické pekárny v Liberci. KARPAŠ 2001, Foto autor 2015.

196. A. Kaulfers. Liberecká jatka. Celkový pohled na historické pohlednici a půdorys areálu. Archiv autora, Der Bautechniker 1909.

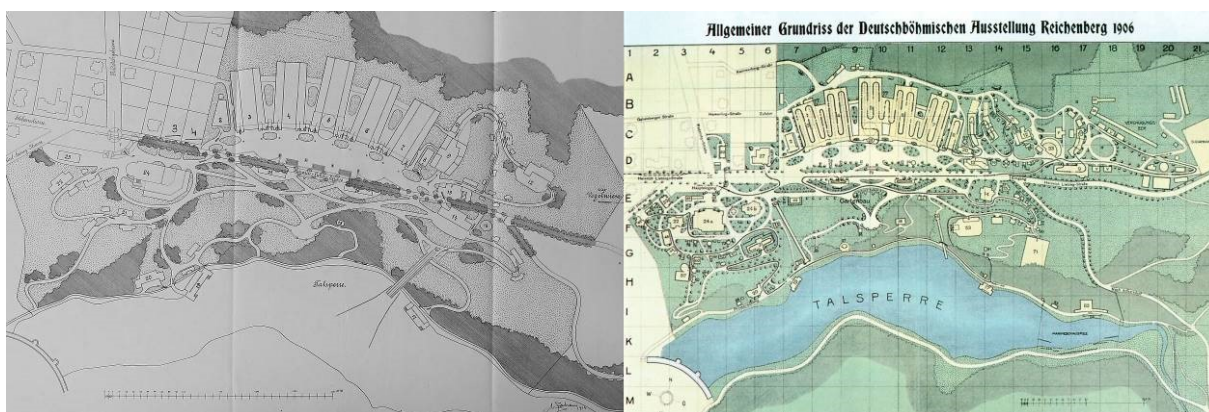
⁵⁸⁹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 622-III.

⁵⁹⁰ KAULFERS, Adolf. Die neue städtische Schlachthof in der Stadt Reichenberg. *Der Bautechniker* 1909, roč. XXIX, č. 19, s. 357–360; KAULFERS, Adolf. Die neue städtische Schlachthof in der Stadt Reichenberg. *Der Bautechniker* 1909, roč. XXIX, č. 20, s. 377–378; FRAGNER, Benjamin, ZIKMUND, Jan, ed. *Co jsme si zbořili: bilance mizející průmyslové éry - deset let*. Praha: České vysoké učení technické, 2009, s. 92.

⁵⁹¹ BERAN, Lukáš, VALCHÁŘOVÁ, Vladislava, ed. *Industriál Libereckého kraje: technické stavby a průmyslová architektura: průvodce*. Praha: ČVUT, Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2007, s. 123; ZIEGER, Heinrich. *Fabrik-Architekt und beratender Ingenieur V. B. I. Zittau in Sachsen. Sonderdruck Der Fabrik-Architekt und Bau-Ingenieur*. Berlin: Ernst R. Laurig Verlagsanstalt, 1922, s. 19-20.

5.2.3. Architektura na Výstavě českých Němců v Liberci⁵⁹²

Výstava pořádaná v roce 1906 měla potvrdit pozici Liberce jakožto německé metropole Čech a představovala nejvýznamnější výstavní podnik českých Němců. Svou koncepcí částečně navazovala na mnohem skromnější výstavu, uspořádanou o tři roky dříve v Ústí nad Labem, ale především znamenala reakci na Jubilejní zemskou výstavu v Praze roku 1891, která se stala manifestem národního sebevědomí a ekonomických i hospodářských úspěchů českého národa, a to i vzhledem k absenci vystavovatelů z řad českých Němců.⁵⁹³ Návrh vzešel od místního Živnostenského spolku, který se v roce 1894 obrátil na Obchodní a živnostenskou komoru v Liberci s myšlenkou na uspořádání výstavy v jejím obvodu. Od počátečního úmyslu se posléze upustilo ve prospěch mnohem ambicióznější všenněmecké výstavy, zahrnující veškeré české Němce. Významu výstavy odpovídalo i angažování hlavního architekta, jímž se stal odchovanec Otto Wagnera a profesor Vysoké školy technické ve Vídni Max Fabiani.

197. M. Fabiani. Generel výstavy. Počáteční rozvrh z roku 1904 a skutečný stav. SOKA Liberec.

Jeho volba nebyla náhodná, neboť byl považován za specialistu na architekturu výstavních pavilonů a urbanismus, a tak jeho účast nebyla jen otázkou prestiže, ale znamenala i příslib zdárného výsledku. Za místo konání byly nakonec zvoleny svahy na pravém břehu nad přehradou. Pozemky za výhodných podmínek výstavnímu výboru pronajal hrabě Franz Clam-Gallas. V těsné blízkosti vodní nádrže bylo na základě Fabianího projektu budováno od roku 1904 rozsáhlé výstaviště s osmi desítkami rozličných pavilonů, jehož rozloha činila úctyhodných 400 000 m² a o více než 100 000 m² tak překonalo i „konkurenční“ pražskou Jubilejní výstavu. Fabianimu se zde podařilo mimořádně zdařile využít působivého krajinného rámce i dramatického terénu pro urbanistickou koncepci, která představuje nesporný vrchol liberecké výstavní architektury. Právě polohu areálu pozitivně hodnotil i jinak výstavě nepřilíživě nakloněný český tisk, o čemž svědčí slova dopisovatele *Národních listů*, který konstatuje: „*Nemohu si představit krásnějšího, půvabnějšího místa, než jaké aranžéři zvolili pro tento podnik. Poloha výstavy v pravém smyslu okouzljuje. To budiž bez výhrady uznáno*“.⁵⁹⁴ Vzhledem ke skalnatému podloží a výškovému rozdílu terénu, který činil 45 m, muselo být v rámci vyrovnávacích prací pro hlavní budovu a přilehlou terasu přemístěno 28 000 m³ zeminy a odstraněno

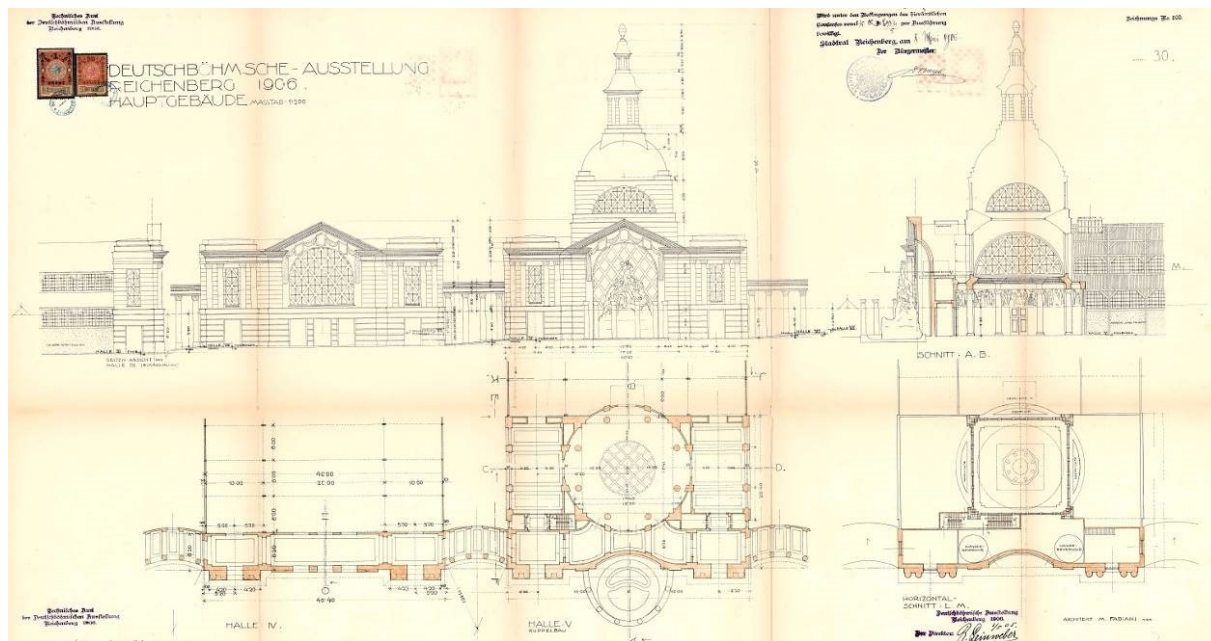
⁵⁹² Kapitola je zkrácenou a upravenou verzí studie ZEMAN, Jaroslav. Radostná přehlídka německé práce a německého ducha. Architektura na Výstavě českých Němců v Liberci. In HABÁNOVÁ, Anna, ed. 1906: *německočeská výstava Liberec = deutschböhmisches Ausstellung Reichenberg*. Liberec: Oblastní galerie, 2016, s. 100-135.

⁵⁹³ K tomuto kroku české Němce přivedl zejména spor o tzv. punktace, přičemž tento vyhraněný a čistě politicky motivovaný postoj podpořila i vlivná liberecká Obchodní a živnostenská komora, která pražskému výstavnímu výboru dokonce hrozila uspořádáním „protivýstavy“. To však neznamenalo, že se pražské výstavy nezúčastnili žádní němečtí vystavovatelé, neboť u mnoha (zejména strojírenských) podniků zájem ekonomický jednoznačně převážil nad politickým. HOJDA, Zdeněk. Češi a Němci na Jubilejní výstavě 1891. In *Umění na Jubilejní výstavě před sto lety*. Praha: Národní galerie, 1991, s. 21-23.

⁵⁹⁴ Liberecká česko-německá výstava. *Národní listy* 5. 9. 1906, s. 1.

neuvěřitelných 7 000 m³ skály.⁵⁹⁵ Výstaviště bylo ovšem nakonec zastavěno jednotlivými budovami v daleko větší míře, než Fabiani původně plánoval, což ovlivnilo výslednou podobu areálu. Architektonické řešení výstavy se vyznačovalo pestrou škálou přístupů a leckdy protikladných tendencí, jež bychom slovy Friedricha Nietzscheho mohli nazvat maškarním bálem stylů. Formální aparát jednotlivých, zpravidla efemérních výstavních budov čerpal z doznívajícího historismu, florální a geometrické secese i nastupující moderny a jejich architektura byla zcela v intencích tehdejší liberecké stavební produkce.

Z roku 1904 pochází projekt mohutné hlavní výstavní budovy, která tvořila dominantu celého areálu. Fabiani jí vtiskl reprezentativní, imperiální formy v duchu moderního vídeňského neoklasicismu. Přísně symetricky komponovaná budova o délce 240 m se skládala z pěti obloukově uspořádaných pavilonů, před kterými byla předsazena terasa. Ty dohromady vytvářely pomyslnou „náruč“ vítající návštěvníky výstavy a byly vzájemně spojeny elegantní sloupovou kolonádou. Středobod rozložitě budovy tvořil hlavní pavilon s mohutnou kupolí prosvětlenou termálními okny, z níž večer zářily světlomety, poskytující v noci nevšední zážitek.⁵⁹⁶ Potřebné energetické zázemí obstarávala mohutná přidružená kotelná, postavená rovněž na základě Fabianiho projektu.⁵⁹⁷ Symetrickou kompozici hlavní budovy podtrhovala dvojice identických pavilonů uměleckého řemesla a lékařství od Antona Worfa, situovaná ve svahu pod hlavní budovou. Význam ústřední haly zdůrazňovala 14 m vysoká kašna od Franze Metznera, situovaná v nice ve středu průčelí. Za ní se pak skrýval nejreprezentativnější interiér výstavy, kruhový sál, lemovaný osmi sloupy nesoucími kupoli, pod níž se na čestném místě nacházela busta císaře a dále pak busty členů prezidia a jednatele výstavy.

198. M. Fabiani. Projekt hlavní výstavní budovy. SOKA Liberec.

S imperiálním charakterem exteriérů objektu souzněl ikonografický program sálu. Vedle již zmíněných bust se projevil také v malířské výzdobě, kde se mj. uplatnil motiv výsostného znaku monarchie s nápisem *Imperium* či alegorie vlády

⁵⁹⁵ MELANOVÁ, Miloslava. *Liberecká výstava 1906*. Liberec: Kalendář Liberecka 1996, s. 8.

⁵⁹⁶ SOKA Liberec, AM Liberec, Plánová dokumentace k Deutschböhmisches Ausstellung 1906, nezpracovaný fond; KÜHN, Max. Die deutsch-böhmisches Ausstellung Reichenberg 1906. *Der Bautechniker* 1906, roč. XXVI, č. 34, s. 734-735.

⁵⁹⁷ SOKA Liberec, AM Liberec IV. Gd, Deutschböhmisches Ausstellung, nezpracovaná část fondu.

s císařovým heslem *Viribus unitis*.⁵⁹⁸ Dlužno však dodat, že architektura hlavní budovy nebyla příliš pozitivně hodnocena, a to nejen ze strany českého tisku. „Prapodivný dojem činí takzvaný, průmyslový palác. Sloupová, nezrovna korektně a pěkně rozčleněná fačada a za ní bezprostředně obrovská, dřevěná, zcela prostě zbylá kolna. Uznáváme, že s prostředky, jichž bylo v Liberci k dispozici, nemohli zbudovat nějaký skutečný výstavní palác, ale alespoň do té míry měli maskovat improvizovaný dřevěný barák, aby hned za hrdým bílým sloupořadím nebylo vidět ze všech stran neohoblovaná prkna, z nichž vlastní budova je stlučena“, konstatují *Národní listy*.⁵⁹⁹ Obdobný názor měl i František Rössler z *Obzoru národohospodářského*, který byl k výstavě jinak poměrně shovívavý: „Architektonická úprava výstavy rozhodně zklamala i mírné požadavky, neřku-li zvědavost vyvolanou sebechválou německého umění v Čechách a nadutostí s miliony garančního fondu. Právě moderní architektura skýtá pro výstavní budovy vhodné způsoby tvoření nejen snad ze stanoviska uměleckého, ale i po stránce technické a ekonomické. Prkennost na 240 m roztáhlé, jednotvárné fačady hlavní budovy výstavní působí svojí těžkopádností velice nepříznivě v tom pěkném, přírodou daném rámci. Od průčelí toho vychází 5 křídel, z nichž prvé věnováno strojnictví; střední chová hned při průčelí slavnostní síň, jedinou to místnost opatřenou lepší dekorací, neboť ostatní prostory jsou prostě tesařské konstrukce bez výzdoby. Působí to chudě“.⁶⁰⁰ Vídeňský divadelní kritik a novinář Theodor Antropp v této souvislosti poznamenává, že „kdyby architekt s přírodními krásami okolí jen poněkud zachoval krok, byla by se liberecká výstava stala nejen divem německé práce, nýbrž i divem uměleckého vkusu. Takhle se však představuje se svým architektonickým zevnějškem šablonovitě jako největší část výstav za poslední léta. Také na ní projevil se onen babylonský styl gnášu (vídeňský výraz pro paskvilné výtvarnictví), který pošetile chce účelným budovám dodat iluze čarovných paláců a obecně za moderní, čili secesní platí“.⁶⁰¹ Stejný pohled měl i galerista a výtvarný kritik Hugo Haberfeld, který ve vlivném darmstadském časopise *Deutsche Kunst und Dekoration* píše: „profesorem Fabianim navržené budovy jsou typickou výstavní architekturou ve špatném slova smyslu, protože napodobují účinek šlechtických mramorových paláců sprostým materiálem a hrubým způsobem“.⁶⁰² Na druhou stranu je však třeba říci, že s obdobným řešením se bylo možné setkat na většině tehdejších výstav, nevjímají světové. Výstava se projevila rovněž v dalším rozvoji města, neboť se stala impulzem pro výstavbu nových hotelů, které měly poskytnout návštěvníkům odpovídající ubytování. Takřka současně pak také vyrostly jediné tři zděné výstavní objekty v intravilánu výstaviště – správní budova, pavilon firmy Liebieg a vzorový dům Obecně prospěšné stavební společnosti. První z nich, vila čp. 127-V v Klášterní ulici, sloužila po dostavbě správě výstavy a poštovnímu úřadu. Architektonickým ztvárněním nezapře inspiraci anglickou obytnou architekturou, neboť již od počátku se počítalo s jejím prodejem po skončení výstavy. Vliv ostrovní architektury se projevil v dispozičním řešení domu, který je mírně modifikovanou variací anglického halového domu s ústředním prostorem, z něhož se vstupuje do jednotlivých místností a na schodiště, situované ve věžovitém rizalitu. Autorem projektu byl Anton Worf, zmíněný již v souvislosti s hotelem Zlatý lev,⁶⁰³ třebaže se občas lze setkat s chybnou atribucí Ernstu Schäferovi, který měl v tomto případě na starosti pouze realizaci

⁵⁹⁸ *Die Kaisertage von Reichenberg und Gablonz: Zur Erinnerung an den Besuch der Deutschböhmisches Ausstellung Reichenberg 1906 durch Seine Majestät den Kaiser*. Wien: Elbemühl, 1906, nepag.

⁵⁹⁹ Liberecká česko-německá výstava. *Národní listy* 5. 9. 1906, s. 1.

⁶⁰⁰ RÖSSLER, František. Tři německé výstavy r. 1906. Drážďany - Liberec - Norimberk. *Obzor národohospodářský*, roč. XI, s. 404.

⁶⁰¹ Německé svědectví o dajčbémském umění na liberecké výstavě. *Národní listy* 18. 8. 1906, s. 2.

⁶⁰² HABERFELD, Hugo. „Deutsch-Böhmische Kunst“. *Deutsche Kunst und Dekoration* 1906, roč. XIX, s. 139.

⁶⁰³ Magistrát města Liberce, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 127-V.

stavby.⁶⁰⁴ Nejpůsobivější částí hlavního průčelí, pojednaného v romantizujícím duchu s falešným hrázděním, je mohutný patrový arkýř se secesně tvarovanou stříškou mezi dvěma pilastry s maskarony. Nedaleký vzorový dům čp. 129-V v Klášterní ulici od Ernsta Schäfera byl naproti tomu ukázkou moderního bydlení pro střední vrstvy.⁶⁰⁵

199. Vzorové vily. Dům čp. 127-V od Antona Worfa a dům Obecně prospěšné stavební společnosti čp. 129-V, navržený Ernestem Schäferem. Foto autor 2016.

Vila sice vykazuje jistou úspornost ve výrazu, přesto je však v jejím celkovém řešení stále zřejmá módní secese, nejvíce v bohaté štukatuře štítu a hravé skladbě hmot. Dům byl zamýšlen jako reprezentant vícegeneračního bydlení, což se mj. projevilo absencí centrální haly, která je nahrazena skromnější chodbou se schodištěm, spojujícím jednotlivá obytná patra se samotnými bytovými jednotkami. Mimořádně zajímavý příspěvek k problematice bydlení pak představovala poslední z trojlístku výstavních vil, kterou pro firmu Johann Liebig & Co. navrhl Jakob Schmeissner.

200. J. Schmeissner. Pavilon firmy Liebig. Pohledy a půdorys přízemí. MML, ASÚ.

Dům čp. 128-V ve Fučíkově ulici, který sloužil po dobu konání výstavy jako pavilon firmy Liebig, představoval ukázkou moderního bydlení pro úřednickou kategorii zaměstnanců a stojí tak u zrodu tzv. Liebigova městečka. Dominantním prvkem tradicionalistické třípodlažní vily na půdorysu písmene L, spojující „staroněmecký způsob“ s „moderními nároky“, je půlkruhové křídlo s verandou.⁶⁰⁶ Romantizující akcent Schmeissnerovy tvorby se projevuje v malebné

⁶⁰⁴ Srov. ZEMAN, Jaroslav. *Liberec: urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Liberec: Knihy 555, 2011, s. 76; HALÍK, Pavel et al. *Slavné vily Libereckého kraje*. Praha: Foibos ve spolupráci s Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm v Liberci, Severočeským muzeem v Liberci, 2007, s. 59.

⁶⁰⁵ Magistrát města Liberce, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 129-V; *Reichenberg und Die Deutschböhmisches Ausstellung 1906*. Reichenberg: Gebrüder Stiepel 1906, s. 35; KÜHN, Max. *Die deutsch-böhmische Ausstellung Reichenberg 1906. Der Bautechniker 1906*, roč. XXVI, č. 35, s. 759.

⁶⁰⁶ ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*, Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s. 273.

skladbě hmot, podtržené falešným hrázděním, kombinovaným s režnými omítkami, čímž se architektovi podařilo docílit kýženého dojmu starobylosti. V dispozičním řešení vily vychází z populárního anglického halového domu, kdy pomyslné srdce domu tvoří reprezentativní střední hala se schodištěm do patra, kolem níž jsou poskládány jednotlivé obytné a provozní místnosti.⁶⁰⁷

Zbylé pavilony byly stejně jako hlavní budova pouze dočasnými stavbami a dlužno dodat, že až na několik výjimek se jednalo o objekty architektonicky průměrné až podprůměrné. Jak v této souvislosti podotýká dopisovatel *Národních listů*, „toť se ví, že architektura jednotlivých improvizovaných budov je neobyčejně pestrá. Tvary zcela nevyhovující, ba všední, střídají se s motivy nejmělejšími, v jakých libuje si krajní secese, však nějakého umělecky zvlášť cenného díla bychom tam marně hledali. Sem tam, ale jen v maličkostech, jevil se vliv Ohmannův, jenž dříve, než byl povolán do Vídně, strávil nějakou dobu v Liberci, ale jinak samé jarmareční zboží“.⁶⁰⁸ Nejzajímavějším výstavním objektem byl bezesporu pavilon umění navržený mladým Josefem Zaschem, k němuž se však bohužel nedochovala plánová dokumentace.⁶⁰⁹ Na jeho stavbu byla organizačním výborem vypsána soutěž, kterou kromě Zascheho obeslali také Rudolf Bitzan, usazený v Drážďanech, kde pracoval jako hlavní projektant věhlasného ateliéru Lossow & Kühne resp. Lossow & Viehweger, a liberecký stavitel Adolf Horn.⁶¹⁰

201. J. Zasche. Pavilon umění, hlavní vstup a pohled do centrálního sálu se sochou Země od Franze Metznera. ERHARD 1906.

Bitzan navrhl přísně symetricky komponovaný objekt v dekorativních, robustních formách, příznačných pro jeho ranou tvorbu.⁶¹¹ Do pavilonu s předsazenou terasou se mělo vstupovat po reprezentativním schodišti, stoupajícím k mohutnému portiku s masivním trojúhelným štítem, flankovaným dvojicí dekorativních pilastrů. Půdorys pavilonu neznáme, ale lze předpokládat, že až na dílčí rozdíly byl řešen obdobně jako vítězný projekt.⁶¹² Horn se pak představil zcela neinvenčním návrhem, který do značné míry vycházel ze Zascheho řešení, přičemž se odlišoval pouze asymetrickým umístěním vstupní části, pro kterou byl zvolen tradičnější půlkruhový portál s aplikováním bohaté

⁶⁰⁷ Magistrát města Liberce, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 128-V.

⁶⁰⁸ Liberecká česko-německá výstava. *Národní listy* 5. 9. 1906, s. 1.

⁶⁰⁹ Die Deutschböhmisches Ausstellung in Reichenberg 1906, Kunstgebäude, Architekt Josef Zasche in Prag. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1906, roč. XXIV, s. 97; HABERFELD, Hugo. „Deutsch-Böhmische Kunst“. *Deutsche Kunst und Dekoration* 1906, roč. XIX, s. 139.

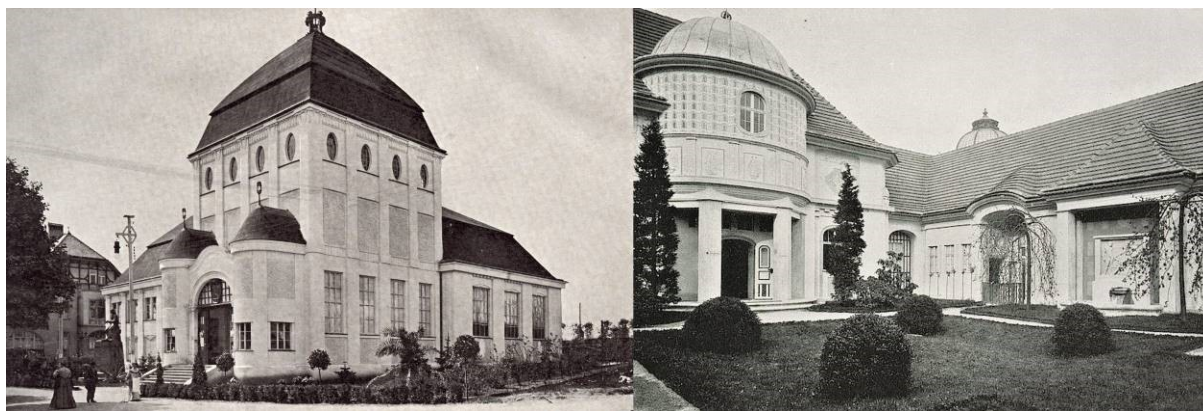
⁶¹⁰ SOKA Liberec, AM Liberec, Plánová dokumentace k Deutschböhmisches Ausstellung 1906, nezpracovaný fond; Die Ausstellung der deutschböhmisches Künstler. *Reichenberger Zeitung* 28.9.1906, s. 8.

⁶¹¹ Entwurf zu einem Künstlerhause. Arch. R. Bitzan, Dresden. *Berliner Architekturwelt* 1908, roč. XI, č. 8., s. 289

⁶¹² Za zmínku pak také stojí fakt, že se Bitzan rovněž zúčastnil soutěže na plakát k výstavě, v níž nakonec uspěl mnichovský malíř a bratr ředitele výstavy Anton Robert Leinweber. ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*, Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s.195-196.

dekorativní výzdoby na fasádě.⁶¹³ Proto není překvapením, že se organizační výbor nakonec rozhodl pro Zascheho projekt. Bitzan se na výstavě nakonec prezentoval architektonickými návrhy a souborem moderního nábytku, vytvořeného ve spolupráci s Uměleckořemeslnými dílnami města Frýdlantu, který představoval vrchol expozice nábytku a bytového zařízení.⁶¹⁴ Pavilon umění se skládal z vyšší centrální části s předsazeným schodištěm a dvou postranních křídel. Průčelí zdobily skleněné mozaiky Richarda Teschnera a plastiky Franze Thieleho. Zajímavě řešen byl i pravoúhlý portál, jehož vnitřní strany lemovaly sloupy. Ústřední prostor tvořil impozantní centrální sál se stylizovanými figurálními vlysy a Metznerovou sochou *Země* završený oktogonální kupolí. Ta spočívala na pendentivech s nárožními podporami, odlehčenými pravoúhlými sedile v rozích.⁶¹⁵ Výstavní křídla byla přístupná skrze atypické stupňovité portály evokující exotickou drávidskou architekturu. Z formálního hlediska se jednalo o progresivní, darmstadtsky laděný objekt na pomezí geometrické secese a individuální moderny s kultivovanou fasádou, charakteristickou pro Zascheho následující tvorbu.

Zřejmě nejlépe hodnoceným výstavním objektem pak byl pavilon města Liberce od architekta Rudolfa Scholzeho působícího v Drážďanech. Architektonická revue *Wiener Bauindustrie Zeitung* ho označila za „jednu z nejpůsobivějších staveb výstavy“.⁶¹⁶ V souvislosti s architektonickým řešením pavilonu se figurovala označení jako „moderní empírový styl“,⁶¹⁷ „neobiedermeier“,⁶¹⁸ či „moderní barokní styl“.⁶¹⁹ Jisté však je, že architekt se zde sebevědomě prezentoval moderním sasky orientovaným návrhem, který zároveň navazoval na lokální tradice, jež bezpochyby jako místní rodák znal. To dokládá skica bočního průčelí pavilonu, kde se uplatňuje křídlo v podobě typického libereckého pozdně barokního měšťanského domu, svírající přístavbu ve formě štítově orientovaného hrázděného domu, kde byla příhodně situována regionální expozice s tkalcovskou světnicí.⁶²⁰

202. Pavilon města Liberce od Rudolfa Scholzeho a obdobně koncipovaný Saský dům od Wilhelma Kreise na uměleckořemeslné výstavě v Drážďanech, pořádané v témže roce. *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg* 1907, *Kunst und Handwerk* 1906.

Dominantním prvkem objektu, vybudovaném na takřka čtvercovém půdorysu o rozměrech 28 × 29 metrů, byl výrazný, dvojpodlažní nárožní kubus krytý mansardovou střechou a rytmizovaný průběžnými pilastry, mezi nimiž byla okna ve

⁶¹³ SOKA Liberec, AM Liberec IV. Gd, *Deutschböhmisches Ausstellung*, nezpracovaná část fondu.

⁶¹⁴ ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*, Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s. 109-110.

⁶¹⁵ Jednalo se o parafrázi principu odlehčení piliřů vynášejících kupoli, oblíbený v barokní sakrální architektuře - srov. např. s kostelem sv. Vavřince v Jablonném v Podještědí (J. L. von Hildebrandt) či kostelem San Lorenzo v Turíně (G. Guarini). Spolu s aplikací prvků inspirovaných zřejmě jihoidickou drávidskou architekturou se tak Zaschemu podařilo pavilonu vtisknout takřka sakrální charakter pomyslného chrámu umění.

⁶¹⁶ *Die Deutschböhmisches Ausstellung in Reichenberg 1906*, *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1906, roč. XXIV, s. 99.

⁶¹⁷ KÜHN, Max. *Die deutsch-böhmisches Ausstellung Reichenberg 1906*. *Der Bautechniker* 1906, roč. XXVI, č. 34, s. 733.

⁶¹⁸ ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*, Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s. 269.

⁶¹⁹ *Ibidem*, s. 327

⁶²⁰ SOKA Liberec, AM Liberec IV. Gd, *Deutschböhmisches Ausstellung*, inv. č. 159, sign. 550, kart. 137.

formě volských ok, prosvětlující centrální reprezentativní prostor zakončený kupolí o výšce 12 metrů.⁶²¹ Vstup do pavilonu vedl půlkruhovým portálem, odvolávajícím se na místní pozdně barokní a klasicistní architekturu, sevřeným mezi dvěma rizality. Dominantou střední haly kryté kupolí byla busta Heinricha von Liebiega představená před architektonizované panó, navržené rovněž Rudolfem Scholzem.⁶²² Na sál navazovala dvě křídla. V levém se nacházela expozice historického a stavebního vývoje města a v pravém byla obrazová sbírka Heinricha von Liebiega, přičemž na řešení interiéru výstavních sálů se podílel architekt Leopold Bauer.⁶²³ V tomto ohledu se nabízí srovnání s obdobně koncipovaným Saským domem, který navrhl pro 3. Uměleckoprůmyslovou výstavu, pořádanou v témže roce v Drážďanech, Wilhelm Kreis.⁶²⁴ Takřka paralelní řešení potvrzuje kvalitu zvoleného stylového východiska, neboť i v případě Liberce byly užity barokizující a klasicistní motivy kombinované s prvky geometrické moderny, které spolu koexistují v dokonalé souhře. Je tedy zřejmé, že se Rudolf Scholze během svého drážďanského působení seznámil se soudobými stavebními a architektonickými trendy a jeho stavbu tak lze (spolu se Zascheho pavilonem umění) označit za nejosobitější a nejprogresivnější objekt liberecké výstavy.

Jako moderní, alespoň v intencích liberecké výstavy, lze označit také horský restaurant jabloneckého pivovaru Medinger & Co. od Maxe Kühna a Heinricha Fanty, v němž se projevilo technické myšlení autorů, kombinované s místní tradicí dřevěné architektury se zdůrazněnou tektonikou.⁶²⁵ Restaurace byla umístěna na nejvyšším bodě výstavního areálu nad dnešní Husovou ulicí a poskytovala impozantní rozhled na celé výstaviště. Přizemní stavba s vyvýšenou centrální halou měla široký trojúhelníkový štít a visutou terasu z armovaného betonu.⁶²⁶ Fasády se vyznačovaly geometrickým pojetím, blízkým okruhu architekta Otto Wagnera a byly členěny světle omítnutými lizénami, kombinovanými se secesním dekorem. Interiér tvořila hala s otevřeným krovem. Volné plochy stěn byly pokryty vedle florálního a geometrického ornamentu také stylovou výmalbou s pivovarskou tematikou od malíře Fritze Hechta.⁶²⁷ Druhou prací tandemu Kühn a Fanta byl pavilon trutnovského pivovaru. Komorní kruhovou stavbu oživovaly ladné oblouky a velká dělená okna, přičemž svým barokizujícím pojetím s prvky secese může připomenout o něco mladší hrobku trutnovského továrníka Etricha z roku 1909. Za angažováním obou architektů stojí v tomto případě zřejmě Kühnův tchán Johann Tockstein, který byl sládkem trutnovského pivovaru.⁶²⁸ Značně konzervativní stavbou byl naopak restaurační pavilon plzeňského pivovaru, navržený teplickým architektem Maxem Loosem von Losimfeldt. Centrálně komponovaná budova se střední kupolí byla pojata ještě v duchu pozdního historismu a její konzervativnost vynikne ještě více ve srovnání s elegantním secesním pavilonem města Ústí nad Labem na ústecké výstavě pořádané v roce 1903 od téhož autora.⁶²⁹ Středobodem prostorově velkoryse pojaté budovy byl restaurant na půdorysu oktogonu, z nějž vystupovala čtveřice menších salonů a kolem kterého probíhala kruhová veranda.⁶³⁰

⁶²¹ ⁶²¹ KÜHN, Max. Die deutsch-böhmische Ausstellung Reichenberg 1906. *Der Bautechniker* 1906, roč. XXVI, č. 34, s. 733-734.

⁶²² SOKA Liberec, AM Liberec IV. Gd, Deutschböhmisches Ausstellung, inv. č. 159, sign. 550, kart. 137.

⁶²³ SOKA Liberec, AM Liberec IV. Gd, Deutschböhmisches Ausstellung, inv. č. 159, sign. 550, kart. 137; Die Liebieg-Galerie. *Reichenberger Zeitung* 21. 5. 1906, roč. XXXVII, č. 120, s. 4.

⁶²⁴ GMELIN, Leopold. Die Dresdener auf der III. Deutschen Kunstgewerbe Ausstellung. *Kunst und Handwerk* 1906, roč. LVII, č. 3, s. 52-58.

⁶²⁵ Hügelrestaurant der Gablonzer Brauerei auf der Deutsch-böhmischen Ausstellung in Reichenberg. Von den Architekten Kühn & Fanta. *Der Architekt* 1906, roč. XII, tab. 94.

⁶²⁶ KÜHN, Max. Die deutsch-böhmische Ausstellung Reichenberg 1906. *Der Bautechniker* 1906, roč. XXVI, č. 34, s. 735.

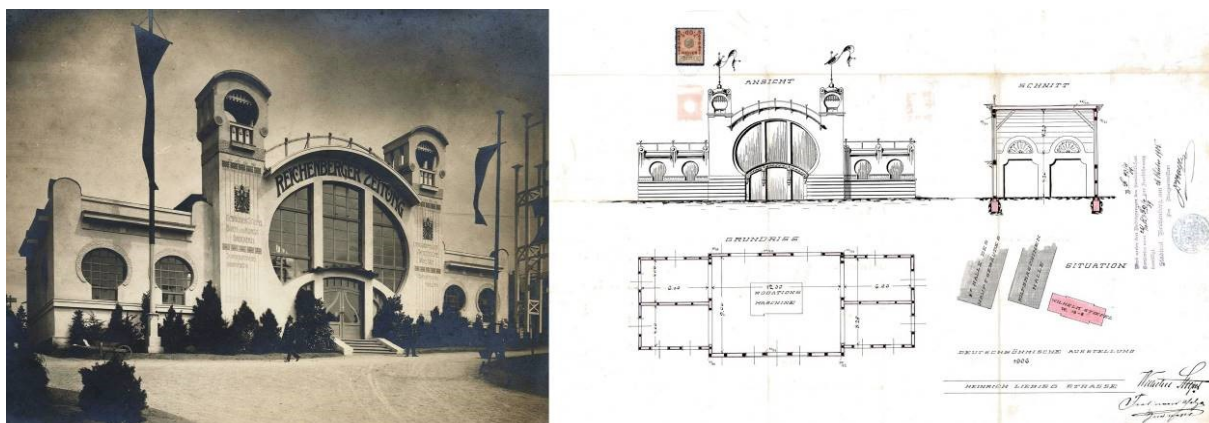
⁶²⁷ Ibidem.

⁶²⁸ DOSTALÍK, Jan. *Max Kühn*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno, 2008, s. 8, 88.

⁶²⁹ Ausstellung für Gewerbe, Industrie und Landwirtschaft in Aussig 1903. Pavillon der Stadt Aussig. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1903, roč. XX, tab. 89.

⁶³⁰ SOKA Liberec, AM Liberec IV. Gd, Deutschböhmisches Ausstellung, nezpracovaná část fondu.

Pozadu nezůstal ani hlavní architekt výstavy Max Fabiani, který byl autorem návrhu na pavilon Vratislavického pivovaru, který sloužil jako hlavní výstavní restaurace s úctyhodnou kapacitou 1600 osob.⁶³¹ Fabiani zde opustil reprezentativní formy hlavní výstavní budovy a s ohledem na funkční využití pavilonu zvolil hravější secesní pojetí s nárožními věžemi, krytými mansardovými střechami, které může evokovat pozdější Jakopičův pavilon (1908) v Ljubljani. Vedle tradicionalisticky pojatých a modernou ovlivněných pavilonů se v prostoru výstaviště uplatnily i stavby budované ve stále populární florální secesi. K nejhodnotnějším náležel pavilon tiskárny bratří Stiepelů, vydavatelů místního deníku *Reichenberger Zeitung*, jehož jméno ostatně nesl. Celkové, spíše grafické pojetí stavby, podpořené jemným malovaným dekorem na fasádě, souvisí patrně s hlavním profesním zaměřením jejího autora, Georga Karaua. Mohutně působící, symetricky řešené horizontálně pojaté hlavní průčelí odlehčil Karau velkoformátovým, téměř kruhovým oknem a dvojicí dekorativních věžic po stranách vstupu.⁶³²

203. G. Karau. Pavilon tiskárny bratří Stiepelů. SOkA Liberec.

Jak bylo pro tehdejší výstavy obvyklé, sloužily rovněž jako platforma k představení nejnovějších obytných a stavebních trendů – stačí vzpomenout na ohlas, jaký vzbudil na Jubilejní pražské výstavě montovaný tzv. americký dům firmy Jakob Raubitschek z vlnitého plechu.⁶³³ Ani liberecká výstava v tomto ohledu nebyla výjimkou a poměrně zevrubně se zde prezentovala problematika prefabrikovaných „katalogových“ dřevostaveb, které se později staly fenoménem severních Čech v oblasti individuálního bydlení, a to hlavně v meziválečném období.⁶³⁴ Montované dřevostavby si získaly značnou popularitu, neboť znamenaly rychlé, levné a efektivní stavění z průmyslově vyráběných dílců v případě přírodních katastrof či válek, přičemž jejich výhodou byla značná variabilita, se kterou mohly být přizpůsobeny požadavkům klienta. Vrcholem byl v tomto ohledu bezpochyby montovaný rodinný dům dřevařské firmy August Möller's Söhne z Rýnovic, postavený na základě projektu jabloneckého architekta Roberta Hemmricha.⁶³⁵ „Moderní dům v příjemných, harmonických formách švédsko-norského stylu“ reflektoval požadavky na levné a zdravé bydlení, čemuž odpovídalo také dispoziční řešení ovlivněné anglickým halovým domem, kdy se do haly vstupovalo

⁶³¹ SOkA Liberec, AM Liberec IV. Gd, Deutschböhmisches Ausstellung, nezpracovaná část fondu; *Reichenberg und Die Deutschböhmisches Ausstellung 1906*. Reichenberg: Gebrüder Stiepel 1906, s. 28; *Die Deutschböhmisches Ausstellung in Reichenberg 1906*, Gastwirtschaft der Maffersdorfer Brauerei, Arch. Prof. Dr. Max Fabiani in Wien. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1906, roč. XXIV, tab. 26.

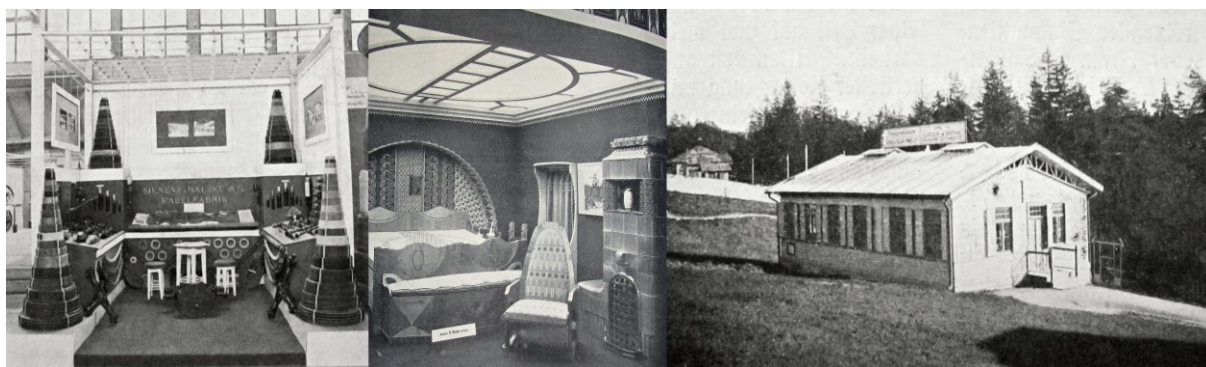
⁶³² SOkA Liberec, AM Liberec IV. Gd, Deutschböhmisches Ausstellung, nezpracovaná část fondu; *Reichenberg und Die Deutschböhmisches Ausstellung 1906*. Reichenberg: Gebrüder Stiepel 1906, s. 26; *Die Deutschböhmisches Ausstellung in Reichenberg 1906*, *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1906, roč. XXIV, s. 108; *Die Ausstellungsobjekte der „Reichenberger Zeitung“ und der Druckerei der Firma Gebrüder Stiepel Reichenberg*. *Reichenberger Zeitung* 17. 5. 1906 (příloha), s. 13.

⁶³³ *Sto let práce: zpráva o všeobecné zemské výstavě v Praze 1891: na oslavu jubilea první průmyslové výstavy roku 1791 v Praze*. Praha: Výkonný výbor Všeobecné zemské jubilejní výstavy, 1895, s. 175.

⁶³⁴ *Bau und Ingenieurwesen auf der Deutschböhmisches Ausstellung*. *Reichenberger Zeitung* 4. 9. 1906 (příloha), s. 6-7; ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*, Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s. 274-276.

⁶³⁵ SOkA Liberec, AM Liberec IV. Gd, Deutschböhmisches Ausstellung, nezpracovaná část fondu.

skrz kryté zádveři a kolem ní byly vějířovitě poskládány jednotlivé obytné prostory.⁶³⁶ Po schodišti osvětleném velkým půlkruhovým oknem se pak stoupalo do privátní části domu s ložnicí, dětským pokojem a koupelnou. Kromě toho dům současně sloužil k prezentaci impregnace dřeva systémem Wolmann.⁶³⁷ Ve svém architektonickém řešení se dům vyznačoval typicky hemmrichovských pojetím. Příznačnými prvky jsou hravá skladba hmot, mělce vystupující arkýře, charakteristicky dělené okenní výplně a oplechované střešní rondely, pavilony a nárožní kupole spolu s tvůrčí reflexí lokálních stavebních tradic, v tomto případě místní lidové architektury.⁶³⁸ Se Schmeissnerovým pavilonem pro firmu Liebig tak představoval bezesporu vrchol obytné architektury v rámci liberecké výstavy. Další dva producenti montovaných dřevostaveb, firmy Christoph & Unmack a Franz Schönthaler & Söhne se na výstavě prezentovali užitkovými stavbami, třebaže na poli obytné výstavby měly bohaté zkušenosti. Firma Christoph & Unmack se sídlem v Nížkém (Niesky) měla navíc k Liberecku úzké vazby vzhledem ke svému pobočnému závodu v Černousích na Frýdlantsku. Mimo tyto samostatně stojící objekty se na výstavě prezentovala také řada menších vystavovatelů, poněkud v hlavní budově. Z expozice měst si nejvíce pozornosti získal pavilon Karlových Varů, zbudovaný městským stavebním úřadem ve „stylu vídeňské moderny“.⁶³⁹ Bez zajímavosti pak jistě není skutečnost, že angažován byl i mladý Adolf Loos, jenž navrhl pavilon pro firmu Siemens & Halske, svou první realizaci v Čechách.⁶⁴⁰ Je však třeba říci, že svým řešením se nijak nevymykal z řady dalších drobných pavilonů průmyslových podniků.

204. Pavilon firmy Siemens & Halske od mladého Adolfa Loose, expozice nábytku navržena Rudolfem Bitzanem ve spolupráci s Uměleckořemeslnými dílnami města Frýdlantu a montovaný školní pavilon firmy Christoph & Unmack. ERHARD 1906.

Vedle samotných výstavních pavilonů se mohl návštěvník seznámit s dobovou architekturou a stavebnictvím také v rámci samostatných expozic jednotlivých architektů, stavitelů a stavebních firem. Procentuálně byli nejvíce zastoupeni autoři právě z domácího Liberecka a Jablonecka. K nejvýznamnějším vystavujícím architektům a stavebním firmám patřili Josef Zasche, Rudolf Bitzan, Max Kühn, Heinrich Fanta, Ernst Schäfer, jehož stavební firma se podílela na výstavbě většiny pavilonů a dále Gustav Sachers Söhne, Gustav a Ferdinand Miksch. Z mimolibereckých pak Anton Möller z Varnsdorfu, Viktor Krause z Vrchlabí, August von Tetmajer z Plzně či Johann Benesch z Ústí nad Labem. Josef Zasche spolu s Rudolfem Bitzanem figurovali v rámci skromné sekce věnované architektuře v pavilonu umění. Mimo hlavní expozice pak byla speciální výstava libereckého spolku Winkel (Úhel),

⁶³⁶ ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*, Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s. 274.

⁶³⁷ ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*, Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s. 274.

⁶³⁸ STRNAD, Jan, FREIWILLIG, Petr. *Josef Zasche (1871–1957), Robert Hemmrich (1871–1946). 140. výročí narození jabloneckých architektů, spoluvůrců panoramatu Jablonce nad Nisou*. Výstava konaná 15. září – 21. října 2011 v Městské galerii MY v Jablonci nad Nisou.

⁶³⁹ *Deutschböhmisches Ausstellung Reichenberg 1906. Prager Tagblatt* 19. 5. 1906, s. 6.

⁶⁴⁰ SZADKOWSKA, Maria, VAN DUZER, Leslie, ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar. *Adolf Loos - dílo v českých zemích*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy: KANT, 2009, s. 86; ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*, Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s. 31; Pavilon firmy Siemens & Halske. *LIBEREC:REICHENBERG - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2015-02-19]. Dostupný z WWW: <http://liberec-reichenberg.net/stavby/karta/nazev/58-pavilon-firmy-siemens-&-halske>

pořádaná ve vzorovém domě Obecně prospěšné stavební společnosti. Mezi členy skupiny bychom našli architekty Gustava Sacherse ml., Ernsta Schäfera, Maxe Kühna, Heinricha Fantu, Nikolause Raubala a sochaře Hanse Aichingera. Až na několik výjimek však architektura nijak nevybočovala z běžné dobové produkce. Navíc, pokud si výstava vetkla jako jeden z cílů představit skutečně reprezentativní průřez uměním a architekturou českých Němců, nebyla příliš úspěšná. Většina představených tvůrců úzce souvisela právě s Libereckem a Jabloneckem a naopak někteří důležití architekti či stavební firmy chyběli, popř. byly představeny jen některé jejich stavby v rámci expozice měst (např. Alwin Köhler z Ústí nad Labem či Wilhelm Weber z Děčína-Podmokel). Do značné míry však tato situace pramenila z faktu, že v této oblasti Liberec jednoznačně dominoval a ostatní města nedisponovala natolik výraznými osobnostmi. Zvolená koncepce tak nepřímou potvrzovala přední postavení a jistou výlučnost Liberce v rámci německých Čech. Paradoxní je také fakt, že řada oslovených tvůrců v čele s hlavním architektem výstavy, nemohla být za české Němce považována, jak si toho škodolibě všiml i český tisk.⁶⁴¹ Při hodnocení výstavy si ovšem musíme uvědomit, že kromě funkce edukativní, propagační a informační měla také funkci zábavní a komerční, neboť člověk na počátku 20. století byl ve zcela jiné pozici než dnes, a tak pro něj podobné podniky znamenaly fascinující dotek „velkého světa“, který znal jen z denního tisku či obrázkových magazínů. Výstavy tak představovaly vítanou příležitost uniknout alespoň na chvíli starostem všedního dne, zabavit se a odreagovat. S největším úspěchem se proto mezi návštěvníky setkávaly především všemožné atrakce, v případě liberecké výstavy např. Alpské panorama, Tyrolská vesnice, vodní skluzavka, námořní bitvy na přehradě či kinematograf. Vedle toho byly také oblíbenou platformou, umožňující seznámit širokou veřejnost na vlastní oči s novými postupy, produkty, vynálezy i výtvarnými díly moderní doby. Stejně tak již liberecká výstava reflektovala (i když zatím pozvolný) nástup motorismu, jednoho ze zásadních fenoménů rodícího se 20. století. Vedle motoristické expozice (která ovšem nechyběla ani na ústecké výstavě, pořádané o tři roky dříve) disponovala již garážemi, resp. krytým stáním při hlavním vstupu pro motorizované návštěvníky.⁶⁴² Z hlediska architektury pak konzervativně laděné liberecké prostředí seznámila alespoň částečně s moderními trendy a přispěla k jeho dalšímu rozvoji. Po jejím skončení bylo výstaviště rozparcelováno a začala se budovat reprezentativní vilová čtvrť v duchu zahradního města. Ta organicky navázala na starší zástavbu podél dnešní Husovy ulice a přehrada začala sloužit jako důležitá rekreační zóna v srdci průmyslového města.

205. Liberecké výstaviště v noci na fotografii Rudolfa Ginzela. SM.

⁶⁴¹ „Vzhledem k tomu, že tento o 15 let opožděný výstavní triumf má přebítí naší „Zemskou Jubilejní“, která Němců podle již citovaného jich výslovného doznání vnukla myšlenku liberecké výstavy, je zajímavou přemítati o listech ilustrované liberecké výstavní brožury. Již podle připojených obrázků soudě pocházejí nejčelnější budovy výstavní od německých sice architektů, ale mimočeských nikterak „deutschböhmisches“. Sama hlavní budova jest navržena od Vídeňáka prof. dra. Maxe Fabianiho, druhá nejnádhernější reprezentační budova výstavní, „Dům města Liberce“ navržena jest od drážďanského stavitele Ferdinanda Scholze, pavillon lesnický od zmíněného již vídeňského prof. Fabianiho, rovněž velkolepá restaurace pivovaru Vratislavického; ani Liebiegův pavillon nezmohl se na domácí „deutschböhmisches“ umělce, nýbrž objednal svůj pavillon až v Norimberce u tamního architekta J. Schmeissnera“. Liberecká „Výstava Němců v Čechách 1906“. *Národní Listy* 16. 5. 1906, s. 2.

⁶⁴² SOKA Liberec, AM Liberec IV. Gd, Deutschböhmisches Ausstellung, nezpracovaná část fondu.

5.2.4. Velkoměstský sen. Liberecká architektura v meziválečném období

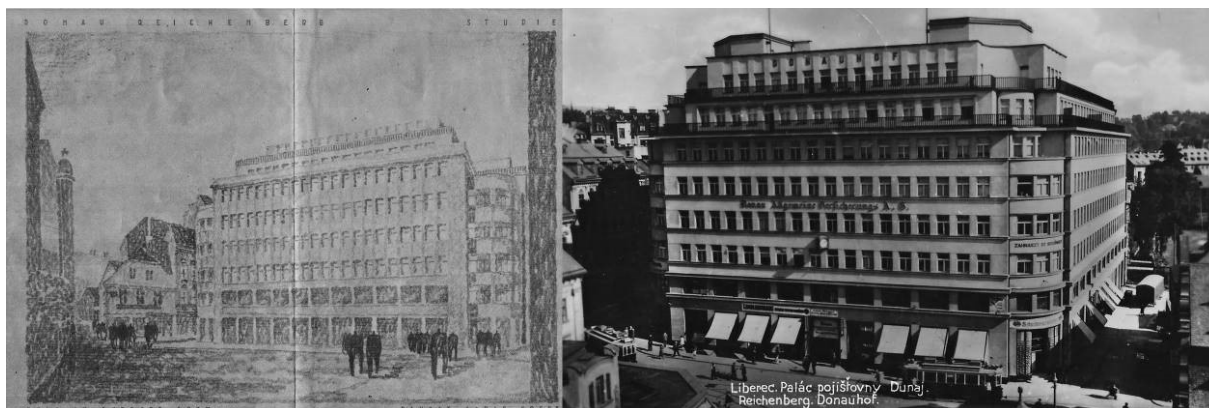
Vznik samostatné Československé republiky přijali liberečtí Němci se značnou nelibostí a s odkazem na právo sebeurčení jednostranně vyhlásili v Liberci dne 29. října 1918 provincii *Deutschböhmen*. Cílem místních separatistů bylo spojení s dalšími německými provinciemi, s nimiž se chtěli připojit k tzv. Německému Rakousku (*Deutschösterreich*). Tyto snahy však ztroskotaly již v prosinci téhož roku, kdy byl Liberec bez boje obsazen československou armádou. V liberecké architektuře tohoto období lze spatřit dva základní rysy. Prvním je rozšiřování plochy města o nové obytné celky a druhým přestavba jeho centrální části v prostoru dnešního Soukenného náměstí, z něhož se stává pozvolna hlavní městský prostor, jakési liberecké „City“.

206. „Velkoměstská“ proměna Soukenného náměstí v meziválečném období. Výmluvně ji ilustrují popisky z dobového denního tisku „*nové City*“ a „*Liberec je Velkoměstem*“. Archiv autora, Prager Tagblatt 1932, 1933.

Pro Liberec je charakteristické také to, že se zde až na výjimky neuplatnil funkcionalismus, typický pro české vnitrozemí. Jistě proto není překvapením, že i v tomto období stále převažuje konzervativní a tradicionalistická architektura (velkou oblibu si získalo zejména art déco) a nejkvalitnější stavby pocházejí zpravidla od mimolibereckých architektů. Vypjatý nacionalismus, přítomný od poloviny 19. století, se po vzniku Československa nijak neoslabil (ba naopak) a plně se projevil i v architektuře města. Politické oslabení německého obyvatelstva, stavební boom posledních třiceti let, poválečná deprese ekonomiky, zhoršení exportu v důsledku ztráty velkých odbytišť, nástup konkurence z Asie a hospodářská krize byly faktory, které se podepsaly na počáteční stagnaci stavebnictví. Ke změně dochází až ve 20. letech 20. století. Tristní stav domovního fondu a kontinuální bytová krize zapříčinily budování nových činžovních domů a celých vilových čtvrtí pro státní úředníky a místní průmyslníky. K rozvoji obytné architektury nemalou měrou přispěly nově přijaté zákony o stavebním ruchu, jimiž stát zaručoval výhodnou finanční podporu stavebníkům. Objednavatelem progresivnější architektury se stejně jako v Ústí nad Labem stává bohatnoucí střední třída. Protože nejlukrativnější parcely byly z valné většiny zastavěny, nové veřejné budovy a bankovní domy se soustředily v dolní části města, na Soukenném náměstí a jeho okolí. Razantní přestavbu náměstí, které mělo do této doby spíše charakter běžné komunikace, odstartovala expozitura vídeňské pojišťovny Donau Allgemeine Versicherung A. G. čp. 121–IV (palác Dunaj) z let 1927–28 od Adolfa Foehra. Do města přinesla typ velkoměstského, pasážového paláce a patří k architektonickým největším mimopražským zakázkám. Novostavba znamenala nejen zásadní hmotovou a výškovou proměnu Soukenného náměstí, ale je zajímavá i z hlediska památkové péče, neboť jí musel ustoupit památkově chráněný hostinec Německý dům od Johanna Josefa Kuntze. Historickou a uměleckou hodnotu domu si uvědomovali i současníci a otázka demolice rozdělila odbornou i laickou veřejnost do dvou nesmiřitelných táborů. Zelenou však nakonec dostala snaha o velkoměstskou proměnu centra, odpovídající významu Liberce, což dokládá i příspěvek věnovaný Německému domu v deníku *Reichenberger Zeitung*, uvozený emotivním mottem „*staré se hrouť*“

a nové rozkveté z trosek”.⁶⁴³ kvůli problematickému podloží a svedení Harcovského potoka do podzemí musela být část domu vybudována na 820 čtyřmetrových pilotech z jedlového dřeva, nesoucích základový železobetonový rošt.⁶⁴⁴

207. A. Foehr. Palác Dunaj, skica hlavního průčelí a historická pohlednice krátce po dostavbě. MML, ASÚ, archiv autora.

Přízemí obsahovalo prodejní plochy (nacházelo se zde 14 různých obchodů), první patro bylo využíváno pro provoz pojišťovny a zbylá kromě dvou posledních sloužila k bydlení. Ústředním prostorem osmipodlažního domu byl *Lichthof* (světlý dvůr), rozsáhlý, provzdušněný centrální prostor krytý mohutným nadsvětlíkem, do nějž ústily čtyři pasáže a jednotlivá podlaží spojovaly dvě schodišťové „věže“.⁶⁴⁵ V konzervativním libereckém prostředí působila puristická budova s expresionistickým nádechem jako zjevení a tak nepřekvapí značná pozornost ze strany regionálního tisku, který se předháněl v pozitivních komentářích. Oceňována byla především skutečnost, že „*Dunaj je první velkou a působivou stavbou v moderních formách, největší a nejmodernější stavbou města, která obohatila jeho obraz*“ a dle slov současníků „*Liberec touto budovou a její architektonickou ideou demonstroval své moderní a progresivní aspirace a důraz na svůj rozvoj*“.⁶⁴⁶ Pozitivně bylo hodnoceno rovněž formální řešení objektu s poukazem na to, že se jedná o „*prostou německou práci, ušlechtilou architekturu bez sklonů k příliš moderním (tzn. funkcionalistickým, pozn. autora) formám*“.⁶⁴⁷ Z uměleckohistorického hlediska stojí architektura paláce Dunaj na pomezí purismu a expresionismu s vlivy populárního neoklasicismu, s oblibou využívaného nejen finančními institucemi, ale i státními úřady (srov. Vahalova budova Státních úřadů).

Téměř současně vzniká v nedaleké Rumunské ulici další polyfunkční palác, tentokrát pro pojišťovnu Riunione Adriatica di Sicurtà (dnešní palác Adria), jehož autorem byl již mnohokrát zmiňovaný Max Kühn. Budova, dokončená v roce 1929 je patrně Kühnovou nejzdařilejší samostatnou realizací. Velmi pochvalně se o ní koneckonců zmiňoval i dobový tisk, jako např. deník *Reichenberg Zeitung*, který v této souvislosti konstatuje, že se jedná „*o účelovou budovu, která se však vyznačuje architektonickou harmonií a ušlechtilé vedenými liniemi. Stavitel dokázal, že moderní a účelová budova při správném využití všech prostorových možností nemusí působit stroze nebo dokonce odpudivě, ale může se s klidem zařadit po bok starých monumentálních staveb*“.⁶⁴⁸ Z formálního hlediska se na budově částečně projevují vlivy purismu, ale nezapře ani tradicionalistické zaměření autora, projevující se v celkovém klasicizujícím vyznění stavby s prvky art deca. Mimořádně zdařilé je také urbanistické zasazení objektu do organismu města, kdy palác

⁶⁴³ „Donauhof“ der monumentale hochbau Reichenbergs, *Reichenberger Zeitung* 1. 8. 1929, příloha, s. 3.

⁶⁴⁴ Ibidem, s. 2.

⁶⁴⁵ Magistrát města Liberce, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 121-IV.

⁶⁴⁶ „Donauhof“ der monumentale hochbau Reichenbergs, *Reichenberger Zeitung* 1. 8. 1929, příloha, s. 6.

⁶⁴⁷ Das „Donau“ Haus in Reichenberg, *Reichenberger Zeitung*, 8. 4. 1928, s. 20.

⁶⁴⁸ Neubau der „Riunione Adriatica di Sicurtà“ in Reichenberg, *Reichenberger Zeitung* 23. 8. 1929, příloha, s. 1.

opticky uzavírá Rumunskou ulici. Dominantním prvkem dvoukřídlé budovy na půdorysu písmene L je vertikální střední nárožní kubus. Uvnitř budovy se vedle kanceláří a bytů v horních patrech nacházel také moderní kinosál, situovaný v suterénu. V interiéru Kühn použil kvalitní materiály jako dřevo, mramor či mosaz, podtrhující uměřenou eleganci objektu.

208. M. Kühn. Palác Adria na historickém snímku, projekt průčelí a bývalý kinosál. Archiv autora, MML, ASÚ, RÜCKER 1930.

Stejně jako v případě Foehrova paláce Dunaj se i tomuto objektu věnoval místní deník *Reichenberger Zeitung*.⁶⁴⁹ Přibližně ze stejné doby pocházejí další dvě Kühnovy realizace, Ústav pro zvelebování živností (1928) čp. 1034-I v Čížkově ulici a administrativní budova podniku TEFA - Teerfarben und Chemikalien Handelsgesellschaft čp. 745-III (1929) v ulici U Nisy.⁶⁵⁰ U obou projektů jednoznačně převažuje tradicionalistické pojetí, přičemž jako kvalitnější se jeví Ústav pro zvelebování živností (dnešní budova B TUL), jehož výrazná nároží předznamenávají řešení, použité krátce nato u paláce Adria. Poměrně prosté průčelí oživuje mohutný předsazený portikus s hlavním vstupem, nesoucí řečnický balkón, přístupný z patra. Vysokou úroveň mají opět interiéry v duchu art déco.

209. M. Kühn. Ústav pro zvelebování živností a administrativní budova TEFA. Foto autor 2006, RÜCKER 1930.

Progresivnější tendence se tak projevují spíše u Kühnových menších zakázek. Projekt tělocvičny se sprchovými a vanovými lázněmi čp. 779-III v Beskydské ulici pochází z let 1931–34.⁶⁵¹ Samotné realizaci předcházel soutěžní projekt na sprchové lázně s tělocvičnou pro město Liberec z roku 1929, za který Kühn obdržel první cenu.⁶⁵² Výsledný objekt se však od monumentálního a mnohem tradičněji pojatého návrhu značně liší, přičemž důvodem byla v tomto

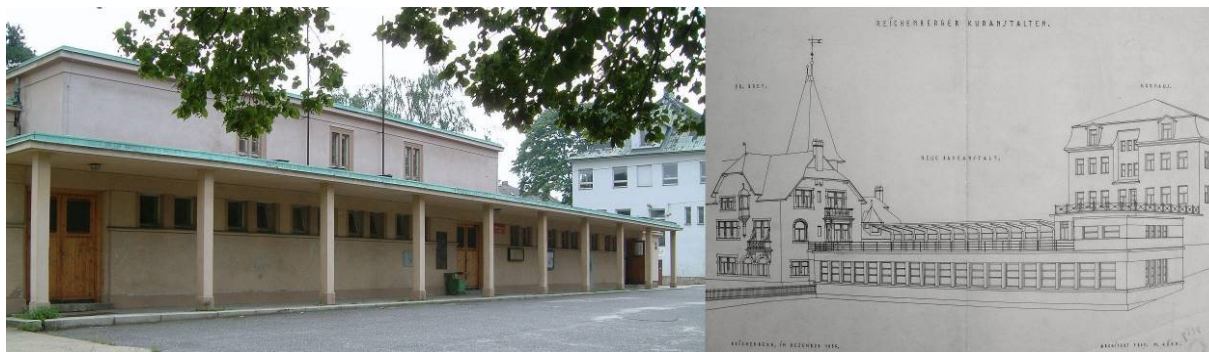
⁶⁴⁹ Ein modernes Bureauhaus in Reichenberg. *Reichenberger Zeitung* 17. 7. 1927, s. 25; Neubau der „Riunione Adriatica di Sicurta“ in Reichenberg. *Reichenberger Zeitung* 31. 8. 1929, 5-6

⁶⁵⁰ RÜCKER, Friedrich. *Ing. Prof. Max Kühn*. Wien; Berlin: Gustav Ew. Konrad 1930, s. 21-23, 27-28.

⁶⁵¹ KERL, Karl. Die neue Turnhalle am Kranich in Reichenberg. *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg für des Jahre 1935*, Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1934, s. XI-XII.

⁶⁵² Turnhalle mit Bad im Stadtteile „Kranich“. *Reichenberger Zeitung* 1. 1. 1933, s. 5.

případě nejspíše počínající finanční krize.⁶⁵³ V kontextu Kühnovy tvorby je zde nezvyklá volba téměř funkcionalistických forem. I přesto však částečně navazuje na architektonickou tradicionalistickou tvorbu, což je zřejmé na fasádách s výraznými římsami a šambránových oknech. Elegantní, horizontálně pojatá budova je složena z několika kubických těles s předsazeným loubím, neseným subtilními sloupy. Dominantní patrový hlavní sál o rozměrech 25 × 13 m, je krytý nízkou valbovou střechou, ostatní partie objektu mají plochou střechu. Přestože byl prostor primárně určen pro cvičení, byl vzhledem k existenci podla využíván i pro koncerty. Zároveň se uvnitř objektu nacházela i místnost, určená k promítání filmů a dále pak místnosti vyhrazené lázeňskému provozu - šatny, sprchy a vany. Díky decentní, vyvážené skladbě hmot má objekt klasicizující nádech, podtržený předsazeným loubím.

210. Progressivní tendence v díle Maxe Kühna. Tělocvična se sprchovými a vanovými lázněmi na Jeřábu a dostavba Libereckého léčebného ústavu. Foto autor 2008, SOKA Liberec.

Velmi blízko k této realizaci má pak prakticky souběžně vypracovaný projekt přístavby *Libereckého léčebného ústavu* (Reichenberger Kuranstalt) v Lidových sadech z let 1930–32 v Riegrově ulici.⁶⁵⁴ Dnes výrazně přestavěný komplex má v kontextu Kühnova díla mimořádné postavení, neboť právě zde se architekt asi nejvíce přiblížil k dobovému funkcionalismu. Vedle přestavby starší budovy čp. 1279-I od Ernsta Schäfera vypracoval návrh horizontálně koncipovaného lázeňského křídla s krytou terasou v patře, obrácenou do údolí a pásem rozměrných oken v přízemí. Uvnitř novostavby byly vedle provozů, které bychom dnes mohli označit termínem wellness (masáže, inhalační místnost, odpočívárna), speciální zařízení pro pacienty se střevními problémy (klystýr, střevní lázně).

Největší státní podnik v meziválečném Liberci představovalo sídlo okresního úřadu čp. 750–III. Poněvadž se po roce 1918 v Liberci nenašla vhodná budova, úřady dlouho hledaly pozemek pro novostavbu. Zakoupit se ho podařilo pro obstrukce ze strany místních nacionalistů až v roce 1925 od firmy Liebieg. Zpracováním projektu na rohové parcele v místech styku Žitavské ulice a třídy 1. máje byl v roce 1928 pověřen osvědčený pražský architekt František Vahala. Pětipodlažní puristický objekt s nepřehlédnutelnými vlivy neoklasicismu má hlavní vchod z třídy 1. máje. Vahala ho umístil do nápaditě koncipovaného uskakujícího nároží s předsazeným schodištěm a výrazným arkýřem. V celkové koncepci budovy byl kladen důraz na monumentalitu a reprezentativní účín. Význam objektu podtrhuje i umístění na lukrativní parcele naproti nádraží, při ústí hlavní urbanistické osy města. Nápadným prvkem střední fasády je parter zdůrazněný pilastry s překladem, upravený coby podnož (čímž bylo docíleno vyrovnání svažujícího se pozemku s novostavbou), sloužící k obchodním účelům. V suterénu se nacházelo vedle provozních prostorů (kotelna, uhelné sklepy) rozsáhlé skladiště celní správy, obchody, v přízemí byl situován poštovní a celní úřad a skladiště firmy Liebieg. Centrální prostor budovy tvoří prosklená dvorana. První patro bylo vyhrazeno finančnímu ředitelství, druhé úřadovně

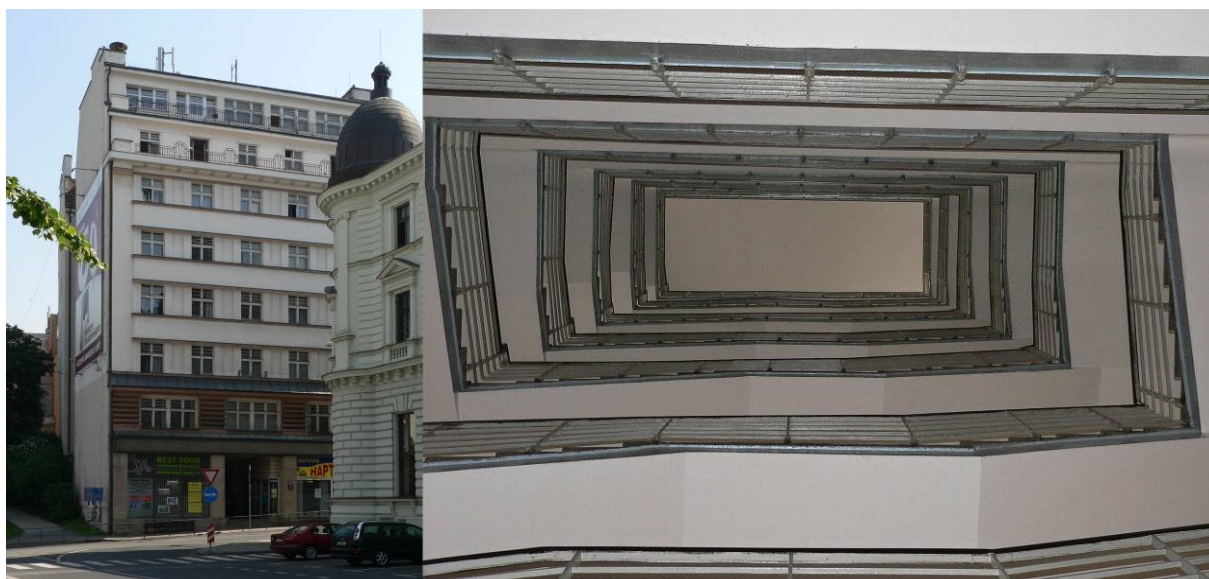
⁶⁵³ SOKA Liberec, Sběrka map a plánů, AM Liberec, Turnhalle mit Bad am Kranich. kat. č. 1134, sign. K/3e.

⁶⁵⁴ SOKA Liberec, Sběrka map a plánů, AM Liberec, Reichenberger Kuranstalt, kat. č. 1303, sign. K/5q; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1279-I.

okresní správy politické, třetí berní správě, čtvrté živnostenskému inspektorátu a v podkroví se nacházela prádelna, žehlárna, půdy k bytům a archívy úřadů, sídlících v budově. Objekt je kvalitním reprezentantem tradicionalistické oficiální architektury, upevňující v tomto případě postavení centrální vlády mladé republiky v „německém“ městě. Tomu odpovídají také záměrně zvolené nadčasové, monumentální klasicizující formy. Výslednou stavbu provedlo konsorcium, složené ze dvou německých (Josef Bayer & Co., Karl Hocke) a dvou českých (Otakar Pavlů, František Zejdl) stavebních firem, zvolených tak, aby se zamezilo případným výtkám, že stát podporuje pouze české stavitele a naopak. Krátká zpráva o dostavbě se posléze objevila i v Národních listech, kde je uvedeno, že „svým vkusným provedením přispěje nová budova jistě k výstavnému vzhledu města Liberce“.⁶⁵⁵ Je s podivem, že o stavbě se pochvalně vyjádřil i k české architektuře jinak kritický deník *Reichenberger Zeitung*, který ji označuje za „dílo moderní architektury s účelným, hladkým průčelím a plochou střechou, což podtrhuje „americký“ charakter objektu“.⁶⁵⁶

211. F. Vahala. Někdejší budova státních úřadů na historické pohlednici a současný stav. Archiv autora, foto autor 2009.

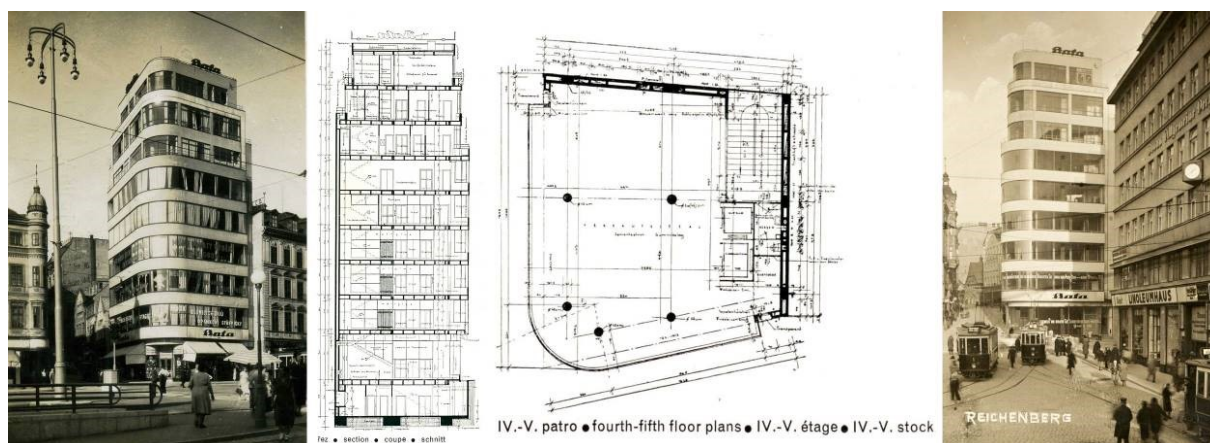

212. E. Müller. Spolek zaměstnanců v průmyslu. Průčelí a průhled schodištěm. Foto autor 2013.

⁶⁵⁵ *Národní listy* 8. 11. 1930, s. 3.

⁶⁵⁶ Das Staatliche Zentral – Aemterhaus. *Reichenberger Zeitung* 8. 4. 1928, s. 21.

V témže roce bylo postaveno v Sokolské ulici někdejší sídlo Spolku zaměstnanců v průmyslu. Osmipodlažní, puristicky orientovaný objekt byl postaven podle projektu místního architekta Ernsta Müllera.⁶⁵⁷ Svým hmotovým řešením s ustupující dvojicí posledních podlaží může vzdáleně evokovat obchodní dům Olympic v Praze od Jaromíra Krejčara. Parter objektu sloužil k obchodním účelům a má pasážové řešení se zaoblenými výkladci. Konzervativnost místního prostředí se projevila zejména v dekorativním pojetí fasád. Moderní funkcionalismus se ve středu města uplatnil pouze minimálně a není překvapením, že byl úzce spjat s českým kapitálem. Prvním čistě funkcionalistickým objektem v Liberci byl obchodní dům Baťa. Pro stavbu firma zakoupila parcelu s domem čp. 23-III na rohu ulic Pražské a Revoluční, přičemž se snažila získat i sousední domy čp. 19–22-III, což se však nezdařilo. Tato skutečnost následně ovlivnila podobu stavby, která byla ve své době nejvyšším obchodním domem firmy u nás. Projekt vypracovala Baťova projekční kancelář pod vedením Vladimíra Karfíka v letech 1930–31.⁶⁵⁸ Elegantní devítipodlažní funkcionalistická stavba má železobetonovou konstrukci s proskleným pláštěm, členěným pásy z umělého kamene. Stejně jako v případě protějšího Foehrova paláce Dunaj jsou poslední dvě patra terasovitě řešena. Přestože objekt vykazuje většinu prvků typických i pro další baťovské prodejny (např. oblé nároží), lze ho považovat za jednu z nejzdařilejších realizací Baťova projekčního oddělení. Jak ostatně poznamenal sám autor: „tato uniformita jest nutná. Kamkoliv přijdeme, musíme poznávat tyto stavby jako svého dobrého známého. Liberecký obchodní dům je příkladem typu pro velká města a zároveň ukazuje, že standard nesmí pozbyti přispůsobivosti“.⁶⁵⁹

213. V. Karfík. Dům služby Baťa na historických pohlednicích, řez a půdorys. Archiv autora, Stavitel 1934.

Lví podíl na atypickém řešení a celkovém vzezření domu má nepochybně úzká stavební parcela na exponovaném nároží. Administrativní prostory byly situovány v posledních podlažích a přidružené služby (manikúra, pedikúra, správka obuvi, masáže apod.) se nacházely v zadním traktu objektu. Krátce po dostavbě si nový obchodní dům vysloužil ostrou kritiku místního, konzervativně založeného architekta Karla Kerla.⁶⁶⁰ Ten sice konstatoval, že „dům je jistě nejmodernější kancelářskou budovou v Liberci, což dokládá i konstrukce složená ze skla, železa a betonu“ a ocenil její „lehkost a eleganci, kdy vedle Bati vypadá Dunaj jako „cementový žalář“, ale tím kladné stránky novostavby dle Kerla končí. Konstatuje, že „pravá architektura, i když slouží k ryze praktickým účelům, vyžaduje víc“ a v této souvislosti zmiňuje „dobré německé továrny“ od Hanse Poelziga, kterým nechybí „duše a temperament“. Dále poznamenává, že dobrý dům „musí z každého pohledu tvořit harmonický celek, což se v tomto případě nepodařilo. Je

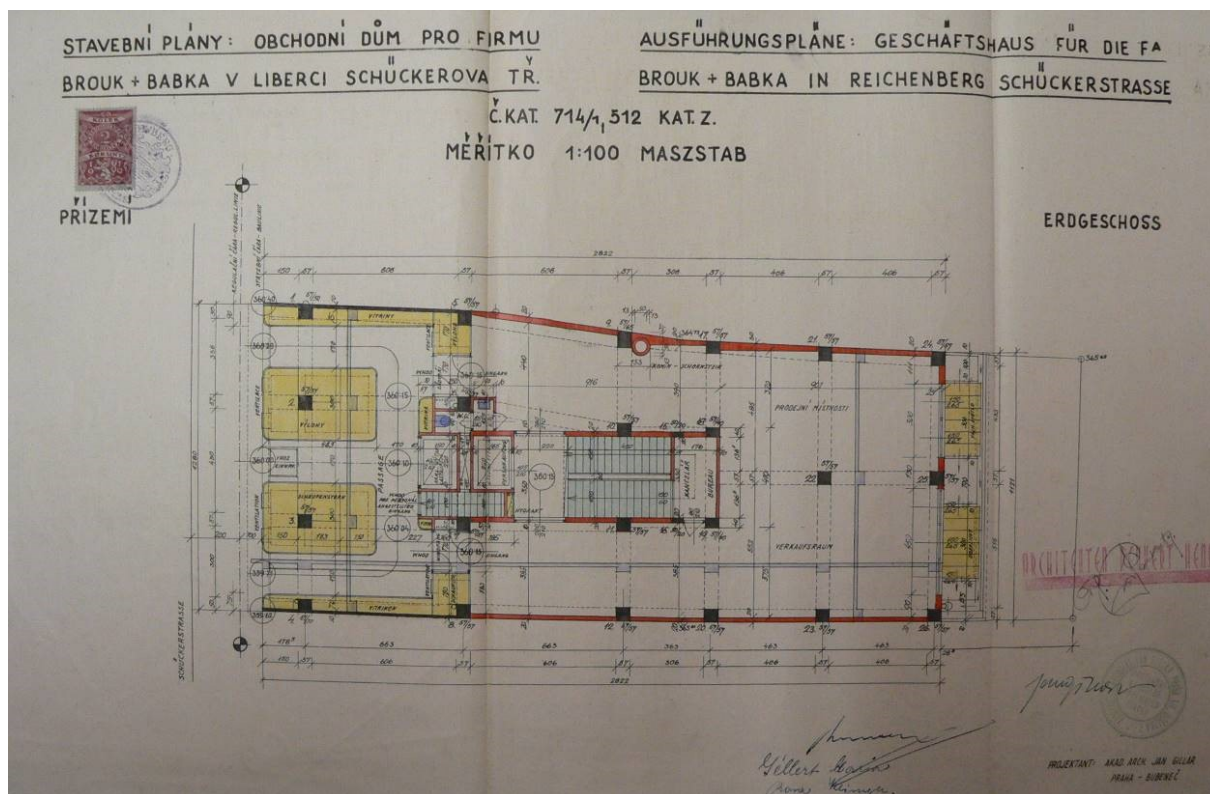
⁶⁵⁷ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 113-I.

⁶⁵⁸ Stavitel: odborný umělecko-technický měsíčník 1934, roč. XIV, s. 159.

⁶⁵⁹ KARFÍK, Vladimír. Náš nový dům služby v Liberci. Zlín: sdělení zaměstnanců firmy Baťa, 24. 10. 1930, s. 1.

⁶⁶⁰ KERL, Karl. Das Bata Haus in Reichenberg. Reichenberger Zeitung 13. 11. 1931, s. 3.

to jen torzo, které jako by bylo „vyříznuté“ z větší administrativní budovy podél Revoluční a Pražské ulice“. Zároveň parafrázuje Le Corbusierův výrok „Dům je stroj na bydlení“, kdy říká: „Baťa je stroj na nakupování. Není to architektura v pravém slova smyslu, je to jen dobře technicky řešený objekt“. Vedle samotné architektury negativně hodnotí i urbanistické zapojení novostavby do organismu města: „Soukenné náměstí, situované v údolí musí být esteticky podřízené hornímu Staroměstskému náměstí. Pokud bychom se drželi uměleckých zásad pro stavbu měst, musely by být budovy na hlavním městském náměstí a strmé Pražské ulici výraznější a to je v tomto prostoru nemožné. Budova je téměř vyšší než vršek, na jehož úpatí stojí, což je zcela proti pravidlům koncipování architektury ve městě. To, jak budova narušila obraz města, je nejlépe vidět při pohledu od nádraží. Špatné je i umístění novostavby do prostoru náměstí, kde místo toho aby se vytvořilo příjemné, intimní místo, v němž by se člověk cítil dobře, vznikl náhodný prostor, do něž ústí osm ulic a jehož jedinou dokončenou stranu představuje palác Dunaj. Právě Dunaj byl svou polohou v čele náměstí předurčen stát se jeho dominantou a Baťův dům tento koncept narušil svou přílišnou výškou. Nezbyvá tedy než doufat, dnešní tristní dojem ze Soukenného náměstí pomůžou vylepšit pozdější stavební zásahy“. Svě emotivní hodnocení pak končí ostrým soudem, že „Baťa není architektonickým dílem, neboť nevykazuje žádné rysy umělecké stavby měst“.⁶⁶¹ Přestože řada Kerlových postřehů má racionální základ, podpořený navíc perfektní znalostí stavebního vývoje Liberce, v tomto případě hlavní roli sehrálo nepochybně nacionální hledisko.

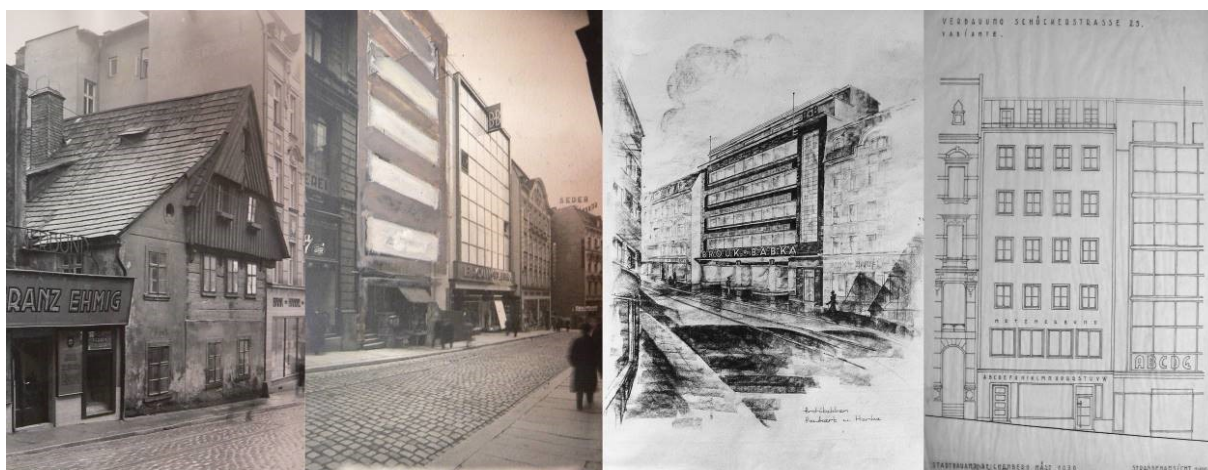

214. J. Gillar. Obchodní dům Brouk & Babka, půdorys přízemí. MML, ASÚ.

Druhou funkcionalistickou libereckou stavbou je obchodní dům firmy Brouk & Babka, postavený v dolní části Pražské ulice. Typickým rysem tzv. broukáren byla (až na výjimky) kvalitní funkcionalistická architektura, která šla ruku v ruce s nejmodernějšími dobovými obchodními trendy - samoobslužným prodejem, zásilkovou službou, prodejem na úvěr, potrubní poštou, eskalátory, dětskými koutky, vlastní ambulanci místností či odpočinkovým zázemím pro

⁶⁶¹ Ibidem.

zaměstnanec.⁶⁶² Projekt šestipodlažního domu se železobetonovou konstrukcí z let 1935–36 je dílem předního funkcionalistického architekta Jana Gillara. Stavební návrh liberecké pobočky vypracovala místní firma Peukert & Henke a samotnou realizaci provedla firma Václav Nekvasil z Prahy. Firma Brouk a Babka se neúspěšně snažila i o získání sousední parcely, na které se nacházela výstavní síň libereckého Metznerbundu, kde měla vzniknout na základě projektu z června 1936 úzká přístavba k obchodnímu domu, obložená keramickým obkladem a členěná dvoudílnými okny.⁶⁶³ Pro Liberec atypickým motivem je především celoskleněná zavěšená fasáda, užitá na celém průčelí kromě posledního ustupujícího patra s administrativními prostory. Poutavým prvkem přísně ortogonálního průčelí obráceného do Pražské ulice je nápaditě uplatněný kontrast mezi subtilní prosklenou partií fasády rámovanou keramickým obkladem a provzdušněným parterem.

215. Obchodní dům Brouk & Babka. Hostinec „Zur Sandwirt“ na jehož místě novostavba vznikla, nerealizovaná přístavba obchodního domu v místě proluky na dobové „vizualizaci“, původní varianta průčelí a nerealizované sídlo libereckého Metznerbundu v proluce vedle obchodního domu. MML, ASÚ, SOKA Liberec.

V jednotě s progresivní architekturou bylo i užití nejmodernějších stavebních materiálů, jako skla Thermolux na zavěšené fasádě, zvoleného pro vynikající izolační, tepelné a světelné vlastnosti.⁶⁶⁴ Promyšlená půdorysná osnova byla koncipována tak, aby co nejlépe vyhovovala obchodním účelům. V suterénu se nacházela kotelná, prostory k uskladnění otopu, skladiště, zázemí pro zaměstnance (šatna, kolárna) a některé provozy (balírna, místnost pro aranžéry). Sociální zařízení spolu s komunikačním zázemím, tvořeným výtahem a elegantním dvouramenným schodištěm, na které navazovaly nečleněné, variabilní prodejní plochy, bylo situováno v severovýchodní části objektu. Strojovna výtahu se nalézá na střeše posledního, administrativního patra s předsazenou terasou. Mimořádně zdařilé je pak pasážové řešení hlavního vchodu, před který Gillar navrhl dvojici zaoblených prosklených čtvercových výkladních skříní, rámovaných ocelí Anticorro. Vstup se tak nalézá až ve třetině hloubky parcely a zákazník měl možnost prohlédnout si zboží v pasáži ještě před vstupem do obchodu. Užitý koncept představuje jeden z typických znaků obchodních domů Brouk & Babka, neboť se s ním kromě Liberce lze setkat také v Brně, Bratislavě či Praze. Liberecká realizace sloužila o tři roky později jako vzor obchodního domu Bílá Labuť, postaveného pro společnost Brouk & Babka v ulici Na Poříčí v Praze, kde byl Gillar autorem interiérů. Přestože je zde uplatněna takřka identická koncepce, včetně pásážového vstupu, mohutný exteriér navržený architektky Josefem Kittrichem a Josefem Hrubým působí navenek do značné míry těžkopádně a nedosahuje elegance a subtilnosti své liberecké předlohy.

⁶⁶² 25 let práce a dobré služby obchodních domů: Brouk a Babka. Bratislava: O. Waldes, 1933.

⁶⁶³ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 15-III.

⁶⁶⁴ POLÍVKA, Jaroslav. Sklo Thermolux: novodobý výtvar sklářského průmyslu: několik kapitol o stavebním skle. Praha: Mühlig-Union, 1936.

Velmi zajímavý projekt představuje i nerealizovaný polyfunkční dům s barem Rokoko (1928) pro restaurátora Josefa Fischbacha v dnešní Hermannově ulici. Projekt počítal s razantní přestavbou stávajícího domu čp. 334-I a návrhem z roku 1928 se architekt Franz Radetzky dopracoval k osobitému pojetí purismu, kombinovaného s prvky art déco. Prosté kubické těleso domu oživil vertikálním neonovým pásem s názvem podniku na fasádě do dnešní Hermannovy ulice. Nároží s předsazenou terasou pak zdůraznil reklamním „pilířem“, završeným neidentifikovatelnou plastikou. Jednotlivé horizontální pásy fasády vzájemně odlišil různou skladbou oken, kdy v parteru a prvním patře, vyhrazeným kavárenskému a restauračnímu provozu, užil mohutných okenních pásů. Racionální skladbě fasád odpovídá i dispoziční řešení. V suterénu se mělo nacházet nezbytné zázemí provozovny. V přízemí měla být velká snídaňová místnost, do které se mělo vcházet skrze nový vstup. Celé první patro mělo být vyhrazeno potřebám rozlehlé luxusní kavárny a zbylá podlaží bydlení.⁶⁶⁵ Stylově nejčistším reprezentantem art déco na území města je Radetzského nejvýznamnější realizace, Ruprechtický dvůr na náměstí Míru. Investorem byl Adolf Simon, pro kterého architekt Radetzky postavil současně i vily ve Zhořelecké (1926–27) a Bendlově ulici (1928–29) spolu s nájemním domem v Pavlovické ulici (1927). Fasády zdobí bohatý dekor a nechybí ani signatura autora. Dominantním prvkem rozložitě budovy je nárožní arkýř s rokem dokončení stavby (1929) a trojúhelníkově zakončené schodišťové rizality, rytmizující fasádu. V suterénu se nalézá někdejší vinárna (dnes restaurace) s unikátně zachovaným interiérem s bizarními dřevořezbami a vitrážemi s pijáckou tematikou. V patře s výkladovým zasklením byl situován bar s kavárnou a zbylá podlaží byla využívána k nájemnímu bydlení. Mimo to se v budově nacházela i služebna policie.

216. Franze Radetzky. Nerealizovaný projekt baru „Rokoko“ na Nerudově náměstí a Ruprechtický dvůr, celkový pohled a interiér stylové restaurace. MML, ASÚ, foto Martin Ouhrabka 2006, foto autor 2014.

Ikonickou stavbou meziválečného Liberce se stala expozitura pojišťovny Generali na Soukenném náměstí v Liberci, největší mimopražská realizace architekta Fritze Lehmana. Palác byl postaven na místě zbořeného renesančního mlýna, adaptovaného roku 1854 na továrnu pro výrobu vojenských suken Franzem Josefem Jakobem a znovu přestavěného v roce 1889.⁶⁶⁶ Budova s výraznou korunní římsou a nízkou valbovou střechou má železobetonový skelet, obložený nahrubo otesanými kvádry liberecké žuly. Vyznačuje se klidným výrazem fasád, členěných pravidelným rastrem oken. Konkávně prohnuté průčelí odlehčil Lehmann provzdušněným parterem, osvětleným velkými okny, v němž se nacházela oblíbená kavárna Grandcafé Generali, později Winkler, nejmodernější podnik svého druhu ve městě, vybudovaný údajně po vzoru pařížských kaváren. Jejím nájemcem byl Hermann Winkler, mj.

⁶⁶⁵ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 334 – I.

⁶⁶⁶ Magistrát města Liberce, archiv stavebního úřadu, složka domu 26-III.

provozovatel neméně proslulé kavárny Savoy v Ústí nad Labem.⁶⁶⁷ Dominantou netradičně řešené kavárny, do které se vstupovalo karuselovými dveřmi, byla tribuna pro orchestr mezi dvěma nosnými sloupy z granitu. Motiv hlavního vstupu Lehmann nápaditě zopakoval na mohutné kryté lodžii pod korunní římsou, zabírající výšku dvou pater. Vstup do obytné a administrativní části domu umožňovala elegantní zaoblená pasáž, spojující Barvířskou a Širokou ulici. Z ní se vcházelo do prostoru s trojramenným schodištěm a dvojicí výtahů. Pojišťovna, sousedící s kavárnou, zde měla pro svůj provoz vyhrazenou část přízemí a mezaninu. Zbylá patra byla obytná, přičemž první, druhé, třetí a čtvrté podlaží mělo identickou dispozici. Na každém se nacházelo šest luxusních, kompletně elektrifikovaných velkých bytů s halou a kabinetem, vybavených tekoucí teplou vodou a centrálním topením. Stejně tak mělo identický půdorys i páté, šesté, sedmé a osmé patro v užší, vyšší partii domu, obrácené do náměstí. U čelní části se nacházely vždy dva větší třípokojové byty a zadním traktu podél ulic Barvířská a Široká čtyři garsoniéry. Z bytů v osmém podlaží pak byl navíc i přístup na velkou lodžii.

217. F. Lehmann. Expozitura pojišťovny Generali, dnes palác Nisa. Interiér kavárny a celkový pohled. Foto autor 2008, archiv autora.

Vzhledem ke kvalitě bytů lze usuzovat, že nájemci se rekrutovali z řad výše postavených zaměstnanců pojišťovny. Dům byl později poškozen řadou utilitárních přestaveb, největší ztrátou je pak znehodnocení interiéru kavárny a exteriéru parteru, kdy došlo k odstranění elegantní zděné předzahrádky a zajímavého vstupu s karuselovými dveřmi. O významu objektu svědčí i fakt, že mu byla věnována pozornost ze strany místního a celostátního tisku, i časopisu *Kunst und Handwerk*, který se orientoval na uměleckou tvorbu českých Němců.⁶⁶⁸ V prvním čísle časopisu se objevila recenze novostavby z pera místního architekta, předsedy libereckého Metznerbundu a stavebního rady Karla Kerla. Ten sice domu vytýká jeho necitlivé zapojení do organismu města, vzhledem k jeho značné výšce, ale pozitivně hodnotí subtilní skeletovou konstrukci i fakt, že při pohledu z náměstí nejuje staticky formovaný obdélník hlavní fasády její dynamické prohnutí. Slova chvály má také pro využití nepravidelné stavební parcely, kde poznamenává: „aby vyšel vstříc městu a jeho obyvatelům, nabídl nové řešení parteru, umožňující chodcům volný průchod skrze nároží objektu, čímž se mu podařilo rozšířit jinak značně úzký prostor předpolí domu. Současně se mu tímto řešením podařilo rozpohybovat fasádu, na níž je uplatněn barokní princip konkávnosti. Výsledné mírné „chvění“ fasád představuje jednoduchý, ale účinný umělecký prvek, podpořený povrchem fasády, využívajícím stínu. Na formování objektu se podílí zároveň i kontrast užitých materiálů v parteru a v lodžii pod korunní římsou vůči tělu stavby... Kontrast hrubého a jemného představuje účinný „koloristický“ prostředek, silnější než běžné plastické členění“.⁶⁶⁹ O nedochovanou

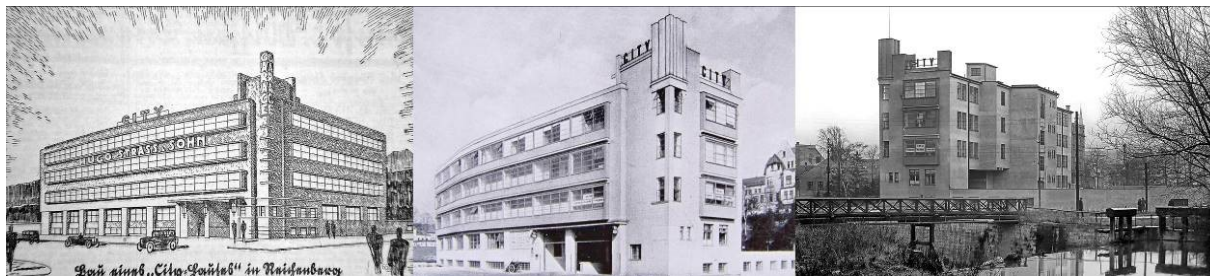
⁶⁶⁷ Grandcafé „Generali“ Reichenberg. *Reichenberger Zeitung* 30. 7. 1937, příloha, s. 2.

⁶⁶⁸ Grandcafé „Generali“ Reichenberg, *Reichenberger Zeitung* 30. 7. 1937, příloha; Eröffnung des Grand-Café Generali, Reichenberg. *Deutsche Zeitung Bohemia* 31. 7. 1937, s. 4; *Reichenberger Zeitung* 30. 7. 1937, s. 3; KERL, Karl. Der Neubau der Generali Versicherung in Reichenberg. *Kunst und Handwerk* 1938, roč. I, č. 1, s. 14–17.

⁶⁶⁹ KERL, Karl. Der Neubau der Generali Versicherung in Reichenberg. *Kunst und Handwerk* 1938, roč. I, č. 1, s. 14.

sochařskou výzdobu se postaral Wilhelm Srb-Schlossbauer. Symbol pojišťovny, okřídlený benátský lev měl dle dochované plánové dokumentace mít původně poněkud odlišný charakter a dvojice reliéfů z červené žuly měla být umístěna na nárožích domu. Nakonec však došlo (zřejmě z finančních důvodů) k levnější variantě osově umístěného měděného reliéfu s hodinami nad lodžii. Význam objektu podtrhují i jeho nesporné urbanistické kvality, neboť tvoří nepřehlédnutelnou dominantu dolního centra města a mimořádně zdařile uzavírá severozápadní stranu Soukenného náměstí.

Stále aktuálnější se v meziválečné době stávala také otázka motorismu, přičemž v této oblasti patřil Liberec mezi nejrozvinutější severočeská města, což dokládá i zajímavý soubor staveb spjatých právě s tímto fenoménem moderního života. Prudký rozvoj automobilismu do měst přinesl nový stavební typ, kterým jsou hromadné garáže. Největšími byly garáže v rámci polyfunkčního paláce City (1928–29) v ulici U Jezu, který navrhl pro židovského obchodníka Otto Strasse místní architekt Oskar Baudisch a postavil stavitel Karl Hocke.⁶⁷⁰ Polyfunkční budova se železobetonovou skeletovou konstrukcí byla zprvu zamýšlena jako solitér, který teprve dodatečně doplnily přízemní velkogaráže v zadním traktu. Poměrně rozsáhlý objekt se skládal z vyšší administrativní a nižší provozní a obchodní části. Ačkoliv je na budově již částečně patrný vliv funkcionalismu v konkávním provozním oddílu, nezbavila se dosud latentního dekorativismu, který se projevuje v administrativní partii budovy, ovlivněné art décem a částečně i expresionismem. Přístup ke garážím umožňoval průjezd nárožní administrativní partií objektu, kde se nacházel i byt a recepce portýra. Garáže měly celkovou kapacitu 100 automobilů a obsahovaly jak 60 individuálních boxů, tak i centrálně vytápěné skupinové boxy v suterénu paláce. Nedílnou součástí garáží byly rovněž i doplňkové služby pro motoristy, k nimž patřilo 14 mycích míst, servis včetně nabídky náhradních dílů a příslušenství či opravná poškozených pneumatik.⁶⁷¹ Nechyběl ani čerpací stojan Sphinx od společnosti Vacuum Oil Company a široké spektrum služeb doplňovala kantýna, ubytování pro řidiče a sprchové lázně. Jednotlivé boxy byly situovány po obvodu a uprostřed dvora, pro doplňkové služby bylo využito nároží (opravná pneumatik, myčka, dílna, sklad).

218. O. Baudisch. Palác City s hromadnými garážemi na kresbě z dobového tisku a historických snímcích. Reichenberger Zeitung 1928, Bauunternehmung Ing. Karl Hocke 1933, SOKA Liberec.

Ačkoliv byly liberecké velkogaráže označovány za nejmodernější v severních Čechách, ve srovnání s obdobnými objekty v Praze, Ostravě či Hradci Králové působí přinejmenším velmi skromně.⁶⁷²

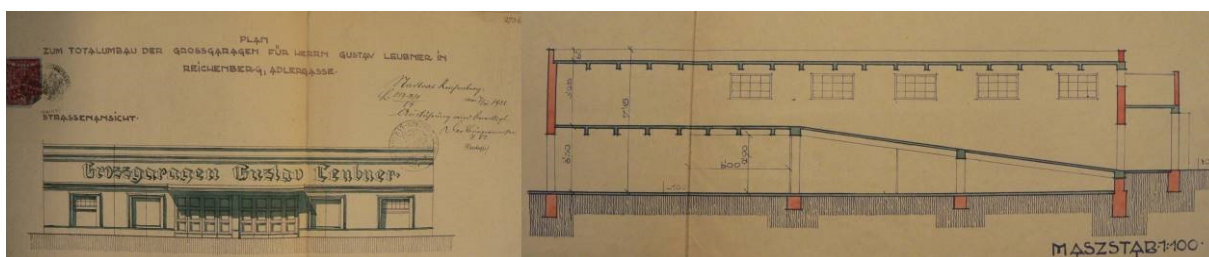
Neméně zajímavou stavbou byl i puristický polyfunkční autodům Antona Eisenkolba v Ruprechtické ulici (1926–30), ovlivněný částečně i expresionismem (dynamicky řešené nároží). Jednalo se o rozsáhlý areál, který obsahoval vše důležité pro motoristy i cyklisty, včetně příslušenství. Firma byla rovněž autorizovaným servisem a prodejcem vozů

⁶⁷⁰ *Bauunternehmung Ing. Karl Hocke, behördlich aut. Zivilingenieur und Baumeister, Reichenberg: Wohnhäuser, Eisenbetonbauten, Hallen, Garagen.* Bratislava: Verlag für Volkswirtschaft Otto Waldes 1933; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 525-IV.

⁶⁷¹ *Reichenberger Zeitung*, 9. 9. 1928, s. 25.

⁶⁷² PROCHÁZKA, Břetislav. Moderní ošetření automobilů. *Pestrý týden* 1933, roč. VIII, č. 2, s. 7; VORLÍK, Petr. *Garáže: meziválečné garáže v Čechách: zrod nového typologického druhu a proměny stavební kultury.* Praha: Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2011.

Tatra a Mercedes. Součástí areálu byla i továrna na řetězy, vyrábějící mj. protiskluzové, převodové a cyklistické řetězy. Vedle toho si zde mohl motorista nechat svůj vůz opravit a seřít a firma navíc provozovala i vlastní taxislužbu. K parkování sloužily centrálně vytápěné velkogaráže s celkem 40 místy ke stání, k nimž areál poskytoval i ubytování pro řidiče. Projekt hromadných garáží a autodílny vypracovala v roce 1926 místní architektonická kancelář Kühnelt & Linke a hlavní budova z roku 1930 pochází od místního architekta a stavitele Ernsta Pfeifera.⁶⁷³ Elegantní objekt je pouze torzem původního, mnohem velkorysejšího řešení, do jehož realizace pravděpodobně zasáhla zhoršující se ekonomická situace pohraničí. Pfeifer projekt vypracoval v únoru 1930 ve dvou variantách, lišících se pouze výškou - varianta číslo 1 byla dvoupodlažní, naproti tomu částečně realizovaná varianta číslo 2 čtyřpodlažní. Symetrické expresivní průčelí, obrácené do Ruprechtické ulice, vertikálně členily tři meziokenní pasy a v parteru centrální části měl být situován vjezd do garáží. Realizováno však bylo nakonec pouze levé křídlo, snížené o jedno podlaží s netradičně řešeným, uskakujícím nárožím, oživeným dvěma elegantními, zaoblenými balkony. Přizemí bylo vyhrazeno obchodním účelům, patro administrativě podniku a poslední podlaží využívala rodina majitele k bydlení. Další „velkogaráže“ se nacházely v Orlí ulici a provozoval je Gustav Leubner. Autorem poměrně prosté, částečně art décoem ovlivněné patrové stavby, byl architekt Reinhold Beichel.⁶⁷⁴ V rámci areálu se nacházelo celkem 41 individuálních boxů určených pro parkování a součástí provozovny byl i autorizovaný servis Praga se správkárnou motorů, pneuservis a čerpací stanice.

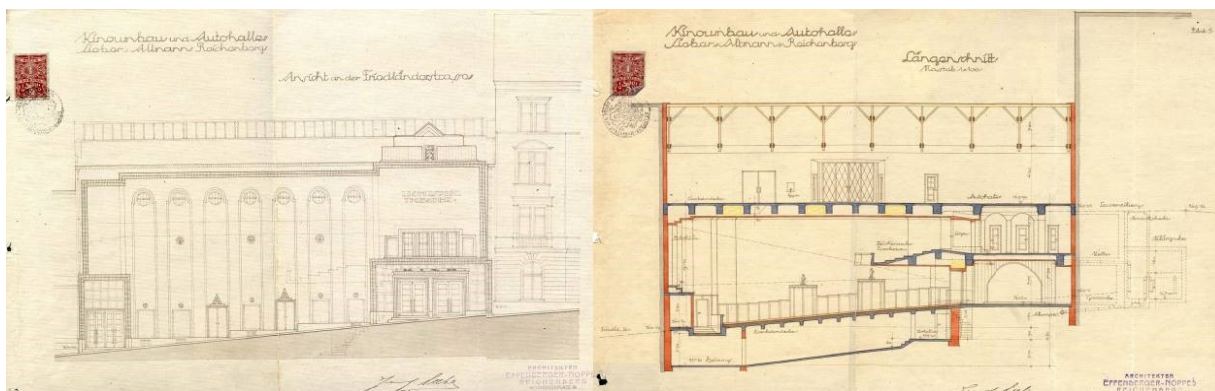
219. R. Beichel. Velkogaráže Gustava Leubnera v Orlí ulici, výřez z plánové dokumentace. MML, ASÚ.

Velmi atypickou stavbu představuje dnešní kino Varšava, které v sobě téměř americkým způsobem kombinovalo funkci biografu a hromadných garáží, situovaných navíc nad kinosálem. Jeho předchůdcem bylo kino z roku 1908, které využívalo pouze spodní část pozemku. Dle dochované plánové dokumentace se jednalo o jednoduchou, horizontální přízemní stavbu, vybudovanou na základě návrhu stavitele Alfreda Hübnera. Protože kino brzy kapacitně přestalo dostačovat, rozhodli se Heinrich Sieber s Theodorem Bayerem pro jeho rozšíření a oslovili berlínskou kancelář Elstner & Mauve, v níž byl činný liberecký architekt Ferdinand Elstner.⁶⁷⁵ V projektu z 9. července 1913 navrhli architekti rozložitý a honosný, pozdně secesní dvoupodlažní objekt pro 647 diváků s lóžemi v přízemí i v patře. Vzhledem ke značné finanční náročnosti však projekt nakonec nebyl realizován a stávající budova o rok později prošla pouze dílčí přestavbou na základě návrhu místní stavební firmy Adolfa Bürgerera. K zásadní proměně a modernizaci kina dochází až po skončení první světové války a vzniku samostatného Československa. Z 10. února 1922 pochází žádost Heinricha Siebera a jeho nového společníka Josefa Altmanna na přestavbu biografu a zřízení hromadných garáží na místě někdejší provaznické dílny v Mariánské ulici.

⁶⁷³ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 365-I.

⁶⁷⁴ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 137-III.

⁶⁷⁵ Podrobněji k historii stavby ŘIČANKOVÁ, Alena, ZEMAN, Jaroslav. První liberecká „kinema“. Kino jako stavební typ a symbol nové doby. In *Průzkumy památek* 2015, roč. XXII, č. 1, s. 65-84.

220. Effenberger & Noppes. Dnešní kino Varšava, průčelí a řez na výřezu plánové dokumentace. Atypické je zejména situování garáží nad kinosálem. MML, ASÚ.

Vypracováním projektu pověřili libereckou architektonickou kancelář Effenberger & Noppes, která zhotovila moderní návrh ovlivněný stylem art déco.⁶⁷⁶ Stavbu prováděl místní stavitel Gustav Habel a liberecká pobočka stavební firmy Pittel & Brausewetter měla na starosti statické řešení objektu. Unikát představuje již zmíněné spojení funkce biografu a hromadné garáže, přístupné z dnešní Mariánské ulice (Zentral-Garagen Sporthaus Sieber), pozdější Centro garáže. Přístup do autohaly se 14 garážovými stánky umožňoval nálevkovitý vjezd z Mariánské ulice, po jehož stranách byla situována kancelář, a místnost určená k přespaní řidiče. Na kancelář navazovala myčka, zbořená v roce 2004 a na místnost pro řidiče drobný byt garážmistra s obytnou kuchyní a toaletou, sousedící s krytou dílnou, kde se nacházel autorizovaný servis rakouské automobilky Steyr.

Garážemi disponovaly rovněž hotely. Nejmodernější se nacházely v nejluxusnějším libereckém meziválečném hotelu Imperial, postaveném na třídě 1. máje místním architektem Paulem Zehem v letech 1929–30 v módním „americkém“ stylu.⁶⁷⁷ Na svou dobu se hotel mohl pochlubit celou řadou vymožeností (např. zvuková izolace interiérů před pouličním hlukem), přičemž příloha deníku *Reichenberger Zeitung*, věnovaná otevření hotelu konstatovala, že Imperial je „prvním hotelem v Československu, vybudovaným na základě nejnovějších vědeckých principů“.⁶⁷⁸

221. P. Zeh. Hotel Imperial. Výkres průčelí a pohled do dvorního traktu s garážemi a servisem. Archiv Alenky Di Battista, archiv soukromého sběratele.

V jednotě s moderní koncepcí hotelu bylo i jeho pojetí v duchu art déco včetně zaniklých reprezentativních interiérů. V garážovém dvoře v zadním traktu hotelu se nacházel vedle nezbytné opravárenské dílny také vlastní čerpací stojan.

⁶⁷⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 285-I

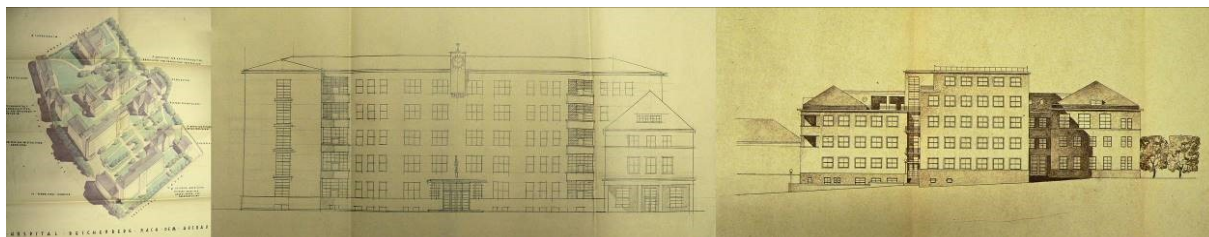
⁶⁷⁷ Hotel Imperial Reichenberg. *Reichenberger Zeitung* 4. 9. 1930 (příloha), s. 3.

⁶⁷⁸ *Ibidem*.

Hotelový host se pak mohl rozhodnout, zda využije samostatný garážový box, nebo autohalu s kapacitou 50 vozů. V patře každého z boxů byl navíc umístěn pokojík se sociálním zařízením, určený k přespání řidiče.

Pokračovala také výstavba školních budov, subvencovaných státem a určených pro českou menšinu. S ohledem na předchozí konjunkturu byl Liberec školními budovami poměrně vybaven a zmíněné menšinářské novostavby nikterak nevybočují z běžných tradicionalistických mantinelů. S progresivnější realizací formátu Gočárovovy ústecké školy se zde tudíž nesetkáme. Jistou výjimku představuje pouze Domov učňů, postavený dle projektu městského architekta Karla Kerla roku 1932 v Budovcově ulici.⁶⁷⁹ Mohutná, funkcionalistická budova se střídou fasádou se značně odlišuje od okolní, tradicionalistické obytné zástavby.

Velké plány mělo město s nemocnicí. Jádrem areálu je pozdně klasicistní štěpánská nemocnice (dnešní pavilon V), postavená stavitelem Antonem Hollubem. Do provozu byla uvedena 1. dubna 1848 jako teprve pátý městský ústav tohoto typu a co do rozsahu druhý největší v celých Čechách. Protože již záhy nemocnice nedostačovala potřebám rozvíjejícího se průmyslového města, došlo v roce 1874 k rozšíření o nové křídlo, obrácené do Husovy ulice. Krátce nato následovala výstavba dalších pavilonů - očního a infekčního (1882, dnešní pavilon C), chirurgického (1894, zbořen při stavbě nové interny), plicního (1905, dnešní pavilon E) a infekčního (1913, dnešní pavilon J), na základě projektu městského stavebního úřadu.⁶⁸⁰ V této podobě nemocnice fungovala až do 20. let 20. století, kdy začíná nová etapa v jejím vývoji a v letech 1927–28 dochází k výstavbě moderního pavilonu péče o matku a dítě na základě projektu městského stavebního rady Oskara Baudische. Jednotlivá patra, v nichž byly situovány operační sály, lůžková část i zázemí personálu již spojoval výtah, který pacientům i personálu usnadňoval pohyb po budově. Z architektonického hlediska se jednalo o poměrně zajímavý, tradicionalistický objekt s klidnými, klasicizujícími formami, typickými pro Baudischovu tvorbu.⁶⁸¹ Mezník v historii nemocnice však znamenal až rok 1933, kdy se objevuje projekt celkové modernizace nemocnice, jehož součástí byla i vyzvaná soutěž na novou budovu chirurgie. Autorem generelu byl vídeňský specialista na zdravotnická zařízení Ing. Leo Ehmann, který se mj. podílel i na stavbě jedné z největších vídeňských nemocnic v Hietzingu (1908–13). Součástí nové koncepce byla i přestavba staré štěpánské nemocnice, která měla získat moderní, monumentální funkcionalistickou podobu na základě projektu Oskara Baudische.

222. O. Baudisch a městský stavební úřad. Nová liberecká nemocnice. Generel, nerealizovaný návrh interny a variantní návrh chirurgie. MML, ASÚ.

Ten také navrhl zajímavou, horizontálně pojatou budovu prosektury s prvky expresionismu (1933).⁶⁸² Soutěž však nepřinesla kýžený výsledek a tak se nakonec porota rozhodla nevybrat žádný ze zaslaných návrhů a naopak pověřila městský stavební úřad v čele s architektem Baudischem vypracováním vlastního návrhu, který by implementoval postupy a řešení jednotlivých soutěžních návrhů, které byly komisí shledány za vhodné. S ohledem na nepříliš dobrou

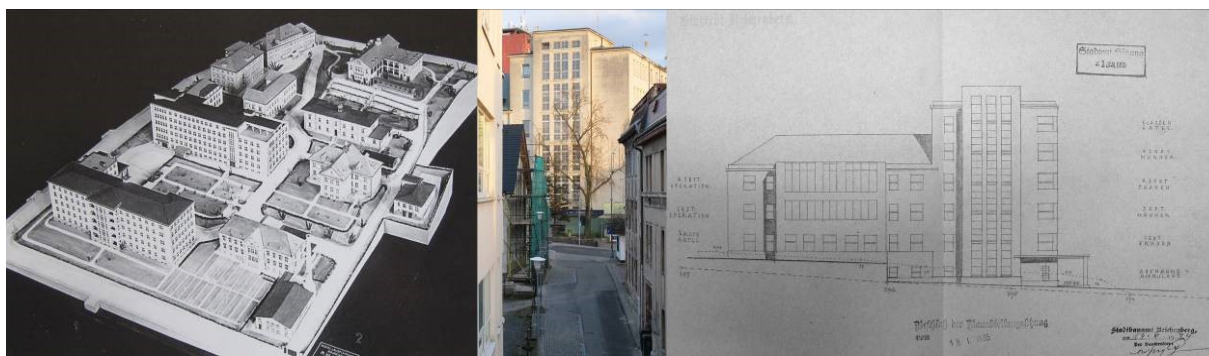
⁶⁷⁹ KERL, Karl. Das neue Lehringsheim der Stadt Reichenberg. *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg*. Reichenberg: Rud. Gerzabek, 1932, s. XII-XVII.

⁶⁸⁰ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka areál KNL.

⁶⁸¹ Neubau des Städtischen Wöchnerinnenheimes und der Frauenabteilung des Hospitales in Reichenberg. *Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1929*. Reichenberg: Stadt Reichenberg, 1928, s. XII-XIV.

⁶⁸² Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka areál KNL.

finanční situaci související s Velkou hospodářskou krizí bylo nakonec rozhodnuto, že se bude realizovat pouze nová budova chirurgie. Soutěže zúčastnili především místní architekti, mj. Rudolf Blumrich, Ferdinand Elstner, Heinrich Perst, Ernst Schäfer a kancelář Friedricha Nicka s Erichem Panitschkou. V komisi, která měla za úkol vybrat vítězný návrh, vedle zástupců města a nemocnice v čele se starostou Kostkou zasedal také architekt Max Kühn. Tento značně kontroverzní krok (nicméně nijak neobvyklý) se samozřejmě neobešel bez reakce zúčastněných architektů. Ti zaslali skrze svůj profesní orgán, *Spolek německých architektů v Československu* (Gemeinschaft deutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik) městu ostrou nótu, kritizující tento krok. Spolek tak městu mj. vytýká „*bezpříkladný nepřátelský postoj vůči soukromým architektům, který jim přináší pouze hořkost*“, dále pak konstatuje, že není možné, aby jeden z orgánů, který byl zodpovědný za hodnocení zaslanych projektů zpracovával vlastní, vycházející z práce jiných architektů, nemluvě o faktu, že soutěž bezesporu přinesla kvalitativní posun i v rámci původního Ehmannova projektu. Závěrem konstatuje, že „*v Liberci jsou privátní architekti stavěni do pozice nežádoucích kverulantů*“ a doufá tedy, že účastníkům budou konečně doručeny posudky porotců, které doposud neobdrželi.⁶⁸³ I přesto však zůstalo vypracování projektu i nadále v rukou města, přičemž k realizaci došlo až v letech 1937–38. I v tomto případě byl autorem architektonického řešení pavilonu, který ve své době patřil k nejmodernějším v Československu (srov. nemocnice v Ústí nad Labem), Oskar Baudisch. Ten navrhl elegantní a zároveň monumentální funkcionalistickou budovu s nepřehlédnutelnými vlivy neoklasicismu, patrnými v gradaci hmot a kompozičně střídém průčelí. Rozložitá, pětipodlažní novostavba se skládala ze tří autonomních částí – chirurgie, operačního traktu s lékařským oddělením a rentgenového oddělení.

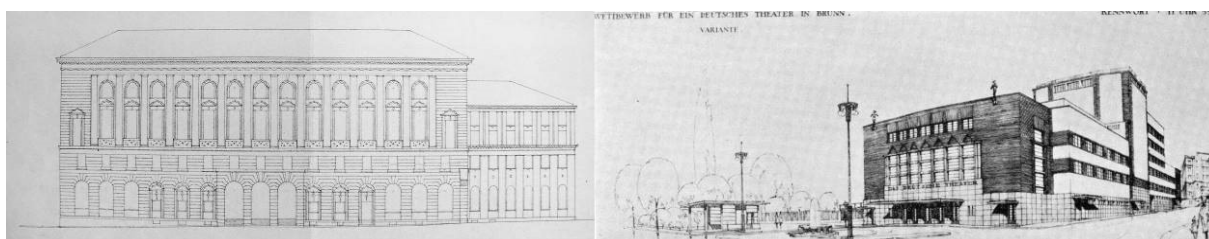
223. O. Baudisch a městský stavební úřad. Model generelu nemocnice, současný stav budovy chirurgie a její projekt. SOKA Liberec, foto autor 2015, MML, ASÚ.

Dominantou pavilonu, který se uplatňuje i v dálkových pohledech na město, je nárožní část s výtahem a schodištěm prosvětlená mohutným vertikálním pásem oken, který tvořil (a doposud tvoří) komunikační páteř chirurgie a operačního traktu. Působivou skladbou hmot se zde Baudischovi podařilo docílit příznivého dojmu a zabránit monoblokovému charakteru novostavby, nemluvě o jejím zdařilém zakomponování do organismu města, kdy opticky uzavírá průhled dnešní ulicí Bernardova. Není tedy divu, že právě tato realizace představuje vrchol Baudischovy architektonické tvorby. Tím ovšem také končí doba architektonického rozkvětu areálu a pozdější stavební zásahy po roce 1945 nebyly povětšinou příliš pozitivní.

Nejambicióznější projekt meziválečného Liberce nicméně představoval záměr zbudovat novou galerii a Lidový dům, odpovídající významu i politickým aspiracím města. Vypracováním návrhu galerie byl osloven opět architekt Bitzan. Pro magistrát začal pracovat již v roce 1916 a do roku 1926 odevzdal hned několik projektů, obsahujících i sekci

⁶⁸³ Ibidem.

Akademie výtvarných umění, která měla být z části přesunuta z Prahy do Liberce. V druhé polovině 20. let se začalo diskutovat o tom, zda má být postavena novostavba, nebo se má galerie přistavět k muzeu a spolu s Bitzanem byl pověřen úkolem zpracovat návrh přístavby i Heinrich Fanta.⁶⁸⁴ Ten představil tradicionalistický dvoupodlažní projekt s přednáškovým sálem, zázemím a arkádovým ochozem. Bitzan naproti tomu navrhl moderní přístavbu vycházející z purismu, která však příliš nekorespondovala s historizující budovou muzea. Poslední zmínky o záměru vybudovat novou libereckou galerii jsou z roku 1933, kdy měl magistrát v úmyslu využít opět Bitzanových projektů, které upravil bez architekta souhlasu stavební úřad.⁶⁸⁵ Po posouzení nákladů na novostavbu bylo nakonec rozhodnuto galerii nerealizovat. Obdobný osud měla i plánovaná novostavba Lidového domu, na kterou byla vypsána vyzvaná ideová soutěž.⁶⁸⁶ První návrhy pocházejí z roku 1925 a mezi oslovenými architekty figurovali Rudolf Bitzan, Heinrich Fanta a Alfred Castellitz se svým spolupracovníkem Theofilem Niemannem.⁶⁸⁷ Za angažováním Bitzana patrně stojí předchozí práce na návrzích galerie, v případě Fanta pak jeho blízký vztah k městu i jednomu z porotců, Maxi Kühnovi. O tři roky později proběhla další soutěž, přičemž řady architektů rozšířil ještě Ernst Müller z Liberce a zájem o účast projevil i rodák z Kamenického Šenova Leo Kammel a vídeňský architekt Siegmund Katz.⁶⁸⁸ Zda ovšem nakonec byli městem také vyzváni, aby dodali návrhy, není jisté. Původní idea spočívala ve vytvoření pomyslného „pomníku německé kultury“. To se odrazilo také ve funkční náplni objektu, jenž měl obsahovat velký divadelní a koncertní sál pro 1600 osob s orchestřištěm a varhany, malý sál pro 800 osob, přednáškové sály, několik spolkových místností, kavárnu s restaurací a lidovou jídelnu. K nim se posléze ještě přidružil záměr na vytvoření zázemí městské knihovny a zejména Bücherei der Deutschen, vrcholné instituce německého knihovnictví v Československu. V komisi, jež se vyjadřovala k zaslaným návrhům, zasedl starosta Franz Bayer, městský rada Eduard Rohn, ředitel stavebního úřadu Ottomar Grünwald a architekti Max Kühn, spolu s Theodorem Bachem a Josefem Zaschem.⁶⁸⁹ Ze soutěže se dochoval konvolut Bitzanových návrhů a projekt Castellitzův a Niemannův. Fantův bohužel neznáme. Přibližnou představu, jak by novostavbu řešil, si však můžeme udělat na základě o něco staršího soutěžního návrhu nového německého divadla v Brně (1927–28, spolupráce Emil Tranquillini).⁶⁹⁰

224. A. Castellitz a T. Niemann. Soutěžní návrh na Lidový dům v Liberci. H. Fanta a E. Tranquillini. Návrh německého divadla v Brně. SOKA Liberec, Bau und Werkkunst 1928.

Pro umístění novostavby byly zvoleny dvě lokality - park v sousedství spořitelny ve Felberově ulici (srov. soutěž na budovu muzea) a nárožní pozemky při styku Rumjancevovy a Sokolské ulice. Castellitzův a Niemannův návrh z roku 1926 byl pojat značně konvenčně, přičemž záměrem jeho tvůrců bylo přizpůsobit novostavbu sousední budově spořitelny. Tomu také odpovídalo konzervativní, prakticky neorenesanční pojetí fasád, kdy bosovaný parter

⁶⁸⁴ Volkshaus und Gemäldegalerie. *Reichenberger Zeitung* 22. 12. 1928, s. 3.

⁶⁸⁵ K problematice novostavby galerie zejm. HABÁNOVÁ, Anna. Plánovaná novostavba galerijní budovy v Liberci v první polovině 20. století. In *Fontes Nissae* 2010, roč. XI, č. 2, s. 75–107.

⁶⁸⁶ SOKA Liberec, AM Liberec díl IV (Gd), Městská obec Liberec, čp. 349 a 353-I Volkshaus inv. č. 1492, sign. 110, kart. 699.

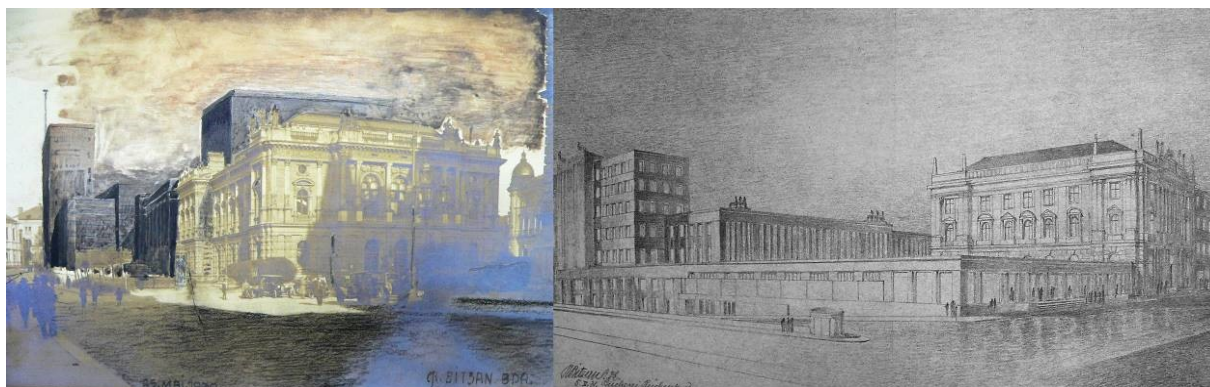
⁶⁸⁷ SOKA Liberec, AM Liberec GD Návrh na stavbu Lidového domu inv. č. 1240, sign. 503, kart. 646.

⁶⁸⁸ SOKA Liberec, AM Liberec díl IV (Gd), Městská obec Liberec, čp. 349 a 353-I Volkshaus inv. č. 1492, sign. 110, kart. 699.

⁶⁸⁹ Volkshaus und Gemäldegalerie. *Reichenberger Zeitung* 22. 12. 1928, s. 2.

⁶⁹⁰ Theaterentwurf für Brunn. *Bau und Werkkunst* 1928, roč. V, č. 12, s. 265-266.

s předsazeným arkádovým portikem členila rozměrná půlkruhová okna, a zbylá dvě podlaží rytmizovaly sloupy vysokého řádu, mezi nimiž byla umístěna okna s atypickými baldachýnovými záklenky.⁶⁹¹ Bitzanovy návrhy jsou v tomto ohledu mnohem zajímavější. Na první pohled jsou zřejmé architektony sklony k monumentalismu, které souznily s nacionálním pozadím novostavby, která se dle představ města měla stát kulturním centrem českých Němců. Jeden z prvních návrhů (1925) vychází z reformní architektury a má takřka barokně utvářené předpolí, tvořené parkem ve Felberově ulici, který Bitzan zamýšlel ponechat. Samotná budova na podélném půdorysu měla mít předsazenou terasu a po formální stránce má poměrně blízko k o něco staršímu krematoriu.⁶⁹² Mimořádně působivý je návrh z roku 1928, který Bitzan následně dále rozpracovával. Drtivá monumentalita Lidového domu může připomenout autorovu starší realizaci, nové divadlo v Teplicích. Na rozdíl od stále ještě značně dekorativistické teplické stavby se zde však dopracoval k abstrahovanému výrazu, který ještě více podtrhl téměř kultický ráz novostavby. Velkorysý návrh, situovaný na nároží ulic Rumjancevova a Sokolská, počítal vedle samotné budovy s demolicí části starého divadla, které se tak mělo stát jakýmsi předpolím Lidového domu. Slavnostnímu charakteru stavby odpovídal i půdorys, vycházející částečně ze sakrální architektury, přičemž s divadlem měla být komunikačně propojena dvojicí spojovacích krčků. Poslední návrhy pocházejí z roku 1931, kdy se do popředí tentokrát dostává otázka knihovny, opět situované v prostoru parku u spořitelny. Bitzan vypracoval dvě varianty, přičemž jejich společným rysem bylo zachování parku za předsazenou přízemní kolonádou a téměř imperiální, klasicizující formy, kombinované s vlivy purismu.⁶⁹³ Ty mohou evokovat starší tvorbu Petra Behrense, zejm. německé vevyslanectví v Petrohradu.

225. Variantní návrhy Lidového domu od Rudolfa Bitzana. SOKA Liberec.

Významný podnik představovalo rovněž zřízení pomníku padlým v 1. světové válce, který měl být vyjádřením „německého ducha a kultury“.⁶⁹⁴ Na stavbu bylo vytipováno hned několik lokalit, mj. Lidové sady, park u spořitelny, městský hřbitov, park před kostelem Nalezení sv. Kříže, Sukovo náměstí či Keilův vrch. Vypracováním byli v roce 1921 osloveni Rudolf Bitzan, Fritz Noppes se sochařem Kolaczekem a Armand Lehinant se sochařem Josefem Zeipeltem, kteří následně dodali modely a plány. Bitzan návrh „Ohnivá věž“ na Žulovém vrchu, Noppes s Kolaczekem projekt pomníku na Sukově náměstí a Lehinant se Zeipeltem návrh pamětní síně na sídlišti Domovina. Žádný z návrhů však nedospěl k realizaci.⁶⁹⁵ V roce 1926 proto vypsali výbor pro postavení válečného pomníku soutěž, z níž vzešlo 41 návrhů, nicméně opět bez toho, aby byl nakonec nějaký ze zasláných projektů vybrán. Z účastníků známe např.

⁶⁹¹ SOKA Liberec, AM Liberec, Sběrka map a plánů, Entwurf zu einem deutschen Volkshaus in Reichenberg, inv. č. 1096, sig. K-9.

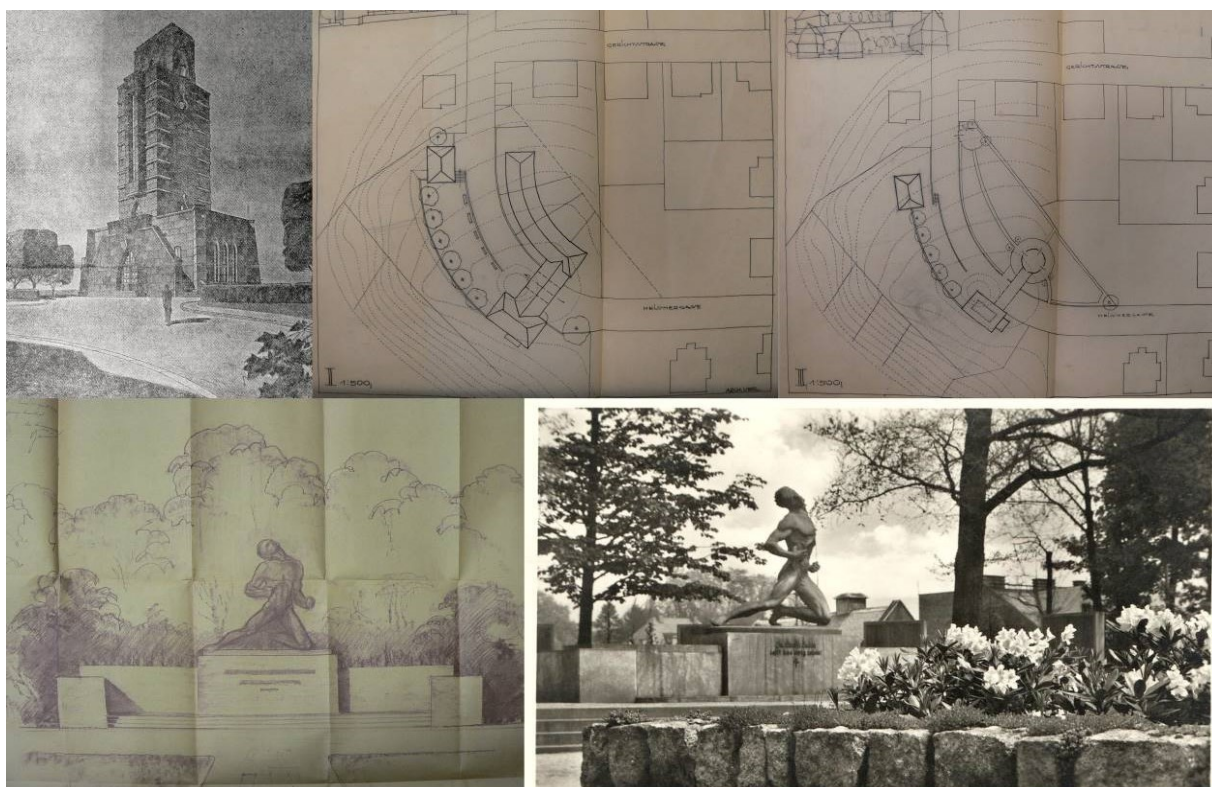
⁶⁹² SOKA Liberec, AM Liberec, Sběrka map a plánů, Lidový dům inv. č. 1107, sign. K-10.

⁶⁹³ SOKA Liberec, AM Liberec, Sběrka map a plánů, Bücherei der Deutschen, inv. č. 1133, sign. K-11.

⁶⁹⁴ Ein Kriegerdenkmal in Reichenberg. *Deutsche Volkswacht* 22. 10. 1921, s. 3.

⁶⁹⁵ SOKA Liberec, AM Liberec - VI. díl (Gd), Udržení památky padlých v 1. sv. válce, inv. č. 774, sign. 50, kart. 488.

liberecké architektky Oskara Baudische, Effenbergera s Noppsem, Nicka a Pannitschku či ústeckého architekta Ernsta Bergera, přičemž někteří dokonce vypracovali více návrhů jako tandem Effenberger & Noppes.⁶⁹⁶ O rok později byly zvoleny pro zbudování pomníku městské pozemky na Keilově vrchu v prostoru dnešního parku při nároží ulic U Soudu a Puchmajerova a stavební úřad následně vypracoval několik projektů pod vedením Karla Kerla. Nejedvážnější představovala mohutná, 23 metrů vysoká žulová věž (návrh architekt Oskar Baudisch) v expresivních formách, kombinovaných s gotizujícími prvky, která v sobě měla spojit funkci pamětní síně, tvořící podnož a rozhledny.⁶⁹⁷ K realizaci s ohledem na vysoké náklady nedošlo a jako definitivní místo pro postavení pomníku byl vybrán park před kostelem Nalezení sv. Kříže. Vypracováním pomníku z let 1930–31 byli pověřeni architekt Rudolf Kupka a sochař Karl Kolaczek, který dodal značně expresivně pojatou sochu umírajícího vojáka.⁶⁹⁸

226. Pomník padlým v 1. světové válce. Baudischův expresionistický návrh, návrhy Karla Kerla a realizovaný projekt Rudolfa Kupky a Karla Kolaczka. *Reichenberger Zeitung* 1927, SOkA Liberec, archiv autora.

U obytných staveb převládala, jak již bylo řečeno, spíše konzervativnější a tradicionalisticky zabarvená architektura, bližší naturelu místních stavebníků. Výstavba činžovních domů v centru byla svázána s asanačními zásahy, řešícími zdejší katastrofální bytovou situaci a jejich investory byli ponejvíce soukromé osoby. Během nich byla již nevyhovující a dosluhující stará zástavba nahrazována novostavbami s podstatně větší obytnou kapacitou a vyšším standardem bydlení. Jednou z nejzdařilejších realizací v centru města je obytný a obchodní dům čp. 176-I v ulici 5. května, postavený pro Theodora Fritze a Anselma Freiberga v roce 1928 architektem Ernstem Schäferem v oblíbeném art déco.⁶⁹⁹ Čtyřpatrový dům se sedlovou střechou je vybudován na úzké trojúhelníkové parcele, sousedící s radniční budovou. Dominantním prvkem domu je ladné, zaoblené nároží s figurálními reliéfy střelců v historickém oblečení,

⁶⁹⁶ KERL, Karl. Zur Ausstellung „Entwürfe für ein Reichenberger Kriegerdenkmal“. *Reichenberger Zeitung* 20. 6. 1926, s. 3.

⁶⁹⁷ Eine Aussichtstswarte am Keilsberg. *Reichenberger Zeitung* 13. 11. 1927, s. 23.

⁶⁹⁸ SOkA Liberec, AM Liberec - VI. díl (Gd), Udržení památky padlých v 1. sv. válce, inv. č. 774, sign. 50, kart. 488.

⁶⁹⁹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 176-I.

odkazující k původnímu pojmenování ulice (Střelecká) a obchodu s kožešinami Freiberg & Comp. v přízemí.⁷⁰⁰ Po formální stránce má dům velmi blízko k jen o málo mladšímu bytovému a obchodnímu dvojdomu bratří Lewithů v Náchodě (1930) od téhož architekta.⁷⁰¹ V dalších projektech činžovních domů se začíná nesměle projevovat purismus a funkcionalismus, který je však i nadále následován tradicionalisticky orientovanou architekturou. Obytný soubor domů čp. 223, 264, 266, 319 a 534–540-IV v Mlýnské ulici z roku 1931 byl postaven dle projektu místních stavitelů, bratrů Gustava a Ferdinanda Miksche a Eduarda Beckerta, na místě někdejšího kamenolomu. Stavební parcela následně určila dispozici bloku, který má tvar vypouklé čičky. Ve dvorním traktu se mj. také nacházela veřejná lázeň a celková koncepce byla inspirována proslulými vídeňskými „Hofy“. ⁷⁰² Ukázkou pro Liberec poměrně atypické výstavby, ovlivněné částečně expresionismem, představují činžovní domy v Gutenbergově, Rumjancevově, Ruprechtické a Sokolské ulici. Blok domů čp. 272, 281, 283 a 294-V na nárožní parcele v místech styku Jablonecké a Guttenbergovy ulice, napojený na hotel Zlatý lev, poměrně vhodně koresponduje s protější školou. Autorem komplexu z roku 1929 byl místní architekt Julius Hirschmann.⁷⁰³ V architektonickém řešení jsou vedle převládajícího purismu a art déco čitelné i vlivy expresionismu. Ty se projevují v konkávním průčelí a aerodynamickém pojetí fasád s mohutnými oblými arkýři s balkóny.

227. Peukert & Henke. Činžovní dům v Ruprechtické ulici. Weber & Engler. Jeden z Ulrichových domů v Sokolské ulici. Foto autor, 2016.

Zdařilé je rovněž stupňovité řešení jednotlivých domů v rámci bloku, reagující na svažité terén parcely. Bytový dům Christopa a Adolfa Hausera v Rumjancevově ulici byl postaven v roce 1936.⁷⁰⁴ Stavbě předcházela poměrně dlouhá projekční činnost, kdy první návrh od místního architekta Franze Rehaka pochází již z července 1933. Expresivně pojatému návrhu dominoval mohutný, zaoblený proudnicový arkýř s terasou nad elegantním parterem. Další Rehakův návrh z června 1935 sice doznal v dispozičním řešení pouze minimum změn, ke značnému posunu však došlo v architektonickém řešení průčelí, které ztratilo eleganci a lehkost prvotního návrhu a omezilo se na značně konzervativní, tradicionalistické pojetí. Finální projekt, který byl posléze i realizován, pochází z února 1936 a vypracoval ho místní ateliér Kühnelt & Linke. Mohutný, expresionisticky orientovaný objekt má symetricky koncipované průčelí, oživené vertikálním středním okenním pásem, osvětlujícím schodiště, po stranách s balkónovými pásy. Zřejmě

⁷⁰⁰ Das Haus der Pelze, Freiberg & Co. Reichenberg. *Reichenberger Zeitung* 3. 11. 1929, s. 19.

⁷⁰¹ Baumeister Ernst Schäfer. *Deutsche Baumeister-Zeitung* 1932, roč. X, č. 9, s. 133-135.

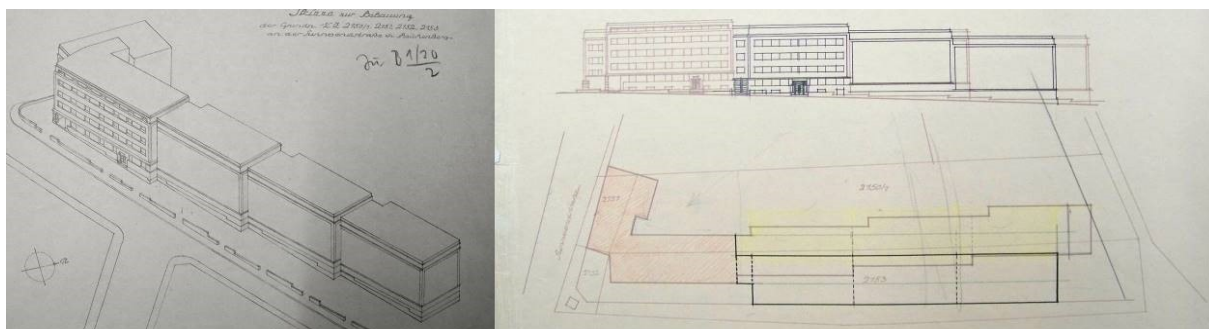
⁷⁰² *Reichenberger Tagesbote* 18. 4. 1930, nepag.

⁷⁰³ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 281-V.

⁷⁰⁴ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1182-I.

nejzdařilejší stavbou tohoto typu je pak dvojdom čp. 1166-1167-I v Ruprechtické ulici od kanceláře Peukert & Henke.⁷⁰⁵ Elegantní, horizontálně koncipovanou stavbu dobře vystihuje termín „umírněná moderna“, kdy progresivní architektonický plášť doplňuje valbová střecha. Značnou dynamiku průčelí dodávají okenní pásy s klinkerovým obkladem, doplňující hrubé omítky. Obdobně pojaté jsou i tzv. Ullrichovy domy z let 1933–36 v Sokolské ulici od kanceláře Weber & Engler.⁷⁰⁶ Oba činžovní domy mají prakticky shodnou dispozici a liší se tak pouze výškou a několika detaily. Přístup do jednotlivých podlaží umožňuje střední dvouramenné schodiště, z podesty je vstup vždy do dvou identických třípokojových bytů. Horní dům čp. 1172-I je pak navíc vybaven ještě lodžiemi, situovanými do zahrady. Expresivního výrazu se architektům podařilo docílit použitím režného zdiva, kombinovaného s hrubými, břízolitovými omítkami a v případě domu čp. 1172-I ještě úzkými, proudnicovými okny prosvětlujícími koupelny, které hlavnímu průčelí domu dodávají dynamiku.

Velmi aktivně si v případě výstavby činžovních domů počínala i soukromá stavební družstva. K největším, s působností v rámci prakticky celých severních Čech, patřilo teplické družstvo *Vlastní krb* (Gemeinnützige Bau- und Wohnungsgenossenschaft Eigener Herd G.m.b. H). To stojí za mohutným obytným blokem v Americké ulici (1929), složeným z osmi obytných sekcí, zastřešených kýlovou střechou. Každá sekce obsahovala malometrážní, dalo by se říci sociální byty, vybavené drobným balkonem. Typický byt se skládal z předsíně, koupelny s toaletou, obytné kuchyně a pokoje, přičemž nájemníci měli povětšinou k dispozici i vlastní sklep a půdu v podkroví.⁷⁰⁷

228. Projekt částečně realizovaného obytného bloku družstva Domovina v Šumavské ulici. MML, ASÚ.

Ve své době představoval jeden z největších obytných stavebních podniků v meziválečném Liberci. Autorem bloku byl zřejmě ústecký architekt Franz Ludwig, který dle archivních materiálů figuroval na jednání města jako zástupce družstva spolu s ředitelem Vendelínem Richterem.⁷⁰⁸ Místní stavební družstvo *Domovina* (Heimatstätte) pak pro své družstevníky postavilo v letech 1928–30 puristický dvojdom v Šumavské ulici, jenž měl být součástí většího celku.⁷⁰⁹ Velmi zdařilou ukázkou meziválečné obytné výstavby je činžovní dům čp. 226-X na nároží ulic Vojanova a Vysoká, jehož investorem bylo Obecně prospěšné stavební družstvo „*Svépomoc*“ pro stavbu rodinných domů dělnických a řemeslnických v Doubi a okolí u Liberce.⁷¹⁰ To za tímto účelem oslovilo mladé pražské avantgardní architekty Jaroslava a Karla Fišera. Architekti zde zřejmě na přání investora upustili částečně od moderních funkcionalistických forem a dům na poměrně složitém půdorysu zastřešili tradiční sedlovou střechou. Principy architektonické avantgardy se projevují především v propracovaném dispozičním řešení. Na každém patře se nacházelo 5 malometrážních bytů,

⁷⁰⁵ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domů čp. 1166-1167-I.

⁷⁰⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domů čp. 1172 a 1183-I.

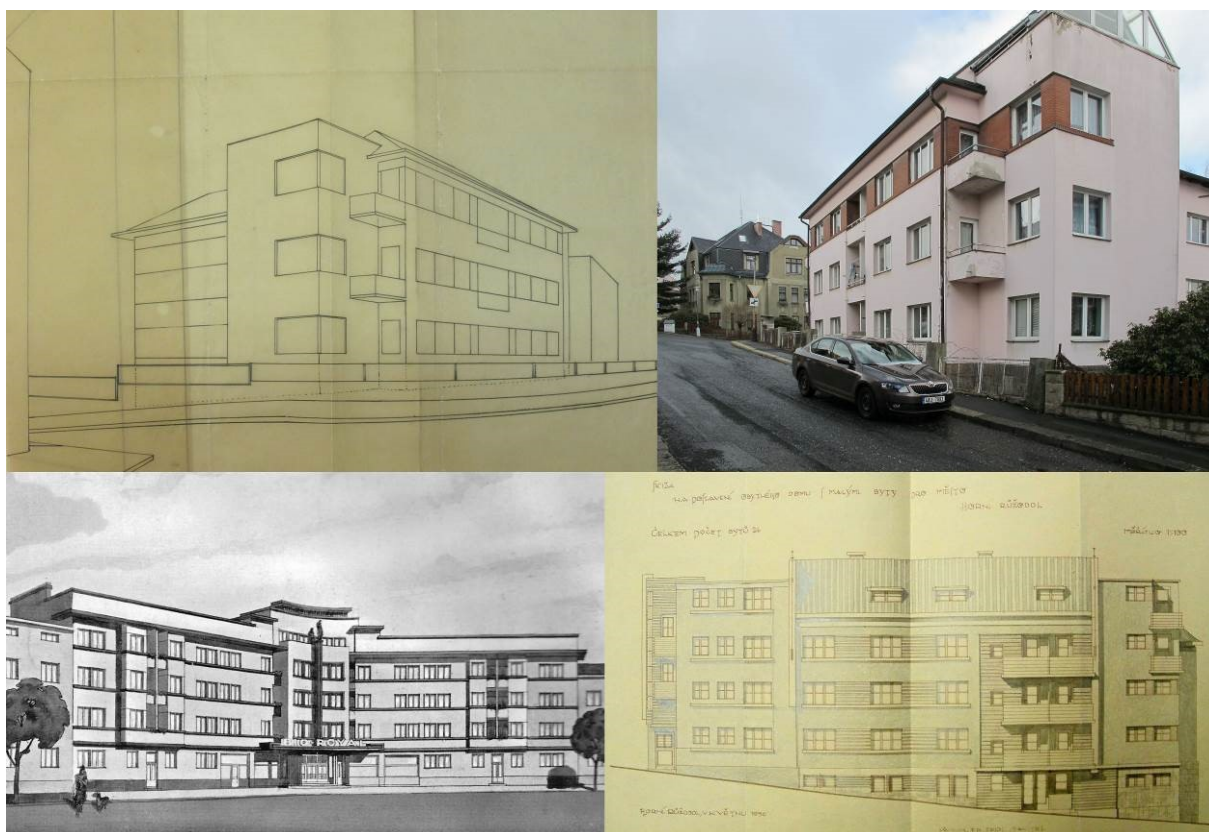
⁷⁰⁷ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu složka domu čp. 768-III.

⁷⁰⁸ SOKA Liberec, AM Liberec IV (Gd), Eigener Herd, inv. č. 1595, sign. 164, kart. 718.

⁷⁰⁹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domů čp. 773-774-III.

⁷¹⁰ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 226-X.

skládajících se z předsíně, pokoje, kuchyně, koupelny, toalety a spíže. Složitý půdorys pak umožnil každý z bytů vybavit drobným balkonem. V suterénu se nalézalo zázemí domu jako sklepní kóje a prádelna, přičemž vzhledem k době stavby nechyběl ani protiletecký kryt. S ohledem na morfologii terénu parcely pak byly ve dvojici dvorních křídel obrácených směrem k Františkovu další dva byty. Elegantní funkcionalistické hlavní průčelí pak ve druhém patře oživuje pás z režného zdiva. Třebaže je dům v kontextu tvorby bratrů Fišerových ukázkou spíše tradičněji pojeté maloměstské výstavby, je důkazem toho, že moderní architektura v meziválečném období vznikala i mimo velká kulturní centra a menší investoři se nebáli oslovit kvalitní architektky.

229. Česká architektura v německém Liberci. Činžovní dům družstva Svěpomoc na Františkově od Jaroslava a Karla Fišera – skica a současný stav. Obytný dům s kinem Lípa od pražské kanceláře Alois Vavrouš a syn a původní projekt domu s obecními byty v Jilmové ulici od Františka Zejdl. MML, ASÚ, foto autor 2016, Návrhy a stavby firmy arch. Alois Vavrouš a syn 1932.

Z dalších českých realizací v Liberci, přesahujících běžný dobový standard lze jmenovat ještě družstevní dům ve Šlikově ulici (1930–31) a realizace architekta Františka Zejdl. Součástí družstevního trojdomu čp. 405-VII ve Šlikově ulici v prostoru tzv. „Českého kopce“ bylo i kino Lípa, postavené pro stejnojmenný spolek také pražským ateliérem Alois Vavrouš a syn. Největší a nejkvalitnější realizace této kanceláře na Liberecku se vyznačuje netradičním architektonickým řešením, kombinujícím dobové tradicionalistické tendence s prvky expresionismu (centrální vstupní partie), vnášejícími dynamiku do jinak poměrně statického tělesa domu. Vysokou úroveň má i urbanistické řešení objektu, který citlivě navazuje na terénní konfiguraci a sleduje průběh komunikace, čímž vznikl půdorys ve tvaru široce rozevřeného písmene V. V parteru se kromě obytných prostor nacházely rovněž obchody a garáže s dílnou a čistírnou automobilů. Většina bytů sestávala z předsíně, pokoje, kuchyně, koupelny, spíže a toalety. Biograf byl situován v dvorním traktu domu.⁷¹¹ Volba kanceláře Alois Vavrouš a syn nebyla náhodná, neboť měla s hraničářskou výstavbou v pohraničí bohaté zkušenosti – namátkou lze zmínit současně budovaný družstevní dům v Trutnově (1931), zbořeně

⁷¹¹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 405-VII.

domy Stavebního družstva v Mostu (1931) či pozoruhodný činžovní dům v Teplicích, postavený pro družstvo *Bytová péče* v roce 1931.⁷¹² Poměrně nápadité činžovní domy produkoval i František Zejdl, „dvorní architekt“ místní české menšiny, jehož dílo může v některých svých polohách téměř evokovat tvorbu Jiřího Krohy. Typickou ukázkou je rozložitý dům s obecními byty čp. 400-VII v Jilmové ulici, situovaný v drobnější zástavbě tvořené rodinnými domky. Z dochované plánové dokumentace vyplývá, že byly původně navrženy dvě varianty. První, tradičnější návrh z května 1930 na půdorysu písmene L je zastřešen sedlovou střechou a vyznačuje se výrazným členěním hmot, kdy mírně převýšenou centrální partii po stranách zakončují jednoduchá kubická křídla, čímž vzniká dojem, že se dům skládá z několika samostatných objektů. Nakonec však byl zvolen progresivnější a elegantnější „funkcionalistický“ návrh s plochou střechou a masivními okenními šambránami.⁷¹³

Dominantní tradicionalistický proud, typický pro zdejší německy mluvící majoritu, reprezentuje především tvorba Maxe Kühna. Ten je mj. autorem činžovních domů pro státní zaměstnance čp. 433 a 434-V v dnešní Fučíkové ulici a domů pro zaměstnance Obchodní a živnostenské komory čp. 1192-1194-I v Masarykově ulici. Domy pro státní zaměstnance ve Fučíkové ulici byly postaveny v roce 1924 na místě bývalého výstaviště. Oproti prvotnímu plánu z roku 1923 došlo k částečné redukci fasád a nebyla realizována gotizující brána, spojující oba domy.⁷¹⁴ Zároveň je zde již patrná anticipace v Liberci později velmi oblíbeného heimatstil. Ten se následně stává stylovým východiskem Kühnovy poslední velké realizace, domů pro zaměstnance obchodní a živnostenské komory z let 1938–39. Vedle činžovních domů v meziválečném období vznikala také menší sídliště s rozvolněnou zástavbou, složenou z rodinných a řadových domů. Investorem těchto sídlišť bylo vedle různých stavebních družstev a místních průmyslníků také město Liberec.⁷¹⁵ Z průmyslníků si již tradičně nejaktivněji počínala rodina Liebiegů (dostavba Liebiegova městečka a kolonie Domovina), a řadové činžovní domy si pro své zaměstnance na Monstrančním vrchu nechala dle návrhu žitavské kanceláře Löwe & Wäntig postavit také firma P. C. Neumann z Barmen.⁷¹⁶

Jedním z prvních městských podniků bylo sídliště v liberecké čtvrti Jeřáb, vybudované dle návrhu městského architekta Karla Kerla v letech 1922–27, kdy bylo postaveno několik tří a čtyřpodlažních domů, obsahujících cca 80 bytů.

230. Tradicionalistické činžovní domy Maxe Kühna. Dům čp. 434-V ve Fučíkové ulici a domy čp. 433 a 434-II v Dobrovského ulici (1923–25). Foto autor 2008, 2015.

⁷¹² *Návrhy a stavby firmy arch. Alois Vavrouš a syn, stav. v Praze VIII v roce 1892-1932.* V Praze: Nákladem fy A. Vavrouš a syn, 1932.

⁷¹³ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 400-VII.

⁷¹⁴ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domů čp. 433-434-V.

⁷¹⁵ Cenným pramenem, poskytujícím zajímavé informace o vzhledu a typologii zaměstnaneckých a úřednických rodinných domů v tehdejší Liberci je katalog návrhů ze soutěže vypsané na výstavbu úřednických a dělnických domů v Liberci, *Das Einfamilienhaus für Beamte und Arbeiter, Reichenberg*, vydaný vydavatelstvem Libereckých výstavních trhů v roce 1925.

⁷¹⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složky domů čp. 522, 523 a 529-IV.

Na toto sídliště navázala souběžně budovaná obytná kolonie, stavebního družstva *Deutsche Gemeinnützige Bau- und Wohnungsgenossenschaft*, které postavilo dle projektu Ernsta Schäfera v letech 1923–25 patrové řadové domy, obsahující celkem 100 bytů. Ačkoliv nedosahuje kvality Liebiegova městečka či Domoviny, lze sídliště na Jeřábu označit za jeden z nejzdařilejších počínů v meziválečném Liberci. Obytná kolonie, vytyčená na pravidelném šachovnicovém půdorysu, byla vybudována na principu zahradního města. V architektonických formách jednotlivých domů se převládá art déco. Přes snahu o vytvoření individuálního výrazu, je zřejmý i jistý sklon k typizaci. Ukázkovým příkladem je dům čp. 716-III, postavený na rohu ulic Těšínské a Arne Nováka v roce 1926. Dům s loubím, patrem obloženým dřevem a valbovou střechou, měl mít původně na protější parcele své „dvojče“, k jehož realizaci však nedošlo.⁷¹⁷ Další, tentokrát již skromnější, sídliště bylo ve stejné době z iniciativy města Karlem Kerlem vybudováno v dnešní Sluneční a Luční ulici. Kerl zde postavil 12 typových patrových rodinných domků, které doplnil obdobně pojatými řadovými domy čp. 401-412-I s malometrážními byty. Vzhledem ke Kerlově politické orientaci není překvapením, že po formální stránce domy vycházejí tradicionalistického proudu, blízkému heimatstil.

Posledním významnějším sídlištěm, financovaným městem, byl Králův Háj. Se stavbou kolonie, vytyčené na principu zahradního města se počalo v roce 1927. Jako inspirační zdroj v tomto případě Kerlovi sloužila lidová architektura, čímž docílil malebného dojmu, kterým působí sídliště i přes řadu utilitárních zásahů dodnes. Podařilo se mu tak úspěšně vyhnout přílišné typizaci předchozích realizací a zástavbu vhodně a citlivě zapojit do okolního krajinného rámce. Vysokou úroveň má rovněž urbanistické řešení, které lze srovnat s kvalitami Liebiegova městečka.⁷¹⁸ Rodinné domky posléze doplnilo na severní straně šest řadových dvoupatrových domů. Práce pokračovaly i během 30. let, kdy byla postavena celá řada tradicionalisticky orientovaných rodinných domů v dnešní Dvorské a Vojtěšské ulici.

231. K. Kerl. Městské sídliště Králův Háj. Celkový pohled a typická zástavba. KERL 1929, foto autor 2015.

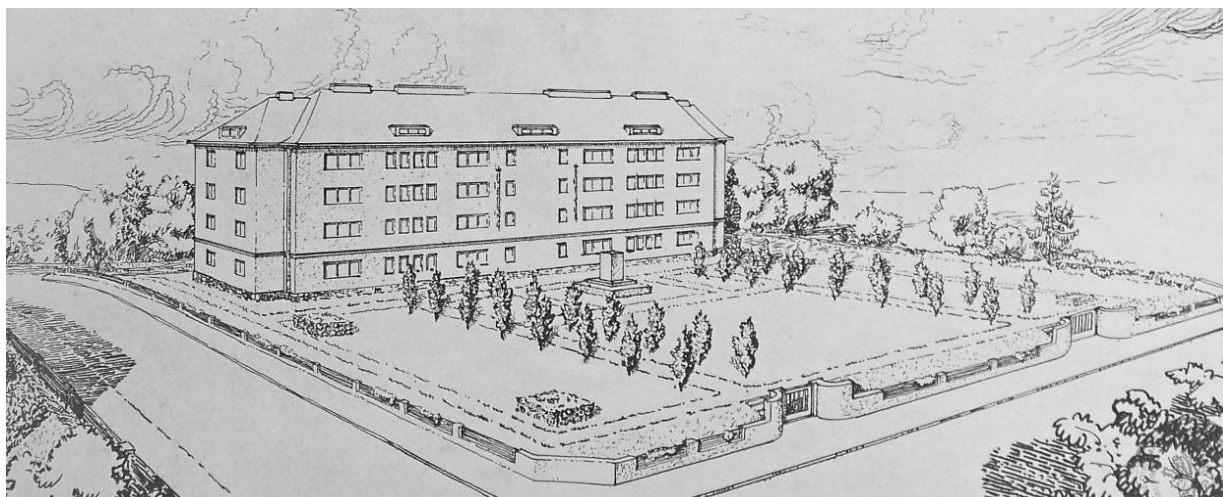
Poměrně ojedinělou ukázkou obytného domu s malometrážními byty, financovaným městem, je „Masarykův dům“ v Domažlické ulici z roku 1937. Na projektu strohého objektu, zastřešeného valbovou střechou, s Franzem Radetzkyem spolupracoval Ferdinand Elstner.⁷¹⁹ Dům obsahuje dvě autonomní sekce s vlastním vchodem, situovaným v prosvětleném schodišťovém rizalitu. Na každém patře se nacházely čtyři byty; dvě garsoniéry a dvě větší jednotky s obytnou kuchyní a malou ložnicí. Ve srovnání s velkorysou komunální výstavbou meziválečného Ústí nad Labem nicméně Liberec zaostával, což bylo dáno tím, že město se soustředilo spíše na reprezentativnější veřejné budovy (srov. galerie, Lidový dům). Obdobná situace panovala i v oblasti individuálního bydlení. U movitějších stavebníků (až na výjimky) převládala rovněž tradicionalistická architektura, navazující na předválečné období. Ukázkovým příkladem

⁷¹⁷ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 716-III

⁷¹⁸ *Wohnhäuser*. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus 1934, nepag.

⁷¹⁹ SOKA Liberec, Sběrka map a plánů, Masaryk-Kleinstwohnungshaus der Stadtgemeinde Reichenberg (Masarykovy domovy, Liberec III., dnes Domažlická čp. 842), inv. č. 1148, sig. O/18.

je např. Vollertova vila čp. 185-V od Maxe Kühna, Simonova vila čp. 1076-I od oblíbeného Franze Radetzkého, tzv. dům s Krakonošem čp. 953-I od pražského architekta Arthura Payera či vilová zástavba v Husově ulici. Konzervativní vkus stavebníků a architektů je dobře patrný i v dobovém tisku, který referuje o „vkusných, rozvolněných vilách s lesy v pozadí a nádherným výhledem na přehradní údolí, panských sídlech s malými parky, okouzujícími pavilony a těžkými litinovými bránami, vzbuzujícími i přes svou moderní tvář dojem barokní noblesy zašlých časů“.⁷²⁰ Vedle lokálních tvůrců se na řadě realizací podíleli i zahraniční architekti, přičemž k nejvýznamnějším patří kancelář Lossow & Kühne, vídeňští architekti Alfred Keller a Theophil Niemann, žitavský ateliér Löwe & Wäntig či Berlíňan Max Werner.

232. F. Radetzky a F. Elstner. Masarykův dům čp. 842-III v Domažlické ulici. SOkA Liberec.

Vyhledávaná kancelář Lossow & Kühne se na tváři severních Čech podepsala i nepřímo, neboť v průběhu své více než šedesátileté existence (1880–1945) ovlivnila řadu místních mladých tvůrců, kteří zde získali praxi – za všechny lze jmenovat Rudolfa Bitzana, Heinricha Persta, Paula Spielmanna či Ernsta Müllera. Úzké vazby k pohraničním oblastem završilo zřízení liberecké pobočky kanceláře v roce 1925, jediné mimo Německo.⁷²¹ Volba Liberce nebyla náhodná, s ohledem na jeho neoficiální pozici „hlavního města“ českých Němců. Svou roli v tomto případě sehrály nepochybně i tradičně silné vazby zdejších bohatých stavebníků k německým architektům. Činnost pobočky se koncentrovala především do tří měst – domovského Liberce, sousedního Jablonce nad Nisou a Ústí nad Labem, kde pracovala pro prominentního klienta, Spolek pro chemickou a hutní výrobu (viz kapitola věnovaná Ústí nad Labem). U počátku liberecké filiálky stojí zakázky na vily Oswalda Schuberta v Hrádku nad Nisou a Adolfa Jakoba v Liberci z roku 1924. V případě Jakobovy vily upravil ateliér starší, nerealizovaný projekt místního architekta Ferdinanda Elstnera, člena liberecké pobočky Metznerbundu. Došlo tedy ke stejné situaci, jako o něco později v případě vily dalšího člena rodiny, Oskara Jakoba (1924) v Klášterní ulici.⁷²² Právě lukrativní projekty individuálního bydlení představovaly významnou část tvorby kanceláře. V jejich řešení je čitelný vliv anglického halového domu a zvláštní důraz byl kladen na hygienické zařízení, což je i případ libereckých realizací, přičemž racionálně řešený půdorys a uspořádání jednotlivých místností poskytovaly obyvatelům domu vysoký standard bydlení. To je zřejmé i u vily čp. 184-V v Husově ulici, vyprojektované pro Luize Holdinghausenovou, vycházející ze zdomácnělé barokizující moderny a soudobého

⁷²⁰ *Reichenberger Tagesbote* 18. 4. 1930, nepag.

⁷²¹ K tvorbě ateliéru ZEMAN, Jaroslav. Mezi tradicí a modernitou – tvorba ateliéru Lossow & Kühne v severních Čechách. In *Fontes Nissae* 2011, roč. XII, č. 12, s. 131-184.

⁷²² HEGEMANN, Werner. *Architekten Lossow & Kühne Dresden*. Berlin: F. E. Hübsch 1930, s. 27-28; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 939-I; Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 954-I.

neoklasicismu, navazujícího na místní stavební tradice.⁷²³ Symetrické hlavní průčelí, které vykazuje řadu styčných prvků s budovou drážďanské obchodní komory od týchž tvůrců, člení pilastry. Dominantním prvkem je osově umístěný vstupní balkónový portikus s bohatou art décovou plastickou výzdobou a mohutná mansardová střecha s barokně profilovaným štítem s otevřeným frontonem. Honosnému průčelí je přizpůsobeno i reprezentativní, takřka zámecké předpolí domu. Dispozice vychází z halového domu, kdy kolem ústřední haly jsou seskupeny jednotlivé obytné a provozní místnosti. Schodiště z haly ústí do privátního patra, určeného pro rodinu majitele domu. Sekundární, boční schodiště sloužilo personálu vily.

233. Vybrané liberecké realizace ateliéru Lossow & Kühne. Vila Oskara Jakoba na historickém snímku, hlavní průčelí a půdorys vily Luize Holdinghausenové. HEGEMANN 1930, foto autor 2014, MML, ASÚ.

Nedalekou vilu čp. 183-V ve Veleslavínově ulici si nechal navrhnout od významného vídeňského architekta Alfreda Kellera liberecký právník Reinhold Turnwald.⁷²⁴ Ve formálním řešení stavby je zřejmá recepce lokálních tradic, což představuje spolu s citlivým zasazením do kontextu okolní vilové čtvrti charakteristický rys Kellerovy tvorby. Výlučné postavení domu v okolní, spíše průměrné zástavbě, potvrzuje jeho situování na navážce, zpevněné masivním věncem ze žulových kvádrů. Do ulice se obrací reprezentativním, přísně symetrickým štítovým průčelím s předsazenou terasou a figurální sochařskou výzdobou na soklech po stranách barokně tvarovaného schodiště. Horizontálně komponované průčelí s hrubou omítkou je v přízemí rytmizováno čtyřmi půlkruhovými okny s a centrálním portálem s kartuší, od které se vinou vavřínové festony. Výzdoba fasád se omezuje na jemný štukový dekor v podokenních polích. Hlavní vstup do domu je pak situován na severním průčelí, v předsazeném symetrickém rizalitu. Elegantní neoklasicistní objekt náleží spolu s realizacemi drážďanského ateliéru Lossow & Kühne k nejhodnotnějším příkladům individuálního bydlení v meziválečném Liberci.

234. Neoklasicistní a neobarokní revival 20. let. Vollertova vila od Maxe Kühna a Turnwaldova vila od Alfreda Kellera, hlavní průčelí a půdorys přízemí. RÜCKER 1930, foto autor 2008, MML, ASÚ.

Theofil Niemann je autorem vily lékaře Hanse Schmida čp. 991-I v Husově ulici z roku 1926.⁷²⁵ Na stavbě se spolupodílelo i družstvo *Domovina* a angažování Niemanna bylo zřejmě ovlivněno jeho současnou prací s Castellitzem

⁷²³ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 184-V.

⁷²⁴ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 183-V.

⁷²⁵ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 991-I.

na projektu Lidového domu. Klasicizující vilu, krytou mansardovou střechou, oživuje dvojice mohutných arkýřů, vynášejících předsazenou, průběžnou terasu v patře. V dispozičním řešení Niemann také vycházel z anglického halového domu, přičemž reprezentativní prostory v přízemí doplňovala ordinace určená k vykonávání soukromé praxe. Berlínský architekt Max Werner stojí za projekty hned dvou vil, ovšem pro jednoho investora, kterým byla rodina Seidelů. Starší z nich, postavená již v roce 1912 pro Walthera Seidla, je velmi hodnotnou ukázkou regionalisticky orientované architektury, kde Werner zdařile spojil jak módní neoklasicistní motivy, uplatněné v přízemních, zděných partiích, tak i vlivy místní lidové architektury, projevující se v rámci bedněných štítů, okenních šambrán a krytého zádveří.

235. Liberecké realizace Maxe Wernera. Vila Waltera (1912) a Gustava (1929) Seidla. Foto autor 2014.

V interiérech se projevuje obvyklá skladba, vycházející z anglického halového domu.⁷²⁶ Druhá vila byla postavena v dnešní Gorkého ulici pro Gustava Seidla (1929),⁷²⁷ Stylovým východiskem zde byl neoklasicismus berlínského stříhu v intencích Wernerovy soudobé tvorby.

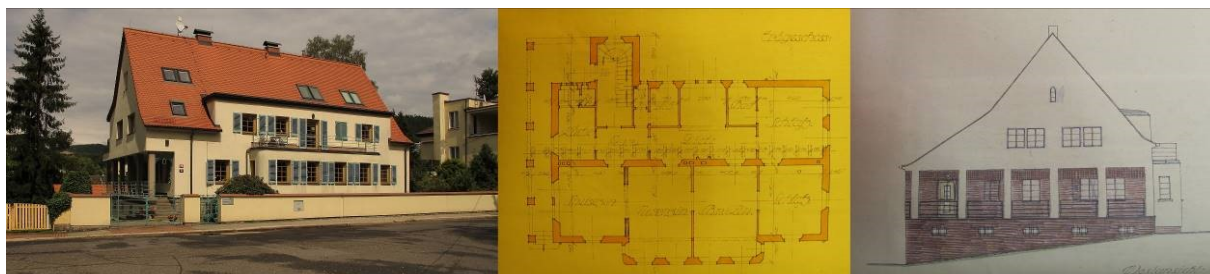

236. Nově vznikající zástavba v Třebízského ulici. Vpravo rozestavěná vila Eduarda Adama od žitavské kanceláře Löwe & Wäntig, investorem rozložitého sousedního domu byl Felix Irsing a autorem projektu Oskar Rössler. Archiv autora.

⁷²⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 289-XV.

⁷²⁷ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 596-I.

Projekty žitavské kanceláře Löwe & Wöntig úzce souvisí s podnikem P. C. Neumann z Barmen, jenž provozoval rozsáhlý výrobní areál v Košické ulici (dnešní centrum Babylon). Vedle zaměstnaneckých řadových domů v blízkosti továrny jsou oba architekti autory vily ředitele Walthera Otty (1926) ve Veleslavinově ulici.⁷²⁸ Exteriéry mají po formální stránce svou expresivní skladbou hmot i převýšenou sedlovou střechou blízko právě k zaměstnaneckým domům v ulici U Opatrovny. V řešení interiérů se objevuje opět model anglického halového domu. Rodinný dům obchodníka Eduarda Adama v Třebízského ulici (1928–30) naproti tomu vychází více z oblíbeného neoklasicismu, který domu vtiskl uměřený, elegantní vzhled. Z lokálních architektů, pěstujících „domácí tradice“ je třeba zmínit vedle koryfeje liberecké architektury, Maxe Kühna zejména Antona Krapfa, Arthura Corazzu, Franze Radetzkého a Ernsta Müllera. Odchovanec ateliéru Lossow & Kühne, Ernst Müller stavěl tradicionalisticky orientované vily na pomezí neoklasicismu a barokizující moderny s prvky art déco, kterým však chybí vzdušnost a elegance realizací jeho někdejších chlebovárců. Anton Krapf, původem z Mnichova, navazuje rovněž na místní tradice, avšak mnohem invenčnějším způsobem. I v jeho tvorbě jsou patrné klasicizující a barokizující reminiscence, které však poměrně nápaditě kombinuje s progresivnějšími prvky jako v případě vily Karla Hoffmanna.⁷²⁹

237. Anton Krapf. Vila Karla Hoffmanna v Bendlově ulici (1930). Celkový pohled, půdorys přízemí a výkres fasády. Foto autor 2016, MML, ASÚ.

Bezpochyby se zde projevila stejně jako u Maxe Kühna důvěrná znalost místní pozdně barokní a klasicistní architektury, neboť v rámci zaměstnání u stavební firmy Gustav Sachers Söhne se jako hlavní projektant podílel mj. na přestavbě kostela Panny Marie v Raspenavě.⁷³⁰ Velmi osobitá je pak tvorba Arthura Corazzy a Franze Radetzkého, v jejichž díle jsou zřejmé klasicizující tendence, odvolávající se na místní tradice, kombinované s moderním art déco.

238. Realizace Franze Radetzkého. Simonova vila v Husově ulici (1929), dům „U Jelena“ v Třebízského ulici (1929), Braunsburgerova vila na nároží ulic Chelčického a Svobody (1930) a dům Adolfa Simona v Pavlovické ulici (1927). Foto autor 2014, 2015, 2016.

Reprezentativní ukázkou jsou domy „U Pelikána“ a „U Jelena“ od Franze Radetzkého, nebo Corazzovy vily Rudolfa Klaudeho v Husově ulici a Josefa Ehrliha v Přemyslově ulici s atypicky členěným rizalitem zimní zahrady a populární

⁷²⁸ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1090-I.

⁷²⁹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1130-I.

⁷³⁰ SCHWIND, Ferdinand. *Denkschrift anlässlich der Vollendung des Baues der kath. Kirche in Raspenau*. Raspenau: Verlag des Kirchenbauvereines, 1908.

kýlovou střechou systému Zollinger.⁷³¹ Opomenout také nesmíme již několikrát zmíněný fenomén dřevostaveb, jejichž fond je v případě Liberce velmi bohatý a pestrý. Setkat se můžeme jak s tradicionalistickým řešením ovlivněným lidovou architekturou, tak i s moderními, takřka funkcionalistickými objekty. Velká obliba dřevostaveb spočívala v kombinaci nízkých nákladů a rychlosti, přičemž montované domy dodávala celá řada výrobců tzv. „na klíč“. Kromě menších podniků Woisetschläger und Sohne z Vyššího Brodu, či stavebního oddělení firmy Josef Riedel, produkovala většinu dřevostaveb věhlasná firma Christoph & Unmack z nedalekého Nizkého, která měla svůj pobočný závod v Černousech.

239. Dřevostavby. Vila čp. 182-V ve Velešlavínově ulici (Christoph & Unmack, 1924), Dům Franze Feixe čp. 178-V v Chelčického ulici (Oskar Rössler, 1923) a vzorový rodinný dům čp. 925-I od Antona Krapfa v Horové ulici (1921). Foto autor 2011, MML, ASÚ, KERL 1929.

Hlavním architektem v koncernu byl Konrád Wachsmann, ale řada domků vznikala i na základě projektů věhlasných architektů jako Hanse Scharouna, Henryho van de Velde či Albina Camillo Müllera. Na odbyt šly v severních Čechách zákonitě spíše tradičněji pojaté domy, ale i ty disponovaly moderním konstrukčním systémem, navrženým právě Wachsmannem.⁷³² Vedle těchto podniků projektovali dřevostavby i samostatní architekti. Velmi zdařilou ukázkou je např. vzorový rodinný dům čp. 925-I v Horové ulici (1921) od Antona Krapfa, jenž tvořil součást zamýšleného, pouze částečně realizovaného městského sídliště,⁷³³ nebo barokizující dům Franze Feixe v Chelčického ulici se zajímavými dřevorezbami od architekta Oskara Rösslera (1923).⁷³⁴

Takřka souběžně však vznikají i progresivnější stavby, vybočující z převládajícího konzervativního proudu, přičemž jejich investorem byla až na výjimky vzrůstající střední třída. U dřevostaveb to byl vlastní dům architekta Fritze Noppese.⁷³⁵ Funkcionalismem ovlivněný objekt je situovaný v malebném údolí Jizerského potoka v podhůří Jizerských hor na okraji tehdy ještě samostatných Ruprechtic. Zajímavě pojatá horizontální stavba z roku 1935, krytá pultovou střechou, se vyznačovala progresivním modulovým systémem, který umožňoval její další rozšiřování, ke kterému ostatně také došlo, a to v letech 1938 a 1941.⁷³⁶ Moderně koncipovaný dům byl pojat jako jediný, otevřený prostor, který v sobě spojoval funkce obývacího pokoje, jídelny i ložnice. Otevřený koncept domu pak doplňovala i velkorysá venkovní terasa, která jeho obyvatelům umožňovala přímý kontakt s okolní přírodou. Cca v 90. letech 20. století byl dům bohužel zásadně přestavěn a jeho současná podoba je tak torzem jeho někdejší elegantní podoby.

⁷³¹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domů čp. 976-I, 1068-I, 1100-I a 431-II.

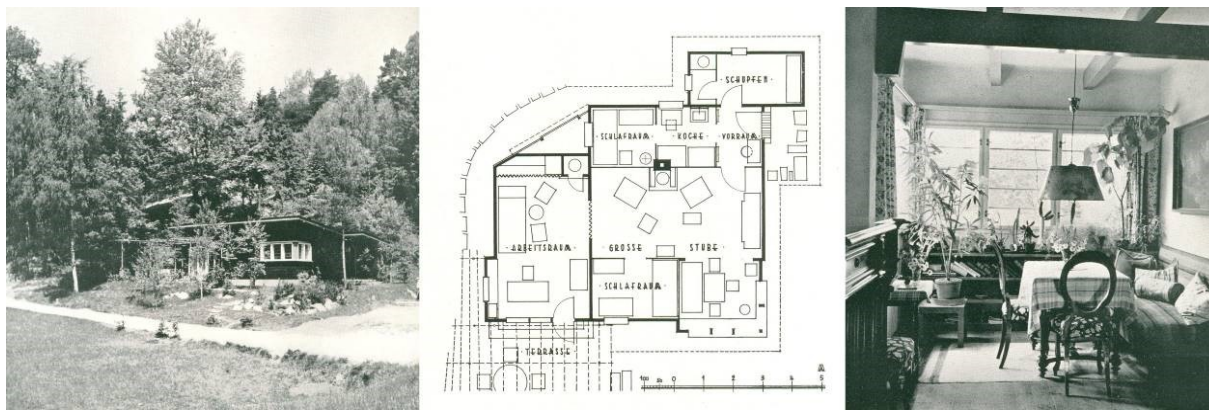
⁷³² KLINKENBUSCH, Klaudia. *Holzbauten der Moderne = Timber Houses of the Modern Age. Architekturführer Holzbauten in Niesky*. Niesky : Stadt Niesky 2006, s. 26-29.

⁷³³ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu 925-I; SOKA Liberec, AM Liberec, díl IV (Gd), Cordaweg, inv. č. 898, sign. 358, kart. 549; KERL, Karl. *Die Wohnungsfürsorgebauten der Stadt Reichenberg. Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1924*. Reichenberg: Stadt Reichenberg, 1923, s. VII.

⁷³⁴ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu 178-V.

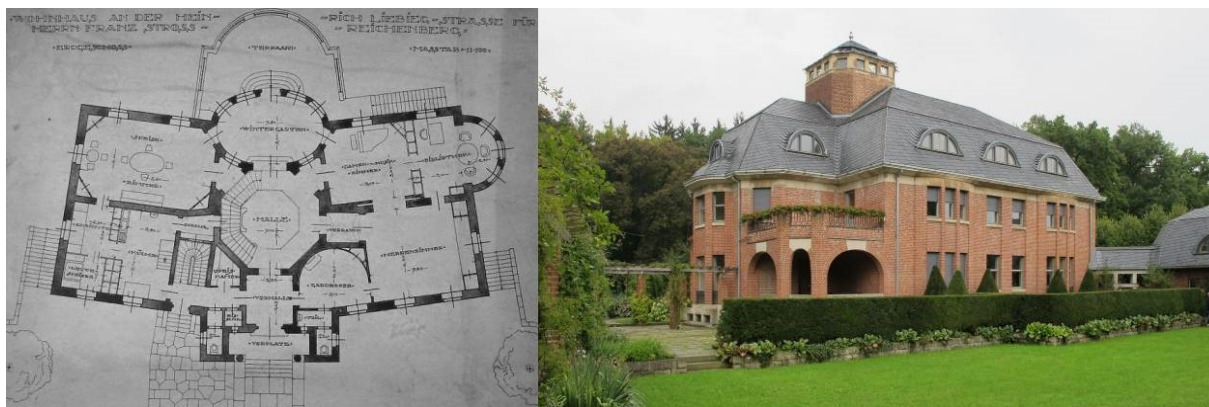
⁷³⁵ KERL, Karl. *Ein kleines Haus. Kunst und Handwerk 1938*, roč. I, č. 5, s. 136-139.

⁷³⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu 536-XIV.

240. F. Noppes. Vlastní dům. Celkový pohled, půdorys a pohled do interiéru. Kunst und Handwerk 1938.

Výjimečné postavení v kontextu liberecké architektury má pozoruhodná vila postavená pro ředitele firmy S. S. Neumann, Franze Strosse. Dům čp. 186-V v Husově ulici byl vybudován v letech 1923–25 dle projektu architekta Thilo Schodera z Gery, žáka Henryho van de Velde.⁷³⁷ Zajímavou skutečností v této souvislosti je, že vypracováním prvního projektu byl pověřen nám již dobře známý Max Kühn,⁷³⁸ ale volba nakonec padla právě na Schodera. Ten zprvu vytvořil několik přípravných projektů a posléze bylo přistoupeno ke stavbě, kterou provedl místní stavitel Adolf Bürger.⁷³⁹ Ve formách vily jsou na první pohled patrné expresionistické tendence. Zároveň je zde však čitelný vliv tvorby Henryho van de Velde, zejména jeho Schulenburgovy vily v Geře, na niž s ním Schoder spolupracoval.

241. Návrh Strossovy vily od Maxe Kühna s půdorysem inspirovaným barokními zámeckými dispozicemi. H. van de Velde a T. Schoder. Schulenburgova vila v Geře (1913–14). SOKA Liberec, foto autor 2014.

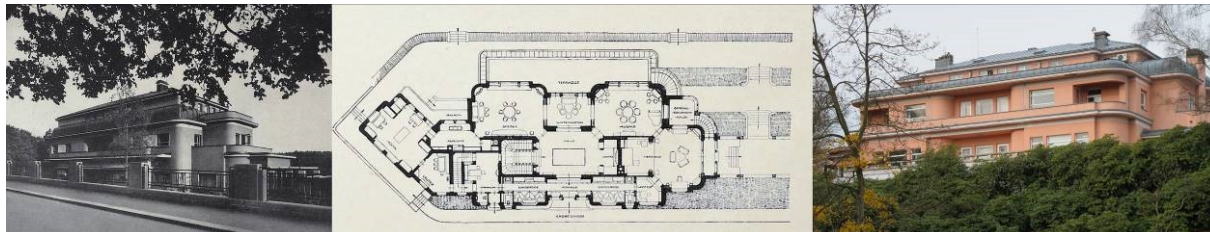
Celková koncepce exteriéru měla (s ohledem na přání stavebníka) svými aerodynamickými tvary a horizontalitou evokovat loď – odtud zřejmě také dobové označení „Nildampfer“. Hlavní vchod je tudíž symetricky situován v centrální partii vily mezi jejími bočními trakty s rozsáhlými terasami, tvořícími pomyslnou „před“ a „zád“ domu. Lodní dojem umocňují také nízká, terasovitě odstupňovaná patra, členěná „kajutovitými“ okny. Vysokou úroveň má rovněž urbanistické řešení, v němž si Schoder výborně poradil se značně svažitém terénem parcely a novostavbu dokonale zakomponoval do okolního krajinného rámce. Schoder zde byl nepochybně inspirován vilovou architekturou Spojených

⁷³⁷ MÜLLER-WULCKOW, Walter. *Deutsche Baukunst der Gegenwart. Wohnbauten und Siedlung*. Königstein im Taunus, Leipzig: Karl Robert Langewiesche, 1929; GRÖBE, Kurt. Haus Stross in Reichenberg. *Innen Dekoration* 1927, roč. XXXVIII, s. 217-232; ANKWICZ-KLEEHOVEN, Hans. Zu den Arbeiten des Architekten Thilo Schoder Gera. *Bau und Werkkunst* 1929, roč. VI, č. 4, s. 102 a 111.

⁷³⁸ Max Kühn navrhl mohutnou patrovou vilu s vysokým suterénem a obytným podkrovím. Dispoziční řešení objektu evokuje barokní zámeckou dispozici. Ta je patrná v užití centrální oktogonální haly pojaté jako piano nobile, k níž přiléhají dynamická kososená křídla, svírající oválnou terasu a půdorys. SOKA Liberec, AM Liberec, Sběrka map a plánů 0/7 a-d, Wohnhaus-Stross-Reichenberg, M. Kühn.

⁷³⁹ SOKA Liberec, AM Liberec (Gd). Landhaus Stross, inv. č. 3279, sig. B, kt. 892.

států amerických (především tzv. prérijním domem F. L. Wrighta), projevující se výraznou horizontalitou objektu, jeho prostorovou velkorysostí, provázáním s okolní přírodou a položením v terasovitém údolí. Vliv van de Veldeho a jeho organicko-strukturální teorie architektury je nejlépe čitelný v interiéru, rozděleném na několik vzájemně spojených místností, obklopujících centrální halu, osvětlovanou shora.

242. T. Schoder. Historický snímek vily, půdorys přízemí a současný stav. Innen Dekoration 1927, foto autor 2014.

Největší obytné místnosti společenského charakteru (jídlna, hudební salón, kuřárna a pánský pokoj) byly umístěny v zadní části domu, spojené se zahradou. V patrech, přístupných po reprezentativním trojitém schodišti, se pak nalézaly privátní prostory rodiny. Plasticitu a expresivnost exteriéru Schoder opakuje také v interiérech vily, např. v dynamickém zaoblení koutů místností. Významnou úlohu zde hrála také zeleň, s ohledem na zálibu majitele v pěstování orchidejí. Ta se projevila nejen v rámci velkorysé zimní zahrady, ale dokonce i v dekorativní výzdobě interiérů, v nichž stylizovaný motiv orchideje pronikl až na keramický obklad zimní zahrady. V případě mobiliáře a vybavení interiérů bylo užito těch nejluxusnějších materiálů, jako mramoru, mědi, exotických dřevin i speciálních keramických obkladů. Náklady na vilu tudíž nakonec vyšplhali až na astronomickou částku 6 500 000 Korun. Následující osudy domu již nebyly příliš šťastné. Z finančních důvodů musel Stross vilu opustit již v roce 1933 a vzhledem ke svému židovskému původu rodina emigrovala do Uruguaye. Ještě před připojením Liberce k říši byla vila prodána německému státu a posléze přešla do majetku Gestapa, které po válce vystřídala hygienická stanice.⁷⁴⁰ Díky tomu byla vila ochuzena o většinu původního mobiliáře, ze kterého zůstalo jen obložení stěn a zabudovaný nábytek.

243. T. Schoder. Interiéry Strossovy vily. Zimní zahrada, jídelna a hala se schodištěm do patra, řešená obdobně jako v případě Schulenburgovy vily. Innen Dekoration 1927, foto autor 2010.

Druhou známou Schoderovou libereckou realizací je nedochovaný interiér bytu Leo Silbersterna (1929), ředitele *Spojených barvíren, a.s.* (Vereinigete Färbereien, A. G., Reichenberg) a rodinného přítele Strossových. Dle historických adresářů Silberstern bydlel ve výstavné neorenesanční vile čp. 542-I v dnešní Masarykově ulici, postavené pro

⁷⁴⁰ RICHTER, Helmut. Vila Stroß a její stavebník Franz Stroß. In *Sborník Severočeského muzea* 2006, řada Historia, sv. 14, s. 128-129.

obchodníka Gustava Hauckeho v roce 1888 na základě projektu Adolfa Bürgera. Dům posléze zakoupil komerční rada a továrník Carl Neumann, majitel mechanické tkalcovny vlny S. S. Neuman v Pastýřské ulici, tedy podniku, jehož byl Franz Stross obchodním zástupcem. V plánové dokumentaci uložené ve stavebním archivu se bohužel nedochovala žádná zmínka o Schoderově práci pro doktora Silbersterna, jemuž Neumann vilu pronajal a tak jsme odkázáni pouze na dobovou fotografii, uloženou v architektově pozůstalosti.⁷⁴¹

244. T. Schoder. Byt Leo Silbersterna. RÜDIGER 1997.

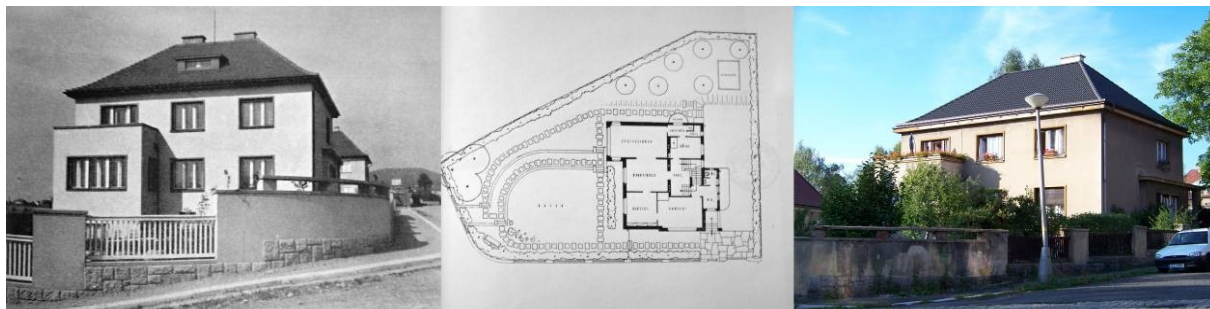
Skromnější interiérové práce tvořily poměrně významnou součást architekta díla, přičemž liberecká zakázka představovala ukázkou Schoderovy vytříbené tvorby v duchu individuálně pojaté nové věčnosti. Ojediněným příkladem architektonické avatgardy je pak rovněž nedochovaný byt Alfreda Breslauera v Gutenbergově ulici (1930). Autorem interiéru, představujícího ukázkou moderního bydlení pro střední vrstvy, byl rakouský architekt a odchovanec proslulého Bauhausu Franz Singer.⁷⁴² Byt byl pojat jako jediný, otevřený prostor, který v sobě spojoval funkce obývacího pokoje, jídelny i pracovny. Většinu čtvercového půdorysu bytu zabíral zmíněný centrální obytný prostor, přičemž ložnice, šatna a koupelna byly odděleny posuvnými dveřmi, kuchyňský kout, resp. výklenek závěsem a jednotlivé obytné zóny byly nápaditě vzájemně odlišeny různou barevností podlahové krytiny. V jednotě s moderním pojetím obytného prostoru byl také zvolený mobiliář, např. variabilní noční stolek.

⁷⁴¹ RÜDIGER, Ulrike. *Thilo Schoder, 1888-1979: Architektur und Design*. [S.l.]: GlauX, 1997, s. 166.

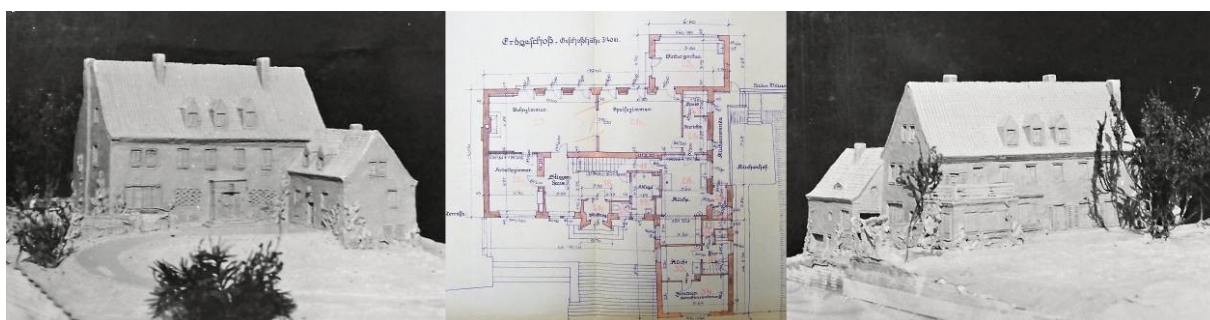
⁷⁴² Franz Singer: *Einwohnraum, Reichenberg. Bau- und Werkkunst* 1932, roč. VIII, č. 5, s. 118-119.

Další rodinné domy, které se objevují na počátku 30. let lze souhrně označit pojmem „umírněná moderna“. První z nich, čp. 1143-I si pro vlastní potřeby postavil v roce 1931 architekt Karl Winter, autor nové radnice v Jablonci nad Nisou.⁷⁴³ Na vile se projevuje vliv purismu, který zde však není uplatněn ve své čisté podobě, neboť Winter k jejímu zastřešení užil poněkud atypicky valbové střechy. Patrová vila nesloužila pouze k ubytování rodiny, ale zároveň zde sídlila Winterova architektonická kancelář. V konstrukci domu bylo užito moderního řešení, jehož základ tvořil zděný, cihelný skelet krytý masivními deskami systému „Neo-Simplex“.

246. „Umírněná moderna“. Vlastní vila Karla Wintera. Historický snímek, půdorys přízemí s patrným řešením zahrady a současný stav. Wohnhäuser 1934, foto autor 2009.

Na podnož byl použit přírodní kámen (liberecká žula) a na fasády hrubá, stříkaná omítka. Vstup do domu byl asymetricky umístěn v boční, kryté přístavbě. Puristickou fasádu oživuje vedle kamenné podnože a trojdílných oken se šambránami také balkónová terasa nad obývacím pokojem. Ústředním prostorem domu byla předsíň, ze které vedlo schodiště do patra. V přízemí byly situovány vedle obývacího pokoje a jídelny kanceláře, v patře pak ložnice, pokoj pro hosty a ateliér. Kvality domu podtrhuje i řada dochovaných původních prvků, jako např. vyklápěcí okenní žaluzie.⁷⁴⁴ Velkoryse pojatou, rozložitou vilu Gustava Schmidta, ředitele liberecké pojišťovny Concordia navrhla architektonická kancelář Effenberger & Noppes v roce 1934. Zajímavě koncipovaný dům na půdorysu písmene L je ukázkou luxusního bydlení vyšších vrstev v meziválečném období.

247. Effenberger & Noppes. Schmidtova vila v Bendlově ulici. Modely a půdorys přízemí. MML, ASÚ.

Ve vile se již objevují vlivy dobového funkcionalismu, nicméně stále je zde patrné tradicionalistické pojetí. To je vedle tradiční sedlové střechy a hlavního vstupu ve stylu art déco čitelné také v souboru zdobných mříží v přízemí a luxusních interiérech. Reprezentativní pojetí domu podtrhovala i náročně upravená zahrada s terasou, přístupná spolu s hlavním vstupem do vily skrze předsazené schodiště. Interiéry se vyznačují promyšlenou dispozicí, vycházející ze

⁷⁴³ *Wohnhäuser*. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus 1934, nepag.

⁷⁴⁴ Vysoká míra autenticity souvisí se skutečností, že Winter dům obýval spolu s rodinou až téměř do své smrti. Poslední plány na drobné úpravy domu, signované jeho rukou a předložené ke schválení magistrátu, pocházejí dokonce až z 1. září 1958, kdy ještě působil v libereckém Stavoprojektu. Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1143-I

stále populárního typu anglického halového domu. Suterén byl vyhrazen zázemí domu, ale vedle něj zde byl situován i vinný sklípek a přilehlá „Trinkstube“, využívaná majitelem domu a jeho hosty. Přízemí bylo určeno pro reprezentativní účely v průběhu návštěv, čemuž odpovídá také skladba místností. Do haly se schodištěm do patra se vstupuje skrze zádveří. Z haly byl pak přístup do pracovny, velkého obývacího pokoje s krbem, přilehlé jídelny, spojené s velkou zimní zahradou, prosvětlenou čtyřdílným oknem. V nižším, provozním křídle se nacházela kuchyň s přípravnou, provozně spojenou s jídelnou a také oddělený byt šoféra, z něž byl přímý vstup do garáže. Privátní patro pak bylo vyhrazeno rodině. Funkcionalismus se v případě Liberce objevuje spíše sporadicky, ale i přesto se můžeme setkat s několika kvalitními realizacemi. Hned dvě funkcionalistické vily vznikly v dnešní Bendlově ulici podle projektu pražského architekta Bertholda Schwarze.⁷⁴⁵ Starší z nich, čp. 1132-I, si nechal v letech 1931–32 zbudovat soudní tlumočník Jaroslav Rosenbach.⁷⁴⁶ Hmotu vily je složena ze dvou vertikálních kvádrů posazených na mohutné kamenné podnoži, přičemž severovýchodní část je stejně jako v případě Winterovy vily atypicky zastřešena valbovou stříškou. Dominantním prvkem vily je schodišťový kubus s předsazenou krytou terasou. Ústředním prostorem domu byla obytná hala s travertinovým krbem, z níž vedlo zalomené schodiště na podestu hlavního schodiště, spojujícího jednotlivá patra. Jen o rok později byl postaven dům MUDr. Karla Mauthnera čp. 1153-I, který „ačkoliv je v strohém moderním stylu, nepůsobí chladně a jednotvárně, nýbrž prakticky a harmonicky“ a lze ho označit za nejelegantnější funkcionalistickou vilu v Liberci.⁷⁴⁷

248. B. Schwarz. Rosenbachova a Mautnerova vila v Bendlově ulici. Celkový pohled na oba domy a interiér Mautnerovy vily. Nová architektura: Architekt B. Schwarz 1932.

V redukováných formách se zde uplatňuje pojetí, které Schwarz použil o tři roky předtím na Friedmanově vile čp. 850 v ulici Na Květnici v Praze.⁷⁴⁸ V hmotovém uspořádání domu Schwarz vychází ze schématu použitého již u Rosenbachovy vily (včetně kamenné podnože), které však doplnil přisazenou horizontální částí se zaobleným nárožím. Ta je završena nejvýraznějším prvkem domu, rozsáhlou krytou terasou. V suterénu vily se nacházel vedle provozních místností také byt správce. V přízemí byla situována hlavní obytná místnost domu, spojená se zimní zahradou. V patře pak pokoj pro hosty, koupelna a ložnice Mauthnerových, ze které vedl přímý vstup na terasu.⁷⁴⁹ Vilu završovala komora, ze které se vcházelo na drobnější sluneční terasu. Schwarzovy se tak díky zdařilé koncepci vily podařilo

⁷⁴⁵ Architekt Berthold Schwarz: [práce = works = travaux]. Prague: Service des pays, 1938, nepag.

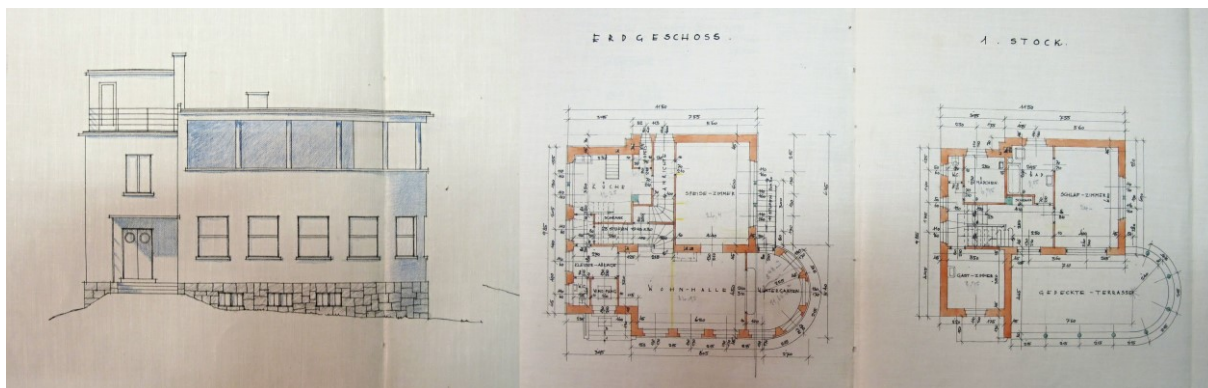
⁷⁴⁶ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1132-I; *Nová architektura: Architekt B. Schwarz, Praha*. Wien, Berlin: Gustav Ew. Konrad, 1932, nepag.

⁷⁴⁷ Architekt Berthold Schwarz: [práce = works = travaux]. Prague: Service des pays, 1938, nepag.

⁷⁴⁸ LUKÉŠ, Zdeněk. *Splátka dluhu: Praha a její německy hovořící architekti 1900-1938*. Praha: Fraktály, 2002, s. 173-177; *Nová architektura: Architekt B. Schwarz, Praha*. Wien, Berlin: Gustav Ew. Konrad, 1932, nepag.

⁷⁴⁹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1133-I

naplnit dobový funkcionalistický ideál harmonického spojení domu a přírody, s níž byli majitelé v kontaktu i uvnitř vily. V 90. letech 20. století však byla vila bohužel znehodnocena řadou nevhodných úprav.

249. B. Schwarz. Část plánové dokumentace Mauthnerovy vily – hlavní průčelí, půdorys přízemí a půdorys patra. MML, ASÚ.

Rodinný dům kominického mistra Karla Pilze (1932) je situován v Baarově ulici. Jeho tvůrcům, architektonické kanceláři Weber & Engler se zde podařilo mimořádně zdařile využít svažitě parcely k vizuálnímu oddělení dvou odlišných funkcí objektu.⁷⁵⁰ Téměř loosovská hmota vily se skládá ze dvou přisazených a nestejně vysokých vertikálních kvádrů. Jihozápadní fasáda je členěna v obytných patrech dvěma balkony, k nimž je přisazen masivní arkýř. Poutavou partií exteriéru je vchod do obytné části, který je ohraničený nízkou zídkou, krytý výraznou deskou a obrácený do Baarovy ulice. V prvních dvou podlažích bylo technické zázemí domu (sklepy, garáž) a prostory využívané pro potřeby firmy (kanceláře, místnost pro učně a sklad).

250. Weber & Engler. Pilzova vila. Půdorys přízemí, dobový snímek obývacího pokoje, spojeného s balkonem a současný stav. MML, ASÚ, Wohnhäuser 1934, foto autor 2014.

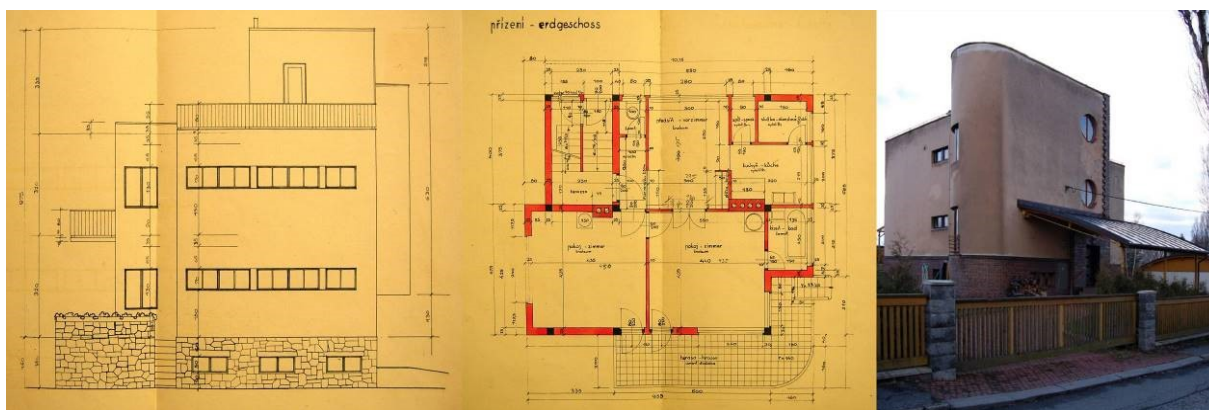
Zbylá dvě patra sloužila k bydlení, identická koncepce obou bytů nasvědčuje dvougeneračnímu bydlení. Přístup do obytných pater umožňovalo dvouramenné schodiště a součástí každého byla i poměrně velká zimní zahrada, přístupná z obývacího pokoje a přilehlý balkon, obrácený do zahrady. Další funkcionalistické vily se začaly objevovat v okrajových částech města, přičemž nejhodnotnější je bezesporu soubor vil postavený v Ruprechticích.

Zřejmě nejčistší liberecká funkcionalistická vila vznikla pod taktovkou avantgardních architektů Jaroslava a Karla Fišerových. Svým pojetím a dispozičním řešením má blízko k takřka současně budované Joskově vile v kolonii Baba. Nedatovaný projekt byl vypracován pravděpodobně v roce 1932 a stavba byla dokončena v květnu 1933 stavitelem Otakarem Pavlů z Horního Růžodolu.⁷⁵¹ Vzhledem k původu obou architektů lze předpokládat, že se stavebníkem vily Janem Fišerem byli s největší pravděpodobností v příbuzenském vztahu. Tuto domněnku podporuje i fakt, že na

⁷⁵⁰ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1158-I; *Wohnhäuser*. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus 1934, nepag.

⁷⁵¹ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 509-XIV.

situačním nákresem v rámci původní plánové dokumentace je jako soused a majitel sousední parcely č. 18 uváděn právě architekt Jaroslav Fišer. Čtyřpodlažní dům je situován v mírně svažitém terénu pod úrovní ulice. Hmoty vily je tvořena dvěma kvádry nestejně výškové úrovně, čímž vznikla při podkroví na jižním a východním průčelí průběžná předsazená terasa. K severní fasádě se přimyká mírně vystupující schodišťový kubus, členěný dvojicí francouzských oken. V suterénu se nacházelo zázemí domu, zahrnující sklepy, prádelnu se sušárnou a garáž. Do přízemí se přes schodišťovou halu vcházelo do předsíně s toaletou. Z předsíně se vstupovalo do kuchyně s přilehlým pokojíkem pro služku a spíží a také do dvojice obytných místností s navazující koupelnou a předsazenou zaoblenou terasou. Patro pak opakovalo dispoziční schéma přízemí a v podkroví se nalézal zřejmě hostinský pokoj s terasou, přístupný skrze předsíň s toaletou. Další vila, postavená v roce 1933 pro Čeňka Krykorku, se nachází v nedaleké Kropáčkově ulici. Těleso vertikálně orientovaného domu na půdorysu písmene L je tvořeno dvěma přisazenými kvádry s ustupujícími horními podlažími. Strohé fasády domu oživuje žulový sokl z haklíkového zdiva. V suterénu byl umístěn kromě zázemí (sklepů a prádelny) i malometrážní byt s předsíní, kuchyní a pokojem. Nadzemní podlaží měla shodnou dispozici, kdy se vstupovalo přes schodiště do předsíně, na kterou navazovaly další místnosti – hostinský pokoj, toaleta s koupelnou, kuchyně se spíží a pokojem pro služebnou, obývací pokoj, ložnice a jídelna. Autorem návrhu i realizace je Otakar Pavlů z Horního Růžodolu, přičemž se jedná o těžkopádnou, průměrnou realizaci.⁷⁵²

251. Funkcionalismus v Ruprechticích. Fišerova vila od Jaroslava a Karla Fišera, východní průčelí a půdorys přízemí. Vila Emila Dolanského a Emila Lišky od Ericha Möldnera. MML, ASÚ, foto Petra Šternová.

Přestože se Pavlů podílel jako stavitel mj. na výše zmíněné vile od architektů Jaroslava a Karla Fišerových, nepodařilo se mu navázat na jejich invenci. O poznání zajímavější je vila čp. 518-XIV od pražského architekta Otto Zückerta, postavená pro Reiholda Porsche.⁷⁵³ Těleso domu je i zde tvořeno dvojicí kvádrů, nicméně vyznačuje se invenčnější skladbou a fasády oživují prvky jako vertikální pásové okno ve schodišťovém rizalitu, kruhová okna podkroví, či elegantní, zaoblený balkon, jenž dodává horizontální tah jinak vertikálně působícímu domu. Ojedinelou ukázkou aerodynamického funkcionalismu, ovlivněnou zřejmě tzv. vratslavskou školou je pak vila, postavená Emilem Dolanským a Emilem Liškou. Autorem stavby, na které se uplatňuje i v Liberci nepříliš častý klinkerový obklad byl pražský architekt Erich Möldner.⁷⁵⁴ Nejpoutavější částí značně expresivně utvářeného průčelí je půkruhový schodišťový rizalit s kruhovými, nautickými okny. Expresivní výraz domu podtrhuje i kombinace hrubé, škrábané omítky a klinkerového obkladu soklu, vstupního portálu a nároží.

⁷⁵² Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 520-XIV.

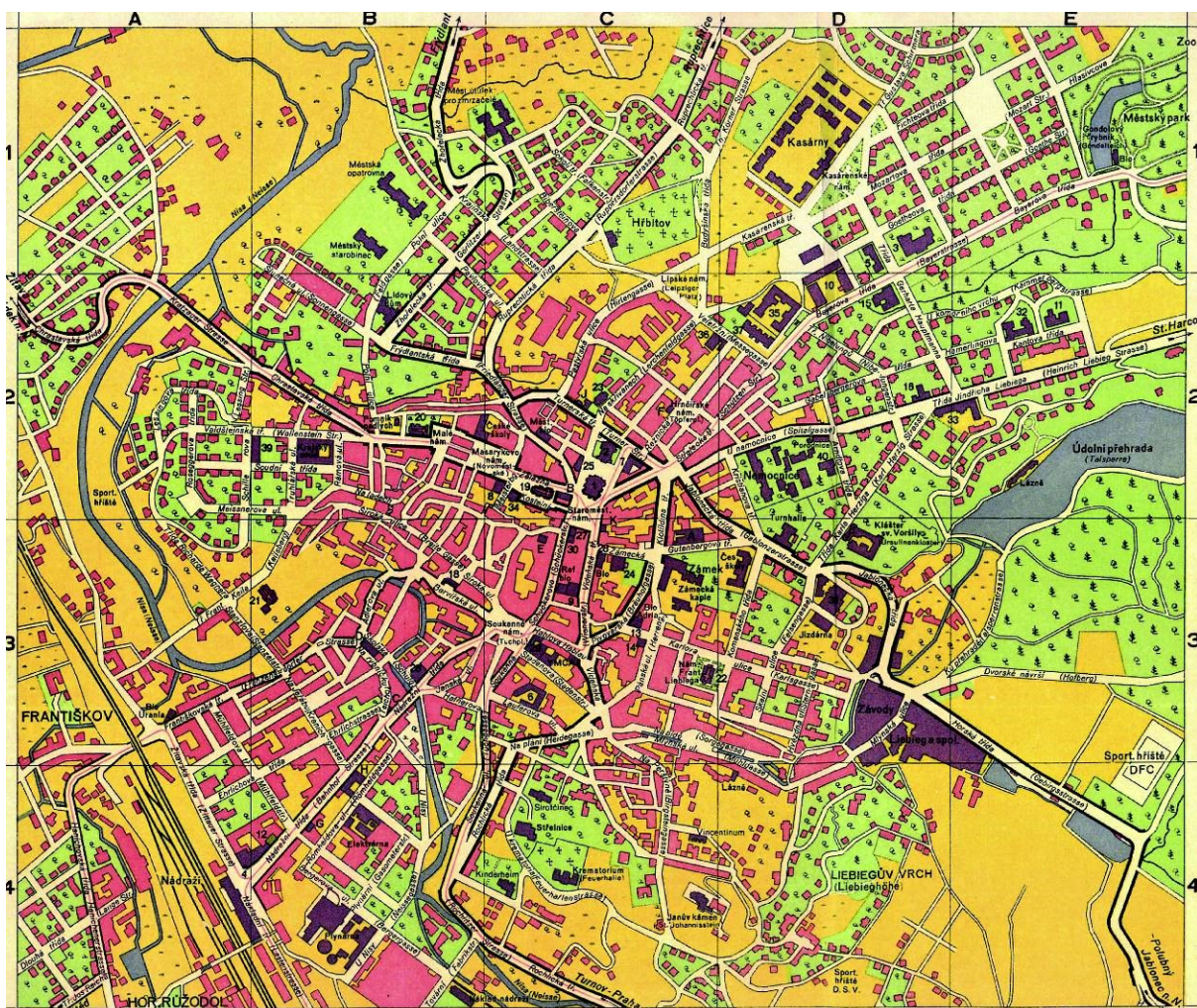
⁷⁵³ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 518-XIV.

⁷⁵⁴ Magistrát města Liberce, Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 512-XIV.

Následná stavební produkce na sklonku 30. let již byla s ohledem na zdejší politickou situaci čistě ve znamení nastupujícího nacionálně orientovaného heimatstilu. Tento obrat dobře ilustruje pozdní dílo Maxe Kühna, Fritze Noppese, Karla Kerla či Karla Webera, které dovršila do značné míry typizovaná výstavba po připojení Liberce k nacistickému Německu.

252. Nástup nacionálně orientovaného heimatstilu v průběhu 30. let. Rodinné domy v Čapkové ulici čp. 278-V a 317-V od Karla Kerla a činžovní domy čp. 1192-1194-I pro zaměstnance liberecké OŽK v ulici U Obchodní komory od Maxe Kühna. Wohnhäuser 1934, foto autor 2013.

253. Liberec ve 30. letech 20. století na dvojjazycném plánu města z roku 1937. SOKA Liberec.

5. Jablonec nad Nisou, „rakouská Kalifornie“

5.1. Urbanistický vývoj Jablonce

„Jablonec nad Nisou, obávaný soupeř Liberce, je město dneška. Rozkvetlo přes noc. Rysy prudké evoluce jsou tu všude daleko nápadnější nežli v Českém Manchesteru. V rozloze není souměrného plánu, domy roztroušeny jsou jako chaloupky ve vsi, z nichž povstaly. Jen pomalu spojují se v elegantní třídy. Kdežto na starém trhu prosvítá všude patina starosvětská a do dávné doby nebylo tu dláždění, pohled na nové město přenáší pozorovatele rázem na lesklou promenádu moderního velkoměsta. Proměna americká za málo let... Sklem Jablonec dodělal se velikostí své a blahobytu. Stále vzrůstá úžasně, plní se nádhernými budovami a ústavami.“⁷⁵⁵

Jablonec nad Nisou je městem velmi mladým. Urbanistická koncepce je dítětem překotného gründerského období, které zcela zásadní měrou ovlivnilo specifickou a nezaměnitelnou tvář města. První zmínka o osadě „Jablonecz“ pochází z roku 1356, kdy je v konfirmačních knihách pražského arcibiskupství zaznamenáno jmenování bratra Šebestiána z řádu Křižovníků s červeným srdcem, farářem zdejšího kostela. V roce 1469 byla bezvýznamná obec vypálena lužickými vojsky, bojujícími proti Jiřímu z Poděbrad a ještě v roce 1538 je v Zemských deskách místo uváděno jako pusté.⁷⁵⁶ Změna přichází až s novým majitelem maloskalského panství Janem z Vartmberka, který začíná stejně jako další renesanční šlechtici na svém panství podnikat a zakládá režijní velkostatek. Dostatek dřeva i vody předurčil další osudy Jablonecka, které se po příchodu sklářů z Lužických hor a Saska stává sklářskou oblastí. Jedna z prvních hutí vznikla ve Mšeně již v roce 1548. Až do počátku 19. století však zůstává Jablonec stále spíše nevýznamnou osadou a největším stavební podnik tak představovalo zřízení filiálního kostela sv. Anny v 80. letech 17. století.⁷⁵⁷ Po prvním neúspěšném pokusu dalších majitelů panství Desfoursů z května roku 1706 došlo k povýšení Jablonce na městys z popudu nového majitele maloskalského panství Franze Zachariase Römische císařským rozhodnutím z 21. dubna 1808. Samotný Jablonec měl stále spíše charakter podhorské vesnice, jejíž centrum tvořil kostel s farou, školou, špitálem a zájezdním hostincem Zlatý lev.

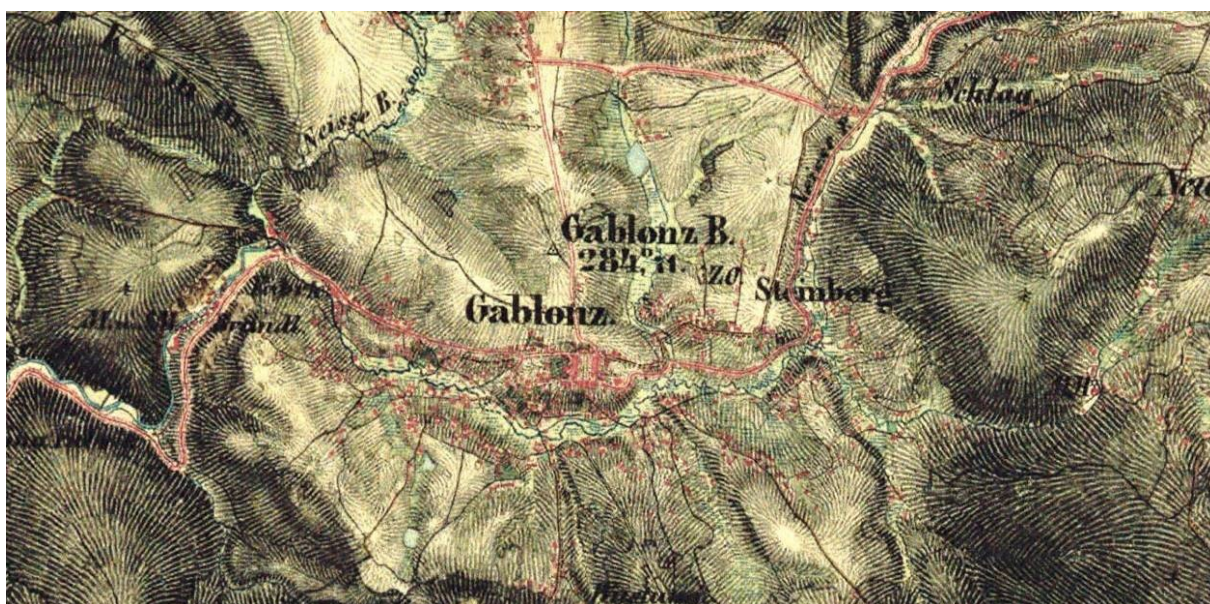
254. Jablonec na mapě I. (josefského) vojenského mapování 1764–1768 (rektifikace 1780–1783). Na mapě je dobře patrný rozptýlený venkovský charakter zástavby, před vytyčením hlavního náměstí. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien.

⁷⁵⁵ ŠIMÁK, Josef Vítězslav. *Čechy. Díl 12., Severní Čechy*. Praha: J. Otto, 1902, s. 116-118.

⁷⁵⁶ KAŠPAR, Jan. *Jablonec nad Nisou: stručný průvodce sedmi stoletími města*. Jablonec nad Nisou: Informační centrum Městského úřadu v Jablonci nad Nisou ve spolupráci se Státním okresním archivem Jablonec nad Nisou a Městskou galerií MY, 2006, s. 10.

⁷⁵⁷ Ibidem, s. 14-16.

Ačkoliv zde vznikla řada sklářských a exportérských zděných domů, zástavba byla značně chaotická, uskutečňovaná bez jakéhokoliv urbanistického rámce. Po svém povýšení sice Jablonec získal jistá privilegia, včetně práva konat trhy, ale ty prakticky nebylo kde pořádat. Z tohoto důvodu byl ještě téhož roku pověřen panský inženýr Johann Benesch vypracováním regulačního plánu.⁷⁵⁸ Výsledný projekt byl prvním pokusem o plánovitou urbanistickou koncepci a vytvoření nového centra obce. Současně městská rada určila všeobecné regulační podmínky, týkající se způsobu výstavby a výšky jednotlivých domů, která byla stanovena na jedno patro. Poté, co byl zemskými úřady schválen odprodej dosavadních školských pozemků městu, bylo nové náměstí, nazvané Starý trh (dnešní Mírové) vytyčeno. Prostor náměstí byl původně obestavěn řadou klasicistních a empírových domů, ze kterých se po přestavbě města na přelomu 19. a 20. století dochoval pouze zlomek. Roli hlavní komunikace plnila ulice Komenského, jež náměstí spojovala s kostelem. V této době se již také ke slovu slovu dostává bižuterní výroba (tzv. krystalerie), která na Jablonecko přichází z nedalekého Turnova a také Hodkovic nad Mohelkou, aby zde prošla nebyvalou konjunkturou.

255. Jablonec na mapě II. (Františkova) vojenského mapování 1836–1852. Dobře je vidět nové centrum města v podobě náměstí vytyčeného Johannem Beneschem. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien.

Právě v Hodkovicích se nachází pozoruhodný exportní dům Franze Ungera, jeden z nejstarších objektů svého druhu na severu Čech. Vzestup Jablonce výstižně ilustrují statistické údaje, kdy se v letech 1802–37 zvýšil počet obyvatel města takřka dvojnásobně z 1927 na 3126 osob, přičemž v Jablonci a okolí bylo 152 brusíren s 1865 pracovníky, 1071 ručních brusičů, 38 pozlacovačů, 48 malířů skla, 53 pasířů a dalších cca 600 dělníků ve výrobě krystalerie.⁷⁵⁹ Další konjunktura zdejšího průmyslu po prusko-rakouské válce se odrazila v dalším povýšení Jablonce, tentokrát na město v roce 1866, jehož symbolem se stala nová radniční budova na Dolním náměstí. „*Jablonecký okres se stal rakouskou Kalifornií. Cizinci sem proudili ze všech stran, aby tu udělali štěstí*“ popisuje dobu velkého rozmachu jabloneckého průmyslu lokální historik Adolf Benda v *Geschichte der Stadt Gablonz und ihrer Umgebung* (1877).⁷⁶⁰ Jablonečtí exportéři své zboží vyváželi doslova do celého světa, vedle Evropy, do Latinské Ameriky, Spojených států, na Blízký

⁷⁵⁸ SOKA Jablonec nad Nisou, fond Archiv města Jablonec nad Nisou, Sběrka map a plánů, sig. F 07 – 99; EBEL, Martin, ŠKABRADA, Jiří. Johann Benesch a zednická rodina Mayerů - tvůrci lidových staveb na panství Malá Skála. In *Dějiny staveb* 2008, s. 185-191.

⁷⁵⁹ BAREŠ, Jiří. Jablonecká industrie – sociální skladba a ekonomicko-sociální postavení manufakturního dělnictva ve 2. pol. 19. stol. na příkladu Jablonce. In ČECHUROVÁ, Jana, ŠTAIF, Jiří, ed. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí. VI., Sociální dějiny dnes*. Praha: Karolinum, 2004, s. 127-128.

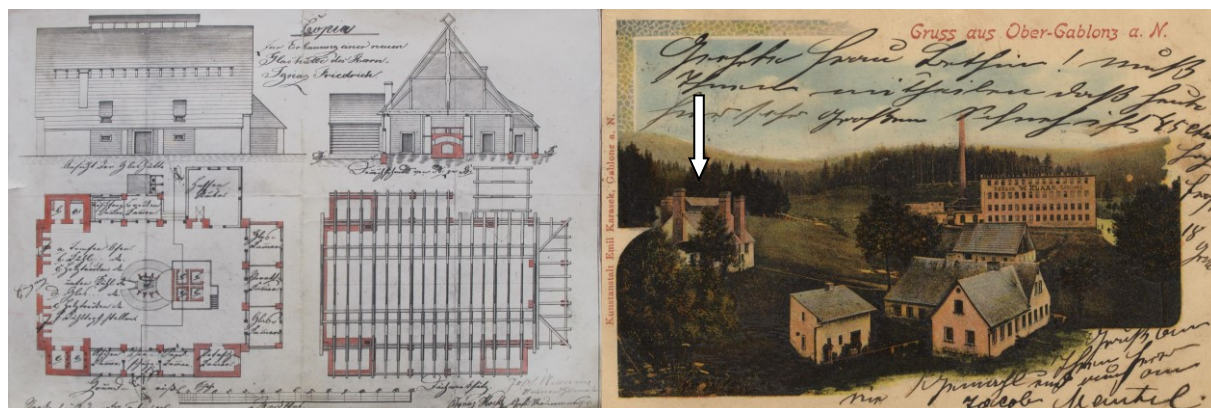
⁷⁶⁰ URBAN, Stanislav. Jablonec nad Nisou. Minulost a přítomnost města. In DOUBEK, Jiří, ed. *Jablonec nad Nisou*. Martin: Osveta, 1975, s. 86.

východ, Afriky, Indie i Číny. Od roku 1898 byli spolu s ostatními jizerskohorskými vývozci sdruženi v mocném a vlivném Grémiu exportérů, hájící společné zájmy sdružených podnikatelů před tuzemskými i zahraničními úřady.⁷⁶¹ Dokladem ekonomické síly Jablonce je i skutečnost, že město odvádělo do státní pokladny vyšší daně, než Dalmácie.

256. Jablonec na císařském povinném otisku stabilního katastru (1843) s centrálním náměstím. Český úřad zeměměřický a katastrální.

S rozvojem průmyslu šel ruku v ruce i rozvoj města. Jeho urbanistickou koncepci poznamenalo zřízení centrálního náměstí v roce 1808. Vzhledem k dramatické a značně svažité konfiguraci městského intravilánu tak bylo v roce 1864 druhé náměstí zvané Neuer Markt (Dolní náměstí) zřízeno při úpatí svahu, na němž se nachází hlavní náměstí, se kterým bylo spojeno dvěma spádnicovými ulicemi (Lidická a Kamenná). Díky nově vytyčené Soukenné ulici došlo konečně k lepšímu zapojení kostela sv. Anny a původního jádra obce do organismu nově vznikajícího města. Důležitý moment představovalo také zřízení císařské Krkonošské silnice v letech 1847–51, spojující Liberec s Trutnovem. Silnice vedla od Liberce přes Vratislavice nad Nisou, Proseč nad Nisou do Jablonce, kde procházela městem skrze dnešní ulici Libereckou a Mírové náměstí a odtud dále směrem do hor, přičemž její průběh se shoduje s dnešní ulicí Podhorskou, jednou z hlavních tepen města, kolem níž vznikla nová velkorysá historizující a později secesní řadová zástavba, tvořená výstavnými exportními domy.

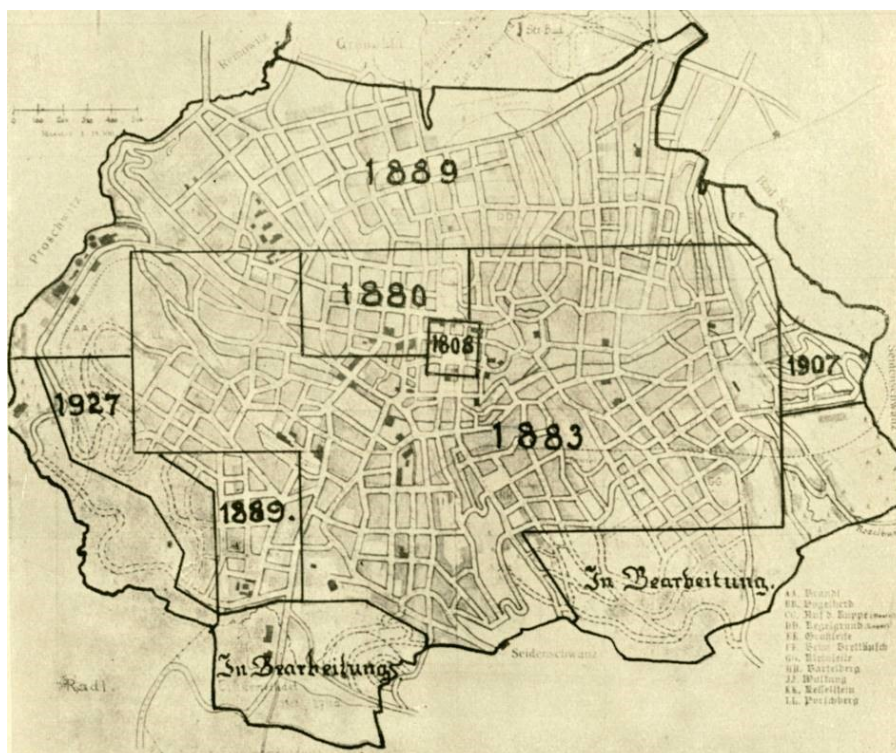
257. Charakteristické stavby jizerskohorského sklářského a bižuterního průmyslu. Projekt sklárny Ignaze Friedricha v Polubném z roku 1846, která tvořila základ pozdějších skláren Josefa Riedela a velká jablonecká mačkárna skla firmy Wilhelm Klaar v ulici K Černé studnici. Šipkou označena typická drobná stavba, příznačná pro rozptýlenou sklářskou výrobu Jizerských hor, mačkárna skla. SOA Litoměřice, pobočka Most a archiv autora.

⁷⁶¹ SOA Litoměřice, pobočka Most, NAD 1541, Fond Jablonecké vývozní domy 1909-1965.

258. Veduta Jablonce z roku 1848. SOkA Jablonec.

Další rozšíření Jablonce, jehož autorem byl inženýr Gustav Müller, proběhlo prakticky všemi směry.⁷⁶² Dobrou představu si můžeme udělat na základě schématického plánu, publikovaného v knize *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 6, Gablonz a. N* z roku 1930.⁷⁶³

259. Schématický plánek urbanistického rozvoje města. LODGMANN 1930.

Z něj vyplývá, že při vytyčování nových městských bloků stále převládal bez ohledu na terénní konfiguraci klasicizující šachovnicový urbanismus. Vyjímkou bylo historické jádro obce, kde bylo nutné reagovat na historický průběh hlavních cest. V roce 1880 došlo k rozšíření města severním směrem, do prostoru tzv. zahradičního města. To i přes svou přísnou geometrickou strukturu získalo záhy poměrně exkluzivní rezidenční charakter, a to díky rozvolněné vilové

⁷⁶² Konvolut regulačních plánů města v archivu Spolku přátel města Jablonec nad Nisou.

⁷⁶³ LODGMAN VON AUEN, Rudolf, STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 6, Gablonz a. N.* Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunal-Verlag, 1930, s. 53.

zástavbě, již se podařilo provzdušnit kompaktní blokovou síť. Na tuto regulaci navázalo v roce 1883 další, mnohem velkorysejší rozšíření města jižním směrem, jež zahrnuje i nivu Lužické Nisy. Zde vznikala jak kompaktní bloková zástavba, tvořená vícepatrovými takřka velkoměstskými domy v širším centru, tak i rozvolněná vilová výstavba charakteristická pro zástavbu ve vyvýšených polohách, poskytujících působivý výhled i zdravé klima. Do jižní partie města, prakticky na tehdejší hranici, bylo situováno také nádraží (1888), o jehož zřízení jablonečtí obchodníci usilovali velmi dlouho. Když byla v roce 1894 trať z Jablonce proudloužena až do Tanvaldu (Reichenberg- Gablonz-Tannwalder Eisenbahn, RGTE), bylo nutné ji vést po jižní straně údolí, čímž došlo k narušení pravoúhlé urbanistické koncepce a částečnému odříznutí okrajových částí od centra.⁷⁶⁴ Při Poštovní ulici křižující tok Nisy směrem k nádraží pak byla část pozemků určených zprvu pro výstavbu využita jako městský park, navržený významným zahradním inženýrem Hectorem Eckem. Jednalo se o pragmatický krok, neboť se jednalo o podmáčený pozemek v údolní nivě s řadou pramenů, který se příliš nehodil ke stavebním účelům. V roce 1884 ho tudíž zakoupil místní okrašlovací spolek za finanční podpory městské spořitelny. Při založení bylo částečně využito přítomné spodní vody i pramenů a v parku zřízeno jezírko. Slavnostní otevření proběhlo v roce 1893. Park posléze doplnily pohledově exponované objekty tělocvičny a městských lázní.

260. Jablonecké exportní domy, stav k roku 1925. Mapy sídel průmyslových podniků 1925.

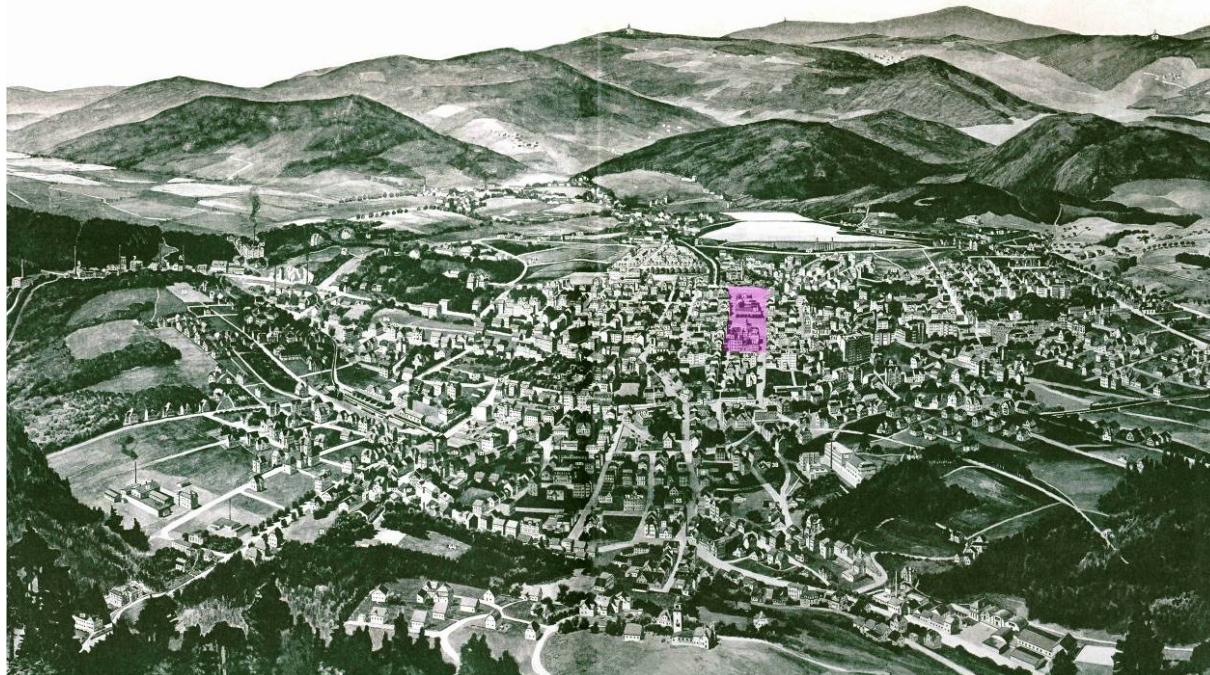
Toto rozšíření v roce 1889 doplnila další regulace severní části města směrem do Mšena, tvořená opět provzdušněnou vilovou zástavbou a západojižní sektor, kde vznikla další vilová čtvrť. Tím byla regulace města prakticky ukončena a získalo víceméně svou dnešní podobu. Intravilán města posléze doplnily ještě rozsáhlé areály nemocnice (1890–93) a

⁷⁶⁴ KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl 2. H-Kole*. Praha: Libri, 1997, s. 528.

dnes již zbořených městských jatek (1886–88, rozšířeno 1900). Stále téměř nezastavěný prostor Horního náměstí město zamýšlelo využít pro novostavbu katolického kostela a uvažovalo se zde i o umístění městského divadla a další budovy uměleckoprůmyslové školy, k čemuž však nakonec nedošlo.

Další mezník ve vývoji města znamenal rok 1890, kdy byla ustanovena samostatná stavební komise.⁷⁶⁵ Mezi členy figurovali vedle místních architektů a stavitelů také významné osobnosti města, zejm. exportéři a průmyslníci. V gesci komise byli jak veřejné stavební zakázky, kdy se vyjadřovala k jednotlivým předloženým návrhům, na jejichž základě byl vybrán vítěz, tak i udělení povolení k novostavbám či stavebním úpravám a přestavbám stávajících domů.

I přes velkorysé urbanistické zásahy si však Jablonec udržel značně kontrastní tvář, kdy vedle výstavných několikapatrových činžovních i exportních domů a honosných vil takřka v centru města koexistovala skromná, dřevěná zástavba, spoluvytvářející jeho nezamenitelný genius loci. Relikty původní venkovské zástavby jsou v obraze města patrné dodnes, mj. v prostoru Skalky (Steinberg). Specifický zahradní ráz Jablonce ovlivnil charakter místního průmyslu, který víceméně fungoval na principu rozptýlené manufaktury a také zákaz výstavby průmyslových objektů uvnitř města. Posledním nově založeným provozem tak byla továrna firmy Jäger z roku 1904.⁷⁶⁶

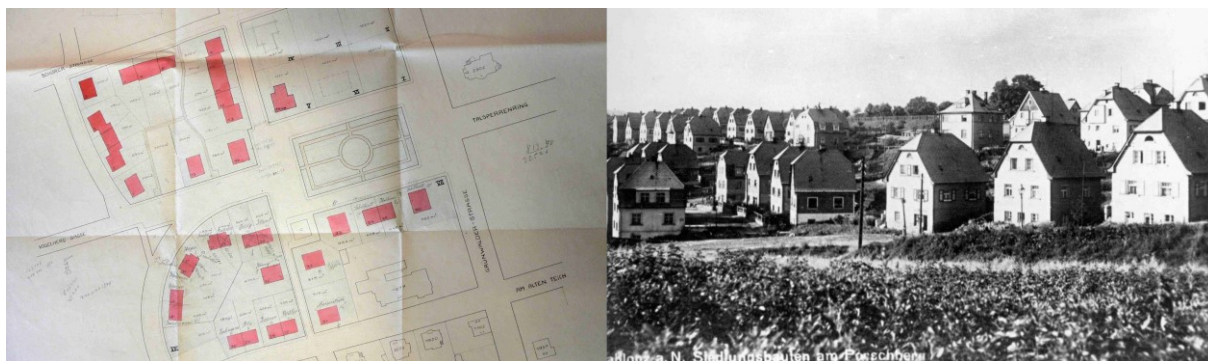
261. Axonometrický plán města z počátku třicátých let. Fialově vyznačena kaskádovitě komponovaná trojice náměstí, zatím ještě bez nové radnice. SOKA Jablonec.

K dalšímu, tentokrát již dílčímu rozšíření města docházelo v průběhu 20. a 30. let 20. století (např. městské sídliště na principu zahradního města, tzv. Neubausiedlung v prostoru Vrchlického sadů), kdy Jablonec tvořil víceméně souvislou sídelní aglomeraci s Jabloneckými Pasekami, Mšenem, Kokonínem či Vrchoslavicemi. K lepší integraci přispěla i tramvajová doprava, která byla v Jablonci mimořádně rozvinutá a sloužila z velké části i potřebám místního průmyslu. Jednotlivé linky vedly dokonce až do Janova nad Nisou či Kokonína. Není proto náhoda, že v meziválečném období byly Jablonecké elektrické dráhy (Gablonzer Elektrischen Bahnen) dokonce hodnoceny Mezinárodním svazem

⁷⁶⁵ LODGMAN VON AUEN, Rudolf, STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 6, Gablonz a. N.* Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunal-Verlag, 1930, s. 48.

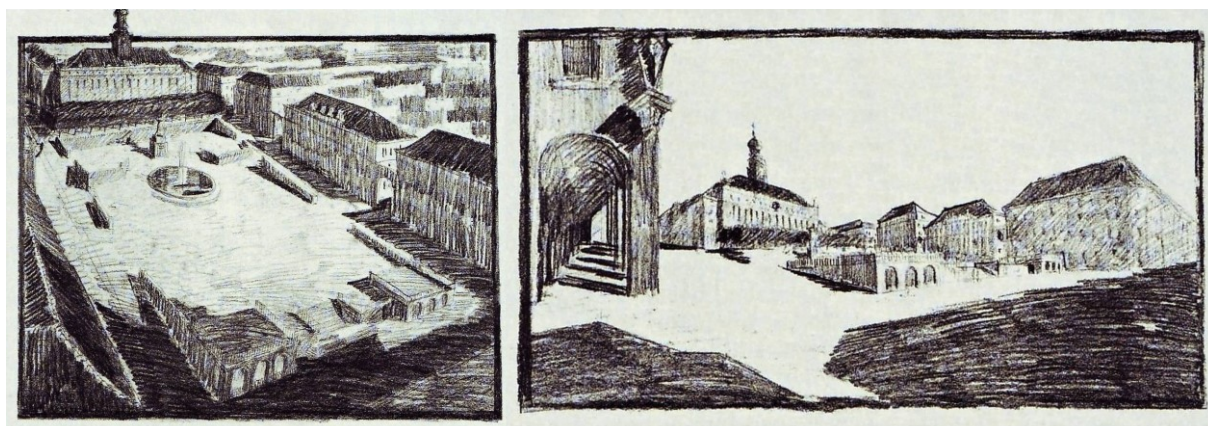
⁷⁶⁶ URBAN, Stanislav. *Jablonecká secese.* Jablonec nad Nisou: Muzeum skla a bižuterie, 1973, nepag.

veřejných dopravců UITP (Union Internationale des Transport Public) se sídlem v Bruselu jako nejlépe spravovaná a dokonale technicky vybavená dopravní společnost v Evropě.⁷⁶⁷

262. Městská sídliště. Půdorysná osnova tzv. Neubausiedlung u přehrady a historická pohlednice sídliště na Žižkově vrchu. SOKA Jablonec.

Vyvrcholení urbanistického vývoje města představovala regulace centra, jež mu měla vtisknout velkoměstský výraz. Během ní byla postavena nová radnice a dotvořeno Horní náměstí (Gewerbeplatz) se Zscheho kostelem Nejsvětějšího srdce Ježíšova. Tím došlo k vytvoření neopakovatelné a jedinečné urbanistické skladby tří kaskádovitých náměstí, s nepřehlédnutelnými dominantami tří věží, staré radnice, nové radnice a katolického kostela. Nová podoba městského centra vzešla z urbanistické soutěže vypsané v roce 1925 a následné architektonické soutěže na novou radniční budovu, pořádané o tři roky později. Úkolem účastníků bylo vytvoření ideového návrhu, zahrnujícího Dolní, Mírové a Horní náměstí, který měl zlepšit funkční uspořádání centra, architektonicky ho sjednotit a vytvořit nové městské dominanty. Součástí projektu měla být i krátce předtím zakoupená Metznerova socha Rüdiger a či čekárna pouliční dráhy na Mírovém náměstí. V prostoru Horního náměstí se pak počítalo mj. se zřízením Lidového domu (Volksheim) s kapacitou 1000 osob, jež měl tvořit pendant plánovanému katolickému kostelu a mezi nimi mělo vzniknout slavnostní náměstí (Festplatz).

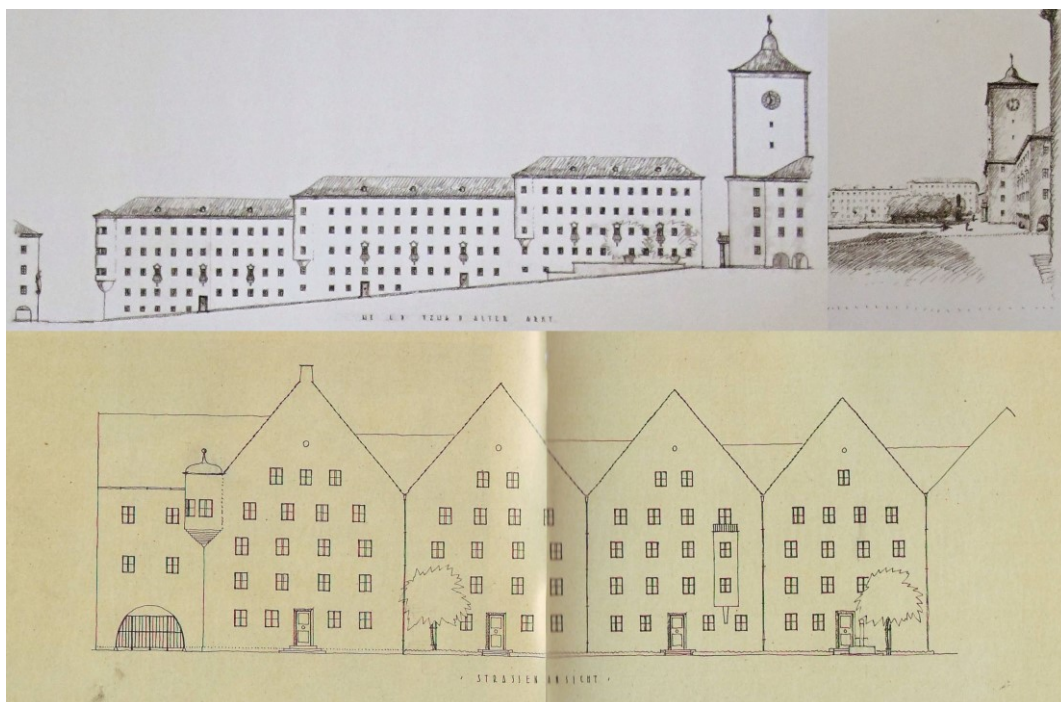

263. Lossow & Kühne. Soutěžní návrh regulace města z roku 1925 s heslem „Rüdiger a“. STRNAD 2008.

Do soutěže bylo nakonec zasláno 25 návrhů a o jejich konečném umístění a ocenění rozhodovala porota v čele se starostou Karlem R. Fischerem, mezi jejímiž členy byli mj. drážďanský architekt Paul Wolf, Josef Zsche či Karl

⁷⁶⁷ K historii tramvajové dopravy v Jablonci nad Nisou zejm. FREIWILLIG, Petr. *Tramvajová doprava na Jablonecku 1900–1969*. Bakalářská práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno, 2008 a GRISA, Ivan, LOSOS, Ludvík, KREBS, Tomáš. *Úzkorozchodné tramvajové provozy. Jablonec nad Nisou*. Praha: Corona, 2014.

Friedrich Kühn.⁷⁶⁸ Oceněno bylo nakonec 5 návrhů: První cenu získal návrh Otto Fischera a Reinholda Mittmana z Drážďan s heslem „Doppelkopp“ (Dvojitý vrch), druhou projekt „Neu Gablonz“ (Nový Jablonec) od Loise Welzenbachera a Viktora Stangera z Innsbrucku, třetí drážďanský ateliér Lossow & Kühne s návrhem „Rüdiger a“, čtvrtou a pátou pak anonymní návrhy „Heimatherde“ (Krbý domova) a „Rüdiger b“.⁷⁶⁹ Z nich byl bezesporu nejzdařilejší Welzenbacherův projekt v duchu nového klasicismu, přičemž předložený projekt má po formální stránce velmi blízko k prakticky souběžně zpracovanému a tentokrát realizovanému projektu v rakouském Feldkirchu.⁷⁷⁰ Zajímavé je, že Welzenbacher se k Jablonci nad Nisou znovu vrátil v roce 1932, kdy vypracoval několik ideových skic nového centra Jablonce nad Nisou, zřetelně ovlivněných Tautovou koncepcí Stadtkrone.⁷⁷¹ Tyto projekty však představovaly labuť píseň snah o proměnu Jablonce, které se znovu s velkou intenzitou projeví až ve 2. polovině 20. století, ale tentokrát už v jiných společenských poměrech.

264. Lois Welzenbacher. Návrh s heslem „Neu Gablonz“ a jeho srovnání s regulací rakouského Feldkirchu (1925-26). STRNAD 2008, SWOZILEK 1990.

265. Lois Welzenbacher. Ideové skici nového centra Jablonce nad Nisou, ovlivněné koncepcí Stadtkrone Bruno Tauta. Deutsche Bauzeitung 1936, Albertina Wien.

⁷⁶⁸ Die Entscheidung des Preisrichter-Kollegiums. *Gablonzer Tagblatt* 8. 8. 1925, s. 4-5.

⁷⁶⁹ *Reichenberger Zeitung* 6. 8. 1925, s. 12; *Gablonzer Tagblatt* 5. 8. 1925, s. 8; In dem Preisausschreiben für die städtebauliche Ausgestaltung des inneren Stadtkernes von Gablonz a. d. Neiße. *Zentralblatt der Bauverwaltung* 1925, roč. XLV, č. 33, s. 400; STRNAD, Jan, ed. *Jablonecká radnice 1931-1933: příběh stavby architekta Karla Wintera*. Jablonec nad Nisou: Město Jablonec nad Nisou - Městské informační centrum, 2008, s. 20-22.

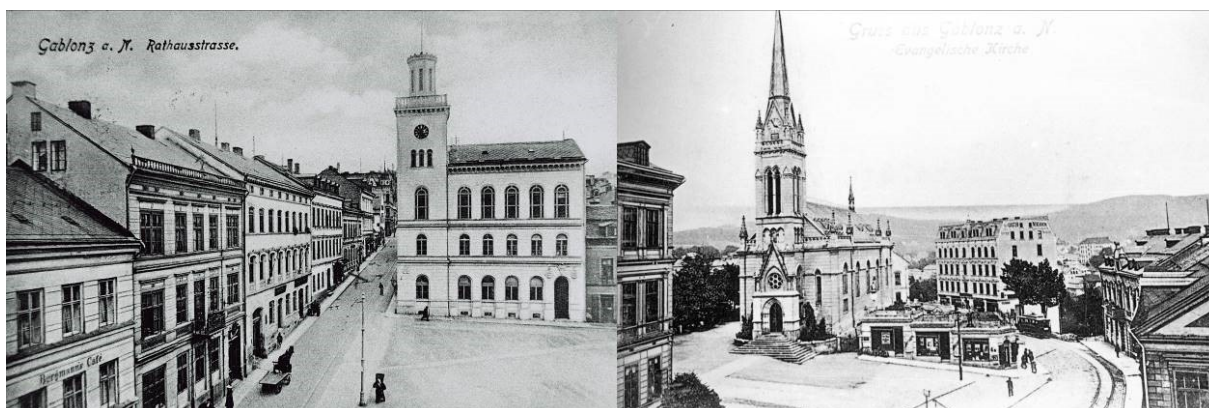
⁷⁷⁰ SWOZILEK, Helmut, ed. *Lois Welzenbacher*. Bregenz: Das Landesmuseum 1990, s. 53-55.

⁷⁷¹ Arbeiten des Architekten Welzenbacher, München. *Deutsche Bauzeitung* 1936, roč. LXX, č. 11, s. 868.

5.2. Architektonický vývoj Jablonce nad Nisou

5.2.1. Předehra: historizující slohy

Překotný rozvoj místní bižuterní výroby se odrazil i v architektonické podobě města, kde pozvolna začínají vyrůstat honosné neoslohové stavby. Ty však i přes rostoucí bohatství svých investorů až na výjimky nedosahují kvalit výstavby v Liberci či Ústí. Není proto divu, že autory nejhodnotnějších staveb z tohoto období byli ponejvíce mimojablonečtí architekti, zpravidla ze sousedního Liberce (Trossin, Sachers, Bürger). Bezesporně nejvýznamnější veřejnou budovu představuje radnice z let 1867–69. Soutěž na radniční budovu proběhla již na sklonku roku 1864 a měla kupodivu poměrně malou odezvu, kdy do uzávěrky byl podán jediný návrh místního stavitele Josefa Schwarzbacha. Následně dorazil druhý návrh místního rodáka Ludwiga Seidemanna, působícího v Bonnu, osloveného přímo obcí a teprve v roce 1865 třetí návrh od libereckého stavitele Franze Thylla.⁷⁷² První cenu obdržel Seidemann, samotná stavba byla ovšem pozastavena a začalo se s ní až po povýšení na město, pod vedením libereckého architekta a stavitele Gustava Sacherse. Vzhledem k tomu, že neznáme soutěžní návrhy ani vítězný Seidemannův projekt, zůstává zatím nezodpovězenou otázkou, kdo je skutečným autorem radniční budovy. Někteří badatelé se domnívají, že architektura jablonecké radnice je blízká berlínské škole a atribuuje jí právě Ludwigu Seidemannovi.⁷⁷³ Na druhou stranu Sachers byl natolik silnou osobností, že bylo s podivem, že by do podoby radnice autorsky nikterak nezasáhl. V její podobě je navíc spíše než vliv pruské architektury objevuje inspirace mnichovskými orientovanou neorenesancí, tzv. obloukovým stylem (Rundbogenstil), kterou poznal přímo během svých mnichovských studií.

266. Stará radnice (Gustav Sachers) a evangelický kostel po přestavbě, provedené v roce 1892 Arwedem Thamerusem. SOkA Jablonec.

Další významnou stavbou je evangelický kostel. Ten vznikl na místě starší, nevyhovující dřevěné evangelické modlitebny z let 1833–37, která byla v roce 1861 doplněna ještě o věž. Projekt zpracoval místní stavitel a architekt Arwed Thamerus, který kostelu vtiskl uměřené, neogotické tvarosloví. Jednolodní stavbě dominuje štíhlá hranolová věž zasazená do středu průčelí, skrz kterou se vchází do interiéru kostela. Vertikalita průčelí je zdůrazněna vimperkem s rozetou, který je situován nad hlavním portálem. Kněžiště je pravoúhlé. Protestantské estetiky odpovídají i prosté interiéry. Chybí klenba a loď i kněžiště jsou plochostropé, s dekorativními konzolami, přičemž v lodi se původně nacházel dekorativní kazetový strop s výmalbou. Kostel byl již vytápěn a také kompletně elektrifikován. Dominantním

⁷⁷² STRNAD, Jan, ed. *Jablonecká radnice 1931-1933: příběh stavby architekta Karla Wintera*. Jablonec nad Nisou: Město Jablonec nad Nisou - Městské informační centrum, 2008, s. 12.

⁷⁷³ LAŠTOVIČKOVÁ, Věra. *Cizí dům?: architektura českých Němců 1848-1891*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2015, s. 219-220; HORÁČEK, Martin. *Přesná renesance v české architektuře 19. století: dobová diskuse o slohu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, s. 194.

prvkem kněžiště, odděleného od lodi trojicí vítězných oblouků, je dekorativní stropní rozeta, z níž visel původně lustr. Částečně dochovaný mobiliář a uměleckou výzdobu financovali místní evangeličtí průmyslníci, v čele s rodinami Klaar, Haasis a Hoffmann, které stojí mj. za pískovanými okny s protestantskou tematikou. Svůj svatostánek si na konci 19. století zřídila vedle dnešní budovy muzea skla a bižuterie rovněž zdejší bohatá židovská obec. Pro stavbu angažovala vídeňského architekta Wilhelma Stiassnyho, autora výstavných synagog v Teplicích (1875, 1938 zničena), Čáslavi (1899), Praze (Jubilejní synagoga, 1904–1906) a zejména Malackách (1887), která je velmi podobná právě jablonecké realizaci. Velkoryse koncipovaná budova v oblíbeném maurském stylu byla vybudovaná v letech 1891–92 a díky svému situování v poměrně prudkém svahu představovala až do svého zničení v roce 1938 výraznou dominantu města. Honosné dvojvěžové průčelí bylo orientováno do ulice U Muzea. Dominantou elegantního, jednolodního interiéru, do kterého se (jak bylo pro synagogy obvyklé) vcházelo skrze vstupní předsíň, byl mohutný aron ha-kodeš, rámovaný filigránským ústupkovým portálem.⁷⁷⁴ Zřejmě nejvýstavnější veřejné historizující budovy uvnitř města pak představují novostavby spořitelny (1884–85), hlavní pošty (1892–94) a tělocvičny Turnvereinu (1897–98). Bývalá spořitelna se nachází ve východní frontě náměstí Míru a představuje jednu z nejhodnotnějších ukázek neorenesanční architektury na území města. Jedná se původně o školu, která byla přestavěna pro potřeby jablonecké spořitelny na základě projektu významného libereckého stavitele a architekta Trossina.⁷⁷⁵ Jedná se o přísně symetricky komponovaný objekt se středním rizalitem, zakončeným honosným, náročně pojednaným volutovým štítem s hodinami. Zvýšený sokl je pojednán bosáží, okna v přízemí jsou pravouhlá s bohatě profilovanými šambránami, v patře jsou pak náročně pojatá okna půlkruhová s renesančním tvaroslovím a obdélnými parapetními výplněmi s festony, ve středním rizalitu rytmizovaná sloupy a pilastry s kompozitními hlavicemi. Na konci 20. let 20. století pak prošel přestavbou původní vstup, který byl nahrazen novým, na základě projektu místního architekta Alfreda Wenzela. Tomu se podařilo objekt nenásilně doplnit o modernistický, klasicizující portál, podtrhující honosnou historizující fasádu.⁷⁷⁶

267. E. Trossin. Bývalá škola, později spořitelna na Mírovém náměstí. SOkA Jablonec, foto autor 2016.

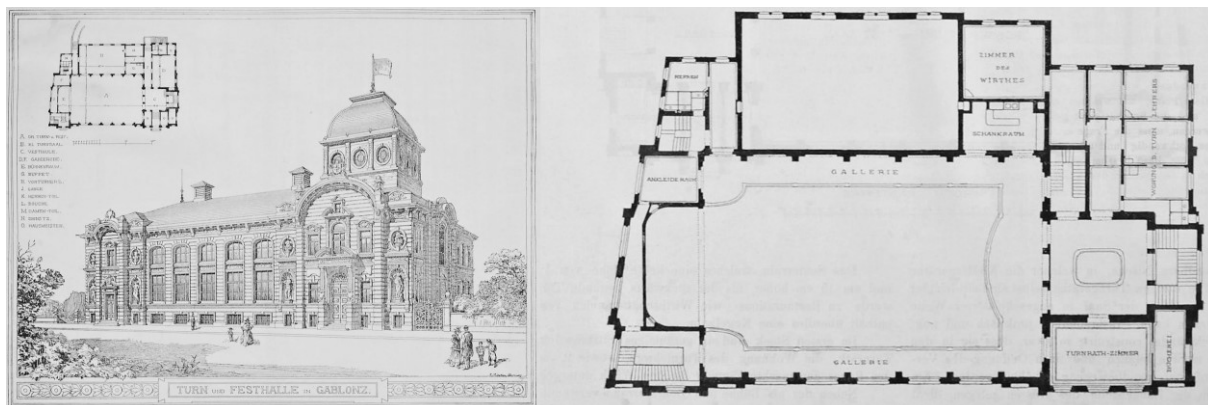
Autorem poštovní budovy byl specialista na tento typ staveb, rakouský architekt Friedrich Setz, který stojí mj. za obdobně koncipovanou libereckou poštou, nebo jabloneckým hlavním nádražím. Trojkřídlý dvoupodlažní objekt má

⁷⁷⁴ KOBER, Jan et al. *Kapitoly ze stavebního vývoje Jablonce nad Nisou*. Jablonec nad Nisou: Informační centrum Městského úřadu v Jablonci nad Nisou ve spolupráci s Městskou galerií MY a Spolkem přátel města Jablonec nad Nisou, 2004, s. 81-95; LAZEWSKI, Maciej Roman. *Virtuelle Rekonstruktion der Synagoge Jablonec nad Nisou*. (diplomová práce na Technische Universität Wien), Wien, 2014.

⁷⁷⁵ *Reichenberger Zeitung* 12. 4. 1905, s. 7.

⁷⁷⁶ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 490.

hlavní vstup situovaný v trojosém rizalitu umístěném na středu uličního průčelí. Poměrně komplikovaný střešní plášť, kde je kombinována kýlová, sedlová a valbová konstrukce krovu, vyplývá ze složité dispozice na půdorysu U. Ve formálním řešení Setz vychází z neorenesančního tvarosloví, díky němuž patří pošta mezi slohově nejčistší, vídeňsky orientované stavby na území města. Tělocvična byla postavena na základě projektu teplického architekta Roberta Stübchen-Kirchnera, který v letech 1885–98 působil jako ředitel na zdejší uměleckoprůmyslové škole.⁷⁷⁷ V architektonickém řešení se i zde dostává ke slovu neorenesance, oživená však i neobarokními motivy (volská oka ve věži, pojetí portálů), díky čemuž ji můžeme označit za jednu z nejreprezentativnějších staveb svého druhu na severu Čech.

268. R. Stübchen-Kirchner. Jablonecká tělocvična. Hlavní průčelí a půdorys patra. Der Bautechniker 1899.

Členité, honosné fasády jsou bohatě zdobené plastickým dekorem, který doplňovala nedochovaná sochařská figurální výzdoba. Střechy jsou valbové, nad hlavním vstupem je situována hranolová věž s čtyřdílnou kopulí. Náročným exteriérům odpovídalo i velkorysé dispoziční řešení. V suterénu se nacházela velká pivnice spolu s vinárnou krytou křížovými klenbami, provozní prostory a byt správce. Ve zvýšeném přízemí je situován velký a malý sál, přístupný z vstupního vestibulu, na který navazovala rovněž velká šatna a schodiště do patra. V posledním podlaží byl vstup na galerii velkého sálu a byty a kanceláře činovníků Turnvereinu a hostinského.⁷⁷⁸

Ambiciózní stavební podnik představovalo zřízení městské nemocnice. Ta se zprvu nacházela ve staré roubené budově, tzv. špitálu na nároží Anenské a Soukenné ulici v sousedství kostela. V roce 1875 byla nahrazena novostavbou na místě dnešního gymnázia U Balvanu, ale ani ta již záhy nedostačovala potřebám rozvíjejícího se města a tak bylo v roce 1890 přistoupeno k výstavbě moderního komplexu.⁷⁷⁹ Velkoryse pojetý neorenesanční areál s parkově upraveným okolím využíval oblíbeného pavilonového uspořádání jednotlivých budov a patřil k nejmodernějším na severu Čech. Jako autor architektonického řešení bývá uváděn varnsdorfský stavitel a architekt Anton Möller.⁷⁸⁰ Nedílnou součástí rozvinutých průmyslových měst byla rovněž jatka zajišťující kapacitní průmyslovou porážku, která měla zabránit všudypřítomnému prodeji nemocných zvířat a dodávat hygienicky nezávadné maso. Jablonecká jatka patřila k nejstarším stavbám svého druhu v českých zemích. Na svou dobu moderní areál vznikl na jihozápadním okraji města, v prostoru dnešního nákupního centra Kaufland. Autory neorenesanční bazilikální budovy porážky s jednoduššími obslužnými budovami z režného zdiva byli místní architekti a stavitelé Arwed Thamerus a Carl

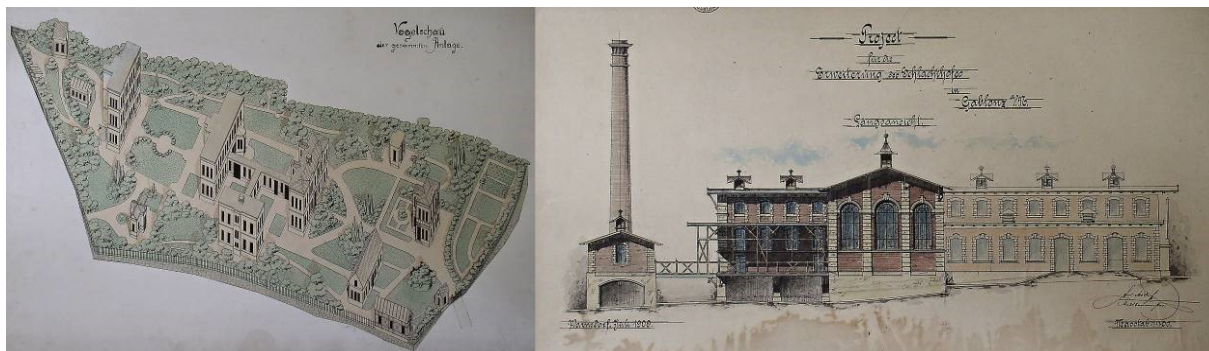
⁷⁷⁷ Die Turn- und Festhalle in Gablonz. *Der Bautechniker* 1899, roč. XIX, č. 6, s. 105-106; *Der Architekt* 1898, roč. IV, tab. 65.

⁷⁷⁸ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1054.

⁷⁷⁹ *Nemocnice v Jablonci nad Nisou od roku 1875: (historie - současnost - budoucnost)*. Jablonec nad Nisou: Nemocnice Jablonec nad Nisou, 2015, s. 6; SOKA Jablonec, NAD 0002, *Nemocnice Jablonec nad Nisou 1875–2008*.

⁷⁸⁰ WOHLFAHRT, Josef. Když lidé mlčí, hovoří kameny. Varnsdorfský stavitel Anton Möller. In *Mandava* 2011, s. 16-18.

Daut.⁷⁸¹ V roce 1900 pak došlo k zásadnímu rozšíření (chladárna se strojovnou a samostatnou kotelnou, vepřová porážka a později správní a obytný dům) na základě projektu odborníka na jateční provozy, již zmíněného Antona Möllera, mj. autora obdobných areálů ve Varnsdorfu (1899), České Lípě (1899–01), Tanvaldu (1901–03), Moravské Ostravě (1902–03) či Kraslicích (1903–04).⁷⁸² Pro Möllera jatka je typický jednotný, symetrický koncept, kdy je středobodem chladárna s vysokou vodárenskou věží s přilehlými, osově řešenými porážkovými halami a stájemi.⁷⁸³

269. Axonometrický plán nové nemocnice a projekt rozšíření městských jatek od Antona Möllera. Archiv Spolku přátel města Jablonec nad Nisou.

Mimořádně důležitým momentem bylo založení uměleckoprůmyslové školy (1880) pro potřeby místního průmyslu z iniciativy vývozců bižuterie. Ta zprvu sídlila v budově chlapecké školy a s ohledem na její nedostatečné prostorové zázemí bylo o rok později přistoupeno k výstavbě samostatné školní budovy v prostoru Horního náměstí. Na stavbu byla vypsána soutěž, jíž se vedle místních architektů a stavitelů zúčastnil mj. i Adolf Bürger z Liberce.⁷⁸⁴ Vítězně z ní vyšel Carl Daut a jeho neorenesanční stavba vytvořila pendant o něco starší budovy obchodní akademie.

V oblasti privátních staveb se můžeme setkat jak s vilovou zástavbou, tak i tzv. exportními či činžovnými domy. Exportní domy představují jabloneckou specialitu a byly určeny pro bydlení majitele firmy a zároveň sloužily jako reprezentativní prostor, vzorkovna, zasilatelství a k ubytování obchodních partnerů. Výjimkou nebyl ani výrobní provoz situovaný v rámci samotného domu, nebo ve formě přidruženého závodu. Reprezentativní ukázkou exportního domu z konce 19. století jsou sídla firem Klaar (později Haasis), a Jeiteles v Podhorské ulici. Autorem exportního domu Jeiteles čp. 858, postaveného v roce 1882, byl vídeňský architekt Josef Hudetz, který zde aplikoval uměřené, neobarokní formy.⁷⁸⁵ Vzhledem k exponované stavební parcele se mu podařilo zdařile pohledově uzavřít tuto část Podhorské ulice. Dům vybudovaný na půdorysu rozvětveného písmene L se vyznačuje elegantními fasádami, které mu vtiskují takřka velkoměstský charakter. Hlavní průčelí je přísně symetricky komponované s dvojicí mělkých rizalitů po stranách. Parter je pojednán bosáží. V krajním rizalitu je situován hlavní vstup s průjezdem do dvora. Ten sloužil primárně provozu firmy, ale jeho součástí je i honosná, kamenná terasa. V přízemí se nacházelo zázemí domu s bytem správce a ve dvorním křídle skladiště, kočárovny a stáje.

⁷⁸¹ FRAGNER, Benjamin, ZIKMUND, Jan, ed. *Co jsme si zbožili: bilance mizející průmyslové éry - deset let*. Praha: České vysoké učení technické, 2009, s. 90.

⁷⁸² Der neue städtische Schlachthof in Böhm. Leipa. *Der Bautechniker* 1903, roč. XXIII, č. 14, s. 293-295; Bau und Ingenieurwesen auf der Deutschböhmisches Ausstellung. *Reichenberger Zeitung* 4. 9. 1906, s. 8.

⁷⁸³ ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Anton Möller - čínorodý varnsdorfský stavitel a tvůrce „prototypů“. In *Mandava* 2014, s. 26.

⁷⁸⁴ STRNAD, Jan, NOVÁKOVÁ, Kateřina, PADRTA, František. *Uměleckoprůmyslová škola v Jablonci nad Nisou: 1880-2000*. Jablonec nad Nisou: Střední uměleckoprůmyslová škola a Vyšší odborná škola, 2001, s. 187.

⁷⁸⁵ Geschäfts- und Wohnhaus Jeiteles, Gablonz an der Neisse. *Österreichische Wochenschrift für den öffentlichen Baudienst* 1898, roč. IV, s. 117, tab. 18.

270. J. Hudetz. Exportní dům Jeiteles ve Smetanově ulici na historické pohlednici a současný stav. Foto autor 2015, archiv autora.

Patro bylo vyhrazeno výrobě, resp. kompletaci bižuterie. Vedle čistě provozních místností (mj. expedice, balárna, krystalerie, perličkárna) se zde nacházel i rozsáhlý prostor určený k prezentaci výrobků firmy, jemuž byl vyhrazen celý přední trakt hlavní budovy. Patro pak bylo určeno k bydlení majitele, který zde měl velkometrážní byt, v němž nechyběl ani hudební salon a pro ubytování obchodních zástupců firmy byly určeny hned dva hostinské pokoje.⁷⁸⁶

Exportní dům Haasis čp. 717 měl poměrně složitý stavební vývoj. Vznikl v letech 1890–91 přestavbou bývalých stájí z roku 1872, ke kterým byl přistavěn další, třípodlažní dům. Autorem honosné, rozložitě neorenesanční budovy byl místní stavitel Carl Daut.⁷⁸⁷ V roce 1900 pak bylo nastavěno ještě jedno patro, čímž se podařilo oba, původně samostatné domy stavebně zcelit a hlavní průčelí získalo monumentální výraz.

271. C. Daut. Exportní dům Haasis. Návrh sjednocení průčelí v rámci nástavby patra v roce 1900 a současný stav. MMJ, ASÚ, foto autor 2016.

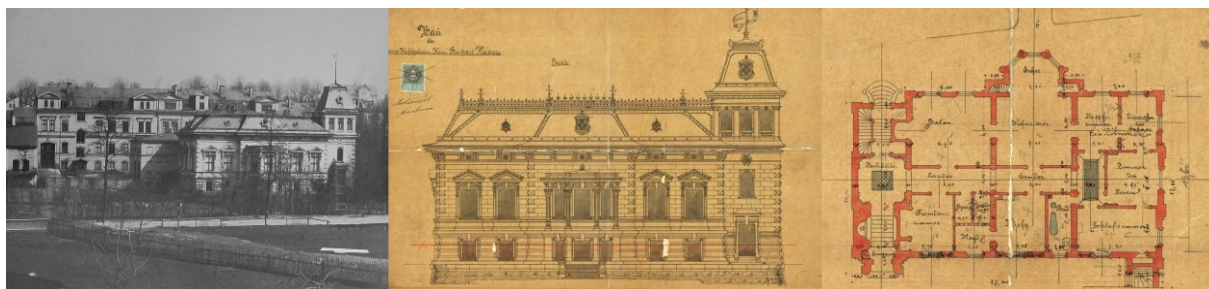
Symetricky řešenou fasádu rytmizuje trojice mělkých rizalitů, přičemž v obou bočních je situován průjezd do dvora. Náročnost architektonického řešení domu podtrhuje i částečně dochovaná výmalba interiérů. Stejně jako v případě dalších exportních domů, i zde se snoubila funkce provozní, reprezentační a obytná, což podtrhuje i užití „průmyslových“ litinových sloupů v provozních částech. Zajímavé je, že nacionálně orientovaná německá neorenesance se zde na rozdíl třeba od Liberce objevuje spíše sporadicky. Zřejmě nejhodnotnějším příkladem je činžovní dům čp. 1420 v Pražské ulici, postavený v roce 1898 Carlem Dautem pro Franze Hemmmricha, kde jsou však již čitelné i prvky nastupující secese.⁷⁸⁸ V oblasti vilové architektury se sice Jablonec nemohl měřit s Libercem i Ústím, ovšem i zde vznikla řada náročně řešených vil. Jednou z prvních byla rezidence exportéra Richarda Haasisa, situovaná ve dvorním traktu jeho exportního domu. Autorem domu, zbořeného pro zchátralost v roce 1963, byl

⁷⁸⁶ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 858.

⁷⁸⁷ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 717.

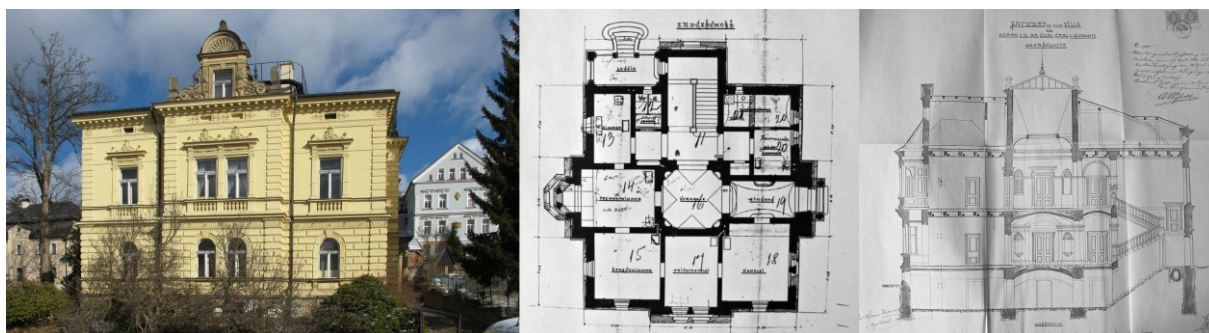
⁷⁸⁸ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1420.

liberecký stavitel Adolf Bürger.⁷⁸⁹ Ten výstavnému sídlu, obklopenému parkově upravenou zahradou, vtiskl elegantní neorenesanční formy v duchu přísného historismu. Dominantním prvkem byla nárožní schodišťová věž, umožňující přístup do jednotlivých podlaží a provozně spojená s vestibulem.

272. A. Bürger. Vila Haasis na archivním snímku, fasáda a půdorys přízemí na výřezu plánové dokumentace. SOkA Jablonec, MMJ, ASÚ.

Poměrně atypické je pak funkční rozdělení interiéru, kde se stírá rozdíl mezi privátní a reprezentativní částí domu, což bylo zapříčiněno blízkým exportním domem, kde bylo možné ubytovat hosty. Ústředním komunikačním uzlem domu byla úzká střední chodba, na kterou navazovaly jednotlivé místnosti. Směrem do dvora provozní místnosti jako kuchyň, spíž a pokoj služebné, do zahrady pak obytné místnosti a velký obývací pokoj s trojbokým arkýřem. Netradičně řešená pak byla zahrada, spojená s vilou skrze osově situovaný můstek přes Nisu před zahradním průčelím.

273. F. Hassler. Palladiánská vila Karla Krále. Hlavní průčelí, půdorys přízemí a řez. Foto autor 2016, MMJ, ASÚ.

Mnohem tradičněji pojatá je vila právníka Karla Krále na nároží ulic Generála Mrázka a Máchova, postavená místním architektem a stavitelem Franzem Hasslerem v roce 1887.⁷⁹⁰ Honosná neorenesanční vila představuje jednu z Hasslerových vrcholných realizací. Izolovaně stojící dům je obklopen zahradou a svým symetrickým řešením nezapře vliv palladiánské architektury. To je patrné nejen na fasádách s čtvericí středních rizalitů, zakončených volutovými štíty, ale i v palácové dispozici s centrální halou, prosvětlenou mohutným světlíkem, na kterou navazovaly jednotlivé místnosti. Ukázkou naopak spíše nacionálněji laděné neorenesance je pak vila továrníka Antona Preisslera v Liberecké ulici, vyznačující se abstrahovanou podobou německé neorenesance, oživenou režným zdívkem.⁷⁹¹ Z urbanistického hlediska stojí za zmínku ještě romantizující vila Josefa Hübnera, rovněž se zvonívkovou fasádou, situovaná na skalním masivu, čímž vznikla pohledová dominanta této části města.⁷⁹² Všechny výše uvedené stavby do značné míry předznamenaly další bouřlivý rozvoj Jablonce na přelomu století, tentokrát již pod taktovkou secese. Ta se nesmazatelně zapsala do jeho podoby a představuje tak dodnes jeden z hlavních poznávacích znaků města.

⁷⁸⁹ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 817.

⁷⁹⁰ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 28.

⁷⁹¹ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1077.

⁷⁹² Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1065.

5.2.2. „Hlavní město secese“. Jablonecká architektura do konce první světové války

Jak je patrné z mírně nadsazeného názvu této kapitoly, období secese bylo pro jabloneckou architekturu zcela zásadní a na rozdíl od Ústí i sousedního Liberce se zde můžeme setkat s mimořádně pestrým, kvalitním a uceleným souborem, který svým rozsahem na našem území téměř nemá paralelu. Uvolněná atmosféra fin de siècle se zde projevila ve všech aspektech života, počínaje uměleckým řemeslem a konče sakrální architekturou. To bylo zapříčiněno místním bižuterním průmyslem, který musel rychle reagovat na aktuální módní proudy. Zdejší secese má ovšem specifický ráz a nelze tak (pokud samozřejmě opomeneme bižuterní a sklářský průmysl) hovořit o její „čisté“ podobě, ale spíše o modernější a hlavně módnější variantě historismu. Největší rozvoj města probíhal shodou okolností právě v tomto krátkém, velmi plodném období, během něž zde vznikla celá řada veřejných budov, exportních a činžovních domů, vil a také zřejmě nejčistší secesní sakrální stavba ve střední Evropě, starokatolický kostel od místního rodáka Josefa Zascheho. Zaměření místního průmyslu se následně odrazilo i v architektonickém řešení jednotlivých budov, které se vyznačují filigránskými fasádami, často s bižuterní, pasiřskou a sklářskou tematikou. Na přelomu 19. a 20. století se tak Jablonec odívá do nového architektonického hávu, který překryl jeho dosavadní neoslohový výraz. Po roce 1910 pak na síle začíná získávat geometrická secese, jež pozvolna předznamenává nastupující modernu, na kterou navázaly další architektonické směry meziválečného období. Kosmopolitnost a rozhled místních obyvatel však nelze přeceňovat. Jak vzpomíná Karel Kreibich, který krátce pracoval v Jablonci jako úředník pojišťovny: *„Světznámý jablonecký průmysl byl z větší části rozdroben na stovky malých a menších dílen. Byli tu sami malí mistři a tovaryši, kteří ještě snili o tom, jak se také stanou bohatými mistry a pak masa zaměstnanců velkých i menších exportních firem. Kulturní život byl ubohý; Jablonec tenkrát ještě neměl divadlo. Hospod tam bylo vždycky dost, avšak jenom v jedné slušné kavárně měli noviny. Kavárně říkali „Jeruzalém“, poněvadž tam chodili téměř jenom Židé. Jablonecký měšťák chodil nanejvýš do lepší restaurace, ne-li do obyčejné hospody. V takové restauraci také bylo postaráno o jeho zábavu. I nevěstinců bylo dost. Exportní firmy si dopisovaly se všemi světadily a ve všech jazycích, jejich agenti byli ve všech hlavních městech a cestovali po celém světě. Jinak však byl duševní obzor těchto lidí velmi úzký. Výjimek bylo málo...“*⁷⁹³ K nejvýznamnějším tvůrcům, spjatým s nebývalým stavebním rozvojem Jablonce na sklonku 19. a prvních dvou dekád 20. století patřili Arwed Thamerus, Emilian Herbig, Hugo Schramm, Johann Schwalm či Josef Stracke, v čele s Robertem Hemmrichem a Josefem Zaschem. Všichni uvedení architekti znali i historizující formální rejstřík, vzhledem k době, kdy začali s vlastní praxí i s ohledem na své studium a školení. Typickou ukázkou je tvorba Arweda Thameruse, jež stojí za návrhem neorenesanční riedelovské vily v Desné či Emiliana Herbiga, autora neorenesančního exportního domu firmy Freytag čp. 1360 v Podhorské ulici. Pozornost si zaslouží hlavně mimořádně plodný Robert Hemmrich, který je autorem většiny exportních domů i továrnických vil a s trochou nadsázky lze říci, že právě on prakticky vystavěl Jablonec a vtiskl mu dnešní tvář. Architektova dcera Alma Neumann dokonce uvádí, že za svůj život vytvořil přes 3000 plánů a 981 realizací a z toho na 500 staveb a přestaveb právě na Jablonecku.⁷⁹⁴ V jeho tvorbě je patrný zejména vliv Otto Wagnera a to paradoxně více, nežli u jeho přímých severočeských žáků. Vedle těchto aktuálních proudů se však stále stavělo i v oblíbených historizujících formách, třebaže v daleko menší míře, než v sousedním Liberci. Reprezentativní ukázkou pozdního historismu po roce 1900 je

⁷⁹³ Cit. dle LANGHAMER, Antonín. Jablonecká bižuterie na cestě ke světovosti. GLASS.CZ [online]. [cit. 2016-02-06]. Dostupný z WWW: <http://glass.cz/list/frame.asp?co=hist.htm&pid=13&lang=cz>

⁷⁹⁴ SCHREMMER, Ernst et al. *Künstler aus dem Jeschken-Isergebirge*. Böblingen: W. Schlecht, 1988, s. 272; GÜNTHER, Rudolf et al. *Künstler des Isergebirges*. Schwäbisch Gmünd: Verlag der Leutelt-Gesellschaft, 1980, s. 183.

výstavná, rozložitá budova Jabloneckého spořitelního a úvěrového spolku, vystavěná v neogotických formách s prvky německé renesance od architekta Johanna Schwalma.

274. Doznívání historismu a nástup secese. J. Schwalm. Budova Jabloneckého spořitelního a úvěrového spolku. Foto autor 2015.

Počátky secese byly i zde zprvu spíše nsmělé a vyznačovaly se kombinací doznívajících historizujících slohů a nastupujícího secesního tvarosloví. Tyto (jak by se dnes mohlo zdát) odlišné architektonické formy však nestály vůči sobě v opozici, spíše spolu pokojně koexistovaly a raná secese tak představuje logické vyvrcholení historizujících slohů. Pro tuto fázi je stejně jako u neoslohové architektury příznačné úsilí o co nejbohatší a nejpůsobivější podobu průčelí (horror vacui). Bohatá secesní výzdoba měla navenek demonstrovat význam a zaměření svých investorů, neboť fasády představovaly hlavní komunikační médium podniku směrem do ulice. Typickou ukázkou je např. činžovní dům čp. 1812 v Podhorské ulici, jež si nechal postavit v roce 1904 Adolf Horschak, kde na stále ještě tradičně pojaté, „historizující“ kostře domu je uplatněn bohatý florální secesní dekor s překvapivě moderním motivem alegorie elektrické energie, související s profesí majitele.

Podobné rysy se objevují také v případě první velké realizace mladého Roberta Hemmricha, domu čp. 1564, postaveného v letech 1900–01 pro významného jabloneckého průmyslníka Josefa Scheiblera. Ten působil v oblasti kovových polotovarů, sloužících k výrobě kytované černé bižuterie.⁷⁹⁵ Na elegantních fasádách se objevuje zdařilá symbióza neoslohových prvků vycházejících z německé neorenesance s decentním, florálním secesním dekorem. Zřejmě nejhodnotnější ukázkou této eklekticky chápané secese je exportní dům Zimmer & Schmidt (dnešní Muzeum skla a bižuterie).⁷⁹⁶ Čtyřpodlažní objekt, postavený v roce 1904 Emilianem Herbigem, se vyznačuje symetricky řešeným průčelím, vertikálně členěným třemi rizality a dvěma věžicemi. Herbig zde aplikoval vertikální gotizující tvarosloví, kontrastující s horizontálním pojetím průčelí, oživeným bohatým secesním dekorem. Velmi častá byla přestavba původně neoslohových objektů, které získaly nová, módní secesní průčelí. To byl také případ jednoho z nejvýstavnějších exportních domů v Podhorské ulici, jehož majitelem byl již zmíněný Josef Scheibler. Původní, neorenesanční objekt z roku 1881 (Carl Daut) byl v roce 1901 velkoryse přestavěn a rozšířen v secesi na základě

⁷⁹⁵ NOVÝ, Petr. *Jablonecká bižuterie*. Praha: Grada, 2008, s. 92; Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1564.

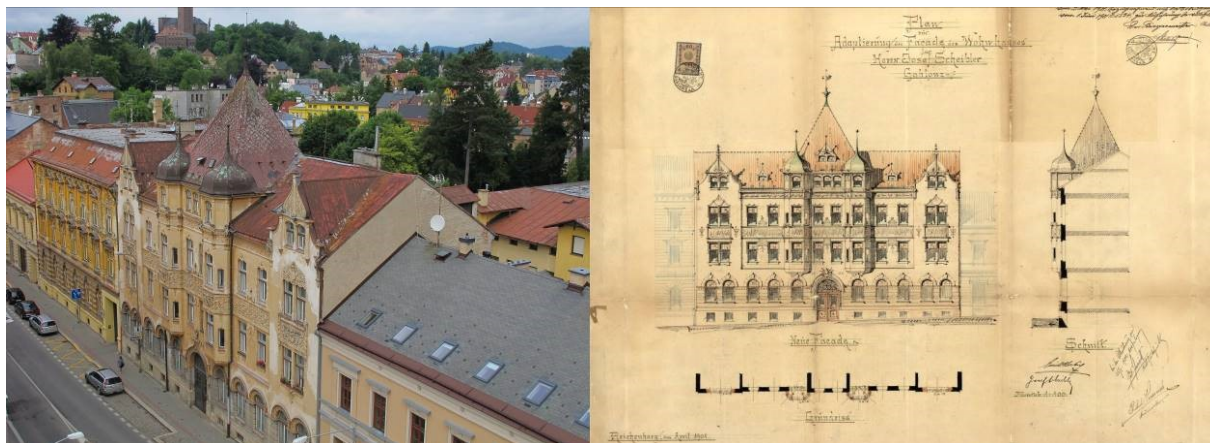
⁷⁹⁶ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 398.

projektu Roberta Hemmricha.⁷⁹⁷ Jedná se o architektonickou druhou velkou realizaci, třebaže se uvádí, že si vlastní kancelář otevřel až v roce 1902.⁷⁹⁸

275. E. Herbig. Někdejší exportní dům Zimmer & Schmidt. Hlavní průčelí, detail vstupu a fasády. Foto autor 2016.

Dominantou osově pojedeného průčelí je střední část s dvojicí mohutných patrových arkýřů, flankujících vysokou stanovou střechu. Bohatá dekorativní výzdoba fasád v duchu florální secese současně nezapře ohlasy historismu, vycházejícího zejm. z německé renesance, blízké severočeskému prostředí. Ty jsou patrné v podobě štítů a arkýřů, baldachýnových záklenků oken či v pojetí vstupního portálu. Obdobně koncipovaný je nedaleký exportní dům Haasis čp. 564, využívající rovněž kombinace historizujícího a secesního tvarosloví, díky níž se architektovi podařilo docílit mimořádně působivých a elegantních forem. Autora jednoho z nejkrásnějších jabloneckých exportních domů, k němuž se bohužel nedochovala původní plánová dokumentace, neznáme, avšak na základě formální analýzy můžeme předpokládat, že jím byl Hemmrich.

276. R. Hemmrich. Přestavba exportního domu Josefa Scheiblera v Podhorské ulici. Současný stav a výřez z plánové dokumentace přestavby. Foto autor 2016, MMJ, ASÚ.

Zajímavou ukázkou florální secese s romantickým akcentem je dům Johanna Hittmanna čp. 1861 v ulici Budovatelů roku 1905 od Arweda Thameruse. Dům se vyznačuje čistými, abstrahovanými plochami s decentním dekorem kolem okenních šambrán. Fasády ožívují bohatě profilované štíty, elegantní zaoblená korunní římsa i falešné hrázdění, které se výraznou měrou podílí na celkovém „malebném“ vyznění domu. V souladu s exteriérem jsou i bohaté interiéry,

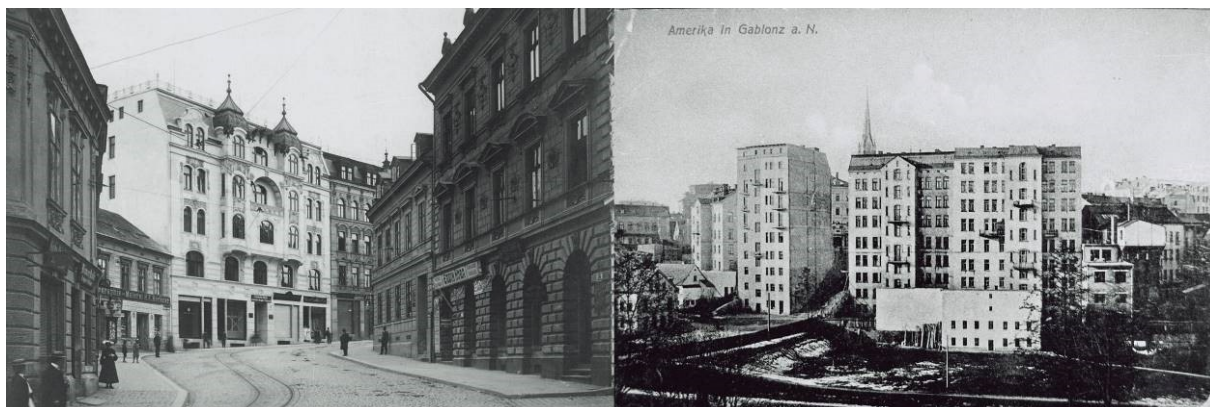
⁷⁹⁷ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 805.

⁷⁹⁸ KLEIN, Dieter. Architekt Robert Hemmrich. *Jizerská Kóta* 0428 1996, č. 4, s. 35.

v nichž se dodnes dochovala řada původních prvků (bohatě profilované dveřní výplně, elegantní schodiště, vitráže). Reprezentanty „velkoměstské“, vídeňsky orientované florální secese jsou nájemní domy čp. 1800 v Podhorské ulici (1904, Emilian Herbig), čp. 1904 (1906, Hugo Schramm) v Lidické ulici a zejména bývalý hotel Skrha čp. 702 (1902, Emilian Herbig) v ulici 5. května.

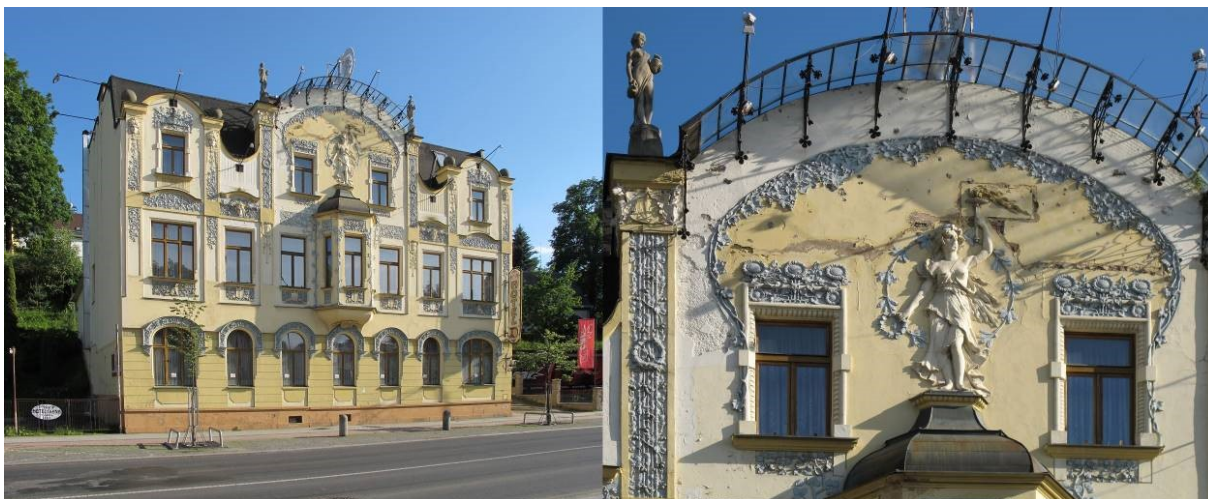
277. R. Hemrich (?). Exportní dům Haasis čp. 564 v Podhorské ulici. Celkový pohled a detail vstupu a jednoho z arkýřů. Foto autor 2016.

278. E. Herbig. Dům čp. 1800 v Podhorské ulici a zadní část domu od autobusového náměstí, tvořící součást tzv. jabloneckých mrakodrapů na historických pohlednicích. SOKA Jablonec.

Dům čp. 1800 je součástí řadové zástavby v horní partii Podhorské ulice. Dominantou plošně pojaté fasády, pokryté bohatým florálním dekorem, je mohutný střední arkýř, který původně vrcholil dvojicí věžic. Dvorní, bezdobná fasáda je součástí tzv. jabloneckých mrakodrapů které, byly již v době svého vzniku považovány za atypický prvek, hojně se objevující na pohlednicích. Řadový činžovní dům čp. 1904 postavený pro kožešníka Adolfa Rösslera je součástí reprezentativní secesní zástavby podél ulice Lidická. Zajímavým prvkem nárožního domu je uskočená fasáda s dvojicí nárožních věžic, čímž se Schrammovi podařilo vyvolat dojem, že se jedná o dva samostatné objekty. Štuková výzdoba fasád je tvořena florálními i figurálními motivy (maskaron Merkura s Caduceem, antropomorfní maskarony na konzolách nadokenních říms či antropomorfní okenní šambrány). Přizemí, spolu se dvěma suterénními podlažími, bylo vyhrazeno obchodním účelům, zbylá patra byla obytná. První využíval majitel domu a nacházel se zde velkometrážní byt se střední chodbou, na dalších podlažích se pak nalézaly vždy dva menší byty.⁷⁹⁹

⁷⁹⁹ Magistrát města Jablonec n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1904.

279. E. Herbig. Hotel Skrha, celkový pohled a detail štítu. Foto autor 2016.

Velmi působivou stavbou je hotel Franze Skrhy v dnešní ulici 5. května postavený v roce 1902 Emilianem Herbigem. Zřejmě nejelegantnější jablonecký secesní dům se vyznačuje ušlechtilým hlavním průčelím, členěným vertikálně do tří částí, vzájemně spojených dramaticky se vzdouvající a klesající křivkou štítů. Fasády jsou pokryty bujným florálním dekorem s převažujícím motivem slunečnice. Středem kompozice je centrální štít, završený subtilní kovovou stříškou vynášenou konzolami nad trojbokým arkýřem, který tvoří „podnož“ vysokému reliéfu s motivem dívčí postavy, nesoucí pochodeň.

Poměrně záhy se začíná hlásit o slovo i secese geometrická, za jejíž popularitou stojí zřejmě i fakt, že do dekorace fasád bylo možné dobře transponovat motivy z tzv. jabloneckého zboží.⁸⁰⁰ Nejvýraznějším exponentem tohoto směru byl Robert Hemmrich. Ten si poměrně záhy vytvořil vlastní, svébytný styl, jenž se mnohdy dostal až ke hranicím individuální moderny. Typickými rysy jeho staveb jsou mělce vystupující arkýře, monumentální portály, charakteristicky dělené a profilované okenní výplně, osobitá fasádní ornamentika, inspirovaná místními bižuterními výrobky a masivně oplechované střešní rondely, pavilony a nárožní kupole.⁸⁰¹ Typickou ukázkou tohoto „hemmrichovského“ pojetí secese je např. dvojice exportních domů čp. 2033 a 2055 (1909) v Poštovní ulici, či dům čp. 2017 v Lidické ulici (1908). Z celé plejády staveb ve stylu geometrické secese od dalších lokálních architektů můžeme jmenovat také dům čp. 402 v Kamenné ulici, jehož autorem byl Josef Stracke. V parteru domu se nacházel jeden ze symbolů moderní doby, kino Metropol.⁸⁰² Nesmíme opomenout ani velkorysou výstavbu veřejných budov, související také s konjunkturou místního průmyslu.

Zřejmě nejvýznamnější stavební akcí, spolufinancovanou městem, byla stavba divadla. Přestože k založení jabloneckého divadelního spolku (Theaterverein) došlo již roku 1894, soutěž na novou divadelní budovu byla vypsaná až o deset let později. Před tím ještě probíhala dlouhá diskuze, kam nové divadlo umístit a k vyřešení této ožehavé otázky byl povolán specialista na divadelní stavby Hermann Helmer. Zvažovala se celá řada míst, mj. Horní náměstí, Lidická ulice, Mírové náměstí, ulice Budovatelů na místě dnešních lázní či Dolní náměstí.⁸⁰³

⁸⁰⁰ GÜNTNER, Rudolf. Gablonz und der Jugendstil. *Sudetenpost* 4. 8. 1977, s. 5.

⁸⁰¹ FREIWILLIG, Petr. Robert Hemmrich, architekt Jablonce nad Nisou. *Jablonec III Gablonz - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2017-02-01]. Dostupný z WWW: <http://jablonec-gablonz.net/clanky/cist/nazev/12-robert-hemmrich-architekt-jablonce-nad-nisou>

⁸⁰² Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 402.

⁸⁰³ PADRTA, František et al. *Městské divadlo v Jablonci nad Nisou*. Jablonce nad Nisou: Jizerská kóta, 1998, s. 46.

280. Soutěž na městské divadlo. Dvojice návrhů tandemu Krauss & Tölk, projekt Wenzela Bürgerera a návrh Rudolfa Bitzana. Der Architekt 1904, 1905, Der Bautechniker 1905.

Ateliér Fellner & Helmer následně v roce 1895 předložil nabídku a stavba mu byla zadána. Z finančních důvodů však k realizaci nedošlo. Spolek nakonec v roce 1902 získal pozemky v Liberecké ulici, čímž byla otázka umístění divadla definitivně vyřešena. Soutěž svými návrhy obeslala řada významných architektů, mj. Rudolf Bitzan, Wenzel Bürger, Rudolf Krausz, Franz von Krauss s Josefem Tölkem z Vídně a Josef Zasche. Vyhodnocením byla pověřena odborná porota, v jejímž čele byl Josef Zítek a Angelo Neumann. První cena byla nakonec udělena návrhu Rudolfa Krause, rodáka z České Lípy, působícího ve Vídni. V Saské Kamenici usazený Wenzel Bürger navrhl sasky orientovaný honosný objekt v těžkých barokizujících formách se secesními prvky a historizujícím akcentem, příznačným pro jeho soudobé dílo.⁸⁰⁴ Tandem Krauss & Tölk vypracoval dokonce dva návrhy, konzervativnější neobarokní projekt s mottem „Faust“, který ve svém dispozičním řešení vykazuje jistou podobnost se Zascheho projektem a architektonicky zajímavější, již secesně laděný návrh „Gerade Treppe“, avšak s tradičněji pojatou dispozicí.⁸⁰⁵ Vrchol soutěže představovaly návrhy Rudolfa Bitzana a Josefa Zascheho, vzhledem ke konzervativnosti objednavatelů však byla nakonec dána přednost konvenčnějším historizujícím návrhům jejich soupeřů. Bitzan soutěž obeslal monumentálním, symetricky komponovaným návrhem pod heslem „Heimat“, na kterém se již objevují prvky charakteristické pro jeho tvorbu (zejména klasicizující výraz budovy s fasádou členěnou mohutnými sloupy a pilastry).⁸⁰⁶ Zasche se pak prezentoval moderním, progresivním návrhem, o jehož kvalitách svědčí i to, že má blízko k pozdějším realizacím proslulého Henryho van de Velde, zejm. ikonickému divadlu Werkbundu v Kolíně nad Rýnem (1914).⁸⁰⁷ Zascheho projekt se vyznačoval lapidárními formami, na hony vzdálenými dobovým divadlům a co je důležité, podoba exteriéru byla spoluurčována interiérem. Sám architekt k tomu poznamenává, že „vnějšek je bez všech neorganických zdobných forem... celá stavba se rozvíjí logicky z vnitřku navenek a každý prostor vyjadřuje své určení také ve vnější formě“, což je patrné i navrženém dispozičním řešení.⁸⁰⁸ Zasche zde nápaditě použil radiální rozvětvení nástupních proudů z oktogonálního vestibulu, přičemž pro plynulejší a rychlejší přesun diváků na konci představení přidal ještě dvě nárožní schodiště, ústící do volného prostoru před divadlem. Tento racionální pohled na architekturu, předznamenávající funkcionalistické pojetí prostoru, se projevil takřka současně i ve vilových realizacích, v pražské Wilfertově (1904–05) a jablonecké Dresslerově vile (1905–06). To že problematiku stavby divadelních budov považoval za nadmíru důležité téma, dokládá i vlastní teoretický spis *Das moderne Theater: ein Beitrag zur Erziehung einer größeren Sicherheit im Theater durch Führung der 1. Rangtreppe direkt ins Freie und einer zugfreien intimen Verbindung des Parterres mit dem Foyer über die 1. Rangtreppe*, z něž ostatně pochází také výrok výše.⁸⁰⁹ Protože by však realizace všech plánů znamenala značné překročení částky 300 000 zlatých, se kterou spolek počítal, obrátil

⁸⁰⁴ Wettbewerb für ein Theater in Gablonz a. d. Neisse. *Der Bautechniker* 1905, roč. XXV, č. 45, s. 965-966.

⁸⁰⁵ Zwei Konkurrenzprojekte für das Theater in Gablonz. *Der Architekt* 1905, roč. XI, s. 42-43, tab. 91 a 94.

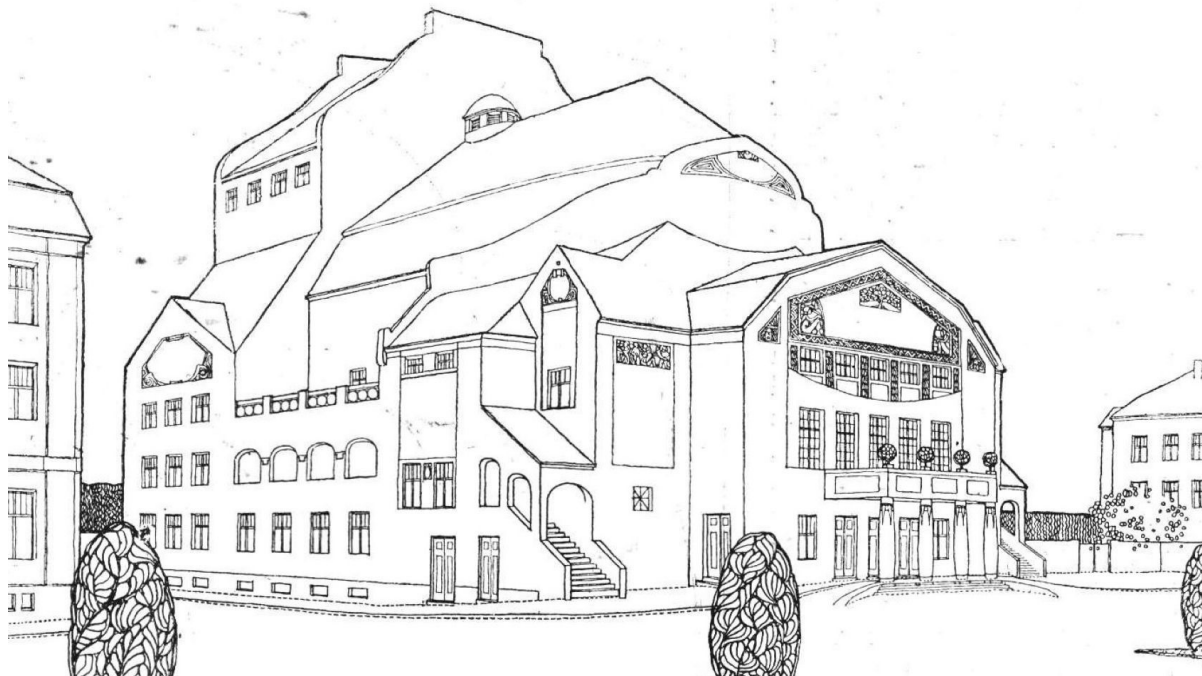
⁸⁰⁶ Konkurrenz um das Stadttheater in Gablonz Vom Architekten Rudolf Bitzan Dresden. *Der Architekt* 1904, roč. X, tab. 70.

⁸⁰⁷ FELLNER-FELDEGG, Fredinand. Zum modernen Theaterbau. *Der Architekt* 1905, roč. XI, s. 25.

⁸⁰⁸ SCHMIDTKUNZ, Hans. Theaterbau. *Berliner Architekturwelt* 1907, roč. IX, č. 11, s. 406.

⁸⁰⁹ Ibidem; VYBÍRAL, Jindřich. Německá architektura v Praze v letech 1900-1918. Tvůrci a záměry. In *Umění* 2003, roč. LI, č. 4, s. 316.

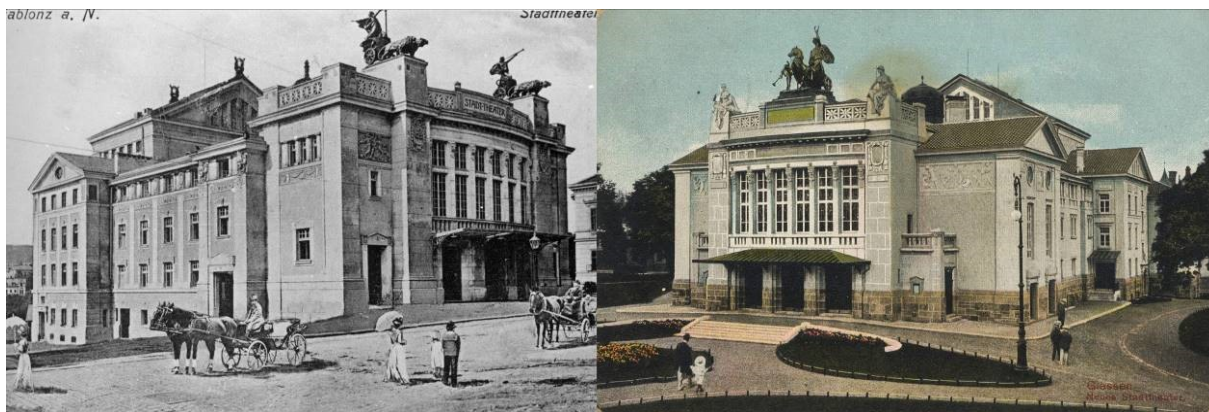
se nakonec na osvědčenou firmu Fellner & Helmer, aby vítězný projekt upravila a vypracovala nový rozpočet stavby. Ta zde s ohledem na změnu vkusu, stejně jako v případě divadel v Gießenu (1907), Klagenfurtu (1907), která jsou prakticky „dvojčtem“ jablonecké stavby a Mladé Boleslavi (1909) využila nové architektonické trendy. Inspirovali se hlavně známým divadlem v Meranu (1900) od Martina Dülfera. V architektonickém řešení se tedy již hlásí ke slovu secese, avšak značně eklekticky pojatá.

281. J. Zasche. Soutěžní návrh na jablonecké divadlo a jeho srovnání s divadlem Werkbundu v Kolině nad Rýnem od Henry van de Veldeho. Der Architekt 1905, Bildindex.

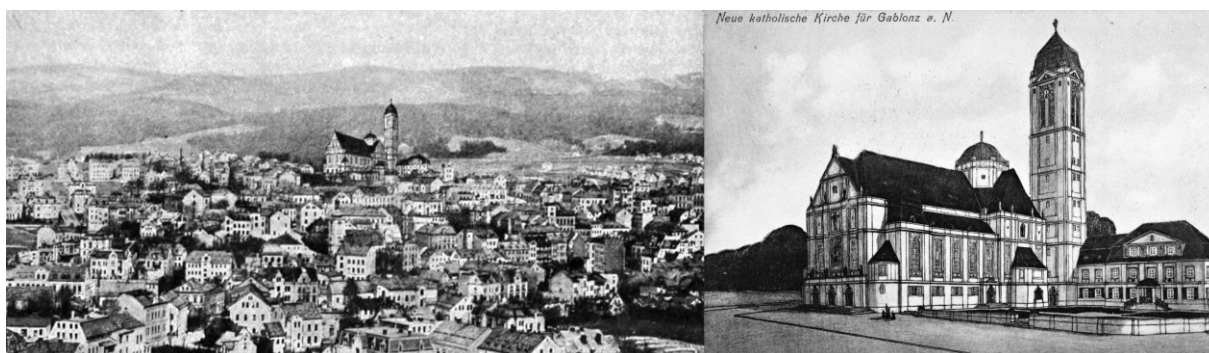
Silně se zde projevují také klasicizující tendence, které ostatně zmiňovali sami tvůrci, kteří ho označovali jako „empírové“.⁸¹⁰ Omezené finanční zdroje se projevily v interiérech, které jsou pojaty velmi skromně, a chybí zde reprezentativní výtvarná výzdoba, což ještě více vynikne ve srovnání se sousedním Libercem.

⁸¹⁰ PADRTA, František et al. *Městské divadlo v Jablonci nad Nisou*. Jablonec nad Nisou: Jizerská kóta, 1998, s. 43.

282. Jablonecké divadlo krátce po dokončení na historické pohlednici a jeho srovnání s další realizací ateliéru Fellner & Helmer, divadlem v Gießen. SOKA Liberec, archiv autora.

Další velký stavební podnik představovalo zbudování nového římskokatolického kostela. Hlavním impulsem byla nedostatečná kapacita starého kostela sv. Anny, který již nestačil potřebám dynamicky se rozvíjejícího města. Jablonecké zastupitelstvo se tedy na popud děkana Gustava Küglera usneslo, že se bude záležitostí zabývat a v únoru 1895 byl jabloneckým starostou Posseltem objednan projekt v oblíbeném neogotickém slohu (srov. evangelický kostel).⁸¹¹ Návrh byl nicméně od počátku kapacitně podhodnocený a také náklady na stavbu byly značně vysoké, proto město od jeho realizace záhy upustilo. V roce 1898 tedy pověřil starosta vypracováním nového projektu bez vypsání soutěže mladého Josefa Záscheho s ohledem na jeho úzký vztah k rodišti. Z téhož roku pochází první návrhy, již od počátku situované do prostoru dnešního Horního náměstí, přičemž Zásche řešil nejen vlastní kostel, ale také urbanistické ztvárnění celého prostoru včetně budovy děkanství, terasy i parkové úpravy okolí. Novostavba se měla stát dominantou města, viditelnou ze všech stran. Pro svůj první návrh zvolil „starokřesťanskou“ centrální dispozici na půdorysu řeckého kříže, aby se vyhnul klasickému konceptu s věží v západním průčelí. V roce 1899 předkládá další dva projekty; centrální a nově také tradičnější, podélný, který se stal základem pro následné návrhy. Upravený projekt nazvaný *Katolický kostel pro horské město* posléze prezentoval např. na Výstavě českých Němců, pořádané v roce 1906 v sousedním Liberci.⁸¹²

281. Katolický kostel pro horské město. Jeden z návrhů Josefa Záscheho na nový katolický kostel. Deutsche Arbeit 1909.

⁸¹¹ Jan Strnad jako autora projektu uvádí Richarda Liebinga, což ovšem byla vídeňská hodinářská firma. KOBER, Jan et al. *Kapitoly ze stavebního vývoje Jablonce nad Nisou*. Jablonec nad Nisou: Informační centrum Městského úřadu v Jablonci nad Nisou ve spolupráci s Městskou galerií MY a Spolkem přátel města Jablonec nad Nisou, 2004, s. 12-13.

⁸¹² ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*. Reichenberg: Erhard Arnold, 1906, s. 184 a 187; Die Ausstellung der deutschböhmisches Künstler. *Reichenberger Zeitung* 28. 9. 1906 (příloha), s. 8; HABERFELD, Hugo. „Deutsch-Böhmische Kunst“. *Deutsche Kunst und Dekoration* 1906, roč. XIX, s. 144-145.

Kvůli průtahům se otázka nového kostela posléze na několik let ustupuje do pozadí a aktuální se stává až v roce 1907, kdy je založen *Svépomocný spolek pro stavbu katolického kostela pro Jablonec nad Nisou a okolí*.⁸¹³ V roce 1908 vznikají další, již neoklasicistní návrhy. Díky průtahům v průběhu schvalovacího procesu došlo opět k několikaleté prodlevě a Zasche se tak ke kostelu vrací až v roce 1913. Následné návrhy, na kterých architekt pracoval i v průběhu první světové války, vycházejí dispozičně z předchozího projektu (1908), ale elegantní uměřené neoklasicistní formy nahradilo značně konzervativně pojaté neobaroko, ovlivněné požadavky ze strany města a církve. Ani tento kompromisní projekt však nakonec k realizaci nedospěl s ohledem na politické změny po první světové válce, kdy již Jablonec nemohl počítat se státními subwencemi. Kostel tak byl postaven až v letech 1930–31 v zcela odlišném, moderním duchu. Poněkud paradoxně se tak první velkou Zascheho stavbou pro rodné město stala až druhá sakrální zakázka, kostel Povýšení svatého Kříže, kterou ho pověřila místní Starokatolická obec v čele s Josefem Scheiblerem. Díky zámožné členské základně, tvořené místními průmyslníky, tak bylo možné prakticky ihned přistoupit k realizaci záměru. Třebaže se zprvu uvažovalo o tradičnější, neogotické stavbě obdobně jako v nedaleké Desné, nakonec volba padla na mladého Zascheho, patrně pod vlivem jeho návrhů římskokatolického kostela, které v té době vystavoval.⁸¹⁴ Plány dodal v polovině června roku 1900, takže již během léta byla stavba zahájena a dokončena o rok později. Oproti prvnímu projektu došlo k několika drobným změnám, které se týkaly hlavně horní partie věže.⁸¹⁵ Starokatolický kostel lze bez nadsázky označit za slohově nejčistší secesní sakrální stavbu nejen na našem území, ale i ve střední Evropě.⁸¹⁶ Zajímavé je také uplatnění železobetonové konstrukce, pronikající do sakrální architektury ze soudobých industriálních objektů.

283. J. Zasche. Starokatolický kostel. Průčelí na výřezu z plánové dokumentace, kostel na historickém snímku s právě dokončovaným souborem tzv. Scheiblerových domů, pohled na hlavní oltář a na průčelí kostela na snímcích cca z 50. let 20. století. Starokatolická obec Jablonec n. N., SOkA Jablonec, NPÚ, GnŘ.

Kostel je jednodílnou stavbou s kněžištěm orientovaným k severovýchodu. Před loď je předsazena krátká vstupní předsíň, kterou se vchází do zádveří pod kruhovou klenbou. Zprava se přimyká malá křestní kaple, vlevo je umístěno schodiště do věže. Závěr lodi je tvořen odsazeným polygonálním kněžištěm, propojeným schodištěm se sakristií, netradičně situovanou do polozapuštěného suterénu. Ve stejné úrovni byl i někdejší byt kostelníka a kotelna. Vstupní portál je umístěn na podestě a vede k němu žulové schodiště. Zakončen je převýšeným secesním štítem, v jehož středu byl

⁸¹³ KOBER, Jan et al. *Kapitoly ze stavebního vývoje Jablonce nad Nisou*. Jablonec nad Nisou: Informační centrum Městského úřadu v Jablonci nad Nisou ve spolupráci s Městskou galerií MY a Spolkem přátel města Jablonec nad Nisou, 2004, s. 25.

⁸¹⁴ Významnou roli v angažování Zascheho sehrál patrně i Josef Schreiber, pro nějž Robert Hemmrich vyprojektoval jednu z prvních secesních staveb v Jablonci.

⁸¹⁵ Archiv Starokatolické církve, farnost Jablonec nad Nisou.

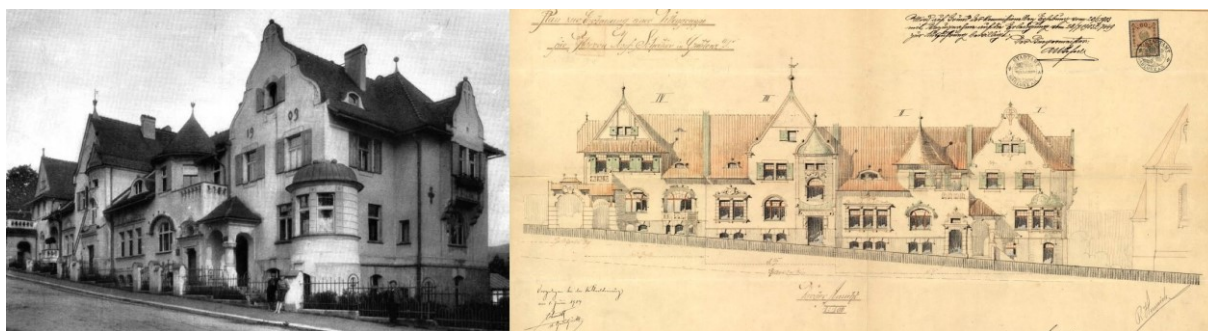
⁸¹⁶ Nejnověji k historii kostela BLÁHA, Jiří. Restaurování nástěnných maleb ve starokatolickém kostele Povýšení sv. Kříže v Jablonci nad Nisou. In *Fontes Nissae* 2016, roč. XVII, č. 1, s. 93-101.

původně umístěn medailon s christogramem, po stranách stojí sochy zpívajících andělů. Kamenné ostění využívá kontrastů jednoduchých hladkých tvarů a bohatého dekoru s motivem růží. Prosklený světlík je vyplněn mříží v podobě stylizované vázy s květinami. Nad portálem v úrovni kruchty je umístěno kruhové okno rámované stylizovanými tulipány, pod nímž je ve štuku proveden nápis „Uhre sei Gott in der Hohe und Frieden Menschen auf Erden“ (Sláva na výsostech Bohu a na zemi pokoj, lidem dobrá vůle). Čelní fasáda je zdobena jemnou štukaturou. Nejvýraznější částí bočních průčelí jsou malé štítky, opakující tvar štítu hlavního průčelí. Dominantou kostela je štíhlá hranolová věž, asymetricky umístěná vlevo od osy hlavního průčelí. K patě se kónicky rozšiřuje a její nároží je plasticky zdůrazněno bosáží. V souladu s elegantními exteriéry je i interiér. K zaklnutí lodi je využito skořepinové klenby. Stěny lodě jsou rytmizovány čtveřicí jednoduše tvarovaných elegantních opěráků ve tvaru podkovy. V nikách je celkem šest obdélných půlkruhově zakončených oken s vitrážemi s motivem tulipánu, který se opakuje i na freskové výzdobě kněžiště a štukové výzdobě opěráků. Přesbytář je zaklenut křížovou klenbou s nedávno restaurovanou bohatou dekorativní výmalbou. Hlavní oltář spočívá na podélném podstavci, na němž je symetricky postaven středový kříž a nárožní polopostavy zpívajících andělů, tedy motiv opakující se ze vstupního portálu. Podél kříže se pnou dubové ratolesti, symbolizující strom života.

284. J. Zasche. Starokatolický kostel, současný stav a pohled do zrestaurovaného kněžiště. Foto autor 2016, 2017.

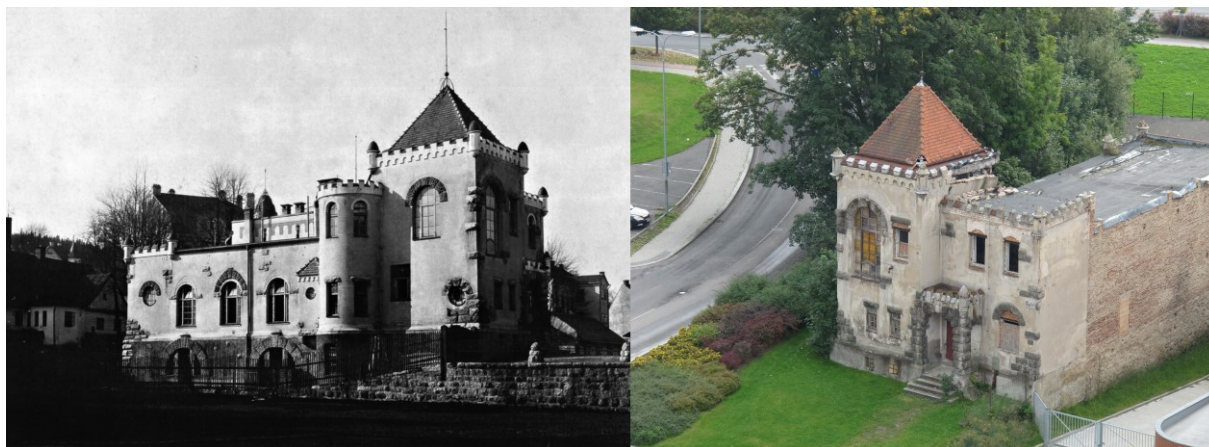
Význam této pozoruhodné stavby v organismu města podtrhuje navazující skupina rodinných domů a fary z let 1903–04, které urbanisticky dotvářejí okolí kostela. Domy financované opět Josefem Scheiblerem projektoval Robert Hemmrich, který navázal částečně na Zascheho koncepci uplatněnou při výstavbě kostela, kdy v případě fary pracuje s některými shodnými prvky.⁸¹⁷

285. R. Hemmrich. Scheiblerovy domy krátce po dostavbě a na výřezu z plánové dokumentace. Wiener Bauindustrie Zeitung, MMJ, ASÚ.

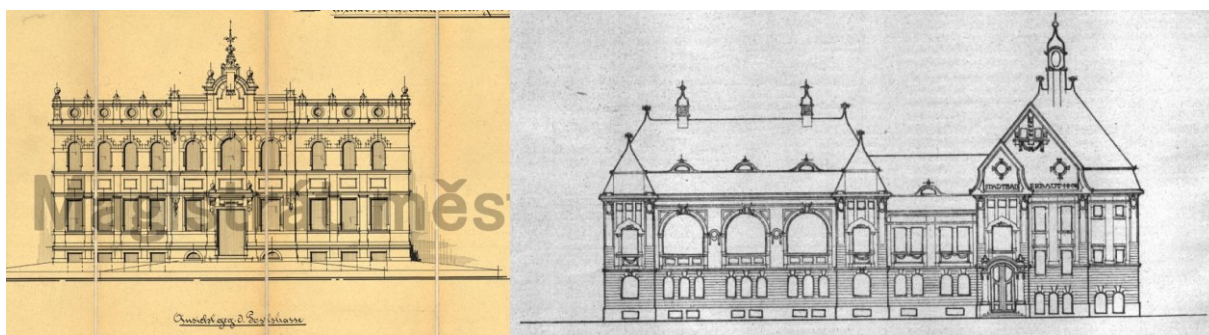
⁸¹⁷ Häusergruppe bei Altkatholischen Pfarikirche in Gablonz a. d. Neisse. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1911, roč. XXVIII, č. 27, s. 216, tab. 51; Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domů čp. 1773-1777.

Drobnou, ale unikátní stavbou je sídlo jablonecké pobočky (říše) recesistického spolku Schlaraffie, založeného v roce 1859 v Praze, tzv. *Neysseburg* (1909).⁸¹⁸ Jejím autorem byl místní architekt a člen spolku, Arwed Thamerus.⁸¹⁹ Význam malebné romantizující stavby v podobě středověkého hrádku podtrhuje i skutečnost, že spolu s chebskou pobočkou *Egra* představuje jediné samostatně stojící spolkové budovy u nás, neboť šlarafové zpravidla využívali sály stávajících budov.

286. A. Thamerus. Sídlo jablonecké Schlaraffie na archivním snímku a současný stav. SOkA Jablonec, foto autor 2015.

Velmi ambiciózní projekt dokládající tehdejší význam Jablonce jsou pak městské lázně, postavené v letech 1908–09 Robertem Hemmrichem.⁸²⁰ Ty jsou skromnější, než velkoryse pojatá lázeňská budova v sousedním Liberci, vzhledem k době svého vzniku se však vyznačují progresivními architektonickými formami, vycházejícími z geometrické secese. O zřízení lázní se uvažovalo již od roku 1902, z něž pochází první nerealizovaný projekt od architekta Gottloba Friedricha Trübenbacha, působícího v této době v Žitavě, ve výrazně konzervativních, neoslohových formách. Na stavbu posléze město vypsaló soutěž, ve které uspěl právě Hemmrich. Z dalších účastníků známe ještě Hermanna Langhammera z Litoměřic, který se však prezentoval poměrně fádním, historizujícím návrhem.⁸²¹

287. Městské lázně. První Trübenbachův návrh (1902) a soutěžní návrh Hermanna Langhammera. MMJ, ASÚ, Wiener Bauindustrie Zeitung 1909.

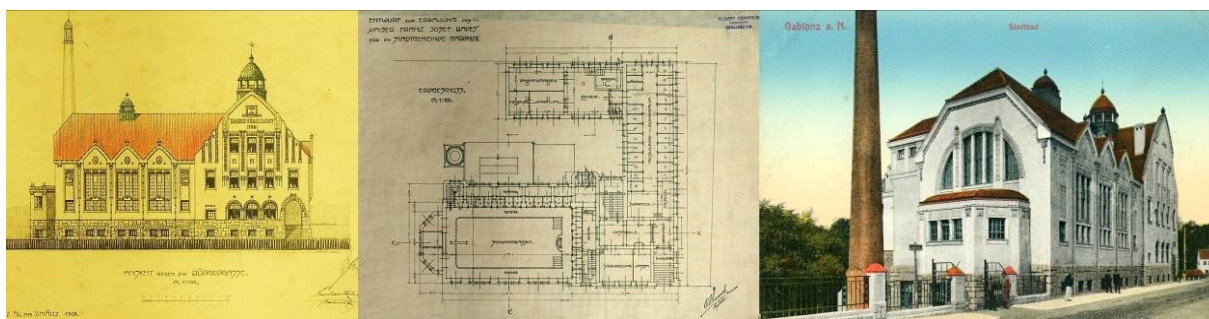
⁸¹⁸ Jablonecká Schlaraffie nazvaná *Preciosa Iserina* byla založena z iniciativy bankovního ředitele Richarda Nábeho a divadelního režiséra Richarda Sußmanna 17. dubna 1909. Mezi členy figurovali významné osobnosti místního průmyslu a městského života, mj. exportéři Richard Haasis a Heinrich Hoffmann, továrník Hugo Löbl, majitel sanatoria v Jabloneckých Pasekách Georg Glettler, pozdější starosta Karl Fischer či výtvarníci z místní průmyslové školy Moritz Knab a Dominik Brosick, kteří se podíleli na výzdobě spolkového „hradu“. Do stavby vlastního sídla se scházeli ve vile Richada Haasise, zmíněné v předchozí kapitole. Blíže k historii jablonecké Schlaraffie STRNAD, Jan. *Tajemná Schlaraffie. Jablonecký měsíčník: radniční zpravodaj pro občany města Jablonce nad Nisou* 2009, č. 11, s. 19.

⁸¹⁹ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2032.

⁸²⁰ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 430.

⁸²¹ Entwurf für das Stadtbad in Gablonz. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1909, roč. XXVI, č. 39, s. 329-335.

Rozložitá budova na půdorysu písmene U vznikla v bezprostřední blízkosti městského parku při břehu Nisy. Hlavní vstup s plaveckou halou byl orientován do rušnější Liberecké ulice, saunový provoz naopak do do klidnější partie s parkem, stejně jako vzdušné a sluneční lázně, situované na terase v podkrovní. Strohé, monumentální fasády rytmizoval decentní geometrický dekor, ve štítě a mohutném termálním okně prosvětlujícím plaveckou halu, oživený figurálními reliéfy, symbolizujícími vodní živel. Nejpoutavější částí byla plavecká hala, rytmizovaná velkoformátovými okny, vrcholícími trojicí sdružených štítů. Velmi pozitivně novostavbu hodnotil i denní tisk, který se jí poměrně podrobně věnoval. Současníci oceňovali, že stavba v „moderním stylu“ přispěla ke „zkrášlení města“ a „elegantní interiéry odpovídají požadavkům moderní doby“.⁸²² Lázně Hemmrich pojal jako gesamtkunstwerk a v jednotě s exteriéry tak byly i interiéry, které řešil do nejmenších detailů, o čemž svědčí i dochovaný bohatý konvolut plánové dokumentace. Ústředním prostorem byl vestibul s pokladnou, do nějž se stoupalo po venkovním krytém schodišti skrze drobnou předsíň. Z vestibulu byl vstup do plavecké haly, sauny a po schodišti bylo možné sestoupit do sprchových lázní v suterénu, nebo vyjít do vanových lázní v patře, popř. slunečních a vzdušných lázní v podkrovní.

288. R. Hemmrich. Plánová dokumentace lázně (hlavní průčelí, půdorys přízemí) a původní stav na historické pohlednici. MMJ, ASÚ, archiv autora.

Všechny místnosti byly již navíc vybaveny centrálním vytápěním a elektrickým osvětlením. Stěny plavecké haly pokrývala dekorativní výmalba, korespondující se štukovou výzdobou interiérů i exteriérů a na čelní stěně pod termálním oknem byl umístěn reliéf s motivem vodního božstva. Třebaže jablonecké lázně patřily svými rozměry spíše k menším, z architektonického hlediska patří spolu s libereckými k nejzajímavějším ukázkám fenoménu halových lázní, příznačného pro rozvinutá severočeská města.

289. Jablonecké lázně, současný neutěšený stav. Vstupní vestibul, celkový pohled a plavecká hala. Foto autor 2016.

⁸²² Kaiser Franz Josef-Stadtbad. *Reichenberger Zeitung* 1.5.1910, s. 5; Kaiser Franz Josef-Stadtbad. *Gablonzer Tagblatt* 1.5.1910, s. 13.

Vedle geometrické secese se po roce 1910 uplatňuje také oblíbený neoklasicismus. Reprezentativní ukázkou je nárožní exportní dům Haasis čp. 348 v Podhorské ulici, z let 1914–15, který doplnil oba starší objekty a dotvořil a vizuálně uzavřel tento pohledově exponovaný blok. Novostavba vznikla na místě staršího a menšího objektu firmy Klaar, kde Haasis figuroval jako společník. Autorem návrhu byl liberecký architekt Oskar Rössler, který měl pobočku svého ateliéru v Jablonci. Rössler zde aplikoval vzorné neoklasicistní formy, kdy 3. a 4. nadzemní podlaží rytmičují pilastry vysokého řádu s redukovanou iónskou hlavicí, v nárožní partii sdružené. Mohutný vstupní portál je asymetricky situovaný do Podhorské ulice. Zajímavým technickým prvkem jsou nýtované litinové sloupy tvořící základ konstrukce domu, jež se pohledově uplatňují ve druhém suterénu, určeném po kompletaci výrobků.⁸²³

290. O. Rössler. Exportní dům Haasis v Podhorské ulici. Firemní pohlednice s vyobrazením jabloneckého i rychnovského podniku a současný stav. Na pohlednici je v zadním traktu jabloneckého provozu patrná rodinná vila Richarda Haasise. Archiv autora, foto autor 2015.

Obdobně koncipovaný byl i exportní dům Sachse čp. 677 v Liberecké ulici, který svou současnou podobu získal přestavbou staršího neorenesančního domu v letech 1909–10 na základě návrhu Emiliana Herbiga. I zde se (nicméně ve značně redukované podobě) objevuje vysoký řád tvořený pilastry ve 2. a 3. nadzemním podlaží, oživený exotickými reliéfy, situovanými pod okny třetího podlaží. Ty souvisí s obchodní strategií firmy, která se orientovala na asijské a africké trhy. Dominantním prvkem jinak poměrně prostého průčelí je vstupní portál, po stranách s alegorickými postavami skláře a mačkače skla.

291. E. Herbig. Exportní dům Sachse v Liberecké ulici s reliéfní výzdobou fasád a portálu, vztahující se k činnosti firmy. Foto autor 2015.

⁸²³ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 348.

Naopak ukázkou dekorativistické architektury kombinované s dobovými neoklasicistními tendencemi je někdejší expozitura Rakousko-Uherské banky (centrální banky monarchie) čp. 2315 v Poštovní ulici (1913), opět od Emiliana Herbiga s mohutným předsazeným vstupním portikem a bohatě profilovaným štítem, předznamenávajícím pozdější art déco.⁸²⁴ Opulentní, až nabubřelé architektonické formy v tomto případě souvisejí s náplní objektu, který je dokladem tehdejšího významu města v rámci monarchie.

292. E. Herbig. Expozitura Rakousko-Uherské banky v Poštovní ulici. Hlavní průčelí, půdorys přízemí a vstupní vestibul. Foto autor 2016, MMJ, ASÚ.

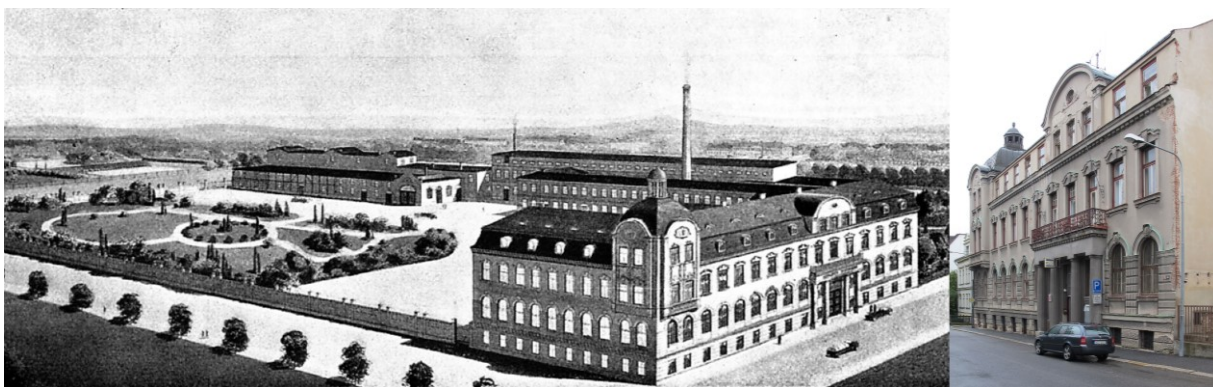
Velmi osobité neoklasicistní realizace, oživené často barokizujícími motivy, projektoval také Robert Hemmrich. Ten vedle lapidárních, spartánských monumentálních staveb (administrativní budova firmy Bratři Redlhammerové v ulici Na Hutích čp. 1972, 1906–09) navrhoval také rozložitě objekty takřka palácového charakteru v čele s exportními domy Heinricha Hoffmanna (1914) a firmy Thiel & Rhode (1910). Naopak na Hemmrichově jediné známé sakrální realizaci, kostele sv. Josefa v Loučné nad Nisou (1914–15), spíše dominují domácí pozdně barokní formy a secesní motivy jsou čitelné především v interiérech. Exportní dům Thiel & Rhode čp. 2047 v Jiráskově ulici se vyznačuje kombinací doznívající secese a barokizující moderny, která stavbě vtiskla značně robustní charakter, patrný na atypickém sduženém dvoupodlažním arkýři v patře, krytém zvoncovitou střechou.

293. Klasicizující tendence v díle Roberta Hemmricha. Exportní dům Thiele & Rhode, administrativní budova firmy Bratři Redlhammerové a kostel sv. Josefa v Loučné. Foto autor 2016.

Čistými, klidnými a monumentálními barokně-klasicizujícími formami se vyznačuje také exportní dům Heinricha Hoffmanna čp. 424 v ulici 28. října. Dominantním prvkem rozložitě domu je mohutná nárožní věžice spolu se sloupovým portálem hlavního vstupu, pohledově uzavírajícím pohledovou osu Jugoslávské ulice.

⁸²⁴ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2315.

294. Exportní dům Heinricha Hoffmanna. Historická reklama s vyobrazením areálu a současný snímek. Foto autor 2015, LODGMANN 1930.

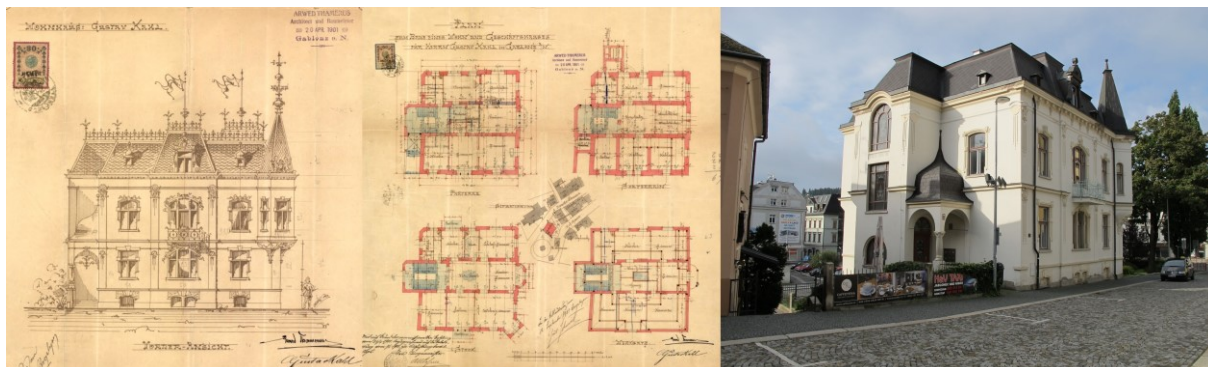
V souladu s okázalými exteriéry jsou i luxusní interiéry s dřevěným táfováním a mramorovými krby. Hlavní komunikační osou je náročně pojaté schodiště s působivými vitrážemi od firmy Richard Schlein z Hrádku nad Nisou, korespondující se záměrem podniku. Vedle alegorií světadílů, s nimiž firma obchodovala (Asie, Afrika, Amerika a Evropa), seskupených kolem personifikace Rakouska a Jablonce, se zde objevuje i moderní dopravní prostředek v podobě vlaku. Vrcholem Hemmrichovy abstrahované, monumentalizující neoklasicistní tvorby je pak velkorysý areál firmy Schowanek v nedalekém Jiřetíně pod Bukovou (1907–13, dostavba 1935–38), který má velmi blízko mj. k pozdní tvorbě Otto Wagnera (Poštovní spořitelna ve Vídni). Silně se secese uplatnila také v oblasti individuální obytné architektury. Zde měla velmi široký rozptyl, jdoucí od kombinace neoslohové architektury s prvky nastupující secese, přes regionalismus až k rané moderně. Právě ve volnější a mnohdy konvencemi méně svázané obytné architektuře tak můžeme sledovat nejprogresivnější architektonické tendence sledovaného období, zejména v tvorbě Josefa Zascheho a Roberta Hemmricha. V dispozičním řešení zprvu přetrvávalo ještě symetrické „palladiánské“ pojetí, které ovšem záhy nahradil britskou architekturou ovlivněný halový dům.

295. R. Hemmrich. Dobové vyobrazení areálu firmy Schowanek v Jiřetíně. Muzeum místní historie Jiřetín pod Bukovou.

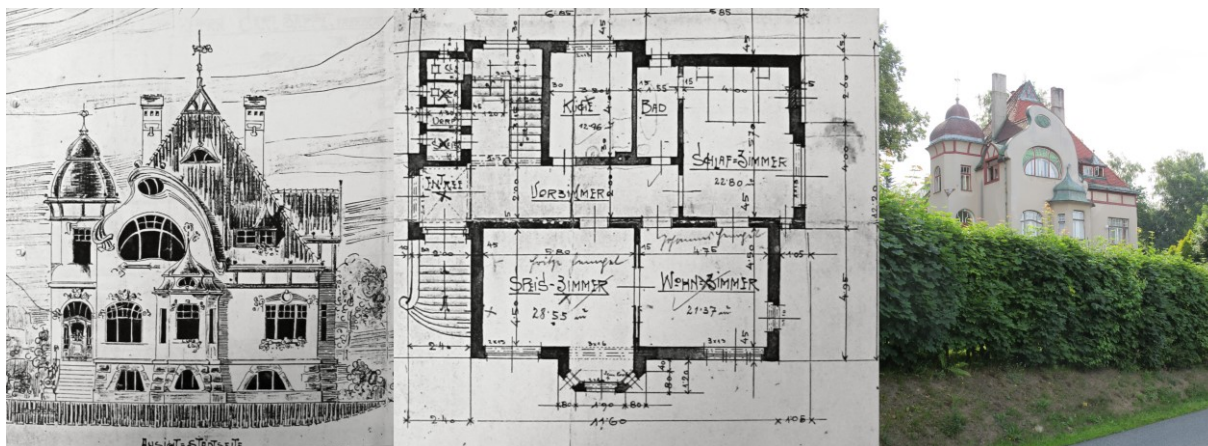
Tak jako v případě exportních a činžovních domů i zde se secese projevovala zpočátku nesměle a na průčelí domů se objevuje zprvu jen jako dekorativní doplněk stále ještě spíše neoslohové architektury. Typickou ukázkou je např.

Kahlova vila v Soukenné ulici čp. 1588 (1901) od Arweda Thameruse, či vlastní vila Emiliana Herbiga čp. 1726 ve Větrné ulici (1903) s předsazenou dřevěnou lodžíí.

296. A. Thamerus. Kahlova vila. MMJ, ASÚ, foto autor 2015.

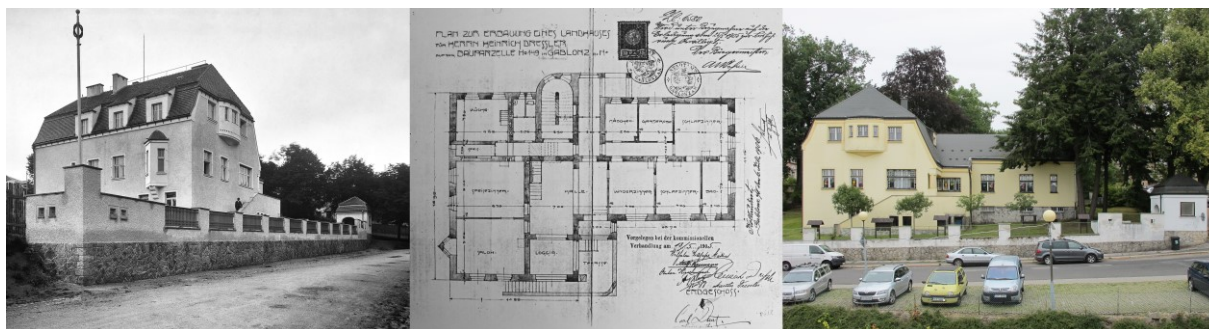
Takřka současně se však objevuje i florální secese, reprezentovaná mj. již zmíněnými Scheiblerovy domy čp. 1773–1776 v Husově ulici spolu se sousední vilou továrníka Carla Zappeho čp. 1874 v ulici V Nivách s atypicky tvarovaným štítem (1905) či domem similizéra Josefa Strackeho čp. 1693 v Bažantí ulici od Arweda Thameruse (1903).

297. A. Thamerus. Zappeho vila v ulici V Nivách, výkres průčelí, půdorys přízemí a současný stav. MMJ, ASÚ, foto autor 2016.

Bezesporu nejhodnotnější ukázkou vilové architektury do začátku první světové války je ovšem vila Heinricha Dresslera čp. 1885 od Josefa Zascheho (1905–06). První skutečně moderní stavba na území města má velmi blízko k tzv. Modré vile sochaře Karla Wilferta v Praze-Holešovicích s níž ji spojují prosté, bezzdobné, modernistické formy a působivá skladba hmot. Tato snaha o abstrahování architektonických forem, v nichž je kladen důraz na objemovou skladbu, je ostatně částečně čitelná již u architektovy první realizace, starokatolického kostela. Vila je vystavěna na půdorysu ve tvaru písmene L. Mezi dvě navzájem kolmá křídla je umístěna předsazená terasa se schodištěm, po kterém bylo možné sestoupit z do zahrady. Schodiště se obtáčí kolem jihovýchodního křídla domu a v úrovni zahrady je pod ním umístěna drobná výklenková fontána, obložená skleněnými dlaždicemi s namodralým povrchem. Geometrické prvky ze skla tvoří důležité akcenty v tvarově čisté, velmi jednoduché fasádě, zvýrazněné dvěma odlišně tvarovanými arkýřovými okny v jihovýchodním křídle. Při vstupu do zahrady i u hlavního vchodu použil Zasche svůj oblíbený motiv bezpatkového sloupku s hladkým dřikem. V dispozičním řešení vycházel architekt z anglického halového domu, kdy je středobodem vily obytná hala spojená s terasou, na kterou navazují obytné prostory (salon, ložnice dětí a rodičů, jídelna, lodžie, šatna, hostinský pokoj, koupelna a pokoj pro služku). Provozní prostory (kuchyň,

spíž a toaleta) byly poměrně nápaditě situovány ve zvýšeném přízemí v zadním traktu domu, z nějž byl přístup i do suterénu.⁸²⁵ Součástí areálu vily je i mohutný nárožní zahradní altán.

298. J. Zasche. Dresslerova vila krátce po dostavbě, půdorys přízemí a současný stav. NPÚ, GnŘ, MMJ, ASÚ, foto autor 2016.

Toto Zascheho racionalistické pojetí architektury, které jsme mohli sledovat již v případě návrhu na jablonecké divadlo či pavilonu umění na liberecké výstavě, oceňovali i poučení současníci. Revue *Volné směry* o tři roky později v příspěvku *Moderní dům v Praze*, věnovaném paláci Vídeňské bankovní jednoty vyzdvihuje právě nepatrně členěné a bezzdobné fasády „nádherné ve svých proporcích“, „vznešené ve své jednoduchosti“ vyznačující se „chladnou noblesou“ a „pravým výrazem architektonickým“, aplikované i v případě jablonecké vily.⁸²⁶ V kontextu sledované oblasti tak Dresslerova vila představuje ojedinělé dílo, které zde nemá paralely. Zasche je tudíž oprávněně považován za jednoho ze zakladatelů moderní architektury a čelnou osobnost architektury českých Němců v 1. polovině 20. století. Populární neoklasicismus a neobiedermeier naopak reprezentuje Zascheho druhá jablonecká realizace v oblasti privátního bydlení, Geibischova vila čp. 2137 (srov. se stavbami v Ústí nad Labem a Chomutově) z roku 1911.⁸²⁷

299. J. Zasche. Geibischova vila, výkres zahradního průčelí a současný stav. MMJ, ASÚ, foto autor 2016.

Patrový dům s částečně obytným podkrovím je hlavním průčelím orientovaný do Korejské ulice. Suterén, situovaný pod úroveň ulice, je otevřen do zahrady a majitel ho zčásti užíval pro svou advokátní praxi. Přístup pro klienty byl skrze drobnou krytou lodžii, přimykající se k východnímu průčelí, z níž se vcházelo do chodby se šatnou, toaletami a do hlavní kanceláře, na níž navazovaly úřadovny dvou koncipientů s velkou pracovnou. Pracovna umožňovala přímý přístup do zahrady a skrz malé schodiště do obytných částí domu. Zbylá část suterénu byla vyhrazena zázemí domu.

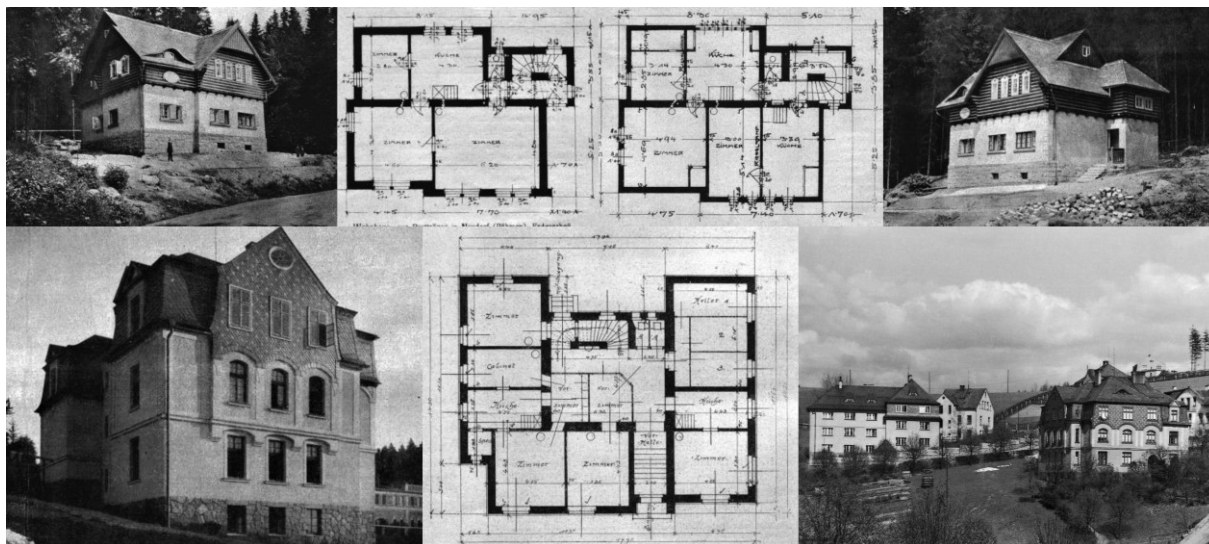
⁸²⁵ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 1885.

⁸²⁶ *Moderní dům v Praze. Volné směry* 1908, roč. XII, s. 159.

⁸²⁷ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2137.

Reprezentativní přízemí bylo přístupné hlavním vchodem z Korejské ulice. Centrální prostor i zde tvořila hala se schodištěm, spojujícím přízemí s patrem a suterénem. Na halu navazoval pánský salon a obývací pokoj, spojený s prostornou jídelnou s verandou, orientovanou do zahrady a přilehlou terasou. Patro mělo (jak bylo obvyklé) privátní charakter. Třebaže ve srovnání s pokročilou architekturou nedaleké Dresslerovy vily nedosahuje jejích kvalit, promyšlený, maximálně funkční prostor nezapře Zascheho racionalistické pojetí.

Příkladem svébytné, regionalistické architektury, navazující na lokální stavební tradice, je tvorba libereckého tandemu Kühn & Fanta. Dům pro zaměstnance pily v Nové Vsi nad Nisou čp. 168 z roku 1907 je situován ve svahu na kraji lesa. Investorem byl Wilhelm Medinger, pro nějž oba architekti takřka současně přestavovali zámek Malá Skála.⁸²⁸

300. Regionalistické tendence. M. Kühn a H. Fanta. Dům pro zaměstnance pily v Nové Vsi nad Nisou a úřednický dům jabloneckého pivovaru v ulici Lesní stezka. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1907, 1909, SOkA Jablonec.

Budova ovlivněná lidovou architekturou spočívá na vysoké žulové podezdívce. Přízemí je zděné, opatřené bílou omítkou a roubené patro spočívá na konzolách. Malebná, nepravidelná skladba hmot se sdruženým štítem a přísazeným zádveřím je ovlivněna dispozicí domu. Třípokojový byt v přízemí využíval ředitel pily a dvě bytové jednotky v patře (1+1 a 2+1) byly určeny pro úředníky.⁸²⁹ O dva roky mladší úřednický dům jabloneckého pivovaru čp. 1968 je naopak ukázkou vlivu místní pozdně barokní a klasicistní architektury.⁸³⁰ To podtrhují nejen těžké barokizující formy, ale také skeletové schodiště v interiéru, inspirované libereckými klasicistními domy. Specificky regionálním motivem je pak dekorativní skládané břidlicové deštění štítů, charakteristické pro architekturu v podhůří Jizerských hor s klimaticky náročnými podmínkami.

Modernistické tendence, čitelné v tvorbě Josefa Zascheho, se objevují také u Roberta Hemmricha. Vrchol v rámci jeho rozsáhlého souboru rodinných domů představuje bezesporu dvojice vil čp. 1969 a 1970 v ulici 28. října, postavených pro majitele bižuterní firmy Gebrüder Jäger, Josefa a Maxe Jägera v letech 1907–09.⁸³¹ Takřka identicky pojaté domy na pomezí doznívající secese a individuální moderny se vyznačují náročnou skladbou hmot, decentním geometrickým dekorem a působivým kontrastem hladkých a hrubých omítek, kombinovaných se žulovým kyklópským zdívem. Mimořádně poutavý prvek představuje atypický, takřka mendelsohnovský průběžný arkýř dětského pokoje v patře

⁸²⁸ KARPLUS, Arnold. *Neue Landhäuser und Villen in Österreich*. Wien: Anton Schroll, 1910, tab. 66-67.

⁸²⁹ Wohnhaus „zur Brettsäge“ in Neudorf (Böhmen). *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1907, roč. XXV, s. 29-31; KARPLUS, Arnold. *Neue Landhäuser und Villen in Österreich*. Wien: Anton Schroll, 1910, tab. 68.

⁸³⁰ Beamtenwohnhaus der Gablonzer Brauerei. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1909, roč. XXVI, s. 329-331.

⁸³¹ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domů čp. 1969 a 1970.

domu Josefa Jägera, který vile dodává značnou dynamiku. Do jisté míry tak nesměle předznamenává pozdější aerodynamický funkcionalismus. V dispozičním řešení vycházel architekt z anglického halového domu, kde na střední halu, přístupnou skrze zádveří a šatnu navazuje obývací pokoj a velká jídelna, spojená s verandou.

301. R. Hemmrich. Vily bratrů Jägerových čp. 1969 a 1970. Dobová reklama s vyobrazením areálu továrny s vilami a současný stav. Archiv autora, foto autor 2015.

302. Motivy průmyslu, pronikající do architektury. Alegorie elektrické energie v rámci bohaté výzdoby fasád na domě čp. 1812 v Mlýnské ulici, lokomotiva na vitráži v exportním domě Hoffmann čp. 424, sklář a provozy firmy Breit na vitráži rodinné vily v Lučanech nad Nisou. Foto autor 2015, KARPAŠ 2013.

303. Receptce secese ve venkovském prostředí. Usedlost čp. 64 v Proseči nad Nisou. Foto autor, 2017.

5.2.3. Na cestě k moderní aglomeraci. Meziválečný Jablonec nad Nisou

Konec první světové války přinesl výraznou změnu panujících poměrů a tak i zde, stejně jako v dalších pohraničních oblastech s německou majoritou, byl učiněn neúspěšný pokus o ustanovení provincie Deutschböhmen. Válka navíc značně poškodila místní exportéry ztrátou mnoha odbytišť. S ohledem na své zaměření se však jablonecký průmysl poměrně rychle vzchopil a již v roce 1921 vývoz jabloneckého zboží dosahoval 8% z exportu celého Československa.⁸³² Nebývalá prosperita se následně odrazila i ve stavební konjunktuře. O to silněji pak na Jablonecko a jeho exportně zaměřený průmysl dopadla světová krize, z níž se až do konce druhé světové války nevzpamatoval.

304. Neoklasicismus v tvorbě Roberta Hemmricha. Návrh fasády čp. 2286 pro Heinricha Brditschku a exportní dům Augusta Scholzeho. SOkA Jablonec, foto autor 2014.

V architektuře sledovaného období i nadále převládaly dekorativistické tendence, ovlivněné místním bižuterním průmyslem, zejména art déco. Vedle těchto tradičnějších proudů se však uplatňují i progresivní architektonické směry jako expresionismus, purismus a funkcionalismus, což vynikne ještě více ve srovnání s konzervativní stavební produkcí v sousedním Liberci. Projevily se ovšem i stinné stránky jabloneckého hospodářského zázraku, kdy se město sice během několika desetiletí rozrostlo nebývalým způsobem, ale chaoticky a nekoordinovaně. Proto můžeme sledovat kontinuální úsilí o jeho regulaci, která nakonec dospěla ke stavebnímu dotvoření středu města a vzniku nejvýznamnějších dominant, nové radnice a kostela Nejsvětějšího srdce Páně. Dominantním architektonickým proudem byl až do poloviny 20. let neoklasicismus. Dobře to ilustruje dílo Roberta Hemmricha, který navázal na svou předválečnou tvorbu, přičemž u časnějších realizací jako v případě exportního domu francouzské firmy Fried Frères v Jugoslávské ulici (1921–22) jsou v celkovém architektonickém řešení fasády, rytmizované kanelovanými pilastry vysokého řádu, patrné ještě dozvuky geometrické secese (supraporta hlavního vstupu, dekorativní poprsnice půlkruhových akýřů).⁸³³ Poměrně záhy se však dopracoval ke svébytnému, těžkému pojetí neoklasicismu, oživeného art décovou ornamentikou (exportní dům Hugo Dahma na Anenském nám.), reprezentovanému Hemmrichovou nejzdařilejší realizací 20. let, exportním domem Augusta Scholzeho čp. 145 v Sadové ulici (1924–25).⁸³⁴ Nárožní objekt, situovaný na pohledově exponované parcele naproti městskému parku, může vzdáleně evokovat libereckou pobočku C. K. privilegovaného Rakouského úvěrového ústavu pro obchod a průmysl. Mohutnou fasádu rytmizují pilastry vysokého řádu a odlehčuje jí otevřená lodžie ve 3. NP, nesená trojicí bohatě dekorovaných sloupů. Celá

⁸³² NOVÝ, Petr. *Jablonecká bižuterie*. Praha: Grada, 2008, s. 45.

⁸³³ SOkA Jablonec, sbírka map a plánů, složka domu čp. 2360.

⁸³⁴ Archiv Střední školy řemesel a služeb v Jablonci nad Nisou.

kompozice průčelí pak vrcholí masivní nárožní kupolí. Sousední výrobní areál Heinricha Brditschky (1924–28) je již naopak ve znamení opětovného zklidnění forem, projevujícího se v symetrickém rastru průčelí. Z tohoto schématu se vymyká pouze dům čp. 2286 se svou takřka postmoderně pojatou vstupní částí s dvojicí průběžných pilastrů, flankujících elegantní, plošně pojatý kamenný vstup, završených společnou volutovou hlavicí s festonem ve štítu.⁸³⁵ Vedle toho však můžeme v Hemmrichově tvorbě stále sledovat i rezidua barokizující moderny, jako v případě exportního domu Eduarda Krause čp. 593 v Liberecké ulici (1920), či budově okresního zastupitelstva čp. 2500 v Podhorské ulici (1924–27).

305. E. Enzmann. Jizerský triptych v zasedacím sálu okresního zastupitelstva s vyobrazením Josefova Dolu, rašeliniště Na čihadle a Jablonce nad Nisou. Foto autor 2016.

Nejpoutavější částí mohutné, symetricky komponované budovy zastupitelstva, je žulový vstupní portikus, nesený dvojicí kanelovaných sloupů. Honosnému exteriéru odpovídají také náročně pojaté interiéry, zejm. táflováný zasedací sál s kazetovým stropem, kde je umístěn monumentální olejomalba Jizerský triptych od Eduarda Enzmanna. Projekt zastupitelstva souvisel s další zajímavou realizací, jejímž investorem byl také okresní úřad, okresním chorobincem v Pražské ulici. Mohutná, tradicionalisticky orientovaná budova na půdorysu široce otevřeného písmene U spočívá na masivním žulovém soklu a je kryta soustavou valbových střech.

306. R. Hemmrich. Budova okresního zastupitelstva v Podhorské ulici, hlavní průčelí a zasedací sál. J. Zasche, expozitura České banky Union na Mírovém náměstí. Foto autor 2016.

⁸³⁵ SOKA Jablonec, sbírka map a plánů, složka domu čp. 2286.

Hlavní průčelí s takřka zámecky řešenou, dvojramennou přístupovou cestou je přísně symetricky komponováno a jeho centralitu zdůrazňuje mělký střední rizalit s předsazeným monumentálním portikem a trojstěnným arkýřem. Portikus hlavního vstupu rámuje dvojice mohutných polosloupů, která mu dodává značnou monumentalitu. Prosté fasády jsou rytmizovány pravidelným rastrem sdružených oken. Fasády posledního podlaží středního rizalitu jsou pak pojednány jednoduchou, proudnicovou ornamentikou. Strohému, střídajícímu exteriéru odpovídal i racionálně řešený půdorys, který byl koncipován podle nejmodernějších zásad odpovídajících dobovým požadavkům na zdravotnická zařízení. Dodnes se uvnitř zachovala celá řada hodnotných a kvalitních prvků, ať už obě honosná schodiště, kyvné dveře, původní zárubně a dveřní výplně pokojů pacientů i personálu či původní okenní výplně.

Neoklasicismus byl ve 20. letech také jedním z poznávacích znaků významných bankovních domů a státních úřadů. Za adaptaci staršího neorenesančního domu na Mírovém náměstí pro potřeby České banky Union z roku 1921 stojí Josef Zasche, pro kterého to byla první poválečná práce pro rodné město.⁸³⁶ Zasche fasádě vtiskl elegantní, ale poměrně konzervativní výraz, který sice vhodně zapadl do okolní zástavby, ale v kontextu architektova dalšího díla se jedná spíše o slabší realizaci. Obdobné řešení ostatně zopakoval krátce na to ve Dvoře Králové nad Labem pro stejného zadavatele (1923, spolupráce František Valouch). Stejně tak největší státní stavební zakázka, budova státních úřadů (1923) v ulici Budovatelů, jejímž autorem byl pražský architekt Antonín Pfeiffer, autor známého paláce Koruna, patří v kontextu Jablonce spíše k průměrným stavbám. Poněkud těžkopádné neoklasicistní fasády ožívují pouze kubistické reminiscence v podobě trojúhelných vikýřů v podkrovní a zajímavě pojatá dvorana na principu oktogonu.⁸³⁷

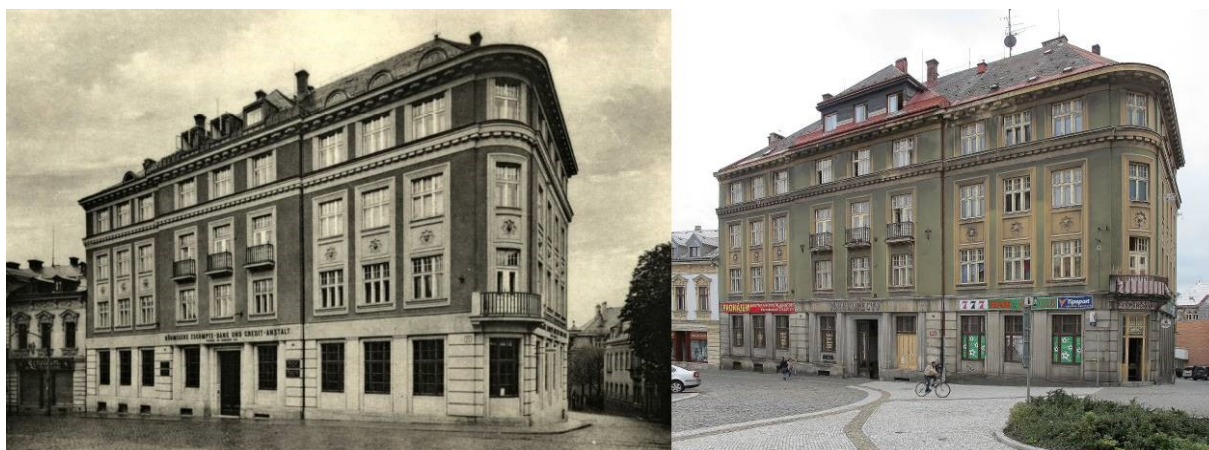
307. A. Fischer. Okresní nemocenská pojišťovna v Poštovní ulici. LODGMANN 1930, foto autor 2015.

O poznání zajímavější je elegantní protějšek objektu okresní nemocenské pojišťovny čp. 2428 od jabloneckého architekta Alfreda Fischera, odchovance Leopolda Bauera, postavený v letech 1923–26. Mohutná, symetricky komponovaná fasáda spočívá na masivním soklu, přičemž 3. a 4. nadzemní podlaží, oddělené výraznou kordonovou římsou,

⁸³⁶ Magistrát města Jablonce n. N., Archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 626.

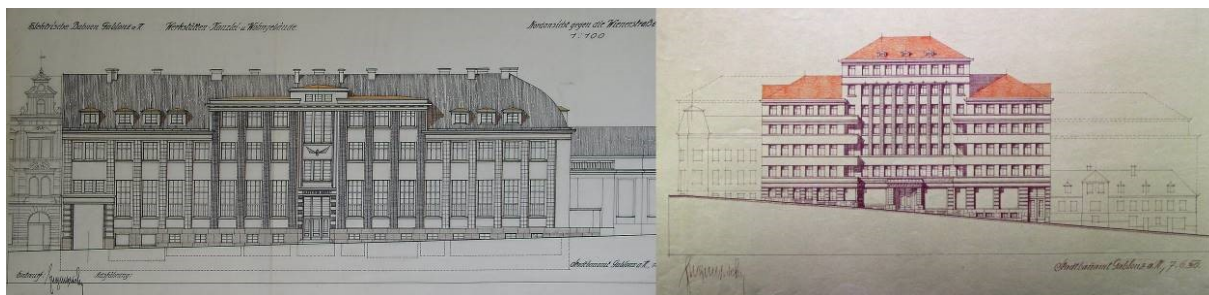
⁸³⁷ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2600. Krátce po dostavbě se se objekt nevyhnul silné kritice ze strany místního tisku, který s velkou nelibostí poukazyval na fakt, že nebyly v rámci dodávek a stavebních prací osloveny místní firmy, ale celá stavba byla čistě pod taktovkou českých podniků z vnitrozemí. Die Handwerkerarbeiten am Neubau des Staatlichen Amtsgebäudes in Gablonz a. N. *Gablonzer Tagblatt* 9. 6. 1926, s. 3-4.

rytmizují kanelované lizény vysokého řádu. Okázalý, monumentální charakter domu podtrhuje i reliéfní figurální výzdoba, v centrální partii alegorické postavy průmyslu a vědy, které doplňují meziokenní reliéfy s motivem péče o děti a nemocné. Zřejmě nejzdařilejší stavbou v duchu tohoto nového klasicismu je expozitura České eskomptní banky (Böhmische Escompte-Bank) v Podhorské ulici, postavená stavební firmou Maxe Dauta v roce 1924 na základě projektu libereckého architekta Maxe Kühna.⁸³⁸ U čtyřpodlažní budovy se sedlovou střechou je základní členění fasád obdobné jako u starší expozitury v Liberci od téhož autora. Přízemí kryje bosáz z kamenných desek, třetí podlaží je od čtvrtého oděleno římsou se zubořezem a klasicizující vstupní portál, flankovaný kanelovanými polosloupy, je přísně symetricky situován ve středu centrálního tříosého rizalitu. Budova však působí poněkud odlišným dojmem než liberecká stavba, neboť došlo k zjednodušení fasády, kde již chybí vysoký řád, bosované zakončení rizalitů a motiv nárožní kupole. Naopak pod korunní římsu přibyl osobitý, zdvojený konkávně prolamovaný zubořez.

308. M. Kühn. Jablonecká expozitura eskomptní banky v Podhorské ulici na historickém snímku a současný stav. RÜCKER 1930, foto autor 2016.

V dispozici se uplatňuje řešení hojně užívané u většiny meziválečných budov, tedy kombinace obytné a užitné funkce. V obou suterénech se tak nacházelo zázemí nájemníků (centrální topení, sklepní kóje) i banky (registratura, archiv, trezor). Přízemí bylo vyhrazeno pouze potřebám banky, přičemž z vestibulu byl současně přístup skrze schodiště a výtah do obytné části domu. Obytná patra měla víceméně identickou dispozici a nacházela se zde vždy dvojice velkometrážních luxusních bytů, vybavených mj. balkóny a terasami, určených pro vedoucí zaměstnance banky. Zajímavým technickým prvkem je pak dodnes dochovaný osobní klecový výtah, jeden z prvních v Jablonci. Budova reprezentuje přechod od předválečného ještě dekorativního klasicismu k pozdějšímu abstrahovanému klasicismu, jež má již blízko k purismu.

309. J. Ulbrich. Projekt administrativní budovy Jablonecké elektrické dráhy (GEB) v Pražské ulici z roku 1925 a jablonecké elektrárny ve Smetanově ulici (1930). SOKA Jablonec, archiv Spolku přátel města Jablonec nad Nisou.

⁸³⁸ RÜCKER, Friedrich. *Ing. Prof. Max Kühn*. Wien; Berlin: Gustav Ew. Konrad 1930, tab. 16; Magistrát města Jablonec nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 571.

Převládajícím směrem byl nicméně dekorativně pojatý tradicionalismus, na kterém jsou patrné mj. vlivy art déco. Není překvapením, že mezi čelné představitele patřil zejména Robert Hemmrich a spolu s ním také architekti Max Daut a Josef Ulbrich. Pro tyto stavby je často příznačné klasicky pojaté průčelí, oživené jen decentně art décovou ornamentikou, uplatňující se zpočátku u bohatě dekorovaných portálů (dům Heinricha Seidla v ulici V Luzích, Stefan Arnold 1926, či exportní dům firmy Josef Riedel, Dolní náměstí, Robert Hemmrich 1929). Takřka souběžně se však objevují i novostavby s fasádami s výrazným podílem art décové ornamentiky, která na ně proniká jak jinak než z místní uměleckoprůmyslové výroby, reagující na nejaktuálnější trendy. Prvky art déco lze nalézt i na fasádách výrobních závodů, jako v případě továrny Heinricha Wandera a papírenského podniku Antona Wondraka (oboje Max Daut) či zbořeného továrny Ernst Peukert (Robert Hemmrich). Stejně tak se uplatňuje i v rámci modernizace starších budov, jako např. u uměleckoprůmyslové školy, která prošla v roce 1926 rozsáhlou přestavbou na základě návrhu městského architekta Josefa Ulbricha.⁸³⁹ Stejný autor stojí také za novostavbou modlitebny pro církve Adventistů sedmého dne (1924), jedné z nejstarších na našem území ovlivněné rovněž art déco, či nerealizovanými návrhy administrativních budov Jablonecké elektrické dráhy (GEB) z roku 1925 a jablonecké elektrárny (1930). Ulbrichův svébytný styl se vyznačoval tektonickým, klasickým pojetím fasád, kombinovaným s uměřenou art décovou ornamentikou, která podtrhuje jejich celkové klasicizující vyznění. V případě Roberta Hemmricha se art déco objevuje jak u novostaveb, tak i v rámci adaptací starších domů. To byl případ domu čp. 376 v Podhorské ulici, postaveného v roce 1884 podle projektu libereckého architekta Edmunda Trossina. Hemmrich dům přefasádoval v duchu tohoto módního stylu a nápaditě využil exponované nárožní polohy domu, kterou doplnil přízemní přístavbou s terasou a altánem, čímž se mu podařilo mistrně zakončit blok.

310. Reflexe art déco v tvorbě Roberta Hemmricha. Dům čp. 376 v Podhorské ulici a Wünschův dům v Komenského ulici. Foto autor 2016.

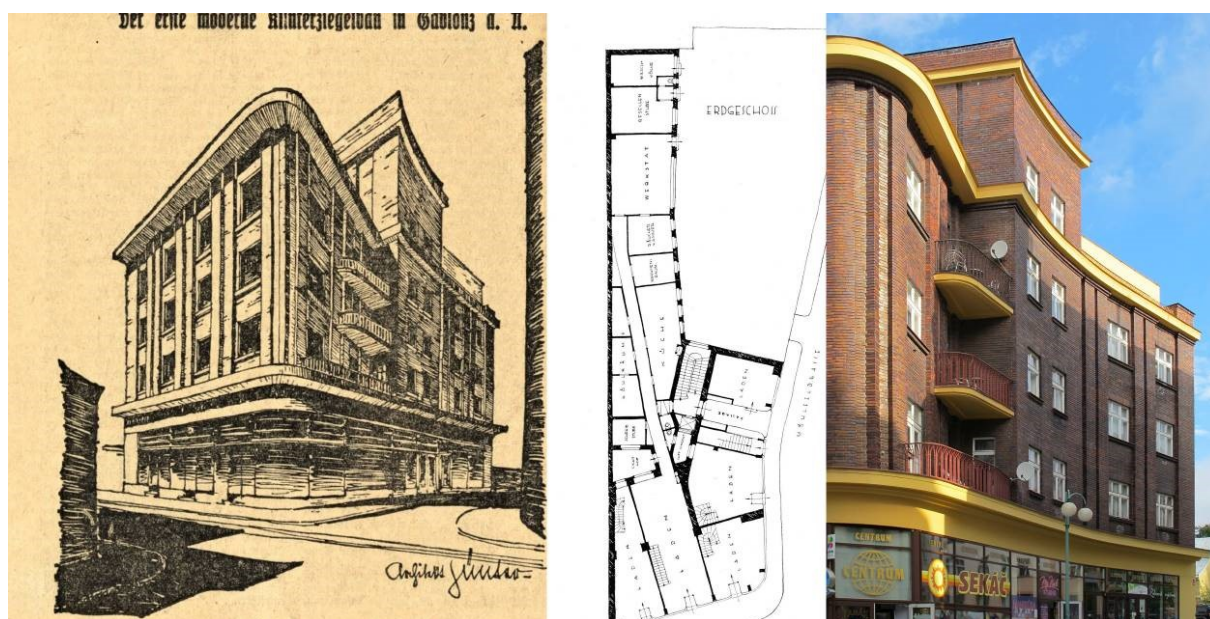
Přízemní přístavby sloužilo k obchodním účelům a v kruhové partii pod altánem byla situována trafika. Působivá terasa, zakončená elegantním altánem, byla využívána kavárnou v patře domu.⁸⁴⁰ Z novostaveb pak k nejzdařilejším patří dům módy Alfreda Wünsche, exportní dům Carl Luh & Sohne a polyfunkční dům Adolfa Eichenbauma. Zajímavě pojatý dům Alfreda Wünsche (1922) se nachází na úzké parcele v Komenského ulici. Atypický je převýšený hluboký vstup, který má charakter zapuštěného „vestibulu“, po straně s polygonálním výkladcem, kontrastujícím s jinak

⁸³⁹ Der Erweiterungsbau der Kunstgewerbliche Staatsfachschule in Gablonz a. N. *Gablonzer Tagblatt* 24. 12. 1926, s. 21.

⁸⁴⁰ Magistrát města Jablonec nad Nisou, archiv stavebního úřadu,, složka domu čp. 376.

symetricky pojatým průčelím. Značnou vertikality domu zdůrazňuje dekorativní vlys, rámuující průčelí a poslední podlaží nad kordonovou římsou, vrcholící frontonovým štítem. Naproti tomu exportní dům Carla Luha v ulici Emilie Floriánové (1931) má již decentnější, horizontálně pojaté průčelí, na kterém je již dostává ke slovu proudnicová estetika. Dominantou symetricky komponovaného domu Adolfa Eichenbauma je patrový půlkruhový arkýř s předsazenou terasou, zvršený trojdílným, skládaným štítem. Převýšený parter s dvojicí vstupů a rozměrnými výkladci, má téměř velkoměstský charakter.

Vedle těchto kvalitních, ale tradičněji pojatých staveb se však na území města můžeme setkat i s řadou progresivních objektů, vycházejících z moderních architektonických směrů. K nejvýraznějším lokálním exponentům v tomto ohledu patřil Rudolf Günter, jehož tvorbu současníci definovali jako „čistou a prostou všech nečistot kvasících přechodových forem“ a oceňovali „zvláštní půvabnou směs poezie a věcnosti“.⁸⁴¹ Günter vedle běžnější, konzervativněji laděné stavební produkce navrhoval také pozoruhodné expresionistické objekty na principu „těla a hlavy“ (srov. Ústí nad Labem), reflektující mj. tvorbu Fritze Högera. Obchodní a obytný dům Gustava Linkeho (1929–31) představuje bezesporu Günterovu nejzdařilejší realizaci. Dům byl postaven na rohové parcele mezi dnešními ulicemi Máchova a Komenského na místě staršího, pozdně klasicistního dvoupodlažního domu a svými expresivně pojatými fasádami sleduje průběh komunikací. Třebaže se v jeho formálním řešení projevuje vliv expresionismu, stejně jako v případě Fritze Lehmana a jeho paláce Riunione Adriatica di Sicurtà v Ústí nad Labem, objevují se zde i klasicizující tendence, mj. v pravidelném rastru oken, či rytmizaci fasády mohutnými sruženými pilastry, evokujícími vysoký řád.

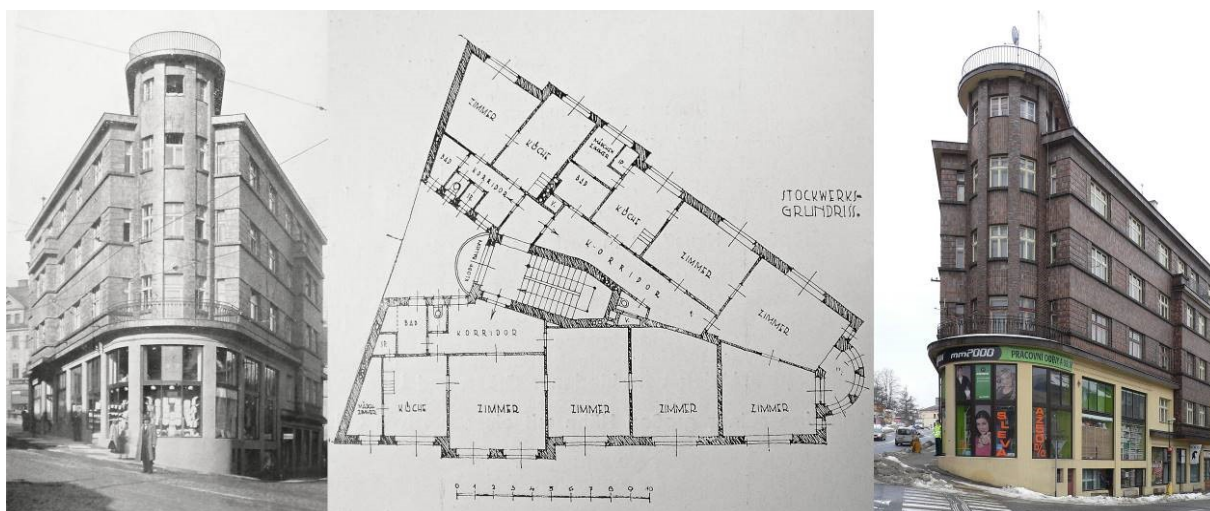
311. R. Günter. Linkeho dům v Komenského ulici. Architektova kresba, půdorys přízemí a dnešní stav. Reichenberger Zeitung 1930, WOLF 1932, foto autor 2016.

Expresivní výraz fasád podtrhuje i užití klinkerového obkladu, vyráběného ústeckým Spolkem pro chemickou a hutní výrobu, přičemž dobovým tiskem byl dům označován první moderní jabloneckou stavbou s touto technologií.⁸⁴² Mimořádně odolný materiál byl zvolen zřejmě záměrně jako ochrana proti drsnému podhorskému podnebí. První nerealizovaná varianta projektu byla vypracována v roce 1929 a vyznačuje se konvenčnějším, spíše klasicizujícím

⁸⁴¹ WOLF, Josef. *Ingenieur, architekt Rudolf Günter Gablonz a. N.* München: G. Hirth 1932, s. 5.

⁸⁴² Der erste moderne Klinkerziegelbau in Gablonz a. N. *Reichenberger Zeitung* 25.12. 1930, s. 37; *Bauliche Ausgestaltung der Ecke Hauptstrasse-Mühlfeldgasse in Gablonz.* *Gablonzer Tagblatt* 7. 6. 1930, s. 23; *Ústecké kabřínce „Kov“.* *Ceník* 1933. Ústí nad Labem: Spolek pro chemickou a hutní výrobu, 1932.

pojetím s dominantní nárožní věží. Klinkerový obklad se zde měl omezovat pouze na okenní šambrány a meziokenní pásy na nárožní. Nakonec však padla volba na mnohem odvážnější návrh s celoklinkerovým obkladem a expresivně prohnutými fasádami.⁸⁴³ Motiv věže zůstává zachován, ale posunula se do středu průčelí obráceného do Máchovy ulice a elegantní křivkou na ní navazuje křídlo s předsazenými balkony. Přízemí bylo vyhrazeno jednotlivým provozováním a do obytné části domu, přístupné skrze schodiště a výtah, se vstupovalo přes pasáž z Máchovy ulice. Zbýlá patra byla obytná a měla prakticky identické dispoziční řešení. Na každém se nacházely dva tři a čtyřpokojevé luxusní byty. Druhou Günterovou expresionistickou stavbou, tentokrát částečně ovlivněnou ikonickým Högerovým Kýlovým domem v Hamburku (zejm. nárožní partií na styku ulic Pumpen a Burchardstrasse) je Štěpánkův dům na nároží ulic Pražská a Sadová. Rozložité elegantní budova na trojúhelném půdorysu spočívá na značně převýšeném, subtilním obchodním parteru. S ostrou a svažitou parcelou se architekt vypořádal tak, že celé přízemí vyhradil obchodním prostorům až na mezanin s bytem správce. Zbýlá, obytná podlaží s klinkerovým obkladem měla identickou dispozici, kdy na každém patře byly dva velkometrážní byty a jeden malý, dvoupokojový.⁸⁴⁴

312. R. Günter. Štěpánkův dům v Pražské ulici. Dům krátce po dostavbě, půdorys typického patra a současný stav. Forum 1933, foto autor 2016.

Vstup do obytné části domu umožňoval pasážovitě pojatý střední vestibul, ústící do centrální části domu s dvojramenným schodištěm. Dominantou dynamicky utvářeného průčelí je nárožní věž s předsazenou terasou, v níž se nacházely zimní zahrady jednotlivých bytových jednotek, zakončená menší střešní terasou. Vertikalitu věže, kontrastující s horizontálně chápanými křídly, zdůrazňují meziokenní pilastry, čímž vzniká zvláštní napětí mezi jednotlivými částmi stavby. Hmotu bočních křídel oživují dvoupodlažní arkýře zakončené balkony, obrácené do ulice Sadové i Pražské a také proudnicové pásy na meziokenních pilířích, které podtrhují dynamický tah domu.

S náznaky expresionismu se můžeme setkat i u Günterových tradičněji laděných staveb, především tzv. Kolbeho domů na Horním náměstí. I zde se objevuje oblíbený princip „těla a hlavy“, který architekt kombinuje s expresivně zalomenými, plastickými fasádami, posazenými na elegantním, zaobleném parteru. Nároží zdůrazňuje ostrá konzole se stylizovanou sochou rytíře. Spolu s Lehmannovými ústeckými realizacemi tak představují Günterovy jablonecké domy bezesporu nej kvalitnější ukázkou expresionistické architektury na severu Čech.

⁸⁴³ Magistrát města Jablonec nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp 544.

⁸⁴⁴ GÜNTER, Rudolf. Wohn- und Geschäftshausbauten in Gablonz a. N. *Forum* 1933, roč. IV, č. 4, s. 141-142.

313. Ohlas expresionismu v jablonecké architektuře. Tzv. Kolbeho domy v Palackého ulici od Rudolfa Güntera, adaptace exportního domu C. A. Schmidt od Oskara Baudische a dům Alfreda a Ludwiga Breitových v Podhorské ulici od Maxe Dauta. Foto autor 2016, MMJ, ASÚ.

V menší míře se pak recepce expresionistické architektury objevuje i u dalších tvůrců. Velmi zdařilá je např. úprava staršího neorenesančního exportního domu C. A. Schmidt, provedená libereckým architektem Oskarem Baudischem v roce 1931.⁸⁴⁵ Baudisch domu vtiskl moderní formy (opět se zde objevuje princip „těla a hlavy“) na pomezí expresionismu a purismu, s nepřehlédnutelnými tradicionalistickými prvky. Expresionistický výraz domu podtrhují zalomené elegantní „proudnicové“ linie u oken nárožní věžice a průběžná bosáž parteru, která domu dává značnou dynamiku a je v protikladu ke klidnějšímu rozvrhu zbylých pater, oživených průběžnou terasou. Naopak tradicionalistické pojetí je zřejmé u klasicizujícího pojetí fasády, rytmizované průběžnými šambránami a segmentových oken v parteru (pozůstatek původních, neoslohových fasád) s mohutnými středními klenáky. Setkat se s nimi však můžeme i v díle starších architektů. Výmluvně to ilustruje rozložitá budova Spořitelního a úvěrového družstva v Jablonci nad Nisou z roku 1932, která představuje bezesporu vrchol meziválečné tvorby Roberta Hemmricha.⁸⁴⁶

314. R. Hemmrich. Budova Spořitelního a úvěrové družstva na Dolním náměstí, uprostřed soutěžní návrh Adolfa Mereticha. Foto autor 2016, MERETICH 1932.

Na stavbu družstvo vypsalo soutěž, které se vedle Hemmricha zúčastnil mj. žatecký architekt Eduard Martin, Adolf Meretich a Max Böhm z Karlových Varů či jablonecký stavitel Emil Nedwed, přičemž do užšího výběru postoupil projekt Maxe Böhma.⁸⁴⁷ Z konkurenčních návrhů známe pouze Meretichův s motivem pilovitých arkýřů, připomínající o něco

⁸⁴⁵ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 590.

⁸⁴⁶ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 678.

⁸⁴⁷ *Der Baumeister* 1932, roč. XXX, č. 4, příloha, s. B53

starší náhodskou spořitelnu od Pavla Janáka, již se zřejmě částečně inspiroval.⁸⁴⁸ Realizací byl nakonec pověřen Hemmrich, který (nejspíše ve spolupráci s nějakým mladším kolegou ve svém ateliéru) vypracoval progresivní, značně velkoměstsky působící polyfunkční dům.⁸⁴⁹ Mohutnou hmotu se Hemmrichovi podařilo rozčlenit do menších segmentů důmyslným užitím různých materiálů. Zaoblený parter je pojednán pískovcovým obkladem, patro a elegantní zaoblené nároží klinkerovým obkladem a zbytek domu je opatřen omítkami. Tak jako u předchozích staveb je i zde čitelná koncepce „těla a hlavy“. Díky dominantní nárožní poloze v jihozápadním koutu náměstí představuje dům jednu z jeho dominant a pendant staré radnice. Zmíněný velkoměstský charakter má hlavně průčelí do Lidické ulice s věží a pásážovitě řešeným vstupem do domu, rámovaným zaoblenými výkladci, pohledově uzavírající Dvorskou ulici. Dispoziční schéma je příznačné pro většinu soudobých polyfunkčních objektů. Parter byl vyhrazen obchodním účelům, patro využívalo družstvo a zbylá podlaží byla určena k bydlení. Komunikační jádro domu tvoří schodišťový rizalit s výtahem, přičemž na každém podlaží se nacházela dvojice luxusních velkometrážních bytů. Ohlasy expresionismu lze spatřit i na obchodním a obytném domě lučanských sklářských průmyslníků Alfreda a Ludwiga Breitových v Podhorské ulici, postaveném Maxem Dautem v roce 1932.⁸⁵⁰ Dominantním prvkem průčelí je mohutný, zaoblený střední rizalit, orámovaný klinkerovým obkladem, přičemž obdobně jako v případě objektu Spořitelního a úvěrového družstva je i zde patrná diferenciací materiálů (travertinový obklad parteru s pasáží, omítaná střední partie a klinkerový rám). Setkat se však můžeme i s recepcí purismu a funkcionalismu. Velmi osobitým příspěvkem v rámci jablonecké architektury je kostel Nejsvětějšího srdce Ježíšova, jemuž jsme se věnovali již v předchozí kapitole a který po řadě peripetií k realizaci dospěl právě v meziválečném období.⁸⁵¹ Monumentální stavba situovaná na nejvyšším bodu města vytváří jednu z jeho hlavních dominant a představuje Zascheho vrcholné dílo. Výslednou podobu stavby na pomezí purismu a expresionismu ovlivnila architektova studijní cesta do Německa v roce 1930, kde navštívil kostely ve Frankfurtu nad Mohanem, Kolíně nad Rýnem, Düsseldorfu, Mülheimu an der Ruhr, Essenu, Münsteru, Hamburku a Lübecku.⁸⁵² Zajímavý je v této souvislosti fakt, že se neomezoval pouze na katolické kostely, ale stejnou pozornost věnoval i evangelickým chrámům. I přes nepopíratelnou inspiraci soudobou německou architekturou však nezapře architektův rukopis. K orientovanému kostelu v pravém úhlu přiléhá sakristie a budova děkanství, mezi něž je vložena mohutná hranolová věž. Hmotovým členěním jednotlivých částí Zasche dosáhl monumentálního účinku a urbanisticky dokonalého uzavření Horního náměstí. Vedle kostela byl vybudován park s kašnou se sochou Rüdigeru od Franze Metznera, odstraněnou na konci 2. světové války.⁸⁵³ Základní konstrukci kostela včetně střechy a věže tvoří

⁸⁴⁸ *Architekt Adolf Meretich*. Wien: Verlag für Volkswirtschaft Otto Waldes, 1932, nepag.

⁸⁴⁹ Das neue Wohn- und Kassengebäude des Gegenseitigen Spar- und Vorschussvereines G. m. b. h. in Gablonz a. N. *Gablonzer Tagblatt* 26. 3. 1932, s. 27.

⁸⁵⁰ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 510.

⁸⁵¹ Der Bau der neuen katholischen Kirche in Gablonz. *Gablonzer Tagblatt* 30. 3. 1929, s. 33; Der Bau der neuen katholischen Kirche in Gablonz. *Reichenberger Tagblatt* 30. 3. 1929, nepag.; Der Neubau der katholischen Kirche in Gablonz. *Reichenberger Tagblatt* 18. 10. 1930, nepag.

⁸⁵² SOKA Jablonec, Fond Děkanství úřad římsko-katolické církve v Jablonci nad Nisou 1692-1990. Z kostelů, které s největší pravděpodobností navštívil lze uvést sv. Bruna a sv. Františka Xaverského v Düsseldorfu (arch. Karl Haake a Hans Tietmann, 1927-28), sv. Bonifáce ve Frankfurtu nad Mohanem (arch. Martin Weber, 1927), evangelické kostely Bugenhagenkirche (arch. Emil Heynen, 1927-29) a Ansgarkirche (arch. Herrmann Geissler a Otto Wilkening 1929-30) v Hamburku, evangelický kostel v Essenu (arch. Otto Bartning, 1929), kostel Panny Marie v Mülheimu an der Ruhr (arch. Emil Fahrenkamp, 1928-39), kostel sv. Ducha v Münsteru (arch. Walter Kremer, 1927-29), či právě započatý kostel sv. Engelberta v Kolíně nad Rýnem (arch. Dominik Böhm, 1930-32). Při pohledu na zmíněné stavby je pak zřejmé, že se jimi inspiroval nejen užitím klinkerového obkladu, ale i některými dalšími motivy, jako v případě trojdílného kamenného portálu, kontrastujícího s klinkerovými fasádami a věže v kostele sv. Bruna v Düsseldorfu, středověkého vertikálního okna v hlavním průčelí (kostel sv. Ducha v Münsteru) či předsunutými bočními loděmi, flankujícími vstupní portál (sv. Bonifác ve Frankfurtu nad Mohanem).

⁸⁵³ SOKA Jablonec nad Nisou, Archiv města Jablonec nad Nisou, Umělecké výstavy, kt. 112.

železobetonový skelet. Fasády kostela i děkanství jsou obloženy kabřinci, dobře odolávajícími místnímu drsnému klimatu.⁸⁵⁴

315. Inspirační zdroje jabloneckého kostela. Kostel sv. Bruna v Düsseldorfu (arch. Karl Haake a Hans Tietmann, 1927-28), sv. Bonifác ve Frankfurtu nad Mohanem (arch. Martin Weber, 1927) a kostel sv. Ducha v Münsteru (arch. Walter Kremer, 1927-29). Wikipedie.

Části říms a okenních ostění jsou provedeny v umělém kameni, podezdívka a ostění portálů vesměs z místní žuly. Zvýšenému západnímu průčelí, jež převyšuje a zakrývá sedlovou střechu, dominuje vertikální vysoké okno trojúhelníkovitého tvaru, vystupující v celé výšce stavby do vnějšího prostoru, pod kterým měla být umístěna socha Krista. Také interiér chrámu byl projektován do nejmenších detailů. Autorovi se bohužel podařilo své představy realizovat jen zčásti – kromě obligátního nedostatku financí se zde odrazila i konzervativnost katolických duchovních, zejména v případě vitráží a mozaikové výzdoby. Zasche navrhl střídou výzdobu založenou na propracovaném detailu, kvalitním řemeslném provedení a odpovídajících materiálech. Výzdoba se soustředila na oltáře, okna a klenbu. Ve zredukované podobě byl nakonec proveden pouze hlavní oltář, na ostatní již nezbyly prostředky.

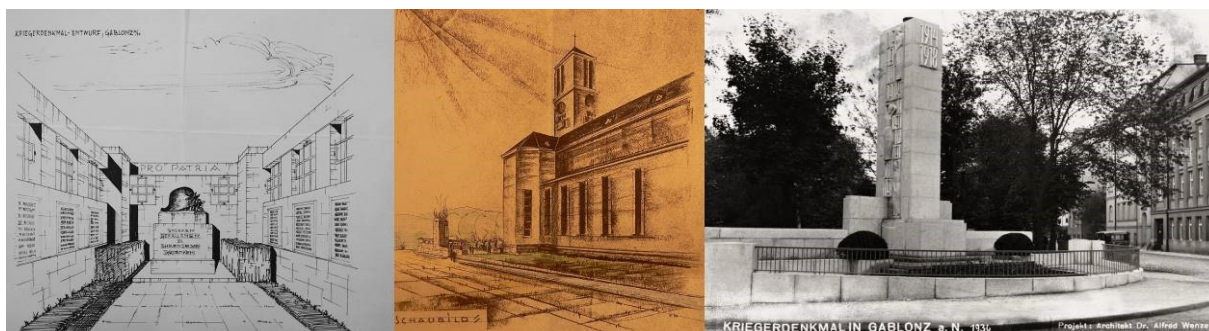

316. J. Zasche. Nový katolický kostel na dobové pohlednici, v popředí s kašnou od Franze Metznera, pohled do lodi a současný stav. Archiv autora, foto autor 2016.

Zasche se jen těžko smiřoval s tím, že původní koncept nebude zcela realizován a kupříkladu skleněné mozaiky navržené do oltářních nik se snažil nahradit imitující nástěnnou malbou ještě v roce 1932. Důstojnou dominantu interiéru tvoří hlavní oltář z různě barevných mramorů a kovu, na jehož podstavci za tabernáklem stojí přes 3 metry vysoká socha Krista Spasitele od Arnolda Hartiga, rodáka z nedalekého Žďáru u Tanvaldu. V roce 1931 byl kostel prakticky hotov a slavnostní vysvěcení proběhlo o rok pozěji. Naplnila se tak slova Karla Krattnera, které v souvislosti s kostelem napsal ve své studii věnované Zaschemu více než 20 let před jeho dokončením: „*Městu, které umožnilo vznik takové stavby, je nutno upřímně blahopřát. Těžko ji lze lépe naprojektovat a zasadit do krajiny. Na vše je v*

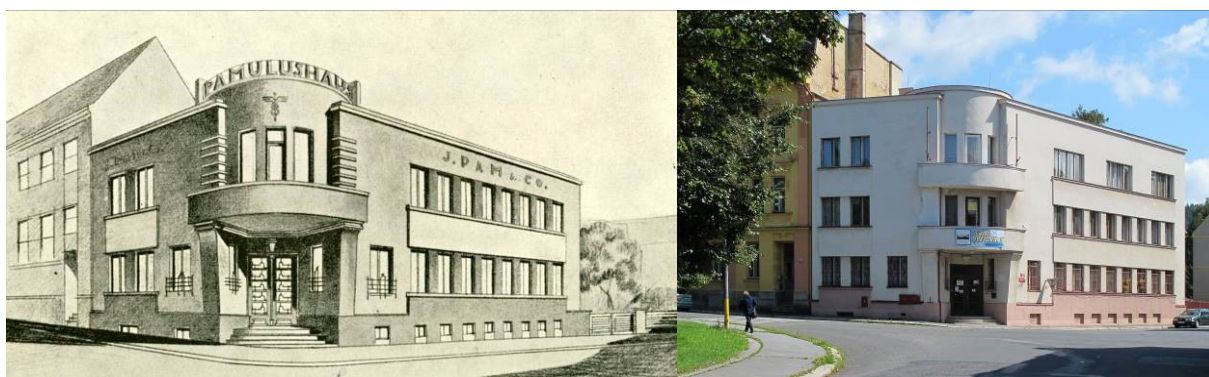
⁸⁵⁴ ZASCHE, Josef. Herz Jesu Kirche in Gablonz a. N. *Forum* 1934, roč. IV., č. 2, s. 76-77.

projektu pamatováno – na klima, místní poměry, polohu ve městě, konfiguraci terénu, požadavky kněží a zároveň spojením kostela a fary vzniklo komplexní dílo, které se po dokončení bude jistě těšit širokému zájmu. Je třeba zmínit, že Zasche na projektu pracoval celá léta, a neúnavně hledal nová a nová řešení, až došel k tomuto originálnímu a vyváženému řešení.⁸⁵⁵ Součástí záměru na celkové dotvoření prostoru byl i zamýšlený pomník padlým z první světové války a opěrná zeď vyrovnávající terén náměstí a okolních komunikací s tzv. schodišťovým domem (Treppenhaus). V případě pomníku se zprvu počítalo s jeho umístěním na severní straně kostela, posléze jako se součástí zábradlí opěrné zdi, nebo s jeho uplatněním v rámci kašny se sochou Rüdigerera.⁸⁵⁶ Návrhy vypracovali Josef Zasche spolu s Karlem Winterem. Nakonec však bylo rozhodnuto o umístění pomníku na nároží městského parku v Sadové ulici, kde byl také v roce 1936 na základě projektu architekta Alfreda Wenzela a sochaře Michela Brosika vybudován.⁸⁵⁷ Z původní myšlenky pomníku na Horním náměstí vznikl v roce 1934 tzv. Válečný oltář od sochaře Franze Huba uvnitř kostela. Z navržených úprav náměstí z finančních důvodů k realizaci dospěla pouze mohutná opěrná zeď, kterou měl původně doplňovat zmíněný schodišťový dům s veřejnými toaletami, jež měl náměstí komunikačně propojit s ulicemi Emílie Floriánové a Pod Baštou.⁸⁵⁸

317. Návrhy na pomník padlým v 1. světové válce (Zasche, Winter) na původně zamýšleném místě vedle kostela a konečná varianta pomníku od Alfreda Wenzela na nároží parku v Sadové ulici. SOKA Jablonec, archiv autora.

Vlivy purismu a funkcionalismu se objevují i u veřejných budov, financovaných privátními investory, přičemž k nejzdařilejším patří tzv. Pamulushaus v ulici SNP a expozitura Kreditanstalt der Deutschen na nároží ulic Podhorská a Kamenná v jihovýchodním koutu Mírového náměstí. Puristický dvoupodlažní administrativní objekt obchodní společnosti Josef Pam & Co. pochází z let 1930–31 a jeho autorem je Emilian Herbig.⁸⁵⁹

318. E. Herbig. Tzv. Pamulushaus čp. 3025 na dobové reklamě a současný stav. LODGMANN 1930, foto autor 2015.

⁸⁵⁵ KRATTNER, Karl. Architekt Josef Zasche. *Deutsche Arbeit* 1908/09, roč. VIII, s. 724.

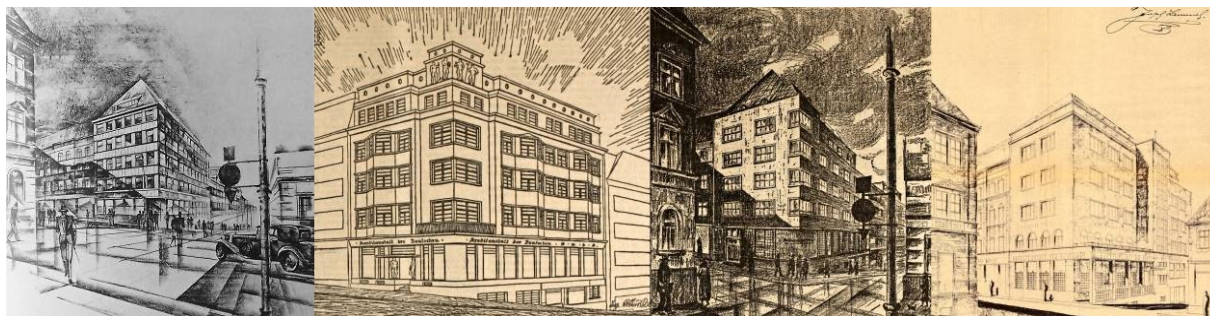
⁸⁵⁶ SOKA Jablonec nad Nisou, Archiv města Jablonec nad Nisou, Umělecké výstavy, kt. 112.

⁸⁵⁷ Kriegerdenkmal in Gablonz a. N. *Gablonzer Tagblatt* 30. 5. 1936, s. 9.

⁸⁵⁸ SOKA Jablonec nad Nisou, Archiv města Jablonec nad Nisou, Umělecké výstavy, kt. 112; Die Ausgestaltung des Gewerbeplatzes in Gablonz a. N. *Gablonzer Tagblatt* 4. 4. 1931, s. 5.

⁸⁵⁹ Magistrát města Jablonec nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 3025.

Dominantou elegantní zaoblené stavby je půlkruhové expresivně utvářené nároží s dvojicí balkónů nad sebou, na které navazují boční křídla. Delší křídlo do Růžové ulice pak rytmizují okna, která mají takřka pásový charakter. Výstavný objekt bankovního domu Kreditanstalt der Deutschen (KdD) z let 1930–32 patří spolu s expoziturovými v Brně (arch. Jürgen Bachmann) a Ústí nad Labem (arch. Fritz Lehmann) k architektonicky nejzajímavějším budovám ústavu. Na jeho stavbu byla v roce 1930 vypsána soutěž a s ohledem na nacionální orientaci investora není překvapením, že byli osloveni pouze architekti německé národnosti. Z celkem 75 účastníků soutěže známe Adolfa Foehra, Fritze Lehmana, Jürgena Bachmanna, Emila Röslera a Arthura Corazzu, který nakonec stavbu realizoval. Vítězem soutěže se stal Adolf Foehr, který předložil studii puristického objektu, zastřešené valbou střechou, 2. a 3. místo získaly studie Fritze Lehmana a Arthura Corazzy.⁸⁶⁰ Berlínský architekt Jürgen Bachmann předložil elegantní, uměřený projekt v duchu „umírněné moderny“, který měl poměrně blízko k jeho brněnské realizaci. Poměrně úzkou parcelu využil orientací novostavby směrem do Kamenné ulice, kam situoval i střední rizalit a tradičnější pojetí podtrhuje záměrný historismus v podobě půlkruhových oken v prvním patře.⁸⁶¹

319. Soutěžní návrhy na expozituru KdD. Adolf Foehr, Arthur Corazza (2x) a Jürgen Bachmann. V případě druhého, upraveného Corazzova projektu je zřetelná inspirace Foehrovou studií. Bauten und Entwürfe aus 25 Jahren 1934, Gablonzer Tagblatt 1930, MMJ, ASÚ.

Corazza vypracoval pro svou tvorbu příznačný dekorativní návrh s dominantní nárožní věží, zakončenou rozměrným figurálním reliéfem a tělo stavby rozčlenil průběžnými trojúhelnými arkýři.⁸⁶² Pokud bychom měli tyto tři návrhy zhodnotit, Corazzova studie byla z předložených řešení bezesporu nejtradičněji pojatá a z architektonického hlediska nejslabší. Výsledná prováděcí dokumentace následně doznala řady změn a je paradoxem, že Corazza se spolu s vedoucím stavebního oddělení KdD, Ing. Juliem Heinrichem inspirovali Foehrovou vítěznou studií.⁸⁶³ Zůstal tak zachován celkový hmotový rozvrh, včetně valbové střechy. Corazzovy se však podařilo budovu odlehčit a vnést dynamiku do jinak poměrně statického tělesa domu. Toho docílil za pomoci elegantního zaobleného žulového parteru, kontrastujícího s ostrým nárožím zbylých pater, zalomených oken na nároží a ustoupením části posledního podlaží do Kamenné ulice, čímž vytvořil dojem nárožní věžice. Novostavbu následně kladně hodnotil i místní tisk, který ocenil její „jednoduché, klidné formy, vzdálené od robustnosti Kubismu“.⁸⁶⁴

Český kapitál se na rozdíl od sousedního Liberce v oblasti výstavby příliš neprosadil. Výjimkou potvrzující pravidlo je tak pouze palác Merkur (1932), zbořený v roce 1987.⁸⁶⁵ Investorem byla Okresní hospodářská záložna se sídlem

⁸⁶⁰ *Bauten und Entwürfe aus fünfundzwanzig Jahren, Baurat Adolf Foehr*. Praha: Adolf Foehr, 1934, nepag.; Die Kreditanstalt der Deutschen. *Gablonzer Tagblatt* 30. 1. 1932, příloha, s. 21.

⁸⁶¹ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 469.

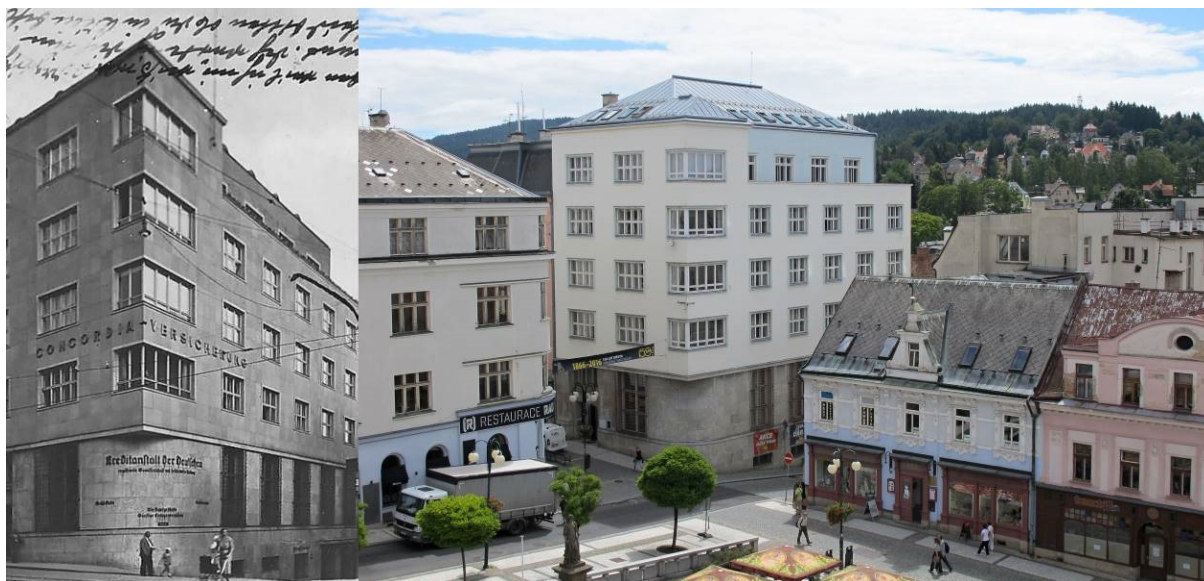
⁸⁶² Der Bau des Bankgebäudes der Kreditanstalt der Deutschen in Gablonz. *Gablonzer Tagblatt* 7. 6. 1930, s. 21; Der Bau des Bankgebäudes der Kreditanstalt der Deutschen in Gablonz. *Reichenberger Tagblatt* 7. 6. 1930, nepag.

⁸⁶³ SOKA Jablonec nad Nisou, Sběrka map a plánů, Kreditanstalt der Deutschen, inv. č. 650, evid. č. S135.

⁸⁶⁴ Das neue Bankgebäude der Kreditanstalt der Deutschen in Gablonz. *Reichenberger Zeitung* 25. 12. 1930, s. 37; Das neue Bankgebäude der Kreditanstalt der Deutschen in Gablonz. *Reichenberger Tagblatt* 24. 12. 1930, nepag.

⁸⁶⁵ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 5.

v Železném Brodě. Autorem atypické budovy na segmentovém půdorysu byl pražský architekt František Janda a jablonecká stavba, ovlivněná funkcionalismem, představuje jeho nejprogresivnější stavbu.

320. A. Corazza. Jablonecká expozitura KdD na dobové pohlednici a současný stav. Archiv autora, foto autor 2016.

321. Česká architektura v německém Jablonci. A. Pfeiffer, státní úřední budova v ulici Budovatelů a zaniklý palác Merkur na Anenském náměstí od Františka Jandy. Archiv autora, MMJ, ASÚ.

Nárožní parcelu na Anenském náměstí architekt využil pro rozložitou, kaskádovitě komponovanou elegantní zaoblenou stavbu, s fasádami členěnými rastrovými okny velkoformátových oken. Dominantním prvkem bylo mohutné předsazené restaurační podlaží, ohraničené dvojicí drobných rizalitů. Přízemí bylo z valné většiny vyhrazeno záložně a byla zde i trojice obchodů, situovaných do Kostelní ulice. V patře se nacházela rozlehlá restaurace s kavárnou, jedna z nejmodernějších v tehdejší Jablonci a zbylá podlaží byla obytná. Na každém se nacházely 4 byty, dva malé dvoupokojové vždy ve střední části domu a po stranách větší, třípokojový byt.⁸⁶⁶ Velké úsilí o zvelebení vyvíjela místní samospráva v čele s osvíceným starostou Karlem R. Fischerem, který se cíleně snažil o proměnu Jablonce v moderní město. To dokládá i velkoryse pojatý projekt městské tržnice na nároží ulic Kamenná a U Muzea, se zlínskou (1927) největší a nejmodernější na našem území. Za jeho vypracováním stojí městský architekt Josef Ulbrich. Kompletně elektrifikovaný objekt na principu železobetonového skeletu, vybavený tekoucí vodou a ventilací se skládal ze dvou podzemních podlaží, využívaných jako skladovací prostory a nadzemní prodejní plochy s budovou správy tržnice,

⁸⁶⁶ Okresní hospodářská záložna v Jablonci nad Nisou. *Styl* 1933-34, roč. XVIII, s. 8-9. Svou koncepci měla jablonecká stavba poměrně blízko k o něco mladšímu hotelu Cristal v Železném Brodě, financovanému stejným investorem (1939–42, architekti František Stalmach a Jan Hanuš Svoboda). Městský úřad Železný Brod, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 200.

toaletami, parkovištěm a prodejními kóji z dutých cihel.⁸⁶⁷ Dle plánové dokumentace měla být tržnice původně vyšší, několikapodlažní, inspirovaná částečně zřejmě nejvýznamnějším objektem svého druhu vůbec, tržnicí ve Frankfurtu nad Mohanem (Martin Elsaeser, 1927–28).⁸⁶⁸ I tak náklady dosáhly úctyhodné výše 2 850 000 Kč.

Nejnáročnějším podnikem, financovaným městem, byla ovšem nová radnice, spolu s ostravskou (František Kolář, Jan Rubý, Vladimír Fischer. 1925–30) nejrepresentativnější meziválečná radniční budova na území někdejšího Československa. O nové radnici, lépe odpovídající významu i potřebám dynamicky se rozvíjejícího města, se uvažovalo již od počátku 20. století (projekt Ernsta Palme Königa z roku 1910) a byla i součástí soutěže na regulaci středu města, pořádané v roce 1925 (viz kapitola věnovaná urbanismu). Zlom nastal až v roce 1928, kdy rada města definitivně rozhodla o situování radnice na Mírové náměstí a v listopadu téhož roku byla vypsána veřejná architektonická soutěž s uzávěrkou stanovenou na 15. 3. 1929.⁸⁶⁹ V odborné porotě, která měla vyhodnotit zasláné návrhy, zasedli mj. starosta Karl R. Fischer, architekt a zemský konzervátor Karl Friedrich Kühn a architekti Robert Hemmrich, Josef Zasche a Josef Ulbrich. Radnice neměla sloužit jen jako sídlo městské správy, ale měla být polyfunkčním objektem, přinášející obci zisk, s kavárnou, restaurací, vinárnou, spořitelnou, obchody a také biografem, aby město konečně využilo promítací licenci. Soutěž následně obeslalo 177 účastníků, mezi nimi i avantgardní architekti jako Hannes Meyer z Bauhausu, s nímž na projektu spolupracoval Arie Shanon.⁸⁷⁰

322. Soutěžní návrhy na novou radnici. Horní pás: Ernst Schäfer, Anton Valentin a Adolf Foehr. Dolní pás: Karl Lehrmann s Karlem Kotraschkem, Heinrich Fanta a Emil Tranquillini, Karl Winter (první varianta). *Deutsche Baumeister Zeitung* 1932, STRNAD 2008, *Bauten und Entwürfe aus 25 Jahren* 1934, LODGMANN 1930.

První cena nakonec nebyla udělena, o druhou se dělil Karl Winter z Liberce a Karl Lehrmann s Karlem Kotraschkem z Mödlingu a o třetí Paul Voges z Drážďan, Josef Bothe s Fritzem Doleschalem z Mimoně a brněnský tandem Heinrich Fanta a Emil Tranquillini. Z dalších účastníků soutěže lze vedle již zmíněných jmenovat mj. ještě Viktora Löbla (Praha), Antona Valentina (Vídeň), Emila Röslera (Plavno), Fritze Schöna (Žitava), Felixe Voretsche (Drážďany), Leo Kammela (Vídeň), Ernsta Schäfera (Liberec) či Adolfa Foehra (Praha).⁸⁷¹ Řada „zahraničních“ architektů měla k severním Čechám navíc blízký vztah, neboť odsud pocházela. Za všechny jmenujme Karla Lehrmanna a Viktora Löbla, rodáky

⁸⁶⁷ Ein neue Marktstandanlage. *Gablonzer Tagblatt* 27. 8. 1932, s. 18-19.

⁸⁶⁸ RESEK, Franz. über Neuzeitliche Markthallen. *Gablonzer Tagblatt* 1931, speciální příloha *Modernes Bauen, Modernes Wohnen*, č. 3, s. 6; Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 3101.

⁸⁶⁹ Podrobněji k pozadí výstavby radniční budovy zejm. STRNAD, Jan, ed. *Jablonecká radnice 1931-1933: příběh stavby architekta Karla Wintera*. Jablonec nad Nisou: Město Jablonec nad Nisou - Městské informační centrum, 2008, s. 24-28.

⁸⁷⁰ Projekt se zatím bohužel nepodařilo identifikovat. Bauhaus Diplom - 1929. *Arie Shanon* [online]. [cit. 2016-08-04]. Dostupné z WWW: <http://www.arieshanon.org/Archive/Bauhaus-and-Berlin/Bauhaus-Diplom-1929/>.

⁸⁷¹ Baumeister Ernst Schäfer. *Deutsche Baumeister Zeitung* 1932, č. 9, s. 131-135.

ze Žatce, Emila Röslera z Vlčí Hory či Leopolda Kammela původem z Kamenického Šenova. Zasláné studie měly velice široký rozsah, od konzervativních návrhů (Fanta s Tranquillinim, Bothe, Schäfer) až k moderním, funkcionalistickým formám (Bock, Schöne a s největší pravděpodobností i Meyer). Poměrně progresivním příspěvkem se překvapivě prezentoval i Adolf Foehr, což podporuje myšlenku, že se jednalo o práci některého z mladších zaměstnanců kanceláře, vzhledem k reminiscencím na Mendelsohnovu tvorbu, čitelnou v elegantním, aerodynamickém nárožním křídle.⁸⁷² Velkou pozornost soutěži věnoval i místní tisk, který čtenáře seznamoval s vybranými návrhy.⁸⁷³ Dalším rozpracováním plánů komise následně pověřila Karla Wintera, Lehrmanna s Kotraschkem a Fantu s Tranquillinim. Nejlépe byl z těchto návrhů hodnocen Lehmannův a Kotraschkův projekt „*Kaltewelle*“ (Studená vlna). Jak výstižně poznamenává Petra Hlaváčková, objevují se zde moderní, puristické formy, kombinované s historizujícími reminiscencemi v podobě arkádového loubí, nárožní věže či typické čtvercové dispozice.⁸⁷⁴ U profesorů brněnské německé techniky, Fanty a Tranquillinio s návrhem „*Eckturm*“ (Nárožní věž) představovalo historizující pojetí leitmotiv celého projektu, což je mj. čitelné v tradicionalistickém charakteru návrhu s věží a bosovaným parterem. Nepříliš praktický byl ovšem půdorys ve tvaru písmene L se střešní terasou nad přízemním kinem, situovaným mezi křídly. K realizaci byl nakonec zvolen návrh libereckého architekta Karla Wintera „*Grün-weiss-grüner Kreis*“, přičemž nejdůležitější roli sehrály dva faktory. Půdorysné řešení a celková koncepce, blížíci se Lehmannovu návrhu a také skutečnost, že architekt působil nedaleko Jablonce a mohl být v případě potřeby snadno k dispozici. Winterův projekt prošel v průběhu soutěže a následné realizace řadou úprav, které dokumentuje rozsáhlý konvolut plánů a studií, uchovávaný ve stavebním archivu města. Třebaže základní koncept zůstal zachován, oproti prvnímu, více horizontálnímu projektu s věží situovanou na opačné straně při Kamenné ulici, zvolil Winter vertikálnější koncepci s nárožní věží obrácenou do náměstí. Dílčí úpravy se pak týkaly jednotlivých detailů, jako hlavního vstupu, jež měl být zprvu kryt předsazeným loubím. Winter nakonec opustil historizující pojetí vstupu ve formě sruženého obloukového portálu a přiklonil se k modernímu pravoúhlému řešení. Počáteční projekty také počítaly s umístěním Metznerovy sochy Rüdigeru před novostavbu a po jejím konečném umístění ke kostelu Nejsvětějšího srdce Ježíšova měla její místo zaujmout monumentální skulptura skláče od Josta Pietsche. Figurální sochařská výzdoba měla být i součástí hlavního průčelí, ale s ohledem na omezené finanční možnosti města bylo od těchto „zbytných“ prvků upuštěno. Winter na stavbě strávil celých pět let, a když byla v roce 1932 slavnostně dokončena, věnoval jí deník *Reicheberger Zeitung* obsáhlou speciální přílohu.⁸⁷⁵ Cesta k nové radnici byla trnitá a klikatá, neboť město muselo překonat nejen finanční problémy, ale také značnou nechuť k zastavění plochy náměstí ze strany obyvatel města, kteří ho využívali jako tržiště a k parkování. Jablonecký žurnalista Fritz Fiedler situaci komentoval následovně: „*Netruchleme po zmizelém příkrém Starém trhu. Ruku na srdce, vždyť to byla vlastně náves, jen husy chyběly. Cožpak není stokrát lepší, že tam teď stojí radnice? Jablonec tak má nový střed města – nový kostel a nová radnice mu dali zcela jinou tvář a teprve teď se stal opravdovým městem, městem v moderním smyslu toho slova*“.⁸⁷⁶

⁸⁷² *Bauten und Entwürfe aus fünfundzwanzig Jahren, Baurat Adolf Foehr*. Praha: Adolf Foehr, 1934, nepag.

⁸⁷³ KLAMT, August. Das Rathausprojekt der Stadt Gablonz. *Gablonzer Tagblatt* 15.2. 1930, s. 4; Das Projekt des Rathausbaues in Gablonz a. N. *Gablonzer Tagblatt* 24.12. 1930, s. 33-36; Das Rathausbauprojekt in Gablonz. *Reichenberger Tagblatt* 1. 2. 1930, nepag.

⁸⁷⁴ HLAVÁČKOVÁ, Petra. Architektonická tvorba Karla Lehrmanna. In *Opuscula historiae artium* 2009, roč. LIII, č. 1-2, s. 131.

⁸⁷⁵ Neues Städtebauen: Das Gablonzer Rathaus. *Reichenberger Zeitung* 30.10.1932, s. 1-12.

⁸⁷⁶ STRNAD, Jan, ed. *Jablonecká radnice 1931-1933: příběh stavby architekta Karla Wintera*. Jablonec nad Nisou: Město Jablonec nad Nisou - Městské informační centrum, 2008, s. 37.

323. Upravený Winterův návrh, který na nároží schodiště počítal se schou skláře, model nové radnice a budova krátce po dokončení. MMJ, ASÚ, archiv autora.

V celkové koncepci je patrná inspirace italskými renesančními radnicemi, k čemuž zřejmě přispěla architektova studijní cesta do Itálie. Stavbu Winter pojnal jako gesamtkunstwerk a podílel se i na návrzích mobiliáře, osvětlení či výzdoby interiérů. Dominantou monumentální puristické stavby je mohutná věž na obdélném půdoryse. Klidné, takřka klasicky pojaté fasády jsou rytmizovány pravidelným rastrem oken a výraznými římsami. Aby oživil a odlehčil značně robustní hmotu novostavby, uplatnil na hlavním průčelí do náměstí a zadním průčelím se vstupem do kina vertikální okenní pásy, prosvětlující zasedací sál a boční schodiště. Působivý výtvarný prvek představuje kontrast kamenného parteru, obloženého domácí žulou, jež pronikla také na meziokenní pilíře zasedacího sálu na hlavním průčelí a škrábaných břizolitových omítek. Sám architekt své východisko objasnil následovně: „architektonické prvky členící fasádu, římsy, sloupy, rámování oken jsou komponovány ve velkých klidných liniích, žádné nepotřebné ozdoby a pomíjivé módní ornamenty, ale také žádné obnažené, mrtvé plochy, ale vážná, době nepodléhající architektura, která odpovídá tomu, k čemu je objekt určen“.⁸⁷⁷ Opomenout nesmíme ani fakt, že obdobné řešení uplatnil i v případě průmyslového objektu, kotelny v areálu frýdlantské textilní továrny Rolffs & Cie (1930).

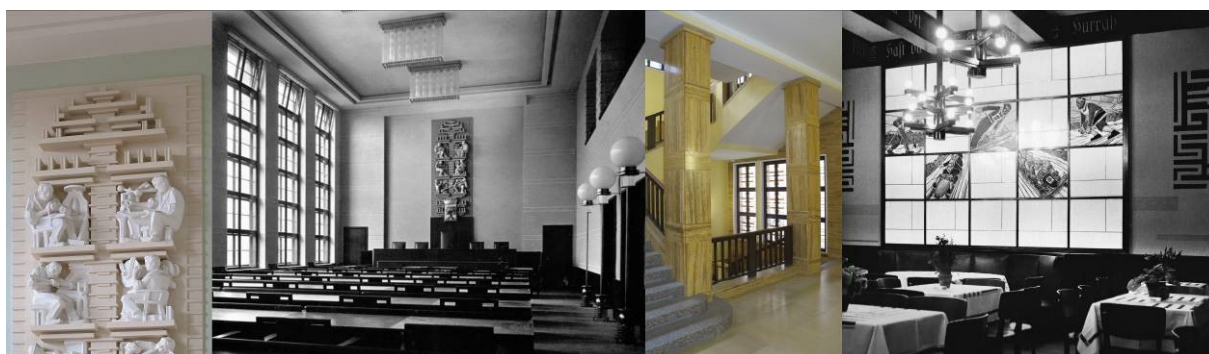
324. Paralely k jablonecké radnici. Nová radnice v Ostravě (František Kolář, Jan Rubý, Vladimír Fischer. 1925–30), kotelna v areálu Rolffs & Cie ve Frýdlantu (Karl Winter, 1930) a Dům sovětů Moskevsko-Narevského okresu v Petrohradě (Noj Abramovič Trocký, 1935). Archiv autora, STRNAD 2008, The Chamel House.

Zajímavou dobovou paralelu k jablonecké stavbě představuje někdejší Dům sovětů Moskevsko-Narevského okresu v Petrohradě (1935) od konstruktivistického architekta Noje Abramoviče Trockého, jehož nárožní partie s věží má blízko právě ke sledované radnici.⁸⁷⁸ Důraz na kvalitní materiály je zřejmý i v případě art décoových interiérů, poznamenaných

⁸⁷⁷ STRNAD, Jan, ed. *Jablonecká radnice 1931-1933: příběh stavby architekta Karla Wintera*. Jablonec nad Nisou: Město Jablonec nad Nisou - Městské informační centrum, 2008, s. 54.

⁸⁷⁸ Noi Trotsky. *The Chamel House*. *From Bauhaus to Beinhaus* [online], [cit. 2016-10-19]. Dostupný z WWW: <https://thechamelhouse.org/tag/noi-trotsky/>

bohužel řadou přestaveb. Základní konstrukci tvoří vyzdívaný železobetonový skelet, přičemž velkoryse pojatý vstupní vestibul se skeletovým schoditěm je obložen zlatým travertinem, který prostoru dává velmi působivý vzhled, podtržený i geometrickými vitrážemi schodišťového rizalitu, navrženými rovněž Winterem. Nejreprezentativnějším prostorem byl slavnostní zasedací sál prostupující druhým a třetím podlažím jižního křídla, vybavený stylovým nábytkem a galerií pro návštěvníky s dochovanou původní kaučukovou podlahovou krytinou, tzv. Zlínolitem.⁸⁷⁹ Horizontálně je sál členěn pásy v omítce, zakončenými geometrickým vzorem, tvořícím pendant mohutnému čelnímu reliéfu s motivy jabloneckého průmyslu, společnému dílu Karla Wintera a Franze Huba. Mezi architektonicky nejzajímavější a nejpůsobivější části interiéru patřily doplňkové komerční prostory – vinárna, restaurace, kavárna a také kino. V suterénu se nacházela restaurace a vinárna se společnou šatnou. Restaurace byla pojednána v duchu lidových pivnic, což podtrhovaly i pijácké nápisy na stěnách a dekorativních stropních trámech. Moderním prvkem byla naopak prosklená stěna s motivy zimních sportů. Interiér vinárny byl zařízen luxusněji a působil velkoměstským dojmem. V severní části ho uzavíral efektně osvětlený taneční parket zčásti obložený zrcadly a před hlavní zrcadlovou stěnou stála mramorová fontánka se dvěma chrliči. Rozsáhlá kavárna pro 550 návštěvníků zabírala cca polovinu prvního patra a skládala z několika relativně samostatných částí. Centrem byl hlavní sál s velkou nástěnou malbou ve stylu art déco od jabloneckého malíře Adolfa Götzla, ke kterému přiléhala venkovní terasa pro 150 hostů, vedlejší sál a dvě herny. Biograf s kapacitou 1034 osob patřil k největším v Čechách. Kinosál byl vložen do vnitřního dvora a díky výborné akustice se využíval i jako koncertní síň.

325. Interiéry jablonecké radnice. Detail reliéfu s motivy jabloneckého průmyslu, dobový snímek zasedacího sálu, honosné hlavní schodiště s travertinovým obkladem a zaniklá restaurace s velkoformátovým vitrážovým oknem s motivy zimních sportů. Foto autor 2016, SOKa Jablonec, STRNAD 2008.

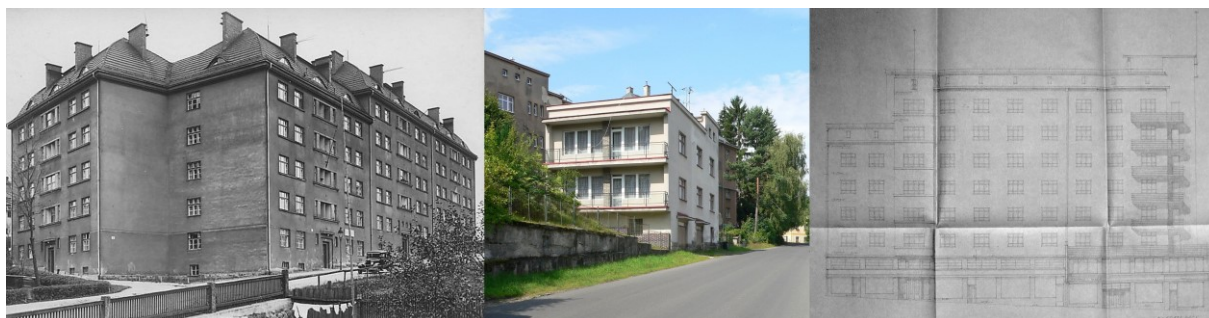
V činžovní zástavbě převládala tradicionalistická orientace, lavírujícím mezi uměřeným art déco a abstrahovaným neoklasicismem, ponejvíce pod taktovkou místních architektů Alfreda Wenzela, Emila Thiela, Herberta Hönickeho či Josefa Ulbricha. Typickou ukázkou je např. městské sídliště (tzv. Neubausiedlung) nedaleko přehrady či městský obytný dům v Trpasličí ulici.⁸⁸⁰ Příkladem invenčnější polohy této tradicionalistické architektury je obchodní a obytný dům Arnolda Zenkera v Revoluční ulici (1929), postavený libereckým architektem Rudolfem Kupkou.⁸⁸¹ Repräsentantem poměrně kvalitní družstevní výstavby je mohutný obytný blok *Vlastní krb* (Eigener Herd) na Žižkově vrchu z let 1931–32, který ukázkou typové zástavby, kterou družstvo *Vlastní krb* stavělo v rámci celých severních Čech

⁸⁷⁹ GABRIEL, František, KRACÍKOVÁ, Lucie, STRNAD, Jan. *Jablonec nad Nisou - nová radnice, stavebně-historický průzkum*. Česká Lípa, 2008, s. 44.

⁸⁸⁰ SOKa Jablonec nad Nisou, Archiv města Jablonec nad Nisou, Městské sídliště, kt. 654; Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2690; INTERNATIONALER VERBAND FÜR WOHNUNGSWESEN FRANKFURT AM MAIN. *Technische Ausstattung und Einrichtung der Kleinwohnung = Equipment and Fittings for Small Dwellings = Installation Technique et Disposition du Petit Logement*. Stuttgart: Julius Hoffmann, 1935, s. 60; 103-108.

⁸⁸¹ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2902.

(srov. Ústí nad Labem, Liberec). Vedle toho se však občas objevovaly i moderněji pojaté stavby, reflektující purismus a funkcionalismus. Z nich stojí za zmínku tvorba místního architekta (asi českého původu) Josefa Frýdy, autora puristicky orientovaného souboru domů čp. 174, 175 a 176-177 v Pražské ulici, u nichž byl současně i investorem.⁸⁸²

326. Nájemní a družstevní bydlení. Obytný blok družstva Vlastní krb na Žižkově vrchu, dům čp. 175 v Pražské ulici od Josefa Frýdy a nerealizovaný nárožní dům v Poštovní ulici od Paula Spielmanna. Archiv autora, foto autor 2015, archiv Petra Spielmanna.

Z dochované plánové dokumentace vyplývá, že nájemní a obchodní dvojdům měl mít původně modernější podobu s plochými střechami, které však nakonec nahradila tradičnější valba. Rodinný dům čp. 175, sloužil přímo k bydlení architekta a stejně jako dvojdům i on doznal před realizací několik změn, které však tentokrát podtrhly jeho moderní vzhled. Koncipován byl jako dvougenerační a na každém podlaží se nacházela třípokojová bytová jednotka s příslušenstvím a poslední patro mělo střešní terasu. Frýda ovšem nakonec opustil myšlenku uzavřeného kompaktního bloku a hmotu domu směrem do ulice Dlouhá odlehčil dvojicí předsazených balkónů, čímž docílil elegantního, funkcionalistického vzhledu.⁸⁸³ Nejprogresivnější příspěvek představují nerealizované návrhy činžovního domu v Poštovní ulici, jež měl vzniknout na místě starší zástavby naproti městským lázním. Na stavbu byla zřejmě vypsaná soutěž, neboť známe variantní studie Karla Wintera a v Ústí usazeného Paula Spielmanna. Winter je autorem takřka mendelsohnovsky utvářeného nárožního domu, využívajícího oblíbeného motivu „těla a hlavy“. Převýšená, zaoblená nárožní partie, zakončená proudnicovou římsou se vyznačuje značnou dynamikou, evokující proslulý Mossehaus v Berlíně, či obchodní dům Schocken ve Stuttgartu a je tak dokladem reflektování moderních architektonických proudů místními tvůrci. Spielmann se naproti tomu prezentoval uměřenějším, klidnějším návrhem ovlivněným novou věcností, třebaže i u něj je patrný princip „těla a hlavy“.

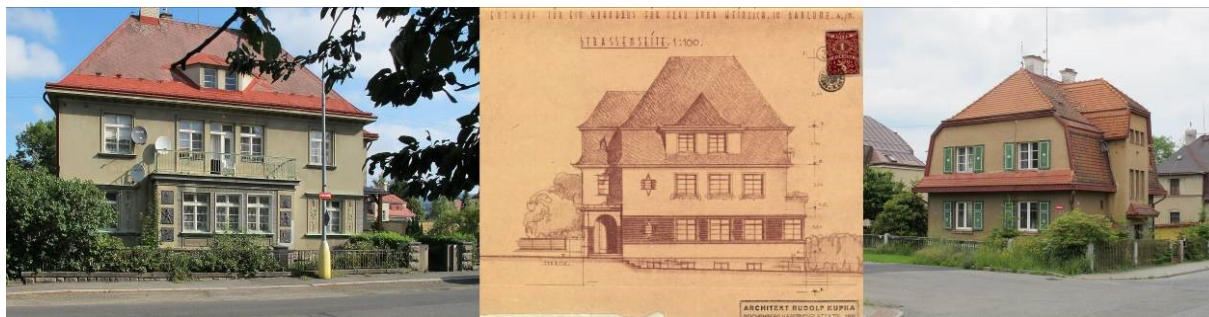
327. Jablonecké kontrasty. Příznačná skrumáž vzájemně se prolínající městské a venkovské zástavby. Nároží ulic Pražská a Sadová, kde později vznikl Štěpánkův dům, dnešní ulice 5. května na počátku 20. století a pohled do Růžové ulice, kde tvořil stafáž jizerskohorské chalupy obytný a obchodní dům postavený pro obchodníka Friedricha Zascheho Rudolfem Güntherem. SOkA Jablonec.

Mnohem pestřejší je v tomto směru vilová architektura, méně zatížená konvencemi, která stavebníkovi i architektovi umožňovala větší rozlet. Jablonec se vyznačuje skutečně reprezentativním souborem. Třebaže převládaly zákonitě

⁸⁸² Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 176.

⁸⁸³ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 175.

tradicionalistické tendence, můžeme se setkat i s čistým funkcionalismem, přičemž stejně jako v Liberci či Ústí k objednavatelům moderní architektury patřila střední třída. V rámci tradicionalistické zástavby se silně uplatňovalo zejména art déco, které s ohledem na zaměření místního průmyslu vyplnilo místo, které v předválečném období zaujímala secese. V dispozičním řešení se ještě ve 30. letech hojně objevuje halový typ domu, třebaže často v mírně modifikované, „modernizované“ podobě. K zajímavým ukázkám patří vila Else Rösslerové ve Vrchlického sadech s atypickými nárožními okénky (1929) či vila Hugo Rösslera v Podhorské ulici s dvojicí expresivně pojatých trojúhelných arkýřů (1930) od architekta Rudolfa Scholzeho.⁸⁸⁴ Výrazně dekorativní poloha art déco je čitelná u realizací Roberta Hemmricha z první poloviny 20. let, v čele s vilou exportéra Erwina Weisselese, která má po formální stránce blízko k exportnímu domu Augusta Scholzeho v Sadové ulici od téhož autora. Reprezentantem uměřenější dekorativistické architektury je pak vila Karla Wandera v ulici Petra Bezruče s působivými reliéfy na balkónovém rizalitu a dekorativním portálem z keramického obkladu.⁸⁸⁵ Obdobným příkladem je i rezidence Anny Weinlichové v Příčné ulici od libereckého architekta Rudolfa Kupky (1930), vyznačující se efektivní skladbou hmot a kontrastem klinkerového obkladu a omítek, nebo vila Arthura Strackeho (1932) v ulici U Rybníka od architekta Arthura Köhlera, autora expresionistického Parkhotelu ve Smržovce.⁸⁸⁶ Svěbytným fenoménem severočeské architektury jsou populární dřevostavby, zmíněné již v souvislosti s Ústím nad Labem i Libercem. Stejně jako v sousedním Liberci i zde patřila k jejich hlavním dodavatelům firma Christoph & Unmack. Vedle toho se však na návrzích dřevostaveb podíleli i místní architekti a stavitelé. Jednou z nejdaňlejších je rodinný dům Rudolfa Bergmanna dokončený v roce 1924, jehož autorem je Max Daut.⁸⁸⁷ Dům spočívající na žulové podezdívce nezapře svou inspiraci lidovou architekturou, čemuž odpovídá i barevné řešení fasád v červeno-zelené kombinaci s řadou detailů (skladba štítů, dekorativní okenní šambrány, okenice, vyřezávané zábradlí). V půdorysném řešení se uplatňuje populární halová dispozice, přičemž interiéry se do dnešní doby zachovaly prakticky v intaktní podobě. Materiál novostavby umožnil jejich bohaté dekorativní řešení, které má značně romantizující akcent, podtržený i hodnotným souborem maleb na stropěch a stěnách obývacího pokoje. Uplatňuje se zde jak lovecká tematika, tak i motivy oblíbených turistických cílů v blízkém i vzdáleném okolí (mj. Ještěd, Královka, Dobrá voda či Černá Studnice).

328. Tradicionalistická vilová architektura. Vila Karla Wandera v Bezručově ulici, vila Anny Weilichové v Příčné ulici (arch. Rudolf Kupka) a vila Rudolfa Königa v Ještědské ulici (arch. Ernst Peukert). Foto autor 2016, MMJ, ASÚ.

Zajímavou a v Jablonci ojedinělou ukázkou „kotěrovské“ moderny, inspirované rovněž vernakulární architekturou je vila Rudolfa Königa v Ještědské ulici od Ernsta Peukerta, absolventa Kotěrovy mistrovské školy, navržená ještě během

⁸⁸⁴ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složky domů čp. 2953 a 3023.

⁸⁸⁵ Autora domu neznáme vzhledem k absenci původní plánové dokumentace, nicméně na základě formální analýzy objektu lze usuzovat, že vznikl v ateliéru Maxe Dauta, který pro Wandera navrhl i továrnu na nároží ulic 5. května a Vzdušná.

⁸⁸⁶ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složky domů čp. 3047 a 3092.

⁸⁸⁷ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2355.

studií.⁸⁸⁸ Inspirace Kotěrovou tvorbou se objevuje v malebné skladbě hmot. Na fasádách využil Peukert kontrastu hrubých omítek a žulového soklu, přičemž celkový „venkovský“ výraz domu podtrhují i okenice. Poměrně nápaditě je pak pojata dispozice, kdy architekt opustil běžné schéma s centrální halou. Tu nahradil schodištěm provázaným s menší předsíní v rizalitu na průčelí, prosvětleném trojicí vertikálních oken. Hlavní vstup do domu vede do zmíněné předsíně skrz šiji pod schodištěm. Dům byl koncipován jako dvougenerační a tak se na každém podlaží nachází samostatná bytová jednotka, přičemž obývací pokoj přízemního bytu oživuje nárožní půlkruhový rizalit.

Značnou popularitu si u konzervativnější movité klientely udržel také moderní neoklasicismus a barokizující moderna. Mimořádně kvalitní ukázkou je vila Hugo Löbla, majitele prosperujícího podniku na výrobu elektroinstalačního materiálu, od liberecké pobočky ateliéru Lossow & Kühne.⁸⁸⁹ Mohutná vila na půdorysu písmene L vychází stejně jako liberecká rezidence Luize Holdinghausenové či Schubertova vila v Hrádku nad Nisou z těžkých barokizujících forem, kombinovaných s neoklasicismem, představujících jeden z poznávacích znaků tvorby ateliéru ve 20. letech. Středmé průčelí rytmičuje pravidelný rastr oken, v přízemí pravoúhlých, v patře obloukových.

329. Klasicizující tendence. Vila Karla Gregora ve Skřivánčí ulici (arch. Max Kühn), Löblova vila v Palackého ulici (arch. Lossow & Kühne) a vila Gertrudy Federové rovněž v Palackého ulici (arch. Karel Rössler). Foto autor 2015.

Jinak hladkou fasádu oživují nadokenní římsy přízemí s dekorativními girlandami a subtilní ozdobné mříže. Rozložitý dům s členitým půdorysem zastřešuje masivní mansardová střecha. Nižší západní křídlo spojuje ohradní zeď s domkem správce a na jižní straně vystupuje z hmoty domu elegantní zimní zahrada se střešní terasou, přístupnou z patra. V ose zahradního průčelí je mělký, cylindrický rizalit s vchodem na zahradní terasu. Hlavní vstup do domu byl po předsazeném schodišti s balustrádovým zábradlím. Ústředním prostorem náročně koncipovaných interiérů je vstupní hala s dřevěným schodištěm do patra, mramorovým krbem a velkým vitrážovým oknem, do níž se vcházelo skrze šatní místnost. V mimořádně hodnotných interiérech se do dnešní doby zachovalo množství původního vybavení, včetně táflování a svítidel. K nejcennějším patří repliky klasicistních kamen v patře. Jistou lokální paralelou k tomuto modernímu neoklasicismu je nedaleká rezidence Gertrudy Federové čp. 3014 v Palackého ulici od Karla Rösslera, které však chybí elegance Löblovy vily a je stále ještě v zajetí art décového dekorativismu. Autorem neoklasicistní vily Karla Gregora v Jablonci nad Nisou ve Skřivánčí ulici z roku 1928 je liberecký architekt Max Kühn.⁸⁹⁰ Patrová budova s obdélným půdorysem a západním rizalitem je zasazena do jižního svahu. Střecha je valbová, okna jsou klasicistně dělena, nad poměrně mohutným vstupním portikem se nachází prostorná terasa. Zahradní průčelí je pojato v intencích blízkých liberecké Vollertově vile. V dispozičním řešení domu je aplikován oblíbený a osvědčený typ halového domu, přičemž hala je zde poměrně atypicky excentricky situována v jihozápadním nároží domu. Třebaže jsou si po formální stránce obě vily velmi podobné, při bližším pohledu lze konstatovat, že jablonecká stavba se vyznačuje

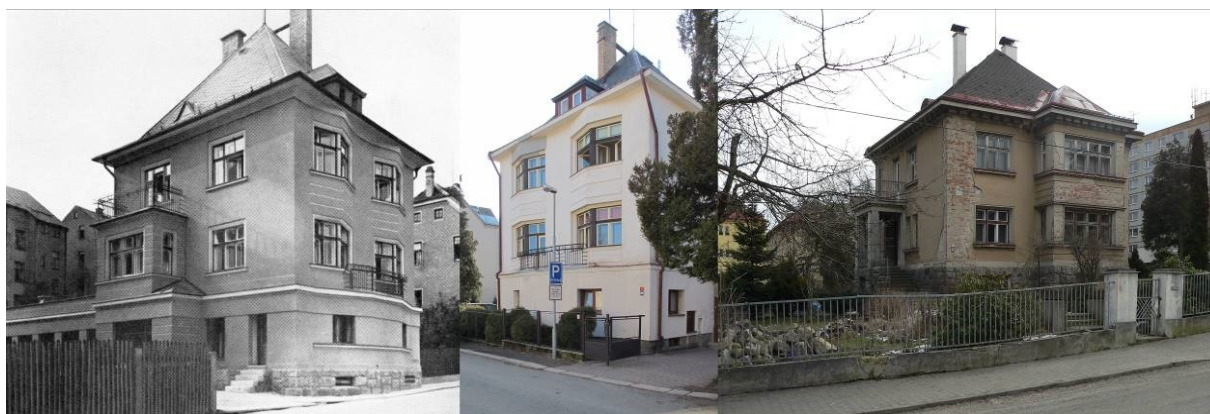
⁸⁸⁸ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2553.

⁸⁸⁹ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2573.

⁸⁹⁰ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2875.

univerzálnějším výrazem. Klasicizující tendence jsou čitelné i v tvorbě koryfeje jablonecké architektury, Roberta Hemmricha. Stylově nejčistší je mohutná vila průmyslníka Maxe Gewise v Opletalově ulici (1928), krytá masivní mansardovou střechou, v uměřených klasicistně-barokních formách. Ve 30. letech pak Hemmrich dospěl k abstrahovanému, monumentálnímu neoklasicismu jako v případě Brditschkovy vily (1931–35) v Nerudově ulici.⁸⁹¹

Objevuje se i expresionismus, třebaže v mnohem menší míře, zejména u Rudolfa Güntera. U individuální obytné architektury (na rozdíl od jeho expresionistických polyfunkčních domů) sice převládá tradacionalistický akcent - vila Waltera Juppa (1929) a řada dalších, ale u odvážnějšího investora byl schopen navrhnout i zajímavější, méně obvyklé řešení. To je také případ Günterových dvou nejvýraznějších realizací v této oblasti, Schneiderovy a Rückery vily. U staršího domu pro pasíře Josefa Rückera (1928) je patrný stále ještě klasický rozvrh s mohutným tělesem domu, k němuž je přisazen schodišťový rizalit a v zadním traktu přízemní objekt pasířské dílny.

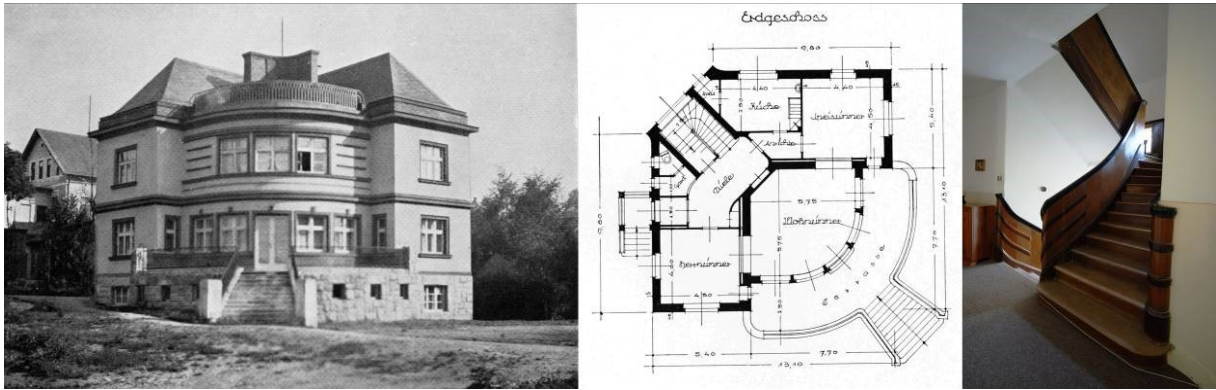

330. Vilová architektura Rudolfa Güntera. Dům pasíře Josefa Rückera v Rybářské ulici na historickém snímku a současný stav a vila Waltera Juppeho ve Skelné ulici. WOLF 1932, foto autor 2015, 2016.

Průčelí však Günter vtiskl značnou dynamiku, když jeho statickou, kubickou plochu narušil dvojicí mohutných expresivních trojúhelných arkýřů. Ještě dále svou bravurní práci s hmotami dovedl u Schneiderovy vily (1929), kde jak výstižně uvádí Petr Freiwillig, kombinuje „*tradicionalistický střízlivý výraz s expresivním, a přesto v konečném vyznění klidně působícím rozložením hmot*“.⁸⁹² Základem je půdorys ve tvaru mírně deformovaného písmene L, kdy obě křídla svírají elegantní patrový rizalit tvarovaný do segmentového oblouku s předsazenou terasou. Značné dynamiky průčelí architekt docílil konkávně prohnutým tělesem komína vůči konvexnímu rizalitu. Ve středu severního průčelí je situován hlavní vstup do domu, přístupný po žulovém schodišti, vedoucím na vstupní verandu. Její střecha, vynášená čtyřmi pilíři a masivním kladím, slouží jako balkon, což je typický rys většiny Günterových rodinných domů. Fasádu rizalitu horizontálně člení parapetní a nadokenní průběžná římsa v patře. Z líce fasády rizalitu vystupují po stranách oken vždy tři proudnicové římsy, motiv, který se objevuje i na schodišti v interiéru. Ve zvýšeném přízemí bylo v severním křídle situováno zádveří, šatna, hala, pánský pokoj a toaleta. V traktu spojujícím obě křídla se nachází dřevěné dvojramenné schodiště se zábradlím, formovaným v odvážných eliptických křivkách. Ve východním křídle byla kuchyň, spíž, servírovna a jídelna. Východní a severní křídlo je funkčně spojeno obloukovým rizalitem s prosvětleným obývacím pokojem, provázaným s předsazenou terasou, umožňující přímý vstup do zahrady.

⁸⁹¹ SOKA Jablonec nad Nisou, Sběrka map a plánů, Brditschkova vila, ev.č. S112, inv. č. 627.

⁸⁹² FREIWILLIG, Petr. Schneiderova vila v Jablonci nad Nisou. In *Památky Libereckého kraje. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci* 2009. Liberec: Národní památkový ústav, 2009, s. 38.

331. R. Günter. Schneiderova vila, historický snímek, půdorys přízemí a detail hlavního schodiště. WOLF 1932, foto Petr Freiwillig 2009.

V patře severního křídla se nacházel pokoj pro hosty, chodba, předsíňka se vstupem na balkon a další toaleta, ve spojovacím traktu pak schodiště pokračující dále do podkroví. Ve východním křídle byl pokoj pro služku, předsíňka, koupelna a dětský pokoj. V rizalitu se nacházela ložnice.⁸⁹³ V kontextu běžné jablonecké stavební produkce se tak jedná o jeden z nejzajímavějších příspěvků v oblasti vilové architektury.

Vrchol jablonecké vilové architektury nicméně představuje soubor tří funkcionalistických vil, který svou kvalitou v severních Čechách nemá paralelu. Z nich vynikají realizace vratislavského architekta Heinricha Lauterbacha, které dosahují přinejmenším středoevropského významu. Předstupeň jabloneckých funkcionalistických vil představuje dům Rudolfa Hásky od Oldřicha Lisky, který bývá označován za jeho nejzdařilejší obytnou stavbu 20. let 20. století.⁸⁹⁴ Architekt zde důmyslně využívá kontrastu hrubého, neomítaného zdiva se stříkanou, břizolitovou omítkou, čímž oživil jinak poměrně prosté, kubické těleso domu. Aplikace rezného zdiva pak může evokovat nizozemskou architekturu, která představovala významný inspirační zdroj např. pro Jana Kotěru. V dispozičním řešení Liska vycházel ze stále oblíbeného typu halového domu. V suterénu se vedle zázemí domu (prádelna, uhelný a potravinový sklep) nacházel také dvoupokojový byt domovníka a garáž. Ústředním prostorem přízemí byla prostorná hala, prosvětlená velkým oknem a funkčně spojena s jídelnou, přístupná skrze drobnější předsíň s předsazenou terasou. Z předsíňe stoupalo schodiště do patra a za ní nacházely provozní místnosti (kuchyň, spíž, přípravná a pokojík služebné).

332. O. Liska. Vila Rudolfa Hásky. Půdorys přízemí, snímek z průběhu stavby a boční fasáda. SOkA Jablonec, KRÍŽEK 2010.

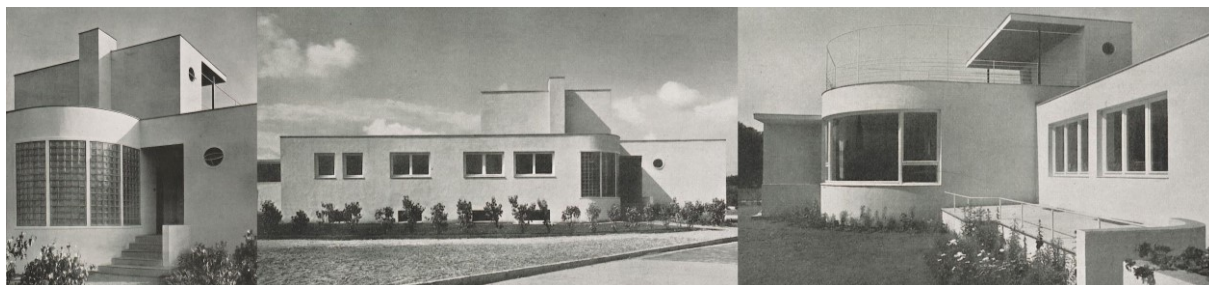
Reprezentativní prostory, v tomto případě obývací pokoj a knihovna s pracovnou, byly orientovány do zahrady a poskytovaly působivý výhled na okolní krajinu. Patro bylo vyhrazeno potřebám rodiny, ale nacházel se zde i pokoj pro hosty s přístupem na velkou terasu. Do privátní části patra se vstupovalo skrz drobnou šatnu, na kterou navazoval dětský pokoj, opět s přístupem na terasu, koupelna s balkonem a ložnice rodičů. Zajímavě řešeno pak bylo podkroví,

⁸⁹³ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 2912.

⁸⁹⁴ SOkA Jablonec nad Nisou, fond Rodinný archiv Háskových Jablonec nad Nisou, inv. č. 589. ev. č. S75.

kde byla další terasa, temná komora a nedochované sluneční lázně, původně kryté elegantní, zaoblenou, prosklenou kovovou konstrukcí. Vila je hodnotnou ukázkou puristicky orientované moderny, dokládající pestrost meziválečné obytné architektury.

Investory nejstaršího domu ze zmíněného funkcionalistického trojlístku byli čerství novomanželé Jaroslav a Zdeňka Háskovi, které zaujal Lauterbachův vzorový dům na výstavě ve Vratislavi. Zalíbil se jim dokonce natolik, že po návratu domů Lauterbacha obratem kontaktovali. Jejich upřímný zájem na Lauterbacha silně zapůsobil, a tak se krátce na to vypravil do Jablonce. Onou výstavou byla proslulá Wohnung und Werkraum (WUWA), pořádaná roku 1929 slezskou pobočkou spolku Deutsche Werkbund. Na rozdíl od obdobně koncipované stuttgartské výstavy, pořádané o dva roky dříve, bychom tentokrát mezi účastníky našli i zastánce uměřenější formy funkcionalismu, jako např. Adolfa Radinga. Samotná výstava měla mezinárodní ambice a snažila se prezentovat moderní a dostupné bydlení s důrazem na jeho funkční a technologické řešení. Mimo jiné zde byly například položeny základy pro využívání průmyslově vyráběných stavebních systémů používaných v rámci standardizované a typizované výstavby.

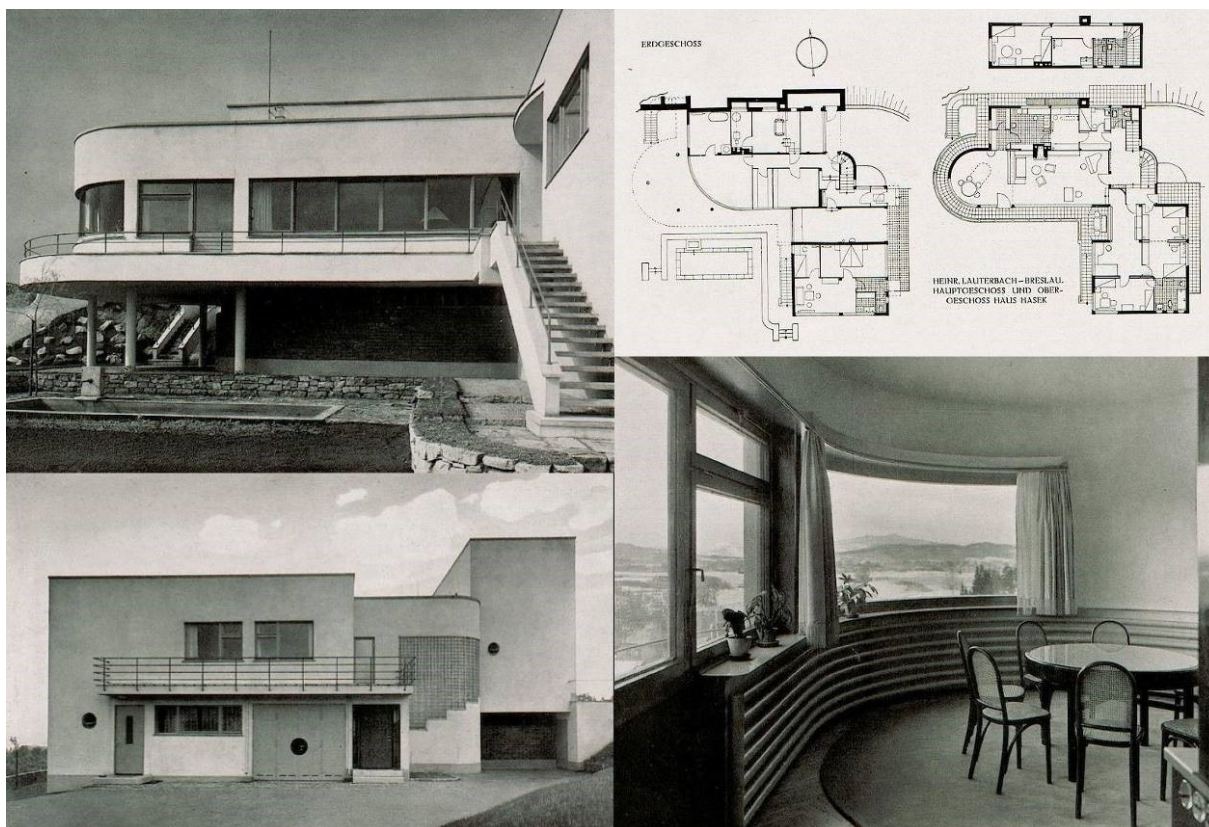

333. Lauterbachův vzorový dům č. 35 na výstavě WUWA ve Vratislavi. Innen Dekoration 1929.

Lauterbach, který byl spolu s Hansem Scharounem jedním z hlavních protagonistů a iniciátorů, se zde prezentoval mj. vzorovým domem č. 35, který lze považovat za předobraz pozdějších jabloneckých vil. Zajímavá je i doba stavby, kdy jablonecký bižuterní průmysl začínal pociťovat nadcházející recesi, z níž se již do konce války nevzpamatoval. Jaroslav Hásek jako jeden z mála českých exportérů navzdory tomu prosperoval, k čemuž mu pomohla cílená orientace na východní trhy, zejména Indii. Háskova vila z let 1930–31 byla vybudována stejně jako vzorový dům ve Vratislavi na půdorysu písmene „L“ a její základní rozvrh tvoří dvě kolmá křídla, menší jižní a rozsáhlejší, aerodynamicky zaoblené západní křídlo, které obsahuje hlavní obytné prostory. Exteriéru domu odpovídá i racionální, funkční řešení dispozic jednotlivých podlaží, přičemž Lauterbach nápaditě využil svahu, v němž byla vila posazena. V přízemí bylo tudíž situováno zázemí - sklepy, prádelna, sušárna, ústřední topení, garáž a byt řidiče. Hlavní vchod do domu je vedle vjezdu do garáže. Z úzkého vstupního koridoru stoupá elegantní jednoramenné schodiště do haly obytného patra. Zde na halu navazuje obývací pokoj s krbem a zaoblenou jídelnou s impozantním výhledem na Ještěd. Západní křídlo s předsazenou terasou doplňovaly původně provozní místnosti - kuchyň, přípravná, spižírna, hospodářská místnost a pokoj služky. Jižní křídlo bylo naopak čistě privátní a tak zde byly situovány dvě ložnice, budoár, dětský pokoj, koupelna a toaleta. Na rozsahem nevelkém, posledním podlaží se pak nacházel hostinský pokoj, fotokomora, sklad zavazadel a vstup na střešní terasu.⁸⁹⁵ Jak poznamenává Vladimír Šlapeta, promyšlená dispozice vily na návštěvníky působila jako scénografická inscenace.⁸⁹⁶

⁸⁹⁵ SOKA Jablonec nad Nisou, fond Rodinný archiv Háskových Jablonec nad Nisou, inv. č. 589. ev. č. S75.

⁸⁹⁶ ILKOSZ, Jerzy (ed.). *Heinrich Lauterbach: architekt wrocławskiego modernizmu*. Wrocław: Muzeum Architektury we Wrocławiu, 2012, s. 222.

334. H. Lauterbach. Háskova vila. Snímky krátce po dostavbě, půdorys přízemí a patra, obývací pokoj s působivým výhledem na Ještědský hřeben. Innen Dekoration 1932.

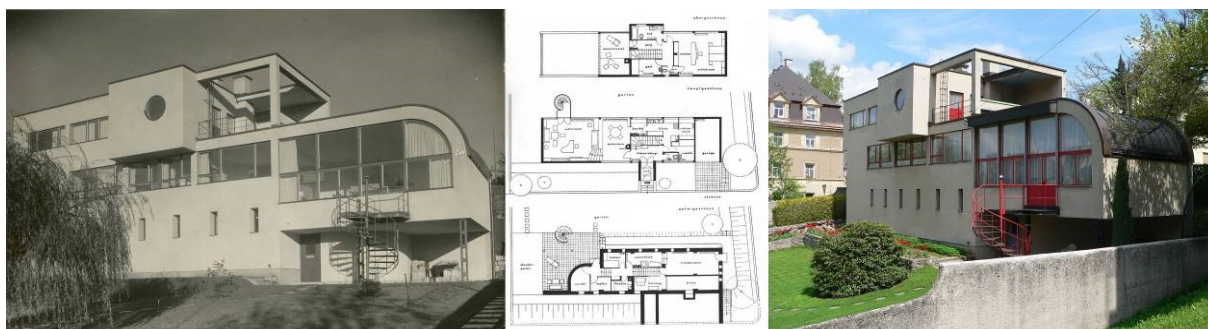
Lauterbachovi se v případě Háskovy vily podařilo bezzbytku naplnit dobový funkcionalistický ideál harmonického spojení domu a přírody, s níž byli majitelé v kontaktu i uvnitř domu, kde jim dlouhá pásová okna poskytovala působivý výhled na horskou scenérii obklopující město. Výstižně to shrnula ve své stati věnované jablonecké stavbě v prestižní revue *Innen Dekoration* vratislavská kritička umění Edith Nowak Rischowski. „Hledáme-li příklad ideálního spojení krajiny a stavby, vstupu okolní přírody do příbytku, pak můžeme bez váhání uvést Háskův dům v Jablonci postavený podle návrhu architekta Heinricha Lauterbacha. Podstatu tohoto díla nemůžeme vyjádřit lépe než poukazem na zvláštní jednotu „vnitřní formy“ – jednotu mezi výtvarným principem tohoto domu a výtvarným zákonem této krajiny.“⁸⁹⁷

Lauterbachova druhá jablonecká realizace, vila pro lékaře Friedricha Schmelowského vznikla v roce 1933 na okraji vilové čtvrti *Neubausiedlung*. Manžele Háskovy pojil s rodinou Schmelowských přátelský vztah, což dokládá právě angažování Lauterbacha. V architektonických formách vily se projevují nautické tendence tzv. aerodynamického funkcionalismu. Z ulice se proto do domu vstupuje přes „lodní“ lávku, v průčelí se uplatňují kulatá okna a obývací pokoj připomíná lodní můstek. Lauterbach se ve svém návrhu neomezil jen na samotný dům, ale navrhl také oplocení pozemku a celkovou úpravu zahrady, včetně betonového bazénu. Konstrukce vily je na svou dobu značně progresivní – jejím základem je stejně jako např. u proslulé vily Tugendhat ocelový skelet, vyplněný sendvičovým zdívkem.⁸⁹⁸ Střecha domu je plochá a rámy oken i dveří kovové. Jako omítky je užito tehdy moderního a oblíbeného břizolitu. Richard Heyken pojetí stavby poměrně výstižně komentuje takto: „Architekt Lauterbach se snažil už u svých dřívějších staveb o rozvolnění těžkopádných kubických objemů elegantními formami s čilými křivkami. Tyto živé části jsou ale

⁸⁹⁷ NOWAK - RISCHOWSKI, Edith. Ein Haus im Vorgebirge: Eine Arbeit von Architekt Heinrich Lauterbach. *Innen Dekoration* 1932, roč. XLIII, č. 11, s. 381.

⁸⁹⁸ HEYKEN, Richard. Wohnhaus in Stahl skelet Bauweise. *Das Ideale Heim* 1934, roč. VII., č. 7, s. 237 – 247.

vždy v rovnováze s klidnými plochami. V tomto domě je vetknutého cosi radostného a svěžího s drobným nádechem romantiky, která však není retrospektivní, nýbrž je v souladu s přítomností, umělecky vyjádřenou moderními konstrukcemi“.⁸⁹⁹ Centrálním komunikačním prostorem je vstupní hala, ze které je přístup do dalších částí domu. Přízemní obytná část je kaskádovitě řešena a skládá se z jídelny a obývacího pokoje, který je nejprostornější místností domu. Jídlna je od něj oddělena pouze nábytkovou stěnou a zatahovacím závěsem. Zaoblený, mírně vysutý obývací pokoj nesený traverzami, se do zahrady obrací svou prosklenou stěnou. Podlaha je pod úrovní jídelny, ze které se do něj schází po několika schodech. Přímý přístup z pokoje do zahrady zprostředkovává ocelové šnekové schodiště. V přízemí je situováno i funkční zázemí domu, jako kuchyň či žehlárna a nechybí ani pokojík pro služebnou, toaleta a garáž, zaujímavější severní část domu. Privátní patro je přístupné ze vstupní haly po jednoramenném, zalomeném schodišti. V něm se nalézá rozměrná ložnice, koupelna, toaleta, pokoj pro hosty a obytná terasa.

335. H. Lauterbach. Schmelowského vila krátce po dokončení, půdorys přízemí a patra a současný stav. Archiv autora, ILKOSZ 2012, foto autor 2016.

Naprostým unikátem jsou pak mimořádně zachované interiéry, včetně původního mobiliáře, obkladů, parket i tapet, které zůstaly během své více než sedmdesátileté existence téměř beze změny. Ve zcela autentické podobě tak lze vidět čalounění, sanitární vybavení či stále funkční původní systém ústředního topení.

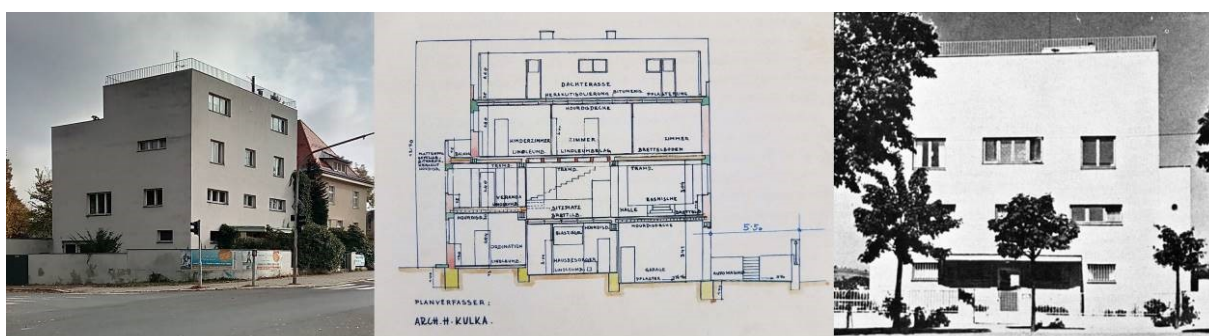

336. Schmelowského vila. Pohled z Opletalovy ulice, interiér obývacího pokoje a hlavní vstup do domu. Foto autor 2016.

Poslední stavbou z uvedeného trojlístku je vila, postavená v letech 1933–34 pro manžele Kantorovy. Ti si zprvu nechali vypracovat tradicionalistický návrh od místního architekta Alfreda Fischera (srov. Strossova vila v Liberci), ale nakonec oslovili Heinricha Kulku, žáka a spolupracovníka světoznámého architekta Adolfa Loose. Kulka navrhl prostou, lapidární stavbu, zřetelně se vyhraňující vůči okolní tradicionalistické zástavbě. Exteriér domu působí velmi

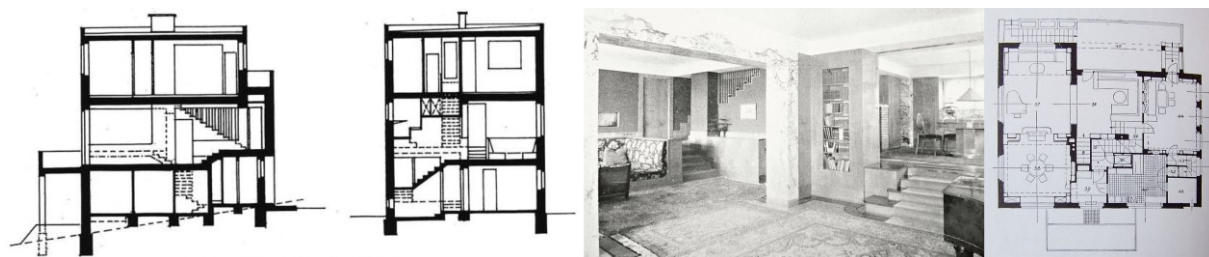
⁸⁹⁹ Ibidem, s. 242.

jednoduše a vyznačuje se střídou kompozicí bíle omítaných fasád, doplněných vstupem s travertinovým obkladem, krytým pultovou třechou. Značně negativní zásah do koncepce průčelí znamenal prolomení dvou nových trojdílných oken v podkroví v rámci adaptace domu, provedené v roce 1960 PZO Jablonex.⁹⁰⁰ Terasy, které tvoří nedílnou součást domu, jsou situovány do zahrady. Do prostého, loosovského krychlového objemu vepsal architekt dispozici, vycházející z proslulého raumplanu.⁹⁰¹ Návázal tak na své realizace, kde užil poprvé toto řešení, Weissmannovu vilu ve Vídni-Hietzingu (1930–33) a mezonetový byt Oskara Semlera v Plzni (1931–34).⁹⁰² Různá výška pokojů souvisí s rozdílnou výškovou úrovní podlah, na rozdíl od Loosových realizací, kde se objevují i výškově diferencované stropy, které jsou zde v rovině. V přízemí se nacházela ordinace Alfreda Kantora se šatnou, čekárnou a toaletami pro pacienty, dále byt domovníka, garáž a zázemí domu. V prvním patře pak byla obytná hala, jídelna, veranda a kuchyně. Toto podlaží s několika úrovněmi podlah, vestavěným nábytkem a obkladem ze dřeva a mramoru je nejzachovalejší částí interiéru.

337. H. Kulka. Kantorova vila. Současný stav, řez, na němž je patrná aplikace loosovského raumplanu a historický snímek vily. Foto autor 2016, MMJ, ASÚ, Forum 1937.

Jeho součástí je Loosův oblíbený motiv krbu, v tomto případě falešného, s topným tělesem. Spojení se zahradou bylo zajištěno pomocí terasy. Druhé patro bylo čistě privátní a nacházela se zde ložnice rodičů se šatnou, dětské pokoje, toaleta, koupelna a pokojík služky. V podkroví s velkou předsazenou terasou byl situován pokoj pro hosty.⁹⁰³

338. H. Kulka. Řezy Weissmannovy vily ve Vídni, historický snímek interiéru Kantorovy vily s aplikovaným raumplanem v patře (obývací pokoj s jídelnou) a půdorys patra. PLAISIER 1987, Forum 1937.

Racionálně pojatá dispozice je v souladu s Kulkovým postulátem na účelné řešení bydlení, který částečně předeslal v rámci svého příspěvku v časopisu *Byt a umění*: „Nerozumné zvíře staví své obydlí instinktivně tak účelně, že zcela vyhovuje jeho způsobu života. Dopřává si více volného prostoru a vzduchu, než by bylo třeba... Člověku však není bohužel vždycky dopřáno, aby měl pro svůj byt a ve svém domě dostatek prostoru. Tím spíše musí dbátí toho, aby

⁹⁰⁰ Magistrát města Jablonce nad Nisou, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 3111.

⁹⁰¹ Ein Artzhaus in Gablonz. Architekt Heinrich Kulka, Wien und Hradec Králové. *Forum* 1937, roč. VII., č. 7., s. 104-107.

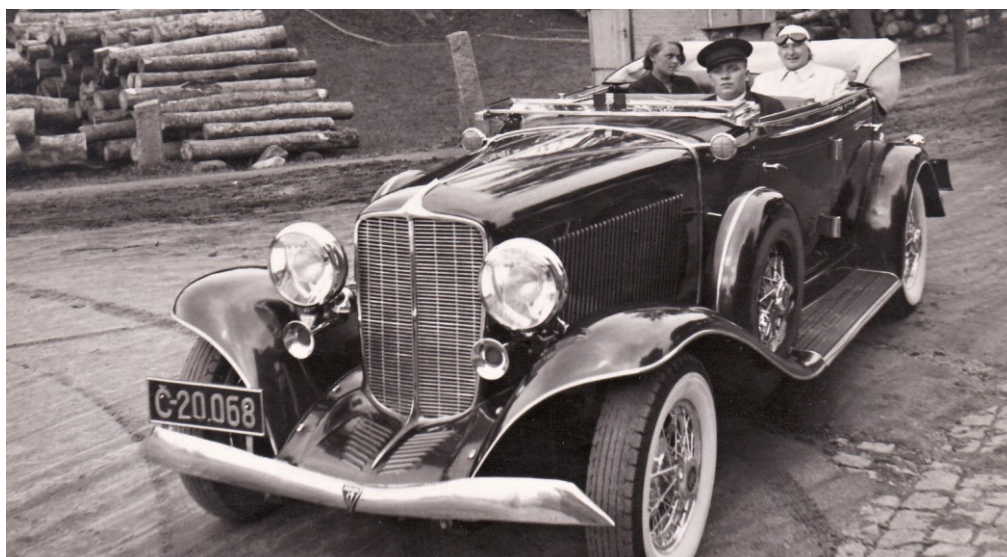
⁹⁰² PLAISIER, Peter. *De leerlingen van Adolf Loos*. Delft: Delftse Universitaire pers, 1987, s. 76-77; DOMANICKÝ, Petr, JINDRA, Petr. *Loos - Plzeň - souvislosti*. Plzeň: Západočeská galerie, 2011, s. 155-161. Nejnověji k problematice raumplanu u Heinricha Kulky pak POPPELREUTER, Tanja. Raumplan after Loos. The European Work of Heinrich Kulka, 1930–1939. In *Fabrication* 2015, roč. XXV, č. 1, s. 84-103.

⁹⁰³ Ein Artzhaus in Gablonz. Architekt Heinrich Kulka, Wien und Hradec Králové. *Forum* 1937, roč. VII., č. 7., s. 106.

daného prostoru co nejučelněji využil. V tomto ohledu nám nerozumné zvíře může být do jisté míry příkladem. V bytě bývá nakupeno příliš mnoho zbytečností, které zabírají místo, stojí čas i peníze. Je to následek osudného názoru mnoha lidí: „Musíme se přeci trochu reprezentovat“.⁹⁰⁴ Bohužel právě interiéry jsou nejvíce poznamenány adaptací domu v roce 1960, kdy došlo k úpravě jednotlivých podlaží na samostatné bytové jednotky. Ještě než náš stručný exkurz jabloneckou architekturou uzavřeme, v souvislosti se sledovanými funkcionalistickými vilami je třeba zmínit ještě jednu stavbu v nedalekém Jiřetíně pod Bukovou, rezidenci místního průmyslníka Hanse Schowanka. Původně secesní objekt prošel ve 30. letech 20. století rozsáhlou přestavbou, která mu vtiskla moderní, puristický vzhled, kontrastující s opulentními, bohatě zdobenými secesními interiéry. Během ní došlo ke zjednodušení fasád, dům získal soustavu plochých střech, přístavek prosvětlený mohutným luxferovým oknem a směrem do zahrady vznikla dvojice průběžných teras. Vila je tak dokladem pronikání vlivů progresivní, moderní architektury i do odlehlejších oblastí bohatého Jablonecka. Vzhledem k absenci původní plánové dokumentace autora přestavby neznáme, ale lze usuzovat, že jím byl opět Robert Hemmrich, který takřka současně dostavoval nedalekou továrnu. Iniciátorem adaptace domu byl Hans Schowanek, jenž tak navenek deklaroval svého moderního ducha i ekonomickou úspěšnost a prosperitu, a stylizoval se tak vlastně do pozice pomyslného „jizerského Bati“.

339. R. Hemmrich. Schowanekova vila v Jiřetíně pod Bukovou. Původní podoba a stav po adaptaci. Muzeum místní historie, Jiřetín pod Bukovou.

340. Majitel vily Hans Schowanek (v bílé kombinéze) ve svém moderním automobilu. „Podnikatel Schowanek je jeden z nejbohatších v severních Čechách. Vlastní nejhezčí auta, vilu s parkem a je tak hodnocen hned vedle Liebiga. Přesto vyplácí jedny z nejnižších hodinových výdělků v republice - 50 haléřů“, konstatoval dobový tisk. Muzeum místní historie, Jiřetín pod Bukovou.

⁹⁰⁴ KULKA, Heinrich. O nezbytných a zbytečných věcech v moderním bytě. *Byt a umění* 1931, roč. II., č. 3, s. 6.

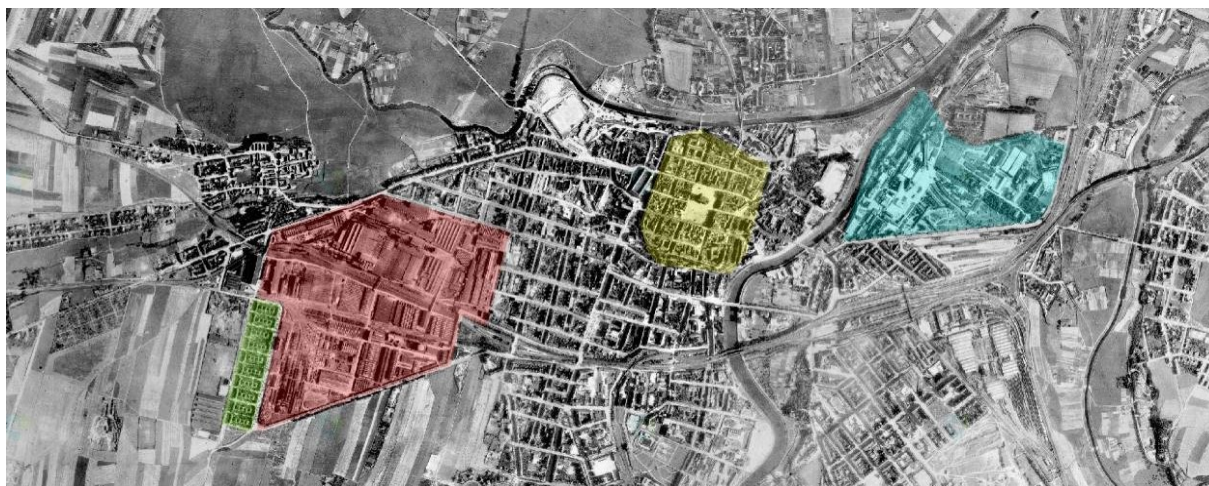
6. Stručný exkurz: Architektura v Plzni a Saské Kamenici

Po stručném představení severočeské architektury můžeme přistoupit ke srovnání s analogickými lokalitami v sousedním Německu a především českém prostředí. Pokud bychom měli hledat paralelu k průmyslově rozvinutým severočeským aglomeracím, nejvhodnějšími adepty jsou Plzeň a Saská Kamenice. Obě města disponují totožným výrazem, lze zde nalézt řadu společných prvků s námi sledovanou oblastí a navíc zde mnohdy působili i stejní tvůrci. Styčnou plochou je i zaměření zdejšího průmyslu, především v Saské Kamenici s dlouhou textilní tradicí, která se projevila i v přídomku „saský Manchester“ (srov. Liberec). Volba Plzně pak souvisí s faktem, že pomineme-li Prahu, spolu s Kladnem se jednalo o průmyslově nejvyspělejší české město. Naopak zcela odlišná byla jejich výchozí pozice, neboť na rozdíl od sledovaných severočeských měst Plzeň i Kamenice již od středověku představovaly tradiční kulturní a obchodní centra. Na druhou stranu, ačkoliv se jednalo o historicky významnější sídla, i pro jejich podobu bylo určující především období 19. a 20. století. Vzestup průmyslu, který šel ruku v ruce s nárůstem počtu obyvatel, se odrazil i v plošných asanacích předměstí a centrálních částí, které zcela proměnily tvář těchto sídel. Nově vznikající průmyslové areály, spolu s přílehlými rezidenčními čtvrtěmi, se tak stejně jako v případě severočeských měst staly nedílnou součástí jejich identity. Dalšími společnými znaky jsou vyspělá doprava (železnice, tramvaje), moderní hygienická a zdravotnická zařízení (lázně, nemocnice), liberalizace náboženského vyznání a především rozvinuté odborné školství. To úzce souviselo se zaměřením místního průmyslu. Velký význam pro naše téma měla především plzeňská státní průmyslová škola, založená v roce 1876, po brněnské (1873) a liberecké (rovněž 1876) teprve třetí v českých zemích. Podobně jako v Liberci, Ústí nad Labem a Jablonci modernizační procesy výrazně potlačily dosavadní historický ráz obou měst. V urbanistické struktuře je dodnes čitelný živelný růst. Tyto zprvu nekoncepční zásahy do městského organismu se odrazily ve značně kontrastní podobě těchto aglomerací, typické i pro severní Čechy. Proto i zde můžeme sledovat po doznění gründerského období kontinuální úsilí o jejich regulaci. Stejně tak je očividná snaha o připojení sousedních obcí, které prakticky tvořily s Kamenicí či Plzní jeden celek (srov. s myšlenkou Velkého Liberce a Ústí nad Labem). Do značné míry shodný byl i architektonický vývoj. Objevují se obdobné tendence a alespoň zpočátku je zjevný převládající konzervativní vkus místních stavebníků. Proto hrály prim dlouhou dobu historizující slohy, které poklidně koexistovaly s nastupujícími progresivnějšími proudy. Ty se objevují nejprve u realizací pro moderně uvažující zadavatele a pozvolna pronikají do tvorby méně významných, ale čínských lokálních tvůrců (srov. se situací v severních Čechách). Ti následně přispěli k dalšímu rozšíření a etablování nových směrů. Ambice, postavení a ekonomickou sílu Plzně a Kamenice zdůrazňovala i velkorysá výstavba monumentálních reprezentativních budov v čele s radnicemi, divadly a muzei. To samé lze konstatovat i u sledovaných severočeských měst. V případě „multikulturní“ Plzně s českou majoritou a německou a židovskou minoritou se pak architektura stejně jako na severu Čech stala kolbištěm dobově aktuálního nacionalismu. Dobře to odráží veřejné budovy v duchu tzv. české neorenesance (srov. soutěž na novou radnici v Liberci), preferované místní samosprávou i zdejšími elitami. Následující exkurz tak slouží k lepšímu poznání dobové architektury v širším kontextu a zároveň nám umožní nahlédnout na danou problematiku z „druhé strany“.

6.1 „Černá“ Plzeň. Průmyslové srdce západních Čech

„Plzeň skládá se z pěti okresů městských, z nichž první tvoří vlastní Plzeň, již ostatní okresy všemi směry světovými obklopují, na jih a západ okresy druhý a třetí, bývalé Říšské předměstí, k severu čtvrtý okres, druhy Saské předměstí a posléze k východu pátý okres, bývalé Pražské předměstí. Vlastní město jest odděleno pěknými okružními sady od ostatních okresů a zachovalo poměrně ještě starobylý ráz svůj; jest sídlem skoro všech úřadů a střediskem čilého obchodu. Ostatní okresy jsou zase sídlem velkolepého průmyslu, neboť zde se zase soustřeďují četné továrny, hlavní to znak Plzně moderní.“⁹⁰⁵

V případě Plzně byl pro její rozvoj v 19. a 20. století určující těžký průmysl, reprezentovaný Škodovými závody, a pivovarnictvím. Již v letech 1839–42 vzniká na Pražském předměstí Měšťanský pivovar (Prazdroj), který v jeho bezprostřední blízkosti doplnil v roce 1869 První plzeňský akciový pivovar (Gambrinus), čímž vznikla nejstarší plzeňská průmyslová zóna. Právě razantní vstup průmyslových areálů do organismu města byl záhy považován za největší urbanistickou slabinu Plzně. „Plzeň, která vystavena jsou často libovůli privilegovaných a favorisovaných průmyslových podniků, musila se regulačně přizpůsobovati těmto, vždy ovšem na úkor moderního svého rozvoje“, podotýká věcně Václav Klein.⁹⁰⁶

341. Plzeň na leteckém snímku z roku 1938, na němž je patrný rozsah obou hlavních průmyslových zón. Červeně jsou označeny Škodovy závody s přílehlou zaměstnaneckou kolonií Karlov (zelená), modře areál obou pivovarů a pro srovnání žluté středověké jádro. Český úřad zeměměřičký a katastrální.

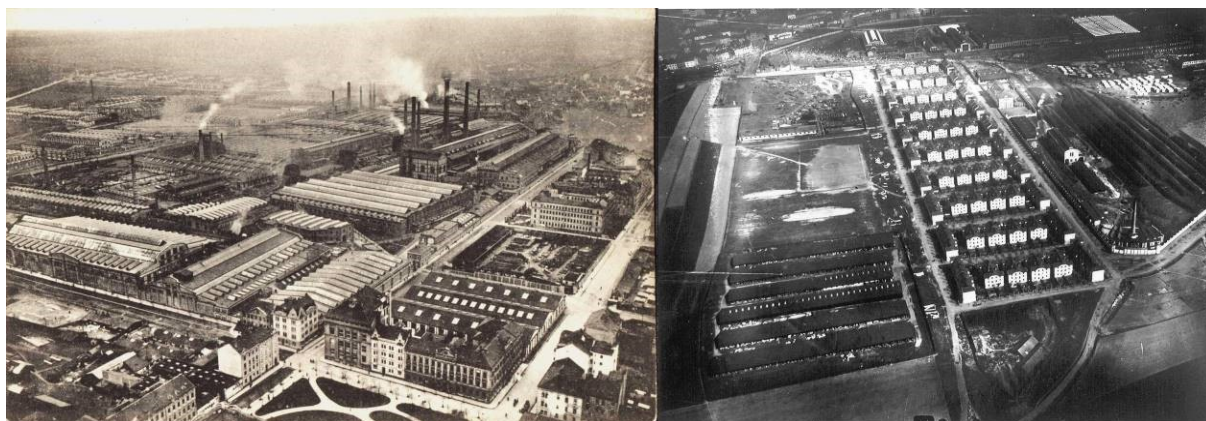
Na rozdíl od sledovaných severočeských měst si ovšem Plzeň, alespoň ve středu města, uchovala svůj historický ráz a stavební činnost probíhala spíše za bývalými hradbami. Velkou výhodou v tomto ohledu skýtal poměrně rovinatý a relativně nekomplikovaný terén. Největší zásah do urbanistické struktury představovalo založení Škodových závodů v roce 1869, které svou rozlohou brzy předčily někdejší středověké město. „Z nepatrné dílny, založené před 56 lety inženýrem Emilem Škodou, v níž pracovalo pouze 33 lidí, vyrostl během jednoho lidského věku podnik ohromných rozměrů... Na ploše 56 ha rozkládá se onen úžasný komplex budov výrobních i administracních, v nichž dnem i nocí pojí se harmonicky práce manuální s prací duševní, aby dala světu to nejlepší...“⁹⁰⁷ Jejich součástí byla i rozsáhlá

⁹⁰⁵ BOROVSÝ, František Adolf. *Čechy. Díl 9, Západní Čechy*. Praha: J. Otto, 1897, s. 7.

⁹⁰⁶ KLEIN, Václav. Cyklus přednášek „O stavbě měst se zřetelem k novému regulanímú plánu Plzně“. *Plzeňsko 1930*, roč. XII, č. 2, s. 37.

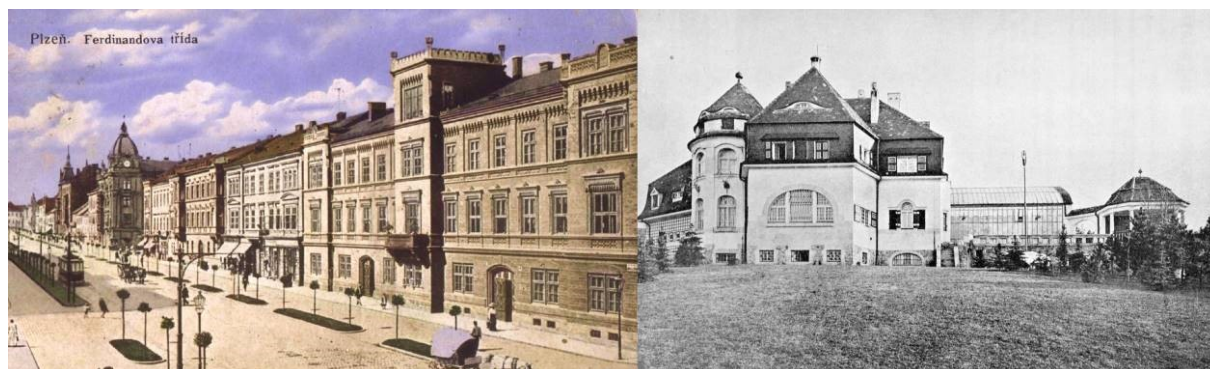
⁹⁰⁷ PRŮCHA, Rudolf. *Procházky starou a novou Plzní: z činnosti socialistické lidovlády v obci, 1919-1925*. Plzeň: Československá sociální demokracie. Okresní výbor Plzeň, 1925, s. 31.

zaměstnanecká kolonie Karlov (1910–13), která však svým jednoduchým, kasárenským řešením příliš neobstojí ve srovnání s typologicky mnohem bohatšími severočeskými koloniemi.

342. Letecký pohled na areál Škodových závodů a kolonii Karlov. Archiv autora.

Jistá odlišnost panovala také v rámci výstavby pro movitou klientelu. Ta spíše než samostatné vily preferovala rozsáhlé byty v rámci honosných činžovních domů v centru města. Individuální, rozvolněná vilová výstavba tak byla až na výjimky využívána spíše příslušníky střední třídy a kapitáni průmyslu, jako Karel Škoda, měli své další rezidence mimo katastr města.⁹⁰⁸ Typickou ukázkou je honosný neogotický palác Emila Škody na Klatovské třídě (1866, projekt Moritz Hinträger), která se stala poměrně záhy „dobrou adresou“.

343. Škodův palác na Klatovské třídě a vila navržená Emanuelem von Seidlem v Gaadenu. Archiv autora, Der Bautechniker 1911.

Růst města zpočátku probíhal na principu pravidelných šachovnicových bloků, navazujících na středověké městské jádro. Tak jako v dalších průmyslových lokalitách, městská správa musela poměrně záhy reagovat na značný nárůst obyvatelstva soustředěnou výstavbou bytových domů. Ta zahrnovala jak luxusní velkometrážní byty, tak i kvalitou podprůměrné, stísněné a hygienicky nevyhovující prostory, určené pro nejnižší, zpravidla námezdně pracující sociální vrstvy.⁹⁰⁹ V roce 1874 byl zřízen stavební úřad, který vypracoval regulaci území východně od Klatovské třídy až k řece Radbuze (1882) a regulační plán Saského předměstí (1884).⁹¹⁰ Následný stavební boom Plzně za purkmistra Václava Petáka (v úřadu 1892–1917) souvisel se strmým demografickým růstem, kdy v roce 1869 mělo město pouhých 30 634

⁹⁰⁸ Např. zmíněný Karel Škoda zakoupil za tímto účelem v roce 1915 nedaleký zámek Žinkovy a v blízkosti Vídně si nechal věhlasným Emanuelem von Seidlem navrhnout luxusní vilu. Villa Skoda in Gaaden, Niederösterreich. *Der Bautechniker* 1911, roč. XXXI, č. 19, s. 435-436, tab. 19.

⁹⁰⁹ KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl 5. Par-Pra*. Praha: Libri, 2002, s. 245.

⁹¹⁰ MAIER, Karel. *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*. Praha: Academia, 2005, s. 261.

obyvatel, v roce 1890 63 143 obyvatel a o 20 let později již 110 952 obyvatel z čehož bylo přes 85 % Čechů.⁹¹¹ Někdejší hradební okruh se sadovou úpravou a výstavnými veřejnými budovami v čele s divadlem (1899–02) a muzeem (1897–02) se proměnil v plzeňskou „Ringstrasse“ a sebevědomí průmyslově vyspělého města reprezentovalo i zřízení elektrické dráhy (1899).

344. Reprezentativní zástavba plzeňské „Ringstrasse“, muzeum a Měšťanská beseda. Der Architekt 1897, foto autor 2009.

Nejvýznamnější vilové čtvrti představoval Lochotín (90. léta 19. století) na Saském Předměstí a o něco mladší Bezovka na Říšském předměstí. V urbanistickém a architektonickém řešení obou celků je patrný dominantní vliv vídeňské Cottageviertel, přičemž se jednalo do značné míry o typizovanou zástavbu s charakteristickým motivem věžičky (srov. sídliště Obecně prospěšné stavební společnosti v Liberci), která však nedosáhla výstavnosti obdobných čtvrtí na severu Čech.

345. Zastavovací plán vilové čtvrti v Lochotíně a typická zástavba čtvrti na výřezu z historické pohlednice. Villová čtvrť král. města Plzně na Lochotíně 1901, archiv autora.

Především Lochotín, který vyrostl v blízkosti lázni, se měl stát hlavní plzeňskou villegiaturou: „Poblíže velkých měst, kam kouř větrem zaháněn nebývá, kam nedoléhá hluk ruchu průmyslového i obchodního, vyrůstají jako v pohádce pěkně stavěné villy a útulné domy rodinné. Různé slohy zavodí tu o palmu vkusu. Stinné zahrady s malebnými kiosky a pavillony, zarostlými rostlinami úponkovitými, lahodí očím poblíže jednotvárných ulic šerých měst. V spravedlivém ocenění těchto výhod přistoupilo se též v našem městě na založení čtvrti villové. I v Plzni máme čtvrť, která se výborně hodí, aby byla povznesena na čtvrť villovou a kotážovou. Jest to náš oblíbený a půvabný Lochotín, který svojí polohou a svými zdravotními poměry vyhovuje všem požadavkům, v této příčině kladeným... Projektovaná a částečně již stávající čtvrť villová pojímatí bude jak nádherně, tak i střízlivě, lacině a prakticky zbudované domy rodinné.“⁹¹²

⁹¹¹ Statistický lexikon obcí České republiky 2005: podle správního rozdělení k 1.1.2005 a výsledků sčítání lidu, domů a bytů k 1. březnu 2001. Praha: Ottovo nakladatelství, 2005, s. 17.

⁹¹² Villová čtvrť král. města Plzně na Lochotíně: Lochotín místo lázeňské. Plzeň: Lochotínský spolek, 1901, s. 6-7.

V architektuře privátních i veřejných staveb převládaly historizující slohy (srov. Liberec), přičemž pěstována zde byla zejm. česká neorenesance, patrná ponejvíce v tvorbě místního architekta Rudolfa Štecha. Přelom století znamenal také období velkých architektonických soutěží. Jednou z prvních byla soutěž na nové divadlo, vypsaná v roce 1896. Mezi účastníky bychom našli Wenzela Bürgera ze Saské Kamenice, Františka Krásného s Josefem Hoffmannem (oba návrhy získaly 2. cenu, první nebyla neudělena), tandem Küder & Müller ze Štrasburku, zkušený autorský tým Franze Krausse a Josefa Tölka či Aloise Čenského s Karlem Hugo Kepkou (3. cena).⁹¹³ Zvláštní cenu pak obdržel Antonín Balšánek, který nakonec stavbu i realizoval.⁹¹⁴ V porotě, která hodnotila zaslané návrhy, zasedli vedle zástupců města profesor Jiří Pacold a architekt Josef Schulz.⁹¹⁵ Společným rysem všech návrhů byla italsky orientovaná neorenesance, jež se pro reprezentativní účely hodila lépe, než regionálně zbarvená česká renesance. To je dobře čitelné právě v díle Antonína Balšánka, jednoho z velkých propagátorů a obhájců Wiehlovy české renesance.⁹¹⁶ Nejzdařilejší návrh představuje společný projekt Josefa Hoffmanna a Františka Krásného, kteří mu vtiskli odlehčený výraz s wagnerovskými motivy (pylony) s jemným, již secesním dekorem, oživujícím abstrahované plochy průčelí. Současníci nicméně chválou v tomto případě rozhodně neoplývali. Jan Koula se v *Technickém obzoru* vyjádřil následovně: „Architektura projektu prozrazuje značnou uměleckou kvalitu autorů; bohužel zabíhá tu a tam v mimořádnosti, které by v provedení ani vlastní původce nepotěšily. Platí to zejména o tambouru nad jevištěm, který jako nějaká středověká věž těžce vystupuje nad ostatek budovy... nevystihuje ráz divadelní budovy“.⁹¹⁷ Kriticky se stavěl i k návrhu štrasburské kanceláře Kuder & Müller, kdy podotýká, že „budova je architektonicky pěkně rozčleněna, avšak v dojmu celkovém nám nevyhovuje. Zejména střed a mansarda nesrovnává se s našimi názory o monumentálnosti“.⁹¹⁸ Mnohem lépe proto byly přijaty ostatní návrhy, hlavně Balšánkův, kde Koula poznamenává, že „architektonické řešení vnějšku divadla je bez odporu šťastné. Renaissanční tvary jeho jsou čisté a jednotlivé důležité místnosti vnitřku přicházejí k platnosti jasně a účinně v seskupení hmot“ a tandemu Krauss & Tölk: „architektonicky jest projekt nevšedně šťastně vyřešen. Formy jsou stylisticky i malebně výborně srovnány a nesou se k jednoduššímu účinku“.⁹¹⁹

V roce 1898 následovala další soutěž, tentokrát na budovu Měšťanské besedy v Kopeckého sadech, v níž první i druhou cenu obdržel Alois Čenský. Realizace proběhla v letech 1900–01 a stavba je obdobně jako u veřejných budov v Liberci ukázkou přechodu od neorenesance k secesi, která se uplatňuje ponejvíce v rámci bohaté dekorativní výzdoby.

⁹¹³ Konkurrenz um das Pilsener Stadttheater. *Der Architekt* 1896, roč. II, tab. 94; Konkurrenzproject für den Neubau des böhmischen Volkstheater in Pilsen. *Der Architekt* 1897, roč. III, tab. 17-18; KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 5. s. 37-39; KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 6. s. 45-47; KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 10. s. 89-91; KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 12. s. 107; KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 13. s. 115-117; KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 35. s. 313-314; Konkurrenzentwurf für das Böhmisches Volkstheater in Pilsen. *Architektonische Rundschau* 1899, roč. XV, s. 41, tab. 53.

⁹¹⁴ ČIPERA, Josef, BALŠÁNEK, Antonín. *Nové divadlo královského města Plzně: na paměť slavnostního otevření dne 27. září 1902* vydala Rada Městská: Městská rada 1899-1902. Plzeň: Obec královského města Plzně, 1902.

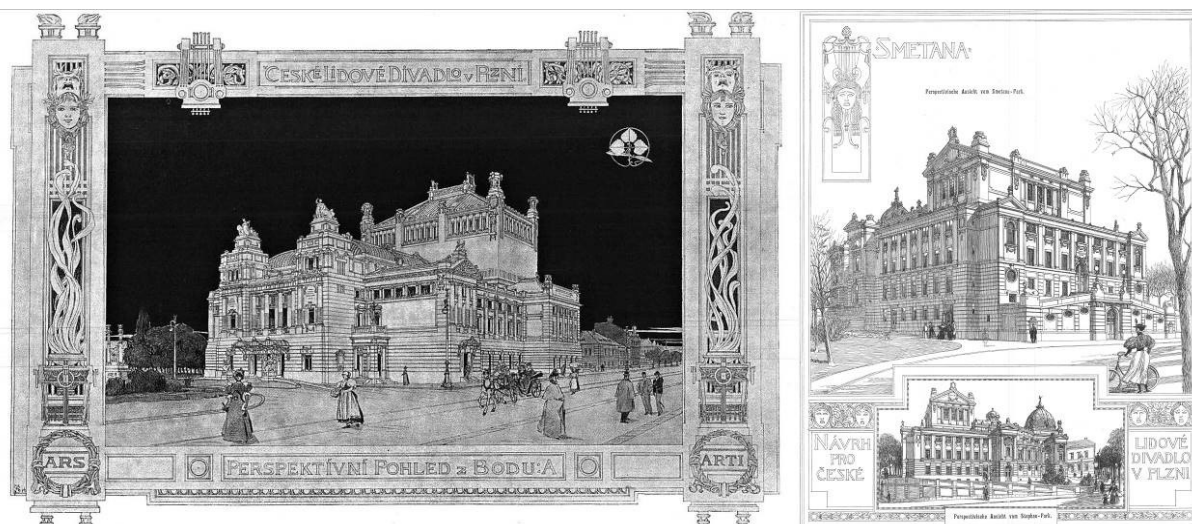
⁹¹⁵ HILMERA, Jiří. *Česká divadelní architektura = Czech theatre architecture*. Praha: Divadelní ústav, 1999, s. 56.

⁹¹⁶ Balšánek se ostatně české neorenesanci věnoval i z hlediska umělecko-historického, což dokládá studie BALŠÁNEK, Antonín. *Štíty a motivy attikové v české renaissanci: Srovnávací studie architektonická*. Praha: Česká Matice technická, 1902.

⁹¹⁷ KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 10. s. 91.

⁹¹⁸ KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 13. s. 117.

⁹¹⁹ KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 12. s. 107; KOULA, Jan. Nové městské divadlo v Plzni. *Technický obzor* 1897, roč. V, č. 35. s. 314.

346. Soutěž na nové městské divadlo. Návrh Josefa Hoffmanna s Františkem Krásným a projekt Franze Krausse a Josefa Tölka. *Der Architekt* 1896, 1897.

Zároveň se i zde dostalo ke slovu nacionalistické hledisko, neboť budova částečně čerpá z české renesance. „Zevnějšek navržen jest u obou projektů ve slohu české renaissance, u návrhu prvního moderně držené s výzdobou freskovou, jež na několika nových domech v Plzni s úspěchem byla použita a dodává městu zvláštní ráz, u návrhu druhého myšlené ve formách starobylejších“, podotýká opět *Technický obzor*.⁹²⁰ Velkorysý stavební úkol představovala rovněž stavba nové budovy uměleckoprůmyslového a historického muzea (srov. Liberec). První úvahy se objevily již v roce 1888 a plány vyhotovil v letech 1892–96 architekt a ředitel muzea Josef Škorpil.⁹²¹ Samotná stavba však s ohledem na subvence ze strany zemského výboru proběhla teprve v letech 1897–1902 a ke slavnostnímu otevření došlo až v roce 1913, kdy byla dokončena instalace sbírek.⁹²² V celkové koncepci jednoznačně převládá konzervativní, neorenesanční pojetí s prvky nastupující secese, uplatňující se v rámci plastické výzdoby fasád a interiérů. Obdobně jako v Liberci se zde objevují i historické reminiscence, reprezentované např. romantizující rekonstrukcí části městských hradeb mezi novostavbou a dnešním hotelem Continental.⁹²³ Dokladem konzervativní orientace městské reprezentace je i novostavba nové budovy Obchodní a živnostenské komory, kdy jedním z hlavních požadavků bylo užití formálního rejstříku neorenesance. Na stavbu byla i v tomto případě vypsána soutěž (1904), které se zúčastnil opět František Krásný, který obdržel první cenu, druhou Ladislav Skřivánek s Jiřím Koubkem a třetí František Kavalír.⁹²⁴ Mezi dalšími účastníky bychom našli Viktorína Šulce či Aloise Dryáka. Realizací byl nakonec pověřen Ladislav Skřivánek.⁹²⁵

V prvním decenniu 20. století se však stále hlasitěji hlásí o slovo secese, jejíž rozmach souvisí s rostoucím významem a bohatstvím Plzně. Ta se stává hospodářským a kulturním centrem západních Čech a módní secese zřejmě představovala jeden z instrumentů, dokládající moderní směřování osvícených investorů (srov. Jablonec nad Nisou). Jejím průkopníkem se v Plzni stal zmíněný žák Otto Wagnera, František Krásný, v jehož díle se již v roce 1897

⁹²⁰ Besední dům v Plzni. *Technický obzor* 1899, roč. VII, č. 1, s. 1-2, tab. 1.

⁹²¹ Das neue Museumsgebäude in Pilsen. *Der Architekt* 1897, roč. III, tab. 51.

⁹²² DOMANICKÝ, Petr, JEDLIČKOVÁ, Jaroslava. *Plzeň v době secese: architektura a urbanismus, malířství, sochařství a umělecké řemeslo v architektuře v letech 1896-1910*. Plzeň: Nava, 2005, s. 47.

⁹²³ Podrobněji ke stavbě, dispozici a sbírkám. *Západočeské umělecko-průmyslové museum císaře a krále Frant. Josefa I. v Plzni*. Plzeň: Západočeské umělecko-průmyslové museum císaře a krále Frant. Josefa I., 1908, s. 11-42.

⁹²⁴ Konkurrenz um die Handels und Gewerbekammer in Pilsen. *Der Architekt* 1905, roč. IX, tab. 37.

⁹²⁵ KRÁLOVEC, Josef, ed. *Obchodní a živnostenská komora v Plzni: Přehled vývoje hospodářských poměrů v obvodu komorním a činnosti komory po čas jejího trvání*. Plzeň: OŽK, 1906, s. 71.

objevuje klasicizující decentní secese wagnerovského ražení s florálním dekorem, která se ovšem v konzervativní Plzni rozhodně nesetkala s pochopením. Zpočátku panoval smířlivý pohled, jako v případě spíše ještě neorenesančního domu čp. 218 v Riegrově ulici, kdy *Technický obzor* podotýká, že průčelí je pojato moderně, „avšak v porovnání s různými výstřednostmi z Vídně šířenými - s prospěšnou umírněností“.⁹²⁶ U další, tentokrát už secesní realizace byl redaktor *Technického obzoru* Josef Lhota mnohem kritičtější. Oceňuje sice „dobře promyšlenou, účelnou a zajímavou“ dispozici, ale v souladu s místním konzervativně orientovaným prostředím se ostře vyhraňuje vůči secesním fasádám, kdy říká: „pod vlivem vídeňského moderního proudu ve výtvarnictví, najmě v architektuře, arch. F. Krásný koncipoval fačadu této budovy - jako dřívější - v secessi pro naši královskou Plzeň, která přece honosí se znamenitými monumenty stavitelství na domácí půdě vypěstěného a nepotřebuje toho při obrozovacím procesu, aby ke zvelebení její tříd, náměstí a ulic osvěžována byla elementy cizorodými; jí zajisté úplně dostačí, když v duchu těchto monumentův a a ve smyslu starých tradic rozvíjeti se bude tak, jak si toho přejeme, a o čež usilujeme i v naší matičce Praze“.⁹²⁷

347. Počátky secesní architektury v Plzni. Nerealizovaný návrh domu od Jana Kotěry (1899), Kestřánkova vila (1897-98) od Františka Krásného a dům dědiců Karla Utlera čp. 140 v ulici Bedřicha Smetany (1898). *Der Architekt* 1899, Wikipedie, *Technický obzor* 1901.

Není proto divu, že mezi architektem klientelou figurovali poučenější, progresivněji uvažující zadavatelé. Díky tomu Plzeň můžeme označit za jedno z ohnisek secesní architektury v Čechách, přičemž Krásného stavby patří k nejranějším ukázkám florální secese na našem území. Vrcholem jeho raného díla je vila sládka Karla Kestřánka na Karlovarské třídě v Lochotíně (projekt 1897, realizace 1898). Krásný se zde již upustil od klasicizujících tendencí, ovlivněných tvorbou svého učitele, a navrhl lehkou, provzdušněnou a subtilní stavbu v romantizujícím duchu. Dominantou elegantního průčelí je schodišťová věž s provzdušněnou lodžií s dekorativními mřížemi. Střídmě užitý, bujný florální dekor pak kontrastuje s abstrahovanými, spíše plošně pojatými fasádami. Hodnotný příspěvek k secesní architektuře představuje i soubor činžovních domů místního stavitele Karla Bubly, s atypicky, takřka sochařsky pojatými fasádami, které lze označit jeden z vrcholů secesní architektury na našem území. Pozornost si zaslouží především dům čp. 283 v Dominikánské ulici (1906–07) s elegantním, sochařsky modelovaným kónickým středním rizalitem. Výjimečnou stavbou je i činžovní dům „U Bezděků“ (1906) na náměstí Republiky od Kamila Hilberta, který zde aplikoval pro svou tvorbu příznačnou kombinaci neoslohů a secese (srov. kostel sv. Jana Nepomuckého ve Štěchovicích). Ukázkou progresivnější geometrické secese, která se v tomto případě ocitá již na prahu moderny, je

⁹²⁶ Obchodní a obytný dům pana Vojt. Filipovského, profesora v Plzni, v ulici Divadelní. *Technický obzor* 1899, roč. VII, č. 12, s. 235-236.

⁹²⁷ LHOTA, Josef. Obchodní a obytný dům dědiců p. Karla Utlera v Plzni, ve Školské ulici. *Technický obzor* 1901, roč. IX, č. 12, s. 117.

Pášmova vila, jedno ze zásadních děl Františka Roitha a zřejmě první plzeňský dům s plochou střechou, plnicí funkcí terasy.

348. Secese a raná moderna. Dům čp. 283 v Dominikánské ulici od Karla Buby, Pášmova vila od Františka Roitha a Hilbertův dům „U Bezděků“ na náměstí Republiky. Foto autor 2009, Čtyřicet let inženýrské práce 1930.

Opomenout pak nemůžeme ani Loosovy nejstarší plzeňské interiéry pro Wilhelma Becka a Otto Hirsche (1907–09), které v meziválečném období následovala celá řada zakázek pro místní movitou židovskou klientelu.⁹²⁸ S ohledem na národnostní skladbu Plzně je zajímavé, že ani místní německá menšina rozhodně v oblasti architektury nehrála druhé housle. K tomu bezesporu pomohlo založení Německé průmyslové školy v roce 1876, na níž působila řada architektů, v čele s vídeňským architektem Ludwigem Tremmelem, usazeným v Plzni v letech 1907–18 a vykonávajícím funkci hlavního architekta Škodových závodů, Augustem von Tetmajerem či Adolfem Hrusou, později činným v Děčíně. Typickou ukázkou tvorby německé minority, ovlivněné neoklasicismem a barokizující modernou je Trejbalův dům v Kopeckého sadech (A. Tetmajer, 1909) či Bayerův dům v ulici Bedřicha Smetany (L. Tremmel, 1912–14). Zejména svěbytná Tremmelova neoklasicistní tvorba byla poměrně hojně publikovaná dobovým odborným tiskem.⁹²⁹ Neméně zajímavé jsou pak i Tremmelovy kreaace na poli průmyslové architektury, kdy stojí např. za moderně řešenými halami a kantýnami Škodových závodů, které představovaly první stavby svého druhu na území Čech a Moravy, postavené s využitím dřevěných lepených ráků tzv. Hetzerovy konstrukce.⁹³⁰ Z významných sakrálních staveb realizovaných do konce první světové války je třeba zmínit kostel redemptoristů s progresivním konstrukčním řešením a také dominikánský klášter na východním předměstí, vrcholné dílo vamsdorfského architekta a stavitele Antona Möllera.⁹³¹

⁹²⁸ JINDRA, Petr, ed. *Umění českého západu: Sdružení západočeských výtvarných umělců v Plzni 1925-1951*. V Řevnicích: Arbor vitae ve spolupráci se Západočeskou galerií v Plzni, 2010, s. 76.

⁹²⁹ Publikována byla celá řada projektů pro privátní klientelu, průmyslové stavby (zejm. pro firmu Škoda) i řada soutěžních návrhů na veřejné stavby (divadla, kostely, banky). Mj. Konkurrenzprojekt zu einer katholischen Kirche in Bodenbach. *Der Bautechniker* 1910, roč. XXX, č. 13, s. 529-532, tab. 28; Wettbewerb: Sparkasse in Teplitz Schönau. *Der Bautechniker* 1913, roč. XXXIII, č. 47, s. 1065-1066, tab. 47; Villa Steiner in Pilsen. *Der Bautechniker* 1918, roč. XXXVIII, č. 30, s. 233; Zwei Miethäuser in Pilsen. *Der Bautechniker* 1914, roč. XXXIV, č. 51, s. 795-796, tab. 51; Wohn- und Geschäftshaus in Pilsen, Riegerstrasse Nr. 10. *Der Bautechniker* 1914, roč. XXXIV, č. 32, s. 605-607, tab. 32; Wohn- und Geschäftshaus auf dem Ringplatz in Pilsen. *Der Bautechniker* 1914, roč. XXXIV, č. 23, s. 413, 415, tab. 23; Miethaus in Pilsen, Radetzkygasse. *Der Bautechniker* 1915, roč. XXXV, č. 9, s. 65-67, tab. 9; Haus des Herrn Dr. Franz Plzak in Pilsen. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1914, roč. XXXI, č. 6, s. 50, tab. 14; Vereinigte Maschinenfabriken A. G. in Doudlewitz. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1918, roč. XXXV, č. 5, tab. 27-28; Wohn und Geschäftshaus in Pilsen, Franziskanerstrasse. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1918, roč. XXXV, č. 3, s. 23, tab. 17.

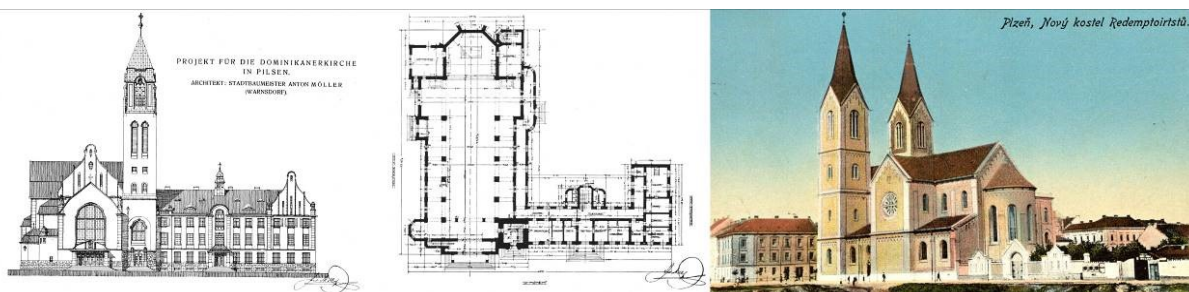
⁹³⁰ Realizaci měla na starosti firma Müller a Kapsa, která disponovala patentem této konstrukce na území Čech. JANDÁČEK, Václav. Hetzerovy lepené konstrukce v Čechách. In *Architekt* 1998, roč. XLIV, č. 9, s. 60; *Čtyřicet let inženýrské práce*. Praha: Antonín Müller, 1930, s. 77-79;

⁹³¹ *Čtyřicet let inženýrské práce*. Praha: Antonín Müller, 1930, s. 40. Magistrát města Plzně, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 814. Die Dominikanerkirche in Pilsen. *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1916, roč. XXXIII, č. 9, s. 68-70, tab. 68-70. K osobnosti Antona Möllera zejm. ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Anton Möller - činorodý vamsdorfský stavitel a tvůrce „prototypů“. In *Mandava* 2014, s. 24-28.

349. Německá architektura v české Plzni. Trejbalův dům od Augusta von Tetmajera, dům Františka Plzáka čp. 1520 a kantýna Škodových závodů s tzv. Hetzerovou konstrukcí od Ludwiga Tremmela. Foto autor 2009, Wiener Bauindustrie Zeitung 1914, Čtyřicet let inženýrské práce 1930.

Redemptoristický kostel se vyznačuje technicky zajímavým řešením hlavní lodě, zaklenuté železobetonovými křížovými klenbami, kdy hlavními nosnými prvky jsou žebra, provedená v Monierově systému. Krov byl koncipován tak, aby bylo docíleno finálně co nejméně nákladné konstrukce, čemuž dopomáhal systém táhel, spojený s dřevěnou konstrukcí. Moderní technické řešení je tak v protikladu ke konzervativním, neorománským formám kostela.⁹³²

350. Plzeňské kostely. Möllerův dominikánský klášter a kostel Redemptoristů. Wiener Bauindustrie Zeitung 1916, archiv autora.

Meziválečné období, kdy v úřadu starosty působil sociální demokrat Luděk Pik, představovalo ve vývoji města stezejní etapu, kdy byl dovršen jeho přerod v metropoli západních Čech. S politickou orientací samosprávy souvisí také mimořádně velkorysá sociální bytová výstavba (srov. Ústí nad Labem) a budování škol. Již v roce 1924 vzniká Velká Plzeň připojením prvních vesnic (Doubravka, Doudlevec, Lobzy a Skvrňany). Od roku 1920 se připravoval generální upravitelský plán Velké Plzně, který nakonec v letech 1929–32 zpracoval Vladimír Zákrejs. K podobě jednotlivých novostaveb i k regulaci města se navíc vyjadřovala technická komise a Umělecká rada, které jsou dokladem zájmu tehdejší politické reprezentace o vzhled Plzně. Třebaže i v meziválečném období převládala zpočátku spíše tradicionalistická a dekorativní poloha architektury, poměrně záhy se začíná objevovat ve větší míře i purismus a funkcionalismus, uplatňující se jak na veřejných stavbách, tak i na projektech nájemního a individuálního bydlení. Většina staveb vznikala pod taktovkou etablovaných místních architektů v čele s Hanušem Zápalem (srov. Robert Hemmrich v Jablonci nad Nisou), který se od kotěrovsky laděné moderny dopracoval až k funkcionalismu (tzv. Pikova škola).⁹³³ I přesto však zprvu neměla moderní architektura v Plzni na různých ustláno, jak dokládají slova autora s pseudonymem Kábel v revue *Veraikon*: „Smutná lethargie provinciální stavby neopustila ještě Plzeň, která jsouc městem bezmála statisícovým, nepůsobí ve výstavbě nikterak jako místo světového průmyslu“.⁹³⁴ Z počátku byly pro místní architekturu obvyklé formy vycházející z „národního slohu“ jako např. u staveb projektovaných architektem

⁹³² PÍCHA, Václav. Krov a klenba v novostavbě kostela řádu Redemptoristů v Plzni. *Technický obzor* 1912, roč. XX, č. 31, s. 229-230, tab. 53.

⁹³³ K osobnosti a dílu Hanuše Zápala zejm. DOMANICKÝ, Petr. *Hanuš Zápala: 1885-1964: architekt Plzeňska*. Plzeň: Starý most, 2015.

⁹³⁴ KÁBEL (LHOTA, Karel?). Plzeň a nová architektura. *Veraikon* 1927, roč. XIII, č. 1. s. 17.

Bohumilem Chvojkou, českobratrském kostele v Němejcově ulici, kde prvotní projekt, ovlivněný ještě neobarokem s motivy národního slohu nahradil nakonec abstrahovaný, klasicizující návrh s motivem centrální nárožní věže,⁹³⁵ či Masarykově škole od Hanuše Zápala na Jiráskově náměstí a budově finančních úřadů od Františka Roitha.⁹³⁶

351. Národní sloh. Masarykova škola na Jiráskově náměstí (1919-23), Husův sbor v Němejcově ulici (1924-25) a budova finančních úřadů, tzv. Rašínův dům ve Škroupově ulici (1924-27). Foto autor 2007, 2017.

Kolem poloviny 20. let pak přichází na scénu purismus. Jeho první, zprvu spíše nesmělé vlivy, kombinované ještě s dekorativistickým pojetím, se objevují u Bohumila Chvojky, zejm. rozložitě budovy okresní nemocenské pojišťovny na Denisově nábřeží, která měla být součástí většího souboru veřejných reprezentativních budov.⁹³⁷ Zároveň vznikají i veřejné stavby, zvyšující hygienický standard města, lázně a krematorium. O zřízení nových lázní město usilovalo více než 30 let a na stavbu bylo vypísáno několik soutěží. Neoklasicistní budova na Denisově nábřeží byla postavena dle projektu Bedřicha Bendelmayera z roku 1923, který vycházel z upraveného návrhu, s nímž uspěl v soutěži pořádané již v roce 1914.⁹³⁸ K úplnému dokončení však došlo až v roce 1932. Zbudováním krematoria v letech 1924–26 se Plzeň stala po Liberci, Pardubicích, Ostravě, Mostu a Nymburku teprve šestým městem v tehdejší Československu, disponujícím tímto zařízením.⁹³⁹ Jeho autorem byl Hanuš Zápál a samotné stavbě předcházela studijní cesta po Německu a Švýcarsku, v jejímž průběhu se architekt seznámil s tímto stavebním typem.⁹⁴⁰ V architektonickém řešení krematoria Zápál zvolil uměřené, nadčasové formy na pomezí purismu a moderního klasicismu, což oceňovali i současníci, kteří o krematoriu hovořili jako o „krásné, bez pompésní nádherly budované svatyni posledních věcí člověka... Celé vnější a vnitřní zařízení krematoria vyřešeno je velmi vkusně a pietně, takže na rozdíl od dnešního zastaralého pohřbívání do věčné tmy, vody a hlíny bude tento poslední akt člověka dobře vyjádřen poetickým nápisem „Světlu vstříc“.⁹⁴¹ Ve 30. letech 20. století se v rámci veřejných budov plně etabloval funkcionalismus, dokládající velkoměstskou proměnu i moderní směřování západočeské metropole. Na návrzích se podíleli jak místní, tak i mimoplzeňští, ponejvíce pražští architekti (budova Technických úřadů města Plzně, policejní ředitelství, Hasičská vzájemná pojišťovna, dům Pražské vzájemné pojišťovny).

⁹³⁵ Českobratrský kostel Mistra Jana Husa 1924–1925. *Plzeňský architektonický manuál* [online]. [cit. 2016-12-14]. Dostupný z WWW: <http://pam.plzne.cz/objekt/c3-1722-ceskobratrsky-kostel-mistra-jana-husa>

⁹³⁶ DOMANICKÝ, Petr. *Plzeň: průvodce architekturou města od počátku 19. století do současnosti*. Plzeň: Nava, 2013, s. 141-142, s. 247-248.

⁹³⁷ LHOTA, Karel. K zastavění Denisova nábřeží. *Plzeňsko 1926*, roč. VIII, č. 1, s. 20.

⁹³⁸ Městské lázně 1926–1932 / 1946–1953. *Plzeňský architektonický manuál* [online]. [cit. 2016-12-14]. Dostupný z WWW: <http://pam.plzne.cz/objekt/c1-1217-mestske-lazne>

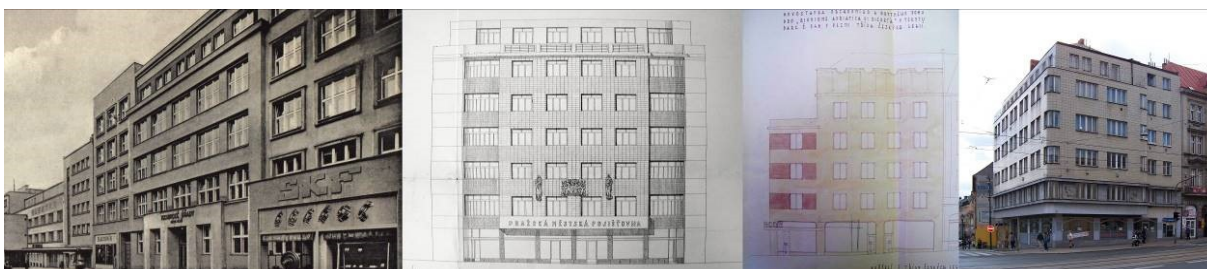
⁹³⁹ Podrobněji ke vzniku stavby SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013, s. 79-80.

⁹⁴⁰ DOMANICKÝ, Petr. Hanuš Zápál, architekt Plzně a Plzeňska. In *Architekt 2005*, roč. LI, č. 4, s. 68-70; KŘÍŽ, František. *Československá republika. Plzeň - Die tschechoslowakische Republik. Pilsen*. Berlin: Dairi 1929, s. 76-77.

⁹⁴¹ PRŮCHA, Rudolf. *Procházky starou a novou Plzní: z činnosti socialistické lidovlády v obci, 1919-1925*. Plzeň: Československá sociální demokracie. Okresní výbor Plzeň, 1925, s. 56-57.

352. Reprezentativní zástavba Denisova nábřeží, okresní nemocenská pojišťovna (Bohumil Chvojka) s novými městskými lázněmi (Bedřich Bendelmayer) a krematorium od Hanuše Zápala. Plzeňsko 1926, foto autor 2008, archiv autora.

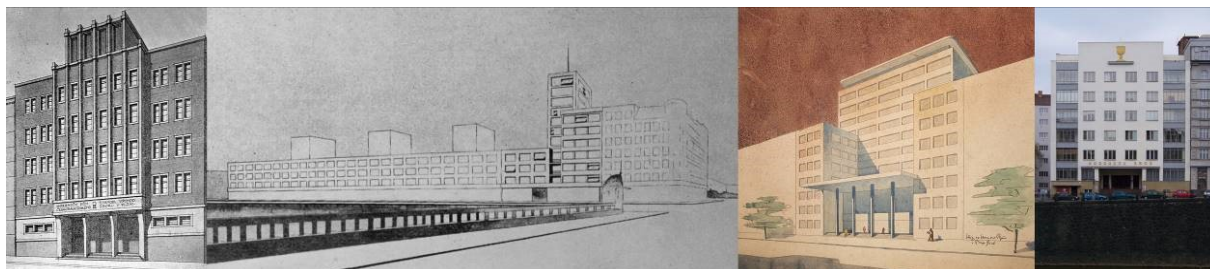
353. Velkoměstská proměna Plzně. Technické úřady od Hanuše Zápala (1928-30), průčelí domu Pražské vzájemné pojišťovny od Františka Roitha na výřezu plánové dokumentace (1935-37) a expozitura RAS od Fritze Lehmana – první „česká“ varianta a výsledná realizace (1930-32). Archiv autora, MMP, ASÚ, foto autor 2007.

Blíže se zastavíme pouze u dvou staveb. První je expozitura Riunione Adriatica di Sicurtà, jejímž autorem byl nám již dobře známý Fritz Lehmann (srov. Ústí nad Labem, Liberec). Plzeňská realizace se poněkud vymyká z architektony tvorby, neboť představuje projekt nejvíce ovlivněný soudobým funkcionalismem, přičemž tento dojem podtrhuje i bělinový obklad fasád. Pro expozituru bylo vybráno reprezentativní místo naproti městskému divadlu na začátku dnešní Klatovské třídy. Samotná realizace se však neobešla bez komplikací a k záměru se vyjadřoval i autor regulačního plánu Plzně, Vladimír Zákrejs. Novostavbou se zabývala rovněž technická komise a Umělecká rada města, která se věnovala především plánovaným průčelím, vzhledem k protější budově divadla. První, pro Lehmannovu tvorbu spíše atypický projekt pochází ze srpna 1930. Při bližším pohledu je zřejmé, že se v tomto případě architekt nejspíše snažil přizpůsobit českému charakteru města, o čemž svědčí vysoká, profilovaná „gočárovská“ atika, částečně připomínající Anglobanku v Hradci Králové. V hmotovém řešení se objevuje motiv vyšší „věžovité“ partie, charakteristický znak expozitur pojišťovny. Prosté, minimalistické fasády, tvořící protiklad k prolamované atice, pak odlehčuje provzdušněný parter a cihelné výplně okenních pásů.⁹⁴² Koncept prvotního návrhu byl však následně opuštěn a architekt se vydal jinou cestou, o čemž svědčí zajímavé skici, pracující s různými objemy, jejichž společným rysem je elegantní zaoblené nároží. Posléze bylo upuštěno i od této varianty a Lehmann vypracoval střídmý, kubický projekt reagující na požadavky magistrátu, publikovaný posléze v časopise *Horizont*.⁹⁴³ Ten byl nižší než předchozí varianta s ustupujícím posledním patrem a horizontální charakter podtrhoval náročný mramorový obklad se střídajícími se světlými a tmavými pásy. Ani s tímto projektem však město nebylo spokojeno a tak byl Lehmann nucen do návrhu zapracovat i další požadavky, mj. modifikované hmotové řešení se zaobleným nárožím bez středního pilíře v parteru. K samotné stavbě tak bylo přistoupeno až v roce 1931. Přestože má objekt pro Lehmanna nezvyklý, spíše funkcionalistický ráz, nezapře svého autora. K zastřešení Lehmann využil kombinaci sedlové střechy s valbou do Klatovské třídy a ploché střechy s terasou do Smetanových sadů. Tělo budovy odděluje od parteru plastický okenní

⁹⁴² Magistrát města Plzně, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 114.

⁹⁴³ LEHMANN, Fritz. Bekenntnis zum Individuellen, *Horizont: revue současné kultury v Československu* 1932, roč. VI, č. 35–36, s. 596.

pás mezaninu s mramorovým obkladem, který kontrastuje s bělinovým obkladem horní partie domu. Mohutný průběžný arkýř změkčuje elegantní zaoblení včetně působivých oken s ohýbanými skly.

354. Korandův sbor na Anglickém nábřeží. První návrh Bohumíra Kozáka (1924), skicy Jana Gillara (1927-28) a výsledná realizace místního architekta Jaroslava Fišera. ŠLOUF 2007, foto autor 2009.

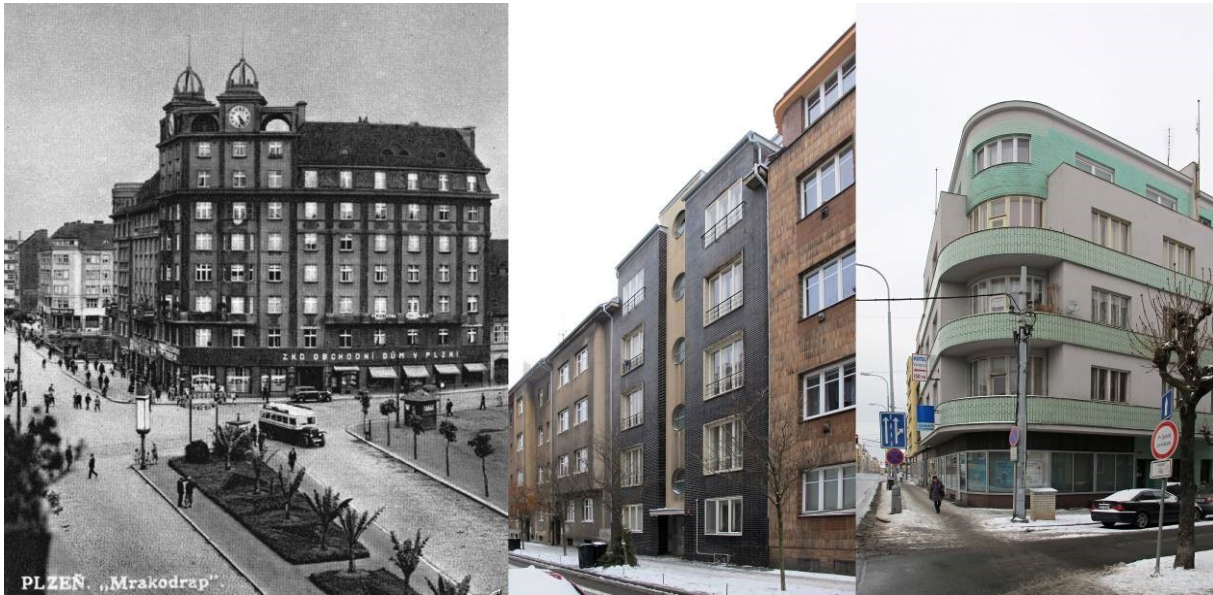
Další stavbou je komplex Korandova sboru na Anglickém nábřeží od architekta Jaroslava Fišera. Druhý plzeňský českokobratrský sbor měl poměrně složitou genezi. Zprvu se uvažovalo o společném chrámu, ale po dostavbě Husova sboru v Němejcově ulici se musel Korandův sbor orientovat na stavbu vlastní modlitebny. Po zakoupení pozemku na Anglickém nábřeží v roce 1923 byla o rok později vyspsána soutěž, v níž uspěl Bohumír Kozák. Ten navrhl elegantní, puristicky orientovanou budovu, s nepřehlédnutelnými historizujícími reminiscencemi (sdružená okna, klasicizující pilastry, rytmizující střední partii, symetrická kompozice). Objevuje se zde ale zároveň i polyfunkční pojetí novostavby, společné pro následující návrhy, zahrnující všechny aspekty sborového života. K realizaci se nakonec nedospělo, protože město chtělo pozemek v blízkosti muzea ponechat nezastavěný a domluvilo směnu za jiný pozemek, k čemuž došlo až v roce 1931. Další projekt, resp. skici vypracoval bezplatně v letech 1927–28 avantgardní architekt Jan Gillar, který navrhl moderní a velmi odvážné asymetrické řešení s dominantní věžovou budovou. Gillarova vize se sboru sice líbila, ale s ohledem na zřejmě finanční a technické komplikace byl i tento projekt opuštěn. V roce 1934 byl proto osloven místní architekt Jaroslav Fišer, který zpracoval nový, rovněž funkcionalistický projekt.⁹⁴⁴ Ten měl svou koncepcí blízko k prvnímu Kozákovu řešení, nicméně zajímavě byla pojata modlitebna, která díky svému organickému kruhovému půdorysu s kupolí tvoří působivý protiklad kubicky řešeným domům. Sál byl řešen v elegantních funkcionalistických formách vycházejících z pantheonu, obdobně jako např. v případě nerealizovaného Bartningova návrhu kostelu v Rottenmannu.⁹⁴⁵

U činžovních domů, financovaných městem, různými družstvy či privátní klientelou lze sledovat obdobný vývoj, jako u veřejných budov a i zde se zprvu uplatňoval národní sloh (městská a družstevní činžovní výstavba), pozvolna vystřídaný purismem (obecní domy v Čechově ulici, státní domy ve Stehlíkově ulici, arch. Neckář) a výjimečně i umírněným expresionismem (domy pro policejní a poštovní zaměstnance v ulici Edvarda Beneše, arch. Říha). První funkcionalistické stavby se objevují v průběhu 30. let. K nejvýraznějším osobnostem v tomto směru patřil absolvent DTH v Praze, Leo Meisl.⁹⁴⁶ Ten je autorem pozoruhodných staveb v duchu emocionálního funkcionalismu, v případě činžovní zástavby zejm. vlastního domu čp. 2185 a nárožního, aerodynamicky pojatého domu čp. 2074 v ulici Na Belánce. Společným rysem obou staveb je elegantní keramický obklad z nedaleké Horní Břízy a řada drobných detailů, příznačných pro Meislovu tvorbu jako decentní rámování vstupů či nautická okna.

⁹⁴⁴ Podrobněji ŠLOUF, Jakub. Projekt stavby Korandova sboru v Plzni 1918-1938. In. KAISEROVÁ, Kristina, ed. *Nardi aristae: sborník k sedmdesátým narozeninám Ivana Martinovského*. Ústí nad Labem: Albis international, 2007, s. 149-218.

⁹⁴⁵ DISTEL, Walter. *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Zürich: Orell Füssli Verlag, 1933, s. 26.

⁹⁴⁶ DOMANICKÝ, Petr. Leo Meisl. *Pěší zóna 2001*, roč. V, č. 9, s. 5-12.

355. Činžovní zástavba. Tzv. Mrakodrap, postavený Lidovým bytovým a stavebním družstvem na základě projektu Hanuše Zápala a Karla Bubly (1923-24) a moderní funkcionalistické domy Leo Meisla v ulici Na Belánci – vlastní dům a dům Josefa Špalka st. Archiv autora, foto autor 2017.

Unikátní soubor nadregionálního významu pak představují byty místních židovských obchodníků a průmyslníků, navržené Adolfem Loosem. Z důvodů zmíněných výše plzeňská honorace preferovala spíše luxusní velkometrážní byty uvnitř města, nežli samostatné rezidence v okrajových částech. S Loosem na jednotlivých zakázkách spolupracovala řada mladých architektů, mj. Heinrich Kulka a Karel Lhota, jeden z největších propagátorů moderní architektury v Plzni. Navíc se vzrůstajícím věhlasem Loose, který se ostatně i oženil s dcerou jednoho ze svých plzeňských klientů, Otto Becka, patřilo ve zdejších kruzích k dobrému tónu, mít byt upravený Loosem.⁹⁴⁷ Jednotlivé byty byly také publikovány v odborných periodících a Loosově tvorbě se vedle architektonických časopisů věnoval i lokální tisk.⁹⁴⁸ Jedním z nejzajímavějších je byt Oskara a Jany Semlerových (1931–34) od Heinricha Kulky, který jako jediný v celé Plzni disponuje raumplanem (srov. Kantorova vila v Jablonci nad Nisou) a kde byl Loos snad autorem prvotní koncepce.⁹⁴⁹

V oblasti individuálního bydlení převládala spíše tradicionalistická architektura. Typickou ukázkou je dvojvila ředitele Měšťanského pivovaru Františka Plášila a vrchního sládky Jana Šebelíka od Hanuše Zápala v předpolí pivovaru z let 1930–31.⁹⁵⁰ Zřejmě první moderní „vilou“ v Plzni byl rodinný dům Jana Brummela na Husově třídě, který vznikl přestavbou staršího neorenesančního domu podle projektu Adolfa Loose a Karla Lhoty v letech 1927–29, kdy získal dnešní puristickou podobu kontrastující s náročně řešenými, elegantními interiéry. První, důsledně funkcionalistickou vilou v katastru Plzně byla ovšem až Rohrerova vila v Lochotíně, navržená v roce 1928 místním architektem Josefem Špalkem.⁹⁵¹

⁹⁴⁷ K historii jednotlivých bytů, jejich vlastníků i Loosovy plzeňské tvorby zejm. DOMANICKÝ, Petr, JINDRA, Petr. *Loos - Plzeň - souvislosti*. Plzeň: Západočeská galerie, 2011.

⁹⁴⁸ Adolf Loos. *Architekt SIA* 1930, roč. XXIX, č. 4, s. 78-79; LHOTA, Karel. Architekt A. Loos. Architekt SIA 1933, roč. XXXII, č. 9, s. 137-143; Wenn Sie die Kinder sehen werden, werden Sie mich freisprechen!“ Unser Interview mit architekt Adolf Loos. *Pilsner Tagblatt*, 20. 9. 1928, s. 3; EISLER, Max. Adolf Loos. *Pilsner Tagblatt*, 10. 12. 1930, s. 1; AMAR (LHOTA, Karel?). Adolf Loos. *Rozpravy Aventina* 1930-31, roč. VI, č. 13-14, s. 150-151; TEIGE, Karel. Adolf Loos šedesátníkem. *Rozpravy Aventina* 1930-31, roč. VI, č. 13-14, s. 151-152.

⁹⁴⁹ DOMANICKÝ, Petr, JINDRA, Petr. *Loos - Plzeň - souvislosti*. Plzeň: Západočeská galerie, 2011, s. 155-161.

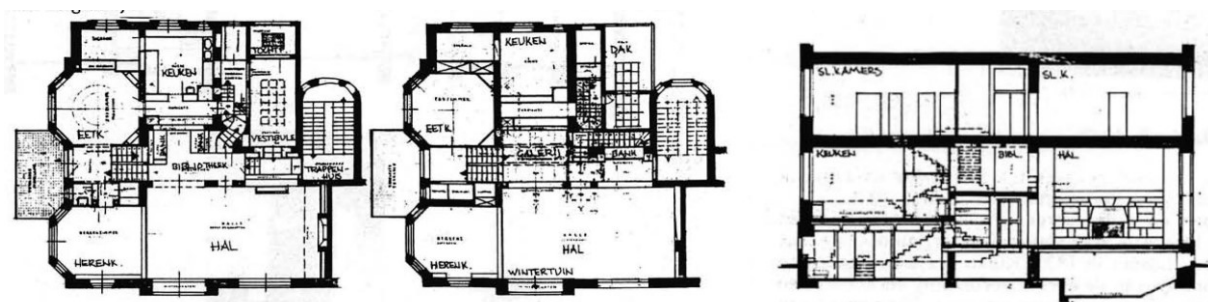
⁹⁵⁰ Vila vrchního ředitele a vrchního sládky Měšťanského pivovaru v Plzni 1930–1931. *Plzeňský architektonický manuál* [online]. [cit. 2016-12-14]. Dostupný z WWW: <http://pam.plzne.cz/objekt/c10-64-dvojvila-vrchnich-uredniku-uredniku-mestanskeho-pivovaru>

⁹⁵¹ Magistrát města Plzně, archiv stavebního úřadu, složka domu čp. 558.

356. Plzeňské dílo Adolfa Loose. Brummelův dům na Husově třídě a byt Josefa a Štěpánky Voglových (1928-30). Foto autor 2012, 2015.

Za angažováním Špalka stojí v tomto případě příbuzenské vztahy, neboť továrník Rohrer byl architektonickým strýcem.⁹⁵² Dům lze v intencích stavební produkce meziválečné Plzně označit za nejvýraznější projev architektonické avantgardy a o to více musíme litovat, že nedávno dům prošel razantní přestavbou. V souladu s požadavkem na spojení obyvatel domu s přírodou prolamují obvodový plášť velkoformátová okna, čímž Špalek docílil v místnostech takřka „skleníkového“ charakteru jednotlivých obytných místností a subtilní vyznění domu podtrhuje i velkorysá střešní terasa.⁹⁵³ Poutavým prvkem je pak prosklená stěna na severním průčelí, prosvětlující halu a schodiště do patra. V průběhu 30. let se začíná funkcionalismus uplatňovat ve větší míře, což je patrné např. při pohledu na zástavbu vilové čtvrti Bezovka. Velmi osobité funkcionalistické vily pocházejí z ateliéru již zmíněného Leo Meisla. Vedle racionalisticky pojaté Freundovy vily na Bezovce (1931–32) to je především vila majitele kamenických závodů Jana Kokošky (1937–39) s mohutným vstupním rizalitem s kamenným obkladem.

357. A. Loos (?) a H. Kulka. Byt Oskara a Jany Semlerových, Klatovská třída čp. 721. Půdorysy a řez s patrným raumplanem. PLAISIER 1987

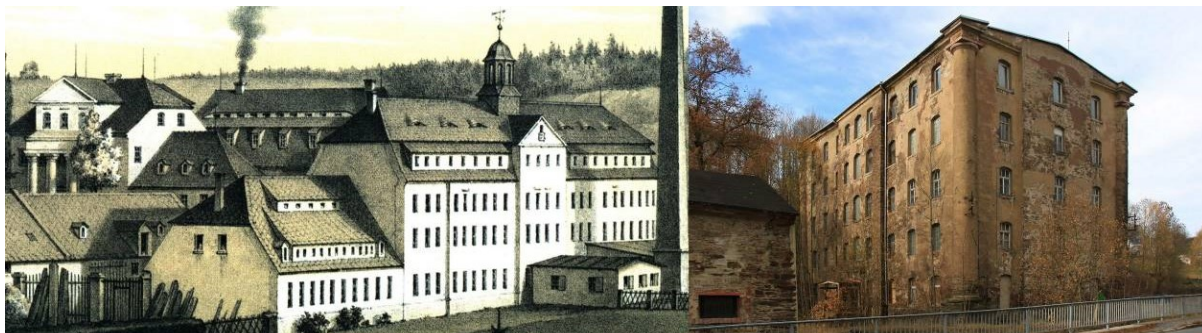
⁹⁵² JINDRA, Petr, ed. *Umění českého západu: Sdružení západočeských výtvarných umělců v Plzni 1925-1951*. V Řevnicích: Arbor vitae ve spolupráci se Západočeskou galerií v Plzni, 2010, s. 87.

⁹⁵³ Vila v Plzni. *Stavitel* 1929, roč. X, s. 52-54.

6.2 Saská Kamenice, „saský Manchester“

„Les komínů s bílými oblaky parních strojů oživuje šedorudý obraz města a hlavní ulice poskytuje velkolepý pohled na moře továren... To je Saská Kamenice“.⁹⁵⁴

Saská Kamenice tvoří již od raného novověku nedílnou součást středoevropské plátenické oblasti (Sasko, Lužice, severovýchodní Čechy, oblast Orlických hor, Kladsko, slezské Podkrkonoší, severní Morava). Proto stejně jako v případě severních Čech byla pro místní průmysl určující textilní výroba. Není tedy náhoda, že právě zde se můžeme setkat s nejstaršími etážovými textilními továrnami v Sasku, představujícími přímý typologický import z kolébky průmyslové revoluce, Velké Británie.⁹⁵⁵ Tato skutečnost souvisí s osobností Evana Evanse (1756, Llanelltyd, Wales–1844, Siebenhöfen, Sasko), zde usazeného velšského konstruktéra, který stojí u počátků saské industrializace. Evans do Saska odešel na základě setkání s Carlem Friedrichem Bernhardem v Manchesteru, kdy se stal „ředitelem“ a hlavním konstruktérem nové textilky Gebrüder Bernhard v Hartau (dnes součást Saské Kamenice), vybudované v letech 1799–1808 (1799 továrna, 1802–03 vila a 1808 administrativní budova), nejstarší dochované textilní továrny v Sasku.⁹⁵⁶ Architektem náročně, takřka palácově pojatého komplexu, byl Johann Traugott Lohse, který později s Evansem spolupracoval i na dalších průmyslových stavbách, mj. na tzv. Evans-Fabrik v Siebenhöfenu (1809). Typickým rysem jeho svérázné tvorby, objevujícím se i v případě sakrálních realizací, jsou robustní toskánské sloupy, situované na nárožích.

358. Počátky textilního průmyslu v Sasku. Johann Traugott Lohse. Textilka Gebrüder Bernhard v Hartau a tzv. Evans-Fabrik. SIKORA 2010, Wikipedie.

Kolem poloviny 19. století se Kamenice etablovala jako průmyslové a obchodní centrum Saska s rozvinutou textilní i strojní výrobou (strojírna Richard Hartmann založená 1837, kde jako praktikant působil i Emil Škoda). Razantní proměnu města ilustruje následující citát: „z Klaffenbašského vršku může cestovatel spatřit lidnaté tovární město Saskou Kamenici, saský Manchester. Pokud tak učiní v časných ranních hodinách, uvidí za shlukem domů táhlý, kouřově šedý mrak, přerývaný hustými sloupy černého kouře, který se přizračně rozplývá ve vzduchu, stoupající z ohromných komínů četných továren“.⁹⁵⁷

⁹⁵⁴ GRISEBACH, Lothar. *Ernst Ludwig Kirchners Davoser Tagebuch*. Köln: DuMont Schauberg, 1968, s. 112-114.

⁹⁵⁵ Saské etážovky navázaly s relativně malým zpožděním na pionýrské britské provozy, především manufakturu Johna a Thomase Lombeových v Derby z let 1718-22 spolu s Arkwrightovou přádelnou v Cromfordu (1771). ŠENBERGER, Tomáš. Skelety industriálních budov. *Zprávy památkové péče* 2013, roč. LXXIII, č. 2, s. 214–215.

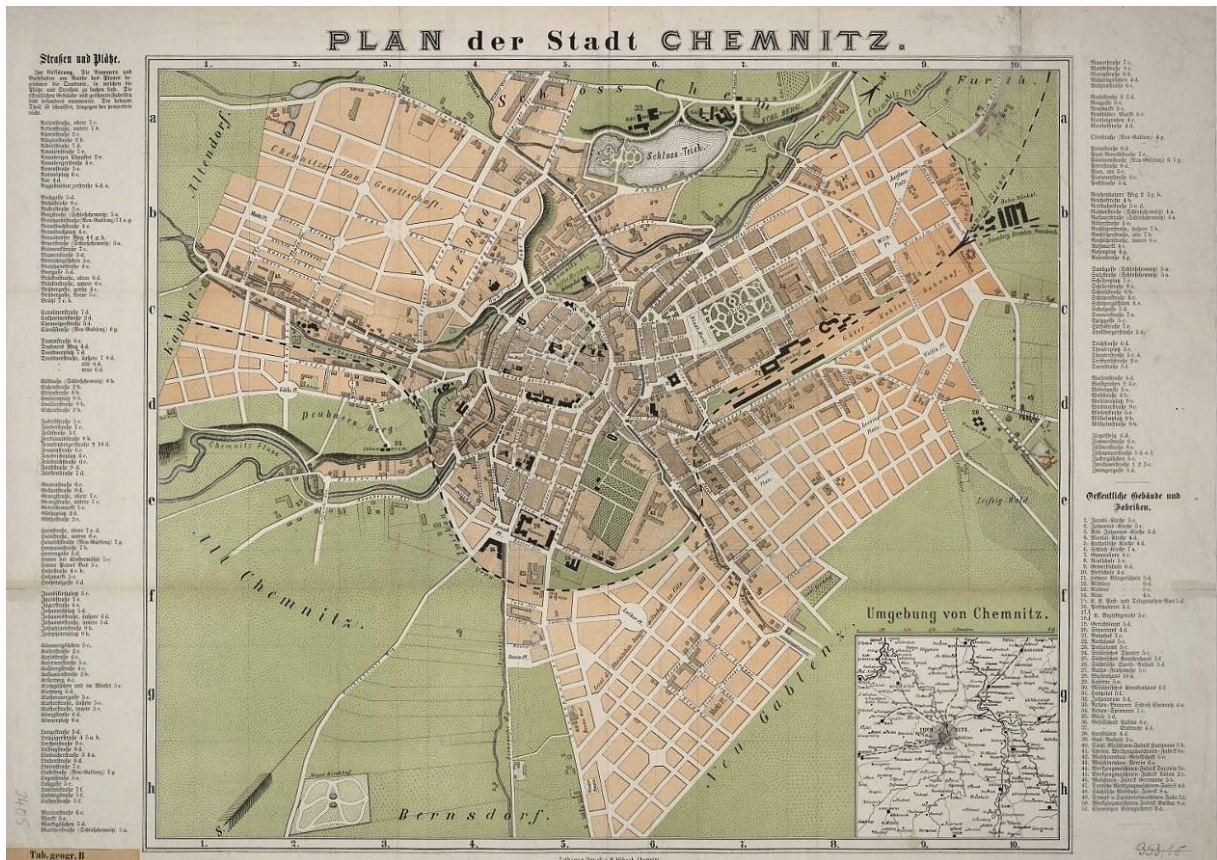
⁹⁵⁶ SIKORA, Bernd, ALBRECHT, Helmuth, KOBER, Bertram. *Industriearchitektur in Sachsen. Erhalten durch neue Nutzung*. Leipzig: Seemann Henschel & Co. KG, 2010, s. 80.

⁹⁵⁷ LINDNER, Johann Traugott. *Wanderungen durch die interessantesten Gegenden des Sächsischen Osterzgebirges. Ein Beitrag zur speciellen Kenntniß desselben, seines Volkslebens, der Gewerbsarten, Sitten und Gebräuche*. Annaberg: Rudolph und Dieterici 1848, zweiter Teil, s. 1n.

359. Saská Kamenice v 60. letech 19. století. STRAUSS 1952.

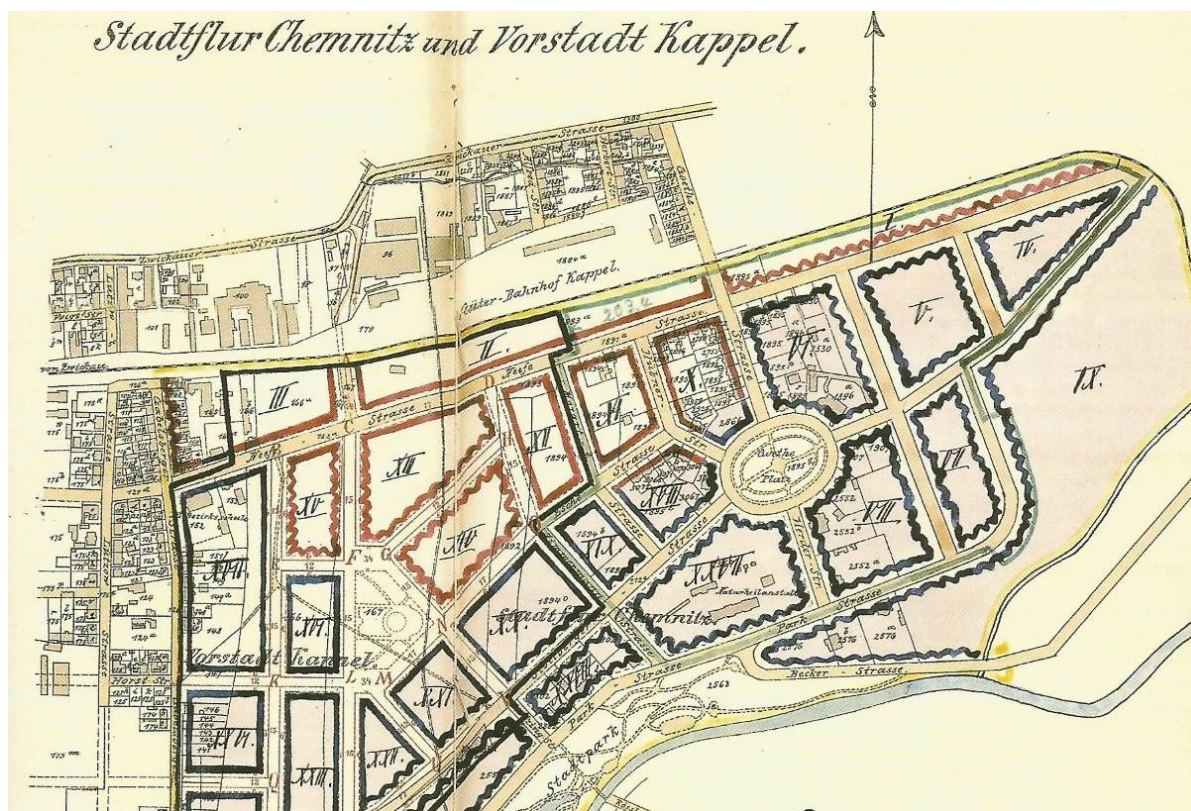
V 70. letech 19. století se tak stává Kamenice třetím největším městem Saského království a jeho průmyslovým srdcem. Nebývalé expanzi napomohlo i zřízení železnice z iniciativy společnosti *Leipzig-Dresdner Eisenbahncompagnie*, založené 1835, v níž figurovala řada saských průmyslníků (srov. Liberec) a která měla město spojit s dalšími významnými průmyslovými lokalitami, Lipskem, Cvikovem, Riesou a Drážďany. Samotná trať do Riesy byla nicméně dokončena až v roce 1852 a teprve později ji doplnilo důležité spojení do Cvikova (1858), Annabergu (1866) a Drážďan (1869).⁹⁵⁸

360. Plán města z roku 1874 s patrným adičním připojováním nových čtvrtí včetně nově vytyčeného Kaßbergu. Plan der Stadt Chemnitz 1874.

⁹⁵⁸ STRAUSS, Rudolph. *Hundert Jahre Eisenbahn in Chemnitz*. Chemnitz: Stadtarchiv, 1952, nepag.

Poměrně záhy se ve městě objevila i tramvajová doprava. Zprvu (1880) v podobě koněpřežné dráhy, kterou v roce 1893 nahradila elektrická dráha. Pro urbanistický vývoj města je stejně jako v případě Plzně příznačný adiční způsob výstavby, kdy na relativně kompaktní středověké jádro navázaly (ovšem značně nahodile) nové městské čtvrtě na pravidelném šachovnicovém půdorysu. Další styčný bod představuje pronikání rozsáhlých průmyslových areálů téměř do středu města. Není tedy divu, že se na adresu Kamenice poměrně kriticky vyjádřil i starosta Henrich Beck: „*Faktem zůstává, že za posledních 30 let jsme neudělali téměř nic pro umělecký rozvoj města*“.⁹⁵⁹ Jedinou reprezentativní čtvrtí se tak stal Kašberg, budovaný od roku 1870 na pravidelné osnově, kde bydlela většina místní honorace ve výstavných činžovních domech a velkorysých vilách. Obliba této lokality, která se stala kamenickým „Westendem“, spočívala v jejím situování na vrchu Katzberg nad městem, díky kterému poskytovala zdravější klima nezátížené tolik exhalacemi. Významu čtvrti odpovídalo i náročné architektonické řešení jednotlivých domů a také koncentrace veřejných budov, především škol.⁹⁶⁰ Výraznější snaha o regulaci města, kdy se objevují i první skutečně reprezentativní veřejné budovy, přichází až za zmíněného starosty Heinricha Becka na přelomu 19. a 20. století, kdy vzniká nová synagoga (arch. Wenzel Bürger, 1897–99), krematorium (arch. Ribe a Gesler, 1905–08), luteránský kostel (arch. Otto Kuhlmann, 1905–08) či nová radnice (arch. Richard Möbius, 1907–11).

361. Nová vilová čtvrť Kappel. BOCHMANN 2001.

Pozitivní zásah do urbanistické struktury města pak představovalo vytyčení vilové čtvrti Kappel na principu zahradního města s rozvolněnou zástavbou v roce 1900.⁹⁶¹ Tak jako v předchozích sledovaných lokalitách, i zde dlouhou dobu

⁹⁵⁹ KASSNER, Jens. *Reiberei am großen C: Texte zu Architektur und Stadtentwicklung in Chemnitz*. Chemnitz: Edition Vollbart, o.O., 2003, s. 8.

⁹⁶⁰ RICHTER, Tilo. Das Nobelviertel als Flächendenkmal: Zur Baugeschichte des Kašbergs. In REIBELING, Monika (ed.). *Dr.-Wilhelm-André-Gymnasium: 100 Jahre Schule auf dem Kašberg*. Chemnitz: Verl. Heimatland Sachsen, 2008, s. 16-17.

⁹⁶¹ BOCHMANN, Kerstin (Hrsg.). *Ein Rundgang durch die Villa Esche: Restaurierung 1998 – 2001*. Chemnitz: Chemnitzer Verlag, 2001, s. 8-9.

dominovaly historizující slohy, konvenující s konzervativním vkusem místních stavebníků. Typickými reprezentanty náročnější výstavby tzv. gründerského období je neogotická vila strojírenského magnáta Johanna Zimmermanna (1866–67, arch. Götz z Hannoveru) či již neexistující neorenesanční budova burzy (1864–67, Constantin Lipsius z Lipska).⁹⁶² Zároveň však stále vznikaly i novostavby v duchu pozdního klasicismu jako např. Hedvičiny lázně (Hedwigbad, 1866–67, arch. Gottlob Friedrich Trübenbach).⁹⁶³ Architektura na počátku 20. století stále ještě do značné míry vycházela z populárních neoslohů, kombinovaných se secesí, která ovšem spíše doplňuje historizující plášť budov. Dobře je to patrné např. na zaniklé budově divadla Central z let 1901–02 od drážďanského ateliéru Lossow & Viehweger, muzeu (1909, Richard Möbius), nové radnici (1911, Richard Möbius) či zástavbě čtvrti Kaßberg.

362. Nové reprezentativní stavby z počátku 20. století, ovlivněné dozrívajícím historismem. Divadlo Central (Lossow & Viehweger) a stavby městského architekta Richarda Möbia – nová radnice a muzeum. Archiv autora, Bildindex.

Progresivnější proudy jsou tak bez výjimky spjaty s osvícenými investory v čele s průmyslnickou rodinou Esche. Byl to právě Herbert Esche, který pověřil zpracováním rodinné rezidence Henry van de Veldeho, který na pozvání velkovévody Wilhelma Ernsta přichází v roce 1902 do Výmaru. Kontakty s architektem byly ovšem staršího data, neboť se svou snoubenkou Johannou Luise Körnerovou si u něj objednali již v roce 1898 vybavení svého bytu na Stollberger Strasse, zřejmě na základě interiérových realizací, publikovaných v mnichovském časopise *Dekorative Kunst*.⁹⁶⁴ Vila Esche (1902–03, úpravy 1911) představuje první a současně nejzdařilejší architektovu realizaci v Německu.⁹⁶⁵

363. H. van de Velde. Vila Esche. Půdorys přízemí, historický snímek haly a celkový pohled. BOCHMANN 2001, Bildindex, foto autor 2013.

⁹⁶² KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009, s. 76.

⁹⁶³ *Chemnitz am Ende des XIX. Jahrhunderts*. Chemnitz: Körner und Lauterbach, 1900, s. 54.

⁹⁶⁴ RICHTER, Tilo. *Geschichte, Denkmalpflege, Nutzung; Symposium der Henry van de Velde Gesellschaft Sachsen e. V., Samstag, 16. November 2002, Villa Esche, Chemnitz*. Chemnitz: Henry van de Velde Gesellschaft, 2002, s. 30; Belgische Innendekoration. *Dekorative Kunst* 1898, roč. I, č. 5, s. 202-205.

⁹⁶⁵ Henry van de Velde. *Kunst und Künstler* 1907, roč. V, č. 5, s. 48-58.

Byl to také Velde, kdo Escheho seznámil s Edvardem Munchem, který ve vile pobýval pár týdnů v roce 1905, během nichž portrétoval rodinu.⁹⁶⁶ Pro stavbu Herbert Esche zakoupil v roce 1902 pozemek v rámci nově vznikající vilové čtvrti Kappel. Velde zde již rezignoval na vlivy hnutí Arts and Crafts, čitelné ještě zčásti u první realizace, vlastního domu „Bloemenwerf“ (1895) v Uccle. Exteriéru vtiskl modernistický, abstrahovaný výraz, vyznačující se čistými, energickými liniemi s minimem dekoru, jehož funkci supluje kontrast omítek, porfyrových kamenných prvků a elegantní ocelové terasy. Svými lapidárními tvary a sevřeností má blízko k dalšímu Veldeho vrcholnému dílu, ikonické Velkovévodské umělecko-řemeslné škole ve Výmaru (Großherzoglich Sächsischen Kunstgewerbeschule Weimar), předchůdkyni Bauhausu. Dům pojal architekt jako gesamtkunstwerk a vedle samotné stavby řešil i zahradu a veškerý mobiliář v interiérech i exteriérech. V dispozičním řešení vycházel z populárního typu halového domu, nicméně značně invenčně pojetého.

364. H. van de Velde. Srovnání vlastního domu Bloemenwerf v Uccle u Bruselu a vily Esche. Bildindex.

Objevuje se zde již jeho organická, „buněčná“ koncepce architektury s centrální patrovou halou s horním osvětlením, spojující všechny části domu a vytvářející průchozí prostory, později dále rozpracovaná ve Schulenburgově vile v Geře, na které s ním spolupracoval mladý Thilo Schoder (srov. Strossova vila v Liberci). V rámci velkoryse pojetého areálu nechyběla ani garáž, jedna z nejstarších v rámci celé střední Evropy (srov. s garáží Liebiegovy vily v Liberci).

365. Další kamenické realizace Henry van de Veldeho. Körnerova vila (hala) a tenisový klub. Bildindex.

⁹⁶⁶ RICHTER, Tilo. *Herbert Eugen Esche. Ein Lebensbild*. Leipzig: Passage-Verlag, 2001, s. 48-49.

366. Edvard Munch. Panorama Saské Kamenice (1905). RICHTER 2001.

Práce na rodinném sídle zahájila plodnou, několikaletou spolupráci s rodinou, která se posléze přetavila v přátelství. Z dalších realizací to byla adaptace interiérů starší neorenesanční vily Quisisana pro Escheho tchána Theodora Körnera st. (kol. 1908) a zámku Lauterbach pro Arnolda Escheho (1907–09) či novostavba vily pro švagra Theodora Körnera ml. (1913–14). Körnerova vila je z exteriéru ukázkou spíše konvenčnějšího, reprezentativního domu. „Buněčná“ kompozice interiérů s převýšenou, prosvětlenou halou se ovšem blíží ke Schuleburgově rezidenci a vile Esche, třebaže jejich kvalit nedosahuje. Zvláštní postavení v rámci van de Veldeho kamenického díla má tenisový klub (1906–08, Lawn Tennis Club), financovaný Fritzem Eugenem Esche a zaniklý v roce 1945. Spolu s rodinnou vilou představovala horizontálně komponovaná stavba nejprogresivnější Veldeho stavbu v rámci města. Modernistický vzhled podtrhovala plochá střecha a velkoformátová, obdélná okna. S ohledem na určení se v exteriérech v mnohem větší míře uplatnila dekorativní složka, ovšem velmi decentně pojatá a využívající prostých elegantních linií. Horizontální „tah“ klubu Velde úspěšně zmínil za pomoci vertikálních pilastrů, rytmizujících předsazenou terasu, vrcholících převýšenými kovovými lucernami. Pozoruhodným příspěvkem k otázce rodinného domu před první světovou válkou je bohužel nerealizovaný návrh na přestavbu vily obchodníka Karla Beckera (1915) od Ericha Mendelsohna.⁹⁶⁷ Architekt byl pověřen přestavbou starší, dnes již zaniklé vily v ulici Neefestraße, přičemž spolu se

⁹⁶⁷ Chemnitz, Villa Becker, Umbauprojekt. *Deutsche Digitale Bibliothek*. [online]. [cit. 2016-12-19]. Dostupný z WWW: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/searchresults?query=Chemnitz%2C+Umbauprojekt+Villa+Becker&rows=20&viewType=list&thumbnail-filter=on&isThumbnailFiltered=true>

hřbitovní kaplí Bet Tahara v Olštýně (1911–13) se jedná o jeho první větší projekt. Na rozdíl od stále ještě tradicionalistického řešení kaple se zde již objevuje příklon k expresivnímu, typicky mendelsohnovskému sochařskému pojetí fasád, předznamenávajícímu jeho následující tvorbu, zejm. obchodní dům Weichmann v Gliwicích (1921–22) s obdobně utvářenými fasádami.⁹⁶⁸

367. E. Mendelsohn. Studie fasády Beckerovy vily. Deutsche Digitale Bibliothek.

Další realizace do začátku první světové války postrádají výjimečnost van de Veldeho a Mendelsohnových kreací. K nejzajímavějším patří tvorba Wenzela Bürgera, rodáka z Jablonného v Podještědí. Ze staveb dalších autorů pak krematorium, přestavba kostela sv. Jakuba a luteránský kostel od berlínského architekta Otto Kuhlmana, specialisty na evangelické sakrální stavby.⁹⁶⁹ Hlavní městský kostel sv. Jakuba, prošel první velkou adaptací v roce 1876, kdy získal neogotickou podobu.⁹⁷⁰ O 33 let později následovala modernizace na základě projektu drážďanského ateliéru Schilling & Gräbner. Samotná stavba proběhla v letech 1911–12 a vtiskla chrámu monumentální, abstrahované formy na pomezí geometrické secese a moderny, čímž vzniklo „dílo naší doby, nicméně bez zpřetrhání tradic, což přispívá k neobyčejně zdařilému výsledku“.⁹⁷¹ U krematoria, prvního v Sasku, byly zvoleny nadčasové, antikizující formy s monumentálním vstupním portikem, neseným čtveřicí robustních dórských sloupů.⁹⁷² Naopak centrální, symetrická kompozice na půdorysu kříže, završená převýšenou kopulí se odvolává na italskou renesanci. S tradičním pojetím architektonického pláště kontrastuje moderní konstrukční řešení kupole na principu železobetonového skeletu.⁹⁷³

Bürger se přes historizující architekturu (mj. neorománská synagoga) a secesi dopracoval k oblíbenému modernímu neoklasicismu (kino Metropol, 1912–13). Do Kamenice přišel v roce 1893, kdy si otevřel architektonickou kancelář, v níž s ním do roku 1911 spolupracoval Karl Johann Bernischke.⁹⁷⁴ Jeho nejzdařilejším dílem je sídlo místního deníku *Neueste Nachrichten* z roku 1908. V roce 1906 proběhla ideová soutěž, které se zúčastnil mj. Wilhelm Kreis, ateliér Lossow & Kühne, Alfred Zapp, Rudolf Bitzan či zmíněný Wenzel Bürger. V ní uspěl Bitzan s Bürgerem, kteří byli následně pověřeni dopracováním plánů.⁹⁷⁵ Při bližším pohledu na monumentální budovu je však zřejmé, že Bitzanův

⁹⁶⁸ JODLIŃSKI, Leszek. *Dom tekstylny Weichmanna w Gliwicach - nieznanie dzieło Ericha Mendelsohna*. Gliwice: Muzeum w Gliwicach, 1994; MENDELSON, Erich. *Bauten und Skizzen*. Berlin: Wasmuth, 1924, s. 44-49.

⁹⁶⁹ S Kuhlmannovými realizacemi se můžeme setkat i na našem území, kde navrhl evangelické kostely v Přerově (1905–06), Roudnici nad Labem (1908–09) a Olomouci (1914).

⁹⁷⁰ Der Umbau der Jakobi-Kirche in Chemnitz. *Deutsche Bauzeitung* 1917, roč. LI, č. 18, s. 85.

⁹⁷¹ Ibidem, s. 86.

⁹⁷² Po ideové stránce tak má velmi blízko k mosteckému krematoriu (1923-24, Anton Switil), jemuž mohlo sloužit jako volná inspirace.

⁹⁷³ HENNING, Winter. *Die Architektur der Krematorien im Deutschen Reich, 1878-1918*. Dettelbach: J.H. Röhl Verlag 2001, s. 145-147.

⁹⁷⁴ KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009, s. 188.

⁹⁷⁵ *Chemnitzer Neueste Nachrichten*. Chemnitz: Neueste Nachrichten, 1908, s. 2-3.

autorský vklad převažuje. Rozložitá, symetricky komponovaná budova se vyznačuje robustními nadčasovými formami, doplněnými uměřeným geometrizujícím dekorem, charakteristickými právě pro Bitzanovu tvorbu. Exteriéry i interiéry doplňovala náročná sochařská výzdoba od Arthura Langa z Drážďan a vitráže navržené drážďanským malířem Josefem Gollerem.⁹⁷⁶

368. Větší realizace před první světovou válkou. Krematorium, evangelický kostel (Otto Kuhlmann), přestavba kostela sv. Jakuba (Schilling & Graebner) a bývalé sídlo deníku *Neueste Nachrichten* (Wenzel Bürger a Rudolf Bitzan). HENNING 2001, Wikipedie, *Deutsche Bauzeitung* 1917, Panoramio.

Také na luteránský kostel byla v roce 1904 vypsána soutěž, kterou vyhrál právě Kuhlmann.⁹⁷⁷ Ten zde aplikoval románské formy, ovlivněné Porýním (trpasličí galerie, kupole) v souladu s tzv. Eisenašskými regulativy (srov. Ústí nad Labem) a novostavbě vtiskl značně monumentální výraz, zdůrazněný zvolenou centrální dispozicí. Sevřená, kompaktní hmota kostela, vrcholící střední věží měla být vizuálním vyjádřením ideí „Božího hradu“ souznící s Lutherovou písní „*Hrad přepevný je Pán Bůh náš*“. Secese se projevuje ve stylizované dekorativní výzdobě exteriérů a chóru. Obdobné řešení se takřka současně objevuje i u Kuhlmannova návrhu na novou synagogu ve Frankfurtu nad Mohanem.⁹⁷⁸

369. W. Kreis. Obchodní dům Tietz na dobové pohlednici a současný stav. Archiv autora, foto autor 2013.

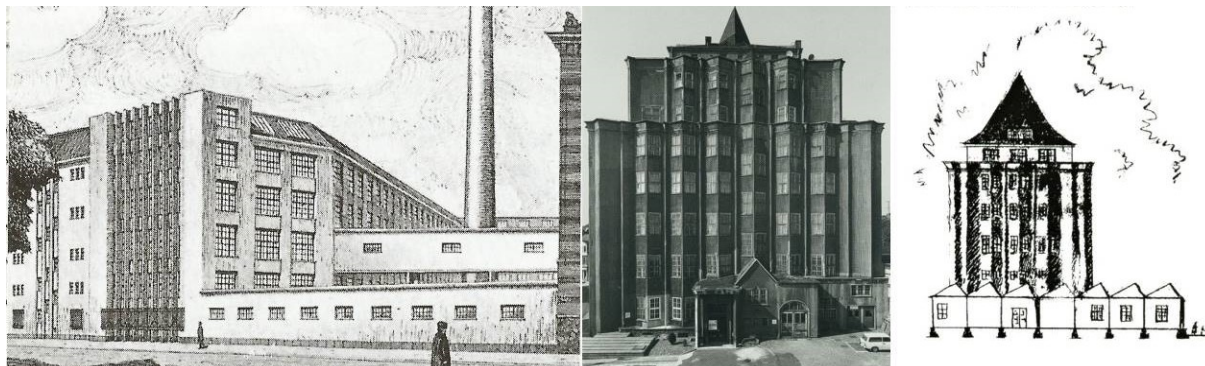
Tradicionalistická východiska neopustil ani Wilhelm Kreis, autor obchodního domu Tietz (1912–13), který stejně jako v případě obchodních domů pro téhož investora v Elberfeldu (1911–12) a Kolíně nad Rýnem (1912–14), užil monumentální, abstrahované klasicistní formy. Dynamický rozvoj města pokračoval i po skončení války, kdy se častěji ke slovu dostávají i progresivnější architektonické směry, zejména expresionismus. Tradicionalistická orientace a vkus místní klientely měla ovšem jednoznačně navrch i v této době, a tak se s funkcionalistickou architekturou, resp. novou věcností (*Neue Sachlichkeit*) a tzv. novým stavěním (*Neues Bauen*) setkáme pouze minimálně. Prim tak hrál stále

⁹⁷⁶ Ibidem, s. 4-5.

⁹⁷⁷ Lutherkirche für Chemnitz. *Deutsche Konkurrenzen*, 1905, č. 7, s. 1-36; Lutherkirche für Chemnitz. *Deutsche Konkurrenzen* 1905, č. 10, s. 6.

⁹⁷⁸ Synagoge für Frankfurt am Main. *Deutsche Konkurrenzen* 1905, č. 8, s. 19-21.

hlavně neoklasicismus, následovaný „umírněnou modernou“. Expresionismus se projevil především v oblasti průmyslové architektury. Jednou z prvních expresionistických staveb byla nová výrobní budova punčochárny Moritz Samuel Esche v ulici Am Walkgraben (1923, arch. Emil Ebert a Paul Kranz), vyznačující se průčelím, rytmizovaným „cik-cakovým“ ornamentem v duchu tzv. „Zackenstil“.⁹⁷⁹

370. Expresionistické tendence v průmyslové architektuře. Nová budova punčochárny Samuel Moritz Esche (arch. Emil Ebert a Paul Kranz) a správní budova textilky Camman & Co. od Willyho Schönefelda – celkový pohled a skica. BOCHMANN 2001, RICHTER 1995, SIKORA 2010.

Obdobně koncipovaná je i přádelna vlny Hans Bernstein od kanceláře Kornfeld & Bernischke, kde se uplatňují i vlivy art déco.⁹⁸⁰ Nejodvážnější stavby v tomto ohledu realizoval bezesporu Willy Schönefeld. Z let 1923–26 pochází první kamenický „mrakodrap“, administrativní budova textilky Cammann & Co.⁹⁸¹ Rozložitou, stupňovitě komponovanou věž s nárožními opěráky rytmizuje výrazný cik-cakový ornament, rozehrávající na fasádách působivu hru světla a stínu, zdůrazňující ostré linie stavby. Svým pojetím ve stylu „krystalického expresionismu“ tak může evokovat utopické vize mosteckého rodáka Wenzela Hablika či Bruno Tauta.⁹⁸² Interiéry jsou naopak pojednány v duchu opulentního art déco, rovněž příznačného pro místní prostředí. Ještě dále své pojetí expresionismu dovedl v případě administrativní budovy výrobce psacích strojů Astra Werke z let 1928–29.⁹⁸³

371. Kamenický expresionismus. Někdejší budova Astra Werke (Willy Schönefeld), dostavba strojírny Schubert & Salzer (Erich Basarke) a průmyslová škola (Friedrich Wagner-Poltrock). Mapio, foto autor 2013, Wikipedie.

Zde již není ani stopy po jisté těžkopádnosti předchozí realizace a naopak novostavbě vtiskl odlehčené, elegantní formy, nejvýrazněji se projevující na vstupním křídle s aerodynamickou věží. Dynamické pojetí fasád podtrhují i klinkerové linie spolu s okenními pásy. Značný horizontální „tah“ průčelí se Schönefeldovi podařilo potlačit gotizujícími vertikálními

⁹⁷⁹ BOCHMANN, Kerstin (Hrsg.). *Ein Rundgang durch die Villa Esche: Restaurierung 1998 – 2001*. Chemnitz: Chemnitzer Verlag, 2001, s. 12.

⁹⁸⁰ SIKORA, Bernd, ALBRECHT, Helmuth, KOBER, Bertram. *Industriearchitektur in Sachsen. Erhalten durch neue Nutzung*. Leipzig: Seemann Henschel & Co. KG, 2010, s. 75.

⁹⁸¹ *Beton-Und Eisenbetonbau C.Bromme*. Leipzig: C. Bromme, 1925, nepag.

⁹⁸² Wenzel August Hablik. *ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech*. [online], [cit. 2016-12-19]. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net/autori/karta/jmeno/56-wenzel-august-hablik>

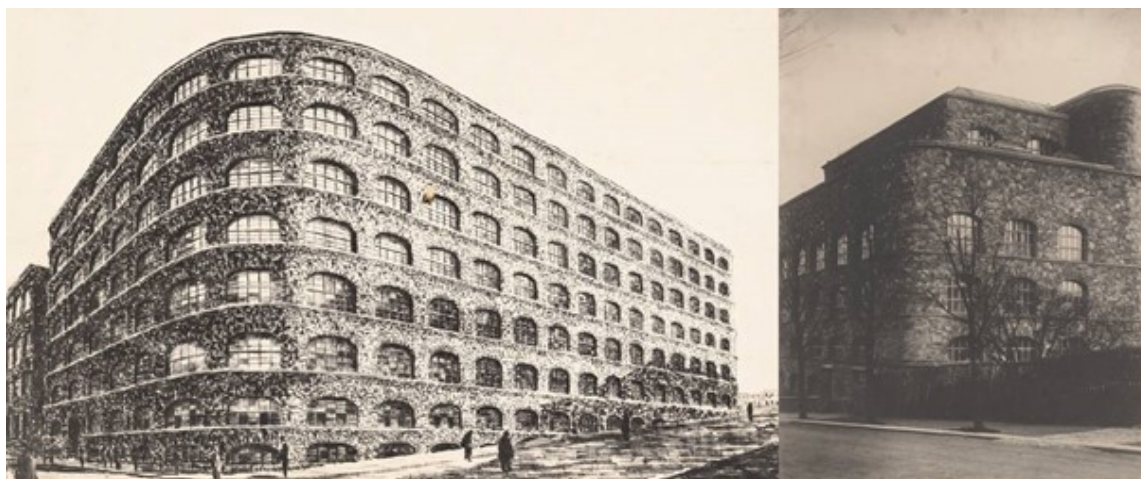
⁹⁸³ SIKORA, Bernd, ALBRECHT, Helmuth, KOBER, Bertram. *Industriearchitektur in Sachsen. Erhalten durch neue Nutzung*. Leipzig: Seemann Henschel & Co. KG, 2010, s. 85.

opěráky, zalomením dlouhého průčelí, i zmíněným motivem věže. Mimořádně zdařilou realizací je také dostavba strojírny Schubert & Salzer od matadora kamenické architektury Ericha Basarkeho z roku 1927. S ohledem na Basarkeho předchozí konzervativní tvorbu můžeme předpokládat, že autorem koncepce byl zřejmě nějaký mladší architekt, působící v ateliéru. Dominantou přístavby a zároveň celé jižní části města je elegantní hodinová věž, jejíž vertikální podtrhují průběžná pásová okna. Expresivní vyznění umocňuje celoklinkerový obklad fasád, který jim dodává značnou živost. Efektivním motivem je kónické „cimbuří“ věže s takřka art décoovou ornamentikou. Obdobným případem je zřejmě i nerealizované rozšíření nádraží s aerodynamickým, „mendelsohnovským“ vstupem.⁹⁸⁴ Časté je i rezné zdivo, oblíbený motiv expresionistů, které se uplatňuje na celé řadě staveb. K nejzdařilejším patří skladiště Emden & Söhne (arch. Hans a Oskar Gerson, 1926), budova okresního soudu (arch. Oskar Kramer, 1929) či průmyslová škola, ve své době jedna z největších v Evropě (Friedrich Wagner-Poltrock, 1925-28).⁹⁸⁵ V tvorbě architekta Wagner-Poltrocka se objevují i vlivy „nového stavění“, zejména v případě školy Diesterweg v městské části Gablenz, která díky své pohledově exponované poloze tvoří dominantu čtvrti.⁹⁸⁶

372. Budova okresního soudu (Oskar Kramer) a nerealizovaný projekt rozšíření hlavního nádraží (Erich Basarke). *Deutsche Bauzeitung* 1931, KASSNER 2009.

Naproti tomu emotivnější polohu expresionismu reprezentuje dvojice staveb průkopníků expresionistické architektury, Hanse Poelziga a Ericha Mendelsohna. Starší z nich, přístavba textilní továrny Sigmund Goeritz (1926) od Hanse Poelziga vznikla na nároží ulic Ulmenstraße a Zwickauer Straße a výsledná stavba představuje pouze torzo původního záměru vzhledem k pozdějším finančním problémům firmy.

373. H. Poelzig. Přístavba textilní továrny Sigmund Goeritz. Původní projekt a dobový snímek realizované části. Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin

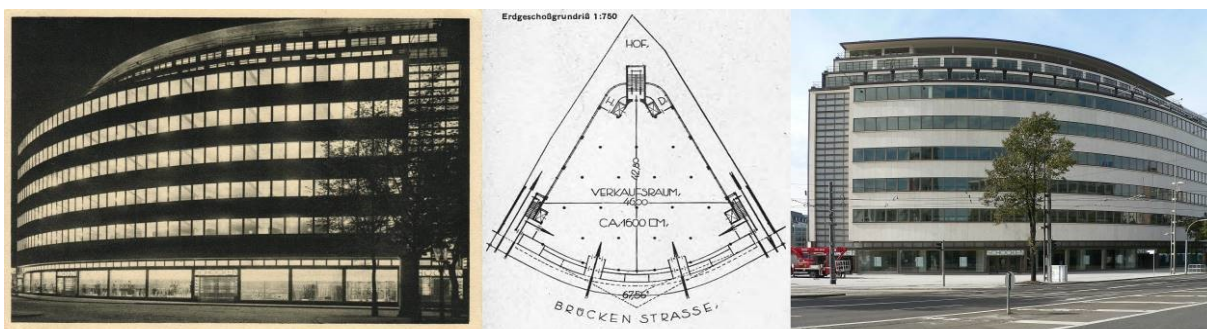
⁹⁸⁴ KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009, s. 187.

⁹⁸⁵ Die Neue Industrieschule in Chemnitz. *Deutsche Bauzeitung* 1929, roč. LXIII, č. 88, s. 755–759; Erweiterungsbau Amtsgericht Chemnitz. *Deutsche Bauzeitung* 1931, roč. LXV, č. 83-84, s. 509-510.

⁹⁸⁶ KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009, s. 129.

Počáteční projekt počítal s monumentálním nárožním objektem, jehož fasády rytmizovala rozměrná půlkruhová okna.⁹⁸⁷ Poelzig se zde obrátil k archetypálním architektonickým formám, kdy moderní, železobetonový skelet zakrývá působivý obklad z kyklopského zdiva. Současníky však nedokončená budova nebyla přijímána příliš kladně, přičemž kritika se týkala zejména architektonického řešení, které bylo označováno za nemoderní a nevhodné pro průmyslovou stavbu.⁹⁸⁸ V čele kritiků stál architekt Max Feistel, nejprogresivnější kamenický architekt, jehož tvorbě se budeme věnovat dále.

Zcela opačná situace panovala u ikonického obchodního domu Schocken, jednoho z vrcholných děl Ericha Mendelsohna.⁹⁸⁹ Časopis *Styl* v této souvislosti konstatoval, že budova „jest považována v Německu za dosavadní vrcholné dílo svého autora. Jmenovitě se na ní vyzdvihuje, že překonal zde autor proti způsobu berlínského obchodního domu Tietzova a staveb v Desavě - při stejném konstruktivním systému - nevěcné a nepraktické plýtvání sklem. Zde použil arch. Mendelsohn skla jenom tam, kde je skutečně užitečné“.⁹⁹⁰ Novostavba je tak zhmotněním Mendelsohna výroku „Primárním prvkem je funkce, ale funkce bez smyslového proudění zůstává pouhou konstrukcí. Více než jindy si stojím za svým programem usměřování. Obojí je nutné, obojí je třeba najít... Základním postulátem je funkční dynamika“.⁹⁹¹

374. E. Mendelsohn. Obchodní dům Schocken. Dobová pohlednice, půdorys přízemí a současný stav. Archiv autora, Bauwelt 1930, foto autor 2013.

Bravurní je i její urbanistické zakotvení v urbanistické struktuře města, kdy Mendelsohn nápaditě využil vějířovité stavební parcely. Pohledově tak uzavírá ulici Augustusburger Straße a citlivě reaguje na průběh Brücken Straße.⁹⁹² Jak ostatně vzpomíná architektova manželka, samotnému projektování vždy předcházelo studium konkrétního místa, kde měla stavba vzniknout, přičemž Mendelsohn sledoval i takové detaily, jako odkud vane vítr, kam dopadají sluneční paprsky, osy a průhledy či to, jak vypadají sousední budovy.⁹⁹³ Uplatňuje se zde tudíž pro jeho tvorbu typická sochařská modelace průčelí, projevující se aerodynamickou oblou linií fasády, kterou zdůrazňuje střídání okenních pásů s pásy z vápencových desek. Dalším typicky mendelsohnovským prvkem je protiklad mezi subtilním, proskleným

⁹⁸⁷ Hans Poelzig. Fabrik Sigmund Goeritz AG, Chemnitz. *Architekturmuseum Technische Universität Berlin* [online], [cit. 2016-12-19]. Dostupný z WWW: <http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=51&SID=14829312062446>

⁹⁸⁸ BOLZ, Hans-Stefan. *Hans Poelzig und der „neuezeitliche Fabrikbau“*. *Industriebauten 1906-1934*. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, Bonn 2008, s. 193-194.

⁹⁸⁹ HEGEMANN, Werner. Erich Mendelsohn's Kaufhaus Schocken-Chemnitz. *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1930, roč. XIV, č. 8, s. 545.

⁹⁹⁰ Film *Stylu*. *Styl. Časopis pro architekturu, stavbu měst a umělecký průmysl* 1931-32, roč. XXIV, s. 206. Identické hodnocení se objevuje i v článku věnovaném novostavbě od významného kritika architektury, Wenera Hegemanna, uveřejněném v revue *Wasmuths Monatshefte für Baukunst*, z něhož patrně *Styl* čerpal. HEGEMANN, Werner. Erich Mendelsohn's Kaufhaus Schocken-Chemnitz. *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1930, roč. XIV, č. 8, s. 545-549.

⁹⁹¹ STEPHAN, Regina, STRAKOŠ, Martin. *Erich Mendelsohn: dynamika a funkce: vize kosmopolitního architekta*. Ostrava: SPOK - spolek pro ostravskou kulturu, 2009, s. 7.

⁹⁹² Kaufhaus Schocken Chemnitz. *Bauwelt* 1930, roč. XXI, č. 1, s. 10-14.

⁹⁹³ STEPHAN, Regina, STRAKOŠ, Martin. *Erich Mendelsohn: dynamika a funkce: vize kosmopolitního architekta*. Ostrava: SPOK - spolek pro ostravskou kulturu, 2009, s. 17.

parterem a těžkou, plnou hmotou zbylých podlaží. U obchodních domů využíval Mendelsohn nejmodernější konstrukce jako železobeton či ocelový skelet, umožňující velké rozpětí a variabilní řešení interiérů. Obdobné řešení jako v Kamenici později zopakoval u obchodního domu Dobloug Garden v Oslu (1932), který na základě jeho plánů vybudoval Rudolf Emil Jacobsen.⁹⁹⁴ Zajímavou modernistickou stavbou bylo kino „Roter Turm“ (1929), zaniklé na konci 2. světové války, od místního architekta židovského původu, Bruna Kalitzkeho.⁹⁹⁵ Ten pod vlivem nové věcnosti navrhl prostý elegantní objekt, oživený mohutným prosvětleným poutačem nad vstupem. Kamenici se nevyhnuly ani problémy způsobené s razantním nárůstem motorismu v meziválečném období. Proto již v roce 1928 vznikla při nejrůšnější tepně průmyslové metropole, Zwickauer Straße, velkorysá výšková budova garáží, které ve své době patřily k největším v Německu.⁹⁹⁶ Budova, vyprojektovaná kanceláři Luderer & Schröder obsahovala vedle parkovacích ploch, přístupných velkým nákladním výtahem, také doplňkové provozy jako čerpací stanici, servis, správkárnu pneumatiky či myčku na každé etáži a nechyběla ani restaurace, sprchy a hotelové pokoje pro řidiče.

375. Zaniklé kino Roter Turm postavené v duchu nové věcnosti a bývalé Stern garáže na dobovém snímku a pro srovnání současný stav. KASSNER 2009, Museums für Sächsische Fahrzeuge, foto autor 2013.

U většiny veřejných budov a zejména bankovních domů se ovšem spíše projevilo tradičnější pojetí architektury. To je případ někdejší barokizující expozitury Drážďanské banky s fasádami z režného zdiva (arch. Heinrich Straumer, 1925), inspirované architekturou hansovních měst, monumentální klasicizující filiálky Deutsche Bank (arch. Erich Basarke, 1925), předznamenávající do jisté míry nacistický řecko-germánský sloh či elegantní městské spořitelny v duchu nového klasicismu (arch. Fred Otto, 1930) s travertinovým obkladem fasád (srov. s tvorbou Fritze Lehmana).⁹⁹⁷

Obdobné směřování je zřejmé i v případě nových městských lázní, označovaných za největší a nejmodernější v celém Německu.⁹⁹⁸ Novostavba nahradila někdejší Hedvičiny lázně, zbořené po jejím uvedení do provozu. Autorem klasicizujícího, asketického architektonického řešení byl městský architekt Fred Otto, přičemž návrh pochází již z roku 1929 a stavba probíhala v letech 1934–35.⁹⁹⁹ Klasicizující tendence se nejvýrazněji projevují ve vstupní partii s dvojicí subtilních pilířů. Naproti tomu pohledově méně exponované partie se v souladu s funkční náplní budovy spíše hlásí k estetice „nového stavění“. Součástí velkorysého lázeňského komplexu byly vanové a sprchové lázně, sauna, sluneční a vzdušné lázně s dvojicí bazénů (25 a 50 m) a nechyběly ani doplňkové služby (holič, občerstvení,

⁹⁹⁴ Ibidem, s. 29.

⁹⁹⁵ KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009, s. 192.

⁹⁹⁶ RICHTER, Tilo. *Industriearchitektur in Chemnitz 1890–1930*. Leipzig: Passage Verlag, s. 71.

⁹⁹⁷ Die „Dresdner bank“ in Chemnitz. *Innen Dekoration* 1925, roč. XXXVI, č. 4, s. 121; Das Geschäftsgebäude der Deutschen Bank zu Chemnitz. *Deutsche Bauzeitung* 1926, roč. LX, č. 69, s. 561-567; Das neue Sparkassengebäude der Stadt Chemnitz. *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1930, roč. XIV, č. 7, s. 524-525.

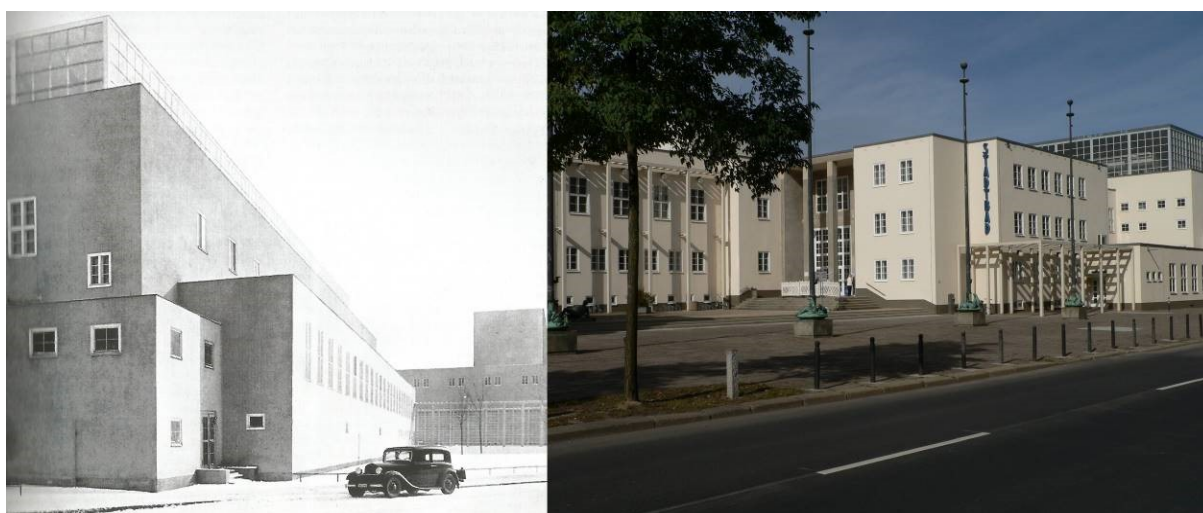
⁹⁹⁸ KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009, s. 64.

⁹⁹⁹ Stadtbadneubau in Chemnitz. *Deutsche Bauzeitung* 1936, roč. LXX, č. 7, s. 469-472.

tělocvična). Velký bazén prosvětlovala působivá prosklená ocelová konstrukce, menší „školní“ bazén pak prosklená boční stěna (srov. Vrbenského lázně ve Střekově), tvořená pěti velkoformátovými okny.

376. Meziválečný neoklasicismus. Budova městské spořitelny (arch. Fred Otto) a nedaleká expozitura Deutsche Bank (arch. Erich Basarke). Foto autor 2013.

377. Fred Otto. Nové městské lázně. Historický snímek „moderního“ zadního traktu a hlavní průčelí. Deutsche Bauzeitung 1936, foto autor 2013.

Rozvoj města v meziválečném období se projevil také ve výstavbě hotelů. K nejluxusnějším patřil „Kamenický dvůr“ (Chemnitzer Hof), postavený v roce 1928 na základě projektu místního rodáka Heinricha Straumera, působícího v Berlíně.¹⁰⁰⁰ Na stavbu byla v roce 1925 vypsána ideová soutěž, které se zúčastnili vedle Straumera mj. Paul Bonatz, Hans Poelzig, Friedrich Wagner-Poltrock a místní architekt Erich Basarke.¹⁰⁰¹ První cenu získal Paul Bonatz, nicméně realizací byl nakonec pověřen právě Straumer. Bonatzův vítězný klasicizující projekt měl paradoxně blízko ke Straumerově návrhu, který upřednostněn zřejmě s ohledem na architektovi vazby k rodnému městu. Nejzajímavějším soutěžním příspěvkem se prezentoval Hans Poelzig, který navrhl monumentální, expresionistickou čtyřkřídlovou budovu se zaoblenými nárožními, jejíž robustní formy odlehčil horizontálou kolonády s obchody a restaurací, vystupující směrem do náměstí. Centrem hotelu se měla stát oválná, prosklená zimní zahrada, komunikačně spojená s jednotlivými hotelovými křídly.¹⁰⁰²

¹⁰⁰⁰ Heinrich Straumer. Das neue hotel „Chemnitzer Hof“ in Chemnitz. *Innen Dekoration* 1931, roč. XLII, č. 5, s. 173-193.

¹⁰⁰¹ KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009, s. 72; HEGEMANN, Werner. Preisträger und Bauausführende bei den Hotel-neubauten in Chemnitz und Barmen. *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 1929, roč. XIII, č. 2, s. 66-69.

¹⁰⁰² Hans Poelzig. Hotel Chemnitz. *Architekturmuseum Technische Universität Berlin* [online], [cit. 2016-12-19]. Dostupný z WWW: <http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=51&SID=14829310888964>

Po dostavbě byl hotel oceňován jako „pohádkový palác“, vybudovaný v hravých, harmonických formách s noblesními interiéry.¹⁰⁰³ Velmi progresivní je pak konstrukční řešení na principu vyzdívaného ocelového skeletu, skrytého za pískovcovým obkladem.¹⁰⁰⁴ Význam novostavby v obrazu města potvrzuje i poloha na Divadelním náměstí naproti muzeu, čímž došlo k dotvoření tohoto reprezentativního prostoru.

378. Hotel „Kamenický dvůr“. Soutěžní návrhy Paula Bonatze a Hanse Poelziga ve srovnání s výslednou realizací Heinricha Straumera. Wasmuths Monatshefte für Baukunst 1929, Architekturmuseum Technische Universität Berlin, foto autor 2013.

Mimo tyto proudy stojí tvorba Otto Bartninga, který se jako evangelický teolog výstavbou kostelů zabýval i v teoretické rovině. Bartning je autorem evangelického kostela sv. Kříže ve čtvrti Kaßberg (1936). Třebaže se o zřízení kostela v této lokalitě uvažovalo již na sklonku 19. století, ke stavbě došlo až ve 30. letech 20. století.

379. O. Bartning. Kostel sv. Kříže na historické fotografii a pohled do loď. Bildindex, RICHTER 1996.

V roce 1934 byla vypsaná soutěž a v porotě zasedli vedle církevních hodnostářů také architekti Heinrich Tessenow, Paul Bonatz a Fred Otto. Porota vybrala projekt zkušeného Bartninga a následně proběhla stavba.¹⁰⁰⁵ Bartning zde záměrně zvolil neorománské formy, ale vyhnul se schématickosti historizujících slohů. Vznikla tak nadčasová, monumentální architektura, spojující historizující reminiscence, odkazující k počátkům křesťanství, s úsilím o reformu sakrálního prostoru. Lapidárně řešené, bezzdobné průčelí z hrubého kamene nezapře inspiraci předrománskou architekturou a oživuje ho pouze mohutný kříž nad trojicí portálů. Samostatně stojící věž, spojená s kostelem krčkem má charakter kampanily. Kostel Bartning pojal jako aluzi na raně křesťanskou baziliku, přičemž boční fasády nápaditě rozčlenil kamennými „rámy“ kolem vysokých pravoúhlých oken, prosvětlujících loď, evokujícími opěrný systém a

¹⁰⁰³ Heinrich Straumer. Das neue hotel „Chemnitzer Hof“ in Chemnitz. *Innen Dekoration* 1931, roč. XLII, č. 5, s. 173,190.

¹⁰⁰⁴ Hotel Chemnitzer Hof in Chemnitz. *Deutsche Bauzeitung* 1931, roč. LXV, č. 19-20, s. 118.

¹⁰⁰⁵ Podrobněji zejm. RICHTER, Tilo. *Die Kreuzkirche in Chemnitz. Ein Bau von Otto Bartning*. Leipzig: Passage-Verlag, 1996.

kontrastujícími s omítnutými plochami. Prosvětlený plochostropý jednolodní interiér je orientovaný směrem ke kazatelně v pravouhlém kněžišti, tvořící duchovní středobod chrámu. Dojmu baziliky v interiéru Bartning docílil dvojicí arkádových chodeb po stranách lodě, evokujících vedlejší lodě.

V obytné architektuře převládala sídliště na principu zahradního města (sídlíště Frischborn v městské části Borna, arch. Curt am Ende), popř. oblíbený model „Hofu“ (expresionistický Helenenhof, arch. Willi Jänicken a Gotthold Puschmann, Robert-Straube-Hof, arch. Curt am Ende či Wartburghof od kanceláře Feistel & Pöttsch). Výjimkou jsou svérázné realizace bezesporu nejprogressivnějšího kamenického architekta Maxe Feistela. Ten zprvu provozoval společnou kancelář s Kurtem Pöttschem, produkující stavby na pomezí expresionismu a „nového stavění“ (zmiňovaný Wartburghof). Po svém osamostatnění v roce 1928 však začíná v jeho tvorbě převládat nová věcnost a recepce myšlenek proslulého Bauhausu.¹⁰⁰⁶ To je zřejmé u první velké samostatné zakázky, obytného domu pro firmu Haubold (tzv. „Amerikahaus“), s luxusními velkometrážními byty, vybaveného ústředním vytápěním a výtahem, kde asketické, kubické fasády s pravidelným rastroem oken důmyslně odlehčil kruhovou schodišťovou „věží“. Vlivy organické architektury pak lze sledovat v případě golfového klubu (1929) v městské části Rabenstein, s centrálním kruhovým prostorem, na který navazuje dvojice rovněž kruhových bočních místností a krytá, předsazená subtilní terasa.¹⁰⁰⁷ Jednoznačným vrcholem je však Feistelova vlastní vila (1928) v ulici Kesselgarten. Tu architekt pojal jako experimentální stavbu, kdy v souladu s dobovými snahami avatgardy o prefabrikaci ve stavebnictví konstrukci vytvořil z ocelového skeletu (srov. vila Tugendhat, Schmelowského vila). Na něj byly vně i uvnitř přimontované azbestocementové desky s vnitřní izolací.¹⁰⁰⁸ Z architektonického hlediska se jedná o stylově nejčistší funkcionalistický objekt ve městě. Feistel zde aplikoval působivou skladbu hmot kdy vlastní, kubické tělo domu doplňuje cylindrický schodišťový rizalit, prosvětlený lufery (srov. Háskova vila) s předsazenou terasou, kryjící vstup. Další terasa se nacházela na střeše.

380. Kamenická architektonická avantgarda pod taktovkou architekta Feistela. Tzv. Amerikahaus a vlastní vila Maxe Feistela, celkový pohled a interiér schodiště. Wikipedie, KASSNER 2009.

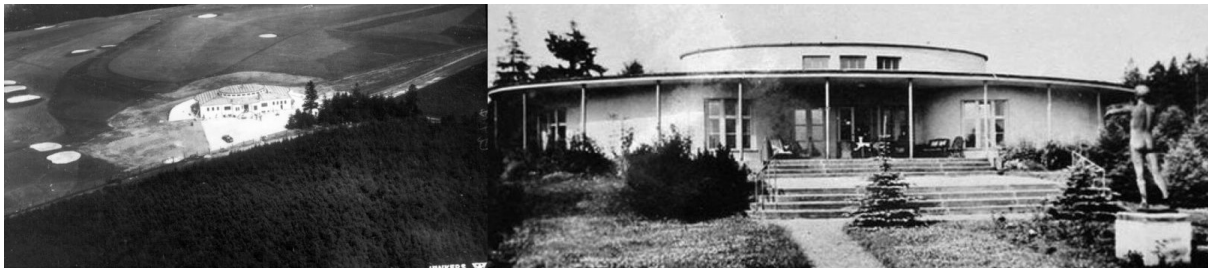
Poslední stavbou, kterou zmíníme, je okresní nemocenská pojišťovna z roku 1930. Elegantní stavba se železobetonovým skeletem, vycházející z nové věcnosti, byla vybudována dle projektu místního architekta Curta am

¹⁰⁰⁶ KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009, s. 189.

¹⁰⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁰⁸ Ibidem, s. 109-110.

Ende.¹⁰⁰⁹ Působivý prvek představuje zejména zaoblená, takřka mendelsohnovská vstupní partie, která spolu s ušlechtilým porfyrovým obkladem fasád podtrhuje její neokázalý půvab.

381. M. Feistel. Golfový klub v Rabensteinu (dnes součást Saské Kamenice). Letecký snímek a zahradní průčelí. Deutsche Digitale Bibliothek.

382. Progresivní tendence v tvorbě tradicionalistických architektů. Curt am Ende, budova AOK, hlavní průčelí, obložené pro místní prostředí typickým porfyrem z nedalekých lomů a interiér dvorany. SkycraperCity, foto Veronika Leonhardt 2009.

383. „Nové stavění“. Friedrich Wagner-Poltrock. Škola Diesterweg v městské části Gablenz 1928-30). Archiv autora.

¹⁰⁰⁹ Ibidem, s. 101.

Epilog. Existuje architektura českých Němců?

„Styl“ v jeho vlastní podstatě není nic čistě vnějškového, není pouhým oděvem, pouzdrem, jímž člověk stavby ošatil. Stačí minulost nazřít přimhouřenýma očima, abychom vnímali že „styl“, který někdy vzniknul, byl vždy něco nutného, něco, co naprosto nenáhodně, nýbrž s organickou samozřejmostí vyplynulo z určitých předpokladů, ze specifické dobové nálady. Lhostejno, zda pozorujeme gotický styl, styl renesance nebo, krok blíže k nám, barokní styl, – vždy člověk uvidí: že – v každé z těchto epoch a jiným způsobem – všechny formy souzní. Pozoruje-li člověk stavební formu jedné doby neizolovaně, ale ve spojitosti se všemi dalšími „formami“, s formou chování, zvyky a mravy i v souvislosti s dalšími uměleckými druhy, s výtvarným uměním, básnictvím a hudbou, – vidí, že všechny vykazují něco společného, co je dohromady spojuje. Mají stejný „charakter“. A je vidět, že především stavební styl každé z těchto epoch vždy vyrostl z určitého životního postoje. Vyrostl – tzn. organicky, přirozeně vyplynul. Není „udělán“.¹⁰¹⁰

V průběhu našeho přehledu severočeské architektury 1. poloviny 20. století, prezentovaného na zvoleném trojlístku sídel a jejich komparaci s dalšími lokalitami s obdobným vývojem jsme mohli vidět celou řadu styčných ploch. Když si odpovíme na otázku nastolenou v úvodu této práce, tedy zda existují obecnější rysy v rámci architektury a urbanismu průmyslových měst, můžeme říci, že ano. Zřejmě nejzásadnější představuje neustálé převrstvování, kdy na základě nových potřeb a požadavků dochází téměř kontinuálně k nahrazování dožívajících, nevyhovujících budov i celých celků novými. Výstižně to v souvislosti s Plzní vyjadril spolupracovník Adolfa Loose, Karel Lhota „...vývoj středověkých měst jest uzavřen. Nelze je předělávati bez jistého vandalismu. Jest otázka, co s těmito městy, která nemají možnost dalšího vývoje. Asanace či rezervace. Není pochyby, že nová doba má nové požadavky, že stavitelství a stavba měst mají zcela jiné předpoklady. A nelze-li stavět starými hmotami staré půdorysy, nelze stavět ani starými styly. Bohudík ono napodobování a malebné romantické přizpůsobování z minulého století k starým slohům je věcí pro slušného architekta úplně odbytou“.¹⁰¹¹ „Jenom ten, kdo cítí rytmus dnešního města, může stavěti město tak, jak je potřebujeme“, podotýká August Endell.¹⁰¹² Tento přístup je dobře patrný na příkladu Ústí nad Labem, které poměrně záhy ztratilo svůj historický výraz, na který prakticky upomíná pouze dochovaný půdorys. Na druhou stranu však zůstal zachován „gotický“ charakter, odvolávající se na středověkou etapu města, patrný v neogotických stavbách Spolku i expresionistické výstavbě meziválečného období (srov. Saská Kamenice). Významné novum znamenala i výrazná změna měřítka a obrazu měst, včetně potlačení přirozených dominant, jejichž místo zaujaly nové administrativní budovy a komíny rozsáhlých výrobních areálů. Ty prorostly do městské zástavby a staly se hlavním poznávacím znakem průmyslových aglomerací. Symbolem nového postavení i emancipace měst jsou zpravidla sebevědomé radniční budovy ať již dokončené, či jen ve fázi projektu jako v Ústí nad Labem. Dalším společným rysem je také zpočátku živelný urbanistický rozvoj, kdy tovární provozy expandují prakticky do středu měst a nové čtvrtě jsou připojovány dle potřeby čistě aditivním způsobem.¹⁰¹³ Není proto divu, že se tyto nekoncepční zásahy staly posléze nechtěným dědictvím Gründerského období, kterého se však nebylo lehké a často ani možné zbavit. Významný faktor,

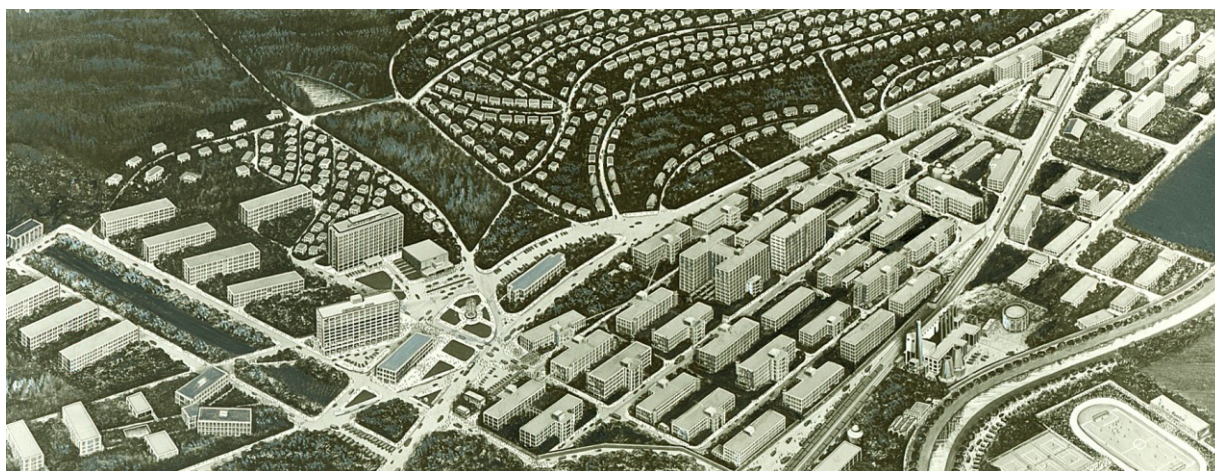
¹⁰¹⁰ WENZEL, Alfred. „Stil“ in der Architektur. *Gablonzer Tagblatt* 1931, příloha *Modernes Bauen, Modernes Wohnen* č. 2, s. 1.

¹⁰¹¹ LHOTA, Karel. Encyklopedie o stavbě měst a aplikace na Plzeň. *Plzeňsko* 1930, roč. XII, č. 5, s. 98.

¹⁰¹² ENDELL, August. Krása velikého města. *Naše doba* 1909, roč. XVI, s. 140.

¹⁰¹³ Velmi výstižně bouřivou proměnu historického města v průmyslové centrum popisuje na příkladu Křmova např. Michaela Ryšková. RYŠKOVÁ, Michaela. *Sdílné město: křmovské textilky v pohledu památkové péče = A communicative town: the Křmov-based textile factories from the point of view of monument preservation*. V Ostravě: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě, 2008.

ovlivňující další rozmach průmyslových měst, představuje také rozvoj životně důležité dopravy, umožňující mobilitu zboží i osob. To dokládá brzký nástup nejen železniční a tramvajové dopravy, ale i automobilismu, neboť severní Čechy díky prosperujícím průmyslníkům patřily k průkopníkům motorismu v někdejší monarchii. V architektuře průmyslových měst je zřejmý konzervativní vkus stavebníků, třebaže by se mohlo zdát, že v tomto případě budou v porovnání s méně industrializovanými sídly patrnější progresivnější tendence. Velkou roli sehrál zřejmě sentimentální a také do značné míry idealizovaný stesk po starých dobrých časech, „klidné vyrovnanosti a tichém blahobytu oněch dob“, který šel ruku v ruce s úsilím o sebereprezentaci, pro kterou jsou konzervativnější architektonické formy příhodnější, nežli moderní architektonické směry.¹⁰¹⁴ Právě „chtěná“ malebnost, ono „romantické přizpůsobování“ a nezbytná dávka nostalgie představuje druhou stranu rozsáhlé přestavby měst. Pomáhala tak, třebaže s jistou dávkou romantismu, i v době revolučních ekonomických, výrobních a společenských změn udržovat jistou kontinuitu a sounáležitost s preindustriálními časy. Tradicionalistická architektura tudíž představovala po celou 1. polovinu 20. století dominantní architektonický směr, přičemž přinejmenším v obytné architektuře kvantitativně vždy a všude převládala. Pokud se někde objevily progresivnější tendence, souvisely takřka bez výjimky s politickou, obvykle levicovou orientací městské samosprávy (velkorysá komunální výstavba sociálnědemokratického Ústí nad Labem), či silným, názorově vyhraněným investorem. Velmi dobře to lze demonstrovat na příkladu Zlína, který byl v meziválečném období jedním z nejmodernějších průmyslových měst světa a kde celkovou koncepci podniku i výstavby města utvářel utopický světonázor Tomáše a zejm. Jana Antonína Bati, ovlivněný nejen fordismem, ale i italským fašismem.¹⁰¹⁵

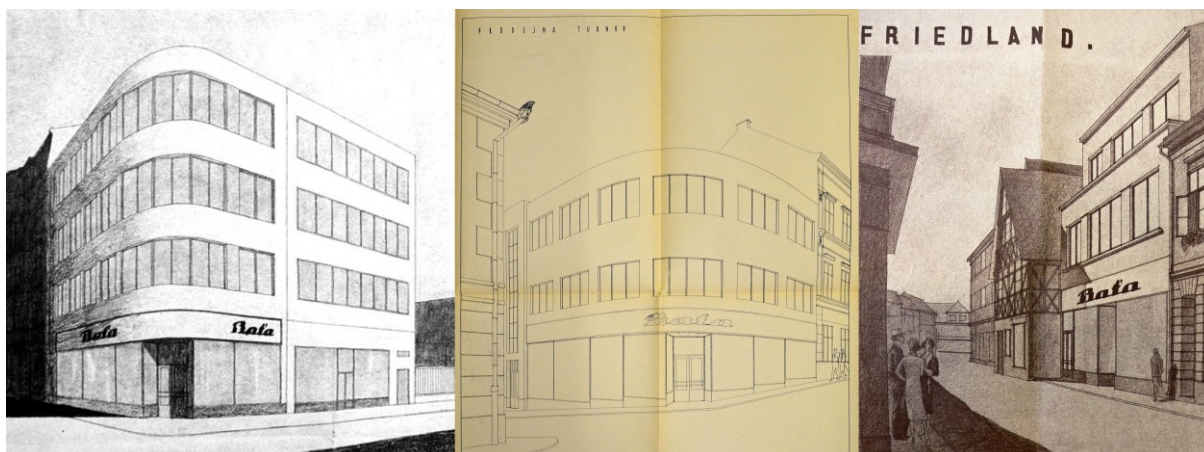
384. Urbanistická studie meziválečného Zlína. Wikipedie.

Pro oba bratry představovala modernita (mj. kult rychlosti, mládí, univerzality a racionality) nedílnou součást image nejen jich samých, ale i celé firmy. Východiska meziválečné architektonické avantgardy výstižně shrnuje Jan Michl. Jak dokládá, avantgarda usilovala o nadčasový, obecně platný výtvarný jazyk, nezávislý na módě či vkusu. „Funkcionalistický designér se ve své práci neuchyloval ani k tradičním formálním řešením, jako to dělali přívrženci historismu, ani nevymýšlel nové formy, tak jako to údajně dělali „pseudomoderní“, „modernističtí“ designéři či reprezentanti secese před nimi. Funkcionalistický designér pouze odhaloval a odkrýval formy, které byly obsaženy v

¹⁰¹⁴ MOHR, Jan. O rodinném domu před sto lety. In *Sborník Severočeského muzea – Acta Musei Bohemiae borealis, Historia 14*, 2006, s. 122.

¹⁰¹⁵ K této problematice především HOLUBEC, Stanislav. Silní milují život. Utopie, ideologie a biopolitika baťovského Zlína. In *Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny* 2009, roč. XI, č. 2, s. 30-55.

bezprostředních problémech, tj. „funkcích“.¹⁰¹⁶ Avantgarda tak očekávala, že tato nová, „univerzální“ architektura bude přijatelná pro kohokoliv, bez ohledu na jeho sociální či kulturní kořeny. Je tudíž nabíledni, že takový radikální pohled na architekturu nebyl pro jinak naladěné tvůrce ve sledované oblasti atraktivní. Mezi investory moderní, funkcionalistické architektury kvantitativně převládala střední třída, u vyšších společenských vrstev pak německy mluvící židovská komunita. Ta ve dvacátých a třicátých letech patřila k nejbohatším ve střední Evropě.¹⁰¹⁷ To bylo dáno mj. tím, že po zrušení zákazu migrace v roce 1848 se židé stěhovali hlavně do průmyslových oblastí severních a severozápadních Čech, kde se následně náchazely po Praze největší židovské enklávy (Teplice, Liberec, Ústí nad Labem, Jablonec nad Nisou, Žatec, Karlovy Vary). Z českých měst to pak byla především Plzeň a České Budějovice.¹⁰¹⁸ Výmluvně to ilustrovaly i mimořádně velkorysé novostavby synagog. Progresivní architektonické tendence se objevují ve sledované oblasti rovněž u německy hovořících tvůrců židovské národnosti (Victor Fürth, Ernst Muhlstein, Heinrich Kulka, Kurt Spielmann, Ernst Kominik či Erwin Katona). To ovlivnila mj. skutečnost, že židovská komunita téměř neřešila národnostní otázky a tak byla obecně mnohem otevřenější moderním, internacionálním proudům. Ani těmto architektům však nebyly zcela vzdálené historické reminiscence, dobře čitelné např. v tvorbě Kurta Spielmanna.

385. Moderní architektura jako součást korporátní identity firmy Baťa. Razantní vstup „domu služeb“ do maloměstského prostředí na příkladu Střekova (V. Karfík?), Turnova (V. Karfík) a Frýdlantu (nerealizovaný návrh, B. Martinec). Archiv města Ústí nad Labem, MěÚ Turnov, ASÚ, SOKA Liberec.

„Modernost“ průmyslových center se neprojevila ani tak v architektonickém ztvárnění jednotlivých budov, jako spíše v jejich konstrukčním a materiálovém řešení převzatým z průmyslových staveb, kontrastujícím s tradičně pojatým architektonickým hávem a aplikováním nových stavebních typů. K nim patřila nejen nádraží, tržnice, muzea, tělocvičny, výrobní areály či věznice, ale především nemocnice spolu s lázněmi (halovými, sprchovými či vanovými), související s rozvojem zdravotní péče a komunální hygieny v průmyslových městech, jež se v průběhu 19. století stává stále aktuálnější. Důvodem byla populační exploze průmyslových aglomerací, do nichž neustále proudila nová pracovní síla, a tak bylo nutné urychleně řešit otázku hygieny a zdravotní péče u širokých vrstev obyvatelstva. V kosmopolitnějším a vnějším vlivům otevřenějším prostředí průmyslových měst se záhy objevuje i úsilí o větší sekularizaci společnosti (srov. např. otázka spalování a krematorií) a na síle získává dělnické sociální hnutí. Značný nárůst obyvatelstva a následná sociální i jazyková stratifikace společnosti se projevila také ve vyhroceném nacionalismu. Němečtí

¹⁰¹⁶ MICHL, Jan. Forma že sleduje co? Modernistický pojem funkce jako carte blanche. [cit. 2017-01-10] Dostupný z WWW: <http://janmichl.com/cz.fff.html>

¹⁰¹⁷ ČAPKOVÁ, Kateřina. *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách: 1918-1938*. Praha: Paseka, 2005, s. 75.

¹⁰¹⁸ *Ibidem*, s. 59-60.

nacionálové především s nelibostí hleděli na českou emancipaci. Po té co došlo k „počeštění“ Prahy, pomyslným centrem českých Němců se tak stal právě Liberec, „*zweite Landeshauptstadt, erste deutsche Stadt Böhmens*“.¹⁰¹⁹ Národnostní vášně reflektoval samozřejmě i dobový tisk, přičemž v českém prostředí silně rezonovala zejména otázka českých menšin v pohraničí a záměrné podhodnocování stavu Čechů, žijících a pracujících v severočeských aglomeracích, ze strany německých samospráv. Zejména na Liberci nenechal český tisk takřkajíc niť suchou. Za všechny můžeme citovat charakteristiku města, uveřejněnou roku 1907 v *Českém světě*: „*Liberec zajisté není městem, jež by mohlo půvaby svými dlouho držeti. Není tu pikantní směs starého s moderním, jež např. Praze dodává půvabu... dlouhé fádni ulice vroubené činžáky a budovami veřejnými zdá se, jsme již někde viděli. Jsou jich tisíce v provinciálních městech a městečkách sousední říše. Radnice, směšná novogotická nestvůra, vévodí městu traticímu se v oblacích páry a dýmu. Ano, to je stodymníkový Liberec. Zajisté město zámožné, nikoliv krásné*“.¹⁰²⁰

V průběhu 80. let 19. století se proto dostává stále častěji ke slovu nacionálně orientovaná architektura, odrážející složité národnostní vztahy v pohraničí. V severních Čechách to byla severská neorenesance, jejímž antipodem se v českém prostředí stala česká neorenesance, ilustrující vzmach a emancipaci českého živlu. Výstižně to dokládá srovnání reprezentativních veřejných budov Plzně a Liberce na sklonku 19. století. V případě Liberce neskrývané sympatie k sousednímu Německu v duchu hesla „*Los von Prag*“ došly dokonce tak daleko, že byl odvolán tehdejší starosta Schücker a rozpuštěno zastupitelstvo pro nedodržování rakouských zákonů, což mělo za následek odložení slavnostního otevření nové radnice.¹⁰²¹ Právě toto nacionální pnutí se ve větší či menší míře projevuje po celé sledované období a odrazilo se často i v architektonickém řešení jednotlivých budov. Důležitá je také otázka jazyka, neboť v rámci českých zemí bylo ještě v meziválečném období poměrně běžné bilingvní vzdělání. Proto pro česky i německy hovořícího investora nepředstavovalo jednání s českým či německým architektem větší problém a stejně tak se český i německý architekt mohl domluvit s klientem, třebaže ne vždy ideálně, jak vzpomíná na svou praxi u Josefa Zascheho Jan E. Koula.¹⁰²² Občas se tudíž lze setkat s prací německy mluvícího architekta pro českého zadavatele či naopak, jako v případě Rudolfa Bitzana, pracujícího pro firmu Šlechta v Lomnici nad Popelkou.¹⁰²³

Pozvolna se tak dostáváme k hlavní otázce, která je ostatně i vetknuta v názvu této kapitoly a to, zda lze hovořit o svébytné a specifické architektuře českých Němců, odlišující se od stavební produkce české majority. Pokud budeme upřímní, musíme konstatovat poněkud šalamounsky, že ano i ne. Je zřejmé, že pohraniční oblasti byly vždy nedílnou součástí většího celku. To dokládá např. typizovaná výstavba poštovních úřadů, soudů, škol či kasáren v průběhu 19. století, která se neliší od dalších míst někdejší monarchie. Hlavní dobové architektonické tendence k jakým patřila italsky orientovaná neorenesance či později ve 20. letech 20. století reprezentativní neoklasicismus měly spíše internacionální charakter. Na druhou stranu, podoba severočeské architektury je výsledkem vzájemné interakce s centry po obou stranách hranice, což se projevilo v jejím nezaměnitelném výrazu. Jindřich Vybíral stavební produkci německy hovořících architektů výstižně označuje jako „*druhý proud*“, který „*plynul někdy nepozorovaně, stranou a jakoby proti směru tendencí, dominujících českému národnímu umění, jindy naopak svou dravostí a sveřepou*“.

¹⁰¹⁹ NERUDA, Jan. Liberec. *Národní listy* 8.10 1865, s. 1.

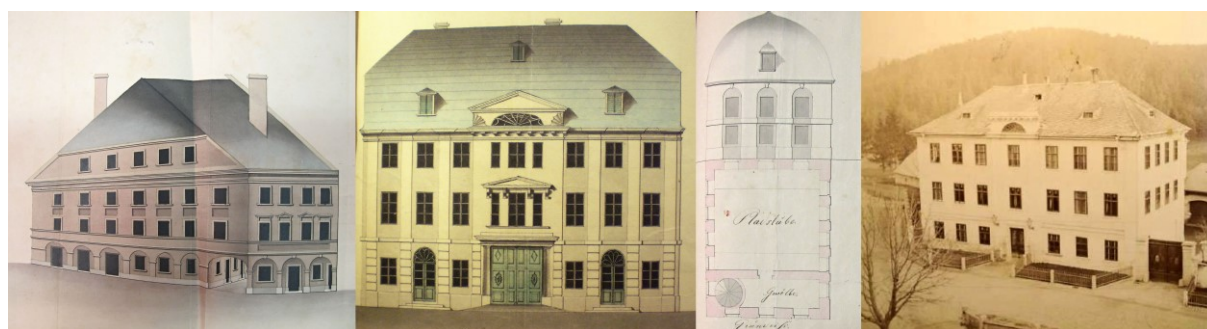
¹⁰²⁰ Represenční budovy národní na severu Čech. *Český svět* 1907, roč. III, č. 45, s. 1088-1089.

¹⁰²¹ MELANOVÁ, Miroslava. Vídeň – Liberec. Od obchodu k umění a politice – proměna vztahu k hlavnímu městu monarchie. In FASORA, Lukáš et al. *Brno Vidní, Vídeň Brno. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.-23. listopadu 2007 v Brně*. Brno: Maticе moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy, 2008, s. 344.

¹⁰²² KOULA, Jan. E. Moje začátky u Josefa Zascheho. In *Československý architekt* 1975, roč. XXI, č. 21-22, s. 8.

¹⁰²³ Angažování Bitzana v tomto případě souviselo s firmou Višňovský jutový průmysl, spol. s r. o. (Weigsdorfer Jute Industrie G. m. b. h.), v níž byl činný Otto Goltze, se kterou Bedřich Šlechta za první světové války spolupracoval.

neodvozeností nabýval nad nimi převahy.¹⁰²⁴ Třebaže severní Čechy nepatřily k věrozvěstům nové architektury, nelze zdejší stavební produkci šmahem odbýt jako periferní. Tento pohled relativizují nejen výjimečné stavby nejvýznamnějších místních architektů, třebaže působících a usazených jinde (mj. proto, že mnohdy právě zde se lze setkat s jejich nejzásadnějšími realizacemi jako např. u Rudolfa Bitzana), ale logicky i značná koncentrace kapitálu. Díky tomu si místní elity, které chtěly zdůraznit svou výlučnost i postavení, snadno mohli dovolit „to nejlepší“, třebaže hledaly zejména v tradičnějších vodách. I proto lze běžně spatřit mimořádně kvalitní, nadregionální realizace vedle banálních budov druhého, někdy i třetího řádu, stejně jako v architektonických centrech. Ambivalentní vztah center a periferie trefně definuje Pavel Šopák. Všimá si především, že i pro modernu, principiálně zdůrazňující svou originalitu, obecně přijímanou jako jeden ze symptomů architektonických center, je příznačné užívání oblíbených a všeobecně známých motivů a prvků. Díky tomu je však dobře pochopitelná nejen pro současníky, ale i pro nás. „*Styl periferie obohacuje styl jako takový... poskytuje důkazy o vitalitě forem, jež přežívají, zatímco jiné jsou zaměněny za aktuálnější*“.¹⁰²⁵ Zdánlivá provinčnost severočeského prostředí souvisí zřejmě také s omezenými možnostmi získat významné státní zakázky po roce 1918, což vedlo k uzavřenosti místních architektů, kteří se orientovali zejména na stavební úkoly pro německé samosprávy a německý kapitál. Zdrojem deziluze byla i domnělá výhoda českých Němců v podobě kulturní a jazykové příslušnosti k sousednímu Německu. Ta však benefity v podobě zahraničních zakázek nepřinášela a bylo tomu spíše naopak, což se následně odrazilo v podpoře protekcionalistických kroků vůči říšským architektům.

386. Klasicismus a empír jako inspirační zdroj. Liberecké klasicistní stavby – dům čp. 4-II na náměstí Dr. E. Beneše, dům čp. 79-III v ulici 1. máje, tzv. koinice s kýlovou střechou, původně součást cechovní valchy, později barvírny Ernsta Hoffmanna čp. 149-II (dnes areál Energomontáží) a někdejší rodinné sídlo rodiny Liebiegů v Josefinině údolí. Všechny objekty zanikly, nebo byly zásadně přestavěny již na počátku 20. století.
MML, ASÚ, SOKA Liberec.

Zahranční odborné časopisy jako např. *Moderne Bauformen* sice jejich tvorbu občas sledovaly a kladně hodnotily (stejně jako české kolegy), ale to bylo vše. Za hranicemi se tak prosadit podařilo pouze architektům zde usazeným, jako Hansi Richterovi či Rudolfovi Bitzanovi, ale i pro ně představovaly realizace ve staré vlasti významnou část zakázek. Pro sledovanou oblast je příznačné mísení různorodých, často protichůdných směrů, což přispělo po vzniku víceméně samostatné severočeské architektonické scény s dílčími centry (zejm. Liberec a Ústí nad Labem), k její jisté roztržitosti. Značný vliv mělo sousední Sasko, z něž místní tvůrci čerпали řadu podnětů, projevujících se mj. v rámci tzv. reformní architektury či pozdějšího expresionismu. K tomu také přispívaly úzké zahraniční vazby, neboť s ohledem na rakousko-uherskou celní politiku si řada německých podniků budovala své pobočné závody v průmyslových

¹⁰²⁴ VYBÍRAL, Jindřich. Z „druhého“ proudu brněnské kultury - Heinrich Fanta a další. In *Výtvarné Brno 1918-1938*. Brno: Moravská galerie, 1993, s. 100.

¹⁰²⁵ ŠOPÁK, Pavel. *Vzdálené ohlasy: moderní architektura českého Slezska ve středoevropském kontextu*. Opava: Slezská univerzita, 2014, s. 23-24.

pohraničních oblastech monarchie s dostatkem kvalifikované pracovní síly (srov. Liberec, Frýdlant, Varnsdorf, Hrádek nad Nisou, Chomutov, Aš aj.) a za tímto účelem zpravidla oslovovaly osvědčené německé architekty, kteří již pro podnik pracovali. Mimořádně důležitou roli hrály také odborné vysoké školy. Na akademii a technice v Drážďanech, ale i vzdálenějším Mnichově mezi absolventy figurovala celá řada českých Němců, pro něž bylo studium v Německu kulturně bližší a z hlediska vzdálenosti mnohdy výhodnější, než v Praze, Brně nebo Vídni. Ke změně dochází až se vznikem samostatného Československa. V této době většina aspirantů architektury navštěvuje obě německé vysoké školy v Praze a Brně a leckdy i české školy. Někteří z nich se navíc za hranicemi posléze i usadili, třebaže vazby k rodnému kraji nikdy zcela nezpřetrhali, jako v případě Rudolfa Bitzana, Emila Röslera či Hanse Richtera a realizovali zde celou řadu zakázek. Do severočeského prostředí tak přinesli potřebný nadhled a zkušenost s „velkým světem“. Ani místní tvůrci ovšem nebyli příliš pozadu, k čemuž jim pomáhaly mj. odborné časopisy, které je seznamovaly s nejnovějšími trendy v architektuře a stavebnictví i tvorbou zahraničních kolegů. Obdobnou funkci plnily i architektonické soutěže, s nimiž se na sklonku 19. století doslova „roztrhl pytel“, a v nichž se lokální architekti museli vyrovnávat se zahraničními konkurenty, třebaže měli výhodu v podobě znalosti zdejšího prostředí i osobních vazeb.

387. Liberecká architektura „kolem roku 1800“. Tzv. dům U Pelikána čp. 243-IV, postavený v roce 1803 stavitelem Johannem Karlem Kunzem a parafráze typického libereckého klasicistního domu od Gustava a Ferdinanda Miksche, v podobě rodinného domu čp. 673-I ve Svojsíkově ulici z roku 1898. MML, ASÚ, foto autor 2006.

Na počátku 20. století se objevují ve větší míře vlivy místní pozdně barokní a klasicistní architektury „kolem roku 1800“, vyznačující se „jednoduchým a často přeci tak překvapivě noblesním uspořádáním a členěním hmot se skromným, ale přece vždy jemným vycítěním ozdoby umístěné na správném místě“.¹⁰²⁶ Ta byla chápána jako součást místní identity a navíc odkazovala ke kořenům prosperity pohraničních oblastí, z čehož pramenila také její značná obliba. Na severu Čech se nejvýrazněji tento směr uplatnil v tvorbě Maxe Kühna a Heinricha Fanty s jejich koncepcí „moderního barokního stylu“. Centrem tohoto proudu, kde se také uplatnil nejsilněji, bylo zejména Liberecko. Naproti tomu např. v Ústí nad Labem se až na výjimky s jeho ucelenější recepcí téměř nesetkáme. To bylo dáno i tím, že na rozdíl od Ústecka „mladé“ Liberecko nedisponovalo výraznějšími středověkými památkami a tím více se obracelo k době svého prvního rozmachu, představované 18. stoletím. O to zajímavější je reflexe „středověku“ v expresionistické architektuře meziválečného Jablonce nad Nisou, jež zřejmě měla přispět ke zdůraznění městského charakteru sídla, které pouhých 100 let před tím bylo vlastně pouhou podhorskou vesnicí. Tento pozdní, regionální historismus tak

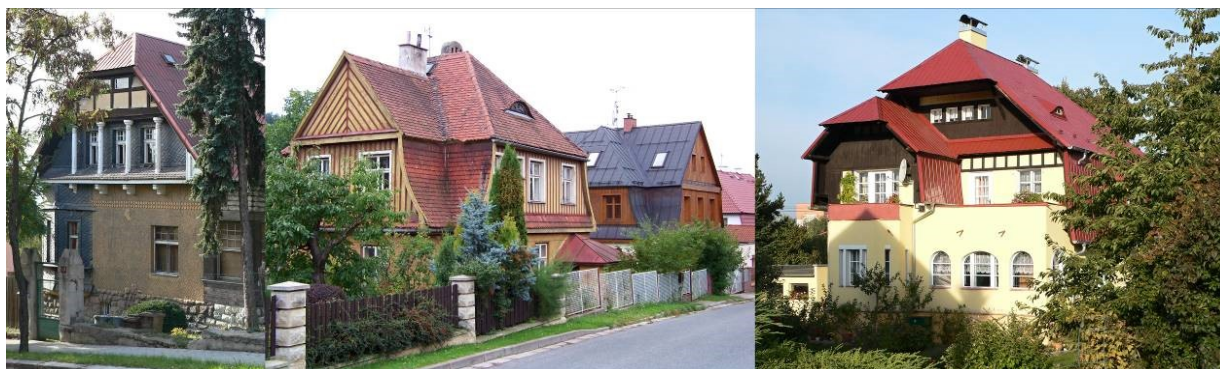
¹⁰²⁶ MOHR, Jan. O rodinném domu před sto lety. In *Sborník Severočeského muzea – Acta Musei Bohemiae borealis, Historia 14*, 2006, s. 122.

představuje první svébytnější směr v rámci severočeské architektury, třebaže obdobná recepce lokálních tradic představuje celoevropský fenomén.¹⁰²⁷

388. Reflexe pozdně barokní a klasicistní architektury. Kostel Panny Marie v Raspenavě (Anton Krapf, 1908), spořitelna v Novém Městě pod Smrkem (Max Kühn, 1908?), Tauscheho vila v Liberci (Max Kühn a Heinrich Fanta, 1911) a Oesterreichova vila v Hostinném (Max Kühn, 1914). SCHWIND 1908, archiv autora, foto autor 2011, 2013.

Za jeho rozmachem v prvním decenniu 20. století stojí zejm. hnutí na ochranu domoviny (Heimatschutz), jež v případě severních Čech padlo na mimořádně úrodnou půdu a navíc konvenovalo se vkusem i postoji zdejších stavebníků. To dokládá jeho kontinuální obliba i v meziválečném období, patrná např. v tvorbě Heinricha Fanty a Josefa Záscheho. Neméně významným inspiračním zdrojem byla i vernakulární architektura, což bylo dáno i jejím neobyčejným typologickým bohatstvím v námi sledované oblasti. Až na Jablonec se naopak v severočeském prostředí příliš neujala secese, která se omezila pouze na dekorativní výzdobu stále ještě neoslohových fasád popř. se uplatnila pod vlivem sousedního Německa její geometrická varianta. Proto ji lze považovat spíše za aktuálnější a módnější variantu dozrívajících historizujících slohů. Apekty regionalismu výstižně shrnul Rostislav Švácha. „V dějinách architektury regionalismus často figuruje jako způsob polemiky s dobovými internacionálními styly. Architekti-regionalisté se snaží zvýraznit určité tvarové elementy, stavební techniky, materiály a konstrukce, které se jim zdají být pro území regionu typické... může jít přitom o elementy folklórní a vernikulární, ale také o elementy vyšších architektonických stylů, vždy nějak spojené se stavebními tradicemi daného území. Některé druhy regionalismu přistupují k těmto tradicím s velkou dávkou sentimentality a nostalgie. Tradice jim slouží jako rezervoár rozmanitých citací a sugestivních evokací minulosti... Jiné regionalistické směry spějí k integraci místní tradice s představami a technikami internacionální moderní architektury“.¹⁰²⁸

389. Vlivy lidové architektury. Novákova vila v Chomutově (neznámý autor, 1906-07), zahradní město v Trutnově (Max Kühn a Henrich Fanta, kol. 1914), Hergetova vila v Chomutově (Friedrich Kick, 1922-23). Foto autor 2011, 2013.

¹⁰²⁷ Jak uvádí Jindřich Vybíral, v Rakousku k rehabilitaci biedermeieru došlo již v roce 1896 v rámci výstavy, věnované vídeňskému kongresu a severní Čechy tak měly v tomto ohledu pouze minimální zpoždění. VYBÍRAL, Jindřich. Neobiedermeier mezi Vídní a Prahou. In LORENZOVÁ, Helena, PETRASOVÁ, Taťána, ed. *Biedermeier v českých zemích: sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 6.-8. března 2003*. Praha: KLP, 2004, s. 417.

¹⁰²⁸ ŠVÁCHA Rostislav. Regionalismus v architektuře 20. století. In ŠEVEČEK, Ludvík, HORŇÁKOVÁ, Ladislava ed. *Středoevropská architektura 1890-1998: sborník příspěvků symposia: Zlín, 23.-24. října 1998*. Zlín: Státní galerie ve Zlíně, 1999, s. 30.

S oběma těmito polohami se v severočeském prostředí můžeme setkat, přičemž druhou reprezentují právě stavby v rámci „umírněné moderny“. Zároveň však Švácha zmiňuje ještě jeden mimořádně důležitý směr, který nazývá příhodně „*regionalismus místa*“. Ten je zákonitě zastoupen méně a vyznačuje se oproštěním od nacionálního étosu a zohledněním charakteru krajiny, klimatu, konstrukcí a materiálů.¹⁰²⁹ Zřejmě nejvýraznějším zástupcem této varianty je osobitá tvorba Fritze Lehmana. Regionálně orientovaný tradicionalismus rozhodně nebyl cizí ani českému prostředí. Mimořádně osobitou odpovědí na styl „*kolem roku 1800*“ byla kubistická architektura, čerpající podněty mj. právě z pozdního baroka a maloměstského klasicismu (srov. Jakubcova vila v Jičíně a Fárův dům v Pelhřimově od Pavla Janáka či dům U Černé Matky Boží v Praze a Bauerova vila v Libodříchách od Josefa Gočára).¹⁰³⁰ K přílišnému oslabení tradicionalistického proudu nedošlo ani v meziválečném období a výrazně se uplatnil např. v rámci „národního stylu“ (Demlův dům v Tasově od Bohuslava Fuchse či Hořovského vila v Hodkovičkách od Pavla Janáka). Vedle staveb vůdčích osobností formátu Jana Kotěry, Pavla Janáka či Josefa Gočára je patrný především v produkci menších kanceláří a ateliérů, např. architektonické firmy Aloise Vavrouše, reprezentující mainstreamový vkus.¹⁰³¹ Velmi zdařilou ukázkou tohoto proudu je tvorba „*génia průměrnosti*“, jak ho trefně označuje Ladislav Zikmund-Lender, Jindřicha Freiwalda.¹⁰³² Společná kancelář s Jaroslavem Böhmem měla velmi široký stylový rozptyl, zahrnující činžovní domy a vily v „národním stylu“, zaměstnanecké kolonie ovlivněné lidovou architekturou, či divadla, veřejné, bankovní a administrativní budovy, na nichž se v průběhu 30. let začíná prosazovat i opatrný funkcionalismus.

390. Meziválečný regionalismus a tradicionalismus v českém prostředí. Vybrané severočeské realizace kanceláře Freiwald & Böhm. Dražní kolonie „U Matky Boží“ v Lounech, hornická kolonie v Duchcově, muzeum a spořitelna v Železném Brodu. FREIWALD 1924, foto autor 2016.

Výstižně architektovu tvorbu charakterizují slova Jindřicha Čadíka ze sklonku 30. let. „*Freiwaldovo výtvarné credo bylo zajisté zakotveno vedle školního poučení v osobním sklonu k malebnosti... Dovedl však tyto vlastnosti moudře sloučiti s lokální tradicí, máje vyvinutý smysl pro hodnoty lidových forem regionálních. Bylo jeho předností, že nezapomínaje na principy lidového stavitelství dovedl se vahou své moderní intuice ubrániti folklorisování městské architektury, jemuž*

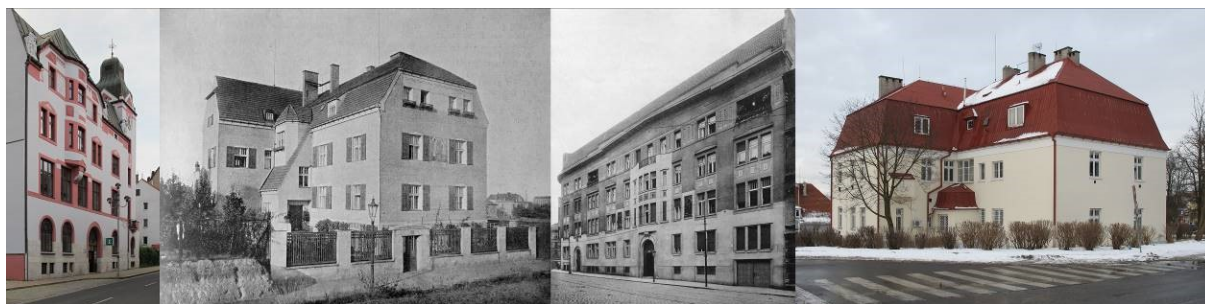
¹⁰²⁹ Ibidem, s. 34.

¹⁰³⁰ Ibidem, s. 35.

¹⁰³¹ *Návrhy a stavby firmy arch. Alois Vavrouš a syn, stav. v Praze VIII v roce 1892-1932*. V Praze: Nákladem fy A. Vavrouš a syn, 1932.

¹⁰³² ZIKMUND-LENDER, Ladislav. *Génium průměrnosti: Architekt Jindřich Freiwald v Hradci Králové*. In *Monumenta Vivent* 2015. Jaroměř: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Josefově, 2015, s. 93-101.

tak nebezpečně propadávala generace předcházející... neimituje lidovou stavbu, nýbrž opatrně včlení do vnější formy něco z charakteristických rysů regionální tradice... Odpor k strohé chudobě fasádové prázdnoty vyznívá zvláště nápadně tehdy, když má opravovat učiněné chyby, nebo připojit svou stavbu do prostředí, které povahou svého dějinného růstu by nesneslo vtíravého násilí moderny“.¹⁰³³ Paradoxně se tak jedná o podobná východiska, jako v případě architektury českých Němců. Do první světové války se skutečně progresivní, modernistické tendence objevují pouze u několika tvůrců. K nejvýznamnějším patřil Josef Zasche působící v Praze a Rudolf Bitzan v Drážďanech. Zasche ohlas těchto „domácích“ tradic transponoval tvůrčím způsobem v rámci reformní architektury. Přes plošně pojatou, abstrahovanou secesi, předznamenávající modernu (srov. někdejší městská spořitelna v Aši) dospěl k redukovanému, reformovanému pojetí neoklasicismu, patrnému v nejdůležitějších realizacích do první světové války, palácích Pražské železářské společnosti a Vídeňské bankovní jednoty v Praze, a knihovně v Ústí nad Labem. Klasické chápání architektury je ostatně typické i pro Zascheho pozdní dílo. V souvislosti s jeho vrcholnou realizací, kostelem Nejsvětějšího srdce Ježíšova v Jablonci nad Nisou, Rudolf Hönigschmid podotýká, že „dovedl vyřešit náboženskou budovu prostředky moderní architektury a přitom jí zachovat tradiční určení a souvislost s velkou minulostí“.¹⁰³⁴

391. Průřez dílem Josefa Zascheho před první světovou válkou. Městská spořitelna v Aši (1904), Wilfertova vila v Praze-Bubenci (1904-05), palác Pražské železářské společnosti v Praze (1906-07) a obytný dům Pražské železářské společnosti v Kladně (1906-07). Foto autor 2015, 2017, Deutsche Arbeit 1908/09.

Obdobné směřování, jež posléze vyústilo v reformní architekturu, je zřejmé i u Rudolfa Bitzana. Jeho styl se vyznačuje jednoduchými, čistými formami, vyváženými proporcemi, zdůrazněnou tektonikou, ale zároveň i jistým patosem. Důsledná aplikace základních geometrických prvků, z nichž architekt budoval své stavby je odrazem snahy o dosažení nadčasové archetypální architektury. Právě to ho odlišuje od běžné dobové produkce pohraničních oblastí, opírající se o lokální stavební tradice. Ačkoliv architektony stavby nepostrádají jistou dávkou eklektické hravosti, jeho tektonický přístup k architektuře je na hony vzdálený pouhému napodobování či citaci historické architektury.

To, co je pro zmíněnou reformní architekturu klíčové, je její stylová pluralita, zahrnující heimatstil, barokizující modernu i jakýsi protopurismus, která přirozeně a nenásilně navazovala na historické slohy. Jejím hlavním cílem tak byla spíše než radikální změna postupná evoluce, která šla ruku v ruce s úsilím přizpůsobit se charakteru okolní zástavby. Můžeme tak hovořit mnohdy téměř o kontextuální architektuře. Není tedy divu, že se tento směr, blízký chápání architektury u místních tvůrců, poměrně záhy v severočeském prostředí etabloval a představuje tak jeden z typických rysů zdejší stavební produkce. Jeho výhodou bylo citlivé a organické zapojení novostaveb do starší zástavby. Že toto uvažování rezonovalo v tvorbě severočeských architektů ještě na sklonku meziválečného období, dokládají i slova Fritza Lehmana v úvaze *Postavení architekta*.

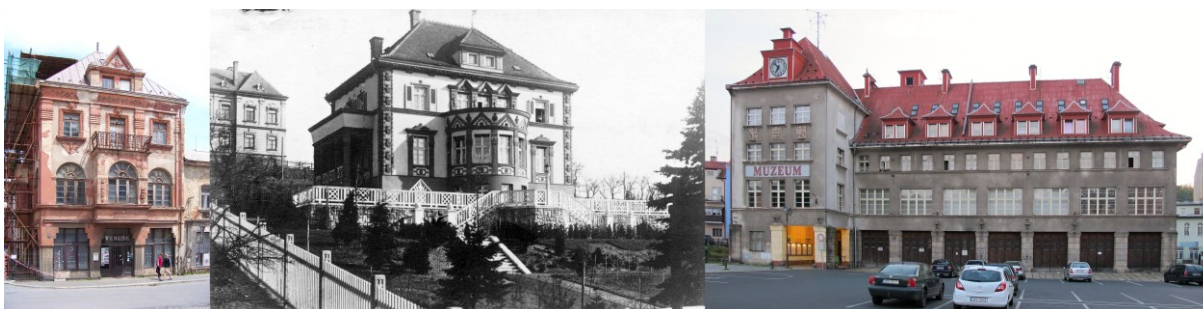
¹⁰³³ *In memoriam Ing. arch. Jindřicha Freiwalda*. V Hronově: Propagační odbor města Hronova, 1945, s. 21.

¹⁰³⁴ HÖNIGSCHMIED, Rudolf. Umění Němců v Republice Československé. In WIRTH, Zdeněk (ed.). *Dějepis výtvarných umění v Československu*. Praha: Sfinx, 1935, s. 311.

392. Reformní architektura v díle Rudolfa Bitzana. Radnice ve Freitalu-Döhlen (1914-15), zaměstnanecký dům Jutových závodů ve Višňové (1920-22) a administrativní budova NEW v Děčíně-Podmoklech (1921-23). Foto autor 2011, 2013.

„Musíme se podřídit. Tvář města je důležitější než naše samolibost. Od nás se očekává, že jí budeme sloužit. Ale jak se máme podřídit, když k nám promlouvá nalevo renesance, napravo secese a naproti megalomanie z okenních tabulek? Kde máme navázat? Musíme navázat a pokračovat ve stavění tam, kde náš předek přestal říkat to, co platí. Heslo každé době vlastní styl je správné. Ale z něho odvozené přerušení každé vazby směrem nazpět je falešné. Stejně jako v literatuře, v malířství i v božské hudbě existují také v architektuře obsahy a estetické zákony řemesla, které platí ve všech dobách“.¹⁰³⁵

393. Meziválečný dekorativismus. Osobitá tvorba architekta Emila Röslera kombinující tradicionalismus s prvky art déco. Někdejší Café Henke v Rumburku (1926), Brettschneiderova vila v Děčíně (1925) a polyfunkční budova bývalé městské knihovny a požární zbrojnice v Aši (1931). Foto autor 2012, 2015, archiv autora.

Právě zde můžeme spatřovat kořeny převládajícího negativního postoje pohraničních oblastí k funkcionalismu. Navíc platí přímá úměra, že čím menší sídlo, tím obtížněji se prosazovala moderní architektura. Ukázkovým příkladem je Krásná Lípa, kde významný průmyslník a osvícený investor Franz Josef Palme oslovil Hanse Richtera, rodáka z nedalekého Království, s vypracováním projektu nové vily a pletárny v moderním, funkcionalistickém duchu.¹⁰³⁶ Prakticky ihned po svém dokončení se v místním konzervativním prostředí setkaly s kritikou, kdy pletárna byla posměšně přejmenována na „skleněnou skříň“ a vila dokonce na „opičí pavilon“.¹⁰³⁷ S neznázemi se potýkal i Fritz Lehmann, jehož mendelsohnovsky koncipovanou, i když stále uměřenou novostavbu eskomptní banky v Chebu karlovarské noviny *Deutsche Wehr* označily za „obrovskou krabici bez hlavy“.¹⁰³⁸ Třebaže místní tvůrci samozřejmě moderní směry znali, aplikovali je pouze v případě, že se jednalo o osvíceného klienta, požadujícího moderní dům. Jinak navrhovali spíše stavby v duchu „umírněné moderny“ s tradiční valbovou střechou, „zklidňující“ modernistické fasády (srov. Hans Richter, Otto Fleischer). Nápaditě a s nadhledem shrnul klady i zápory moderního rodinného domu

¹⁰³⁵ *Sammelheft der Arbeiten von Mitgliedern der Gemeinschaft deutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik*. Bratislava: 1934, s. 3.

¹⁰³⁶ *Zwei Industriebauten*. Architekt Hans Richter, Dresden. *Zentralblatt der Bauverwaltung* 1931, roč. LI, č. 39, s. 549-553.

¹⁰³⁷ PAVLÍČEK, Tomáš et al. *Slavné vily Ústeckého kraje*. Praha: Foibos, 2007, s. 102.

¹⁰³⁸ *Deutsche Wehr* 30. 6. 1929, s. 4.

s plochými střechami koryfej liberecké architektury Max Kühn v rámci fiktivního rozhovoru mezi architektem a stavebníkem ve svém příspěvku *Stavění a bydlení dneška*.

394. Severočeský funkcionalismus. Vogelova vila v Novém Boru (arch. Otto Fleischer, 1929) a nová pletárna Schindler & Palme (1929) spolu s vilou Franze Josefa Palmeho (1930) v Krásné Lípě od Hanse Richtera. FLEISCHER 1934, foto P. Freiwilg 2015.

Moderní architekt konzervativního stavebníka provází svým právě dokončovaným domem a vyměňují si názory na architekturu. „*Stavebník: Řekněte mi, pane architektke, proč jste dal Vašemu domu odstupňovanou a bohatě členěnou skladbu, orientovanou proti jihu, a proč používáte jen plochou střechu? Při mém domu bych chtěl jen strmou střechu nad zcela uzavřeným půdorysem.*

Architekt: Tuto otázku jsem očekával, tím spíše, že je mimořádně hodně sporná. Použitím ploché střechy je architekt mnohem svobodnější v utváření půdorysu a v účelném vzájemném uspořádání prostorů. Půdorys je variabilnější, předstupuje a ustupuje a do takto uvolněných partií jsou vestavěny terasy a zimní zahrady. Plochá střecha dovoluje rovněž stupňování stavby do výšky, což je v případě užití strmé střechy skoro nemožné. Na střeše samotné může pak při využití roznášecí železobetonové konstrukce být vytvořena hala a zahrada, což při stavebních místech s krásným výhledem rozhodně není k zahození. Zhotovení a izolace ploché střechy se při stavu dnešní techniky nesetkávají s vůbec žádnou těžkostí... Potom plochá střecha, která v našem případě vyplývá čistě z uspořádání půdorysu, také vyhovuje vkusu moderní doby, ačkoliv naprosto neznamená žádnou inovaci a již koncem uplynulého století byla velmi rozšířena, byť ve spojení se strmou francouzskou mansardou...

Stavebník: Argumenty, které jste mi pro použití ploché střechy podal, jsou velmi zajímavé, přesto však existuje mnoho námitek, jejichž vyvrácení pro Vás nebude snadné. Předně se plochá střecha nehodí všude, působí mezi strmými střechami jako nějaké cizorodé těleso a je nakonec také módní záležitostí... Že se architekti při použití ploché střechy mohou v půdoryse pohybovat svobodněji, s tím rád souhlasím a rovněž je nesporné, že se tak lépe dosáhne nyní velmi moderního kubistického uspořádání stavební hmoty, tedy přirozeně za předpokladu, že toto uspořádání získá souhlas stavebníka a stavebních úřadů. Moje hlavní námitka proti plochým střechám spočívá ale v jejich nižší odolnosti proti našemu počasí a silným lijákům, proti silnému sněžení, rádicimu často celé dny a noci dlouho na našem území a proti častému tání a mrznutí během zimních měsíců... Tam, pane architektke, je Achillova pata ploché střechy“.¹⁰³⁹ Tato ambivalence zdejší architektury na konci 20. a v průběhu 30. let 20. století, tak odráží na jedné straně fascinaci novými možnostmi a modernitou a na druhé zároveň nechuť rezignovat na její symbolickou funkci. Ostatně tradičnější poloha architektury převládala i ve městech, která můžeme označit za centra středoevropské moderní architektury, tedy v Berlíně, Drážďanech, Mnichově, Vídni, Praze, Vratislavi i Brně, přičemž teprve ve srovnání s mainstreamovou produkcí vynikne exkluzivita a progresivnost avantgardních staveb. Důležitým faktorem, na který německy hovořící architekti v případě obytné architektury kladli mimořádný důraz, bylo dispoziční řešení.

¹⁰³⁹ KÜHN, Max. Bauen und Wohnen von Heute. *Gablonzer Tagblatt* 1931, příloha *Modernes Bauen, Modernes Wohnen*, č. 1, s. 4.

Například již několikrát zmíněný Otto Fleischer považoval za jeden z klíčových aspektů rodinného domu kultivovaný půdorys, poskytující svým obyvatelům dostatek volného prostoru a pohodlí.¹⁰⁴⁰ V tom mu dává za pravdu i Fritz Lehmann, který konstatuje, že „dnes promyšlejší architekti půdorys a technickou stránku díla a v tom jsou silní, nepopíratelně silnější než dřívější mistři... současný funkční půdorys znamená jedinou nespornou převahu nad všemi dřívějšími epochami architektury“.¹⁰⁴¹

395. Recepce moderní architektury u německy hovořících architektů. Turbinová hala prádelny Oberländer v Hronově (1925, H. Fanta, E. Tranquillini), nerealizovaný projekt libereckého sídla spolku YMCA (1928, A. Krapf) a Německá agrární a průmyslová banka v Děčíně- Podmoklech (1937-38, J. Zasche). Foto autor 2013, Reichenberger Zeitung 1928.

Stále poměrně frekventovaná a aktuální byla v meziválečném období i otázka stylu. „Střední Evropa 19. století byla překvapena „civilizací“; všechny síly této doby zdají se být jí zcela nárokovány a orientovány na techniku a na exaktní vědy. Zřejmě nezbylo nic na sílu vytvořit vlastní, dobové životní formě přiměřený architektonický styl. Člověk si začal vypomáhat s historickými styly, které aplikoval ponejprve – pokud ještě částečně existovalo „stylové citění“, totiž cit pro určitou jednotu forem – po sobě, pak ale zcela svévolně vedle sebe. Tohoto stylového zmatku byla ušetřena jen Anglie, která v izolaci a bezpečí, ležící stranou na svém ostrově, mohla svůj styl obytných staveb, přinejmenším styl venkovského domu dále rozvinout tradičně, tzn. v klidném pokračování na jisté cestě. A zde, na příkladu Anglie, se po přelomu století evropskému architektovi, který měl historické formy a nevázané secesní křivky nacvičené, ukázal první záblesk podstaty skutečného „stylu“: že „styl“ – za prvé – je něco organického a že my – za druhé – v našich zemích právě žádný „styl“ nemáme. Člověk začal vědomě mluvit o „stylu“ a začal jej hledat. Protože ale právě veškerá stylová tvorba a charakter jsou odkázány na jistý, přirozený pocit, na instinktivní jistotu nalezení formy a protože tato pocitová jistota byla oslabena desetiletí trvajícím zmatkem a roztržštěním, nešlo to vůbec jednoduše. A mimo to člověk podlehl pokušení – a to hned, jak se odborné kruhy s „anglickým domem“ seznámily, že by mohl snad tento celý domovní typ, tuto celou stavební formu převzít na kontinent, vyřešit tedy celou záležitost bez větší námahy“, shrnuje nedávný vývoj architektury jablonecký architekt Alfred Wenzel.¹⁰⁴² Podstatu stylu však na rozdíl od řady svých kolegů nespátňuje v semperovském odívání architektury, ale v souznění forem a charakteru doby, tedy v Rieglově a Dvořákově „duchu doby“. K vytvoření správného, současného „stylu“ tak lze dojít pouze na základě vnitřní jistoty a jasného, vědomého poznání toho, co dnešní člověk skutečně potřebuje. „V desetiletích stylového zmatku vše zaniklo, architektura přitom prodělala celkové zvnějšnění. A dříve než člověk z jisté nelibosti, kterou v navyklém začíná pociťovat a která vždy tvoří první podnět k „reformám“, opět nalézá správnou cestu, jinými slovy: dříve než člověk skutečně opět ví, co potřebuje,

¹⁰⁴⁰ FLEISCHER, Otto. *Neue Bauten in Nordböhmen*. München, Wien: Industrie- und Gewerbeverlag, 1934.

¹⁰⁴¹ *Sammelheft der Arbeiten von Mitgliedern der Gemeinschaftsdeutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik*. Bratislava: 1934, s. 3.

¹⁰⁴² WENZEL, Alfred. „Stil“ in der Architektur. *Gablonzer Tagblatt* 1931, příloha *Modernes Bauen, Modernes Wohnen* č. 2, s. 1.

dotud existuje čas experimentů, z nichž se pak teprve, při narůstající jistotě pracovního cíle, vydělí stále jasnější „fyziognomie“ stylu. Tato „fyziognomie“ není ale žádná maska, žádný oděv. Vyplývá z vnitřní nutnosti. Moderní architekt, který se snaží o „nový styl“, nehledá nové ozdobné formy, aby novým způsobem dekoroval fasády, nýbrž nasazuje svou sílu pro toto: především propracovat takzvanou „obytnou formu“, tzn. aby obytné místnosti přiměřeným způsobem odpovídaly potřebám moderního člověka...“¹⁰⁴³ Stejně jako pro Lehmana či Fleischera je tak pro Wenzela letmotivem dobré řešení dispozic a interiérů, tedy prvků, které pro většinu německy hovořících architektů představovaly v rámci tvorby klíčovou otázku.

396. Expresionistické tendence. Městské kino v Kamenickém Šenově (1926, Leo Kammel), dům Anny Tille v Děčíně-Podmoklech (1934, Josef a Emil Hieke) a Parkhotel ve Smržovce (1929-30, Arthur Köhler). Foto autor 2011, archiv autora.

Pokud bychom tedy chtěli onu „jinakost“ architektury českých Němců, resp. její specifika definovat, můžeme konstatovat s nezbytným zobecněním a určitým zjednodušením následující. V první řadě je to vědomá návaznost na historickou architekturu, její reflexe a do jisté míry kontextuální řešení novostaveb s ohledem na obraz a charakter okolní zástavby. V případě těchto staveb šla modernita ruku v ruce s tradicí v duchu hesla „*evoluce, nikoliv revoluce*“. Sami čeští Němci svou tvorbu za nemoderní či zpátečnickou nepovažovali. Modernistický étos avantgardy jim byl ovšem cizí. Ve shodě s požadavkem účelnosti (zweckform) navrhovali uměřené stavby tak, aby dobře plnily svůj účel, ale zároveň nerezignovali na jejich estetický účinek.

397. Kontextualita tradicionalistické architektury. Vila Oskara Nowotného v Broumově (1927-28, H. Fanta), Schmiedova vila v Liberci (1926, T. Niemann) a vila Heinricha Brditschky v Jablonci nad Nisou (1931, R. Hemmrich). Archiv autora, foto autor 2012, 2015.

Dalším příznačným rysem je akcentování emocionální stránky a to jak u tradicionalistického proudu (Birnbbaumova chtěná malebnost), tak i u progresivnějších směrů, zejména expresionismu. U veřejných, reprezentativních staveb převládal moderní, strohý klasicismus mnohdy obohacený o prvky expresionismu a art déco. Ten se vyznačoval těžkými, přísnými klasickými formami s důrazem na proporce a gradaci hmot, přičemž tato formální kázeň bývá někdy neprávem vykládána jako jistá odměřenost. Oproti hravější, lyričtější a méně formální poloze české architektury je pro tvorbu českých Němců charakteristické užití kompaktnějších, sevřenějších, střídmych forem se smyslem pro

¹⁰⁴³ Ibidem.

kultivovaný detail a kvalitní materiály, v souladu s úsilím o vytvoření ideální, nadčasové architektury. Jednotlivé stavby tak nelze jednoduše zařadit do obecnějších stylových kategorií a nacházejí se spíše na jejich pomezí - dobře to ilustruje např. expresionistická tvorba Fritze Lehmana s nepřehlédnutelnými klasicizujícími konotacemi.

398. Klasicizující tendence. Monumentální nové divadlo v Teplicích (1921-24, R. Bitzan), Eskomptní banka v Lovosicích (1928-29, F. Lehmann) a ředitelství Severočeských hnědouhelných dolů v Mostu (1930-31, Lossow & Kühne). Archiv autora, foto autor 2013.

U obytné architektury převládá jednoznačně konzervativnější pojetí, pevně zakotvené v tradici, s důrazem na srozumitelnost a jednoduchost, čímž architekti docilovali solidnosti a jisté zemitosti svých domů, preferované konzervativněji založenými investory. Byly tak vyjádřením ideálního, „přehledně uspořádaného světa respektujícího tradice“.¹⁰⁴⁴ Jak podotýká Jindřich Vybíral: „...zatímco odvážní sociální inženýři sní své sny o „novém domě“... prostí projektanti na českoněmeckém venkově se nechtějí vzdát zděděných skrupulí, které tvoří jádro naší představy „jiného domu“.“¹⁰⁴⁵ Svým způsobem se tak jednalo o dovršení pozdního historismu, nicméně při využití soudobých postupů a technologií. Velmi populární bylo art déco, které můžeme chápat jako transformovaný předválečný neobiedermeier, což je dobře patrné např. v případě tvorby Franze Radetzského. Opomenout nesmíme ani stěžejní význam stavebníků, kdy konečná podoba domu byla výsledkem právě interakce mezi architektem a klientem, tedy vlastně opak snah funkcionalistů, jak si všímá Jan Michl.¹⁰⁴⁶ „Obytný dům má být především „domovem“... Jako stavební organismus musí být pokračováním přírody, tvořit s ní jedno tělo, tak jako stromy, které ho obklopují. Dům je a musí být uměleckým dílem. To však znamená nebezpečí formalismu. Proto by měl být postaven důkladně a vkusně... dobrá architektura nezávisí jen na vůli architekta, ale především na vkusu a vzdělanosti stavebníka...“¹⁰⁴⁷

Jak tedy chápat tuto vnitřní pokoru k lokálním tradicím a odkazu minulosti? Máme ji považovat za znak provinčnosti, malé invence a nedostatku rozhledu? Nebo je naopak odrazem sebevědomého přístupu k historickému odkazu a jeho zdařilé transformace do dobového architektonického jazyka? Odpověď není jednoznačná. Nicméně vzhledem k tomu, že i dnes v souvislosti s razantním nástupem developerské architektury, dramaticky měnící historickou tvář měst, tento přístup neztratil nic na své aktuálnosti, jako pravděpodobnější se jeví spíše druhá varianta. Jak jsme na předchozích stránkách mohli vidět, severočeská architektura bezesporu snese srovnání se stavební produkcí v dalších částech někdejší monarchie a pozdějšího Československa. Často navíc hranice regionu svou kvalitou přesahuje, přičemž ji lze zároveň bez obav zasadit do středoevropského kontextu, neboť jsou zde patrné obdobné vlivy a tendence. Tradicionalismus a moderní historismus představuje v tvorbě německy hovořících architektů na našem území

¹⁰⁴⁴ ACHLEITNER, Friedrich. Existuje středoevropský „heimatstil“? (neboli: Skica periferní architektonické krajiny), In ŠVÁCHA, Rostislav, ed. *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*. Praha: Česká komora architektů, 1999, s. 34.

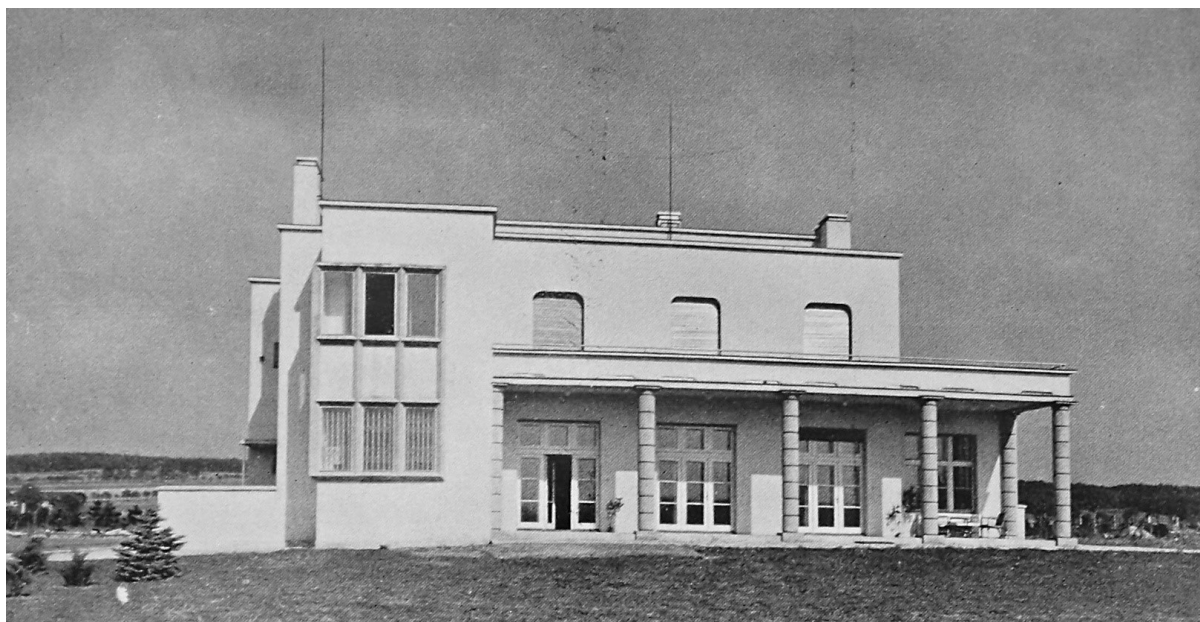
¹⁰⁴⁵ VYBÍRAL, Jindřich. *Jiný dům: německá a rakouská architektura v letech 1890-1938 na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Národní galerie, 1993, s. 45.

¹⁰⁴⁶ MICHL, Jan. Forma že sleduje co? Modernistický pojem funkce jako carte blanche. [online]. [cit. 2017-01-10]. Dostupný z WWW: <http://janmichl.com/cz.fff.html>

¹⁰⁴⁷ VYBÍRAL, Jindřich. *Jiný dům: německá a rakouská architektura v letech 1890-1938 na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Národní galerie, 1993, s. 45; *Wohnhäuser*. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus 1934, nepag.

dominantní proud. Díky údajné nepůvodnosti se ovšem stále ještě jedná o rozporuplně hodnocený směr. To také zapříčinilo jeho dlouhodobé odsunutí na periferii dějin umění, čímž vznikl značně deformovaný a neúplný obraz jejich vývoje.¹⁰⁴⁸ Tento značně jednostranný a limitující pohled nás však ochuzuje o možnost komplexnějšího pohledu na stavební produkci 1. poloviny 20. století. Byla to právě odlišnost obou „zemských kmenů“ a jejich vzájemné soupeření, které umožnilo vznik řady výjimečných staveb na obou stranách. Zároveň, jak jsme mohli vidět, vzájemné vztahy nebyly rozhodně pouze nevraživé a jak čeští, tak i němečtí architekti mnohdy dokázali vzájemně ocenit své výkony. Koneckonců, byl to Josef Zasche, který spolu s Janem Kotěrou patřil k „zakladatelům“ moderní architektury v českých zemích. Jako jedna z prvních si toho paradoxně všimla revue *Volné směry*, zřejmě nejvýznamnější český umělecký časopis. „*Sotva sňali dělníci lešení z nové budovy Wiener Bankvereinu na Příkopě, ozvalo se mnoho hlasů nevole... Nový dům je odsouzen: je to monstrum, jež se nehodí do ve své germánské surovosti do matičky Prahy, kde se bohudík staví „národně“ a svérázně v „pražském baroku“ a nanejvýše ještě v „modernisované renaissanci“ nebo „mírné secesi“... „Čeští architekti“ necítí ovšem, co je jasno lidem, sledujícím vývoj současné architektury: že zde počíná nová architektura ve své konsekvenci poprvé působiti na všechny, kteří doposud zavírali oči před ní, že je ohromuje a udivuje a vzbuzuje v nich první, přirozený následek reakční: hněv a zlehčování. Bohužel Praha musila zažít tyto první otřesy zásluhou Němců, Praha nedovedla ani v této výlučně umělecké a české národní kultury značící otázce zachovati prvenství českým umělcům. Ale budiž, i za to dík!*“¹⁰⁴⁹

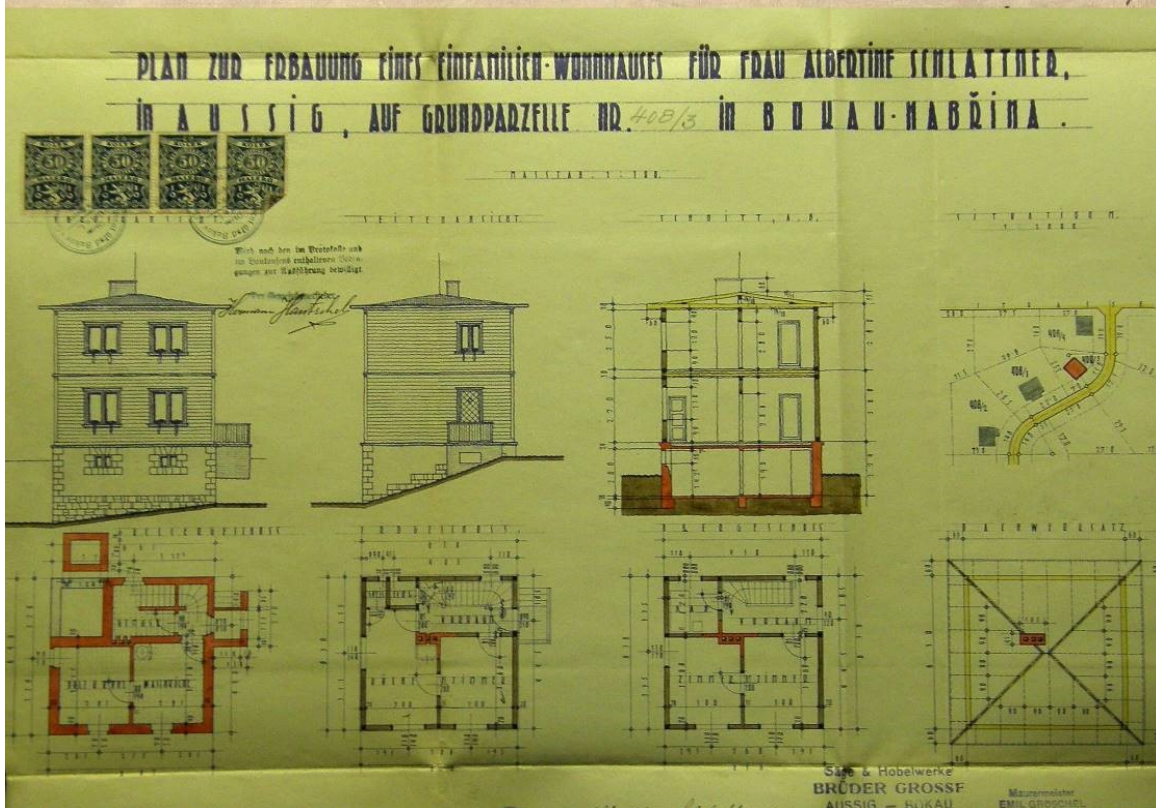
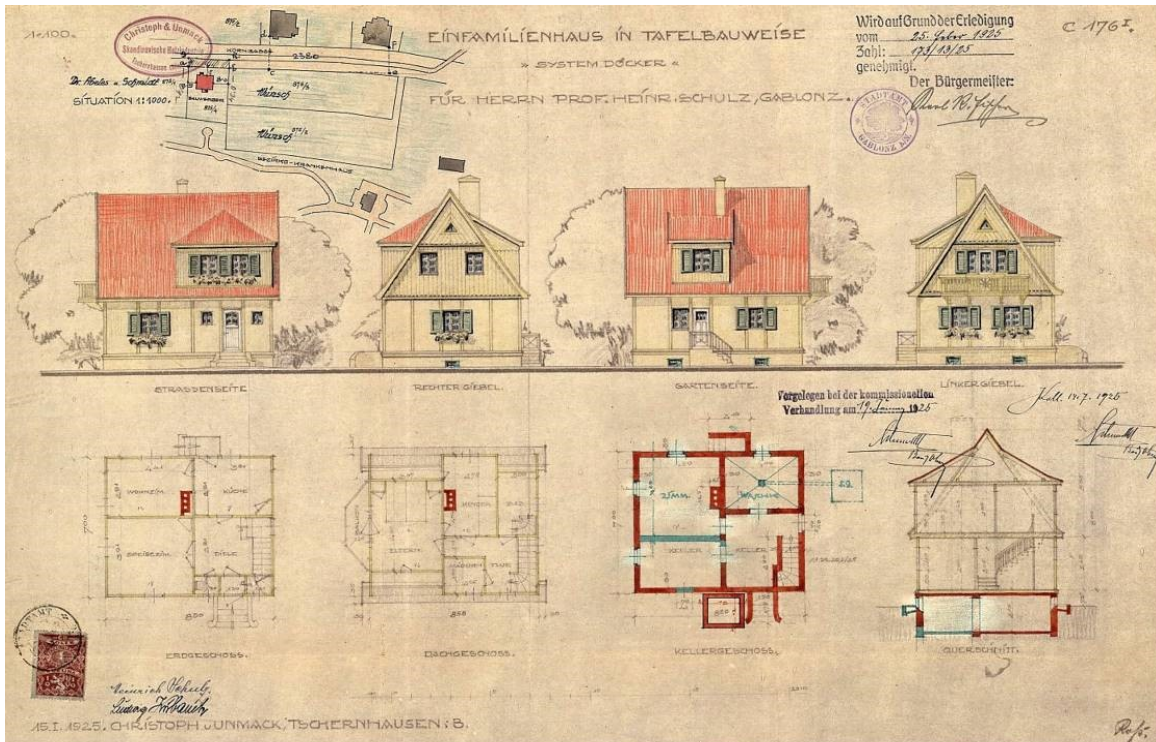
Není pochyb, že „národní“ dějiny umění jsou překonaným reliktem 19. století. Proto pokud chceme získat skutečně celistvý obraz, nemůžeme opomíjet stavby německy hovořících architektů, které tvoří integrální a neodmyslitelnou součást pestré mozaiky „naší“ architektury.

399. Mezi tradicí a modernitou. Deutschova vila čp. 1710 ve Dvoře Králové nad Labem (1932) od Kurta Siedela. Forum 1935.

¹⁰⁴⁸ K této problematice např. MICHL, Jan. Modernismus versus historismus dnes. Myšlenky o nutnosti překonání jednoho podmíněného reflexu. [online]. [cit. 2017-01-10]. Dostupný z WWW: <http://janmichl.com/cz.mod-hist-dnes.html>

¹⁰⁴⁹ Moderní dům v Praze. *Volné směry* 1908, roč. XII, s. 159.

400. Fenomén dřevostaveb. Dům čp. 2505 v Žitné ulici v Jablonci nad Nisou (Christoph & Unmack, 1925) a dům čp. 413 v Klicperově ulici v Ústí nad Labem-Bukově (Brüder Grosse, 1935). MMJ, ASÚ, Archiv města Ústí nad Labem.

Prameny a literatura

Prameny:

Archiv města Ústí nad Labem:

Složky jednotlivých objektů, uložených ve spisovém meziarchivu

Fond Archiv města Ústí nad Labem

Fond Stavební spisy Ústí nad Labem 1806-1963, demolice

Archivy soukromých sběratelů a autora

Archiv Spolku přátel města Jablonec nad Nisou

Archiv Starokatolické církve, farnost Jablonec nad Nisou

Archiv Střední školy řemesel a služeb v Jablonci nad Nisou

Historický ústav akademie věd České republiky:

Mapová sbírka

Magistrát města Jablonce nad Nisou:

Archiv stavebního úřadu

Magistrát města Liberce:

Archiv stavebního úřadu

Magistrát města Plzně:

Archiv stavebního úřadu

Městský úřad Nové Město pod Smrkem:

Archiv stavebního úřadu

Městský úřad Turnov:

Archiv stavebního úřadu

Městský úřad Železný Brod:

Archiv stavebního úřadu

Muzeum místní historie Jiřetín pod Jedlovou

Národní technická knihovna:

Designatlo IConographiCa OberLeVtensDorfenses Pannarlas OffiCinas VVLgo FabriCas PenICILLI arbltrlo

Representans. [s. n.] Praga, 1728.

NPÚ, GnŘ:

Sbírka fotografií

NPÚ, ÚOP v Liberci:

Sbírka SHP a odborných studií

Sbírka fotografií

NPÚ, ÚOP v Ústí nad Labem:

Sbírka SHP a odborných studií

Sbírka fotografií

Oblastní galerie v Liberci:

Historická plánová dokumentace domu čp. 81-V

Podještědské muzeum Český Dub:

Sbírka fotografií.

Severočeské muzeum v Liberci:

Sbírka fotografií.

Státní oblastní archiv Litoměřice:

Fond Kapucíni Liberec

Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Děčín:

Fond Velkostatek Liberec

Fond Velkostatek Sloup

Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Most:

Fond Ignaz Klinger Nové Město pod Smrkem.

Fond Jablonecké vývozní domy 1909-1965.

Fond Jiří Schicht a. s.

Fond Josef Riedel, sklárny a rafinerie Dolní Polubný 1707-1947.

Státní okresní archiv Liberec:

Fond Archiv města Frýdlant

Fond Archiv města Liberec (Gd)

Fond Městský národní výbor Liberec

Fond Rodinný archiv Goltzových
Sbírka map a plánů.
Státní okresní archiv Jablonec nad Nisou:
Fond Archiv města Jablonec nad Nisou
Fond Děkaný úřad římsko-katolické církve v Jablonci nad Nisou
Fond Nemocnice Jablonec nad Nisou 1875–2008
Fond Rodinný archiv Háskových Jablonec nad Nisou
Sbírka map a plánů.
Sbírka fotografií
Úřad průmyslového vlastnictví:
Patentový spis č. 12444. Praha, 1924.
Úřad městské části Praha 1:
Archiv stavebního úřadu
Úřad městské části Praha 7:
Archiv stavebního úřadu

Denní a odborný tisk do roku 1945:

Odborná periodika:

Allgemeine Bauzeitung: mit Abbildungen; österreichische Vierteljahrs-schrift für den öffentlichen Baudienst. Wien: Förster, 1836-1918.
Architektonische Rundschau: Skizzenblätter aus allen Gebieten der Baukunst. Esslingen, Neckar: Wechselnde Verlagsorte, 1885-1915.
Architekt SIA: časopis československých architektů SIA. Praha: Spolek československých inženýrů, 1927-1951.
Architektur-Konkurrenzen. Berlin: Wasmuth, 1906-1911.
Bau- und Werkkunst: Monatschrift für alle Gebiete der Architektur und angewandten Künste, Haus und Heim. Wien: Zentralvereinigung der Architekten Österreichs, 1927-1932.
Bauwelt. Berlin: Deutscher Verlag, 1910-1945.
Berliner Architekturwelt: Zeitschrift für Baukunst, Malerei, Plastik und Kunstgewerbe der Gegenwart. Berlin: Vereinigung berliner Architekten, 1899-1920.
Beton und Eisen: internationale Organ für Betonbau = Beton et fer = Concrete and steel. Berlin: Ernst und Sohn, 1901-1942.
Byt a umění: revue pro současnou bytovou kulturu: architektura, vnitřní zařízení, malířství, plastika, výstavy, aukce. Praha: V. Schüssler, 1930-33.
Cité et technique: Revue mensuelle belge de l'architecture, d'urbanisme et d'art public. Bruxelles, 1924-35.
Das Ideale Heim: Schweizerische Monatsschrift für Haus, Wohnung, Garten. Winterthur: Schönbacher, 1927-1984.
Dekorative Kunst. München: Bruckmann, 1898-1929.
Der Architekt: Wiener Monats-Hefte für Bauwesen und dekorative Kunst. Wien: Schroll, 1895-1922.
Der Bautechniker Organ für Bau- und Verkehrswesen, Technik und Gewerbe. Wien: Sport, 1881-1916.
Deutsche Bauhütte: Zeitschrift der deutschen Architektenschaft. Hannover: Vincentz, 1897-1942.
Deutsche Baumeister-Zeitung: erste Fachzeitschrift für das gesamte Bauwesen der Tschechoslowakischen Republik: Amtsblatt der Genossenschaften der Baumeister für den Sprengel der Handels- und Gewerbekammer Reichenberg, der Kammersprengel Eger, Sitz Karlsbad, des Vereines der deutschen Baumeister für Böhmen in Prag, für Mähren und Schlesien in Brünn, der ständigen Delegation der deutschen Baumeister der Republik und der sonstigen Mitglieder des Baumeistergewerbes. Brünn, 1922-1932.
Deutsche Bauzeitung. Berlin: C. Beelitz, 1868-1940.
Deutsche Konkurrenzen. Leipzig: Seemann, 1892-1924.
Deutsche Kunst und Dekoration: illustrierte Monatshefte für moderne Malerei, Plastik, Architektur, Wohnungskunst und künstlerisches Frauen-Arbeiten. München: Koch, 1897-1934.
Die Form: Zeitschrift für gestaltende Arbeit: für den Deutschen Werkbund. Berlin: Hermann Reichendorf, 1922-1935.
Die Christliche Kunst: Monatsschrift für alle Gebiete der christlichen Kunst und der Kunstwissenschaft sowie für das gesamte Kunstleben. München: Kunstverlag, 1904-1937.
Die Kunst: Monatshefte für freie und angewandte Kunst. München: Bruckmann, 1899-1944.
Forum: zeitschrift für Kunst, Bau und Einrichtung. Bratislava: Szönyi, 1931-1938.
Horizont: revue současné kultury v Československu. Brno: Václav Roštlapil, 1927-1932.
Innen Dekoration: mein Heim, mein Stolz; die gesamte Wohnungskunst in Bild und Wort. Darmstadt: Koch, 1900-1944.
Kunstgewerbeblatt: monatsschrift für Geschichte und Literatur der Kleinkunst, Organ für die Bestrebungen der kunstgewerbe Vereine. Leipzig: Seemann, 1885-1917.
Kunst und Kunsthandwerk: Monatsschrift. Wien: Artaria, 1898-1921.

Kunst und Handwerk: Sudetendeutsche Monatsschrift für Malerei-Bildhauerei-Graphik-Architektur-Stadtbaukunst-Volkskunst-Kunsth Handwerk-Gebrauchsgraphik. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus, 1938-1938.

Kunst und Künstler: Monatsschrift für bildende Kunst und Kunstgewerbe. Berlin: Cassirer, 1903-1933.

Mein Heim: die Zeitschrift für Architektur, Innendekoration, Kunst, Kunstgewerbe: Monatshefte für Baukunst, Raumkunst, Werkkunst. Karlsbad: Bayer-Lithos, 1932.

Moderne Bauformen: Monatshefte für Architektur und Raumkunst. Stuttgart: Hoffmann, 1902-1944.

Neubauten und Concurrenzen in Österreich und Ungarn: Organ für d. Hochbaufach u. seine Interessenten. Wien, 1895-1899.

Nachrichten der Deutsche Linoleum-Werke A.-G. Bietigheim: Deutsche Linoleum-Werke A.-G., 1931-?

Ostdeutsche Bau-Zeitung. Breslau: P. Steinke, 1908-1942.

Österreichische Wochenschrift für den öffentlichen Baudienst. Wien: Druckerei- u. Verl.-Aktien-Ges., 1895-1920.

Plzeňsko: list pro národopis a ochranu památek. Plzeň: Kroužek přátel starožitností, 1919-1936.

RED: měsíčník pro moderní kulturu. Praha: Odeon, 1927-1931.

Städtebau: Monatsschrift für die künstlerische Ausgestaltung der Städte nach ihren wirtschaftlichen, gesundheitlichen und sozialen Grundsätzen. Berlin: Wasmuth, 1904-1932.

Stavitel: odborný umělecko-technický měsíčník. Praha: Stavitelská sekce Klubu inženýrů a stavitelů, 1919-1938.

Styl: měsíčník pro architekturu, umělecké řemeslo a úpravu měst. Praha: Mánes, 1908-1913, 1920-1938.

Technische Blätter: Vierteljahrschrift des Deutschen Ingenieur- und Architekten-Vereines in Böhmen. Prag: Beyer, 1869-1921.

The Studio: an illustrated magazine of fine and applied art. London: The Studio, 1893-1964.

Technický obzor: orgán Spolku architektů a inženýrů v království Českém. V Praze: Spolek architektů a inženýrů v království Českém, 1893-1918.

Volné směry: měsíčník umělecký. Praha: Mánes, 1896-1949.

Wasmuths Monatshefte für Baukunst. Berlin: Ernst Wasmuth, 1914-1930.

Wiener Bauindustrie-Zeitung. Wien: M. Rohaczek und M. Grebner, 1883-1917.

Zeitschrift des Nordböhmisches Gewerbe-Museums. Reichenberg: Nordböhmisches Gewerbemuseum, 1906-1913.

Zeitschrift für Bauwesen. Königliche technischen Bau- Deputation, Architekten Verein zu Berlin. Berlin: Ernst & Korn, 1851-1931.

Zentralblatt der Bauverwaltung. Berlin: W. Ernst a Sohn, 1881-1944.

Denní tisk a časopisy:

Aussiger Tagblatt. Aussig: Aussiger Druckerei- und Zeitungsgesellschaft Kraus u. Co., 1902-1941.

Brüxer Zeitung. Brüx: Ferdinand Böge, 1879-1945.

Český deník. Plzeň: Závody pro průmysl tiskařský a papírnický, 1912-1944.

Český svět. Praha: Karel Hipman, 1904-1929.

Der Bund: Heimatzeitschrift des Bundes der Deutschen in Böhmen. Teplice: Bund der Deutschen, 1931-1934.

Deutsche Arbeit: Monatsschrift für das geistliche Leben der Deutschen in Böhmen. München: Georg D. W. Callwey, 1901-1961.

Deutsche Wehr: Zeitung der alldeutschen Volkspartei für Böhmen, Mähren und Schlesien. Karlsbad: Gustav Matschak, 1923-1933.

Deutsche Volkswacht. Reichenberg: Adolf Peyerl, 1920?-1938.

Egerer Zeitung: politische Wochenschrift. Eger: J. Kobrtsch und Georg Gschilhay, 1868-1945.

Gablonzer Tagblatt: alldeutsche Zeitung für die Provinz Böhmen. Gablonz a.N.: Emil Böhme, 1901-1941.

Heimatbildung: sudetendeutsche Monatsschrift für Volksbildung. Reichenberg: Franz Kraus, 1919-1937.

Národní listy. Praha: Julius Grégr, 1861-1941.

Naše doba: revue pro vědu, umění a život sociální. Praha - Královské Vinohrady: Jan Laichter, 1894-1949.

Obzor národohospodářský: časopis věnovaný otázkám národohospodářským a sociálněpolitickým: orgán jednoty ku povzbuzení průmyslu v Čechách. Praha: J. Otto, 1895-1950.

Pestrý týden. Praha: V. Neubert a syn, 1926-1945.

Pilsner Tagblatt. Pilsen: A. H. Bayer und Franz Schertler, 1900-1937.

Prager Tagblatt. Prag: Jindř. Mercy, 1877-1939.

Reichenberger Tagesbote. Reichenberg: Emil Böhme, 1929-1945.

Reichenberger Zeitung. Reichenberg: Stiepel, 1860-1938.

Rozpravy Aventina: měsíční list pro kulturu, umění, kritiku a zvláště literaturu. Praha: Aventinum, 1925-1934.

Zlín: sdělení zaměstnanců firmy Baťa. Zlín: fa Baťa, a.s., 1930-1945.

Literatura:

3. *Deutscher Baumeistertag Karlsbad: Eine Gedenkschrift*. Karlsbad: Ständige Delegation der deutschen Baumeister, 1932.
- 25 let práce a dobré služby obchodních domů: Brouk a Babka. Bratislava: O. Waldes, 1933.
- 40 Jahre Heinrich Liebiegwarte Gauhauptstadt Reichenberg, Sudetenland. Von A. G. Reichenberg [s. d.].
- 40 let inženýrské práce. Praha: Antonín Müller, 1930.
- Adreßbuch des Aussig-Karbitzer Bezirkes umfassend die Städte Aussig, Karbitz, Türnitz sowie die gesamten Ortschaften des politischen Bezirkes Aussig. Aussig: Verein. Buchdruckereien, 1907.
- ACHLEITNER, Friedrich. Existuje středoevropský „heimatstil“? (neboli: Skica periferní architektonické krajiny), In ŠVÁCHA, Rostislav, ed. *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*. Praha: Česká komora architektů, 1999, s. 34-41.
- AMBROZ, Miroslav et al. *Vídeňská secese a moderna 1900-1925: užité umění a fotografie v českých zemích*. Brno: Moravská galerie, 2005.
- ANDERSON, Stanford. *Peter Behrens and a new architecture for the twentieth century*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000.
- ANSCHIRINGER, Anton. *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks*. Praha: Národní technické muzeum, 1981.
- ANSCHIRINGER, Anton, ed. *Adress-Buch der Stadt Reichenberg: Enthaltent sämtliche Strassen, Gassen und Plätze mit dem neusten authentischen Stadtplane versehen und herausgegeben von Anschiringer*. Reichenberg: Stiepel, 1858.
- Architekt Adolf Meretich. Wien: Verlag für Volkswirtschaft Otto Waldes, 1932.
- Architekt Berthold Schwarz: [práce = works = travaux]. Prague: Service des pays, 1938.
- Architekt Ervín Katona. Amsterdam: Service des pays, s. a., 1938.
- BALŠÁNEK, Antonín. *Štíty a motivy attikové v české renaissanci: Srovnávací studie architektonická*. Praha: Česká Matice technická, 1902.
- BAREŠ, Jiří. Jablonecká industrie – sociální skladba a ekonomicko-sociální postavení manufakturního dělnictva ve 2. pol. 19. stol. na příkladu Jablonecka. In ČECHUROVÁ, Jana, ŠTAIF, Jiří ed. *K novověkým sociálním dějinám českých zemí. VI., Sociální dějiny dnes*. Praha: Karolinum, 2004, s. 126-140.
- BAUER, Martina. *Leopold Forstner (1878–1936): Ein Materialkünstler im Umkreis der Wiener Secession*. Wien: Böhlau Verlag, 2016.
- Bauten und Entwürfe, Baurat Adolf Foehr. Praha: [s. n.] 1925.
- Bauten und Entwürfe aus fünfundzwanzig Jahren, Baurat Adolf Foehr. Praha: Adolf Foehr, 1934.
- BERAN, Lukáš. Stavby textilního průmyslu severních Čech a jejich tvůrci. In BERAN, Lukáš et al. *Průmyslové dědictví: [sborník příspěvků z mezinárodního bienále Industriální stopy]*. Praha: Výzkumné centrum průmyslového dědictví Českého vysokého učení technického v Praze ve spolupráci s Kolegiem pro technické památky ČSSI & ČKAIT, 2008, s. 168-177.
- BERAN, Lukáš, VALCHÁŘOVÁ, Vladislava, ed. *Industriál Libereckého kraje: technické stavby a průmyslová architektura: průvodce*. Praha: ČVUT, Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2007.
- BERAN, Lukáš. Odkolkovy mlýny ve Vysočanech. In *Objekt 2007*, roč. II, č. 2, s. 66-69.
- Beton-Und Eisenbetonbau C.Bromme*. Leipzig: C. Bromme, 1925.
- BÍLKOVÁ, Libuše. *Liberecká radnice*. Liberec: Dialog, 1993.
- BIRNBAUM, Vojtěch. *Listy z dějin umění*. Praha: Václav Petr, 1947.
- BIMAN, Stanislav. Naplněný generační sen: Utvoření Velkého Liberce. In *Fontes Nissae 2012*, roč. XIII, č. 1, s. 12-17.
- BIRK, Alfred. *Die Deutsche Technische Hochschule in Prag 1806-1931*. Prag: J. G. Calve'sche Universität - Buchhandlung R. Lerche 1931.
- BLÁHA, Jiří. Restaurování nástěnných maleb ve starokatolickém kostele Povýšení sv. Kříže v Jablonci nad Nisou. In *Fontes Nissae 2016*, roč. XVII, č. 1, s. 93-101.
- BOCK, Jiří. Hospodářské poměry a správní vývoj Liberce od doby husitské do roku 1622. In *Fontes Nissae 2014*, roč. XV, č. 1, s. 30-53.
- BOCHMANN, Kerstin (Hrsg.). *Ein Rundgang durch die Villa Esche: Restaurierung 1998 – 2001*. Chemnitz: Chemnitzer Verlag, 2001.
- BORNKAMM, Georg. *Die evangelische Kreuzkirche in Görlitz*. Görlitz, Hoffmann & Reiber, 1917.
- BOROVSKÝ, František Adolf. *Čechy. Díl 9, Západní Čechy*. Praha: J. Otto, 1897.
- BRASS, Kurt, et al. *Unsere alma mater: die sudetendeutschen Hochschulen*. Böhmisches Leipa: Kaiser, 1938.
- BROŽEK, Aleš. *Osudy domů a obyvatel Churchillovy ulice v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Severočeská vědecká knihovna, 2008.
- CORAZZA, Artur. *Anlage, Unternehme: Johann Liebieg & Comp*. Reichenberg: Johann Liebieg & Comp. 1941.
- ČAPKOVÁ, Kateřina. *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách: 1918-1938*. Praha: Paseka, 2005.

ČERNÝ, Zbyněk. Architekt Fritz Lehman a česká eskomptní banka v Chebu. „Kdo na ulici staví dům, má mnoho kritiků“. In *Sborník muzea Karlovarského kraje 2010*, Cheb: Krajské muzeum Karlovarského kraje, 2010, s. 327-340.

ČERNÝ, Zbyněk. *Cheb v době secese (1898-1914)*. Cheb: Krajské muzeum, 2006.

ČIPERA, Josef, BALŠÁNEK, Antonín. *Nové divadlo královského města Plzně: na paměť slavnostního otevření dne 27. září 1902 vydala Rada Městská: Městská rada 1899-1902*. Plzeň: Obec královského města Plzně, 1902.

Der Architekt Karl Barth und Leuna – 100 Jahre Kolonie Neu-Rössen : Eine biografische Erzählung und 30 historische Ansichten der Gartenstadt. Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2016.

Die Industriellen Etablissement von Johann Liebig & Co. Friedland: Franz Jannasch, 1867.

Die Kaisertage von Reichenberg und Gablonz: Zur Erinnerung an den Besuch der Deutschböhmisches Ausstellung Reichenberg 1906 durch Seine Majestät den Kaiser. Wien: Elbemühl, 1906.

DISTEL, Walter. *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Zürich: Orell Füssli Verlag, 1933.

DOBIÁŠ, Josef. *Liberecké chrámy*. Liberec: Arciděkanství, 1983.

DOMANICKÝ, Petr. *Hanuš Zápal: 1885-1964: architekt Plzeňska*. Plzeň: Starý most, 2015.

DOMANICKÝ, Petr. Hanuš Zápal, architekt Plzně a Plzeňska. In *Architekt 2005*, roč. LI, č. 4, s. 68-70.

DOMANICKÝ, Petr. *Plzeň: průvodce architekturou města od počátku 19. století do současnosti*. Plzeň: Nava, 2013.

DOMANICKÝ, Petr. Leo Meisl. In *Pěší zóna 2001*, roč. V, č. 9, s. 5-12.

DOMANICKÝ, Petr, JEDLIČKOVÁ, Jaroslava. *Plzeň v době secese: architektura a urbanismus, malířství, sochařství a umělecké řemeslo v architektuře v letech 1896-1910*. Plzeň: Nava, 2005.

DOMANICKÝ, Petr, JINDRA, Petr. *Loos - Plzeň - souvislosti*. Plzeň: Západočeská galerie, 2011.

DUŠEK, Ladislav, et al. *Ústí nad Labem: středisko průmyslu, tepna dopravy a brána do ráje přírodních krás*. Brno: Národohospodářská propagace Československa v Praze, 1947.

DVOŘÁK, Vilém. *Teoretické soudobé architektury*. Praha: Společnost architektů, 1931.

EBEL, Martin, KSANDR, Karel. Srovnání nesrovnatelného. Vila Petschek versus vila Tugendhat čili architekt pod diktátem stavebníka versus stavebník pod diktátem architekta. In *Dějiny staveb 2013*, s. 305-311.

EBEL, Martin, ŠKABRADA, Jiří. Johann Benesch a zednická rodina Mayerů - tvůrci lidových staveb na panství Malá Skála. In *Dějiny staveb 2008*, s. 185-191.

EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha-Karlín: Emil Šolc, 1912.

Eine Wanderung durch Hamburg. Hamburg: August Mayer & Dieckmann, 1887

ERDMANNSDORFER, Karl. *Bauberater für Siedlung und Eigenheim. Die Baugestaltung*. München: Verlag Georg D. W. Callwey, 1943.

ERHARD, Arnold (Hrsg.). *Deutschböhmisches Ausstellung*. Reichenberg: Erhard Arnold, 1906.

FEDOROVÍČ, Tomáš, KAISER, Vladimír. *Historie židovské komunity v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2005.

FLEISCHER, Otto. *Neue Bauten in Nordböhmen*. München, Wien: Industrie- und Gewerbeverlag, 1934.

FRAGNER, Benjamin, ZIKMUND, Jan, ed. *Co jsme si zbořili: bilance mizející průmyslové éry - deset let*. Praha: České vysoké učení technické, 2009.

FRAMPTON, Kenneth. *Moderní architektura: kritické dějiny*. Praha: Academia, 2004.

FREIWALD, Jindřich. *Naše stavby: vyobrazení, plány a návrhy státních, družstevních a továrních kolonií, rodinných domků, vill, letních sídel, domů nájemných, veřejných budov a staveb průmyslových; detaily prováděných staveb a prací řemeslných*. Praha: nákladem vlastním, 1924.

FREIWILLIG, Petr. Bourání paměti. Zpráva o pokračujícím ztenčování industriální kulturní vrstvy v Libereckém kraji, léta 2010-2015. In *Fontes Nissae 2015*. roč. XVI, č. 2, s. 68-78.

FREIWILLIG, Petr. Jutové závody ve Višňové, společné dílo saských tvůrců. In POPELOVÁ, Lenka (ed.). *Architektura a udržitelný rozvoj 2014*. Sborník z konference studijních programů Architektura a stavitelství a Trvale udržitelný rozvoj a průmyslové dědictví katedry architektury FSv ČVUT v Praze. Praha: ČVUT, 2015, s. 20-28.

FREIWILLIG, Petr. Schneiderova vila v Jablonci nad Nisou. In *Památky Libereckého kraje*. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci 2009. Liberec: Národní památkový ústav, 2009, s. 32-39.

GABRIEL, František, KRACÍKOVÁ, Lucie, STRNAD, Jan. *Jablonec nad Nisou - nová radnice, stavebně-historický průzkum*. Česká Lípa, 2008.

GEISLER, Rudolf. *Das ländliche Wohnhaus*. Teplitz-Schönau: R. Geissler, 1933.

GRISA, Ivan, LOSOS, Ludvík, KREBS, Tomáš. *Úzkorozchodné tramvajové provozy. Jablonec nad Nisou*. Praha: Corona, 2014.

GRISEBACH, Lothar. *Ernst Ludwig Kirchners Davoser Tagebuch*. Köln: DuMont Schauberg, 1968.

GÜNTHER, Rudolf. Gablonz und der Jugendstil. *Sudetenpost* 4. 8. 1977, s. 5.

GÜNTHER, Rudolf et al. *Künstler des Isergebirges*. Schwäbisch Gmünd: Verlag der Leutelt-Gesellschaft, 1980.

GÜNTHER, Rudolf. *Josef Zasche: Lebensbild eines Architekten*. München: Bogen-Verlag, 1971.

- HABÁNOVÁ, Anna. Plánovaná novostavba galerijní budovy v Liberci v první polovině 20. století. In *Fontes Nissae* 2010, roč. XI, č. 2, s. 75-107.
- HALÍK, Pavel et al. *Slavné vily Libereckého kraje*. Praha: Foibos, 2007.
- HANZLÍK, Jan. Architektonické soutěže na přelomu 19. a 20. století v Teplicích a okolí. In *Monumentorum custos: časopis pro památky severozápadních Čech* 2011, s. 11-34.
- HANZLÍK, Jan. Expresse, moderna, věcnost a funkce. Stopy nových světových architektonických směrů v Teplicích 1. poloviny 20. století. In *Monumentorum custos: časopis pro památky severozápadních Čech* 2012, s. 5-20.
- HANZLÍK, Jan, ZAJONCOVÁ, Jana, HÁJKOVÁ, Lenka. *Teplice: architektura moderní doby 1860-2000 = Teplitz: Architektur der modernen Zeit 1860-2000*. Ústí nad Labem: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem, 2016.
- HENNING, Winter. *Die Architektur der Krematorien im Deutschen Reich, 1878-1918*. Dettelbach: J.H. Röhl Verlag 2001.
- HERBST, Wolfgang. *Evangelischer Gottesdienst: Quellen zu seiner Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992.
- HILMERA, Jiří. *Česká divadelní architektura = Czech theatre architecture*. Praha: Divadelní ústav, 1999.
- HLADÍKOVÁ, Dana. Divadelní architektura ateliéru Fellner & Helmer v Čechách a na Moravě. In *Průzkumy památek* 2002, roč. IX, č. 2, s. 146-160.
- HLAVÁČEK, Emil. *Architektura pohybu a proměn (minulost a přítomnost průmyslové architektury)*. Praha: Odeon, 1985.
- HLAVÁČKOVÁ, Petra. Architektonická tvorba Karla Lehrmanna. In *Opuscula historiae artium* 2009, roč. LIII, č. 1-2, s. 125-141.
- HOFER, Siegfried. *Reformarchitektur 1900-1918. Deutsche Baukünstler auf der Suche nach dem nationalen Stil*. Stuttgart, London: Edition Axel Menges, 2005.
- HOJDA, Zdeněk. Češi a Němci na Jubilejní výstavě 1891. In *Umění na Jubilejní výstavě před sto lety*. Praha: Národní galerie, 1991, s. 21-24.
- HOLUBEC, Stanislav. Silní milují život. Utopie, ideologie a biopolitika baťovského Zlína. In *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny* 2009, roč. XI, č. 2, s. 30-55.
- HONZÍK, Karel. *Ze života avantgardy*. Praha: Československý spisovatel, 1963.
- HORÁČEK, Martin. *Přesná renesance v české architektuře 19. století: dobová diskuse o slohu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012.
- HORÁČEK, Martin. *Za krásnější svět: tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století = Toward a more beautiful world: traditionalism in architecture of the 20th and 21st centuries*. Brno: Barrister & Principal ve spolupráci s Vysokým učením technickým v Brně - nakl. VUTIUM, 2013.
- HORSKÁ, Pavla. *Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.
- HORSKÁ, Pavla, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří. *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka, 2002.
- HORVÁTHOVÁ, Jana, RUND, Michael, ZEMAN, Lubomír. Architekti a stavitelé hovořící německým jazykem v severozápadních Čechách. In *Sborník muzea Karlovarského kraje* 2012, Cheb: Krajské muzeum Karlovarského kraje, 2012, s. 331-352.
- HORYNA, Mojmír. Architektura přísného a pozdního historismu. In LORENZOVÁ, Helena, et al. *Dějiny českého výtvarného umění*. Praha: Academia, 2001, s. 133-202.
- HOŘEJŠ, Miloš. Kladenská kolonie „Siedlung“ jako příklad politické instrumentalizace architektury. In SCHMELZOVÁ, Radoslava; ŠUBRTOVÁ, Dagmar (ed.). „Kladno minulé a budoucí“. Sborník z mezioborové konference. Kladno: Občanské sdružení Arteum 2007, s. 65-76.
- HOŘEJŠ, Miloš. *Protektorátní Praha jako německé město: nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*. Praha: Mladá fronta, 2013.
- HOUFEK, Václav, KAISEROVÁ, Kristina. Ústí nad Labem v 19. a první polovině 20. století. Na cestě k centru Němců v Čechách? In KAISEROVÁ, Kristina, KUNŠTÁT, Miroslav. *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*. Kristina Kaiserová, Miroslav Kunštát (eds.). Ústí nad Labem, Albis international a UJEP – Ústav slovansko-germánských studií FF 2011, s. 341-368.
- HÖNIGSCHMIED, Rudolf. Sudetoněmecké výtvarné umění od roku 1860. In *Němci v Československé republice o sobě*. V Praze: Orbis, 1937, s. 107-121.
- HÖNIGSCHMIED, Rudolf. Umění Němců v Republice Československé. In WIRTH, Zdeněk (ed.). *Dějepis výtvarných umění v Československu*. Praha: Sfinx, 1935, s. 304-311.
- Chemnitz am Ende des XIX. Jahrhunderts*. Chemnitz: Körner und Lauterbach, 1900.
- Chemnitzer Neueste Nachrichten*. Chemnitz: Neueste Nachrichten, 1908.

- CHRISTIANSEN, Olaf. *Der Holzbaustil: Entwürfe zu Holzarchitekturen in modern-deutschem, norwegischem, schweizer, russischem und englisch-amerikanischem Stil: eine Sammlung von Sommersitzen, Villen, Land- und Touristenhäusern, Jagdschlössern, Wirtschafts und ähnlichen Gebäuden*. Leipzig: Bernh. Friedri. Voigt, 1899.
- ILKOSZ, Jerzy (ed.). *Heinrich Lauterbach: architekt wrocławskiego modernizmu*. Wrocław: Muzeum Architektury we Wrocławiu, 2012.
- In memoriam Ing. arch. Jindřicha Freiwalda*. V Hronově: Propagační odbor města Hronova, 1945.
- INTERNATIONALER VERBAND FÜR WOHNUNGSWESEN FRANKFURT AM MAIN. *Technische Ausstattung und Einrichtung der Kleinwohnung = Equipment and Fittings for Small Dwellings = Installation Technique et Disposition du Petit Logement*. Stuttgart: Julius Hoffmann, 1935.
- JAHNEL, Karl, MARIAN, Alexander, UMLAUFT, Franz Josef, ed. *Das Spital und die Kirche St. Materni außerhalb der Mauern in Aussig*. Aussig: Im Verlag der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung, 1924.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1905*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1904.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1906*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1905.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1907*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1906.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1921*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1920.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1923*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1922.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1924*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1923.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1925*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1924.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1926*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1925.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1927*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1926.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1928*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1927.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1929*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1928.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1930*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1929.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1932*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1931.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1933*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1932.
- Jahrbuch und Wohnungs-Anzeiger der Stadt Reichenberg 1935*. Reichenberg: Die Stadt Reichenberg 1934.
- JAKSCH, Wenzel. *Německé dělnické hnutí a národnostní otázka*. In *Němci v Československé republice o sobě*. V Praze: Orbis, 1937, s. 41-54.
- JANDÁČEK, Václav. *Hetzerovy lepené konstrukce v Čechách*. In *Architekt 1998*, roč. XLIV, č. 9, s. 60.
- JINDRA, Petr, ed. *Umění českého západu: Sdružení západočeských výtvarných umělců v Plzni 1925-1951*. V Řevnicích: Arbor vitae ve spolupráci se Západočeskou galerií v Plzni, 2010.
- JIRÁNEK, Tomáš. *Projevy hospodářského nacionalismu v obchodních a živnostenských komorách v českých zemích 1850-1918*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2004.
- JODLIŃSKI, Leszek. *Dom tekstylny Weichmanna w Gliwicach - nieznanie dzieło Ericha Mendelsohna*. Gliwice: Muzeum w Gliwicach, 1994.
- JOZA Jaroslav (ed.). *Z minulosti a přítomnosti Textilany. Sborník statí a vzpomínek*. Praha: Práce 1965.
- KAISER, Vladimír, ed. a kol. *Dějiny města Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 1995, s. 110.
- KAISEROVÁ, Kristina. *Karel Klostermann a Alexander Marian: Plzeň - Ústí nad Labem na přelomu 19. a 20. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 1997.
- KAISEROVÁ, Kristina. *Konfesiční myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve stráni, 2003.
- KARPAŠ, Roman et al. *Kniha o Liberci*. Liberec: Dialog, 1996.
- KARPAŠ, Roman et al. *Stalo se na severu Čech 1900/2000*. Liberec: Nakladatelství 555, 2001.
- KARPAŠ, Roman et al. *Lučany nad Nisou*. Liberec: Roman Karpaš, 2013.
- KARPLUS, Arnold. *Neue Landhäuser und Villen in Österreich*. Wien: Anton Schroll, 1910.
- KASSNER, Jens. *Reiberei am großen C: Texte zu Architektur und Stadtentwicklung in Chemnitz*. Chemnitz: Edition Vollbart, o.O., 2003.
- KASSNER, Jens. *Chemnitz Architektur. Stadt der Moderne*. Leipzig: Passage, 2009.
- KAŠPAR, Jan. *Jablonec nad Nisou: stručný průvodce sedmi stoletími města*. Jablonec nad Nisou: Informační centrum Městského úřadu v Jablonci nad Nisou ve spolupráci se Státním okresním archivem Jablonec nad Nisou a Městskou galerií MY, 2006.
- KERL, Karl, ed. *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper; Bd. 1*. Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunal-Verlag, 1929.
- KLEIN, Dieter. *Architekt Robert Hemmrich. Jizerská Kóta 0428* 1996, č. 4, s. 36-39.
- KLEMENT, Alfred. *Geschichte des Deutschen Hauses in Prag*. Prag: Calve 1938.
- KLINKENBUSCH, Klaudia. *Holzbauten der Moderne = Timber Houses of the Modern Age. Architekturführer Holzbauten in Niesky*. Niesky : Stadt Niesky 2006.

- KOBER, Jan et al. *Kapitoly ze stavebního vývoje Jablonce nad Nisou*. Jablonec nad Nisou: Informační centrum Městského úřadu v Jablonci nad Nisou ve spolupráci s Městskou galerií MY a Spolkem přátel města Jablonec nad Nisou, 2004.
- KOULA, Jan. E. Moje začátky u Josefa Záscheho. In *Československý architekt 1975*, roč. XXI, č. 21-22, s. 8.
- KRACÍKOVÁ, Ludmila, EBEL, Martin. *Stavebně-historický průzkum čp. 12-IV*. Ústí nad Labem: Památkový ústav 1996.
- KRÁL, Karel. Zámek v Trmicích a Schaffnerova vila v Ústí nad Labem. In MŽYKOVÁ, Marie, ed. *Kamenná kniha: sborník k romantickému historismu - novogotice*. Sychrov: Zámek Sychrov, 1997, s. 122-126.
- KRÁLOVÁ, Iva. *Sto let kostela Nejsvětější Trojice ve Střekově: 1. 6. 1903-1. 6. 2003*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem a Římskokatolická farnost Ústí n. L.-Střekov, 2003.
- KRÁLOVEC, Josef, ed. *Obchodní a živnostenská komora v Plzni: Přehled vývoje hospodářských poměrů v obvodu komorním a činnosti komory po čas jejího trvání*. Plzeň: OŽK, 1906, s. 71.
- KROUPA, Jiří, PELČÁK, Petr, WAHLA, Ivan, ed. *Brněnští němečtí architekti = Brno German architects: 1910-1945*. Brno: Obecní dům Brno, 2012.
- KRSEK, Martin. Plauertova vila ve Varnsdorfu a její architekt. In *Děčínské vlastivědné zprávy 2009*, roč. 19, č. 2, s. 62-67.
- KRSEK, Martin. Počátky betonového stavitelství na Ústecku. In *Průmyslové dědictví Ústeckého kraje - mapování a revitalizace*. Praha: ČVUT, 2008, s. 45-53.
- KRSEK, Martin. *Šedesát ústeckých NEJ*. Ústí nad Labem: Muzeum města Ústí nad Labem, 2007.
- KRSEK, Martin. *Zmizelé Čechy*. Ústí nad Labem. Praha: Paseka, 2011.
- KRUFT, Hanno-Walter. *Dejiny teórie architektúry: od antiky po súčasnosť*. Bratislava: Pallas, 1993.
- KŘÍČKA, Jiří et al. *Dílo sedmi generací: 150 let Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Spolek pro chemickou a hutní výrobu, 2008.
- KŘÍŽ, František. *Československá republika. Plzeň - Die tschechoslowakische Republik. Pilsen*. Berlin: Dari 1929.
- KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl 2. H-Kole*. Praha: Libri, 1997.
- KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl 5. Par-Pra*. Praha: Libri, 2002.
- KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl 7. Str-U*. Praha: Libri, 2008.
- KÜHN, Karl Friedrich. *Volkstumliche Kunst um 1800 im nordostlichen Böhmen*. Wien: Waldheim, Eberle & Co. 1913.
- LAŠTOVIČKOVÁ, Věra. *Cizí dům?: architektura českých Němců 1848-1891*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2015.
- LAŠTOVIČKOVÁ, Věra. Zwischen Klassik und Romantik. Das architektonische Schaffen Bernhard Gruebers. In *Umění 2013*, roč. LXI, č. 2, s. 138-162.
- LAŠTOVIČKOVÁ, Věra, VYBÍRAL, Jindřich. Architektura mezi Mnichovem a Prahou. In PETRASOVÁ, Taťána, PRAHL, Roman, ed. *Mnichov - Praha: výtvarné umění mezi tradicí a modernou = München - Prag: Kunst zwischen Tradition und Moderne*. Praha: Academia, 2012, s. 257-294.
- LE CORBUSIER. *Za novou architekturu*. Praha: Petr Rezek, 2005.
- LIEBIG, Theodor. *Obchodní a živnostenská komora v Liberci: přehled jejího oboru působnosti a jejich zařízení*. Liberec: Obchodní a živnostenská komora, 1938.
- LINDNER, Johann Traugott. *Wanderungen durch die interessantesten Gegenden des Sächsischen Osterzgebirges. Ein Beitrag zur speciellern Kenntniß desselben, seines Volkslebens, der Gewerbsarten, Sitten und Gebräuche*. Annaberg: Rudolph und Dieterici 1848, zweiter Teil.
- LODGMANN VON AUEN, Rudolf, STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 3, Aussig*. Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunalverlag, 1929.
- LODGMANN VON AUEN, Rudolf, ed. a STEIN, Erwin, ed. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper: eine Sammlung von Darstellungen der sudetendeutschen Städte und Bezirke und ihrer Arbeit in Wirtschaft, Finanzwesen, Hygiene, Sozialpolitik und Technik. Band 6, Gablonz a. N.* Berlin-Friedenau: Deutscher Kommunal-Verlag, 1930.
- LOOS, Adolf. *Navzdory: ornament je zločin: 1900-1930*. Hodkovičky: Pragma, 2015.
- LUKEŠ, Zdeněk, SVOBODA, Jan. Josef Zásche. In *Umění 1990*, roč. XXXVIII, čís. 6, s. 534-543.
- LUKEŠ, Zdeněk. *Splátka dluhu: Praha a její německy hovořící architekti 1900-1938*. Praha: Fraktály, 2002.
- LUKEŠ, Zdeněk et al. *Josef Gočár*. Praha: Titanic, 2010.
- MACKOVÁ, Marie. Voršilký v Liberci 1895–1918. In *Fontes Nissae 2005*, roč. IV, s. 38-85.
- MÁDL, Karel Boromejský. *Jan Kotěra*. Praha: Štenc, 1922.
- MACHALÍKOVÁ, Pavla. *Objevování středověku: tři kapitoly k recepci gotického umění v Čechách v pozdním 18. a raném 19. století*. Praha: Artefactum, 2005.
- MAIER, Karel. *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*. Praha: Academia, 2005.
- MARIAN, Alexander, LOOS VON LOSIMFELDT, Max. *Das neue Krankenhaus in Aussig: Festschrift zur Eröffnung desselben am 7. October 1894*. Aussig an der Elbe: Selbstverlag des Stadtrathes, 1894.

- MARTINOVSKÝ, Ivan. Ústí nad Labem v druhé polovině 19. století. Světla a stíny průmyslového rozvoje (historické poznámky). In *Průmysl a technika v novodobé české kultuře: Sborník symposia poř. Ústavem teorie a dějin umění ČSAV v rámci Smetanovských dnů v Plzni ve dnech 14.-16. 3. 1985*. Praha: Ústav teorie a dějin umění ČSAV, 1988, s. 238-242.
- MATĚJČEK, Jiří. *Rozhovory s mlčenlivými svědky*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1982.
- MEBES, Paul. *Um 1800: Architektur und Handwerk im Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung. Bd. I*. München: F. Bruckmann, 1908.
- MEBES, Paul. *Um 1800: Architektur und Handwerk im Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung. Bd. II*. München: F. Bruckmann, 1908.
- MELANOVÁ, Miloslava. *Liberecká výstava 1906*. Liberec: Kalendář Liberecka 1996.
- MELANOVÁ, Miroslava. Vídeň – Liberec. Od obchodu k umění a politice – proměna vztahu k hlavnímu městu monarchie. In FASORA, Lukáš et al. *Brno Vidni, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.-23. listopadu 2007 v Brně*. Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy, 2008, s. 337-346.
- MENCL, František. *Evropská krematoria*. Praha: nákladem vlastním, 1919.
- MENDELSON, Erich. *Bauten und Skizzen*. Berlin: Wasmuth, 1924.
- MOLEMA, Jan. *Jan Duiker*. Gustavo Gilli: Barcelona, 1996.
- MOLEMA, Jan. Jan Duiker: a river side hotel in Dolní Zálezly Nad Labem, Czech Republic 1929-1930. In *Proyecto, Progreso, Arquitectura* 2014, č. 10, s. 16-31.
- MOHR, Jan. *Franz Metzner: socha a architektura mezi secesí a monumentem*. Liberec: Severočeské muzeum v Liberci, 2006.
- MOHR, Jan et al. *Lázně - Oblastní galerie Liberec: proměna libereckých Lázní*. Liberec: Statutární město Liberec, 2013.
- MOHR, Jan. Liberecký územní plán Camilla Sitteho z roku 1901. In *Památky Libereckého kraje*. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci 2009. Liberec: Národní památkový ústav, 2009, s. 45-64.
- MOHR, Jan. Nová liberecká radnice (1893). In *Ročenka Liberecké architektury* 2005, s. 25-33.
- MOHR, Jan. Severočeské muzeum na cestě k nové budově. In *Ročenka liberecké architektury* 2009, s. 26-31.
- MOHR, Jan. O rodinném domu před sto lety. In *Sborník Severočeského muzea – Acta Musei Bohemiae borealis*, Historia 14, Liberec 2006, s. 121-127.
- MOHR, Jan. *Otto Bartning v Čechách = Otto Bartning in Böhmen*. Liberec: Severočeské muzeum v Liberci, 2012.
- MORAVÁNSZKY, Ákos. *Die Architektur der Donaumonarchie 1867-1918*. Budapest: Corvina, 1988.
- MORAVÁNSZKY, Ákos, ed. *Architekturtheorie im 20. Jahrhundert: eine kritische Anthologie*. Wien: Springer, 2003.
- MUTHESIUS, Hermann ed. *Landhaus und Garten: Beispiele neuzeitlicher Landhäuser nebst Grundrissen, Innenräumen und Gärten*. München: F. Bruckmann, 1907.
- MÜLLER-WULCKOW, Walter. *Deutsche Baukunst der Gegenwart. Wohnbauten und Siedlung*. Königstein im Taunus, Leipzig: Karl Robert Langewiesche, 1929.
- Návrhy a stavby firmy arch. Alois Vavrouš a syn, stav. v Praze VIII v roce 1892-1932*. V Praze: Nákladem fy A. Vavrouš a syn, 1932.
- NĚMEC, Richard. Architektura a ideologie. Výchovné instituce Adolfa Hitlera v protektorátu Čechy a Morava a v Říšské župě Sudety. In *Umění* LXI, 2013, č. 6, 542-571.
- NĚMEC, Richard. Hitler's 'Generalsiedlungsplanung Ost': a case only for Poland? A forgotten dimension of national-socialist spatial and town planning in the former Czechoslovakia, Planning Perspectives. In *Planning Perspectives*, 2015, s. 1-29.
- NOEVER, Peter. *Margarete Schütte-Lihotsky, soziale Architektur, Zeitzeugin eines Jahrhunderts*. Wien: Böhlau Verlag, 1996.
- Nová architektura: Architekt B. Schwarz, Praha*. Wien, Berlin: Gustav Ew. Konrad, 1932.
- NOVÁK, Miloš. *Mládí Mezinárodního chemického monopolu: 1. díl dějin Spolku pro chemickou a hutní výrobu: 1856-1918*. Ústí nad Labem: Dům kultury pracujících, 1967.
- NOVOTNÁ, Dana. *Městské stavební řády: kritická edice pramenů stavebního práva s komentářem a příklady aplikace [CD-ROM]*. Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, 2011.
- NOVÝ, Otakar. *Česká architektonická avantgarda*. Vydání druhé. Praha: Prostor, 2015.
- NOVÝ, Petr. *Jablonecká bižuterie*. Praha: Grada, 2008.
- OKURKA, Tomáš. *Sto let chrámu apoštola Pavla v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2006.
- OKURKA, Tomáš. *Všeobecná německá výstava v Ústí nad Labem 1903*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2005.
- PADRTA, František et al. *Městské divadlo v Jablonci nad Nisou*. Jablonec nad Nisou: Jizerská kóta, 1998.

- PAVLÍČEK, Michal. Bytové kolonie v Mostě a Litvínově realizované německou správou v letech 1939–1945. In HOŘEJŠ, Miloš, ed. a LORENCOVÁ, Ivana, ed. *Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války*. Praha: Národní technické muzeum, 2009, s. 104-113.
- PAVLÍČEK, Tomáš. *Architektura 1. poloviny 20. století v západní části Ústeckého kraje: (vývoj, rozbor a výtvarně pedagogické využití)*. Ústí nad Labem: Fakulta užitého umění a designu, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2005.
- PAVLÍČEK, Tomáš et al. *Slavné vily Ústeckého kraje*. Praha: Foibos, 2007.
- PAVLÍKOVÁ, Marta, BUREŠ, Jiří, SELNEROVÁ, Alena. *Zaměstnanecká sídliště v severních Čechách mezi lety 1918-1938. 1, Státní hornické kolonie*. Ústí nad Labem: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem, 2014.
- PAVLÍKOVÁ, Marta, BUREŠ, Jiří, HÁJKOVÁ, Lenka. *Zaměstnanecká sídliště v severních Čechách mezi lety 1918-1938. 2, Firemní kolonie a státní domy*. Ústí nad Labem: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem, 2016.
- PAZAUREK, Gustav Edmund. *Das Nordböhmisches Gewerbe-Museum 1873-98: Denk-Schrift zur Eröffnung des neuen Museums-Gebäudes*. Reichenberg: Nordböhmisches Gewerbe-Museums 1898.
- PECHAR, Josef, URLICH, Petr. *Programy české architektury*. Praha: Odeon, 1981.
- PINC, František. *Ústí nad Labem: od pravěkého sídliště k metropoli českého severu*. Ústí nad Labem: Okresní pedagogický sbor, 1947.
- PÍŠA, Rudolf. S jelenem ve znaku. *Věstník MCP* 2011, ročník IV., číslo 9, nepag.
- PLAISIER, Peter. *De leerlingen van Adolf Loos*. Delft: Delftse Universitaire pers, 1987.
- POPPELREUTER, Tanja. Raumplan after Loos. The European Work of Heinrich Kulka, 1930–1939. In *Fabrication* 2015, roč. 25, č. 1, s. 84-103.
- POLÍVKA, Jaroslav. *Sklo Thermolux: novodobý výtvar sklářského průmyslu: několik kapitol o stavebním skle*. Praha: Mühlig-Union, 1936.
- PÖLZL, Leopold (ed.). *Leben und Kraft durch kommunales Schaffen der Stadt Aussig 1918–1938*. Aussig an der Elbe: 1938.
- PROCHÁZKA, Josef. *Liberecké kostely: informační publikace*. Liberec: Propagační ústav Beroun, 1946.
- PRŮCHA, Rudolf. *Procházky starou a novou Plzní: z činnosti socialistické lidovlády v obci, 1919-1925*. Plzeň: Československá sociální demokracie. Okresní výbor Plzeň, 1925.
- PUGIN, Augustus Welby Northmore. *Contrasts: Or, A Parallel between the Noble Edifices of the Middle Ages and Corresponding Buildings of the Present Day*. Edinburgh: J. Grant, 1898.
- RANDÁČEK, Jan. Liberecká architektura v letech 1895-1938. In *Umění* 1999, roč. XLVII, č. 6, s. 528-537.
- RESSEL, Anton Franz. *Neustadt an der Tafelfichte: Ein Beitrag zur Geschichte dieser Stadt*. Friedland: Selbstverlag, 1910.
- RICHTER, Helmut. Vila Stroß a její stavebník Franz Stroß. In *Sborník Severočeského muzea* 2006, řada Historia, sv. 14, s. 128-129.
- RICHTER, Tilo. *Die Kreuzkirche in Chemnitz. Ein Bau von Otto Bartning*. Leipzig: Passage-Verlag, 1996.
- RICHTER, Tilo. Das Nobelviertel als Flächendenkmal: Zur Baugeschichte des Kaßbergs. In REIBELING, Monika (ed.). *Dr.-Wilhelm-André-Gymnasium: 100 Jahre Schule auf dem Kaßberg*. Chemnitz: Verl. Heimatland Sachsen, 2008, s. 16-19.
- RICHTER, Tilo. *Geschichte, Denkmalpflege, Nutzung; Symposium der Henry van de Velde Gesellschaft Sachsen e. V., Samstag, 16. November 2002, Villa Esche, Chemnitz*. Chemnitz: Henry van de Velde Gesellschaft, 2002.
- RICHTER, Tilo. *Herbert Eugen Esche. Ein Lebensbild*. Leipzig: Passage-Verlag, 2001.
- RICHTER, Tilo. *Industriearchitektur in Chemnitz 1890–1930*. Leipzig: Passage Verlag, 1996.
- ROESLER, Theodor M. *Ein Besuch der Werke der Georg Schicht A.G. in Schreckenstein und der Vitellowerke der Centra A.G. in Krischwitz bei Tetschen a.d. Elbe*. Reichenberg: Gebrüder Stiepel, 1935.
- RÜCKER, Friedrich. *Feuerhalle - Urnenhain in Reichenberg*. Reichenberg: Im Verlage des Stadtrates, 1928.
- RÜCKER, Friedrich. *Ing. Prof. Max Kühn*. Wien; Berlin: Gustav Ew. Konrad 1930.
- RÜDIGER, Ulrike. *Thilo Schoder, 1888-1979: Architektur und Design*. [S.l.]: Glaux, 1997.
- RYDVAL, Jaroslav. *Ústecké Tržní náměstí do roku 1939*. Ústí nad Labem: Jaroslav Rydval st., 2012.
- RYŠKOVÁ, Michaela, MERTOVIČ, Petra. *Kulturní dědictví brněnského vlnářského průmyslu*. Ostrava: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě, 2014.
- RYŠKOVÁ, Michaela. *Sdílné město: krnovské textilky v pohledu památkové péče = A communicative town: the Krnov-based textile factories from the point of view of monument preservation*. V Ostravě: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě, 2008.
- ŘIČANKOVÁ, Alena, ZEMAN, Jaroslav. Historie a současná podoba bývalého kapucínského hospice v Liberci. In *Památky Libereckého kraje* 2009. Liberec: Národní památkový ústav, Územní odborné pracoviště v Liberci 2009, s. 6-31.

- ŘIČÁNKOVÁ, Alena, ZEMAN, Jaroslav. První liberecká „kinema“. Kino jako stavební typ a symbol nové doby. In *Průzkumy památek* 2015, roč. XXII, č. 1, s. 65-84.
- ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Stodola i chrám. Německé kostely v severních Čechách. In JAKUBEC, Ondřej, NOKKALA MILTOVÁ, Radka, ed. *Umění a politika: sborník 4. sjezdu historiků umění: Brno, 13.-14. září 2012*. Brno: Barrister & Principal, 2013, 159-172.
- ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Anton Möller - čínorodý varnsdorfský stavitel a tvůrce „prototypů“. In *Mandava* 2014, s. 24-29.
- ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Slavná minulost, problematická současnost a nejistá budoucnost liberecké tiskárny. In *Fontes Nissae* 2015, roč. XVI, č. 2, s. 52-67.
- Sammelheft der Arbeiten von Mitgliedern der Gemeinschaftsdeutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik*. Bratislava: Forum, 1934.
- SCOTT, M. H. Baillie. *Dům a zahrada*. Praha: Jan Laichter, 1910.
- SEIDLEROVÁ, Irena, DOHNÁLEK, Jiří. *Dějiny betonového stavitelství*. Praha: ČKAIT, 1999.
- SELLNEROVÁ, Alena, HANZLÍK, Jan, PAVLÍKOVÁ, Marta. *Architektura Podmokel = Architektur von Bodenbach: 1900-45*. Děčín: Děčínsko-podmokelská vlastivědná společnost, 2014.
- SENNOT, Stephen (ed.). *Encyclopedia of Twentieth Century Architecture*. New York: Fitzroy Dearborn, 2004.
- SIX, Barbara. Liebiegova vila ve Frankfurtu nad Mohanem - architektura a interiér jedné výjimečné historizující vily. In GROSSKINSKY, Manfred, ed. et al. *Kunstschätze des Mäzens Heinrich von Liebieg = Umělecké poklady mecenáše Heinricha von Liebiega*. Frankfurt am Main: Museum Giersch, 2012, s. 363-410.
- SCHEFFLER, Karl. *Der Geist der Gotik*. Leipzig: Insel-Verlag, 1922.
- SCHREMMER, Ernst et al. *Künstler aus dem Jeschken-Isergebirge*. Böblingen: W. Schlecht, 1988.
- SCHUMACHER, Fritz. *Das Wesen des neuzeitlichen Backsteinbaues*. München: Georg D. W. Callwey, 1920.
- SCHUMACHER, Fritz. *Köln: Entwicklungsfragen einer Groszstadt*. Köln: Saaleck, 1923.
- SCHWIND, Ferdinand. *Denkschrift der Vollendung des Baues der Kirche in Raspenau*. Raspenau: Verlag des Kirchenbauvereines, 1908.
- SIKORA, Bernd, ALBRECHT, Helmuth, KOBER, Bertram. *Industriearchitektur in Sachsen. Erhalten durch neue Nutzung*. Leipzig: Seemann Henschel & Co. KG, 2010.
- Statistický lexikon obcí České republiky 2005: podle správního rozdělení k 1.1.2005 a výsledků sčítání lidu, domů a bytů k 1. březnu 2001*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2005.
- STEPHAN, Regina, STRAKOŠ, Martin. *Erich Mendelsohn: dynamika a funkce: vize kosmopolitního architekta*. Ostrava: SPOK - spolek pro ostravskou kulturu, 2009.
- STERRA, Bernhardt et al. *Dresden und seine Architekten. Strömungen und Tendenzen 1900-1970*. Husum: Verl. der Kunst Dresden, 2011.
- STEVENS, Edward Fletcher. *The American hospital of the twentieth century; a treatise on the development of medical institutions, both in Europe and in America, since the beginning of the present century*. New York: Architectural Record Co., 1921.
- Sto let práce: zpráva o všeobecné zemské výstavě v Praze 1891: na oslavu jubilea první průmyslové výstavy roku 1791 v Praze*. Praha: Výkonný výbor Všeobecné zemské jubilejní výstavy, 1895.
- STRAUSS, Rudolph. *Hundert Jahre Eisenbahn in Chemnitz*. Chemnitz: Stadtarchiv, 1952.
- STRNAD, Jan, ed. *Jablonecká radnice 1931-1933: příběh stavby architekta Karla Wintera*. Jablonec nad Nisou: Město Jablonec nad Nisou - Městské informační centrum, 2008.
- STRNAD, Jan, FREIWILLIG, Petr. *Josef Zasche (1871–1957), Robert Hemmrich (1871–1946). 140. výročí narození jabloneckých architektů, spolutvůrců panoramatu Jablonce nad Nisou*. Výstava konaná 15. září – 21. října 2011 v Městské galerii MY v Jablonci nad Nisou.
- STRNAD, Jan. Tajemná Schlaraffie. *Jablonecký měsíčník: radniční zpravodaj pro občany města Jablonce nad Nisou* 2009, č. 11, s. 19.
- STRNAD, Jan, NOVÁKOVÁ, Kateřina, PADRTA, František. *Uměleckoprůmyslová škola v Jablonci nad Nisou: 1880-2000*. Jablonec nad Nisou: Střední uměleckoprůmyslová škola a Vyšší odborná škola, 2001.
- SVOBODOVÁ, Markéta. Když se led proboří... Lázně, plovárny a bazény v české architektuře 19. a 20. století. In *Umění* 2000, roč. XLVIII, č. 5, s. 351-368.
- SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století: ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Artefactum, 2013.
- SWOZILEK, Helmut, ed. *Lois Welzenbacher*. Bregenz: Das Landesmuseum, 1990.
- SZADKOWSKA, Maria, VAN DUZER, Leslie, ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar. *Adolf Loos - dílo v českých zemích*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy: KANT, 2009.
- ŠÁMALOVÁ, Zlata. *Historie vodní cesty na dolním Labi. Výstavba zdymadla Střekov*. Hradec Králové: Povodí Labe, 2009.
- ŠENBERGER, Tomáš. Skelety industriálních budov. In *Zprávy památkové péče* 2013, roč. LXXIII, č. 2, s. 214-217.
- ŠIMÁK, Josef Vítězslav. *Čechy. Díl 12., Severní Čechy*. Praha: J. Otto, 1905.

- ŠKABRADA, Jiří, EBEL, Martin. Pozdně barokní domy v Novém Boru a jejich projekty. In JIROUTEK, Jiří, KRUML, Miloš, KUBELÍK, Martin, LÍBAL, Dobroslav ed. *Historická architektura. Věda. Výzkum. Praxe. Sborník k počtě M. Pavlíka*. Praha: Jalna, 1995, 173-178.
- ŠLOUF, Jakub. Projekt stavby Korandova sboru v Plzni 1918-1938. In. KAISEROVÁ, Kristina, ed. *Nardi aristae: sborník k sedmdesátým narozeninám Ivana Martinovského*. Ústí nad Labem: Albis international, 2007, s. 149-217.
- ŠOPÁK, Pavel. *Vzdálené ohlasy: moderní architektura českého Slezska ve středoevropském kontextu*. Opava: Slezská univerzita, 2014.
- ŠPAČEK, Petr. *Tak to bylo v Ústí: Ústí nad Labem - město, Krásné Březno a Klíše na starých pohlednicích a fotografiích*. Ústí nad Labem: Statutární město Ústí nad Labem, 2008.
- ŠTERNOVÁ, Petra, ed. et al. *Soupis nemovitých kulturních památek v Libereckém kraji: okres Liberec*. Liberec: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště, 2010-2013.
- ŠTERNOVÁ, Petra. Architekt Otto Bartning a jeho „Lutherův hrad“ v Novém Městě pod Smrkem. In *Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci 2008*. Liberec: Národní památkový ústav, 2008, s. s. 95-102.
- ŠTERNOVÁ, Petra. Minulost a současnost Liebiegova městečka v Liberci. In *Sborník Národního památkového ústavu v Ostravě 2010*. Ostrava: Národní památkový ústav, 2010, s. 94-101.
- ŠTERNOVÁ, Petra. Liebiegové a jejich liberecké stavby. In GROSSKINSKY, Manfred, ed. et al. *Kunstschatze des Mäzens Heinrich von Liebieg = Umělecké poklady mecenáše Heinricha von Liebiega*. Frankfurt am Main: Museum Giersch, 2012, s. 329-362.
- ŠVÁCHA, Rostislav ed. *Česká republika - moderní architektura. Čechy*. Praha: Zlatý řez, 2014.
- ŠVÁCHA, Rostislav. Průmyslové stavby v pohledu tří generací. In *Průmysl a technika v novodobé české kultuře: Sborník symposia poř. Ústavem teorie a dějin umění ČSAV v rámci Smetanovských dnů v Plzni ve dnech 14.-16. 3. 1985*. Praha: Ústav teorie a dějin umění ČSAV, 1988, s. 243-246.
- ŠVÁCHA Rostislav. Regionalismus v architektuře 20. století. In ŠEVEČEK, Ludvík, HORNÁKOVÁ, Ladislava ed. *Středoevropská architektura 1890-1998: sborník příspěvků symposia: Zlín, 23.-24. října 1998*. Zlín: Státní galerie ve Zlíně, 1999, 30-37.
- ŠVÁCHA, Rostislav. *Od moderny k funkcionalismu: proměny pražské architektury první poloviny dvacátého století*. Praha: Victoria Publishing, 1995.
- URBAN, Stanislav. Jablonec nad Nisou. Minulost a přítomnost města. In DOUBEK, Jiří, ed. *Jablonec nad Nisou*. Martin: Osveta, 1975, nepag.
- URBAN, Stanislav. *Jablonecká secese*. Jablonec nad Nisou: Muzeum skla a bižuterie, 1973.
- VALCHÁŘOVÁ, Vladislava, BERAN, Lukáš, ZIKMUND, Jan, ed. *Industriální topografie: průmyslová architektura a technické stavby. Ústecký kraj*. Praha: ČVUT, Výzkumné centrum průmyslového dědictví Fakulty architektury, 2011.
- VEBLEN, Thorstein. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: SLON, 1999.
- VEČEŘÁLKOVÁ, Markéta. Krematoria v české architektuře 10.-30. let 20. století. Jejich historie, architektura a ideový obsah. In *Umění 1997*, roč. XLV, č. 1, s. 72-92.
- Větruše - Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Statutární město Ústí nad Labem, 2007.
- Villová čtvrt' král. města Plzně na Lochotíně: Lochotín místo lázeňské*. Plzeň: Lochotínský spolek, 1901.
- VLK, Josef a kol. *Ústí nad Labem - vývoj města na dobových mapách*. Ústí nad Labem: Geodézie s. p., 1991.
- VORLÍK, Petr. *Český mrakodrap*. Praha: Paseka, 2015.
- VORLÍK, Petr. *Garáže: meziválečné garáže v Čechách: zrod nového typologického druhu a proměny stavební kultury*. Praha: Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2011.
- VYBÍRAL, Jindřich. Architekti zaspali? K pojmu prostoru v teorii architektury 19. století. In *Umění 2004*, roč. LII, č. 2, s. 110-122.
- VYBÍRAL, Jindřich. *Friedrich Ohmann: objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2013.
- VYBÍRAL, Jindřich. *Jiný dům: německá a rakouská architektura v letech 1890-1938 na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Národní galerie, 1993.
- VYBÍRAL, Jindřich. *Leopold Bauer - heretik moderní architektury*. Praha: Academia, 2015.
- VYBÍRAL, Jindřich. *Mladí mistři: architekti ze školy Otto Wagnera na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Argo, 2002.
- VYBÍRAL, Jindřich. Německá architektura v Praze v letech 1900-1918. Tvůrci a záměry. In *Umění 2003*, roč. LI, č. 4, s. 306-324.
- VYBÍRAL, Jindřich. Neobiedermeier mezi Vídní a Prahou. In LORENZOVÁ, Helena, PETRASOVÁ, Taťána, ed. *Biedermeier v českých zemích: sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 6.-8. března 2003*. Praha: KLP, 2004, s. 415-423.
- VYBÍRAL, Jindřich. Ohmann versus Grisebach. Der Streit um das Urheberrecht im Jahre 1897. In *Umění 2013*, roč. LXI, č. 3, s. 221-231.

- VYBÍRAL, Jindřich. Výrobce pražské architektury. Osvald Polívka ve střetu idejí a zájmů. In *Dějiny a současnost* 2005, roč. 27, č. 9, s. 19-21.
- VYBÍRAL, Jindřich. Z „druhého“ proudu brněnské kultury - Heinrich Fanta a další. In *Výtvarné Brno 1918-1938*. Brno: Moravská galerie, 1993, s. 100-103.
- WAGNER, Eduard. *Aussig: ein Heimatbuch. 2. Teil, Beschreibung der Stadt 1922*. Aussig: Ad. Beckers Buchhandlung (Ed. Miksch), 1924.
- WAGNER, Otto. *Moderní architektura*. Praha: Jan Laichter, 1910.
- WAGNER-RIEGER, Renate. *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*. Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1970.
- WAGNER-RIEGER, Renate. Der Historismus in der Wiener Architektur des 19. Jahrhunderts. *Alte und Moderne Kunst* 1968, roč. XIII, č. 100, s. 2-15.
- WEDDERKOPF, Carl Wilhelm. *Deutschlands Städtebau: Freital*. Berlin-Halensee: Dari, 1924.
- WEGER, Josef Stanislav, ed. *V. Nekvasil 1868-1928*. Praha: V. Nekvasil, 1928.
- WEISSBACH, Karl. *Handbuch der Architektur. Viertel Teil, Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude. 2. Halb-Band, Gebäude für die Zwecke des Wohnens, des Handels und Verkehrs. 1. Heft, Wohnhäuser*. Stuttgart: Bergsträsser, 1902.
- WELLER, Friedrich ed. *Festschrift zur 75jährigen Jubelfeier der Staatsfachschnle für Textilindustrie in Reichenberg: 1853-1928*. Reichenberg: [s.n.], 1928.
- WELS, Rudolf. *Zahradová města*. Praha: Pokrok, 1911.
- WERNER, Frank et al. *Paul Bonatz 1877-1956*. Stuttgart: Karl Krämer Verlag, 1977.
- WOHLFAHRT, Josef. Když lidé mlčí, hovoří kameny. Varnsdorfský stavitel Anton Möller. In *Mandava* 2011, s. 16-18. *Wohnhäuser*. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus 1934.
- WOLF, Josef. *Ingenieur, architekt Rudolf Günter Gablonz a. N.* München: G. Hirth 1932.
- WORRINGER, Wilhelm. *Formprobleme der Gotik*. München: R. Piper & Co., 1912.
- WURM-ANKREUZ, Alois. *Architekt Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau*. Wien: Verlag für Technik und Industrie, 1919.
- Západočeské umělecko-průmyslové museum císaře a krále Frant. Josefa I. v Plzni*. Plzeň: Západočeské umělecko-průmyslové museum císaře a krále Frant. Josefa I., 1908.
- ZATLOUKAL, Pavel. *Historismus: Architektura druhé poloviny 19. století na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Krajské vlastivědné muzeum, Oblastní galerie výtvarného umění, 1986.
- ZATLOUKAL, Pavel. *Příběhy z dlouhého století: architektura let 1750-1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2002.
- ZEMAN, Jaroslav. Architekt Fritz Lehmann. Příspěvek k poznání „periferní“ meziválečné architektury. In *Průzkumy památek* 2013, roč. XX, č. 2, s. 177-2012.
- ZEMAN, Jaroslav. „Ein Volk, ein Reich, eine Architektur“. Nacistická architektura na Liberecku a Jablonecku. In *Fontes Nissae* 2016, roč. XVII, č. 2, s. 36-57.
- ZEMAN, Jaroslav. Krušný život motoristy. Dlažebné v meziválečném Liberci. In *Fontes Nissae* 2013, roč. XIV, č. 2, s. 4-13.
- ZEMAN, Jaroslav. *Liberec: urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Liberec: Knihy 555, 2011.
- ZEMAN, Jaroslav. Mezi tradicí a modernitou - tvorba ateliéru Lossow & Kühne v severních Čechách. In *Fontes Nissae* 2011, roč. XII, č. 12, s. 131-184.
- ZEMAN, Jaroslav. Palác Dunaj-první výšková budova v Liberci a její tvůrce. In *Památky Libereckého kraje* 2010. Liberec: Národní památkový ústav, Územní odborné pracoviště v Liberci 2011, s. 6-22.
- ZEMAN, Jaroslav. Radostná přehlídka německé práce a německého ducha. Architektura na Výstavě českých Němců v Liberci. In HABÁNOVÁ, Anna, ed. *1906: německočeská výstava Liberec = deutschböhmisches Ausstellung Reichenberg*. Liberec: Oblastní galerie, 2016, s. 100-135.
- ZEMAN, Jaroslav: Rudolf Bitzan, pozapomenutý spolutvůrce tváře Sudet. In *Fontes Nissae* 2009, roč. X, č. 10, s. 21-58.
- ZEMAN, Jaroslav. Stát a jeho architektura. České meziválečné stavby v německém Liberci. In *Fontes Nissae* 2012, roč. XIII, č. 2, s. 26-45.
- ZEMAN, Jaroslav, HANZLÍK, Jan. Lesk a bída architektonických soutěží. In *ERA* 21 2013, č. 2, s. 24-26.
- ZEMAN, Jaroslav, WINZELER, Marius. *S Rudolfem Bitzanem po Euroregionu Nisa. Turistický průvodce*. Česká Lípa: Reklama Klapka s.r.o., 2013.
- ZEMAN, Lubomír, KONŮPKOVÁ HORVÁTHOVÁ, Jana, KONŮPEK, Jan, ČERNÝ, Zbyněk, HANZLÍK, Jan. Heimatstil v severozápadních Čechách. In *Sborník muzea Karlovarského kraje* 2015. Cheb: Krajské muzeum Karlovarského kraje 2015, s. 173-226.
- ZIEGER, Heinrich. *Moderne Fabrikanlagen. Heinrich Zieger, Fabrik-Architekt, Wien-Zittau*. Zittau: Kunstanstalt Carl Boes, [s.d.].

ZIEGER, Heinrich. *Fabrik-Architekt und beratender Ingenieur V. B. I. Zittau in Sachsen. Sonderdruck Der Fabrik-Architekt und Bau-Ingenieur*. Berlin: Ernst R. Laurig Verlagsanstalt, 1922.

ZIKMUND-LENDER, Ladislav. Génius průměrnosti: Architekt Jindřich Freiwald v Hradci Králové. In *Monumenta Vivent* 2015. Jaroměř: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Josefově, 2015, s. 93-101.

ZIKMUND-LENDER, Ladislav. Václav Rejchl - spoluvůrce a pozorovatel. In *Královéhradecko: historický sborník pro poučenou veřejnost*. Hradec Králové: Státní okresní archiv, 2010, s. 463-474.

Zur Vollendung der neuen Kleinstwohnungsbauten. Aussig: Stadt Aussig, 1933.

Zweiter deutscher Baumeistertag: Aussig 1924: Eine Gedenkschrift. Karlsbad: Ständige Delegation der deutschen Baumeister, 1924.

ŽELEZNÁ, Eva. *Sto let ústeckého divadla: 1909-2009*. Ústí nad Labem: Statutární město Ústí nad Labem, 2009.

Kartografické materiály:

Historické ortofotomapy:

Letecké snímkování z r. 1938. Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad Dobruška. © Ministerstvo obrany ČR. Aplikace Národní archiv leteckých měřičských snímků. Dostupný z WWW: <http://lms.cuzk.cz/lms/>

Letecké snímkování z r. 1953. Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad Dobruška. © Ministerstvo obrany ČR. Aplikace Kontaminovaná místa. CENIA, ČESKÁ INFORMAČNÍ AGENTURA ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ. Dostupný z WWW: <http://kontaminace.cenia.cz/>

Karte des Bezirkes Reichenberg; Plan von Reichenberg. 1:100 000 a 1:10 000. Reichenberg: H. Stelzig 1898.

Liberec, plán města= Plan der Stadt Reichenberg. 1:10 000. Reichenberg: Paul Sollors 1937.

Mapová sbírka PřF UK. © Mapová sbírka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 2015. Dostupný z WWW: <http://www.mapovasbirka.cz/>

Mapy sidel průmyslových podniků. Liberec: Weber-Ostwalden, 1925.

Orientierungs- u. Verkehrsplan der Stadt Aussig mit der näheren Umgebung = Orientační a dopravní přehled města Ústí n./L. a bližšího okolí: 1936. Ústí nad Labem: Geodézie, 1991.

Plan der Stadt Chemnitz. 1:10000. Chemnitz: Wilisch, 1874.

Plan von Reichenberg. Entworfen vom Städtischen Bauamte. 1:6000. Reichenberg: R. Gerzabek & Co., 1901.

Plan von Aussig: Innere Stadt. 1:2 880. Aussig: Stadtrate, 1895-1914.

Plan von Reichenberg, entworfen vom Stadtbauamte, verfasst von A. Kaufers, städt. Ing. 1:5 760. Reichenberg: A. Schöpfer, 1895.

Spezial Karte für Verkehr. landwirthschaftliche. Montan u. gewerbliche Industrie des Bezirkes der Handels und Gewerbekammer Reichenberg. Wien: Artistische Ausführung vom k. k. milit. geograph. Institut 1888.

Übersichts-Plan der Stadt Gablonz a. N. 1:8 400. Gablonz a. N.: Ulbrich & Schöler, 1910.

Stabilní katastr:

Indikační skici a povinné cisařské otisky map stabilního katastru 1843, katastry jednotlivých obcí. Ústřední archiv zeměměřictví a katastru Praha. Dostupný z WWW: <http://archivnimapy.cuzk.cz/>

Vojenské mapování:

I. (josefské) vojenské mapování 1764–1768 (rektifikace 1780–1783). Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien. Digitalizace: LABORATOŘ GEOINFORMATIKY FŽP UJEP. Dostupný z WWW: http://oldmaps.geolab.cz/map_region.pl?z_height=330&lang=cs&z_width=700&z_newwin=1&map_root=1vm&map_region=ce

II. (Františkovo) vojenské mapování 1836–1852. 1: 28 800. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien. Digitalizace: LABORATOŘ GEOINFORMATIKY FŽP UJEP. Dostupný z WWW: http://oldmaps.geolab.cz/map_region.pl?z_height=330&lang=cs&z_width=700&z_newwin=1&map_root=1vm&map_region=ce

III. vojenské mapování (Františko-josefské) 1877–1880. 1: 75 000. Vojenský zeměpisný ústav v Praze. Digitalizace: LABORATOŘ GEOINFORMATIKY FŽP UJEP. Dostupný z WWW: http://oldmaps.geolab.cz/map_region.pl?z_height=330&lang=cs&z_width=700&z_newwin=1&map_root=1vm&map_region=ce

Seminární, diplomové a dizertační práce:

BOLZ, Hans-Stefan. *Hans Poelzig und der „neuzeitliche Fabrikbau“. Industriebauten 1906-1934*. Dizertační práce na Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Bonn, 2008.

DOSTALÍK, Jan. *Max Kühn*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno, 2008.

DOSTALÍK, Jan. *Poutní kostel Panny Marie „U Obrázku“ v Liberci – Ruprechticích*. Bakalářská práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno, 2006.

FREIWILLIG, Petr. *Tramvajová doprava na Jablonecku 1900–1969*. Bakalářská práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno, 2008.

FREIWILLIG, Petr. *Transformace proto-industrie na tovární způsob výroby. Vliv změny výrobního způsobu na stavební podobu výrobních objektů na příkladu Frýdlantska*. Dizertační práce na Fakultě stavební ČVUT v Praze. Praha, 2016.

HARTMANN, Angela. *William Lossow, Max Hans Kühne. Zwei Architekten-monographien*. Dizertační práce na Bauhaus-Universität Weimar. Weimar, 2006.

LAZEWSKI, Maciej Roman. *Virtuelle Rekonstruktion der Synagoge Jablonec nad Nisou*. Diplomová práce na Technische Universität Wien. Wien, 2014.

MARKOVÁ, Simona. *Architektura Chebu v letech 1900-1945*. Magisterská práce na Filozofické fakultě Palackého univerzity v Olomouci. Olomouc, 2010.

NĚMEC, Richard. *Die Gauhauptstadt Reichenberg als Neugestaltungstadt. Kapitola z habilitační práce Städtebau und Architektur unter den Nationalsozialisten in Ostmitteleuropa (1939–1945)* na Universität Bern. Bern, 2016.

PROUZA, Pavel. *Německá sociálně demokratická architektura komunálního bydlení v Ústí nad Labem v letech 1918-1938*. Dizertační práce na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Praha, 2013.

ŘIČÁNKOVÁ, Alena. *Sakrální architektura Maxe Kühna a Heinricha Fanty v Liberci*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Praha, 2010.

TURTENWALD, Claudia Ingrid. *Fritz Höger (1877-1949), Architekt zwischen Stein und Stahl, Glas und Beton*. Dizertační práce na Westfälischen Wilhelm-Universität Münster. Münster, 2003.

ŽAMBOCHOVÁ, Jitka. *Demolice pavilonu „A“ bývalé nemocnice v Ústí nad Labem*. Seminární práce do předmětu Památková péče I. ČVUT, Fakulta architektury. Praha, 2013.

Online zdroje:

Albertina Sammlungen Online. Dostupný z WWW: <http://sammlungenonline.albertina.at/>

Architekturmuseum Technische Universität Berlin. Dostupný z WWW: <http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de>

Arieh Sharon. Dostupné z WWW: <http://www.ariesharon.org>

Bildindex der Kunst und Architektur. Dostupný z WWW: <http://www.bildindex.de/>

BROM, Bohumír. *Historie obchodních a živnostenských komor na území českých zemí od počátků až po jejich zrušení. (1850-1948)*. Dostupný z WWW: <http://www.komora.cz/download.aspx?dontparse=true&FileID=144>

Deutsche Digitale Bibliothek. Dostupný z WWW: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de>

HORÁČEK, Martin. Recenze. Taťána Petrasová – Helena Lorenzová (ed.), *Dějiny českého výtvarného umění III/1-2. 1780-1890. Umění 2003*, roč. LI, č. 3. Dostupný z WWW: <http://www.umeni-art.cz/cz/soubory/Hor%E1%E8ek.html>

Jablonec III Gablonz - architektura na severu Čech. Dostupný z WWW: <http://jablonec-gablonz.net>

LANGHAMER, Antonín. *Jablonecká bižuterie na cestě ke světovosti. GLASS.CZ*. Dostupný z WWW: <http://glass.cz/list/frame.asp?co=hist.htm&pid=13&lang=cz>

LIBEREC:REICHENBERG - architektura na severu Čech. Dostupný z WWW: <http://liberec-reichenberg.net>

Mapio. Dostupný z WWW: <http://mapio.com/>

MICHL, Jan. *Forma že sleduje co? Modernistický pojem funkce jako carte blanche*. Dostupný z WWW: <http://janmichl.com/cz.fff.html>

MICHL, Jan. *Modernismus versus historismus dnes. Myšlenky o nutnosti překonání jednoho podmíněného reflexu*. Dostupný z WWW: <http://janmichl.com/cz.mod-hist-dnes.html>

Museums für Sächsische Fahrzeuge. Dostupný z WWW: <http://fahrzeugmuseum-chemnitz.de/>

Noi Trotsky. *The Charnel House. From Bauhaus to Beinhaus*. Dostupný z WWW: <https://thecharnelhouse.org/tag/noi-trotsky/>

Panoramio. Dostupný z WWW: <https://www.panoramio.com/>

PERLÍN, Radim. *Venkov, typologie venkovského prostoru*. Dostupný z WWW: <http://aplikace.mvcz.cz/archiv2008/odbor/reforma/perlin.pdf>

Plzeňský architektonický manuál. Dostupný z WWW: <http://pam.plzne.cz>

SCHEIDL, Inge (ed.). *Architektenlexikon Wien 1880 – 1945..* Dostupný z WWW: <http://www.architektenlexikon.at/de>

SkyscraperCity. Dostupný z WWW: <http://www.skyscrapercity.com/>

Theatre architecture. Dostupný z WWW: <http://www.theatre-architecture.eu/cs/>

ÚSTÍ//AUSSIG - architektura na severu Čech. Dostupný z WWW: <http://www.usti-aussig.net>

Wikipedie. Dostupný z WWW: <https://cs.wikipedia.org/>